

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 30 (1975)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1978

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 30 (1975)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1978

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 1 (1915), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
2. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
3. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 3 (1917), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
4. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 4 (1918), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
5. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 5 (1919), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
6. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 6 (1920/21), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
7. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 7 (1921/22), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
8. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 8 (1922/23), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
9. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 9 (1924/25), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
10. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 10 (1926), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
11. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 11 (1927/28), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
12. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 12 (1929), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
13. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 13 (1930/31), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
14. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 14 (1931/32), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
15. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 15 (1933/35), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
16. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 16 (1969). Ἀθήναι, 1962 (2 τεύχη).
17. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 17 (1961/62). Ἀθήναι, 1963 (2 τεύχη).
18. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963). Ἀθήναι, 1964-65 (3 τεύχη).
19. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 19 (1964). Ἀθήναι, 1966-67 (4 τεύχη).
20. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 20 (1965). Ἀθήναι, 1966-68 (4 τεύχη).
21. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 21 (1966). Ἀθήναι, 1967-68 (3 τεύχη).
22. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 22 (1967). Ἀθήναι, 1967-68 (3 τεύχη).
23. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 23 (1968). Ἀθήναι, 1968-69 (3 τεύχη).
24. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 24 (1969). Ἀθήναι, 1970-71 (3 τεύχη).
25. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 25 (1970). Ἀθήναι, 1971-72 (3 τεύχη).
26. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26 (1971). Ἀθήναι, 1973-75 (3 τεύχη).
27. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 27 (1972). Ἀθήναι, 1973-77 (3 τεύχη).
28. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 28 (1973). Ἀθήναι, 1974-77.
29. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 29 (1974): Μελέται. Ἀθήναι, 1976-77.
30. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 30 (1975): Μελέται. Ἀθήναι, 1977-78.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας. Ἀθήναι, 1961.
2. Κ. Δ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἀθήναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀθήναι, 1964.
4. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης. Ἀθήναι 1964.
5. Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις. Ἀθήναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Loutéria» Attiques. Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Ἀθήναι, 1965.
8. Ἁγνῆς Σακελλαρίου, Ἡ Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία. Ἀθήναι, 1966.
9. Ἐπιγραφὲς τῆς Πάτμου: Α'. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Ἐπιγραφὲς Ἰ. Μονῆς Ἁγ. Ἰ. Θεολόγου. Β'. Κ. Χ. Φατούρου, Οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς Ἰ. Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου. Ἀθήναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τῆς προβλήματα. Ἀθήναι, 1967.

12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (έξαντλήθηκε).
13. 'Η Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκή. Κατάλογος τῆς 9ης Ἐκθέσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. Ἀθήναι, 1964.
14. L'art Byzantin - Art Européen, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1964 (1st edition).
16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1965 (2nd edition).
17. Κ. Η. Μπίρη, Αἱ τοπωνυμῖαι τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν. Ἀθήναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Athens, 1971.
20. Acta of the International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Indices. Athens, 1973.
21. Γ. Δεσπίνη, Ἀκρόλιθα. Ἀθήναι, 1975.
22. Ἀγγελικῆς Κ. Λεμπέση, Οἱ Στήλες τοῦ Πριναῖ. Ἀθήναι, 1976.
23. Μ. Α. Τιβέριου, Ὁ Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἀττικῆς μελανόμορφης ἀγγειογραφίας. Ἀθήναι, 1976.
24. Ἴ. Δημακοπούλου, Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου. Ἀθήναι, 1977.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθήναι, 1964 (2η ἐκδοση) (έξαντλήθηκε).
2. Ἀγνῆς Σακελλαρίου - Γ. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Α'. Προϊστορικαὶ Συλλογαί. Σύντομος Ὁδηγός. Ἀθήναι, 1964 (ἀνατύπωση 1973).
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archäologische Museum von Heraklion. Athen, 1964.
5. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated into English by Helen Wace, Elizabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1964 (έξαντλήθηκε).
6. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1965 (έξαντλήθηκε).
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (translated by Helen Wace and Elizabeth Wace - French). Athens, 1965 (έξαντλήθηκε).
8. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ὁδηγὸς τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφραση Σ. Πλάτωνος). Ἀθήναι, 1965.
9. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Musée Archéologique National : A. Collections Préhistoriques. Guide Sommaire. Athènes, 1965.
10. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1966 (έξαντλήθηκε).
11. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Archaeologisches Nationalmuseum. I. Vorgeschichtliche Sammlungen Kurzführer (übersetzt von Maria Herrmann). Athen, 1966.
12. Kurzer Führer durch das Akropolis - Museum (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1967.
13. Σέμνης Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν. Περιγραφικὸς Κατάλογος. Ἀθήναι, 1967.
14. S. Karouzou, Musée Archéologique National. Collection des Sculptures. Catalogue descriptif (traduit par X. Lefcorpides). Athènes, 1968.
15. S. Karouzou, National Archaeological Museum. Collection of Sculpture (translated by Helen Wace). Athens, 1968.
16. Guida breve del Museo dell'Acropoli (trad. di Dina Peppas - Delmusu). Atene, 1967.
17. Στ. Ἀλεξίου - Ν. Πλάτωνος, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἀθήναι, 1973 (2η ἐκδοση).
18. Κατάλογος ἐκθέσεως ἐκμαγείων καὶ ἀντιγράφων. Ἀθήναι, 1975.
19. St. Alexiou - N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1968 (ἀνατύπωση 1974).
20. P. Auberson - K. Schefold, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγὸς Ἐρετρίας (μετάφραση Π. Θέμελη). Ἀθήναι, 1973.

21. St. Alexiou - N. Platon, Guide du Musée Archéologique d'Héraclion (traduit par C. Papapavlou). Athènes, 1973 (2η έκδοση).
22. St. Alexiou - N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion (übersetzt von G. Kokula). Athen, 1969 (ἀνατύπωση 1974).
23. S. Karusu, Archaeologisches Nationalmuseum. Antike Skulpturen (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1969.
24. Ί. Π. Βοκοτοπούλου, Ὁδηγὸς Μουσείου Ἰωαννίνων. Ἀθήναι, 1973.
25. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1967 (2η έκδοση).
26. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1968 (2η έκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
27. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collection. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elisabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1970 (3η έκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
28. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1970 (3η έκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
29. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθήναι, 1970 (3η έκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
30. Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας. Ἀθήναι, 1970.
31. Σπ. Μαρινάτου, Σύντομος Ὁδηγὸς προσωρινῆς ἐκθέσεως Ἀρχαιοτήτων Θήρας. Αθήναι, 1971 (ἀνατύπωση 1972).
32. Sp. Marinatos, A Brief Guide to the Temporary Exhibition of the Antiquities of Thera (translated by Elly Arditis). Athens, 1971 (ἀνατύπωση 1972).
33. G. Dontas, A Guide to the Archaeological Museum of Corfou (translated by Helen Tsigada). Athens, 1972.
34. G. Dontas, Guide du Musée Archéologique de Corfou (traduit par Christiane Zoulas). Athènes, 1973.
35. Κ. Δαβάρας, Σούνιον. Ἀθήναι, 1973.
36. Κ. Σ. Μπρούσκαρη, Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1975.
37. Ἀρχαία Κυπριακὴ Τέχνη (Ὁδηγὸς Ἐκθέσεως). Ἀθήναι, 1975. Ancient Cypriote Art (Catalogue of the Exhibition). Athens, 1975.
38. Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες καὶ Εἰκόνες. Byzantine Murals and Icons. Ἀθήναι, 1976.
39. M. S. Brouskari, The Monuments of the Acropolis (translated by A. Doumas). Athens, 1978.
40. M. S. Brouskari, Les monuments de l'Acropole (traduit par P. Starakis). Athènes, 1978.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Α' ΜΕΡΟΥΣ

	Σελ.
Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Ἡλιος καὶ Ἀλεία (Πί ν. 1-9· Εἰκ. 1-2).....	1 - 20
Α. ΔΙΜΙΤΡΙΟΥ, A Cypriote 8th - 7th cent. Bird Workshop (Pls. 10-15; Fig. 1).....	21 - 34
ΘΕΟΔ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸ Δῖον Πιερίας (Πί ν. 16-17)	35 - 43
Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ, Λείψανα Πρωτοελλαδικοῦ, Μεσοελλαδικοῦ καὶ Ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ στὴ Θήβα (Πί ν. 18-39· Σχ. 1-9).....	44 - 89
Γ. ΚΝΙΘΑΚΗ, Τὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης. Νέα προσπάθεια ἀναπαραστάσεως (Πί ν. 40-52· Σχ. 1-20).....	90 - 119
Η. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Παρατηρήσεις εἰς ἀττικὰς ἐπιγραφάς.....	120 - 139
Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ἱερὸν Δορποφόρων (Πί ν. 53-58).....	140 - 148
Κ. ΔΑΒΑΡΑ, Λαξευτὴ ἰχθυοδεξαμενὴ στὰ Φέρμα Ἱεραπέτρας (Πί ν. 59-66· Σχ. 1)...	149 - 154
Θ. ΠΑΖΑΡΑ, Νέες τοιχογραφίες τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος στὴ Θεσσαλονίκη (Πί ν. 67-69· Σχ. 1-4).....	155 - 164
Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Μεταλεξάνδρεια Πέλλα (Πί ν. 70-71· Σχ. 1-10).....	165 - 184
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Εἰκονιστικά Β' (Πί ν. 72-96).....	185 - 192
Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΥ, Ἀπὸ τοὺς Προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας (Πί ν. 97· Σχ. 1-7).....	193 - 234
Λ. ΚΟΛΩΝΑ, Χάλκινο δαχτυλίδι ἀπὸ τὴ Σκιλλουντία (Πί ν. 98-103· Σχ. 1).....	235 - 241
Μ. J. BECKER, Minoan sources for steatite and other stones used for artifacts (P l a n 1)...	242 - 252
Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Νεοκλασικὰ Πρελοῦντια στὴν Ἑλλάδα (Πί ν. 104-110· Σχ. 1-9· Εἰκ. 1-5).....	253 - 293
Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI, Τὸ «Ὀλοκαῦτωμα τοῦ Ἀρκαδίου». Σχέσεις προτύπου καὶ ἀντιγράφων (Πί ν. 111-124).....	294 - 308
Λ. BESCHI, Uno scavo del 1819 nel demo di Aixone (Glyphada). Nuove individuazioni (T a v v. 125-133; Fig. 1-2).....	309 - 321
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΛΕΤΩΝ.....	325 - 346
ΠΙΝΑΚΕΣ.....	1 - 133

ΗΛΙΟΣ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ *

(Πίν. 1-9· Είκ. 1-2)

Σε πρόσφατη μελέτη για τὰ Μεγάλα Ἐρεθίμια τῆς Ρόδου¹, ἐπισημαίνεται γιὰ μίαν ἀκόμη φορά ἡ ἄγνοιά μας γύρω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν περιφημῶν Ἀλιείων, τῶν ἑορτῶν ποὺ εἶχαν θεσπίσει οἱ Ρόδιοι γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν ἐθνικὸ τους θεό, τὸν Ἥλιο, καὶ ποὺ ἐξελίχθησαν σὲ ἐφάμιλλες μὲ τοὺς μεγάλους πανελλήνιους ἀγῶνες ἐκδηλώσεις².

Λιγιστὲς ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, περισσότερες ἀπὸ τὸν 2ο καὶ τὸν 1ο π.Χ. καὶ κυρίως τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὅσες σχετικὲς ἐπιγραφὲς εἶναι γνωστὲς, δὲ μᾶς βοηθοῦν, ἀκόμη καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς φιλολογικὲς πηγές, νὰ ἀνασυντάξουμε τὸ πρόγραμμα τῶν ἑορτῶν παρὰ μόνον στίς γενικὲς του γραμμές: ὅ,τι ξέρουμε εἶναι πὼς γίνονταν κάθε πέμπτο χρόνο μὲ πομπή, θυσία καὶ τοὺς γνωστοὺς ἀγῶνες ἀνδρῶν καὶ παιδῶν³, μὲ συμμετοχὴ πλήθους κόσμου καὶ θεωρῶν ἀπὸ ἄλλες πόλεις⁴. Γιὰ ἔπαθλο ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα καὶ οἱ μεταγενέστερες, στεφάνι λεύκης καί, γιὰ τοὺς ἔφηβους, δαχτυλίδι⁵.

Ἄν καὶ βρίσκουμε τὴν πρώτη μνεία γιὰ τὶς γιορτὲς στὸν Ἴστρο⁶, ὑπάρχει ἡ γνώμη, ὅτι τὰ Ἀλίεια πρέπει νὰ θεσπίστηκαν ἀμέσως μετὰ τὸν Συνοικισμὸ⁷. Πραγματικὰ ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ προβολὴ ὡς προστάτη τοῦ νέου κράτους καὶ ὀλόκληρου τοῦ νησιοῦ ἐνὸς θεοῦ, ποὺ τὰ ἴχνη τῆς λατρείας του ὡς ἐκεῖνη τὴ στιγμή εἶναι λιγιστὰ καὶ περιορισμένα στὰ πλαίσια τῆς ἰδιωτικῆς θρησκευτικῆς δραστηριότητος — καὶ δὲ φαίνεται νὰ ἔχασε ποτὲ αὐτὸ τὸν χαρακτήρα⁸ —, παράλληλα μὲ τὴν ἔντεχνη σύνδεσή του ἀπὸ τὸν Πίνδαρο μὲ τοὺς Ἐρατίδες — κύριους ἐμπνευστὲς καὶ

* Τὸν Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Γρηγ. Κωνσταντινόπουλο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὕλικού ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν σχεδιαστὴ τῆς Ἐφορείας Δωδεκανήσου κ. Μανόλη Μανουσάκη γιὰ τὴν τόσο ἐπιδέξια ἀπόδοση τῆς παράστασης τῶν ἀγγείων.

1. V. Kontorini, *Les Concours des grands Eréthimia à Rhodes*, BCH XCIX (1975) σ. 97 κ.έ.

2. Συγκεντρωμένες πηγὲς καὶ βιβλιογραφία: D. Morelli, *I Culti in Rodi*, Studi Classici e Orientali, Vol. 8 (1959), σ. 17 κ.έ., 97 κ.έ., (βλ. σχετικὰ L. Robert στὸ REG 73 (1960), σ. 183 No 297). Πρβλ. Irene Ringwood Arnold, *Festivals of Rhodes*, AJA 40 (1936), σ. 435 κ.έ., G. Pugliese Carratelli, *Documenti sulle Feste*, ASAtene 14/16 (1952/54), σ. 269 No 19.

3. Ἀπὸ μίαν ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. μαθαίνουμε γιὰ μιὰ γυναίκα ποὺ βραβεύτηκε στίς ἵπποδρομίες «... γόρη *Λυσιστράτου Πεδιάδα*» βλ. Ringwood Arnold, 436. Ὁ συσχετισμὸς τῶν Ἀλιείων μὲ τὰ Ἴπποκαθέσια (*Festus*, s.v. *October equus*) τελευταῖα πάλι ἀπὸ τὸν H. von Geisau, *Der Kleine Pauly* 2, 1001 s.v. *Helios*, ἔχει ἀποδειχθεῖ λανθασμένος ἀπὸ τὸν Segre, *La Parola del Passato* VI (1951), σ. 141. Πρβλ. Morelli, ὅ.π. 98 κ.έ.

4. Pugliese Carratelli, σ. 269. Morelli, ὅ.π. σ. 98. L. Robert, *Études Anatoliennes* (1970), σ. 162.

5. Morelli, ὅ.π. σ. 97.

6. Περὶ τῶν Ἡλίου ἀγῶνων. Σχολ. Πινδ. Ὀλυμπ. VII, 146. Jacoby, *FGRH* III B, 181 No 49. L. Morricone, *ASAtene* 27-29 NS. XI-XIII (1949-51), σ. 373 σημ. 4.

7. Ringwood Arnold, ὅ.π. σ. 435. Πρβλ. Morelli, ὅ.π. σ. 97.

8. Morelli, ὅ.π. σ. 94 κ.έ., σ. 99. Pugliese Carratelli, ὅ.π. σ. 81. Fraser - Bean, *The Rhodian Peraea and Islands*, σ. 130 σημ. 3. Morricone, ὅ.π. σ. 373 κ.έ. Πρβλ. Nilsson, *ARW* XXX (1933), 142 = *Opuscula Selecta* II, σ. 464.

ὄργανωτές τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τοῦ Συνοικισμοῦ — καί τήν Ἰαλυσό⁹. Τώρα ὁμως ἔρχονται καί ἀνασκαφικά εὐρήματα μέσα στήν πόλη τῆς Ρόδου νά ὑποστηρίξουν τήν παραπάνω ὑπόθεση καί νά προσθέσουν λίγα ἀκόμη στοιχεῖα στίς γνώσεις μας γιά τίς γιορτές.

Πρόκειται γιά τὰ κομμάτια ἀπό τρία μεγάλα μελανόμορφα ἀγγεῖα, πού βρέθηκαν : τὸ πρῶτο (BE 2160) στὸ ΝΑ. τμήμα τῆς πόλης τὸ 1965 σὲ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου¹⁰, τὸ δεύτερο (ΠΒΕ 1771) τυχαῖα τὸ 1969 στήν περιοχὴ Ψαροπούλας, στὴ δυτικὴ ἀκτὴ¹¹, καί τὸ τρίτο (ΠΒΕ 3331 α-γ) τὸ 1963 σὲ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου στίς νότιες συνοικίες¹².

Τὸ κομμάτι BE 2160 ἀπὸ τὸ σῶμα μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἥλιου πάνω στὸ τέθριππο ἄρμα του (Πίν. 1-2· Εἰκ. 1) ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ ἔξι μικρότερα θραύσματα. Ἐνα ἔβδομο προστέθηκε μὲ μικρὴ συμπλήρωση στήν πιθανὴ θέση του¹³. Ὁ πηλός, ἀνοικτός καστανός μὲ ρόδινη ἀπόχρωση καί τεφρὸ τὸν πυρήνα, περιέχει λίγο μαρμαρυγία καί ψιλὴ ἄμμο. Τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καλύπτει ὁμοίochρωμη ἀλλὰ σκοτεινότερη καί λίγο θαμπὴ ἐπάλειψη μὲ πλατιῆς καί ἀνόμοιαις πυκνότητος πινελιές. Τὸ μαῦρο «γάνωμα» στίς μορφές, στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου καί στὴ στενὴ ταινία πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, εἶναι κάπως θαμπὸ μὲ κιτρινοπράσινη ἀπόχρωση κατὰ τόπους, ἀλλοῦ πυκνὸ καί ἄλλοῦ πιὸ ἀραιό. Ἡ χάραξη, λεπτὴ καί ἀπαλὴ, βαθύτερη λίγο καί σταθερότερη στὸ ἔνδυμα τοῦ Ἥλιου, χρησιμοποιήθηκε μόνο γιά τίς ἐσωτερικὲς λεπτομέρειες τῶν μορφῶν. Μὲ λευκὸ δόθηκαν ὁ χιτώνας καί οἱ ἀκτίνες γύρω στὸ κεφάλι τοῦ θεοῦ, τὰ χαλινάρια καί ἡ λοιπὴ σκευὴ τῶν ἀλόγων, ξεφτισμένη τώρα στὰ περισσότερα σημεῖα. Τὸ σχέδιο θυμίζει πάρα πολὺ ἀττικὴ δουλειά, ὁμως οὔτε ὁ πηλός οὔτε ἡ ἐπάλειψη τῆς ἐπιφάνειας ἢ ἀκόμη τὸ «γάνωμα» τοῦ ἀγγείου μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἀττικά¹⁴.

9. Πινδ. Ὀλυμπ. VII. Γιά τὴν ὀργάνωση τοῦ συνοικισμοῦ βλ. Pugliese Carratelli, ὀ.π. σ. 81 κ.έ. Πρβλ. Morelli, ὀ.π. 94 κ.έ., σ. 96 κ.έ.

10. Οἰκόπεδο Κομπιανοῦ, Γρ. Κωνσταντινόπουλος, ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 444, Πίν. 283α. Βρέθηκε σὲ ἐπίχωση «πρώτη ὑστεροκλασσικὴ ἕως ἑλληνιστικὴ». Ἀναφέρει ὁ J. Frel, Panathenische Amphoren. Kerameikos Heft 2 (1973), 22.

11. Οἰκόπεδο Ξενοδοχείου Blue Sky. Μπροστὰ στὸ ξενοδοχεῖο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τμήμα τῆς δυτικῆς ὁχύρωσης τῆς πόλης, ΑΔ 25 (1970) : Χρονικά, σ. 505 κ.έ. Πίν. 435β (στὸ κείμενο σημειώνεται λάθος Πίν. 435α).

12. Οἰκόπεδο Χριστοφίδη, ὁδὸς Ἡρακλείου 54, ὅπου εἶχε διαπιστωθεῖ τμήμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 29α. Εὔρημα ἐπιχώσεως. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 472.

13. Ἐσωτερικὰ ἄβαφο. Διαστ. : μεγ. ὕψ. 0.335μ. μὲ τὴν συμπλήρωση (ὕψ. συμπλ. 0.011μ.), πλ. 0.175μ. Ἡ μεγαλύτερη διάμετρος ὑπολογίζεται 0.355μ. Ἡ συμπλήρωση ἐγίνε μὲ βάση τὴν μείωση τοῦ πάχους, τὴν κάμψη τοῦ τοιχώματος καί τὴν ἀντιστοιχία τῶν αὐλακώσεων στὸ ἐσωτερικό. Ὡστόσο, παρουσιάζεται ἀνωμαλία στὴ διάταξη τῶν ἀκτίνων κοντὰ στὸ δεξιὸ αὐτί, ὅπου διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη δύο μακριῆς παράλληλες ἀκτίνες, χωρὶς νά μένει χῶρος γιά τὴν ἐνδιάμεση μικρὴ. Ἡ προσπάθεια νά ἀπομακρυνθοῦν καί νά ἀκτινωθοῦν μὲ μετακίνηση τοῦ κομματιοῦ — πού ἀσφαλῶς ἀνήκει στὸ ἴδιο ἀγγεῖο — ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἢ τὴν ὑπερβολικὴ ἐπιμήκυνση τοῦ κεφαλιοῦ ἢ τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ὀριζόντια τῆς ταινίας πού κλείνει ἐπάνω τὴν παράσταση. Πρόκειται ἐπομένως γιά λάθος τοῦ ἀγγειογράφου στὸν ὑπολογισμό, ὅταν, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἀριστερά, ζωγράφιζε τίς ἀκτίνες.

14. Χρῶμα καί ὕψη τοῦ πηλοῦ γνωστὰ ἀπὸ ροδιακὰ ἀγγεῖα. Γιά τὸν ροδιακὸ πηλὸ βλ. στὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα : Coldstream, Greek Geometric Pottery, 279. Στούς ροδιακοὺς ὀξυπύθμους ἀμφορεῖς : V. Grace, Hesperia III (1934), 203 καί σημ. 4. A. Maiuri, Atene e Roma, NS. I (1920), 133. Γιά μμήσεις

Εἰκ. 1. Τὸ κομμάτι ΒΕ 2160 (σχέδιο Μ. Μανουσάκη).

Ὁ θεός, ὄρθιος, μετωπικός, μὲ τὸν λευκὸ ἀχειρίδωτο χιτῶνα του ζωσμένο λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴ μέση μὲ χοντρὸ ζωνάρι, κρατεῖ ἤρεμος στὰ στιβαρά του χέρια τὰ χαλινάρια τῶν ὄρμητικῶν ἀλόγων. Τὸ στρογγυλὸ πρόσωπο πλαισιώνουν χωρισμένα στὴ μέση τὰ μακριὰ μαλλιά του, ὅπως καθιερώθηκαν ἀπὸ τὸ τέλος κιόλας τοῦ 5ου αἰ. στὰ ροδιακὰ νομίσματα¹⁵, καὶ σὲ διπλὴ σειρὰ οἱ ἀκτίνες¹⁶. Ἀπὸ τὸ δίφρο ποὺ κρύβει τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐπιβάτη σώζεται μόνο ἡ ἄντυγα, ζωγραφισμένη σὲ ἀνάπτυγμα. Ἀνάμεσα στὰ πόδια τῶν ἀλόγων ξεχωρίζει τὸ στεφάνι τοῦ δεξιοῦ τροχοῦ τοῦ ἄρματος.

Ἀπὸ τὰ ἄλογα τοῦ τεθρίππου σώζεται τὸ δεξιὸ ζευγάρι: τοῦ ζυγίου ἵππου λείπει τὸ κεφάλι καὶ τὰ νῶτα, τοῦ σειραίου, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τὸν προηγούμενο, τὸ μπροστινὸ μισὸ τοῦ σώματος. Τὰ ἄλογα εἶναι ἀνασηκωμένα στὰ πίσω πόδια στὸ συμβατικὸ σχῆμα τοῦ καλπασμοῦ¹⁷. Τὰ σώματα παρουσιάζονται ἀπὸ τὸ πλάι σ' ὅλο τους τὸ μῆκος χωρὶς προοπτικὴ σύντμηση.

Στὴν ἀντίστοιχη θέση, ἀλλ' ἀντίστροφα στραμμένα, πρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὰ δύο ἄλογα ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ζυγὸ (Εἰκ. 2). Οἱ οὐρὲς θὰ γέμιζαν τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὰ πόδια τῶν δύο ζυγίων μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄρμα, ὅπως ἀκριβῶς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε τὸ κομμάτι ΠΒΕ 1771 (Πί ν. 3 α) ἀπὸ ὁμοιο, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀγγεῖο στὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου¹⁸. Ὁ πηλός, ἀνοικτὸς καστανός σ' ἀπόχρωση ρόδινη μὲ λίγο μαρμαρυγία καὶ ἄμμο, εἶναι ροδιακός. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἔχει θαμπὴ ἀραιὴ ἐπάλειψη σὲ καστανὴ ἀπόχρωση. Τὸ «γάνωμα» μὲ ἐλάχιστο ἱριδισμό χωρὶς ιδιαίτερη στιλπνότητα εἶναι λιγότερο λεῖο ἀπὸ ὅσο στὸ προηγούμενο ἀγγεῖο. Τὸ χάραγμα ἔγινε ἐδῶ μὲ πιὸ χοντρή ἀκίδα καὶ εἶναι κάπως ἄδρότερο.

Τὸ τμήμα ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὴν παράσταση ἔχει τόση ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ προηγούμενου κομματιοῦ, καὶ τὸ σχέδιο τέτοια συγγένεια, ὥστε μπορούμε νὰ υποθέσουμε, ὅτι οἱ δύο εἰκόνες εἶχαν τὸ ἴδιο πρότυπο. Ἐδῶ σώζονται: μέρος ἀπὸ τὰ πίσω πόδια τοῦ ἀλόγου δεξιὰ ἀπὸ τὸ ζυγὸ, ὁ δεξιὸς τροχὸς τοῦ ἄρματος, στὸν ὁποῖο διακρίνεται καὶ ὁ ἄξονας πάνω ἀπὸ τὶς ἀκτίνες καί, τέλος, οἱ μακριὲς πλούσιες οὐρὲς τῶν δύο ἀλόγων, τοῦ δεξιοῦ ζυγίου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ. Συμπληρώνεται ἔτσι μὲ βεβαιότητα τὸ τέθριππο καὶ στὸ πρῶτο ἀγγεῖο (ΒΕ 2160) μὲ τὸ δεύτερο ζευγάρι ἀλόγων στὴν ἀντίστροφη πρὸς τὰ ἀριστερὰ θέση, κατὰ τὸ γνωστὸ σὲ παραστάσεις μετωπικοῦ ἄρματος «ἀνοιχτὸ» σχῆμα¹⁹ (Εἰκ. 2).

Τὰ ἄλογα σχετικὰ βραχύσωμα ἀλλὰ στιβαρὰ ζῶα, σὲ πιὸ ἐξελιγμένη μορφή ἀπὸ τοῦ Μαισολαίου, π.χ. στὶς δυτικὲς πλάκες, Βρετ. Μουσ. 1016, 24/25, 1006.23²⁰, ἢ τοῦ

«γανώματος» ἀπὸ ἐξωατικὰ ἐργαστήρια βλ. V. Mitsopoulou - Leon, *ÖJh. L* (1972/73), σ. 261 κ.έ. R. M. Cook, *BSA* 60 (1965), 143.

15. Βλ. πρόχειρα Ch. Seltman, *Greek Coins*², πίν. XXX, 13-15.

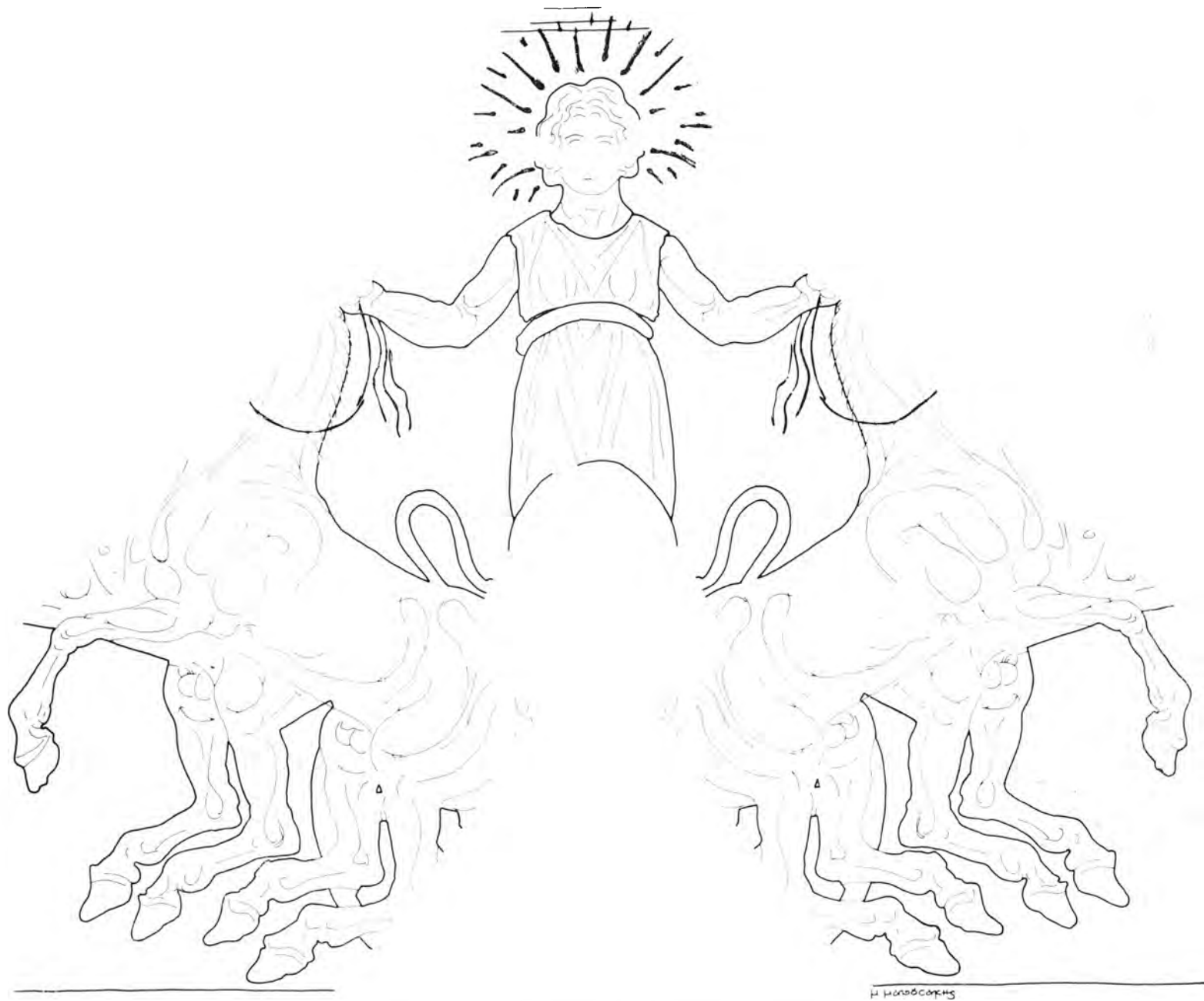
16. Γιὰ τὴ διάταξη τῶν ἀκτίνων Marcadé, *Mon. Piot* 47 (1953), σ. 11 κ.έ. καὶ BCH 80 (1956), σ. 171. Γιὰ τὸ συνδυασμὸ ἀκτίνων καὶ στεφάνης H. Jucker, *JdI* 84 (1969) 252, σημ. 13.

17. Τὴν κλασσικὴ μορφή βρῆκε τὸ σχῆμα στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα, S. Reinach, *RA* (1900) I, σ. 217 fig. 1b «cabré fléchi». R. Lefort des Ilouzes, *Mélanges Ch. Picard* II, 594 κ.έ.

18. Μέγ. ὕψ. 0.126, μέγ. πλ. 0.083, πάχ. 0.01/0.099μ.

19. Προτιμήθηκε ἡ ἔκφραση «ἀνοιχτὸ» ἀπὸ τὴν κατὰ λέξη μετάφραση τοῦ ὄρου «gesprengtes Schema», βλ. Hafner, *Viergespann in Vorderansicht* σ. 70. Déonna, *Genava* 9 (1931) 147 κ.έ.

20. Buschor, *Maussollos und Alexander*, εἰκ. 7, 8. Πρβλ. καὶ τὶς πλάκες τῆς ἀνατ. καὶ δυτ. πλευρᾶς, Lullies - Hirmer, *Griech. Plastik*, εἰκ. 202-203.

Εί κ. 2. Άναπαράσταση του τέθριππου του Ήλιου (σχέδιο Μ. Μανουσάκη).

παναθηναϊκού ἀμφορέα στοῦ Παρίσι, Bibl. Nat. De Ridder, Cat. No 246 (?)²¹, με τὰ σφιχτοδεμένα, ἀλλά κάπως πιό λεπτά σώματα καὶ τὰ δυνατὰ νευρώδη πόδια, ἢ τὰ ἄλογα τῆς Σελήνης στὴν πελίκη τῆς Θέμιδος τοῦ Leningrad, St. 1793²², πλησιάζουν χωρὶς νὰ ἔχουν φτάσει στὴν ἴδια πλαστικὴ ἐξέλιξη καὶ δραματικότητα τὸ ἄλογο τοῦ ἱπέα στοῦ ἀνάγλυφο ἀπὸ τῆ Ρόδο στὴ Νέα Ὑόρκη²³ καὶ τὰ μεγαλόσωμα καὶ πληθωρικὰ ζῶα τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου²⁴. Κοντὰ τέλος, ἀλλὰ νεώτερα κάπως, εἶναι καὶ τὰ ἄλογα τοῦ «ζωγράφου τῶν Ἀμαζόνων» π.χ. στὶς πελίκες Leningrad NB 2230²⁵, Leningrad Opis IV 128²⁶ καὶ Νέας Ὑόρκης Metr. Mus. 06.1021.195²⁷. Ὁ ἐπιβλητικὸς θεὸς μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μετὰ τὸν Σίσυφο Α' τοῦ ἀφιερώματος τοῦ Δαόχου²⁸ καὶ ἀκόμη καλύτερα μετὰ τὸν Διόνυσο μιτρηφόρο ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ 4ου αἰῶνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς, ὅπως τὸν ἀνασύνθεσαν τελευταῖα οἱ Croissant καὶ Marcadé²⁹.

Ἡ χρονολόγηση τῶν δύο ἀγγείων στὴ δεκαετία 330-320 π.Χ. θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἔτσι ἀσφαλῆς.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, ἡ ἀναγνώριση ἀττικῆς δουλειᾶς πάνω σὲ μὴ ἀττικά ἀγγεῖα δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ξενίσει. Δίπλα στοὺς ἄλλους μετανάστες, ποὺ ἀμέσως μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ἀρχίζουν νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν Ἀττικὴ, οἱ ἀθηναῖοι κεραμεῖς εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ διαρρέουν πρὸς τὰ κέντρα, ὅπου ὡς τώρα διοχέτευαν τὸ ἐμπόρευμά τους. Ἐκεῖ μποροῦσαν νὰ ἀσκήσουν μετὰ μεγαλύτερη ἐπιτυχία τὸ ἐπάγγελμά τους, δημιουργώντας μετὰ τὸν καιρὸ ντόπια, ἐφάμιλλα μετὰ τὸ ἀττικὸ, ἀνταγωνιστικὰ κεραμικὰ κέντρα³⁰. Στὴν Ἔφεσο ξέρομε ὅτι ἐγκαθίστανται καὶ δουλεύουν γιὰ τὴν ἐπίσημη πολιτεία κατασκευάζοντας «...τὸν κέραμον τὸν μέλανα... καὶ τῆς θεῶς τὴν ὑδρίαν...» οἱ ἀθηναῖοι ἀδελφοὶ Κίττος καὶ Βάκχιος, κεραμεῖς μετὰ οἰκογενειακὴ παράδοση, ποὺ ἀνακηρύσσονται χάρις στὴν τέχνη τους γύρω, στοῦ 321 π.Χ.,

21. CVA.2, πίν. 91, 4. 7. Beazley, AJA 47 (1943), 459.

22. KAB 43. Beazley, ARV² 1476, 2 «the Eleusinian P.» K. Schefold, Untersuch. zu den Kertscher Vasen, No 369, πίν. 32, 2.

23. Metr. Mus. Acc. No. 07. 286. 111. G. Richter, Cat. Sculpt. Metr. Mus. (1954), No. 142 πίν. CIV σ. 142 κ.έ. (παλ. βιβλ.).

24. V. von Graeve, Der Alexandersarkophag, Ist. Forsch. 28 (1970), πίν. 24/25, ἰδιαίτ. πίν. 26. 28. 31 καὶ σ. 167 κ.έ. γιὰ χρονολόγηση. Διαφορετικὰ ὁ Schefold, Der Alexandersarkophag, σ. 33 σημ. 1. Βλ. σχετικὰ, H. P. Lauscher, Gnomon 43 (1971), σ. 313 κ.έ. καὶ U. Süssenbach, Der Frühhellenismus im griech. Kampfreief, σ. 21 κ.έ. ἰδιαίτ. 28.

25. Schefold, Die Kertscher Vasen, πίν. 24a καὶ Unters., No. 505. JdI 73 (1958) 46 εἰκ. 11. Beazley, ARV² 1478, 6.

26. Schefold, Unters., No. 503, πίν. 37, 2, Beazley, ARV² 1478, 3.

27. Schefold, Unters., No. 547, πίν. 38, 3-4. Beazley, ARV² 1478, 5. G. Richter, A Handbook of Greek Art, εἰκ. 255c.

28. T. Dohrn, Ant. Plastik VIII, πίν. 30. Borbein, JdI 88 (1973), 79. D. Willers, Gnomon 47 (1975) 494 κ.έ. P. Moreno, Lisippo I (1974), σ. 62 κ.έ. (ἀρ. 6) καὶ 66 κ.έ. (ἀρ. 7).

29. BCH 96 (1972), σ. 890 εἰκ. 2, σ. 887 κ.έ. 895. Fr. Croissant, BCH 99 (1975), σ. 710 εἰκ. 1-2.

30. Marcadé, Au Musée de Délos, σ. 475. Beazley, AJA 47 (1943), 456. Sparkes - Talcott, Black and Plain Pottery. The Athenian Agora XII, σ. 12 σημ. 17. G. Kopcke, Gnomon 47 (1975), σ. 185. Γενικὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα τὸν 4ο αἰ. βλ. M. Rostovtzeff, Gesellsch. und Wirtschaftsgesch. der hellen. Welt I, σ. 70 κ.έ.

Ἐφέσιοι πολίτες³¹. Ἡ Ρόδος, πού ἀπό καιρὸ ἤδη εἶχε ἀνοίξει τὶς πύλες τῆς στοὺς ἀθηναίους καλλιτέχνες³², εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ δέχτηκε καὶ κεραμεῖς καὶ μάλιστα νὰ εἶχε ἀναθέσει σὲ ὀρισμένους ἀπ' αὐτοὺς ἔργο ἀνάλογο μ' αὐτὸ πού ἀνατέθηκε στοὺς Ἀθηναίους τοῦ ψηφίσματος τῆς Ἐφέσου. Γιατὶ ἡ μελανόμορφη τεχνικὴ καὶ τὸ μεγάλο μέγεθος τῶν ἀγγείων (πρβλ. πῶς κάτω καὶ τὸ τρίτο) ὀδηγοῦν ἀναγκαστικὰ σὲ συσχέτιση μὲ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς³³, ἐνῶ παράλληλα ἡ μεγαλόπρηπη παράσταση τοῦ θεοῦ, πού μόνη θὰ κάλυπτε τὴ μία ὄψη τοῦ ἀγγείου (Εἰκ. 2), ὅπως τὸ Παλλάδιο στὰ ἀττικά ἐπαθλα, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὰ συσχετίσουμε μὲ τὰ Ἀλίεια. Ἴσως δὲν πρέπει νὰ εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν ὑποθέσουμε, πὼς τὸ πρότυπο γιὰ τὴν παράσταση σύνθεσε εἰδικὰ γιὰ τὴν περίσταση κάποιος ἱκανὸς Ἀθηναῖος ἀγγειογράφος³⁴, πού χρησιμοποίησε ἕνα παραδοσιακὸ εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας.

Σὲ μετωπικὸ ἄρμα εἶχε πρωτοπαραστήσει τὸν Ἥλιο ἢ ἀττικὴ τέχνη στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ βου αἰ. καὶ εἶχε κρατήσει σταθερὰ τὸν τύπο χρησιμοποιώντας τον καὶ γιὰ τὴ Σελήνη μέχρι λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μισὰ τοῦ 5ου αἰ.³⁵ Τότε παρουσιάζεται ἡ νέα παράσταση τοῦ θεοῦ μέσα στὸ εἰκονιζόμενον ἀπὸ τὸ πλάι ἄρμα³⁶, πού καθιερώνεται ὡς ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ γνωρίζει τὴν ἀκμὴ του στὶς φειδιακὲς συνθέσεις³⁷. Τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τύπου θέλησαν νὰ σχετίσουν μὲ τὴ φαινομενικὰ γενικότερη ἀπουσία μετωπικοῦ ἄρματος ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία τῆς ἐποχῆς, πράγμα ὅμως πού ἀποδείχτηκε ἀστήρικτο ἀπὸ τὴν ἐξελιγμένη μορφή τοῦ θέματος πάνω στὸν κρατήρα τοῦ ΑΙ Μίνα³⁸. Ἀντὶ ὅμως γιὰ τὴ μετωπικὴ παράσταση τοῦ τέθριππου, ὅπως μᾶς τὴν παραδίδει διαμορφωμένη στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. ὁ κρατήρας αὐτός, ὁ ἀγγειογράφος τῶν ροδιακῶν ἀγγείων προτίμησε τὸν ὑστεροαρχαϊκὸ τύπο, τὸ «ἀνοιχτὸ» σχῆμα, γιὰτὶ μόνον αὐτὸ τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ παρουσιάσει στὴ μέση ξεκάθαρα τὸν κυρίαρχο πάνω στὸ ἄρμα τοῦ θεοῦ³⁹ καὶ νὰ τονίσει, μὲ τὴ συμμετρικὴ πλαισίωση ἀπὸ τὰ μαῦρα

31. E. Diehl, *Die Hydria*, σ. 200 (παλ. βιβλ.). J.M. Cook, *BSA* 60 (1965), σ. 143 κ.έ. Sparkes - Talcott, ὁ.π. J. Schäfer, *Hellen. Keramik aus Pergamon*, σ. 8. V. Mitsopoulou - Leon, ὁ.π. 264.

32. Marcadé, ὁ.π. 475. Γιὰ τὶς πολιτικὲς συνθήκες πού εὐνόησαν τὴν «εἰσβολὴ» ἀττικοῦ πνεύματος βλ. P. Fraser, *BSA* 67 (1972) 122.

33. Γιὰ ἀπομμήσεις παναθηναϊκῶν πρβλ. N. Κοντολέων, *ΑΕ* (1953), II, σ. 589 σημ. 2. E. Stern, *Ein Beitrag zur hellenistischen Keramik* (Odessa 1910).

34. Διαγωνισμοὶ γιὰ τὴν ἀνάθεση κατασκευῆς ἀγγείων ἀπὸ τὴν πολιτεία εἶναι γνωστοί, πρβλ. τὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἐφέσου (σημ. 31) γιὰ τοὺς ἀδελφοὺς Κίττο καὶ Βάκχιο. Γιὰ τὴ μονοπώληση κατασκευῆς παναθηναϊκῶν ἀμφορέων βλ. Preuner, *JdI* 35 (1920), 69 κ.έ. Tarbell, *Class. Review* XIV (1900), 474. Brauchitsch, *Die Panathenaischen Preisamphoren*, 160. Schmidt, *Archaist. Kunst*, 83.

35. K. Schauenburg, *Helios*, σ. 50, σημ. 40, σ. 70, σημ. 320 καὶ *Die Gestirnbilder in Athen und Unteritalien*, *Ant. K.* 5 (1962), σ. 51. H. Hoffmann, *Journal of the Amer. Research Center in Egypt* 2 (1963), 113 κ.έ. L. Lacroix, *Études d'Archéologie Numismatique* (1974), 92 κ.έ.

36. Schauenburg, *Ant. K.* ὁ.π. σ. 52 καὶ *Helios*, σ. 58, σημ. 168 (κατάλογος).

37. B. Schweitzer, *AA* 1941, σ. 317 κ.έ., Schauenburg, ὁ.π., σ. 52 κ.έ., σημ. σ. 31 (βιβλιογραφία).

38. Oxford, *Ashmolean Mus. Beazley*, *JHS* 59 (1939), σ. 38. 43, πίν. II - IV. Hafner, ὁ.π., σ. 62 κ.έ. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παρατηρήσεις Greifenhagen, *Gnomon* 15 (1939), σ. 342, 344 κ.έ. B. Andreae, *Motivgesch. Unters. zu den röm. Sarkophagen*, σ. 23. Fr. Matz, *Mitteilungen des Instituts* 5 (1952), σ. 115. Πρβλ. καὶ τὸν λίγο παλιότερο κρατήρα τῆς Συλλογῆς Jatta, K. Sichtermann, *Griech. Vasen in Unteritalien*, K 42 πίν. 71. Hafner, ὁ.π. σ. 69, 79 κ.έ., πίν. 2. Greifenhagen, ὁ.π. σ. 345.

39. Ὅσο ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε τὸ τμήμα τοῦ λαίμου τοῦ ἀλόγου πού σώζεται, ὁ καλλιτέχνης ἀπέφυγε τὴ στροφή τῶν κεφαλιῶν πρὸς τὸν ζυγὸ, πού θὰ δημιουργοῦσε σύγχυση στὴν εἰκόνα (διαφορετικὰ

σώματα τῶν ἀλόγων, τὴ λαμπρότητα καὶ ὅλη τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς Ἐπιφάνειας του, θέμα ποῦ ἰδιαίτερα ἀγάπησε καὶ κατάλαβε νὰ παραστήσει ὁ 4ος αἰώνας⁴⁰, καὶ ποῦ εἶχε ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τὰ ἀγγεῖα - ἔπαθλα τῶν Ἀλιείων. Ἀναβίωση ἀρχαϊκῶν μοτίβων στὴν τέχνη τοῦ 4ου αἰ. ἔχει σημειωθεῖ καὶ ἀλλοῦ⁴¹. Στὴ συγκεκριμένη ὁμως περίπτωση — ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν παρακάτω παρατήρηση τοῦ Schauenburg, σχετικὰ μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ Ἥλιου καὶ τῶν ἀστερισμῶν — γεννιέται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο πραγματοποιήθηκε ἡ ἀναβίωση αὐτὴ γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς εἰκονογράφησης τῶν ροδιακῶν ἀγγείων ἢ ἂν εἶχε προηγηθεῖ στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα. Ὁ Schauenburg πραγματικὰ διαπιστώνει ἀπουσία παραστάσεων τοῦ Ἥλιου, καὶ γενικότερα τῶν ἀστερισμῶν στὴν ἀττικὴ τέχνη τοῦ 4ου αἰ.⁴² σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἰταλιωτικὴ, ποῦ μέσα στὴν πληθώρα τέτοιων παραστάσεων ποῦ ἔχει νὰ ἐπιδείξει, εἶχε δώσει καὶ τὰ μοναδικὰ, μέχρι τώρα γνωστὰ, δείγματα ἐπιβίωσης τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ τύπου τοῦ Ἥλιου σὲ μετωπικὸ τέθριππο στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ αἰώνα⁴³. Τὴν εἰκονογρα-

στὸ ἀγγεῖο ΠΒΕ 3331, πρκ. σ. 10, Πί ν. 3β). Ἡ μαύρη ἄντυγα τοῦ δίφρου, ποῦ τέμνει τὰ πόδια λίγο πάνω ἀπὸ τὰ γόνατα, καὶ τὸ δεμένο κάπως ψηλὰ μαῦρο ζωνάρι προσθέτουν ὕψος καὶ ἐπιβλητικότητα στὴ μορφή, ἐνῶ ἡ κυρτὴ γραμμὴ τοῦ ζωνarioῦ δημιουργεῖ τὴν αἴσθηση, ὅτι ὁ θεὸς καὶ τὸ ἄρμα του βρίσκονται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ θεατὴ. Γιὰ τὸ ὑπερφυσικὸ μέγεθος τοῦ Ἥλιου σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἄλογα βλ. A. Neugebauer, JdI 58 (1943), σ. 65.

40. Τὴν ἐπιλογή τῆς μετωπικῆς παράστασης γιὰ τὸ ἰδιαίτερο νόημα ποῦ προσδίδει στὴν εἰκόνα (Hafner ὁ.π. σ. 82) ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ ὁ Greifenhagen ὁ.π. 343 κ.έ. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἑλληνικὴ τέχνη δὲν ἔδωσε στὴ μετωπικὴ μορφή τὸ νόημα ποῦ ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ ρωμαῖκοὶ χρόνοι (Greifenhagen, ὁ.π. σ. 344). Δὲν εἶναι ὁμως δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῆς στὴν τέχνη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (T.B. Webster, Art and Literature in the 4th cent. Athens, σ. 80, 82 κ.έ. 85, καὶ JHS 73 (1953) 186. H. Metzger, Les Représentations dans la Céramique attique du IVe siècle, 59 καὶ σ. 371 κ.έ. Σχετικὰ μ' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἔφιπποι ἀνδριάντες καὶ τὰ ἄρματα τοποθετοῦνται στὸ βάθρο τους μὲ κύρια ὄψη τὴν μπροστινὴ, γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι ἡ «δυναμικὴ» πλευρὰ τους, πρβλ. H. Siedentopf, Das hellen. Reiterdenkmal, σ. 41. Hafner, ὁ.π. Greifenhagen, ὁ.π. σ. 341 κ.έ. Ἡ ἑλλειψη μετωπικοῦ ἄρματος τοῦ νικητῆ πάνω στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς, ποῦ ἐπικαλεῖται ὁ Greifenhagen, ὁ.π. 344, ὀφείλεται στὸ ὅτι κατὰ παράδοση σ' αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα εἰκονίζεται τὸ ἀγώνισμα, ὁ ἀθλητὴς σὲ δράση. Ὁ ὑπαινιγμὸς τῆς ἐπιτυχίας του γίνεται μὲ τὴ μικρὴ μορφή τῆς Νίκης, ποῦ πετᾷ πρὸς τὸν ἀγωνιζόμενο μὲ ἓνα στεφάνι ἢ μιὰ ταινία. Βλ. τελευταῖα τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, Π. Θέμελης, AAA II (1969) σ. 412 εἰκ. 2 β.

41. H. Luschey, Festschr. f. B. Schweitzer, σ. 243 κ.έ. Th. Kraus, AM 69/70 (1954/55), σ. 109 κ.έ. Πρβλ. καὶ Schauenburg, Ant. K. ὁ.π. 58 σημ. 81. Παράλληλη ἐξέλιξη μὲ τὸν ὀλόσωμο τύπο ἔχει τὸ «ἀναδύομενο» ἄρμα, ὁ συντετηγμένος τύπος τοῦ ἄρματος τοῦ Ἥλιου (Hafner, ὁ.π. Exkurs σ. 132). Σχετικὰ R. Zahn, Anatolian Studies pres. to Sir Will. Ransay, σ. 447 σημ. 1. Τὸν συντετηγμένο τύπο βρίσκουμε συχνὰ στὴν ἰταλιωτικὴ μελαμβοφῆ κεραμεικὴ, π.χ. R. Pagenstecher, Calen. Reliefker., No. 1, 115, 134, στὴν ἐτρουσκικὴ τέχνη, π.χ. κρατήρες (RM 42 (1927), 120 εἰκ. I) καὶ ἰδιαίτερα στοὺς χάλκινους ἐγχάρακτους καθρέφτες (Mon. Ant. XXIII, πίν. III σ. 664, Mdl 6 (1953) πίν. 4. Μιὰ πιθανὴ ἐρμηνεία τοῦ θέματος βλ. Bendinelli, Mon. Ant. 1918, σ. 234, 240 κ.έ. S. Haynes, Mdl ὁ.π. 21 κ.έ., 25). Παράλληλα βλ. τὴν ἐρμηνεία γιὰ τὰ ἑλληνιστικὰ καὶ μεταγενέστερα ἀετώματα μὲ ἀνάλογη παράσταση, ποῦ προτείνει ὁ P. Hommel, Giebel und Himmel, Ist. M. 7 (1957) σ. 11 κ.έ.

42. Ant. K., ὁ.π. 53, 58 κ.έ. Μία ἀπὸ τὶς σπάνιες ἀττικὲς παραστάσεις στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. σὲ κρατήρα ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (Olynthus V, No. 129 πίν. 75-76, εἰκ. 10 σ. 104) δεῖχνει τὸν ἥλιο ἀπὸ τὸ πλάι.

43. (α) Ὁ ἀπουλικὸς κρατήρας στὴ Βιέννη, Sacken-Kenner, Slg. K.K. Münzenkabinet, σ. 241 No. 249. Neugebauer, JdI 58 (1943) σ. 66 εἰκ. 8. Hafner, ὁ.π. 62 No. 166 (παλ. βιβλ.) 77 κ.έ. Ἀνάλογο θέμα σὲ παρόμοιο κρατήρα εἶδε ὁ Panofka, AZ 6 (1848), σ. 306, τὸ 1847 στὴ συλλογὴ τοῦ cav. Betti στὴ Νεάπολη. Σ' αὐτὸν ὁ ἠνίοχος μὲ ἀκτίνες στὸ κεφάλι· ἔλειπε ὁμως τὸ μεγάλο τόξο, ἐνῶ ὑπῆρχε ὁ κεραυνός.

φική αυτή τάση συνδυάζει με τη λατρεία του Ἡλίου και τῶν ἀστρικῶν σωμάτων στην Κάτω Ἰταλία — κυρίως στην Ἀπουλία — και στη Σικελία⁴⁴. Λατρεία του Ἡλίου βέβαια δὲν μαρτυρεῖται στην Ἀθήνα· ὅμως ἡ ἐνασχόληση γύρω ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς φιλοσοφίας γίνεται ἐκεῖ ὄλο και πιὸ ζωηρὴ ἀπὸ τὸν 5ο στὸν 4ο αἰῶνα και προετοιμάζει γενικότερα τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν Ἀστρολογία τοῦ 3ου, τόσο στὸ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο, ὅσο και στὶς λαϊκὲς δοξασίες⁴⁵. Τὴν ἐπίδραση και τὸν ἀπόηχο αὐτῆς τῆς ἐνασχόλησης, εἴτε τὸν δεχτοῦμε στὶς συνθέσεις τοῦ Φειδία εἴτε μόνο στὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη⁴⁶ γιὰ τὸν 5ο αἰῶνα, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ τὸν διακρίνουμε στην ἀττική τέχνη τοῦ 4ου. Ἀπὸ τὴ «σκηνή» τοῦ Ἰωνα⁴⁷ ὡς τὸν «κοσμικὸ» μανδύα (Weltmantel) τοῦ Δημητρίου⁴⁸ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ὑπῆρξαν συνδετικοὶ κρίκοι, οὔτε ἡ παράσταση τοῦ Δημητρίου - Ἡλίου στὸ προσκηνιο τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου⁴⁹ θὰ ἦταν πρωτόφαντη ἔμπνευση τῆς στιγμῆς, χωρὶς προηγούμενη εἰκονογραφικὴ παράδοση. Σὲ πίνακες, ὑφάσματα κλπ. θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀποτυπωθεῖ πολλὲς φορὲς ἤδη ὁ ἀστρικὸς κόσμος και ὁ Ἡλιος, πρὶν νὰ φτάσει ἡ ὥρα τῆς ὑποδοχῆς τοῦ Δημητρίου ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους με τὶς γνωστὲς ἐκδηλώσεις⁵⁰.

Ἡ ἀττικὴ ἀγγειογραφία δὲ μᾶς εἶχε προσφέρει καμιὰ μαρτυρία μέχρι στιγμῆς πάνω στὰ θέματα αὐτά. Τώρα ὅμως τὰ δύο ροδιακὰ ἀγγεῖα ποὺ ἐξετάζουμε, ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν τὸ κενὸ με τὴν παράστασή τους, ποὺ ἔχει ἀσφαλῶς ἀττικὴ τὴν καταγωγή.

Ἡ παρουσία τοῦ τύπου στην ἀπουλικὴ κεραμικὴ τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἴσως ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἐρευνηθεῖ πιὸ συστηματικὰ ἀπ' ὅσο ἐπιτρέπουν τὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου⁵¹. Ἀσφαλῶς, ἡ σημασία τῶν συγκεκριμένων παραστάσεων σχετίζεται με τὶς

(β) Τὸ μεγάλο πινάκιο στὸ Bari, ἀρ. 5928, RM 29 (1914), σ. 94 C εἰκ. 2, 2. Schauenburg, Ant. K. ὅ.π. σ. 58 σημ. 20. Hafner, ὅ.π. 61 No. 165. Trendall, Tarento nelle Civiltà della Magna Grecia. Atti del decimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, 4-11 Oct. 1970, πίν. XL. (γ) Ὁ κρατήρας με τὶς ἑλικωτὲς λαβὲς ἀπὸ τὴ Basilicata στὸ Λοῦβρο, Hafner, ὅ.π. 71, No 164 πίν. 3. Schauenburg, Ant. K. ὅ.π., 58, σημ. 80, σ. 61. Greifenhagen, ὅ.π. 345. (δ) Βλ. τέλος, τὸ μετωπικὸ ἄρμα τοῦ Ἡλίου με φτερωτὲς μορφὲς στὴ θέση τῶν ἀλόγων στὴ σφαιρικὴ πυξίδα ἀπὸ τὸ Melfi Valleverde, Mus. Archeol. di Potenza, I.N. 54392. G. Tocco, Popoli anellenici in Basilicata. Ott. Dic. 1971, σ. 111 πίν. XLII.

44. Schauenburg, Ant. K. ὅ.π. 61, ἰδίως 63 κ.έ. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Τάραντα, Willeumier, Tarente. Des Origines à la Conquête romaine, σ. 490 κ.έ. Γιὰ ἕνα σατυρικὸ δρᾶμα με τίτλο «Ἡλιος» βλ. T. B. Webster-Trendall, Illustr. of gr. Drama, 1971, 36 11, 12 (ἐτρουσκ. κρατήρας τοῦ Sommavilla P.) με παλ. βιβλιογρ.

45. Nilsson, GGR. II, σ. 256 κ.έ. και I², σ. 839. Ὁ ἴδιος, Harvard Theological Review XXXIII (1940), 1 κ.έ. H. Gressmann, Die hellen. Gestirnsreligion, Der alte Orient, Bh. 5, 1925. V. Ehrenberg, Athen. Hymnus auf Demetrius Poliorketes, Die Antike VII (1931), 293 κ.έ. L. Lacroix, ὅ.π. σ. 105 κ.έ.

46. P. Schweitzer, AA 1941, 317 κ.έ. Marcadé, Mon. Piot 47 (1953), σ. 30. E. Will, Le relief cultuel greco-romain, σ. 283 κ.έ. Διαφορετικά, Schauenburg, Ant. K. ὅ.π. 54.

47. Εὐρ., Ἰων 1141-1158. Fr. von Lorentz, «Βαρβάρων ὑφάσματα», RM 52 (1937) 201. Marcadé ὅ.π. 30 σημ. 6. Will, ὅ.π. 285.

48. Ἀθην. XII σελ. 535 E. FHG II, 477. Πλουτ., Δημητρ. 41, 6.

49. Ἀθην. ὅ.π. Ehrenberg, ὅ.π. 295. Μιὰ ἀπεικόνιση τοῦ Δημητρίου ἀνάλογη με τὸν Ἡλιο τῶν ἀγγείων εἶναι ἴσως πιθανότερη ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τῆς D. Michel, Alexander der Gr. als Vorbild, ... Latomus (1967), 81 κ.έ., πὼς θὰ καθόταν ἐπάνω σὲ σφαίρα.

50. Πρβλ. σημ. 49 και Ἀθην. VI 253 c/d. Diehl, Anth. Lyr. 249 II. Powell, Collectanea Alexandrina 173. Ehrenberg, ὅ.π. 279 κ.έ. Webster, Hellen. Poetry and Art, 13 σημ. 1.

51. Ὁ τύπος τοῦ Ἡλίου στὸ ἄρμα θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Schauenburg (Helios, 10, 13 και σημ. 40) ὡς ἑλληνικὴ δημιουργία. Δελεαστικὴ θὰ ἦταν ἡ ὑπόθεση, πὼς ἴσως μεσολάβησαν τὰ ἀγγεῖα - ἐπαθλα,

θηρσκευτικές δοξασίες του τύπου (πρβλ. σημ. 44). Κάτω από το πρίσμα αυτό θα πρέπει να ερμηνευτεί το μεγάλο τόξο γύρω από το άρμα του Ήλιου και ο κεραυνός επάνω αριστερά στον κρατήρα της Βιέννης (βλ. σημ. 43 α). Η σύνδεση της παράστασης με τη «Βροντή, Άστραπή, Κεραυνοβολία» του Άπελλη (Plin. NH. 35, 96)⁵², όσο έλκυστική και αν είναι ως υπόθεση, δεν μπορεί να στηριχτεί στην τόσο λακωνική και άοριστη μνεία των η του έργου του Άπελλη, που μάς άφησε ο Πλίνιος. Στη σφαιρική πυξίδα από την Basilicata στο Μουσείο της Potenza (βλ. σημ. 43 δ) το θέμα συνδυάζεται με την ταφική χρήση του άγγείου: τη θέση των άλλων στο άρμα έχουν πάρει οί δυο φτερωτές μορφές⁵³. Στον κρατήρα του Λούβρου (βλ. σημ. 43 γ) χρησιμοποιείται το μοτίβο, ως το καθιερωμένο σχήμα για το άρμα του Ήλιου, σε μιá παράσταση, που κατά τα άλλα δεν έχει σχέση με το θέμα της Έπιφάνειας του θεού, όπως αντίθετα την παρουσιάζει το πινάκιο στο Bari (βλ. σημ. 43 β).

Όπωςδήποτε όμως ο τύπος του μετωπικού τέθριππου («άνοιχτό» σχήμα) καθιερώνεται πιá συστηματικά για το ήλιακό άρμα⁵⁴ και εξελίσσεται τελικά σε τυπικό σχήμα για την Άποθέωση⁵⁵.

Στά κομμάτια από το τρίτο μελανόμορφο άγγείο, ΠΒΕ 3331 α-γ, σώζονται περισσότερα στοιχεία και έχουμε μιá πληρέστερη εικόνα για τον τύπο των άγγείων που αντιπροσωπεύει. Πρόκειται ασφαλώς για άμορφα. Το πρώτο κομμάτι (α) (Πίν. 3γ)⁵⁶, συγκολλημένο από τρία μικρότερα, προέρχεται από τον ώμο του άγγείου. Σώζεται η θέση της πρόσφυσης της δεξιάς λαβής και στο πάνω μέρος τμήμα του λαιμού ύψ. 0.02 μ., που ξεχωρίζει από τον ώμο με πλαστικό δακτύλιο. Από τη διακόσμηση του λαιμού έμειναν οί βάσεις δυο άνθεμιών, ενώ στον ώμο έχει διατηρηθεί το δεξιό τμήμα της μετόπης με την παράσταση. Τα δυο άλλα κομμάτια (β και γ) προέρχονται

που έφεραν οί νικητές για τη μίμηση του τύπου. Χωρίς άμφιβολία ο ταραντίνος κιθαρωδός Νικοκλής, δυο φορές νικητής στα Άλεια [IG II 3, 1367. Την πρώτη χρονολόγηση του Köhler, Rhein. Mus., N. F. XXXIX (1884) 297 κ.έ., γύρω στο 310 π.Χ. ακολουθεί η Ringwood Arnold δ.π. 435 σημ. 4. Διαφορετικά Willeumier, Tarente, 611, A. Maiuri, Nuova Silloge epigrafica di Rodi e Cos (1925), 19, 9: γύρω στο 200 π.Χ. Morelli, δ.π. 17 και τελευταία Problemi di Storia Tarentina. Atti del decimo Convegno di Studi della Magna Grecia (1970), 58] δεν ήταν ο μοναδικός Ιταλιώτης που θα πήρε μέρος στους άγώνες.

52. Hafner, δ.π. 77 κ.έ. Wickhoff, Wiener Genesis, σ. 78. Το μεγάλο τόξο, «Himmelsbogen», δεν είναι άγνωστο στην άπουλική άγγειογραφία, βλ. Schauenburg, Ant. K. δ.π. 56 πίν. 18, 3.20.

53. Για τις φτερωτές μορφές: H. Kenner, ÖJh XXXI (1939), σ. 81 κ.έ. E. Langlotz, Anthemon. Scritti... in onore di Carlo Anti, σ. 74 κ.έ. Για τη σχέση του Ήλιου με τον κάτω κόσμο, Schauenburg, Ant. K. δ.π. 63.

54. Ο τύπος του «άνοικτού» μετωπικού τέθριππου η συναρίδος δεν αποκλείεται από την άλλη θεματογραφία, π.χ. Νίκη σε μετωπικό άρμα σε χρυσό δακτυλίδι από το Kertsch (Juz Oba), Leningrad του 4ου αί. π.Χ. J. Boardman, Greek Gems and Fingerrings, No 727, σ. 223, 299. Furtwängler, Ant. Gemmen, πίν. 10, 47. Για μεταγενέστερες παραστάσεις του Ήλιου ένδεικτικά: δακτυλίδι στο Hamburg IN. 1967-17 (Hoffmann - V. von Claer, Ant. Gold-u. Silberschmuck, No 127. Μωσαϊκό δάπεδο στη Bonn, Landesmuseum IN. 1622 από το Münster (Parlasca, Röm. Mosaiken. Röm. German. Forsch. 23, πίν. 84, 2, 86, 87. Schauenburg, Helios, σημ. 219). Τυάριο από την Άίγυπτο Exp. Sieglin II 3, πίν. LII, 9.

55. L'Orange, Studies in the Iconography of the cosmic Kingship in the ancient World, σ. 64 κ.έ. A. Strong, Apotheosis and Afterlife V, 2, σ. 38 έπ. A. Hübner, Die Antike IX (1933), 45, 48. Διαφορετικά ο Greifenhagen, δ.π., 346.

56. Μέγ. πλ. 0.156 μ., μεγ. μήκ. 0.24 μ., διαμ. ύπολογίζεται περίπου 0.456 μ.

ἀπὸ τὴν κοιλιά τοῦ ἀμφορέα. Ὁ πηλὸς σφιχτός, λεπτὸς καὶ καθαρὸς μὲ λίγὸ μαρμαρυγία, ἀνοικτὸς καστανὸς πρὸς τὸ πορτοκαλί, εἶναι ροδιακός. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, θαμπή, ἔχει λειανθεῖ μὲ μηχανικὸ τρόπο, χωρὶς τὴν ἐπάλειψη ποῦ βρίσκουμε στὰ δύο προηγούμενα ἀγγεῖα. Τὸ «γάνωμα», ποῦ στὸ κομμάτι τοῦ ὄμου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἄκρη ἔμεινε στὸ ψήσιμο πορτοκαλί - καστανό, εἶναι ἀπλωμένο σὲ παχιά στρώση καὶ παρουσιάζει κάποια στιλπνότητα. Τὸ χάραγμα περιορισμένο στίς ἐσωτερικὲς λεπτομέρειες τῶν μορφῶν ἔγινε μὲ χοντρή σχετικὰ ἀκίδα. Ὁ πλαστικὸς δακτύλιος στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς βρίσκεται ἀρχικὰ στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ· βαθμιαῖα ὅμως μὲ τὴν ἐπιμήκυνση τοῦ ἀγγείου, ἐπειδὴ παρακολουθεῖ τίς ἐπάνω προσφύσεις τῶν λαβῶν ποῦ συνδέει, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν ὄμο καὶ ἀνεβαίνει ψηλὰ στὸ λαιμό, πάντοτε ὅμως σὰ διαχωριστικὸ στοιχεῖο τῆς ζώνης τῶν ἀνθεμίων ἀπὸ τὸ ραβδωτὸ κόσμημα. Ἐδῶ δὲν σχετίζεται μὲ τὴν πρόσφυση τῶν λαβῶν, ἀλλὰ περιβάλλει τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, ποῦ εἶναι κάθετος στὸν ὄμο καὶ ξεχωρίζει ἀπότομα καὶ δὲν ἔχει τὸ τυπικὸ στοὺς παναθηναϊκοὺς ραβδωτὸ κόσμημα. Σχήμα, μορφή καὶ διακόσμηση — ὅσο μπορούμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ θραύσματα ποῦ σώθηκαν — ξεχωρίζουν τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τοὺς κανονικοὺς ἀμφορεῖς, ἐνῶ ὁ πηλὸς βεβαιώνει τὴ ροδιακὴ προέλευσή του.

Στὸ πρῶτο κομμάτι — δεξιὸ τμήμα τῆς μετόπης ποῦ κοσμοῦσε τὴν κοιλιά τοῦ ἀγγείου (Π ἰ ν. 3 γ) —, σώζεται τὸ κεφάλι καὶ ὁ ἀριστερὸς γυμνὸς ὄμος μιᾶς ἀνδρικῆς μορφῆς γυρισμένης πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ σκυμμένης λίγο μπροστά. Τὰ μαλλιά κοντὰ πυκνὰ κατεβαίνουν στὸν αὐχένα καὶ ἀφήνουν ἀκάλυπτο τὸ αὐτί. Ἐνα στεφάνι μὲ ἐφτὰ μακριὲς λευκὲς ἀκτίνες στολιζει τὸ κεφάλι. Στὸ κομμάτι β⁵⁷ (Π ἰ ν. 3 β), ὅπου σώζεται τὸ πίσω μέρος δύο ἀντίθετα στραμμένων κεφαλιῶν ἀλόγων μὲ τμήμα τοῦ λαιμοῦ τους, ἀνήκει στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς μετόπης, ὅπως δείχνει ἕνα μικρὸ κατάλοιπο «γανώματος» στὴν ἀριστερὴ πάνω γωνία του. Στὸ τρίτο κομμάτι γ (Π ἰ ν. 4 β)⁵⁸ σώζεται μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα κάποιου ἀλόγου, ὅπωςδὴποτε ὄχι πολὺ σαφές.

Τὸ ἀγγεῖο ΠΒΕ 3331 εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα, ἀνήκει ἤδη στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Τὰ ἀνθέμια, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε τὸ κομμάτι ποῦ σώθηκε, δὲν ἀνήκουν πιά στὰ γνωστὰ τοῦ ὄψιμου 4ου αἰ. ἀλλὰ καὶ δὲν μπορούν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ ἀνθέμια τῶν παναθηναϊκῶν τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ.⁵⁹ Ἡ μορφή θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ κεφάλια ποῦ εἰκονίζονται στὰ πρῶτα νομίσματα τῶν Διαδόχων⁶⁰. Οἱ δολιχοδρόμοι τοῦ παναθηναϊκοῦ τῆς Ἀκροπόλεως 1113⁶¹ εἶναι νεώτεροι. Ἐπομένως μιὰ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰώνα καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸ πρῶτο τέταρτο, πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Ἄλλωστε, καὶ ἡ ποιότητα τοῦ «γανώματος» βρίσκεται ἀκόμη κοντὰ στὴν κλασσικὴ παράδοση.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς παράστασης παρουσιάζει ὀρισμένες δυσκολίες. Ὁ βραχύκομος ἀκτινοφόρος γυμνὸς ἄντρας δὲ μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἐνταχθεῖ στὰ πλαίσια τῆς γνωστῆς

57. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο μικρότερα κομμάτια. Μεγ. μῆκ. 0.119 μεγ. ὕψ. 0.123 μ.

58. Μῆκ. 0,123 μ., ὕψ. 0,073 μ.

59. Τοῦ 4ου αἰ. : *Hesperia* 26 (1957), πίν. 77, 6. Ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. : ἀμφορεῖς Ρήνειας *AE* 1953 II, 585 καὶ 580 εἰκ. 6. Ἀγορᾶς, *Hesperia* ὁ.π. πίν. 81, 8.

60. Π.χ. νομίσματα Λυσιμάχου, *Boehringer, Zur Chronologie mittelhellenistischen Münzen*, πίν. 28, 12-15, 23, 1.

61. *Graef - Langlotz, Die Akropolis Vasen I*, πίν. 65. Σ. Καρούζου, *AE* 1948/49, σ. 24 παρένθ. πίν. 3. Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. *Rodgers Edwards, Hesperia* 26 (1957), σ. 325.

ροδιακής εικονογραφικής παράδοσης του Ήλιου. Ο τύπος του θεού με την πλούσια μακριά κόμη, όπως παρουσιάζεται διαμορφωμένος από την πρώτη κιόλας κοπή των ροδιακών νομισμάτων⁶², αντιπροσωπεύεται χωρίς εξαίρεση και στις ποικίλες σφραγίδες των ροδιακών άμφορέων — ήμειπίσημα σύμβολα της πολιτείας⁶³. Τόν ίδιο τύπο χρησιμοποιούν και τα ελάχιστα ως σήμερα γνωστά ελληνιστικά έργα της ροδιακής πλαστικής, που παριστάνουν το θεό⁶⁴: Το κεφάλι από τα Κοσκινού, άλλοτε στη συλλογή του Hiller von Gaertringen στο Βερολίνο και τώρα χαμένο⁶⁵ (Πί ν. 4 α), από την αρχή του 2ου αι. π.Χ., όπως σωστά το χρονολόγησε ο Alscher⁶⁶. Το κεφάλι στο Μουσείο της Ρόδου από το τέλος του ίδιου αιώνα⁶⁷. Τέλος, η περίφημη μετόπη του ναού

62. Σημ. 15. K. Regling, *Die Münzen als Kultbild*, σ. 83. G. Kleiner, *Helios und Sol, Charites* (1957), σ. 107 κ.έ.

63. Nilsson, *Les timbres amphoriques de Lindos*. *Explor. Arch. de Rhodes V* (1909), σ. 165 κ.έ.

64. Πρόσφατα δημοσιεύει ο J. Dörig, *Art antique. Collections privées de Suisse romande* (1975), No 300, μιάν ανάγλυφη προτομή Ήλιου στη Γενεύη (για την υπόδειξη της παραπομπής ευχαριστώ τον συνάδελφο Γ. Τουράτσογλου), που χρονολογεί στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και πιστεύει ότι αντανακλά το έργο του Χάρη. Δεν νομίζομε ότι πρόκειται για έργο τόσο πρώιμο (χρησιμοποίηση τρυπανιού στις γωνιές των χειλιών, απόδοση μαλλιών, μορφή άκτινών, χλαμύδα). Για τον τύπο πρβλ. το μεταγενέστερο ανάγλυφο Brooklyn Mus. 62148 (JARCE 2 (1963) πίν. XX) και το ψηφιδωτό στο Μουσείο της Σπάρτης. Το κεφάλι ενός πηλίνου είδωλίου στη συλλογή Haug από τη Ρόδο, που δημοσιεύει ο Hartwig, *RM II* (1887), σ. 161 εικ. 1, ως Ήλιο, φορεί στεφάνι με φύλλα κισσού και δχι άκτινες. Για τον τύπο βλ. Mollard-Besques, *Cat. rais. Figurines et Reliefs en terre-cuite...*, III 2, πίν. 359 E/D 2338. 360 E 215, E/D 2342 κ.ά.

65. Graef, *Strena Helbigiana*, σ. 99 κ.έ. εικ. σ. 100, 101, 106, 107, *Cl. Rhodos V* 1, 42 εικ. 25. Kleiner, *δ.π. 102*. Bernoulli, *Die erhaltenen Darstellungen Alexander d. Gr.*, 68, σημ. 2. Laurence, *BSA* 23 (1922/25) 66. Thimme, *AJA* 50 (1946), 355 πίν. XXI, 20. Bieber, *Antike Kunst. Festschr. Amelung*, 17 και *Hellen. Sculpt.* 124, σημ. 8. Hoffmann, *JARCE* 2 (1963), 120. Gl. Merker, *The Hellen. Sculpture of Rhodes*, *SIMA XL* (1973), 30 στὸν ἀρ. 66.

66. *Griech. Plastik IV*, 203 σημ. 74.

67. Laurenzi, *Mem. FERT III*, σ. 21 κ.έ. πίν. 23 κ.έ. Merker, *δ.π. 29* ἀρ. 64 (με παλ. βιβλιογρ.) εικ. 42-44. Hoffmann, *δ.π. 120*. Ch. Picard, *REG* 56 (1943), 229. G. Roux *REA* 62 (1960) 17 σημ. 4. 'Η Merker ἀμφιβάλλει για την ταύτιση του κεφαλιού με τον Ήλιο και ἀποκλίνει στην ιδέα ενός «idealised portrait without reference to either deity». Βασικό επιχείρημά της, ἔκτος ἀπὸ τὴν ἀναμφισβήτητη ὁμοιότητα του κεφαλιού με τον Ἀλέξανδρο, είναι τὸ πλῆθος και ἡ διάταξη τῶν ὀπῶν στὰ μαλλιά, που θεωρήθηκαν ὡς ὑποδοχὲς ἀκτίνων και καρφιῶν. Μιὰ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν θέσεων και του εἶδους τῶν ὀπῶν ἐντούτοις ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ τρόπος που συμπλήρωσε τὸ ἔργο ὁ Laurenzi (δ.π. πίν. 24) εἶναι ἀπολύτως ὀρθός. Τὸ κεφάλι ἔχει συνολικὰ εἰκοσι ὀπές. Οἱ ἔντεκα, στίς ὁποῖες ἔχει τοποθετήσει τις ἀκτινες, ἔχουν τὴν ἴδια διάμετρο και εἶναι κάθετα ἀνοιγμένες στὸ κranίο, σὲ μιὰ γραμμὴ γύρω στὸ κεφάλι και σὲ ἀπόσταση μεταξύ τους 0.10 μ. μέχρι 0.07 μ. Μοναδικὴ ἐξαίρεση, ἡ ἀπόσταση 0.05 μ. μεταξύ τῆς δευτέρης και τῆς τρίτης ἀπὸ τὴ μεσαία πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι, που ἐπιβάλλει ἡ διαμόρφωση τῶν μαλλιών σ'αὐτὸ τὸ σημείο. Οἱ ὑπόλοιπες ὀπές, διαφόρων διαμέτρων, ἀνοίγονται στὰ ἐνδιάμεσα μπρὸς ἢ πίσω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν ἀκτίνων και εἶναι ὀλοφάνερο, ἀπὸ τις θέσεις τους και ἀπὸ τὰ σιδερένια καρφία, που διατηροῦνται σὲ πέντε ἀπ' αὐτές, ὅτι συγκρατοῦσαν τις γύψινες ἢ μαρμάρινες συμπληρώσεις τῆς πλούσιας κόμης του Ήλιου (βλ. Strocka, *JdI* 82 (1967) 120 κ.έ.). Ἡ κάλυψη του κranίου με κεφαλὴ λέοντα ἢ ἐλέφαντα, ὅπως προτείνει ἡ Merker για νὰ ἐξηγήσει τὸν μεγάλο τὸρmo στὸ πίσω μέρος του κεφαλιού (Laurenzi, πίν. 25 b), δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὸτητα, ὅπως δείχνει ἡ διαμόρφωση τῆς κόμης γύρω και κυρίως πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Για τὸν τρόπο που καλύπτουν τὴν κεφαλὴ τέτοιες δορές βλ. πρόχειρα τὸν Μιθριδάτη ΣΤ' Εὐπάτορα, G. Richter, *The Portraits of the Greeks*, III, εικ. 1930 κ.έ. Ἐπίσης, ἡ ὑπόθεση του W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, σ. 571 πὼς φοροῦσε πέπλο, ὅπως συμπλήρωσε ὁ Marcadé, *BCH* 80 (1956), σ. 171 τὸν Ήλιο του ἀνατολικὸ ἀετώματος του Παρθενώνα, δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὸ παράλληλό της. Σχετικὰ με τὴ χρησιμότητα του τὸρμου βλ. προσεχὴ μελέτη του G. Neumann στὸ *JdI*.

του Ήλιου⁶⁸, πού, έργο τής ροδιακής σχολής όπως έχει γίνει παραδεκτό⁶⁹, μαζί με μιá σπάνια σχετικά σφραγίδα ροδιακών άμφορέων⁷⁰, έχει κάποια πιθανότητα να έπηρέαζεται από το χρυσό άρμα του Λυσίππου⁷¹.

Ένα μικρό κεφάλι από πράσινο λίθο στο Μουσείο τής Ρόδου (Πί ν. 5 α - δ β)⁷²

68. Goethert-Schleiff, *Der Athenatempel von Ilion*, πίν. 34-40. H. Kähler, *Das griech. Metopenbild*, πίν. 95. B. M. Holden, *The metopes of the temple of Athena at Ilion*. Για τή χρονολόγηση του ναού και του γλυπτού διάκοσμου και πάλι στις άρχές του 3ου αϊ. π.Χ. βλ. H. Jucker, *JdI* 84 (1969), 248 κ.έ. U. Süssensbach, *Der Frühhellenismus in d. griech. Kampfreief, σ. 38 κ.έ.*

69. Holden, ό.π. 15. Süssensbach, ό.π. 46, 42.

70. Maiuri, *Cl. Rhodos I*, σ. 34 εικ. 15 και *Atene e Roma*, N. S. I (1920), σ. 133 κ.έ. εικ. 1-2. V. Grace, *Hesperia III* (1934), σ. 277 κ.έ. πίν. I, 5 και *BCH* 76 (1952), σ. 524 εικ. 3. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, Πίν. 465α. Για τή χρονολόγηση τής σφραγίδας Grace, *Hesperia*, ό.π. (βλ. τελευταία αναθεώρηση των χρονολογήσεων της γενικότερα *AM* 89 (1974), σ. 193 κ.έ.).

71. Για το χρυσό άρμα του Λυσίππου βλ. G. Daux, *FdG. III* 3, σ. 329 κ.έ. και 331 (με παλ. βιβλ.). Moreno, ό.π. σ. 113 κ.έ. (άρ. 14, με βιβλ.), 122 κ.έ. (άρ. 16). Marcadé, *Au Musée de Délos*, σ. 479. Markmann, *The Horse in the Greek Art*, σ. 130. Σχετικά με τήν προσπάθεια του Crome, *BCH* 87 (1963), σ. 309 κ.έ. να ταυτίσει τα χάλκινα άλογα του Άγ. Μάρκου τής Βενετίας με τα πρωτότυπα του Λυσίππου βλ. Holden, ό.π. σ. 37 σημ. 28 και Br. Forlati - Tamaro, *Rend. Atti della Pontif. Acc. Rom. di Archeol., Ser. III, XXXVII* (1964-1965), σ. 83 κ.έ. Έπιφυλακτικός για τήν άπόρριψη τής θεωρίας ό Moreno, ό.π. σ. 17 και 123. Έ χρονολόγηση του έργου γύρω στο 325 π.Χ., που μαρτυρημένα ό Λύσιππος έργάστηκε στη Ρόδο (έπιγραφή από τή Λίνδο στην Κοπεγχάγη, *Blinkenberg, Lindos III* 1, άρ. 50). Marcadé, *Rec. des Signatures des Sculpteurs Grecs I*, 68, 73 σημ. 9, πίν. XII, 3. Dietz - Trolle, *Arkhaeogens Rhodos* (1974, εικ. 105), πιθανότερη. Για τή χρονολόγηση στο τέλος του αιώνα, με άφορμή τήν άποτυχία τής πολιορκίας του Δημητρίου (βλ. τελευταία Moreno, ό.π. σ. 40 και 113 κ.έ. άρ. 14), δέν υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα. Άλλωστε και οι πηγές αναφέρουν, σχετικά με το γεγονός, μόνο τον Κολοσσό, *Διοδ. XX*, 81. Ό Dörig, *JdI* 72 (1957), σ. 43 σημ. 95, προτείνει για τήν ύστερη χρονολόγηση το «λυσίππικό» πήλινο κεφάλι άλόγου από τον Τάραντα στο *Brit. Mus.* 2128 (*JHS III* (1892), πίν. 24. Wuilleumier, *Tarente*, πίν. VI, 2). Για τήν πιθανή άντανάκλαση του έργου στη μετόπη του ναού του Ήλιου και στη ροδιακή σφραγίδα Maiuri, ό.π., Grace ό.π., Holden ό.π. 10 κ.έ. Bieber, *The Hell, Sc.*, 123. Hemelrick, *Mnemosyne, Ser. IV*, 20 (1967), 213. Nicholls, *JHS* 86 (1966), 282. Picard, *RA* 1964 (II), 91 σημ. 3. Hafner ό.π. 96 κ.έ. Hoffmann, ό.π. 120. Jucker ό.π. 255. Με έπιφυλακτικότητα εκφράζονται οι Johnson, *Lysippos*, 153 και Süssensbach, ό.π. 42 και σημ. 139. Οι δύο παραστάσεις, με χρονολογική διαφορά περίπου ενός αιώνα, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, γιατί χρησιμοποιούν ένα κοινό τύπο ιδιαίτερα πρόσφορο για τήν παράσταση άρματος: τήν πλάγια όψη (βλ. Süssensbach, ό.π. 50) σε συνδυασμό με τήν προς τα δεξιά κίνηση (*Schauenburg, Ant. K.* ό.π., 59 κ.έ. *Siedentopf*, ό.π. 40 σημ. 66) και τή μετωπική στροφή του κεφαλιού του Ήλιου, όπως υποχρεώνει ή φύση του θεού. Πρβλ. τήν άσημένια κύλικα του *Leningrad Hermitage* άρ. Π. 1838, 25 από το Kertsch (*Reinach, ABC*, πίν. 38, 5. Gorbunova-I. Saverkina, *Greek and Roman Antiquities in the Hermitage (Leningrad 1975)*, εικ. 99. D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plates*, 95 πίν. 30. A. Schauenburg, *Helios*, 59 σημ. 173. Hoffmann, ό.π. 120 σημ. 31), όπου για να παρασταθεί ό Ήλιος κατά μέτωπο μέσα στο προβαλλόμενο από το πλάι άρμα, τοποθετείται άναγκαστικά έξω από το δίφρο: έπίσης, το μωσαϊκό τής Κρύπτης του Άγ. Πέτρου στο Βατικανό (*EAA III*, σ. 1141 εικ. 1409 βλ. λ. *Helios. J. Toynbee-J. Ward Perkins, The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations*, πίν. 32).

72. Άρ. Εύρ. 10438. Βρέθηκε πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έξω από τα μεσαιωνικά τείχη τής Ρόδου στο τουρκικό νεκροταφείο κοντά στην πύλη του d'Amboise. Χαρακτηρίζεται στο εύρετήριο ως Ήλιος. Ύψ. 0.10 μ. Λείπει σχεδόν όλο το δεξιό μισό του κεφαλιού. Ό πράσινος λίθος παράλληλα με ένα είδος εγχώριου πορφυρίτη είναι συνηθισμένο ύλικό στη ροδιακή ύστεροελληνιστική πλαστική. Ένα άλλο κεφάλι, το 4660, έπίσης από πράσινο λίθο και με τρύπες στα μαλλιά δέ βρέθηκε στο Μουσείο μετά τον πόλεμο. Στο εύρετήριο έχει τήν έξής περιγραφή: «*Testina di Helios fratturata per metà in marmo verde grigio con fori a trapano per l'infissione di una corona radiata. Rivenuta nel 1922 nei ter-*

μέ ταινία γύρω από τα μαλλιά, πιθανώς πορτραίτο του Πτολεμαίου Γ⁷³, είχε όπως μπορεί να υπολογιστεί με ασφάλεια δεκαέξι όπες (σώζονται οι έννεα), που είναι δύσκολο να έρμηνευτούν σαν υποδοχές ακτίνων, όπως θέλει το Εύρετήριο του Μουσείου: παρακολουθούν γύρω από το κεφάλι την ταινία και, ενώ λείπει ή κεντρική όπη για την κατακόρυφη ακτίνα, υπάρχουν πάνω από τον τράχηλο άλλες άδικαιολόγητες, στη θέση αυτή, για ακτίνες⁷⁴. Μάλλον χρησίμευαν για τη στερέωση κάποιου άλλου μεταλλικού κοσμήματος - διαδήματος ή πιθανότερα στεφανιού δάφνης, που αν και σπάνια, απαντά όμως σε συνδυασμό με την ταινία, σε νομίσματα του Πτολεμαίου Γ⁷⁵.

Την υπόθεση για την ύπαρξη βραχύκομου τύπου Ήλιου φαίνεται, αντίθετα, να ενισχύει το πήλινο κεφάλι Ε 337 του Μουσείου της Ρόδου (Πί ν. 6α-β, 7α-β, 8α, γ, και 9 α). Ή προέλευσή του είναι άγνωστη. Ο πηλός έντονα ρόδινος, στον πυρήνα κεραμιδής, με ελάχιστο μαρμαρυγία είναι ροδιακός. Ξεχωριστά σώζεται ένα λεπτό χλωμό επίχρισμα. Το πίσω μέρος του κρανίου μαζί με το δεξιό αυτί λείπει, όπως λείπουν και τα ένθετα μάτια. Αποκρούσεις υπάρχουν σε μεμονωμένους βοστρύχους, στην άκρη των χειλιών και στη βάση του λαιμού. Το ύψος του είναι 0.162 μ., το μεγαλύτερο βάθος 0,117 μ. Στο έσωτερικό (Πί ν. 8 γ), πάνω στα χοντρά τοιχώματα, έμειναν βαθιές οι δαχτυλιές του κοροπλάστη, καθώς πίεζε τον πηλό μέσα στα δύο καλούπια που χρησιμοποίησε. Τα μαλλιά, πίσω κυρίως, έχουν δουλευτεί με ελεύθερο χέρι. Ο λαιμός τελειώνει κάτω οριζόντια, κομμένος έτσι από την αρχή, και σχηματίζει μιάν ελαφριά παρυφή προς τα έξω (Πί ν. 8 γ). Το κεφάλι πρέπει να στερεωνόταν σε κορμό⁷⁶. Το πρόσωπο έχει άπαλό το πλάσιμο, στα χείλη και στα βλέφαρα «μεταλλική δξύτητα». Τα μαλλιά σε κοντούς βοστρύχους μοιράζονται συμμετρικά πάνω από το μέτωπο και σχηματίζουν δύο μικρές χαρακτηριστικές άγκυλες στο μέσο (ή άριστερή έχει αποκολληθεί)⁷⁷. Πίσω από την πρώτη σειρά των βοστρύχων έφτά, χωρίς απόλυτη συμμετρική αντίστοιχία, κάθετες όπες, βάθους 0,02 μ., χρησίμευαν όπωσδήποτε για την υποδοχή ακτίνων (Πί ν. 9 α). Ότι ό καλλιτέχνης θέλησε ως κύρια όψη του κεφαλιού αυτήν που δείχνουν οι Πί ν. 6 α, 9 α, δηλώνεται από τις άσυμμετρίες του προσώπου και του όγκου των μαλλιών. Ή ψυχρή ήρεμη έκφραση του προσώπου με το μισάνοιχτο στόμα και το άπαλό πλάσιμο, τα ίσχυρά φω-

reni della... scuola femminile italiana in scarichi. Alt. 0,10 m.». Ήπειδή το μέγεθος, το ύλικό, ή κατάσταση και περίπου ή περιοχή όπου βρέθηκε, συμπίπτουν με του κεφαλιού 10438, φαίνεται πολύ πιθανό, ότι πρόκειται για διπλή καταγραφή του ίδιου.

73. Κοντά στον τύπο του Μουσείου Ήλεξανδρείας άρ. 3270 (Richter, Greek Portraits, III, No 1810-1811. Kyrialeis, Bildnisse der Ptolemäer, πίν. 18, 1-3 C 1. Jucker, Ant. K. 18 (1975), 21 πίν. 4, 2. 5, 2. 6, 2), και του Μουσείου της Κυρήνης άρ. C 17136 (Kyrialeis, ό.π. πίν. 18 4, 19, 1-2 C2. Jucker, ό.π. πίν. 4, 3. 5, 3). Για τον τύπο της ταινίας A. Krug, Binden in der griech. Kunst, σ. 45 Typ 12 III, σ. 129. 130 και σημ. 70. Πρβλ. Kyrialeis, BJB. 171, (1971) 166 κ.έ. σημ. 13.

74. Οι ακτίνες, συνήθως σε μονό αριθμό, μοιράζονται δεξιά και άριστερά από την κεντρική κατακόρυφη πάνω από το μέτωπο και σταματούν λίγο χαμηλότερα από τα αυτιά. Ήκτός από τα δύο μαρμάρινα ροδιακά κεφάλια πρβλ. και ρωμαϊκά χάλκινα άγαλματίδια Ήλιου, π.χ. Reinach, Rep. St. III, 30, 1. 30, 7. V, 42, 3. Ήδω οι όπες, διαμ., 3 χιλ. βάθ. 7 χιλ., έχουν άπόσταση μεταξύ τους 1.1-1.2 εκ. εκτός από τις δύο πάνω από το μέτωπο, 2,4 εκ., και τις δύο στον αυχένα, 4,5 χιλ.

75. Kyrialeis, BJB. ό.π. 166 και σημ. 13.

76. Στη βάση του λαιμού ή τρύπα έχει άνοιχτεί με εργαλείο από έξω προς τα μέσα στο νοπό άκόμη πηλό και προοριζόταν για τη στερέωση του κεφαλιού στον κορμό.

77. Για το μοτίβο αυτό των μαλλιών: D. Burr, Terrac. from Myrina, 56 άρ. 61.

τοσκιασμένα μαλλιά δείχνουν κλασσικιστική αντίληψη. Ἄνηκει, ὅπως καὶ τὰ δύο μαρμάρινα ροδιακὰ κεφάλια τοῦ Ἡλίου, στὸν 2ο αἰ. καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τὸ δεύτερο μισό του. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ διάχυτη ὁμοιότητα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο⁷⁸, δὲν παρουσιάζει ἄλλα πιὸ συγκεκριμένα εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ. Ἐτσι, ἐξαιτίας τῶν ἀκτίνων, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ Ἡλιος. Ἄν δεχτοῦμε τὸ κεφάλι αὐτὸ ὡς μαρτυρία γιὰ τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ βραχύκομου Ἡλίου στὴ Ρόδο⁷⁹, πρέπει νὰ θέσουμε ἀμέσως τὸ ἐρώτημα, κατὰ πόσον ὁ τύπος αὐτὸς μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο ἐπίγραμμα μεγάλα ἔργα — τὸν Ἡλιο τοῦ Λυσίππου ἢ τὸν Κολοσσὸ τοῦ Χάρη.

Ἡ τόσο πλούσια καὶ ποικίλη γραπτὴ παράδοση, ποὺ δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν Κολοσσό, καὶ ἥδη ὁ Ἀντίπατρος ὁ Σιδώνιος ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. περιλαμβάνει στὰ ἑπτὰ θαύματα⁸⁰, ἀποδεικνύεται στὴν οὐσία της — ἂν θελήσουμε νὰ τὴ χρησιμοποιήσουμε γιὰ μιὰν ἀναπαράσταση τοῦ ἔργου — ἐξαιρετικὰ φτωχὴ. Οἱ σύγχρονοὶ του περιορίστηκαν νὰ σημειώσουν τὸ ἱστορικὸ γεγονός : τὴν αἰτία γιὰ τὴν ὁποία στήθηκε,

78. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ πορτραίτου τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ εἰκόνες θνητῶν καὶ θεῶν T. Hölscher, *Ideal und Wirklichkeit in den Bildnissen Alex. d. Gr.*, Abh. Heidelberg (1971), 2, σ. 43.

79. Μοναδικὸ παλιότερο παράδειγμα βραχύκομου Ἡλίου ἀπὸ τὸν κύκλο ἐπιρροῆς τῆς Ρόδου ἀποτελεῖ ἴσως ὁ νομισματικὸς τύπος τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ ἀποδίδεται μὲ ἐπιφυλάξεις στὴ Μεγίστη : Syll. N. Gr, Deutschland, Slg. von Aulock, 17 Hft., Nachtrag III, No 8182 πίν. 282. Brit. Mus. Cat. Caria, πίν. XXIV, 1-3. Gardner, *Types of Greek Coins*, πίν. 10, 16. Τὸν τύπο αὐτὸ χρησιμοποίησε ὁ Hartwig (RM II (1887), σ. 159 κ.έ.) γιὰ νὰ ταυτίσει μὲ τὸν Ἡλιο τὸ κεφάλι ἀπὸ τὰ Τριάντα (Ρόδος) τῆς συλλογῆς Haug, σήμερα στὴν Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptothek, 262 (Poulsen, Cat. Anc. Sculpt. Ny Carlsberg Glyptothek, No 262, μὲ παλ. βιβλ. Merker, ὁ.π. 30 στὸν ἀρ. 66. Γιὰ τὴ χρονολόγησι βλ. Kabus-Jahn, AA (1968), 453 κ.έ., ὀρθότερα ἀπὸ τὸν Alscher, Griech. Plastik IV, σ. 218 σημ. 33. Ἡ σύγκριση τοῦ J. Frel, *IstM* 21 (1971) 124 (πίν. 38, 2) μὲ κεφάλια τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ τὴ γωνία λήψης τῆς φωτογραφίας). Οἱ ἑπτὰ ὀπές — «ὕποδοχὲς ἀκτίνων» — στὰ μαλλιά εἶναι ὑποπτες (ἥδη ἀμφισβητήθηκαν ἀπὸ τὸν Arndt, Ny Carlsberg Glypt., Text 166 πίν. 118. Πρβλ. Poulsen ὁ.π. Ἡ αὐτοψία ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε ὁ Flemming Johansen δὲ μὲ ἔπεισε γιὰ τὸ ἀντίθετο) καὶ ἀποκλείουν τὴν ταύτιση ποὺ πρότεινε ὁ Hartwig. Ἐξάλλου, τὰ ἰδεαλιστικὰ περισσότερο παρὰ εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κεφαλοῦ δὲ βοηθοῦν στὴν ἀναγνώριση κάποιου συγκεκριμένου διαδόχου, πρβλ. Sieveking, *MJB* X (1916/17), 181 κ.έ. Lawrence, *BSA* 26 (1923/24) 66. Τὸ κεφάλι στὸ Princeton ἀπὸ τὴ Ρόδο, ποὺ δημοσιεύει ὁ Th. Leslie Shear, *AJA* 20 (1916), 283 κ.έ. πίν. VII-VIII γιὰ Ἡλιο (πρβλ. Bieber ὁ.π. 124 σημ. 8. Lawrence ὁ.π. 66. Merker ὁ.π. 30 στὸν ἀρ. 66) πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ ἀθλητὴ (βλ. καὶ Laurenzi, *Mem. FERT* III, 22. Ch. Picard, *Manuel IV* 2, 530), πρβλ. τὸν τύπο τοῦ κεφαλοῦ 5280 στὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου (Cl. Rhodos II, 30 κ.έ. εἰκ. 14-15 πίν. 1. Borbein, *MarbWPr.* 1966, 34. E. von Schwarzenberg, *BjB* 167 (1967), 90. Frel, ὁ.π. πίν. 41, 1) ποὺ ὀρθὰ ἢ Merker ὁ.π. 32 ἀρ. 114 θεωρεῖ ὅτι ἀνήκει σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη ἀθλητῆ καὶ χρονολογεῖ στὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια. Ἐνα τρίτο κεφάλι μὲ πιθανὴ προέλευση τῆς Ρόδου στὸ Μουσεῖο τοῦ Mariemont B 10 ἀναφέρεται ὡς Ἀλέξανδρος - Ἡλιος ἐξ αἰτίας τῶν «φλογωτῶν» μαλλιῶν του (P. Lénèque-Guy Donnay, *L'art grec du Musée de Mariemont* (1967) No 79 εἰκ. σ. 136 (μὲ παλ. βιβλ.). Lénèque, *Antiquités de Mariemont*, 75 G 23 πίν. 25. Ὁ Lawrence, ὁ.π. τὸ ἀναφέρει ὡς γυναικεῖο). Ἡ χρονολόγησι στὸν 3ο αἰ. καὶ ἡ ταύτιση τοῦ κεφαλοῦ φαίνονται στὶς φωτογραφίες ἀμφισβητήσιμες. Τὸ κεφάλι, τέλος, ποὺ δημοσιεύει ὁ Dörig, *Art antique. Coll. privées de Suisse romande*, ἀρ. 7, ὡς Ἡλιο, εἶναι πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου (πρβλ. E. Berger, *Ars Antiqua Luzern. Auktion* 3 (1961) 17 No 29 πίν. 17). Ἀκολουθεῖ πρότυπο ἐλληνιστικὸ, ἀνήκει ὅμως, ὅπως πιστεύουμε μὲ τὸν Berger, στὸν 1ο μ.Χ. καὶ ὄχι στὸν 1ο π.Χ. αἰ. (Dörig). Τὰ ἀστρικὰ σύμβολα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐπισημαίνει γιὰ πρώτη φορὰ ἡ D. Michel, *Latomus* 1967 σ. 30, 100 πίν. XI, 1-2, στὸ 2ο αἰ. π.Χ. σ' ἕνα πῆλινο πλαστικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Ἀμισὸ τοῦ Πόντου στὴ Brussel. Γιὰ τὸν τύπο Ἀλέξανδρος - Ἡλιος βλ. πρκτ. σελ. 19 καὶ σημ. 107.

80. Anth. Gr. IX, 58. Ἀπὸ τῆς σχετικῆς πραγματείας τοῦ Στράβωνα (XIV 652) ξέρομε μόνο τὸν τίτλο.

τόν χρόνο πού ἀπαίτησε ἡ κατασκευή του, τήν πτώση του. Λίγες παρατηρήσεις γιά τὸ τεχνικὸ ἐπίτευγμα, τὸ μέγεθος, τὴν ποσότητα τοῦ ὕλικου⁸¹. Ἀργότερα, ἀπὸ τὸν Πλίνιο (NH. XXXIV, 75), μαθαίνουμε γιά τὴν ἐσωτερικὴ κατασκευὴ του, ἐνῶ ὁ βυζαντινὸς Φίλων δίνει μιὰν ἐμπεριστατωμένη περιγραφὴ τῆς ὅλης ἐργασίας, χωρὶς ὅμως ἀπὸ αὐτὴ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἔργου⁸². Μερικὲς μεταγενέστερες μειωτικὲς παρατηρήσεις γιά τὸν καλλιτέχνη καὶ τὸ ἔργο, παράλληλα μὲ σχόλια θαυμασμοῦ γιά τὸ μέγεθος, εἶναι ὅ,τι γραπτὸ σώθηκε ἀπὸ τοὺς ἐννέα αἰῶνες πού ἔμεινε πεσμένος, ὄρα-τὸς καὶ προσιτός(;).

Πολὺ γρήγορα ξεχάστηκε καὶ ἡ θέση, ὅπου εἶχε στηθεῖ. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοῦρᾶς γράφοντας τὸ Χρονικὸ τῶν ἐτῶν 1352 - 1359⁸³ κατηγορηματικὰ δηλώνει, ὅτι ἔμειναν ἄκαρπες οἱ προσπάθειές του ὄχι μόνον νὰ βρεῖ ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀγαλμα ἢ τὴ βάση του, ἀλλὰ καὶ νὰ πληροφορηθεῖ ἔστω γιά τὴ θέση του. Παρόμοια καὶ ὁ φλωρεντινὸς Buondelmonte, πού ἐξῆσε στὴ Ρόδο ὄχτῶ χρόνια, μᾶς δίνει τὸ 1422 τὴν ἀόριστη πληροφορία — ἀπὸ τίς λαϊκὲς παραδόσεις πού συγκέντρωσε καὶ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού τοῦ πρόσφερε κάποιον «ἐλληνικὸ βιβλίον»⁸⁴ —, ὅτι ὁ Κολοσσὸς στεκόταν «ἐν τῷ μέσῳ τῶν τειχῶν»⁸⁵. Ἀντίθετα, στὴ Δύση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα, κυκλοφορεῖ ὁ θρύλος, ὅτι ἦταν στημένος στὴν εἴσοδον τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Μαντρακιοῦ μὲ τὸ ἓνα πόδι στὴ θέση τοῦ πύργου τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ μὲ τὸ ἄλλο στὸν ἀντικρινὸ μῶλο. Τὴν πληροφορία βρίσκουμε γιά πρώτη φορά στὸν Nicolo da Martoni⁸⁶, ἰταλὸ συμβολαιογράφον πού ἐπισκέφθηκε τὴ Ρόδο δύο φορές, στὸ 1394 καὶ στὸ 1395, σαράντα δηλαδὴ χρόνια μετὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γρηγοῦρᾶ, καὶ πού εἶδε σὲ κείνη τὴ θέση τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἡ πληροφορία ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν G. Caoursin τὸ 1496⁸⁷, ὅταν ὑπῆρχε πιά ὁ πύργος — χτίστηκε μετὰ τὸ 1444⁸⁸ —, καὶ ἀπὸ τὸν Fontanus τὸ 1524⁸⁹. Ὁ Felix Faber (15ος αἰῶνας) προσθέτει τὴν παρατήρησιν, πὼς ὁποιοδήποτε καράβι

81. Οἱ κυριότερες πηγές στὸν Overbeck, SQ. 1359 κ.έ. Βλ. συμπληρωματικὰ van Gelder, *Geschichte der alten Rhodier*, σ. 388 σημ. 1. A. Gabriel, BCH 56 (1932), 331 κ.έ. μὲ βιβλ. G. Roux, REA 62 (1960), 5 κ.έ. Moreno, ὁ.π. σ. 16, 19, 31. M. Demus-Quatenberg, Röm. Hist. Mitt. 12 (1970), 67 κ.έ. (80 σημ. 36 προαγγέλλει εἰδικὴ μελέτη γιά τὸν Κολοσσὸ τῆς Ρόδου).

82. Φίλωνος Βυζαντίου, Περὶ τῶν ἐπτὰ θαυμάτων, IV. Overbeck, SQ. 1547 ἔκδ. Orelli (Leipzig 1816). Γιά μιὰν ἀξιολόγησιν τοῦ Φίλωνος βλ. Haynes, JHS 77 (1957) 311 κ.έ., πού χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκδ. R. Herscher (Paris 1858).

83. Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, ἔκδ. I. Bekker (Bonn, 1855) XXIV 6 (f. 97 a-b). Πρβλ. van Gelder, ὁ.π. 386.

84. Christophori Buondelmontii Florentini *Librum Insularum Archipelagi*. . . Description des Iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version grecque par un anonyme publiée d'après le manuscrit du Serail. . . par Emile Legrand (Paris 1897), chap. 20, 37. — Γιά τὸ «ἐλληνικὸ βιβλίον» πρβλ. Reinach, RA I (1883), 87 κ.έ. E. Legrand, ὁ.π. Εἰσαγωγή, σ. XXIV. Βλ. πρὸ κάτω σ. 18.

85. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς θεωρίας ὅτι ὁ Κολοσσὸς εἶχε στηθεῖ μέσα στὴν πόλιν, στὸ τέμενος τοῦ Ἥλιου — ὑπόθεσιν αὐτὴ καθαυτὴ ὄχι ἀπίθανη, πρβλ. Χρ. Καρούζο, Ρόδος (1973) σ. 44 — χρησιμοποιοῦν συνήθως τὸ σχόλιον στὸν Φίληνον τοῦ Πλάτωνα, II 3, 140/15 «ὅς πεσὼν πολλὰς οἰκίας κατέσεισε», τὸ ὅποιο ὅμως φαίνεται νὰ παρερμηνεῖ τὸν Πολύβιον, Ἱστ. V 88, ὅπου ἀναφέρονται γενικὰ οἱ συνέπειες τοῦ σειсмоῦ. Γιά τὴ χρονολόγησιν του βλ. τελευταῖα Pugliese Carratelli, ASAtene 1967-68 σ. 445-453.

86. *Pelérinage à Jérusalem de Nicolo de Martoni*. Revue de l'Orient Latin 1895, III, 585.

87. *Obsidionis Rhodie Urbis Descriptio* (Ulm 1496) F^oa, iij verso.

88. Gabriel, BCH 52 (1936), 349 κ.έ.

89. *De Bello Rhodio Libri tres* (Rom 1524), F^o iij.

χωροῦσε νὰ περάσει κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ἀγάλματος⁹⁰. Παράλληλα, ἐμφανίζεται στὴ Δύση ἡ γνωστὴ περίφημη παράσταση, ποὺ ἐπικράτησε σ' ὅλη τὴν Ἀναγέννηση⁹¹, μέχρι καὶ σήμερα ἀκόμη, μὲ μοναδικὴ ἐξαιρέση τὴ χαλκογραφία τοῦ Antonio Tempesta⁹².

Ἄν ἐρευνήσουμε γιὰ προγενέστερες ἀναπαραστάσεις τοῦ Κολοσσοῦ, ἔχουμε ἴσως μιὰ πιθανὴ ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. — ἐποχὴ στὴν ὁποία χρονολογοῦνται καὶ οἱ παλαιότερες γνωστὲς μέχρι στιγμῆς περιγραφὲς τῶν ἑπτὰ θαυμάτων⁹³ — σὲ ψηφιδωτὸ τῆς παλαιο-χριστιανικῆς βασιλικῆς στὸ Qasr El Lebīa στὴν Κυρήνη⁹⁴: Στὸ 48ο πεδίο (Πί ν. 8 β) τοῦ δαπέδου ὁ Φάρος τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐνεπίγραφα βεβαιωμένος, συμβολίζει τὸ σωτήριο λιμάνι⁹⁵. Στὴν κορυφὴ του ἕνα χάλκινο, ὅπως δηλώνουν οἱ πράσινες ψηφίδες, γυμνὸ ἄγαλμα μὲ ἀκτίνες στὸ κεφάλι καὶ ξίφος στὸ δεξιὸ χέρι, ποὺ τὸ στηρίζει στὸ χαμηλὸ θολωτὸ κατασκευάσμα δίπλα του — ξεχωρισμένο μὲ κυανὲς ψηφίδες ἀπὸ τὸ κίτρινο οἰκοδόμημα. Τὸ ἄγαλμα θυμίζει τὸν κολοσσικὸ ἀνδριάντα ποὺ ἐπιστέφει τὸ Φάρο πάνω στὸ γυάλινο ποτήρι τοῦ θησαυροῦ τοῦ Begram στὴν Kabul⁹⁶. Ἐδῶ ἡ μορφή δὲν ἔχει ἀκτίνες καὶ στηρίζει στὸν ἀριστερὸ ὤμο ἕνα κουπὶ ἢ τιμόνι. Ὁ Ch. Picard⁹⁷ πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνδριάντα τοῦ Πτολεμαίου. Τὸ νὰ θελήσουμε ὅμως νὰ ἀναγνωρίσουμε στὶς ἀκτίνες τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀπὸ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. τὸ σύμβολο τοῦ Πτολεμαίου, τὸ νομίζουμε μᾶλλον ἀπίθανο, πολὺ περισσότερο μάλιστα ὅταν τὸ χαρακτηριστικὸ σπαθὶ θυ-

90. Fatri Felici Faber Evagatorium, ed. Hassler III, 252. Bibl. des Liter. Vereins in Stuttgart IV, 1849. Gabriel, ὁ.π. 349, σημ. 4.

91. Π.χ. οἱ χαλκογραφίες τοῦ Jean Cousin στὴν Κοσμογραφία τοῦ André Thevet (1554) (βλ. BCH 56 (1932), σ. 343 εἰκ. 3), τοῦ Martin von Heemskerck (1572) στὸ Amsterdam, Rijksmuseum, τοῦ Athanas. Kircher (1679), τοῦ Fischer von Erlach (1721). Πρβλ. τὴ μεταγενέστερη ἀναπαράσταση στὸν Rottiers, Description des monuments de Rhôdes (1830), πίν. X.

92. Septem Orbis Admiranda, Adam Bartsch, Le Peintre Graveur, vol. XVII (Vienne 1818), 125. κ.έ. ἀρ. 1453-1459: ἀρ. 1454. Τὴν χαλκογραφία δὲν εἶδα. Περιγραφή δίνει ὁ Benndorf, Bemerkungen zur griech. Kunstgeschichte, AM I (1876) 45 κ.έ. Ὁ θρύλος πῶς τὰ πλοῖα περνοῦσαν κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ Κολοσσοῦ, καὶ γενικότερα ἡ παράδοση γιὰ τὴν τοποθέτησή του στὸ μῶλο ἐλέγχεται ἀπὸ τὸν Καροῦζο, ὁ.π. 43, σάν παρεξήγηση τοῦ γνωστοῦ ἀνώνυμου ἐπιγράμματος Anthol. Pal. VI, 171. Στὴν πολὺ σοβαρὴ μελέτη του ὁ Gabriel, ὁ.π. 331 κ.έ., ὅπου ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Κολοσσοῦ στὴν ἄκρη τοῦ μῶλου τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἐκτός τοῦ ὅτι δὲν ἐξηγεῖ τὴν ἀσυμφωνία τῶν πηγῶν Γρηγορᾶ - Buonaldimonte ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ Martoni ἀπὸ τὴν ἄλλη, παραγνωρίζει κατὰ περίεργο τρόπο τὸ ἐξαιρετικὰ στρατηγικὸ σημεῖο γιὰ τὴν υπεράσπιση τοῦ πολεμικοῦ λιμανιοῦ καὶ τῆς πόλης γενικότερα, ποὺ δύσκολα θὰ παραχωροῦσαν οἱ Ρόδιοι — καὶ μάλιστα μετὰ τὴν πολιορκία τοῦ Δημητρίου — γιὰ τὴν ἴδρυση ἑνὸς ἀγάλματος, ὅσο σπουδαῖο κι ἂν ἦταν αὐτό. Σὲ κάποιο ὀχρωματικὸ ἔργο πιστεύουμε ὅτι ἀνήκουν καὶ ὅσα ἴχνη θεμελιώσεως — λαξευμένες στὸ βράχο κοῖτες τοίχων — σώζονται σήμερα ἀκάλυπτα ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ πύργο σ' αὐτὴ τὴ θέση. Γιὰ τὴν ιδιαίτερη μέριμνα ποὺ ἀφιέρωσαν στὴν ὀχύρωση τῆς πόλης τους οἱ Ρόδιοι μετὰ τὴν πολιορκία βλ. Διοδ. XX, 100, 4. Κοντῆς, AD 18 (1963): Χρονικά, σ. 89. Πρβλ. AD 25 (1970): Χρονικά, σ. 504.

93. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Demus - Quattenberg, ὁ.π. (σημ. 81).

94. The Illustrated London News, Dec. 14, 1957, 1034 (Rich. Goodshild), H. Sichtermann, AA 1959, 346 κ.έ. εἰκ. 107.

95. Γιὰ τὴ χριστολογικὴ ἐρμηνεῖα τῶν παραστάσεων A. Grabar, CRAc Inscr., 1969, 264 κ.έ. J. B. Ward-Perkins, Riv. di Archeol. Cristiana, XXXIV (1958), 183 κ.έ.

96. Picard, BCH 71 (1952), 67, εἰκ. 2. R. Bianchi Bandinelli, Rom. Das Ende der Antike. Die röm. Kunst... (Universum der Kunst), 292, εἰκ. 268 καὶ σ. 435.

97. Ὁ.π. σ. 70. Διαφορετικὰ ὁ Fr. Chamoux, L'épigramme de Poseidippos sur le Phare d'Alexandrie. Le Monde Grec... Hommages à Claire Préaux (1975), 214 κ.έ. ἰδιαιτ. 219 κ.έ.

μίξει τη μαρτυρία του «έλληνικοῦ βιβλίου» γὰ τὸν Κολοσσό, πὸ τὴν ἐπικαλοῦνται ἐπίμονα ὁ Buondelmonte καὶ ὁ Du Choul⁹⁸. Τὸ σπαθὶ αὐτὸ πὸ ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, τὸ κρατεῖ ὁ Κολοσσὸς καὶ στὴ μικρογραφία τοῦ Τάφου 14 φ 311γ (Πί ν. 9 β) μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ψευδο-Νόννου γὰ τὰ ἑπτὰ θαύματα⁹⁹. Ὅμως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀγνοήσουμε τὴ σύγχυση πὸ ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στὶς παραδόσεις γὰ τὸν πλαστικὸ διάκοσμο τοῦ Φάρου¹⁰⁰ καὶ τὸν Κολοσσό, ἤδη τὴν ἐποχὴ αὐτή, καὶ νὰ στηρίξουμε ὁποιαδήποτε θεωρία πάνω στὴν παράσταση τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Ὅμοια, οἱ προτάσεις γὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Κολοσσοῦ σὲ πρωιμότερες παραστάσεις παραμένουν ἀναπόδεικτες ὑποθέσεις. Ὁ Nilsson θέλησε νὰ ἀναγνωρίσει τὸν Κολοσσὸ στὴν ἱματιοφόρα μορφή μὲ ἀκτίνες πὸ εἰκονίζεται σὲ σπάνιο τύπο χάλκινου ρωμαϊκοῦ νομίσματος¹⁰¹ καὶ σὲ μιὰν ἀνάλογη μορφή σὲ σφραγίδα ἀμφορέα τοῦ Νυσίου¹⁰². Στὴ σχετικὴ μελέτη του ὁ G. Roux δέχεται ὅτι ὁ Κολοσσὸς γὰ παραδοσιακοὺς καὶ τεχνικοὺς λόγους θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἓνας συντηρητικοῦ τύπου ἀνδριάς¹⁰³, πρόταση πὸ φαίνεται πολὺ λογικὴ καὶ ἴσως, παράλληλα μὲ τὴν πρόωγη καταστροφή τοῦ ἔργου, δικαιολογεῖ τὴν ἔλλειψη ἀντιγράφων καὶ τὴν ἀδιαφορία γὰ περιγραφή του. Ἡ προσπάθεια πάλι νὰ ἀναπαρασταθεῖ ὁ Κολοσσὸς μὲ βάση τὸ ἀξιόλογο, ἂν καὶ ὄχι ἀπὸ ὑλικὸ πρῶτης ποιότητας, ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου 13612¹⁰⁴, πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ

98. Buondelmonte, ὁ.π. 37. Du Choul, *La Religion des anciens Romains*, 1731, 194 κ.έ. Πρβλ. σημ. 84.

99. K. Weitzmann, *Greek Mythology in Byzantine Art*, πίν. XI, 35 σ. 35 κ.έ. 37, 75, 92 (τὴν ὑπόδειξη τῆς παραπομπῆς ὀφείλω στὸν συνάδελφο Ἡλία Κόλλια). Ἄξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι στὴ μικρογραφία ἐκτὸς τοῦ κιβωρίου πὸ παριστάνει τὸ Μουσολεῖο καὶ πὸ εἰκονίζεται καὶ στὸ ψηφιδωτὸ πίσω ἀπὸ τὸ Φάρο, κάτω ἀπὸ τὸν κίονα τοῦ Κολοσσοῦ — καθαρὴ βυζαντινὴ ἀντίληψη γὰ τὴν ἴδρυση ἀγάλματος, πρβλ. Weitzmann ὁ.π. καὶ ἐδῶ σημ. 103 — ὑπάρχει ἓνα θολωτὸ κατασκεῦασμα πὸ θυμίζει τὸ ἀνάλογο τοῦ ψηφιδωτοῦ.

100. Γὰ τὸν Φάρο βλ. Ch. Picard, *BCH* 76 (1952), 61 κ.έ. (μὲ παλ. βιβλ.).

101. Nilsson, *Les Timbres amphoriques de Lindos*, 178. Πρβλ. τὴ ροδιακὴ δραχμὴ τοῦ 166-88 π.Χ. P. Lederer, *Neue Beiträge zur antiken Münzkunde aus schweiz. öffentl. u. priv. Sammlungen*, Bern (1943), 65 κ.έ. ἀρ. 64 πίν. IV. Schauenburg, *Helios*, σημ. 125. Διαφορετικὸς τύπος σὲ χάλκινο ροδιακὸ δίδραχμο τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρβα, SNG. Deutschland, Slg. von Aulock, Hft. 7, Karien, πίν. 91, 2860. Πρβλ. O. Bernhard, *Der Sonnengott auf griech. u. röm. Münzen*, Schweiz. Num. Rundschau XXV, 245 κ.έ. πίν. II, 11. Σχετικά, βλ. Roux, *REA* 62 (1960) 11, πὸ πιστεύει, ὅτι ἐπειδὴ ἡ πτώση τοῦ Κολοσσοῦ προηγήθηκε τῆς ἐποχῆς πὸ ἐγίνε συνήθεια ἢ ἀναπαράσταση στὰ νομίσματα ἀγαλμάτων, εἶναι πρακτικὰ ἀνυπαρκτὴ ἢ εἰκονογραφία τοῦ Κολοσσοῦ. Διαφορετικὰ ὁ Maiuri, *Atene e Roma*, N.S.I (1920), σ. 135 σημ. 3. Ὅπωςδὴποτε, οἱ παραστάσεις σ' αὐτὰ τὰ νομίσματα δὲν ἔχουν πολλὰ κοινὰ μεταξὺ τους, ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγωγή τους σὲ κοινὸ πρότυπο καὶ νὰ βοηθοῦν σὲ μιὰν ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος.

102. Nilsson ὁ.π. Πρβλ. εἰκ. *Illustrated London News*, April 9 (1932), 538. Βλ. σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ Maiuri, ὁ.π. Γὰ τὴ χρονολόγησι βλ. V. Grace, *Délos XXVII*, 304 E 10 (πρβλ. ἴδ. *AM* 89 (1974) 193 κ.έ.).

103. Ὁ.π. 5 κ.έ. Ἄσχετα μὲ τίς πολλὲς πιθανότητες πὸ συγκεντρώνει ἡ ὑπόθεσις αὐτή, δὲ θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ ὁ Κολοσσὸς μὲ τὴν ἐρμαϊκὴ στήλη σὲ σφραγίδες ἀμφορέων τοῦ Αἰσχίνου (Roux, ὁ.π. 17 κ.έ. Lullies, *Die Typen der griech. Herme*, σ. 56 Κνίδου καὶ Ρόδου. Grace, *Délos XXVII*, 312 στὸ E 33). Ἐπίσης, ἡ μαρτυρία τοῦ Μαλάλα, *Χρονογραφία* L, V, O 189 (ἔκδ. Bonn), τοῦ Νικήτα (Overbeck, *SQ*. 1551), πὸ μιλοῦν γὰ «στήλη χαλκῆ» καὶ πὸ ἐπικαλεῖται ὁ Roux, ὁ.π. 5 κ.έ., θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴ βυζαντινὴ συνήθεια τῆς ἰδρύσεως ἀγαλμάτων ἐπάνω σὲ κίονες, πρβλ. σημ. 99.

104. *Cl. Rhodos V* 2, 24 κ.έ. ἀρ. 35 πίν. II εἰκ. 15. Ch. Picard, *Manuel*, IV 2, 525 εἰκ. 222. Merker, ὁ.π. ἀρ. 65. H. Maryon, *JHS* 76 (1956), 68 M. Riemschneider, *Rhodos. Kultur und Geschichte*, 42. Ἀπὸ φατὸ ἀσβεστόλιθο. Σῶζονται ἡ ἐπάνω καὶ ἓν μέρει οἱ δύο πλαϊνὲς πλευρὲς τῆς πλάκας. Διαστ.: πλ. 0.82 μ., ὕψ. 0.75 μ., πᾶχ. 0.25 μ. Ἐνας σύνδεσμος στὸ μέσο τῆς ἐπάνω πλευρᾶς μαρτυρεῖ ὅτι στερεωνόταν

ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἀναιτιολόγητη καὶ ἀταίριαστη γιὰ τὸν Ἥλιο χειρονομία τοῦ «ἀποσκοπεῖν»¹⁰⁵.

Τὴν ἄγνοιά μας γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα τοῦ Χάρη συσκότισαν ἀκόμη περισσότερο ἡ θεωρία τοῦ Helbig γιὰ τὸν Χαιρέα¹⁰⁶ καί, σὰν ἀπόρροιά της, ἡ συσχέτιση τοῦ ὕστερου τύπου «Ἀλεξάνδρος - Ἥλιος» μὲ τὸν Χάρη¹⁰⁷. Ἀκόμη, τὰ γενικὰ λυσιπικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ περισσότερο ἢ λιγότερο ἔντονα εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου, ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωριστοῦν στὰ δύο μαρμάρινα κεφάλια τοῦ Ἥλιου (πρβλ. σ. 12) καὶ στὰ ἑλληνιστικὰ νομίσματα τῆς Ρόδου¹⁰⁸ ἐρμηνεύτηκαν πότε σὰν ἐπιδράσεις τοῦ ἔργου τοῦ Λυσίππου καὶ πότε σὰν ἀσφαλῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ τύπου τοῦ Κολοσσοῦ¹⁰⁹. Τίποτα ὅμως δὲν ἀποδεικνύει ἢ δὲν ὑποχρεώνει λογικὰ στὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Λυσίππου στάθηκε πρότυπο γιὰ τὸν Κολοσσὸ τοῦ Χάρη, ἂν ὁ δάσκαλος ἢ ὁ μαθητὴς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ μπόλιασε τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴν παράσταση τοῦ θεοῦ¹¹⁰.

Ἔτσι, ἡ φτωχὴ στὴν οὐσία παράδοση καὶ ἡ ἀνυπαρξία βέβαιων ἀντιγράφων τοῦ ἔργου τοῦ Χάρη δὲ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀποδείξουμε ἢ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅ,τιδήποτε γιὰ τὸν τύπο ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ πῆλινο κεφάλι E 337. Ὅμως, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ ἀγγεῖο ΠΒΕ 3331, ἡ ἔλλειψη ἄλλων παραδειγμάτων βραχύκομου Ἥλιου, ἡ στάση καὶ ἡ γυμνότητα τῆς μορφῆς, ἡ μυώδης διάπλαση καὶ ἡ σπασμένη μύτη — χαρακτηριστικὰ

σὲ κάποια ἐπιφάνεια πίσω. Ἡ μορφή σώζεται σὲ ὕψος 0.535 μ. καὶ ἂν ἦταν ὄρθια, ὅπως εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο, θὰ ξεπερνοῦσε τὸ 1.10 μ., ἐνῶ ἡ πλάκα θὰ εἶχε ὕψος 1.50 μ. τουλάχιστον.

105. I. Jucker, *Der Gestus des Aposkorpeln*. Ein Beitrag zur Gebärdensprache in der antiken Kunst, σ. 97 κ.έ. 121 κ.έ., Ἀποκλείουν σὰν ἀναπαράσταση τοῦ Κολοσσοῦ ὁ Roux, ὅ.π. 17 σημ. 4 καὶ ὁ Donnay, *Ant. Cl.* 33 (I), 1964, 281. Ὁ Picard, ὅ.π. ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ θεοποιημένο Ἀλεξάνδρο, ἐνῶ ἡ Merker ὅ.π. τὸ ἀναφέρει σὰν ἓνα ταπεινὸ ἀφιερωματικὸ ἀνάγλυφο στεφανοῦμένου ἀθλητῆ. Πρβλ. ὅμοια μορφή σ' ἓνα μικρὸ ἀνάγλυφο στὸ Μουσεῖο τοῦ Τάραντα, RIA 1952, σ. 98 κ.έ. εἰκ. 96, P. Moreno, *Lisippo I* (1974), 32.

106. W. Helbig, *Mon. Ant.* VI (1895) 84. Lippold, *Hb.* 288. L. Guerrini, *EAA II*, 530 βλ. λ. Γιὰ τὸν Χαιρέα: *Plin. NH.* XXXIV, 75. Overbeck, *SQ.* 1602. Moreno, ὅ.π. 16.

107. Γιὰ τὸν Χάρη οἱ πηγές: Overbeck, *SQ.* 604, 1539-1540, 1542, 1555-1556. Βλ. Kleiner, *Gnomon* 24 (1952), 467. Πρβλ. D. Michel, ὅ.π. 30. Γιὰ λατρεία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴ Ρόδο, ὅπου οὐδέποτε συσχέτιστηκε μὲ τὸν Ἥλιο, βλ. M. Segre, *Bull. Soc. Arch. Alex.* XI (1941), 29 κ.έ. P. Fraser, *La Parola del Passato* 24 (1952), 202. Morelli, ὅ.π. 14 καὶ 91 κ.έ. Moreno, ὅ.π. 16 καὶ 158 ἀρ. 21.

108. Γιὰ μιὰ πρόσφατη προσπάθεια χρονολογικῆς κατάταξης τῶν ροδιακῶν νομισμάτων βλ. D. Berend, *Schweiz. Numism. Rundschau* 51 (1972) 5 κ.έ. Ὁ συσχετισμὸς τῆς παρουσίας ἀκτίνων στὰ ροδιακὰ νομίσματα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Χάρη (ἀντίθετα ἢ Holden ὅ.π. σ. 14 κ.έ. συσχετίζει μὲ τὸν Λυσίππο) δὲν εὐσταθεῖ γιατί τόσο πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Κολοσσοῦ, ὅσο καὶ μετὰ, ὑπάρχουν παράλληλες κοπές νομισμάτων μὲ καὶ χωρὶς ἀκτίνες. Πρβλ. τοὺς τύπους SNG. *Cor.*, *Caria II*, πίν. 17 καὶ 18. SNG. *Slg.* Von Aulock, *Karien*, Hft. 7, πίν. 89.

109. Ὁ Kleiner, *Charites*, 102 π.χ. παρὰ τοὺς ἀρχικοὺς δισταγμοὺς του γιὰ τὴν καταλληλότητα τῶν δύο κεφαλιῶν στὴν ἀναζήτηση ἑνὸς συγκεκριμένου ἀρχέτυπου, ἀναγνωρίζει λυσιπικὰ στοιχεῖα στὸ κεφάλι τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου, ὅπως ὁ Laurenzi, *Mem. FERT III*, 21, κ.έ., καὶ βλέπει — μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ρωμαϊκοῦ ἀνάγλυφου στὸ Λοῦβρο, ἀρ. 1367 (E. Strong, *La Scultura Romana I*, πίν. 19) — τὴν ἀντανάκλαση τοῦ Κολοσσοῦ στὸ κεφάλι τῆς συλλογῆς τοῦ Hiller (Πί ν. 4α). Ἀντίθετα, ὁ Fuchs, ὅ.π. 571, θεωρεῖ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Κολοσσὸ τὸ κεφάλι τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου.

110. Ὁραία ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Λυσίππου ἀπὸ τὸν Marcadé, *Au Musée de Délos*, 479. E. von Schwarzenberg, *BJb.* 167 (1967) 58, 108 σημ. 92. Διαφορετικὰ Kleiner ὅ.π. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ θεοὺς καὶ ἥρωες T. Hölscher, *Ideal und Wirklichkeit*, *Abh. Heidelberg* (1971), 2, σ. 43, 46.

ἀθλητῆ —, καθώς και τὸ χαρακτηριστικὸ ἀκτινωτὸ διάδημα, ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ λαμπαδηδρόμο¹¹¹. Λαμπαδηδρομίες — τυπικὲς ἐκδηλώσεις στὶς μεγάλες γιορτές — μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς πηγές στὴ Ρόδο, τόσο γιὰ τὰ Ἑρεθίμια, ὅσο και γιὰ τὰ Ἀλίεια¹¹². Ὁ Nilsson μάλιστα θέλησε νὰ ἀναγνωρίσει σὲ ὀρισμένες σφραγίδες ἀμφορέων τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Σωκράτη τὴ μνεία τῶν λαμπαδηδρομιῶν¹¹³. Ἄν εἶναι σωστὴ ἢ ἐρμηνεία τῆς παράστασης, τότε τὰ δύο μικρότερα θραύσματα τοῦ ἀγγείου ΠΒΕ 3331 β-γ (Πί ν. 3 β, 4 β) μὲ τὰ κεφάλια καὶ τὸ σῶμα τῶν ἀλόγων θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ἀμφορέα καὶ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ τέθριππο μετωπικὸ ἄρμα τοῦ Ἥλιου, ὅπως τὸ εἶδαμε καὶ στὸ ἀγγεῖο ΒΕ 2160. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὀλοκληρώνεται ἢ σύνθεση τοῦ ἀμφορέα μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ παράσταση τοῦ θεοῦ στὴ μιὰν ὄψη καὶ τὴν παράσταση τοῦ ἀθλήματος στὴν ἄλλη — τοῦ βραβευόμενου ὀπωσδήποτε ἀθλήματος. Πρόκειται γιὰ τέλεια ἀπομίμηση τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, πράγμα ποῦ ἐπιβεβαιώνει τὸν προορισμὸ τους: ἐπαθλα στὰ Ἀλίεια. Ἡ μαρτυρία τους εἶναι μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ὀργάνωσης τῶν ἀγῶνων πρὸς τὰ ἀθηναϊκὰ πρότυπα στὸν 4ο τουλάχιστον αἰῶνα. Ἐνα φαινόμενο ποῦ παίρνει τὴ θέση του στὴ γενικότερη τάση ἀποδοχῆς ἀθηναϊκῶν θεσμῶν στὴ διαμόρφωση τῆς ροδιακῆς πολιτείας τὴν ἐποχὴ αὐτή¹¹⁴.

Τέλος, μιὰ χάλκινη ὕδρια, ποῦ δημοσιεύει πρόσφατα ὁ J. Frel στὰ AAA VIII (1975) σ. 77 εἰκ. 1, ἔρχεται νὰ ἀποδείξει, ὅτι οἱ ἀγῶνες πραγματικὰ θεσπίστηκαν στὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τοῦ Συνοικισμοῦ. Ἡ ὕδρια, σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴ Bonn, προέρχεται ἀπὸ τὴν «Ἰωνία»¹¹⁵. Ἡ σύγκρισή της μὲ τὴν ὅμοια ἀκριβῶς, ποῦ βρέθηκε τὸ 1969 στὸν Τάφο 2 τοῦ οἰκοπέδου τῆς Ἡρῶς Χαλκιοπούλου στὴ Ρόδο¹¹⁶, ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή της στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ χαραγμένη στὸ χεῖλος ἐπιγραφὴ «ἄθλα ἐγ Ρόδου παρ' Ἀλίου»¹¹⁷ ἀναφέρεται σαφέστατα στὶς γιορτές τοῦ Ἥλιου. Τὰ ἐπαθλα, ἀρχικά, ὅπως φαίνεται, χάλκινες ὕδριες, γρήγορα τὰ ἀντικαθιστοῦν πῆλινοι ἀμφορεῖς ἀθηναϊκοῦ τύπου. Ἀργότερα, παίρνει τὴ θέση τους τὸ στεφάνι λεύκης, σύμφωνα μὲ μιὰ συνθήθεια, τότε, μετατροπῆς τῶν ἀγῶνων ἀπὸ «θεματικὸς» σὲ «στεφανίτες»¹¹⁸.

Ἀθήνα, 1976

ΗΩΣ Α. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

111. A. Krug, *Binden in der griech. Kunst*, σ. 125, Typ 13. G. Q. Giglioli, *Lampadedromia*, *Ant. Cl.* 3 (1951), σ. 147 κ.έ. J. Jüthner, *Die athletischen Leibesübungen der Griechen*, II, σ. 134 κ.έ. ἰδ. σ. 141 κ.έ.

112. Morelli, ὁ.π. 97. Maiuri, *Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos*, 19. Dittenberger, *Syll.* 3 III, 1067. Kontorini, *BCH* 99 (1975), σ. 108 κ.έ.

113. M. Nilsson, σ. 166 κ.έ. Grace, *Délos XXVII*, σ. 302 E 3. Ἡ λαμπάδα ὑπάρχει γιὰ σύμβολο καὶ σὲ ροδιακὰ τετράδραχμα, πρβλ. Berend, ὁ.π. σ. 23 ἄρ. 71.

114. Πρβλ. P. Fraser, *Notes on two Rhodian Institutions*, *BSA* 67 (1972), σ. 122 κ.έ.

115. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν καθηγητὴ E. Langlotz.

116. *AD* 24 (1969): *Χρονικά*, σ. 472 κ.έ., Πίν. 474α.

117. Διαφορετικὰ ὁ Frel ὁ.π. σ. 78. Γιὰ τὸν τύπο «παρ' Ἀλίου» βλ. πρόχειρα E. Diehl, *Die Hydria*, σ. 216 B 77 καὶ B 78. Πρβλ. P. Amandry *BCH* 95 (1971), σ. 619. Ὁ τύπος «ἐγ» (= ἐκ) στὴ Ρόδο συνηθέστατος ἀπαντᾷ καὶ ἄλλοῦ, πρβλ. Diehl, ὁ.π. σ. 218 B 120.

118. Πρβλ. γιὰ τὰ Ἡραῖα τοῦ Ἄργους I. Ringwood Arnold, *AJA* XLI, σ. 436 κ.έ. σημ. 5. Γιὰ τοὺς ἀγῶνες στὴν Ἐφεσο ὁ ἴδιος *AJA* 76 (1972), σ. 20 κ.έ. Γιὰ τὰ Νικηφόρια στὸ Πέργαμο E. Ohlmutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*, σ. 39 κ.έ.

A CYPRIOTE 8th - 7th CENTURY BIRD WORKSHOP

(Plates 10-15· Fig. 1)

Since 1965 when Dr. Karageorghis first recognised an atelier of Painters of Bulls¹ in the Cypro-Archaic² period, no one else has followed his pioneer attempt. The CA period, however, is a fascinating one and it truly deserves our efforts for a better understanding. We have decided to follow Dr. Karageorghis' example and to see whether more light can be shed on CGIII-CA periods³.

Our efforts will concentrate on distinguishing the products of a ceramic Workshop⁴ whose major characteristic is a bird with two wings in the form of the letter «V»⁵.

We know that the Cypriote vase-painter decorated a still wet vase and although he devised numerous standard representational types, he could not always be accurate in the reproduction of details. For this reason, when distinguishing CGIII-CA Workshops, one cannot always be extremely subtle. On the other hand, fundamental similarity must be observable in order to allow the attribution of a vase to a certain Workshop. Needless to say, great caution must always be exercised in trying to ascribe vases to one particular painter. Consequently, we shall avoid exaggerated niceties of distinction and shall

1. Some Cypriote Painters of Bulls in the Archaic Period, *JdI* 80 (1965), 1 ff. Here, I mention with particular regret the fact that I was unable to consult the recently published book «La céramique chypriote de style figuré. Age du fer (1050-500 av. J.-C.)» by Karageorghis and Des Gagniers.

2. Apart from the usual abbreviations, we here use : Wh. P. = White Painted; Bich. = Bichrome; CG = Cypro - Geometric; CA = Cypro - Archaic ; Cyp. Mus. = Cyprus Museum; SCE = Swedish Cyprus Expedition; RDAC = Report of the Department of Antiquities of Cyprus; Pierides Collection = Cypriote Antiquities in the Pierides Collection, by V. Karageorghis; Cesnola Atlas = A descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Arts, New York, by L. P. di Cesnola, Boston 1885; B.h. and N.h. = Belly and Neck-handled respectively.

3. I would like to express my gratitude to the Alexander von Humboldt-Stiftung in Germany, whose scholarship has enabled me to examine the published material on many Workshops and especially the one I treat in this paper. I am also thankful to prof. Karl Schefold of the University of Basel and Kanton Basel-Stadt for a short scholarship which gave me the opportunity to get acquainted with the subject. Special thanks are due to prof. Tonio Hölscher of the University of Heidelberg who read the manuscript and made valuable suggestions. This, however, does not make him responsible for any mistakes that this paper probably contains. I have also reasons to thank Mr. R. Avila and prof. W. Fortenbaugh. Greatful acknowledgement is also made to the following for permission to reproduce photographs : The Cyprus department of Antiquities and in particular its director Dr. V. Karageorghis, the Louvre Museum, the Ashmolean Museum, Oxford, and the Fitzwilliam Museum, Cambridge.

4. We have already discerned another five Workshops, which will be published after the investigation of all the figure-bearing vases of CGIII-CA times.

5. A very similar bird but with one wing (e.g. Cesnola Atlas, vol. II, pl. CXV : 897; Handbook to the Nicholson Museum, 2nd ed., p. 180, Fig. 32; SCE IV: 2, Fig. XXXIII: 10 etc.) shows definite connections with the present group. Whether it belongs to the same Workshop or not, we cannot say with confidence. We prefer to exclude it from the present discussion until we see it in the context of a full examination of all the Workshops of the period.

consider homogeneous groups of vases with profound similarities to be the products of one atelier.

Why the above mentioned standardisation occurred, we do not feel confident to say⁶. Perhaps the requirements of the mass production, perhaps the limited abilities of the «craftsman» or probably his interest in drawing only the basic properties of what he was painting was responsible. Another reason might be the unexplored effect of the Mycenaean art on the 8th-7th century Cypriote painter⁷.

If a vase is preserved with the painted decoration intact, the condition is not always stated. The numbering of the vases of the Workshop groups those regarded as products of the same hand or those with close affinities one after the other. If this is not feasible, the easier method of classification according to shape has been followed.

THE V-WING BIRD-WORKSHOP

1. Kylix Bich. III. Cyp. Mus. B. 1920. SCE IV : 2, fig. XXI : 11. (Pl. 10a).
2. do do Cyp. Mus. C.S. 2003/17. RDAC 1974, p. 177 : 6, p. 183, fig. 3 : 6, pl. XXVI : 6. BCH 98 (1974), 839, fig. 25 etc. Ht 11.6 cm. D. 17.5 cm. From Defterà village, south of Nicosia (Pl. 10b).
3. Footed
 - I. h-amphora Bich. III. Cyp. Mus. 1959/XII-21/1. BCH 84 (1960), 248, fig. 10. Dikaïos, Arch. R. 1961-2, 39, fig. 14. In both publications it is referred to as Bich. IV (Pl. 11a).
4. Kylix Bich. III. Cambridge, Fitzwilliam Museum, 93.53. CVA Gr. Britain 11, Cambridge 2, pl. IX, no. 4. Ht 12.3 cm. D. 18.7 cm. From Tamassos (Pl. 12b).
5. do do Cesnola Atlas, vol. II, pl. CXXXI:972. Ht 12.7 cm. D. 15 cm.
6. do do Ibid., no. 971. Ht 12 cm. D. 17.8 cm.
7. do do CVA Italia IX, Rodi 1, tav. 2 : 6. Ht 11.5 cm. D. 14.5 cm.
8. do do Ashmolean Mus. 1961.413. Brown-Catling, Ancient Cyprus, 40, pl. XV : a. Ht 10.5 cm. (Pl. 11b).
9. B. h-amphora Bich. III. CVA France 8, Louvre 5, pl. 19 : 5, 6, 7. (France 342). Ht 70 cm. D. 26 cm. (Pl. 12a).
10. Amphora on loop-supports Bich. III. CVA France 8, Louvre 5, pl. 18 : 4, 5, 6. (France 341). SCE IV : 2, fig. XXXII : 10. In the latter publication it

6. Dr. Karageorghis put forward the idea that this standardisation occurred because the painter had to decorate the vase when wet (ibid., p. 1). Going, however, through prof. Hampe's and Winter's book «By Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern», we see that before a vase is put into the kiln requires several days to dry up in the air (pp. 61, 72, 77-8) so that a great rush to decorate it immediately after its completion is not necessary unless in ancient times the potters were working on different principles.

7. To deal with such a problem, one must examine all the Workshops of the period in question.

- is classified as Bich. IV. Ht 28.5 cm. (Pl. 13a-b).
11. Jar on loop-supports Karageorghis, Pierides Collection, pp. 49, 115-6, no. 36.
Bich. III. Buchholz H-G., *JdI* 83 (1968), 87 ff., fig. 16d-e. Ht 19.6 cm.
D. 17 cm. (Pl. 14c).
12. L. h-amphora Bich. III. Brown-Catling, *ibid.*, 44, fig. IIIa : 7.
13. B. h-amphora Bich. III. Paris, Louvre. Bossert Th. H., *Altsyrien*, 17 : 238, pl.
73 : 238. A. Caubet - M. Yon, *RDAC*, 1974, p. 115, pl.
XIX : 1. M. Rutten, *Mélanges Syriens*, Studies presented
to R. Dussaud, vol. I, 435 ff., pl. I. (Pl. 15a-b).
14. Jug Bich. III. With human face modelled on its neck. Pieridou A., *RDAC*
1968, pl. X : 9. In the Pierides Collection, Larnaka, Cyprus.
(Pl. 14 a,d).
15. Oinochoe Bich. III-IV Cyp. Mus. 1938/IX-8/1. Dikaios, *RDAC* 1937-9, p. 143,
transitional. no. 14, pl. XL : 8. In the publication regarded as Bich.
IV. Ht 35 cm.

As we see, seven out of the fifteen vases referred to here, are kylikes, and their shape is approximately similar : They have low stem; the bowl has double-curved sides and widens towards the lip, where the greatest diameter of the vase is to be found. A little way below the lip, some of the vases have a clearly distinguished ridge, which fact, however, has no special chronological significance. The birds on the first two vases show marked similarity; they are stylized, with body drawn in double outline, the inner part filled with purple paint but having the two extremes reserved and containing concentric segments. There is a triangular tail⁸, long thin neck finishing in a dotted circle to indicate the hand, with a beak composed of two horizontal parallel or nearly parallel lines. Both legs are set at the forepart of the body and parallel to one another, first drawn nearly vertically and tapering downwards, then bent to the right, nearly at a right angle to the upper part of the leg. As talons the bird has 3-4 short lines, again set at right angles to the middle part of the leg. The V-position of the wings is so fully characteristic that we have chosen to name the entire group after it. They are narrow, leaf-shaped and shown in outline.

Despite the fact that the homogeneity of all the kylikes is obvious, discrepancies between the birds which decorate them occur, but they are insignificant in the light of the similarities. In fact, in comparing kylikes 1 and 2 (Pl. 10a-b) of the Cyprus Museum, one may even ascribe them to the same hand. Body, neck, placing and shaping of legs could be done by the same man. Closer scrutiny of their decoration, however, shows many minor but basic differences in drawing :

- a. The front leg of the bird on kylix no. 1 is drawn exactly under the line of the neck. On no. 2 it was not exactly so and because of that, the painter did draw a broad, solid, rather slapdash line in order to achieve that goal.
- b. On no. 2, the front part of the inner body finishes on the outer bodyline, while on no. 1 both are set distinctly apart.

8. Kylix no. 1 has a chevron behind the tail and then a solid triangle, while no. 2 is hatched.

- c. The legs on no. 2 are not so lively drawn as on no. 1 and they are short one talon. No. 2 has three and no. 1 four.
- d. The neck of no. 1 bends forward and bears four short projecting lines at its lower part, something lacking from no. 2.
- e. The tails are not matching. There is a chevron and a solid triangle behind no. 1, while on no. 2 it is nearly vertically hatched.
- f. The wings of both are narrow and drawn in outline but on kylix no. 1 they are further sub-divided giving us thus the impression of a half quatrefoil. The complete quatrefoil decorates the same vase, so this may explain, in this instance, the shaping of the birds wings. There is also a solid purple dot at the junction of the wings and on their extreme tips.

Of all the rest, the nearest example to the two kylikes just discussed is the bird on the footed amphora no. 3 (Pl. 11a) in the Cyprus Museum. Comparing the bird on kylix no. 2 and the bird on this amphora, we notice that :

- a. The wings of both are narrow and «steeply» drawn.
- b. The legs have three talons each.
- c. The tail is similar but that shown on no. 3 is filled with purple paint and not hatched.
- d. Both birds have a swastika in front and behind at the same spot.

On the other hand :

- e. Only the hind part of no. 3 bears concentric segments.
- f. Its body is drawn in single outline and not in double outline.
- g. Its neck is much broader than that of no. 2.

In conclusion we can say that if any two of the first three vases are the work of one man, then should be no. 2 and no. 3 although we cannot be completely sure about this⁹. The vigorous expression of no. 1 keeps it apart of the other two.

Kylix no. 4 (Pl. 12b) in Cambridge shows the ovoid elongated body in double outline but without reserved concentric segments on the extremes of the body¹⁰. The legs have three talons. The neck of the birds is broad and near enough to the neck of the bird on amphora no. 3. The closer characteristic of vases no. 2, 3 and 4 is the shaping and placing of the wings but we do not think that this feature alone justifies ascribing all three vases to the same hand. In fact, the «flair» of the posture of the birds on this last kylix is static and this makes us even more hesitant to make such an attribution.

Kylix no. 5 is at first glance very similar, both in shape and decoration, to kylix no. 1, so that one could postulate the same hand for both. Both bear a ridge below the lip and the narrow zone between lip and ridge is in both cases occupied by panels of quatrefoils and swastikas. The birds' wings are subdivided on both by a line and both have a small swastika in front of the bird. Differences are, however, also present; note on kylix no. 5 the broader neck, the absence of a reserved forepart on the bird's body, the much simpler articulation of the legs and the absence of the vertical row of lozenges between triglyphs panelling the bird. In addition, the execution is more careless. This, we think, is a sign

9. See following discussion on amphora on loop-supports no. 10, where the four birds on it are not quite the same to one another.

10. Each side of the kylix is subdivided in two panels but only one is decorated with birds.

That the painter of kylix no. 5 was actually trying to imitate the bird on kylix no. 1.

The bird on kylix no. 6 has wings denoted simply by triple chevrons. The bird's legs are attached to the foreparts in a very curious manner, as if it were trying to defend itself.

Kylix no. 7 is the most unfortunate product of the whole series. The bird's body is filled with paint and the wings are denoted by a pair of chevrons. The head has the usual two lines as a beak, with a third one protruding behind the bird's head.

Belly-handled amphora no. 9 (Pl. 12a) now in Louvre was classed in this Workshop despite the fact that the wings have not the characteristic V-posture but are set parallel. It shares, however, with the other birds of the Workshop the oval, elongated body shown in outline, with fore and hind parts decorated with reserved concentric segments. The tail is triangular and the legs are similar to those of the birds on most of the other vases. The neck is broader but this is not an unknown practice for our Workshop. The wings, as we have said, are set parallel projecting obliquely backwards; they are narrow and hatched. The amphora is decorated with two birds in panels on the neck. One over the handle is supposed to be taking flight. This is perhaps one of the early attempts for this Workshop and so it explains in itself the discrepancy in the shaping of the wings. As a shape, this amphora could be nothing more than CGIIIB. It already shows characteristics of CAI especially in the width and flattening of the shoulder. The handles, however, are neither set completely upright nor the neck is cylindrical or widening upwards, as must be the case, were it a CAI amphora¹¹.

A similar bird with parallel wings is seen on kylix no. 8 (Pl. 11b) in the Ashmolean; as a vase-shape, it is very near kylix no. 2 from Defterà though its birds show affinities to those of vase no. 10.

In all, there are four birds on the amphora with loop-supports no. 10 (Pl. 13a-b) in Louvre, two on each side of the vase drawn on the belly and set in separate panels. They have longer talons than the other birds mentioned above and the posture of their neck is also different. The beak is set obliquely to the head thus giving us the impression that the bird is looking upwards. The wings are simple lines having an oval swelling in the middle, the latter being crossed by a line¹². If we compare the two birds on the one side of the vase with the two on the reverse, then we see that the bodies of the two have reserved segments on both fore and hind parts, while the other two bear these reserved segments only at the forepart. Despite these discrepancies, nobody could deny that all four are the work of one man. This vase is an excellent proof of our assumption that stylization of a motif by an artist in no way means that this motif shall always appear in identical form on all his works. It also provides a good argument for our assumption that kylix no. 2 and probably the footed l.h.-amphora no. 3 may be assigned to the same hand. The birds on the amphora just discussed are the work of a different artist in the same Workshop. Their long talons and especially the way they are joined to the leg, their upward bend and their general posture speak in favour of another important hand.

What, however, the connection of this hand is to the one of kylix no. 8, it is something

11. Gjerstad, *Op. Ath. III* (1960), 119-20, Fig. 14 : 4, 6.

12. For the one of the birds we are not sure if they penetrate the oval swelling as the colour has faded away.

we cannot answer for sure. The differences lie in the wings and the thicker upper line of the head on amphora no. 10. True enough the legs and talons of the birds on this last amphora are longer than those on the kylix - bird but their shaping is not dissimilar. The main difference is that on the amphora the bodies of the birds go upwards and on the kylix the bodies go downwards. The similarities, on the other hand, are important because they are based on the drawing. We notice that :

- a. The birds' bodies are pointed on both ends.
- b. The tail is in outline and painted.
- c. The shaping of the talons is similar.
- d. The neck is in outline and painted.
- e. The birds face upwards.
- f. The birds' bodies are drawn in a single outline.

We tend to regard these vases as the work of different craftsmen working side by side and this explains the rich abstract geometric decoration of the amphora which does not fit with the decorative poverty of the kylix. In any event, although the two vases are not painted by the same hand, the fact of their relationship remains unaltered and this is an important basis for the earlier dating of the amphora, which could be CGIIIB late¹³.

The jar on loop-supports no. 11 (Pl. 14e) has slightly convex sides broadening somewhat above the lower body; the shoulder is carinated and the lip is flat and out-turned. It is provided with two bull's head handles¹⁴ plastically rendered, with muzzle painted and eyes indicated by dotted circles. On the one side between the handles there is a panel with a typical V-wing bird facing right. The legs of the bird protrude from the forepart, and then move awkwardly backwards giving the bird a very unhappy look. The bird has a group of vertical lines on each side, the outermost of which bears a row of semicircles attached. This is a bordering ornament of Myc. IIIB-CI¹⁵. In Iron Age Cyprus we see it on a Wh. P. I pyxis and on some CGIII vases¹⁶.

The same sort of subdivision of the wings as on kylikes 1 and 5 is also seen on the birds of amphora no. 12. This depiction, however, stands quite apart from those on the two kylikes. Remarkable here is the fact that the birds' bodies are shown in triple outline with the inner part filled with a scale-like motif. Such a practice, with various linear motives is quite common in Mycenaean times¹⁷. The geometric motives on the shoulder of the amphora are panelled with triglyphs bordered with multiple vertical rows of semicircles¹⁸.

Vase no. 14 (Pl. 14 a,d), with the human face modelled on its neck, is decorated with broad bands and rings on both sides; the space opposite the handle is left blank. A bird is painted on the shoulder, its body in double outline, its wings hatched, while the inner part of its body is filled with purple paint. The important thing here is that the placing

13. Gjerstad regards it as CAI and classifies it as Bich. IV; SCE IV : 2, Fig. XXXII : 10.

14. For further comments on this sort of handles see Oakeshott, JHS 86 (1966), 144 ff.

15. Furumark, MP, 343, Fig. 57, Mot. 42 : 9.

16. SCE IV : 2, Fig. III : 5, XX : 3; Cesnola Atlas II, pl. CVII : 861, 863, pl. CIX : 872 etc.

17. Furumark, MP, 249, Fig. 29; 253, Fig. 30.

18. Ibid., 343, Fig. 57, Mot. 42 : 18 of Myc. IIIB. See also notes 15, 16.

of the bird is typical for a new Workshop, which we shall occupy us in a study of all the Workshops of the CGIII-CA period.

Oinochoe no. 15 is a globular vase with a high neck and a broad lip. The bird is opposite the handle, looking to the right and facing a papyrus-headed man. The bird is drawn in outline and its body is filled with purple paint except the parts covered with geometric motives. The wings are shown in multiple outline and the legs have long mid-sections and talons. This last characteristic may be an indication of influence from the birds on amphora no. 10, ascribing thus the vase to the transitional years of CGIII-CAI period.

Lastly, we examine the richly decorated amphora no. 13 (Pl. 15 a,b) in the Louvre. Its shape denotes an earlier manufacture than the amphoras previously referred to here. Most probably, the earliest birds of this Workshop are depicted on this vase. The neck of the amphora is divided into six panels, three on each side with a similar arrangement on the belly. One panel on each side of the neck is occupied by a V-wing bird. The central panel on both sides is occupied by a large lozenge in outline subdivided in five smaller ones, arranged in the form of a cross, all five being cross-hatched and separated from one another by a small blank rectangle. On the one side is the bird-panel, and on the other an animal. The bird is close enough to the others commented on, but its body and triangular tail are cross-hatched, while the wings are simply hatched. The articulation of the bird's talons, however, is not very close to those of the rest of the series. The upper part of the leg is short and projects obliquely backwards, while the lower part is longer and is drawn obliquely forward, answering in this way the movement of the upper part. The bird's talons protrude downwards from the second part, forming a small bisected pyramid. The entire leg therefore, is characteristic for an individual painter. The animals on the neck-panels are also cross-hatched. One of them is a lively goat with long horns curving backwards, and a very short erect tail. Ears, beard and eye are indicated¹⁹. The other animal is rather clumsily rendered, with spirally-curved horns and a muzzle like a bird's beak. Its body is more massive and its short tail hangs downwards. If we are to identify it with a living animal, then we might say it is a ram. On the belly we have an additional goat — only the horns survive — and a bird below which there is a fish, both similar to those seen on the neck. Between them, the central panel is occupied by a man with cross-hatched body, stretching his left arm forward and holding a string with three fish on it, one below the other. The reverse side of the belly bears a panel with a phorminx having a rounded lower part²⁰. Another panel bears a chequered table with legs horizontally hatched. Under the table there is a rectangular cross-hatched tray. The central panel of this side is occupied by a footed l. h-amphora having a small jug as a cover-handle. The greatest diameter of this painted amphora lies towards the shoulder zone; the straight neck²¹, and the flat lip are indications of a CGIII date²². The handles,

19. The neck of the goat is simply hatched.

20. It somehow resembles the phorminx of the Hubbard amphora which is CGIIIB, rather late. Cf. SCE IV : 2, 62 n. 1.

21. This is also a CAI characteristic; *Op. Ath.* III (1960), 119.

22. *Ibid.* M. Rutten, *Mélanges Syriens* off. à R. Dussaud, 435 ff., has put forward some more equations which do not find us in complete agreement.

however, are nicely curved, which is a feature of CGII²³. At all events, nearly all other characteristics point to CGIII as the period of manufacture for this painted amphora, and curving handles on amphoras are not lacking in CGIII²⁴. The painted jug cannot help much from a chronological point of view, as we cannot compare it validly with existing examples. Its handle projects slightly above the lip, which is a feature not uncommon in CGIII²⁵.

The shape of the amphora itself, with its well balanced, broad-concave neck, a ridge below the flat lip, the body's globular to ovoid shape, the handles set at the point of greatest circumference, and the low conical foot speak for a date in CGIII. It is not possible to decide, on the other hand, whether this vase is to be set early or late in this period. We are more inclined to accept a date around the middle or even early CGIIIB as most of the features²⁶ along with some of the painted motives indicate.

Here, we shall not venture an interpretation of the scenes on the amphora but shall proceed with the chronology of the other vases as accurately as possible.

Beginning with the kylikes, we see that all seven of them are quite similar. As we have already shown, they set on a high foot and their bowl widens upwards, having the greatest circumference at the lip. Some examples have a ridge a little way below the rim. The horizontal handles are erect and kept very close to the sides. Of all the seven kylikes, or rather of all the vases of the Workshop, the most important from a chronological point of view is kylix no. 2 (Pl. 10b) from Defterà, as it was found in the course of a scientific excavation directed by Mr. Christou of the Cyprus Museum²⁷.

The tomb in which it was discovered contained pottery of types I-II and III, according to the excavator's preliminary report²⁸; one could, however, distinguish two entombments, dated respectively CGII and CGIII. Our kylix was attributed to the last burial²⁹, along with vases 2003/3 and 2003/19 also illustrated in RDAC 1974. Accordingly, we could date our kylix rather late in CGIIIB because the one of the other two vases is definitely developed type III form³⁰. The motif of the «unusual cross» with one dot between each limb seen on the jug C.S. 2003/3 (Pl. 14b) (Fig. 1p) accompanying our kylix also speaks in favour of the above dating. Exactly the same motif is seen on a CAI trefoil-lipped oinochoe in the Pierides Collection³¹ (Pl. 14c) and we shall encounter more late CGIII examples in some more Workshops not treated in this paper³². A quite similar design

23. Op. Ath., *ibid.*

24. *Ibid.*, Fig. 13 : 3. SCE IV : 2, Figs. XXVI : 2, XXXVI : 5, 6 and XL : 5, the last two being CAI.

25. SCE, *ibid.*, Figs. XXIII : 5, XXV : 16.

26. See especially notes 21, 22. The cylindrical neck of the painted amphora would not allow us an earlier beginning. Gjerstad also ascribed the vase to CGIII in SCE IV : 2, 61-2, n. 1.

27. RDAC 1974, 174 ff., pls. XXVI-XXVII.

28. *Ibid.*, 181-2.

29. Mr. Christou kindly provided us the information; *ibid.*, pls. XXVII : 28 and 21 respectively.

30. *Ibid.*, 182.

31. Karageorghis, Pierides Collection, 54 no. 45. Exactly the same motif is also seen in Myres-Richter, Catalogue of the Cyprus Museum, 210, Index II.

32. This was observed during our courses of studies in Heidelberg. Cf. Brown-Catling, *Ancient Cyprus*, 48, pl. XVIII; Cesnola Atlas, vol. II, pl. CXXV : 943 and 945 etc.

is seen on other CA-vases, but here it is turned into a St. Andrews cross³³ (Fig. Iq). If we see a chronological connection in this motif, our kylix could be no older than CGIIIB late.

All seven kylikes are CGIII according to Gjerstad's classification³⁴. As, however, the one from Deferà could be late CGIIIB, we could place their manufacture and decoration in this period but not in the earliest years of that phase.

Turning now to the other vases, we see that the lip-handled amphora no. 3 (Pl. 11a) of the Cyprus Museum is ascribed to CAI. If this were the case, then it must be very early or even transitional CGIII-CAI, if Gjerstad is strictly followed³⁵. The upward-tapering neck and the broad, expanding, overhanging lip are CGIII characteristics³⁶. On the other hand, the rather flattened shoulder and the depressed body are CAI-features³⁷. These latter, however, are also seen in CGIII and the former in CAI — see notes 35, 36, 37 — so we are justified in ascribing the amphora to the late years of CGIIIB especially after its connection to kylix no. 2.

Amphora on loop-supports no. 10 (Pl. 13a-b) was ascribed by Gjerstad to CAI³⁸. This date may be raised since its concave neck is a characteristic of the previous phase³⁹. The peculiar motif which separates the birds' panels namely the downward-pointing chevron-groups separated by blank spaces with dots, are also seen on a CGIII kylix⁴⁰, thus leaving us little — if any — doubt, that both these vases lie chronologically not far apart. The raising of its date is also supported by its connections to kylix no. 8 which is CGIII.

The jar on loop-supports no. 11 (Pl. 14e), cannot be of great help for chronological purposes. The vases of this type decorated with human figures or animals are mainly CGIII-CAI. In this case, we will not be wrong if we ascribe ours to the second half of CGIII. The bird's neck, which decorates the vase, is drawn in a simple line and this connects it to kylikes 1 and 2 of CGIIIB.

According to the discussion above, we may say that none of our vases need be earlier than CGIIIB or later than the transitional years to CAI. We are more inclined to place them in the second half of CGIIIB.

As linear fill ornaments for the vases of this Workshop serve the following motives :

- Kylix no. 1
- (a) Short column of dotted lozenges in double outline set between triglyphs (Fig. 1a).
 - (b) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
 - (c) Quatrefoils set in panels and bordered by triglyphs (Fig. 1d).

33. SCE IV : 2, Figs. XXXI : 3, XXXII : 3, XXXIV : 2, 7 etc. Most interestingly it is present on a kylix and a jug of late CGIIIB date. Both vases were in a tomb containing solely CGIIIB-CAI vases and dug up by Dikaïos at Enkomi, locality Kaminia. Enkomi I, 437; IIIa, pl. 221 : 8, 14.

34. Op. Ath. III (1960), 111-2, Fig. 3 : 3; SCE IV : 2, Figs. XVIII : 8 and XXI : 10,11.

35. Op. Ath., *ibid.*, 119, Fig. 13 : 3,8.

36. *Ibid.*

37. SCE IV : 2, 64, Fig. XXIV : 2 shows that both characteristics are also at home in CGIII.

38. SCE IV : 2, Fig. XXXII : 10.

39. Op. Ath., *ibid.*, 119.

40. SCE IV : 2, Fig. XXI : 10.

- Kylix no. 2 (a) Simple triglyphs panelling the bird.
(b) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
- L. h-amphora no. 3 (a) Group of vertical lines on each side of the bird.
(b) Vertical zigzag between triglyphs (Fig. 1c).
(c) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
- Kylix no. 4 On the one side are two birds in panels, on the other, two quadrangular trays which bear simple linear decoration. The zone above the birds and below the lip has, between triglyphs, tiny metopes of:
(a) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
(b) St. Andrew's crosses in outline with a red lozenge at the junction of their limbs (Fig. 1e).
(c) Vertical zigzag (Fig. 1c).
(d) A lozenge in double outline, the inner one being subdivided four smaller lozenges, while the outer one is flanked on all four corners by a small solid triangle (Fig. 1f).
- Kylix no. 5 (a) Simple triglyphs panelling the bird.
(b) Quatrefoils on the same place as on kylix no. 1 (Fig. 1d).
(c) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
- Kylix no. 6 (a) A triglyph on each side of the bird.
- Kylix no. 7 (a) Triglyphs on each side of the bird, border a peculiar zigzag (Fig. 1g).
- Kylix no. 8 (a) A group of vertical lines on each side of the bird.
- B. h-amphora no. 9 (a) The neck-panels are divided by triglyphs bordering a dotted lozenge in triple outline and flanked on top and bottom by triangles in the same technique. The lozenge is also horizontally flanked by small solid triangles (Fig. 1h).
(b) On the shoulder, vertical zigzag bordered by triglyphs (Fig. 1c). Groups of strokes on the lip and latticed triangles with more parallel lines for their two upper sides, on the shoulder.
- Amphora on loop-supports no. 10 It bears elaborate geometric decoration. On the neck there are three identical designs, two on the one side and one on the other, each consisting of a lozenge flanked by opposing triangles, a much favoured motif in CGIII-CAI. These motives are symmetrically further subdivided and chequered in a tapestry-like fashion. Here the minor ornament consists of :
(a) Vertical row of chevrons, their apices facing downwards, between triglyphs. Sometimes the row is broken by blank spaces, mostly dotted (Fig. 1j).
(b) Vertical row of something like W's between bars, but again with blank spaces breaking the row (Fig. 1k).
(c) St. Andrew's cross on barred handles.
On the shoulder, as main decoration, there are triangles in multiple outline with the inner part chequered. Between each

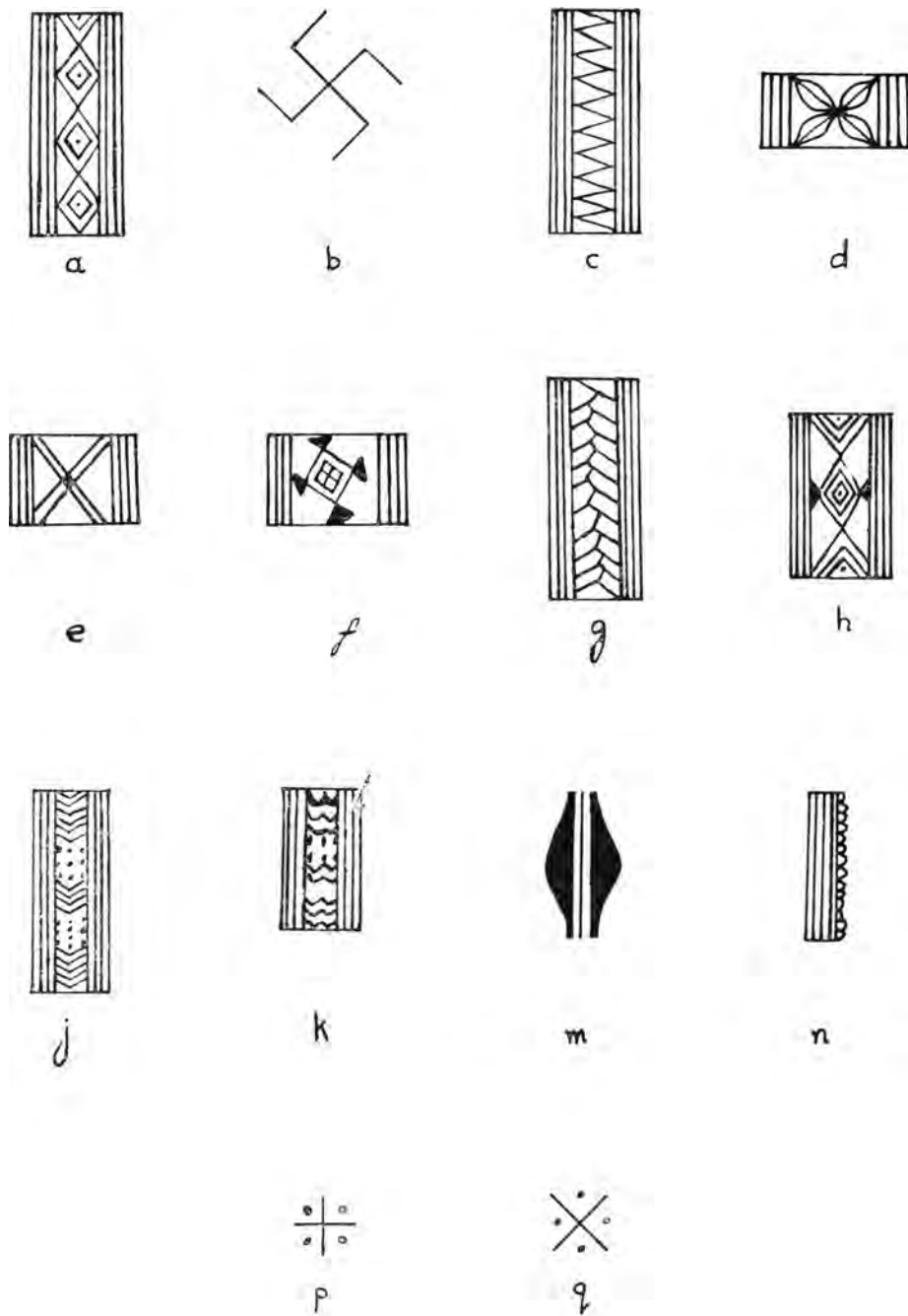

Fig. 1a - g.

- pair of triangles on each side, there is a so-called wavy-border (Fig. 1m).
- Jar on loop-supports no. 11 (a) One groupe of vertical lines on each side of the bird bordered by a row of semicircles (Fig. 1n).
Groups of bars on the lip.
- L. h-amphora no. 12 Minor filling ornament does not exist. We only have the motif of the central lozenge framed above and below by chequed triangles between triglyphs, the outermost of which bears multiple rows of semicircles bordering it in a net-like fashion. Cf. Fig. 1n.
- B. h-amphora no. 13 (a) Triglyphs divide the neck-panels.
(b) Vertical zigzag between triglyphs (Fig. 1c).
On the shoulder cross-hatched triangles with two more lines running parallel to the oblique ones of each triangle.
- Jug no. 14 (a) On the sides, circles and bands. In front of the bird a sloppily-drawn swastika (Fig. 1b).
- Oinochoe no. 15 (a) Free-standing swastikas (Fig. 1b). The same alternates with transverse strokes on the handle.

These are then all the supplementary motives used on our vases. None, unfortunately, is the invention of the Workshop but all of them are taken out of the stock of the geometric motives in vogue at that time. For this reason, they are of little help in identifying products of the Workshop. We can only say that its painters show a predilection for free-standing swastikas, triglyphs bordering zigzags or lozenges, the latter usually flanked above and below by a triangle. Quatrefoils are also, if seldom, seen.

After the detailed analysis of the motives, we revert to the vases we have considered as closely related. Both kylikes 1 and 2 share the swastika. What is really striking, however, is that kylix no. 2 and amphora no. 3 have two free-standing swastikas, one on each side of the bird. Kylix no. 4 bears also swastikas as do the other three vases, and a vertical zigzag between lines, in common with amphora no. 3. It also has the small panels below the lip, a feature of kylix no. 1. As we have seen above, we are more confident that vases no. 2 and 3 were probably the work of one hand but we tend to dissociate from them kylikes 1 and 4. The painter of vases 2 and 3 seems to have been capable only of drawing his stylized birds and completely incapable of drawing any other living creature. His incapacity is shown in the case of amphora no. 3 with two quadrupeds, none of which can be identified with living species. The one with long horns — two lines with small transverse strokes on them — has a head and mouth which recall those of the birds. Even the neck of this animal shows resemblance to the birds' necks.

The animals shown on amphora no. 13 (Pl. 15a-b) are quite different from those on amphora no. 3. First of all the technique is different — cross-hatched instead of solid bodies — and also the outline of the animals is completely different. The painter of amphora no. 13 shows a steadier, we could even say more experienced hand, and what he paints is easier to identify. In any case, even this last painter does not show ability in drawing narrative scenes, so he divides the surface of the vase into panels. At the same

time, with the cross-hatching of birds animals and humans⁴¹ he imitates geometric decoration rather than nature. This is another indication that amphora no. 13 is perhaps the earliest vase in the group discussed here, the painter of which may be named the father of the V-wing bird - Workshop.

The origin of the Workshop is not easy to locate. From all fifteen vases discussed here, we know nothing of the exact provenience of ten of them. Of the other five, one was discovered at Defterà, a few miles south of Nicosia, a second one at ancient Tamassos very near modern Defterà; a third one, our no. 3, was tentatively placed somewhere in the Famagusta district, and the remaining two, our nos 5 and 6, — according to the Atlas of the Cesnola Collection — in Ormidhia, a village between Larnaka and Famagusta. This last information is of limited value since Cesnola's data are not reliable. The distribution indicated above hints at ancient Tamassos as the home of this Workshop. Obviously, we should like to have more material from this area in order to support our assumption. Until this happens, we shall have to satisfy ourselves with the meagre evidence at our disposal which, we must say, barely supports a suggestion of this sort.

In conclusion we can say that, of all fifteen vases, nos 2 and 3 were probably the work of one painter. The Workshop specialized in a sort of stylized bird set in a panel, whose body was sometimes solid and in outline and sometimes in double outline with fore and hind parts reserved or one of the two, the reserved part being filled with concentric segments. The tail was triangular, in outline and hatched or solid, the neck long sometimes S-curving, topped always at the right hand side by a dotted circle indicating the head. Two short parallel or nearly parallel lines represent the beak. The V-wings were narrow and in outline. The legs were mostly clearly divided in three parts : upper leg tapering downwards, the mid-leg which is longest, and the talons. All three component-parts are joined to one another nearly at right angles. The birds always face right. Minor discrepancies from the above generalization exist but they are seldom. At all events, despite the stylization of the Workshop's birds, they mostly remain lively, showing artistic skill on the part of the painter. Except for the birds, we also have in a few instances representations of other beings. One of these exceptions was painted by the probable founder of the Workshop, who ambitiously decorated a whole amphora with figures, with a certain degree of success. Sporadic attempts by members of the Workshop to draw other creatures than birds were complete failures.

Of all the existing vase-shapes the kylix was strongly favoured. Amphoras were also popular, but occasionally we also find a few closed-shapes such as jugs and oinochoai.

The commonest linear decoration was the free-standing swastika, the lozenge flanked above and below by triangles, the zigzag and the simple triangles. All of these were in vogue for hundreds of years in the Cypriote pottery series, so they cannot contribute to the chronology of the vases.

The V-wing bird-Workshop was active in the later years of CGIIIB. Its life-span cannot extend over half a century at the most. The bird as a motif in painting is, despite its stylization, susceptible to changes. For this reason, we believe that the life of the Workshop cannot cover more than fifty years. If we allow ourselves to venture an absolute

41. As we have already said, there is only one human figure on this vase.

dating, we could place it between c. 775-740 B.C.⁴². These dates are approximate and are not intended in any way to exclude the possibility of an earlier beginning or slightly later end of this Workshop. If it were necessary to locate the centre of it, we would place it at Tamassos in central Cyprus. We must, however, stress the fact that this last statement is to be taken as provisional, until more material comes to light.

It would be a mistake to underestimate the great influence that this modest Workshop exerted on the vase-painting of the CGIIIB-CA periods. At the beginning the influence was direct. Gradually, however, only the echo was felt and imitation of the style was indirect. The feature of this Workshop which influenced its contemporaries and nearly all its successors, if more or less unconsciously, was surely the reserved and segmented part of the birds' bodies. The descendants developed this form by reserving more parts of the body and filling them with linear ornament. Finally, the whole of the body is reserved and filled with decorative motives, thus giving the impression of an entirely non-realistic creature whose primary purpose is to decorate rather than fly. When this development is complete, the extravagant CA style is in full flower.

A. DIMITRIOU

ADDENDA

After this paper went to press we were, finally, able to consult Karageorghis' and Des Gagniers' book, «La céramique chypriote de style figuré. Age du fer (1050-500 av. J.-C.)». Naturally we were unable to make use of this book, which would have enabled us to see the V-wing bird - Workshop in a better perspective.

The number of the vases of the Workshop discussed here can be increased by ascribing to it Karageorghis' - Des Gagniers' nos. XXIII.2, XXV.a.3, 5, 12, 13, 17, XXV.b.5, 8. More vases bearing a bird with one wing may belong to the same Workshop but we will reserve judgement until we are able to examine them in the near future. (See no. 5).

Our amphora no. 10 on loop-supports shows affinities to Karageorghis' - Des Gagniers' vase XXV.e.4 something which probably lead to another Workshop. We may also discern connections with their XXV.a.14, where the birds bear one wing, a connection of considerable importance as we have just mentioned above.

Our amphora no. 12 may be excluded from the V-wing bird - Workshop despite the fact that it shows unmistakable connections to it and be regarded as composing a unity with Karageorghis' - Des Gagniers' XXV.c.3, XXV.d.12 and XXV.g.8.

42. The chronology for CAI employed here is the one worked out by the present writer in his thesis, submitted to the University of Edinburgh in November 1973. CAI covers the time between 740-675 B.C.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΟΝ ΠΙΕΡΙΑΣ*

(Πί ν. 16-17)

Ἡ στήλη ἀπὸ τὸ Δίον τῆς Πιερίας¹, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης (Πί ν. 16 17 α)², εἶναι ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τὴ σύντομη δημοσίευση καὶ ἀπεικόνισή της στὸ βιβλίο τοῦ Biesantz γιὰ τὰ θεσσαλικά ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα³. Δυστυχῶς, δὲν σώζεται παρὰ ἓνα μικρὸ σχετικὰ τμήμα τοῦ μνημείου, σημαντικὸ ὥστόσο, ἀφοῦ λίγα γλυπτὰ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, καὶ μάλιστα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., εἶναι μέχρι σήμερα γνωστὰ ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ χῶρο⁴. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τῆς πόλης τοῦ Δίου εἶναι πολύτιμο, γιατί πρόκειται γιὰ τὸ πρωιμότερο γλυπτὸ ποὺ ἔχουμε ἀπὸ αὐτὴν ὡς σήμερα, καὶ τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα.

Τὸ κομμάτι τῆς ἐπιτύμβιας στήλης, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος της, διατηρεῖ τμήμα τοῦ κορμοῦ της μὲ τὴ μορφή μιᾶς κόρης ἀπὸ τὸ στήθος περίπου καὶ πάνω, τὸ δεξιὸ κρόταφο καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπίστευσης. Τὸ μάρμαρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο λαξεύτηκε ἡ στήλη, χοντρόκοκκο καὶ ὑπόλευκο μὲ γκρίζες φλεβώσεις, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δίου⁵. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα, κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ κρανίο τῆς μορφῆς, ἡ ἐπιφάνειά του ἔχει πάρει μιὰ κοκκινωπὴ πάτινα. Ἡ πίσω ὄψη τῆς στήλης ἔχει δουλευτεῖ μὲ βελόνι⁶, ὁ κρόταφος εἶναι καθαροδουλεμένος, ἐνῶ στὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου

* Ὅα ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Μαν. Ἀνδρόνικο, ποὺ μοῦ παραχώρησε τὴ δημοσίευση αὐτῆς τῆς στήλης καὶ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσῃ τὸ χειρόγραφο τῆς ἐργασίας μου. Εὐχαριστίες χρωστῶ ἐπίσης καὶ στοὺς καθηγητὲς κκ. Γ. Δεσπίνη, Γ. Μπακαλάκη καὶ Δ. Παντερμαλῆ γιὰ τίς ἀφέλιμες παρατηρήσεις τους στὸ κείμενο. Χρήσιμες ἦταν καὶ οἱ συζητήσεις γιὰ διάφορα προβλήματα τῆς στήλης ποὺ εἶχα μὲ τοὺς συναδέλφους κ. Α. Χριστοδουλοπούλου - Προυκάκη, καὶ κ.κ. Μαν. Βουτυρᾶ καὶ Μ. Τιβέριο, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ. Γιὰ τὴν προμήθεια τῆς φωτογραφίας τῆς στήλης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 3254 (Πί ν. 17 β) εὐχαριστῶ τὴ διεύθυνση τοῦ Μουσείου καὶ τὴ δ. Μ. Βλασοπούλου. Ἡ φωτογραφία τῆς στήλης τοῦ Δίου, ποὺ εἰκονίζεται στὸν Πί ν. 16, ὀφείλεται στὸν κ. Σπ. Τσαβδάρου, ἐνῶ ἡ φωτογραφία στὸν Πί ν. 17 α στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Ἀθήνας.

1. Βρέθηκε ἐντοιχισμένη στὸ νότιο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας Ἁγ. Δημήτριος τοῦ χωριοῦ Καρίτσα. Βλ. Γ. Οἰκονόμος, ΑΔ 1 (1915), Παράρτημα 45, εἰκ. 3. Προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ βόρειο νεκροταφεῖο τοῦ ἀρχαίου Δίου, ποὺ ἐκτείνεται ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης, καταλαμβάνοντας καὶ μεγάλο μέρος τῆς Καρίτσας.

2. Ἄριθ. εὐρ. 1075. Βλ. Γ. Δεσπίνης, ΑΑΑ II (1969) 175.

3. H. Biesantz, Die thessalischen Grabreliefs (1965), 6, 27 K 55, 40, 41, 42, 55, 80, 91, 124, 127, 147, 153, πίν. 8. Βλ. καὶ πρὸ πάνω σημ. 1 καὶ 2 καὶ Μαν. Ἀνδρόνικος, BCH 79 (1955), 97· ὁ ἴδιος, AE (1956), 211 καὶ σημ. 6, καὶ Τὰ Ἑλληνικά Μουσεία (1974), 270, εἰκ. 3. Τελευταῖα τὴ στήλη τοῦ Δίου ἀναφέρει ὁ Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 14 (1974), 297, πίν. 7.

4. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικος, BCH 79 (1955), 97 κ.έ., ὅπου εἶναι συγκεντρωμένα τὰ ὡς τότε γνωστὰ κομμάτια ἀπὸ τὴ Μακεδονία· ὁ ἴδιος, BCH 86 (1962) 261 κ.έ., 267. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν βρεθεῖ καὶ μερικὰ ἀκόμη γλυπτὰ τοῦ 5ου αἰ., ὅπως ἓνας ἀνάγλυφος «πασσός» ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (Α. Βαβρίτσας, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 395, Πίν. 394α) καὶ δυὸ ἐπιτύμβιες στήλες στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ἡ μία ἀπὸ τὴν Πιερία, ἡ ἄλλη ἀπὸ τὴ Νέα Καλλικράτεια τῆς Χαλκιδικῆς (Μαν. Ἀνδρόνικος, Τὰ Ἑλληνικά Μουσεία (1974), 270).

5. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε συχνὰ στὸ ἀρχαῖο Δίον.

6. Καλύπτεται ὀλόκληρη σχεδὸν ἀπὸ ἴζημα.

διακρίνονται ίχνη από οδοντωτό εργαλείο (ντισιλίδικο). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου δὲν ἔχει πάθει σοβαρὲς κακώσεις⁷. Οἱ σωζόμενες διαστάσεις τοῦ κομματιοῦ εἶναι: τὸ μεγαλύτερο ὕψος του 0,375 μ., τὸ μεγαλύτερο πλάτος 0,485 μ., τὸ πάχος στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κροτάφου 0,09 μ., στὸ κάτω 0,094 μ.· τὸ μεγαλύτερο ὕψος τοῦ ἀναγλύφου, στὴν κόμη ἐπάνω στὸ βραχίονα τῆς μορφῆς, φτάνει μόλις τὰ 0,018 μ.

Ἐκ τῶν στοιχείων ποὺ μᾶς σώζει τὸ τμήμα τῆς στήλης εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαταστήσουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ μνημείου. Ὁ κορμὸς τῆς στήλης, ποὺ μειώνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω⁸, πλαισιωνόταν στὶς πλάγιες πλευρὲς του ἀπὸ μιὰ στενὴ ταινία⁹, ποὺ μὲ μιὰ κοίλη μετάβαση ἐνώνεται μὲ τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου. Ἀπὸ τὴ συμφορὴ ἐπίστεψη, ποὺ ἡ μετάβασή της μὲ τὴ στήλη γίνεται μὲ σκοτία (Πίν. 17 α)¹⁰, διατηρεῖται σ' ὅλο σχεδὸν τὸ πλάτος τοῦ σωζόμενου κομματιοῦ ἕνας ὀριζόντιος κανόνας¹¹ καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὸν ὑπολείμματα ἐνὸς ἄλλου ἐπίπεδου μέλους. Λίγα ἑκατοστὰ πρὶν ἀπὸ τὸ δεξιὸ γιὰ μᾶς κρόταφο ἢ ἐπάνω γραμμὴ τοῦ κανόνα σταματᾷ καὶ σχηματίζεται μιὰ γωνία. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴ δεξιὰ ἐσωτερικὴ γωνία ἐνὸς ἀετώματος, ποὺ πλαισιωνόταν ἀπὸ ἀκρωτήριο. Ἡ γένεση τοῦ ἀκρωτηρίου φαίνεται σαφέστερα στὸν κρόταφο τῆς στήλης. Ἐπομένως, δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ «Anthemienstele mit Randleisten»¹², γιατί στὶς ἀνθεμωτὲς στήλες, ὅταν ἡ ἐπίστεψη ὀρίζεται στὴ βάση της ἀπὸ κανόνα, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ συνεχίζεται ὡς τοὺς κροτάφους¹³. Δὲ μένει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι ἀέτωμα μὲ ἀκρωτήρια ἀποτελοῦσε τὴν ἐπίστεψη τῆς στήλης τοῦ Δίου. Τὴ συμπλήρωση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ σύγκριση μὲ τὴν ἐπίσης ἀποσπασματικὴ, σίγουρα ὁμως ἀετωματικὴ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 3254 (Πί ν. 17β)¹⁴. Στὴ στήλη αὐτὴ ὑπάρχουν ὅμοια τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῆς στήλης μας: ἡ ἐλαφρὰ μείωση τοῦ κορμοῦ, ἡ πλαισίωσή του μὲ ταινία, ποὺ ἐνώνεται μὲ τὸ ἔδαφος μὲ κοίλη μετάβαση, ἡ σκοτία, ποὺ συνδέει τὸν κορμὸ μὲ τὴν ἐπίστεψη. Ἡ ἐπίστεψη της, ἀέτωμα μὲ ἀκρωτήρια, ποὺ σώζεται καλύτερα, μᾶς βοηθᾷ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴ στήλη τοῦ Δίου μὲ ἀσφάλεια ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ στοιχεῖο.

Σύμφωνα ὁμως μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Biesantz γιὰ τὰ θεσσαλικά μνημεῖα, ἡ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη δὲν συνυπάρχει μὲ τὶς πλάγιες ταινίες τοῦ κορμοῦ στὶς στήλες τοῦ 5ου αἰ., ὅπου τὸ ἀέτωμα παρουσιάζεται ἐλεύθερο, χωρὶς νὰ «στηρίζεται» δηλαδὴ σὲ παραστάδες ἢ πλάγιες ταινίες¹⁵. Παρόλο ποὺ καὶ γιὰ τὶς θεσσαλικὲς στήλες μπορεῖ νὰ

7. Ἐχει ἀπολεπισθεῖ σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ προσώπου: στὴ μύτη, στὸ πηγούνι καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ματιοῦ.

8. Ἡ μείωση τοῦ κορμοῦ στὴ σωζόμενη δεξιὰ πλευρὰ εἶναι 0,5 ἐκ. Ἄν ὑπολογίσουμε τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης, ποὺ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ ὕψος τῆς μορφῆς (ὕψος τοῦ κεφαλιοῦ της 0,15 μ.), σὲ 0,90 μ. περίπου, ἡ ὀλικὴ μείωσή του θὰ ἔφτανε γύρω στὰ 3 ἐκ.

9. Πλάτους 1,5 ἐκ. Γιὰ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τῶν ἐπιτομβίων στηλῶν βλ. J.D. Beazley, AJA 55 (1951) 335 καὶ σημ. 31, 32. Βλ. ἐπίσης Χρ. Καρούζος, AM 71 (1956) 247 κ.έ. Βλ. καὶ παρακάτω σελ. 37 καὶ σημ. 17.

10. Συνήθως κορμὸς καὶ ἐπίστεψη τῶν στηλῶν τοῦ 5ου αἰ. συνδέονται μὲ κυμάτιο καὶ σπανιότερα μὲ σκοτία, ὅπως π.χ. στὴ στήλη ἀπὸ τὴ Λάρισα, Biesantz, ὁ.π., 15 K 22, πίν. 7 καὶ στὴ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 3254 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: Σ. Καρούζου, Κατάλογος γλυπτῶν Ἐθν. Μ. (1967), 48· A. Conze, Att. Grabreliefs II (1900), 843, πίν. 164· K. Κουρουγιώτης, AE (1911), 255, εἰκ. 29· ἐδῶ Πί ν. 17β.

11. Πλάτους 2,5 ἐκ.

12. Biesantz, ὁ.π., 27, 55.

13. Πρβλ. τὶς στήλες Biesantz, ὁ.π., K 19 καὶ K 20, πίν. 10.

14. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

15. Biesantz, ὁ.π., 55, σημ. 46, κυρίως 57 κ.έ.

ἀμφισβητηθεῖ ὁ «κανόνας» αὐτός¹⁶, πολὺ λιγότερο θὰ ἴσχυε γιὰ ἓνα μνημεῖο, ὅπως ἡ στήλη τοῦ Δίου, πού, ὅπως θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε πιὸ κάτω, πρέπει νὰ σχετίζεται λιγότερο μὲ θεσσαλικά καὶ περισσότερο μὲ νησιωτικοῖωνικά ἔργα¹⁷.

Τὸ ἀρχικὸ πλάτος τῆς στήλης μας δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ σωζόμενο. Διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε σωθεῖ στὴν ἐπίστεψη καὶ ἡ ἀριστερὴ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ ἀετώματος. Ἐνα ἀνάγλυφο ἑξαρμα σύρριζα μὲ τὸ σπάσιμο τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης ἐπάνω ἀριστερὰ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑπόλειμμα τῆς πλάγιας ταινίας καὶ ἐπομένως ὡς ἔνδειξη γιὰ τὸ πλάτος του. Εἶναι πιὸ ἔξεργο ἀπὸ τὴ σωζόμενη ταινία στὰ δεξιὰ καὶ ἢ φορὰ του εἶναι κατακόρυφη κι ὄχι λοξὴ πρὸς τ' ἀριστερά, δὲν εἶναι δηλαδὴ σύμφωνη μὲ τὴ μείωση τοῦ κορμοῦ. Ἐπίσης, πάνω ἀπὸ τὸ ὑπόλειμμα αὐτὸ ὁ ὀριζόντιος κανόνας τῆς ἐπίστεψης συνεχίζεται πρὸς τ' ἀριστερά, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἢ ταινία τῆς πλαισίωσης ἀρχίζει 1,5 ἐκ. πιὸ ἔξω (δεξιότερα) ἀπὸ τὸ σημεῖο πού σταματᾷ ὁ κανόνας καὶ δημιουργεῖται ἡ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ ἀετώματος. Ἐνα ἀποφασιστικὸ, τέλος, στοιχεῖο, πού ἀποκλείει τὴ συσχέτιση τοῦ ἑξάρματος αὐτοῦ μὲ τὸ πλαίσιο τῆς στήλης, εἶναι ὁ σωζόμενος ὄγκος τοῦ μαρμάρου στὸ σπασμένο ἀριστερὸ κρόταφο, πού θὰ προϋπέθετε ταινία πλάτους 3 ἐκ. τουλάχιστον, διπλὴ δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ταινία στὰ δεξιὰ. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι μᾶς λείπει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πλάτος τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης, ὅπως ἄλλωστε στὸ ἴδιο συμπέρασμα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ ἡ θέση τῆς μορφῆς ἐπάνω στὸ ἔδαφος τῆς, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ πλάτους τῆς στήλης καὶ ἡ ἔρμηνεία τοῦ ἑξάρματος ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ συμπλήρωση τῆς παράστασης, ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ δηλαδὴ τῶν μορφῶν πού θὰ δεχτοῦμε καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὲς εἰκονίζονταν.

Σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σωζόμενο δεξιὸ πλαίσιο τῆς στήλης εἰκονίζεται μιὰ νεαρὴ κόρη σὲ κατατομὴ πρὸς τ' ἀριστερά. Σῶζεται τὸ κεφάλι καὶ ἀπὸ τὸ πάνω σῶμα τῆς ὁ ἀριστερὸς βραχίονας καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στήθους. Ἡ κυματιστὴ κόμη τῆς κάθεται πάνω στὸ κρανίον καὶ συγκρατιέται γύρω ἀπὸ αὐτὸ μὲ μιὰ ταινία· καλύπτει τὸν αὐχένα καὶ φτάνει χαμηλὰ στὴν πλάτη σὲ ὀριζόντια βαθμιδωτὴ διάταξη¹⁸. Στὸ μέτωπο, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ταινία, τὰ μαλλιά χωρίζονται¹⁹ καὶ πλαισιώ-

16. Ἡ στήλη ἀπὸ τὴ Λάρισα Κ 22 (βλ. παραπάνω σημ. 10) περιγράφεται ἀπὸ τὸν Biesantz, ὁ.π., 15 ὡς «Stele mit Bekrönung und Randleisten. Die Bekrönung hatte Seitenakrotere». Ἡ σπασμένη στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἐπίστεψη δὲν μπορεῖ ἐξαιτίας τῶν ἀκρωτηρίων νὰ συμπληρωθεῖ παρὰ ὡς ἀέτωμα, πού, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς στήλης τοῦ Δίου, «στηρίζεται» σὲ πλάγιες ταινίες. Ἡ συμπλήρωση τῆς ἐπίστεψης κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἀνθεμωτῶν στηλῶν Κ 20α καὶ Κ 33, Biesantz, ὁ.π., πίν. 15, δὲ φαίνεται καθόλου πιθανή. Ὁ συνδυασμὸς ἐπομένως τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστεψης μὲ τὶς πλάγιες ταινίες τοῦ κορμοῦ δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ στὴ Θεσσαλία.

17. Βλ. παρακάτω σελ. 39 κέ. Στὴν Ἰωνία καὶ στὰ νησιά, ἀλλὰ καὶ στὶς περιοχὲς πού ἐπηρεάζουν καλλιτεχνικά, οἱ πλάγιες ταινίες συνυπάρχουν μὲ τὴν ἐπίστεψη, ἀνθεμωτὴ ἢ ἀετωματικὴ. Βλ. H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs. v. Chr.*, *IstMitt. Beiheft* 12 (1975), 123· ἐπίσης, τὰ παραδείγματα ἰωνικῶν στηλῶν μὲ ἀέτωμα καὶ πλάγιες ταινίες πού ἀναφέρει ὁ J.D. Beazley, *AJA* 55 (1951), 336, σημ. 32. Γιὰ τὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη τῶν ἰωνικῶν στηλῶν γενικά βλ. Hiller, ὁ.π., 122 καὶ σημ. 16 ὅπου ἡ παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ πιὸ κάτω σελ. 42.

18. Βλ. Biesantz, ὁ.π., 80. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ τῆς κόμμωσης βλ. Χρ. Καροῦζος, *AM* 71 (1956), 248 καὶ σημ. 12 καὶ W. Schild - Xenidou, *Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit* (1972), 118 καὶ σημ. 1.

19. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι δηλώθηκε ἐπάνω στὸ μέτωπο μὲ διάθεση προοπτικῆς καὶ ἡ ὁμάδα τῶν μαλλίων τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς, πράγμα ἀσυνήθιστο στὰ ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς.

νουν τὸν ἀριστερὸ κρόταφο ὡς τὸ αὐτὶ σχηματίζοντας μιὰ κυματοειδῆ «παρυφή». Ἡ κόρη φορᾷ ἓνα ἔνδυμα, ποῦ γύρω ἀπὸ τὸ στέρνο σχηματίζει μιὰ ἀρκετὰ παχιά θυλακωτὴ πτυχὴ. Αὐτὴ μᾶς κάνει νὰ ὑποθέτουμε ὅτι τὸ ἔνδυμα εἶχε ἀπόπτυγμα, ὄχι ὅμως «πεπορημένον» ἀλλὰ πιασμένο κατὰ μήκος τοῦ βραχίονα σὲ μιὰ «ψευδοχειρίδα»²⁰: ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ βραχίονα τῆς μορφῆς ἐνώνονται κατὰ διαστήματα οἱ παρυφές ἀπὸ τὶς δύο «πτέρυγες» τοῦ ἀποπτύγματος. Πρόκειται μὲ μεγάλη πιθανότητα γιὰ πέπλο, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ὁ χιτώνας²¹, γιὰτὶ ἡ ἀποσπασματικὴ κατάσταση τοῦ μνημείου καὶ ἡ ἀδρὴ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν δὲν μᾶς ἀφήνουν νὰ ἀποφασίσουμε μὲ βεβαιότητα²². Δυσσερμηνεῦτο εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς μορφῆς: μιὰ πλατιά ταινία, ποῦ ξεκινώντας ἀπὸ ἓνα «δακτύλιο»-θηλιά στὸ ὕψος τοῦ πάνω μέρους τοῦ βραχίονα χάνεται στὸν αὐχένα κάτω ἀπὸ τὴν κόμη. Ἀπὸ τὸ «δακτύλιο» ἡ ταινία φαίνεται νὰ διακλαδίζεται σὲ δύο στενώτερες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μιὰ περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη καὶ ἡ ἄλλη ἐρχόταν μπροστά, κάτω ἀπὸ τὸ στήθος τῆς μορφῆς. Ἡ ἀποσπασματικὴ ὅμως κατάσταση τοῦ μνημείου δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ εἴμαστε ἀπολύτως βέβαιοι γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τοῦ στοιχείου αὐτοῦ, ἐφόσον μάλιστα δὲν ὑπάρχει τυπολογικὰ ἐντελῶς ἀντίστοιχό του παράδειγμα, ὅσο τουλάχιστον ξέρουμε. Ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. συχνὰ τὸ ἔνδυμα γυναικείων μορφῶν κυρίως συγκρατιέται μὲ ταινίες, ποῦ διασταυρῶνται στὴν πλάτη ἢ στὸ στήθος²³. Μιὰ ἀνάλογη ἐρμηνεῖα φαίνεται πιθανὴ καὶ γιὰ τὴ δική μας περίπτωση²⁴.

Φαίνεται μᾶλλον δύσκολο νὰ ἀποτελοῦσαν τὴν παράσταση τῆς στήλης μας περισσότερες μορφές ἀπὸ μιὰ. Γιατί, ἂν συμπληρώναμε στ' ἀριστερὰ μιὰν ἀκόμη μορφή, καθιστῆ ἢ καὶ ὄρθια²⁵, τὸ πλάτος τῆς στήλης θὰ γινόταν ἐξαιρετικὰ μεγάλο²⁶, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἀπόστασης ποῦ μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴν πλάτη τῆς μορφῆς ὡς τὸ πλαίσιο τῆς στήλης²⁷. Τὸ καλύτερο παράλληλο γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι τοποθετημένη

20. Βλ. Γ. Μπακαλάκη, Προανασκαφικὲς Ἔρευνες στὴ Θράκη (1958), 23 κ.έ., κυρίως 33 κ.έ., ὅπου γίνεται ἀναλυτικὴ τυπολογικὴ ἐρευνα γιὰ τὶς «ψευδοχειρίδες» τοῦ πέπλου. Βλ. ἐπίσης W. Amelung, RE III 2, 2312 κ.έ., λ. Chiton.

21. Biesantz ὁ.π. 27.

22. Συχνὰ ἡ δουλειὰ σὲ ἔργα ἐπαρχιακὰ δὲν ἐπιτρέπει τὴ διάκριση μεταξὺ πέπλου καὶ χιτώνα. Βλ. Biesantz ὁ.π., 69, κέ. καὶ Schild - Xenidou, ὁ.π., 105.

23. Γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση βλ. τὶς καθιστὲς θρηνοῦσες μορφές τοῦ Βερολίνου K 13α-β, C. Blümel, Die klassisch - griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin (1966), εἰκ. 62-67. Πρβλ. καὶ τὴ στήλη τῆς Νικησῶς στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ, H. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit (1968), πίν. 7α. Γιὰ τὴ δευτέρη περίπτωση βλ. π.χ. τὴ στήλη τῆς Σιληνίδος τοῦ Βερολίνου K 40, Blümel, ὁ.π., εἰκ. 47.

24. Ἐδῶ ὅμως θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἓνα διαφορετικὸ σύστημα στὸ δέσιμο γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ σωζόμενα στοιχεῖα: μιὰ ταινία θὰ περιέβαλλε τὸν αὐχένα καταλήγοντας μπροστὰ σὲ δύο θηλιές, μιὰ δευτέρη θὰ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς θηλιές, ἀφοῦ πλαισίωνε τὸ στήθος, θὰ κατέβαινε κάτω ἀπὸ τὶς μασχάλες καὶ θὰ ἔδενε ἴσως πίσω στὴν πλάτη.

25. Σύμφωνα μὲ τὴν παράσταση τῆς στήλης τῶν Φαρσάλων στὸ Λοῦβρο, Biesantz, ὁ.π. K 36, πίν. 17 καὶ τῶν στηλῶν Biesantz ὁ.π. K 4 καὶ K 1, πίν. 18.

26. Ὅπως στίς πολυπρόσωπες στήλες, π.χ. τῆς Ἰκαρίας, Hiller, ὁ.π., 172 K 6, πίν. 16, 1.

27. Γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. οἱ συνθέσεις τῶν στηλῶν μὲ δύο μορφές ἔχουν ἀποκτήσει ἄνεση ἐπάνω στὸ ἔδαφος τοῦ κορμοῦ, ὅπως στὴ στήλη τῆς Κομοτηνῆς τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (βλ. Μαν. Ἀνδρόνικος, AE (1956), 203 κ.έ., πίν. 1. Γιὰ τὴ στήλη αὐτὴ βλ. τελευταῖα Hiller, ὁ.π., 182 N 1, πίν. 21). Ἐδῶ ὑπάρχει ἐλεύθερος χώρος ἀνάμεσα στίς δύο μορφές καὶ πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τῆς καθεμιᾶς,

ή μορφή της κόρης επάνω στο έδαφος της στήλης και για τη σχέση της με το αρχιτεκτονικό πλαίσιο μᾶς προσφέρει η στήλη ἀριθ. 3254 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Πί ν. 17β), γὰρ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος πρὸ πάνω²⁸ καὶ πού χωρὶς ἀμφιβολία εἰκόνιζε μία μόνον μορφή. Ἡ στήλη τοῦ Δίου λοιπὸν ἀκολουθοῦσε, μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα, τὸν τύπο τῶν αὐστηρορυθμικῶν καὶ πρώιμων κλασικῶν στηλῶν τοῦ νησιωτικοῦ ἰωνικοῦ χώρου μὲ μιὰ μορφή, τὴ νεκρὴ κόρη, πού εἰκονίζεται ὄρθια σὲ κατατομή, πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ κάπως σπανιότερα πρὸς τ' ἀριστερά²⁹, κρατώντας κάποιο ἀντικείμενο³⁰. Στὶς στήλες μὲ τέτοιου εἶδους παράσταση ὑπάρχει κατὰ κανόνα ἄνεση χώρου μπροστὰ ἀπὸ τὴ μορφή γὰρ τὴν ἐλεύθερη κίνηση τῶν χεριῶν της, πολὺ περισσότερὴ ἀπ' ὅ,τι πίσω της. Αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἔξαρμα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης πού συζητήσαμε πρὸ πάνω δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ταινία τοῦ πλαισίου, γιατί ὁ κενὸς χώρος πίσω ἀπὸ τὴ μορφή τῆς κόρης θὰ ἦταν μεγαλύτερος ἢ τουλάχιστον ἴσος μὲ τὸ χρῆσιμο χώρου μπροστὰ της. Ἡ μόνη πιθανὴ ἐρμηνεία τοῦ ἐξάρματος πού ἀπομένει εἶναι ὅτι πρόκειται γὰρ ὑπόλειμμα ἀπὸ κάποιο ἀντικείμενο, πού ἴσως ἢ σωζόμενὴ μορφή θὰ τὸ κρατοῦσε στὸ δεξιὸ τῆς χέρι³¹. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ θὰ ἦταν ἀρκετὰ ἐπίμηκες, ἕνα ἀλάβαστρο π.χ.³², ὥστε νὰ φτάνει ὡς τὴ σκοτία κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη. Θὰ κρατιόταν ἀπὸ τὸ κάτω μέρος του στὸ ὕψος τοῦ κεφαλοῦ καὶ σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, ὥστε τὸ λυγισμένο στὸν ἀγκώνα χέρι νὰ σχηματίζει μιὰ ἀρκετὰ ἀνοιχτὴ γωνία. Ἔτσι, καὶ τὸ κεφάλι τῆς κόρης δὲν ἔχει τὴν κλίση πρὸς τὰ κάτω, πού χαρακτηρίζει πολλὰ ἀπὸ τὶς κόρες τῶν νησιωτικῶν στηλῶν. Ἡ νεαρὴ κοπέλα τῆς στήλης ἀπὸ τὸ Δῖον μὲ τὴ σχετικὰ ἀλύγιστη στάση τοῦ κεφαλοῦ καὶ τοῦ σώματος, ὅσο σώζεται, συγκρίνεται καλύτερα μὲ ἔργα ἐπαρχιακά³³,

χωρὶς ὅμως νὰ δημιουργοῦνται μεγάλα κενά, ὅπως θὰ συνέβαινε ἂν ἡ στήλη τοῦ Δίου συμπληρωνόταν μὲ μιὰ δευτέρη μορφή.

28. Βλ. σελ. 36 καὶ σημ. 10. Ἐπίσης ἡ στήλη τῆς Ἀμφοτῶς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 739 (Σ. Καρούζου, Κατάλογος γλυπτῶν Ἐθν. Μ. (1967), 35, πίν. 19· Schild - Xenidou, ὁ.π., 10 Κ 10) μᾶς βοηθᾷ νὰ φανταστοῦμε τὴν παράσταση τῆς κόρης σὲ σχέση μὲ τὸν κορμὸ τῆς στήλης. Τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης μας (βλ. παραπάνω σημ. 8) πρέπει νὰ ἦταν μικρότερο ἀπὸ τὸ διπλάσιο κάτω πλάτος του, ὅπως συμβαίνει καὶ στὶς στήλες τῆς Ἀμφοτῶς καὶ τῆς Πολυξένης τοῦ ἴδιου Μουσείου ἀριθ. 733 (Biesantz ὁ.π. Κ 27, πίν. 8). Ἀντίθετα, στὶς παριανῆς στήλες Giustiniani καὶ Ν. Ὑόρκης τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ εἶναι ἴσο μὲ τὸ διπλάσιο κάτω πλάτος του. Βλ. Χρ. Καρούζος, AM 71 (1956), 247.

29. Βλ. Ἄ. Λεμπέση, Ant. Plastik XII (1973), 9 καὶ σημ. 25.

30. Γὰρ τὸν τύπο τῶν στηλῶν αὐτῶν βλ. Hiller, ὁ.π., 130 κ.έ., 136 κ.έ., πού ἀποδίδει τὴ δημιουργία του στὴν Πάρο. Πρὸ σωστὰ ἡ Ἄ. Λεμπέση, ὁ.π., 12, σημ. 48 παρατηρεῖ ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ τύπου δὲν μπορεῖ νὰ περιορίζεται στὴν Πάρο, ἀφοῦ ὑπάρχει καὶ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν 7ο κιόλας αἰ.

31. Δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε κάποιο ἀντικείμενο ἀνεξάρτητο, λαξευμένο στὸ ἔδαφος τῆς στήλης, ἐπειδὴ ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Πρβλ. π.χ. τὴ στήλη τοῦ νέου ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 715, H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs (1965), πίν. 6, ὅπου εἰκονίζεται ἕνα κλουβὶ στὸ ἔδαφος τῆς στήλης, καὶ τὴ στήλη ἑνὸς κοριτσιοῦ, Conze, ὁ.π., 815, πίν. 156· D. Ohly, Glypthothek München (1972), 30 ἀριθ. 6, 31.

32. Ὅπως αὐτὸ πού κρατᾷ ἡ μορφή στὴ στήλη ἀπὸ τὴ Λάρισα, Biesantz, ὁ.π., Κ 21, πίν. 5. Γὰρ τὸ ἀλάβαστρο σὲ ἐπιτύμβιες στήλες τῆς ἰωνικῆς περιοχῆς βλ. P.Zanker, AK 9 (1966), 18. Βλ. καὶ τὸ θραῦσμα, πιθανότατα ἀπὸ μιὰ ἐπιτύμβια στήλη, στὴ Βοστώνη. L. D. Caskey, Catalogue of Greek and Roman Sculpture (1925), 16. Γὰρ τὰ ἀντικείμενα πού βαστοῦν οἱ γυναικεῖες μορφὲς στὶς θεσσαλικὲς στήλες γενικὰ βλ. Biesantz, ὁ.π., 84 κ.έ.

33. Ὅπως ἡ βοιωτικὴ στήλη τῆς Ἀμφοτῶς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (βλ. παραπάνω σημ. 28).

καθώς και με τη στήλη ἀριθ. 3254 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Πί ν. 17 β)³⁴.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ στήλη τοῦ Δίου ἐξαρτᾶται τυπολογικὰ ἀπὸ τὶς νησιωτικὲς στήλες, πρόκειται ὅμως γιὰ ἔργο ἐπαρχιακόν. Ὁ Biesantz τὴ διαπραγματεύεται μαζί με τὰ θεσσαλικά ἔργα, παρόλο πὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλία³⁵. Μία γενικὴ ὁμοιότητα τῆς στήλης μας με τὰ θεσσαλικά ἔργα εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ, μπορεῖ ὅμως νὰ ἐρμηνευτεῖ εὐκόλα ἀπὸ τὰ κοινά, ἰωνικά πρότυπα τῆς «βορειοελλαδίτικης» τέχνης³⁶. Ὅμως, ὁ τόπος προέλευσης τοῦ ἔργου πὺ ἐξετάζουμε, μιὰ περιοχὴ ὅπου ὑπῆρχαν ἑλληνικὲς ἀποικίες³⁷, ἀπέναντι μάλιστα ἀπὸ τὴ Χαλκιδική, μᾶς κάνει νὰ θεωροῦμε τὴν ἄμεση ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴ νησιωτικοῖωνικὴ τέχνη ὄχι μόνον πιθανή, ἀλλὰ καὶ φυσικὴ³⁸. Καὶ στυλιστικὰ ἡ στήλη τοῦ Δίου δὲ βρίσκει τὴ θέση της ἀνάμεσα στὶς σύγχρονες της θεσσαλικές. Οἱ ὁμοιοτήτες της με τὶς καλύτερες ποιοτικὰ θεσσαλικὲς στήλες³⁹ δὲν μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν πέρα ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἔχει κοινὴ μ' αὐτὲς τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ ἰωνικά πρότυπα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ δεσμός της με τὴν ὁμάδα «Λάρισα II», στὴν ὁποία τὴν ἐντάσσει ὁ Biesantz καὶ πὺ ἀποτελεῖται ἄλλωστε ἀπὸ τρία μόνον γλυπτά⁴⁰, δὲ στηρίζεται σὲ μεγαλύτερες ὁμοιότητες. Ἡ κυματιστὴ κόμη τῆς κόρης τοῦ Δίου, πὺ ἀναλύεται σὲ «ραβδώσεις» καὶ ὀξεῖες ἀκμές, δύσκολα μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με τὴν κόμη τῆς γυναικείας μορφῆς τῆς στήλης K 22⁴¹ ἀπὸ τὴν ὁμάδα «Λάρισα II», πὺ ἀποτελεῖ μιὰ συμπαγὴ μάζα, πάνω στὴν ὁποία οἱ πλόκαμοι ἀποδίδονται σχεδιαστικὰ. Ἀντίθετα τὸ κεφάλι τῆς κόρης συγκρίνεται στενωτέρα με ἔργα πὺ παρουσιάζουν ἀμεσότερα τὴν ἰωνικὴ ἐπίδραση, ὅπως ἡ στήλη ἀπὸ τὴ Λιάτανη στὴ Ν. Ὑόρκη⁴² καὶ ἡ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 910, πὺ ἂν καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ ἔχει συχνὰ τονισθεῖ ὁ ἰωνικός της χαρακτήρας⁴³. Στὸ τελευταῖο ἔργο μάλιστα συναντοῦμε τὶς αὐλακίες καὶ τὶς ὀξεῖες ράχες στὴν κόμη τῆς νεαρῆς μορφῆς. Καὶ στὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μορφῶν καὶ στὴ σχεδίαση τῶν ἐπιμέρους ἡ στήλη μας ἀπέχει αἰσθητὰ ἀπὸ τὴν K 22, ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς ὑπεροχῆς της στὴν ἐκτέλεση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν τελείως διαφορετικὴ αἴσθηση στὴ σύλληψη τῆς μορφῆς. Ὁ τεχνίτης πὺ λάξευσε τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ Δῖον δὲν μπορεῖ νὰ σχετίζεται με τὸν κύκλο τοῦ τεχνίτη πὺ λάξευσε τὴ λανθασμένη σὲ ἀναλογίες καὶ ἀδέξια σὲ ἀπόδοση γυναικεῖα μορφὴ τῆς στήλης ἀπὸ τὴ Λάρισα. Στὴ στήλη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἡ κόρη εἶναι

34. Βλ. παραπάνω σημ. 10. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ καλλιτέχνη τῆς στήλης αὐτῆς βλ. παρακάτω σελ. 41 καὶ σημ. 45.

35. Biesantz, ὁ.π., 6. Ὁ ἴδιος ὁ.π. 124, 127 στὴ γεωγραφικὴ κατάταξη τῶν ἔργων τὴν τοποθετεῖ πλάι σ' αὐτὰ πὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Περραιβία.

36. Biesantz, ὁ.π., 166 κ.έ., κυρίως 171, 173.

37. Ὅπως ἡ Μεθώνη, ἀποικία τῶν Ἐρετριέων. Βλ. Lenk, RE XV 2, 1385 κ.έ., λ. Methone.

38. Βλ. καὶ Μαν. Ἀνδρόνικος, Τὰ Ἑλληνικὰ Μουσεία (1974), 270, 276 εἰκ. 3.

39. Biesantz, ὁ.π., K 5, πίν. 1· K 36, πίν. 17· K 30, πίν. 19-20.

40. Biesantz, ὁ.π., 127, κυρίως 147, 153.

41. Βλ. σημ. 40 καὶ παραπάνω σημ. 10 καὶ 16.

42. Βλ. G.M.A. Richter, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art (1954), ἀριθ. 74, πίν. 60 b· Schild - Xenidou, ὁ.π., 12 K 12.

43. Diepolder, ὁ.π., 9, εἰκ. 1· Καροῦζος, ὁ.π., 246, σημ. 4, 248· Hiller, ὁ.π., 136, σημ. 60. Ἡ κόμμωση τῆς κόρης στὴ στήλη ἀριθ. 910 εἶναι πολὺ ὅμοια με τὴν κόμμωση ὀρισμένων κορῶν τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα (βλ. G. Fougères, Le Parthénon II (1910), πίν. 123, πλάκα VIII, ἀριθ. 58 καὶ 60), ὥστε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα

σωστά σχεδιασμένη, οί πλαστικές μορφές παρά τὸ χαμηλὸ ἀνάγλυφο εἶναι εὐχυμες καὶ ἄρκετὰ διαφοροποιημένες καὶ οἱ μεταβάσεις τους πρὸς τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου βαθμιαῖες καὶ καμπύλες. Τὸ πηγούνι τῆς κόρης διαγράφει μιὰ ζωντανὴ καμπύλη, τὰ χεῖλη τῆς εἶναι σαρκώδη, τὸ αὐτὶ καλοσχεδιασμένο καὶ μὲ λεπτότητα ἀποδομένο. Τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν τύπο τοῦ μνημείου καὶ τῆς παράστασης μαρτυροῦν τὴ στενὴ σχέση τῆς στήλης μὲ ἔργα νησιωτικά. Καὶ ἡ ἀδρὴ ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος τῆς κόρης ἔχει τὰ παράλληλά της σὲ ἔργα ὅπως ἡ στήλη τῆς Λιάτανης καὶ οἱ ἀποσπασματικὲς στήλες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἀριθ. 3076 ἀπὸ τὴν Ἰκαρία τῆς Ἀττικῆς⁴⁴ καὶ ἀριθ. 3254 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (Πί ν. 17 β)⁴⁵, πού ἡ σχέση τους μὲ τὴ νησιωτικοῖωνικὴ παράδοση εἶναι, νομίζουμε, ἀναμφισβήτητη. Ἡ στήλη τοῦ Δίου ἐξαρτᾶται λοιπὸν στενὰ ἀπὸ ἔργα νησιωτικά, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δημιούργημα νησιώτῃ καλλιτέχνῃ. Τὸ πολὺ πρόστυπο ἀνάγλυφο⁴⁶ καὶ ἡ ἀδρὴ, ἐπίπεδη, ὄχι πολὺ πειστικὴ πτύχωση τοῦ ἐνδύματος, ἡ ἀδυναμία στὴν προοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ στέρνου καί, τέλος, τὸ ἴδιο τὸ ὑλικὸ τῆς στήλης⁴⁷ μᾶς κάνουν νὰ πιστεύουμε ὅτι τὸ ἔργο λαξεύτηκε ἐπιτόπου, ἀπὸ ἓναν τεχνίτη μὲ νησιωτικοῖωνικὲς καταβολές. Κοντὰ στὴ στήλη τοῦ Δίου βρίσκεται στυλιστικὰ ἓνα σχετικὰ πρόσφατο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ γειτονικὴ στὸ Δῖον Πύδνα⁴⁸. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ, πού εἶναι ἄρκετὰ νεώτερο ἀπὸ τὴ στήλη πού ἐξετάζουμε, μπορεῖ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν ἀκτῶν τῆς Πιερίας κατὰ τὸν 5ο αἰ. βρίσκεται καλλιτεχνικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἰωνικῆς τέχνης⁴⁹.

Τὰ χρόνια τῆς στήλης μας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιοριστοῦν μὲ ἀκρίβεια καὶ ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικότητος τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς καὶ ἐξαιτίας τῶν παραδοσιακῶν στοιχείων μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι δεμένος ὁ τεχνίτης τῆς. Ἰδιαίτερα στὴν κόμμωση τῆς κόρης μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὸ συντηρητισμὸ του, καὶ συγκεκριμένα στὴν κυματοειδῆ «παρυφή» πού πλαισιώνει τὸν κρόταφό της. Ἡ ἄρκετὰ σχηματοποιημένη μορφὴ τῆς κατὰγεται ἀπὸ τοὺς ἡμικυκλικοὺς βοστρύχους, πού περιβάλλουν τὸ πρόσωπο

στὰ ἰωνικὰ ἔργα καὶ στὴ ζωφόρο. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς νησιωτικοῖωνικῆς τέχνης στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα βλ. Γ. Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου (1971), 130 κ.έ.· K. Vierendeel, *JbBerlMus.* 15 (1973), 34 κ.έ.

44. Σ. Καρούζου, Κατάλογος γλυπτῶν Ἐθν. Μ. (1967), 56· *AJA* 5 (1889), πίν. 13.

45. Βλ. παραπάνω σημ. 10 καὶ σελ. 39. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἔργου αὐτοῦ μὲ τὴ νησιωτικοῖωνικὴ τέχνη εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ ἡ ὕπαρξη τῶν πλάγιων ταινιῶν τοῦ κορμοῦ (βλ. J.D. Beazley, *AJA* 55 (1951), 335). Καὶ γενικότερα ὁ τύπος τῆς στήλης καὶ τῆς παράστασης δὲν ἔχουν κανένα παράλληλο στὴν Ἀττικὴ, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 910, πού, ὅπως ἤδη σημειώθηκε (σελ. 40 καὶ σημ. 43), ἔχει ἔντονη ἰωνικὴ ἐπίδραση. Μιὰ ἀκόμη ἐπιτύμβια στήλη πού προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, σχετίζεται ὅμως μὲ κάποιο ἰωνικὸ ἐργαστήρι, εἶναι ἡ στήλη ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὸ Ἐθνικὸ Μουσείο ἀριθ. 713. Βλ. Biesantz, ὁ.π., K 54, πίν. 1.

46. Γιὰ τὴ μικρὴ ἀναγλυφικὴ ἔξαρση, ὡς χαρακτηριστικὸ ἔργων ἀπὸ τὴ βόρειο καὶ μέση Ἑλλάδα πού σχετίζονται μὲ τὴν ἰωνικὴ παράδοση, βλ. L. Schneider, *Ant. Plastik XII* (1973), 109.

47. Βλ. παραπάνω σελ. 35 καὶ σημ. 5.

48. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

49. Ὅπως ἄλλωστε ὅλη ἡ περιοχὴ τῆς Μακεδονίας. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικος, *BCH* 79 (1955) 97 κ.έ. Ἡ στήλη ἀπὸ τὴν Πύδνα ἔχει κοινὰ μὲ τὴ στήλη μας τὸν ἔντονο ἰωνισμό, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα ἐπαρχιακὰ χαρακτηριστικὰ, ὅπως τὴν ἐπιπεδότητα στὸ πλάσιμο (βλ. παραπάνω σημ. 46), τὴν ἀδυναμία στὴν προοπτικὴ, τὸ συντηρητισμὸ στὴν ἀπόδοση ὀρισμένων λεπτομερειῶν, π.χ. τοῦ ματιοῦ.

πολλῶν ἀρχαϊκῶν κορῶν, τοῦ ἰωνικοῦ χώρου κυρίως⁵⁰. Ἡ ὑπόλοιπη ὁμως κόμη τῆς μορφῆς μᾶς ὀδηγεῖ στὰ χρόνια γύρω ἢ καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση μὲ μιὰ σειρὰ στηλῶν⁵¹. Ἡ πιὸ συγγενικὴ ἀπὸ αὐτὲς μὲ τὴ στήλη μας, ἡ στήλη τῆς Ν. Ὑόρκης ἀπὸ τὴ Λιάτανη, ποὺ πρέπει ν' ἀνήκει στὰ χρόνια τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα⁵², εἶναι ἀσφαλῶς λίγο νεώτερη ἀπὸ τὴ στήλη τοῦ Δίου. Ὁ συντηρητισμὸς τοῦ τεχνίτη ποὺ λάξευσε τὴν τελευταία φαίνεται καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τῆς κόρης, στὸ βαρὺ πηγούνι καὶ στὸ μάτι. Παρόλο ποὺ ἔχει γίνει προσπάθεια νὰ δοθεῖ μὲ συνίζηση ὁ ἐσωτερικὸς κανθός, οὐσιαστικὰ τὸ μάτι ἔχει σχεδιαστεῖ κατενώπιον, ἐνῶ ἤδη σὲ ἔργα τῆς δεκαετίας 470/60 ἡ συνίζηση τοῦ ματιοῦ ἔχει προχωρήσει πολὺ περισσότερο⁵³. Ὡστόσο τὰ βλέφαρα ἔχουν λεπτύνει καὶ παρὰ τὴ φθορὰ τοῦ μαρμάρου στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορούμε νὰ διακρίνουμε ὅτι διαφοροποιοῦνται καὶ διαχωρίζονται στοὺς κανθοὺς τὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κάτω. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχτοῦμε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ στήλη τοῦ Δίου ἔχει ξεπεράσει χρονικὰ τὸ δίσκο τῆς Μήλου, ποὺ παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτό⁵⁴, εἶναι ὁμως ἔργο ἐνὸς πρωτοπόρου καλλιτέχνη. Τὰ πιὸ ἐξελιγμένα λοιπὸν χαρακτηριστικὰ τῆς στήλης ὀδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση στὴ δεκαετία μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα⁵⁵, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν παρθενώνια ζωφόρο, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ προηγεῖται πολὺ, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἐξελιγμένη μορφή τοῦ αὐτιοῦ τῆς κόρης, ποὺ ἀπαντᾶται ὁμοιο σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς ἰππεῖς τῆς βόρειας πλευρᾶς⁵⁶.

Μὲ τὴ χρονολόγηση στὴν ὁποία καταλήξαμε συμφωνεῖ καὶ ἡ ἄνετη προβολὴ τῆς μορφῆς ἐπάνω στὸ ἔδαφος τῆς στήλης, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει σὲ στήλες τοῦ τύπου λίγο παλιότερες, ὅπου τὸ πλάτος τῆς μορφῆς ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὸ πλάτος τοῦ κορμοῦ⁵⁷. Ἔτσι, καὶ ἡ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, ποὺ δεχτήκαμε ὡς τὴ μόνη δυνατὴ κορύφωση τῆς στήλης τοῦ Δίου, συμβαδίζει μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀναλογιῶν τοῦ κορμοῦ⁵⁸ καὶ τῆς σχέσης του μὲ τὴν παράσταση. Μιὰ σειρὰ στηλῶν ποὺ παρουσιάζουν ὁμοία σχέση κορμοῦ καὶ εἰκονιζόμενης μορφῆς καὶ χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ἐπιστέφονται μὲ ἀέτωμα⁵⁹. Στὴν ὁμάδα αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ στήλη τῆς

50. Πρβλ. τὸ κεφάλι μὲ πόλο τῆς κόρης τῶν Δελφῶν, G.M. Richter, Korai (1968), 86, εἰκ. 270-274· τὴν κόρη τῆς Ἀκρόπολης 675, Richter, ὁ.π., 123, εἰκ. 395-397· τὴ Νίκη ἀπὸ τὴ Δῆλο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 21, Richter, ὁ.π., πίν. XIVa, Σ. Καρούζου. ὁ.π., 9, πίν. 6.

51. Βλ. Καρούζος, ὁ.π., 248 καὶ σημ. 12· Schild - Xenidou, ὁ.π., 118, σημ. 1.

52. Καρούζος, ὁ.π., 248· G.M.A. Richter, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art (1954), ἀριθ. 74. Βλ. καὶ B. Fellmann, Wandlungen, E. Homann-Wedeking gewidmet (1975) 118, σημ. 32.

53. Πρβλ. τὴ στήλη Giustiniani στὸ Βερολίνο, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν Χρ. Καρούζο, JHS 71 (1951), 104, γύρω στὸ 465. Βλ. καὶ K. Vierneisel, JbBerlMus. 15 (1973), 33, σημ.53. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ματιοῦ σὲ ὄψη τριῶν τετάρτων βλ. Καρούζος, ὁ.π., 108.

54. Βλ. Καρούζος, ὁ.π., 107. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ δίσκου στὴ δεκαετία 460/50 βλ. Καρούζος, ὁ.π., 104.

55. Ὁ Biesantz, ὁ.π. 27, 40., 41 τὴ χρονολογεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Μαν. Ἀνδρόνικος, Τὰ Ἑλληνικὰ Μουσεία (1974), 276 εἰκ. 3.

56. Fougères, ὁ.π., πίν. 107, πλάκα XXXVII, ἀριθ. 115· Lullies - Hirmer, Griech. Plastik (1956), πίν. 151.

57. Βλ. σχετικὰ Χρ. Καρούζος, AM 71 (1956), 246.

58. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικος, AE (1956), 209 κ.έ. καὶ N. Himmelmann - Wildschütz, Studien zum Ilissos - Relief (1956), 40.

59. Πρβλ. τὶς βοιωτικὲς στήλες: τῆς Ἀμφοτῶς (βλ. παραπάνω σημ. 28)· τῆς νέας μὲ πόλο (Χρ.

Ν. Ύόρκης από την Πάρο. Ἡ συμπλήρωση τῆς ἐπίστεψης, πού ἦταν ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι καὶ δὲν σώθηκε, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς στήλης Giustiniani τοῦ Βερολίνου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστή⁶⁰. Ἡ ἀνθεωτὴ ἐπίστεψη δὲν συμφωνεῖ μὲ τις πλατιᾶς ἀναλογίες τοῦ κορμοῦ καὶ οἱ δύο τόρμοι στὸ πάνω μέρος του κάνουν περισσότερο πιθανὴ τὴ συμπλήρωση μὲ ἀέτωμα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ μιὰ νέα στήλη τοῦ τύπου πού ἐξετάζουμε, ἀπὸ τὴ Νέα Καλλικράτεια στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης⁶¹, πού πρόκειται νὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν κ. Κώστογλου - Δεσπίνη. Ἀετωματικὴ ἐπίστεψη σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω θὰ δέχονταν καὶ οἱ λίγο παλιότερες ἀπὸ τῆς Ν. Ύόρκης, ἀποσπασματικὰ σωζόμενες στήλες τῆς Σκύρου⁶² καὶ τῆς Ἀμοργοῦ⁶³.

Θεσσαλονίκη 1976

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ

Καροῦζος, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας (1934), 17 ἀριθ. 12, εἰκ. 11· Schild-Xenidou, ὀ.π., 15 Κ 15)· τὴ στήλη ἀπὸ τὴ Λιάττανη (βλ. παραπάνω σημ. 42), πού ἡ ἐπίστεψή της εἶναι ἓνα ἀέτωμα καμπύλο. Πρβλ. ἐπίσης τὴ θεσσαλικὴ στήλη τῆς Πολυξένης (βλ. παραπάνω σημ. 28) καὶ τὶς δύο στήλες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 3254 καὶ 910 (βλ. παραπάνω σημ. 10, σελ. 36, 40 καὶ σημ. 43 ἀντιστοίχως).

60. Αὐτὴ τὴ συμπλήρωση προτείνει ἡ Richter, ὀ.π., ἀριθ. 73. Ὁ Χρ. Καροῦζος, AM 71 (1956), 247 χαρακτηρίζει τὴν ἐπίστεψή της ἀπλῶς Akroterbekrönung.

61. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

62. Χρ. Καροῦζος, AM 71 (1956), 245 κ.έ., πίν. 133-135· Hiller, ὀ.π., 88, 136. Ὁ Καροῦζος, ὀ.π., 247, ἀναφέρεται στὴν ἐπίστεψή της χαρακτηρίζοντάς τὴν ἀπλῶς ὡς Akroterbekrönung. Γιὰ τὴ χρονολόγησή της γύρω στὰ 450 Καροῦζος ὀ.π. 246 κ.έ.

63. Βλ. Hiller, ὀ.π., 88, 131 σημ. 35, 136, πίν. 31. I. καὶ B. Fellmann, Wandlungen, E. Homann - Wedeking gewidmet (1975), 114 κ.έ., πίν. 25a, πού τὴ χρονολογεῖ στὴ δεκαετία μετὰ τὸ 450 καὶ κοντὰ στὴ στήλη τῆς Ν. Ύόρκης.

ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ, ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΘΗΒΑ*

(¹Ανασκαφή οικοπέδου Ξ. Παναγιωτοπούλου - Χ. Παπαγεωργίου)

(Πί ν. 18-39· Σχ. 1-9)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου αὐτοῦ τῆς Θήβας, ἰδιοκτησίας Ξενοφώντος Παναγιωτοπούλου καὶ Χαραλάμπους Παπαγεωργίου, ἐγίνε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1973 καὶ ἀφορμὴ γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἐδώσε, ὅπως συνήθως, ἢ πρόθεση τῶν ἰδιοκτητῶν νὰ οἰκοδομήσουν. Ἀπὸ τὴ θέση τοῦ οἰκοπέδου κρίθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνά του. Τὰ ἀποτελέσματα, μὲ λείψανα Πρωτοελλαδικῶν, Μεσοελλαδικῶν καὶ Ὑστεροελλαδικῶν οἰκισμῶν καὶ ἄφθονη κεραμεικὴ, ἰδίως τῶν δύο πρώτων ἐποχῶν, δικαίωσαν τὶς προβλέψεις μας¹.

Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται στὸ ΝΑ. τμήμα τῆς Καδμείας, 50 μ. περίπου Α. ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Π. Θεοδώρου τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδου, ὅπου τὸ 1963 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα μεγάλου πρωτοελλαδικοῦ οἰκήματος² (Σχ. 1 : 2). Ἔχει ἔκταση 130 μ.² περίπου, μὲ κύριο ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Εἶναι στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Πινδάρου καὶ Δίρκης, μὲ τὴ δυτικὴ μακρὰ πλευρὰ του, μήκους 16 μ., παράλληλη πρὸς τὴν ὁδὸ Πινδάρου καὶ τὴ βόρεια στενὴ πλευρὰ του, μήκους 8.30 μ., παράλληλη πρὸς τὴν ὁδὸ Δίρκης (Σχ. 1 : 1). Ἐρευνήθηκε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, δηλ. ἔκταση 73 μ.² περίπου. Ἡ ἐρευνα ἐγίνε ἀρχικὰ μὲ τρεῖς τομῆς, πὺ εἶχαν διαστάσεις 5 × 5 μ. οἱ δύο πρώτες καὶ 2.50 × 5 μ. ἡ τρίτη καὶ ἀνοίχτηκαν στὸ κέντρο τοῦ οἰκοπέδου, μὲ διάδρομο πλάτους 1 μ. μεταξύ τους. Ἀργότερα, οἱ τομῆς ἐνώθηκαν καὶ σχηματίστηκε ἔτσι ἐνιαία μεγάλη τομὴ μήκους 14.50 καὶ πλάτους 5 μ. (Πί ν. 18α· Σχ. 2).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς Πρωτοελλαδικῆς (ΠΕ), τῆς Μεσοελλαδικῆς (ΜΕ) καὶ τῆς Ὑστεροελλαδικῆς (ΥΕ) ἐποχῆς, μὲ καλύτερα ἀντιπροσωπευμένη τὴ ΜΕ ἐποχὴ. Ἀνακαλύφθηκαν ἀκόμη πέντε τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους

* Βλ. Συνομογραφίες τοῦ ἀρθρου στὴ σελ. 89.

1. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐγίνε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Κ. Δημακοπούλου καὶ κράτησε ἓνα περίπου μῆνα, ἀπὸ τὶς 15 Ἰουνίου ὡς τὶς 17 Ἰουλίου τοῦ 1973. Σύντομη ἀνακοίνωσή τῆς δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Teiresias* 4 (1974), 9. Βλ. καὶ Fritz Schachermeyr, *Die Agäischeftühzeit*, 1. Band (1976), 215, 269. Ἐκφράζονται εὐχαριστίες καὶ ἀπὸ ἐδῶ στοὺς ἰδιοκτῆτες τοῦ οἰκοπέδου κκ. Ξ. Παναγιωτοπούλου καὶ Χ. Παπαγεωργίου, πὺ σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς ἀνασκαφῆς ἔδειξαν μεγάλη ὑπομονὴ καὶ κατανόηση καὶ διευκόλυναν μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐργασία μας. Στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς βοήθησαν οἱ πτυχιούχοι τῆς Ἀρχαιολογίας δδ. Ἀδριανὴ Φερεντίνου καὶ Τούλα Λαμαλά. Ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Φανουρία Δακωρόνια καὶ ἡ δ. Φερεντίνου μᾶς βοήθησαν στὴ διαλογὴ καὶ κατάταξη τοῦ ὕλικου. Τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ὀστράκων ἐγίναν ἀπὸ τὴν κ. Ἡρῶ Ἀθανασιάδου. Οἱ φωτογραφίες, ἐκτὸς τῶν ἀνασκαφικῶν πὺ ἐγίναν ἀπὸ τὴν Κ. Δημακοπούλου, εἶναι τῶν δδ. Ἰ. Ἰωαννίδου καὶ Λ. Μπαρτζιώτη. Τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς στὴν τελικὴ τους μορφή φιλοτεχνήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα κ. Μ. Φουντούκου. Γιὰ τὴ βοήθειά τους, ἐκφράζονται σὲ ὅλες εὐχαριστίες θερμῶς.

2. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, 192, Σχ. 1· Πίν. 221 β.

ένας κτιστός της ΠΕ εποχής, δύο κιβωτιόσχημοι της ΜΕ εποχής και δύο ταφές σε πίθους της ΜΕ επίσης εποχής. Λίγα όμως άγγεϊα συγκολληθήκαν, παρόλο το πλήθος των όστράκων. Έκτός από την κεραμική υπήρχαν και αρκετά μικρά αντικείμενα, τὰ περισσότερα της ΜΕ εποχής.

Δυστυχώς, όπως είναι φυσικό στις θέσεις με τη συνεχή κατοίκηση, τὰ στρώματα των διαφόρων εποχών δεν ήταν άθικτα, αλλά σε πολλά σημεία είχαν κοπεί και ταραχτεί από μεταγενέστερες οικοδομικές εργασίες. Οί ΥΕ τοίχοι κατέστρεψαν κυρίως την αρχή του ΜΕ στρώματος, αλλά τη μεγαλύτερη καταστροφή την προξένησαν οί ύστερορωμαϊκές και βυζαντινές παραβιάσεις. Οί βυζαντινοί βόθροι είχαν φτάσει πολύ βαθιά, σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις ως και στο ΠΕ στρώμα· και τούτο έγινε αίτια να αναμιχθούν τὰ όστρακα.

Α. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

1. ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τὰ λείψανα της ΠΕ εποχής βρέθηκαν σε όλόκληρη την έκταση της τομής, σε δύο άλληλάλληλα στρώματα με μικρό πάχος, τὸ ένα από τὰ όποια ήταν μικρή στρώση, πάχους 0.30 μ. περίπου, επάνω ακριβώς στο φυσικό βράχο. Ἡ καθαρή ΠΕ επίχωση άρχιζε σε βάθος 2.30 μ. από την επιφάνεια της όδοϋ Πινδάρου και έφθανε ως τὸ φυσικό βράχο, πὸ βρέθηκε σε βάθος 2.70-2.90 μ. με μικρή κλίση από Ν. πρὸς Β. Ὅπως δείχνουν τὰ εύρήματα, τὸ ΠΕ στρώμα περιλαμβάνει δύο φάσεις κατοικήσεως.

Πρώτη φάση

Δὲ σώθηκαν οικοδομικά λείψανα αὐτῆς της φάσεως. Τὰ μόνα ίχνη πὸ διατηρήθηκαν ήταν διάφορες επεξεργασίες επάνω στο βράχο. Στο νότιο τμήμα της τομής υπήρχαν αρκετές ρηχές κοιλότητες, διαμέτρου 0.15-0.20 μ. Οί πλατύτερες από αὐτὲς ήταν τοποθετημένες σε τρεῖς σειρές και σχημάτιζαν τμήμα ανώμαλου ὀρθογώνιου χώρου. Ἀνάμεσα στις κοιλότητες και δίπλα στη νότια πλευρά του ὀρθογώνιου χώρου έχουν σκαλιστεί δύο παράλληλα αὐλάκια, πλάτους 0.20 και βάθους 0.15-0.20 μ. (Πί ν. 19β).

Εἶναι φανερό ότι οί επεξεργασίες αὐτὲς έγιναν από ανθρώπινο χέρι, αλλά είναι δύσκολη ἡ έρμηνεία του προορισμού τους. Τὸ πιθανότερο βέβαια είναι ότι στις κοιλότητες έμπαιναν ξύλινα δοκάρια για τὴ στήριξη της στέγης ενός παραπήγματος ἡ καλύβας. Εἶναι άγνωστο σε τί χρησίμευαν τὰ αὐλάκια, αλλά πρέπει, πάντως, να έχουν σχέση με τὲς κοιλότητες. Ἴσως, τὸ ένα να εἶχε γίνει για να συγκρατεῖ τὸς τοίχους του παραπήγματος, πὸ θά ήταν κατασκευασμένοι από κλαδιά ἡ άλλα πρόχειρα υλικά³. Τὸ δεύτερο δεν αποκλείεται να ήταν ένα ὑποτυπῶδες σύστημα αποχετεύσεως.

3. Παρόμοιες κοιλότητες συνδεόμενες με αὐλάκια βρέθηκαν στο γειτονικό οικόπεδο Α. Θεοδώρου στην όδο Πινδάρου 15. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, 226, Πίν. 159 α (πρβλ. και Σχ. 1:3). Ἐν και αναφέρονται ότι ανήκουν στη «Μεσοελλαδική κατοίκηση του χώρου», είναι πάλι κατασκευές και επεξεργασίες της ΠΕ εποχής. Ἐλλωστε, επειδή τὰ δύο οικόπεδα είναι πολύ κοντά και χωρίζονται μόνο από την όδο Πινδάρου, είναι φανερό ότι πρόκειται για ενιαία διαμόρφωση του χώρου. Κοιλότητες σκαλισμένες στο βράχο βρέθηκαν και στο οικόπεδο Π. Λεοντάρη, πὸ βρίσκεται 50 μ. βορειότερα από τὸ οικόπεδο Παναγιωτοπούλου-Παπαγεωργίου. Βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, 209.

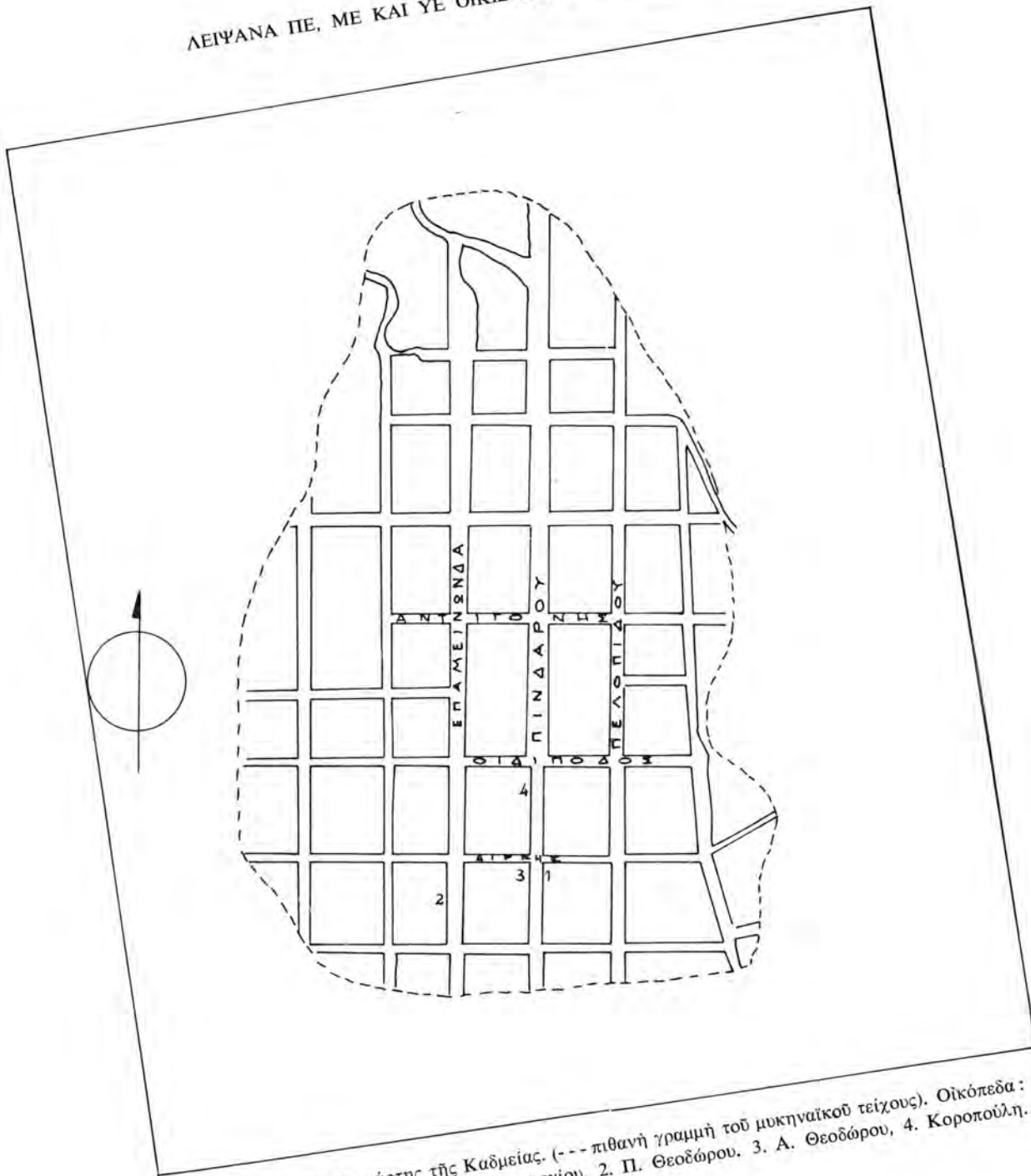
Παρ' όλες τις επεξεργασίες αυτές ο φυσικός βράχος στο χώρο τουτο της άνασκαφής δεν είναι όμαλά κομμένος και επίπεδος, αλλά παρουσιάζει ανώμαλη επιφάνεια με κλίση προς Β. Αντίθετα, στο βόρειο τμήμα της τομής ο βράχος έχει κοπεϊ σέ τέλεια σχεδόν επίπεδη και όμαλή επιφάνεια. Έκει μάλιστα έχει σκαλιστεί προσεκτικά σέ δύο άλλεπάλληλα επίπεδα, πού σχηματίζουν δύο άναβαθμούς (Π ί ν. 18β). Έκτός άπό τις επεξεργασίες αυτές βρέθηκαν σκαλισμένοι στο φυσικό βράχο όχτώ άποθηκευτικοί βόθροι (Π ί ν. 18β-19α: 1-4, 6-9 στο Σ χ. 2). Όλοι πρέπει νά άνήκαν στην πρώτη αύτη φάση· οί δύο είχαν άχρηστευτεί άπό την κατασκευή τοίχων της δεύτερης ΠΕ φάσεως πάνω άπό αυτούς. Έξάλλου, ή επίχωση όλων σχεδόν τών βόθρων έδωσε παλαιότερα όστρακα. Μερικοί άπό τούς βόθρους φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν ως βόθροι άπορριμμάτων πιά, και κατά τή δεύτερη φάση της ΠΕ κατοικήσεως του χώρου (βόθροι 7-8), γιατί στην επίχωσή τους βρέθηκαν και όστρακα πού άνήκουν χρονικά σέ μεταγενέστερες φάσεις της ΠΕ κεραμεικής. Υπήρχαν τέσσερεις βόθροι (1-4 στο Σ χ. 2) στο νότιο άκρο της τομής, άνοιγμένοι ό ένας κοντά στον άλλο, και άλλοι τέσσερεις στο βόρειο άκρο, και αύτοι σέ μικρή σχετικά άπόσταση μεταξύ τους. Έχουν σχήμα κυκλικό ή ώσειδές, σχετικά μικρή διάμετρο και μικρό βάθος. Ό μεγαλύτερος έχει διάμετρο 1 και βάθος 0.90 μ. και ό μικρότερος διάμετρο 0.40 και βάθος πάλι 0.40 μ. Στους περισσότερους ύπήρχε επάλειψη πηλού στα τοιχώματα και στον πυθμένα. Τουτο πρέπει νά σημαίνει ότι, στην άρχή τουλάχιστον, είχαν χρησιμοποιηθεί ως άποθηκευτικοί χώροι για τή διατήρηση τροφίμων. Άργότερα όμως φαίνεται ότι όλοι χρησιμοποιήθηκαν ως λάκκοι άπορριμμάτων. Μέσα σ' αυτούς παρατηρήθηκαν τά συνηθισμένα εύρήματα τών βόθρων για τά άπορρίματα, όπως πολλά όστά ζώων, πολλά όστρακα, μεγάλα κομμάτια άπό σπασμένα άγγεία (άσκός, Π ί ν. 23β, και σαλτσιέρα, Π ί ν. 26α: δ), καμένες ουσίες και στάχτες, και άχρηστα πιά μικροαντικείμενα, όπως σπασμένες λεπίδες και άπολεπίσματα άπό όψιανό και πυριτόλιθο (Π ί ν. 38δ: α, θ), σπασμένο πήλινο σφονδύλι (Π ί ν. 37β: ι) και σπασμένο όστέινο έργαλείο (Π ί ν. 37ε: ζ).

Στην πρώτη αύτη φάση της ΠΕ κατοικήσεως φαίνεται ότι άνήκει ένα πήλινο δάπεδο προς τό ΒΔ. τμήμα της τομής, πού βρέθηκε μόλις 0.05 μ. ψηλότερα άπό τό φυσικό βράχο. Είναι βέβαια δάπεδο δωματίου, άν και δε διατηρήθηκαν τοίχοι πού νά συνδέονται μαζί του. Έπάνω στο δάπεδο αυτό βρέθηκε πεσμένο, σχεδόν άκέραιο, πρωτοβερνικωτό μόνωτο κύπελλο (Π ί ν. 20α και 23α) και πλατιά λαβή πρωτοβερνικωτού άσκοϋ (Π ί ν. 20α και 27γ: ζ).

Σέ όλη την έκταση της τομής ή ΠΕ αύτη στρώση έδειχνε έντονα ίχνη άπό πυρκαϊά, πού πρέπει νά ήταν τόσο ίσχυρή, ώστε έφτασε και ως τό φυσικό βράχο, όπως δείχνει ή καμένη και μαύρη σέ πολλά σημεία επιφάνειά του. Η επίχωση αύτη της καταστροφής, άπευθείας επάνω στο βράχο είχε πάχος 0.30 μ. και περιείχε, εκτός άπό στάχτες και καμένες ουσίες, ίχνη άπανθρακωμένων ξύλων και μάζες άπό έρυθρό λιωμένο πηλό, στον όποίο είχαν μεταβληθεί άπό την πυρκαϊά οί πλίνθινοι τοίχοι τών οικημάτων.

Είναι δύσκολο νά βρεθεί ή πραγματική αίτία της καταστροφής αύτης. Τό πιθανότερο είναι νά όφείλεται σέ τυχαία πυρκαϊά τών κατοικιών, οί όποίες, όπως είδαμε, άπό τή χρήση ξύλινων στηριγμάτων, θά ήταν κατασκευασμένες άπό πολύ εύφλεκτα υλικά. Η ύπόθεση έχθρικής επιθέσεως και καταστροφής είναι δύσκολο νά ύποστηριχτεί, γιατί, όπως θά δοϋμε, την πρώτη αύτη φάση διαδέχεται, άμέσως κατόπιν, άλλη πού άποτελεί όμαλή συνέχεια και εξέλιξη της προηγούμενης.

ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΕ, ΜΕ ΚΑΙ ΥΕ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΘΗΒΑ

Σχ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της Καδμείας. (--- πιθανή γραμμή του μυκηναϊκού τείχους). Οικόπεδα :
 1. Ξ. Παναγιωτοπούλου και Χ. Παπαγεωργίου. 2. Π. Θεοδώρου. 3. Α. Θεοδώρου, 4. Κοροπούλη.

Δεύτερη φάση

Τὰ λείψανα τῆς δεύτερης ΠΕ φάσεως βρίσκονται ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς πρώτης, δίχως νὰ μεσολαβεῖ ἔστω καὶ μικρὸ στρῶμα ἀπὸ ἄλλη ἐπίχωση, πού θὰ σχηματιζόταν σιγά-σιγά μετὰ τὴν καταστροφή ἀπὸ προσχώσεις κλπ., ἂν ὁ χῶρος εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν πυρκαϊά, χτίστηκαν οἱ νέες κατοικίες, ἀφοῦ ἰσοπεδώθηκαν πρόχειρα τὰ ἐρείπια. Ἀπὸ τὶς κατοικίες αὐτὲς διατηρήθηκαν μικρὰ τμήματα τοίχων, πού βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς τομῆς (Πί ν. 20α, ε' τοῖχοι α-δ στὸ Σ χ. 2). Δυστυχῶς, εἶναι τόσο ἀποσπασματικοί, πού δὲ συγκροτοῦν τμήμα κατοικίας ἢ ἔστω καὶ ἓνα δωμάτιο. Δὲν ἔχουν θεμελιωθεῖ ἀπευθείας στὸ φυσικὸ βράχο, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὰ θεμέλια καὶ τὸ βράχο μεσολαβεῖ ἐπίχωση μικροῦ πάχους, περίπου 0.20 - 0.30 μ. Διατηροῦν μόνο μία στρώση λίθων καὶ τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.40 - 0.60 μ. Κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τους ἦταν χτισμένοι μὲ μεγάλους λίθους καὶ τὰ κενὰ μεταξὺ τους συμπληρώνονταν μὲ μικρότερα λιθάρια⁴. Σὲ μία περίπτωση οἱ λίθοι πού χρησιμοποιήθηκαν ἦταν τόσο μεγάλοι, ὥστε ἐπιαναν ὀλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ τοίχου. Τοῦτο παρατηρεῖται στὸν ΠΕ τοῖχο β (Πί ν. 20ε' Σ χ. 2), πού βρίσκεται στὴ μέση περίπου τῆς τομῆς καὶ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Ἡ πρὸς Δ. συνέχειά του προχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὴ μὴ ἀνασκαμμένη ἐκεῖ ἐπίχωση καὶ πρὸς Α. εἶχε ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δύο ΜΕ κιβωτιόσχημους τάφους. Σῶζεται δηλαδὴ ἓνα μόνο τμήμα, μήκους 2.30 μ., ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ τοῖχο. Δάπεδο πρὸς Ν. τοῦ τοίχου β καὶ συνδεδεμένο μὲ αὐτὸν δὲ βρέθηκε, καὶ πρὸς Β., ἂν ὑπῆρχε, θὰ καταστράφηκε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ δυτικότερου ΜΕ κιβωτιόσχημου τάφου. Ἀλλὰ, δίπλα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου β, σὲ ἀπόσταση μόλις 0.20 μ., ὑπάρχει πῆλινη κατασκευὴ, πού ἔχει τὸ σχῆμα κυκλικοῦ βοθρίσκου (Πί ν. 19α, 20ε' Σ χ. 2 : 5). Ὁ βοθρίσκος αὐτὸς ἔχει κατασκευαστεῖ ὀλόκληρος ἀπὸ πηλό, μὲ τοιχώματα πάχους 0.04 καὶ εὐρὺ ἄνοιγμα, διαμέτρου 0.50 μ. Τὸ σωζόμενο βάθος του ἦταν 0.32 μ. Περιεῖχε ἀποκλειστικὰ ΠΕ ὄστρακα καὶ ἐπομένως συνδέεται χρονικὰ μὲ τὸν ΠΕ τοῖχο β· πρέπει νὰ βρισκόταν μέσα στὸ δωμάτιο, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ὁ τοῖχος β. Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατό, ἂν καὶ φαίνεται πολὺ ἔλκυστικό, νὰ ὑποστηριχθεῖ ἢ ἀποψηθεῖ ὅτι ὁ βοθρίσκος, ἐπειδὴ βρισκόταν κοντὰ στοὺς ΜΕ κιβωτιόσχημους τάφους, συνδεόταν μὲ αὐτοὺς καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν προσφορὰ ἐναγισμοῦ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν⁵. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα περιεῖχε στάχτες καὶ καμένες οὐσίες, καμένα ὄστᾶ καὶ δόντια ζῶων καὶ θαλασσινὸ ὄστρακο. Ἦταν πιθανότατα μία κατασκευὴ, πού χρησίμευε γιὰ τὴ μαγειρικὴ καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ ψήσιμο κρεάτων⁶.

Οὔτε τὰ δάπεδα τῶν δωματίων, πού θὰ σχημάτιζαν οἱ ΠΕ τοῖχοι, σώθηκαν. Στὴ μέση περίπου τῆς τομῆς μόνο ἀποκαλύφθηκε ἓνα μικρὸ τμήμα πῆλινου δαπέδου μὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ λιθάρια, ἀλλὰ πολὺ κατεστραμμένο. Τὸ δάπεδο αὐτό, ἐπάνω στὸ ὁποῖο δὲ βρέθηκε τίποτε, πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὸν τοῖχο γ (Σ χ. 2).

4. Ἐτσι περίπου ἦταν κτισμένοι καὶ οἱ τοῖχοι τῶν ΠΕ κατοικιῶν στὶς Λιθαρές, βλ. ΑΑΑ VI (1973), 372. Αὐτὸς ἦταν ὁ συνηθισμένος τρόπος τῆς ΠΕ τοιχοδομίας, δηλ. χρῆση μεγάλων λίθων σὲ μία ἢ δύο σειρὲς μὲ μικρὰ λιθαράκια νὰ συμπληρώνουν τὰ κενὰ μεταξὺ τους. Πρβλ. καὶ τὶς ΠΕ οἰκίες τῆς Εὐτρήσεως, Eutresis, 12 κ.έ., εἰκ. 8 καὶ τῶν Ζυγουριῶν, Zygouries, 4 κ.έ., εἰκ. 6, 8, 15.

5. Ἐξάλλου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, λατρεία νεκρῶν δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει στὴ ΜΕ ἐποχῇ. Πρβλ. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος, Β', 214 κ.έ.

6. Γιὰ ΠΕ πῆλινους βοθρίσκους, βλ. Caskey EBA, 779 καὶ Eutresis, 24.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τοίχους, στὴ δευτέρα αὐτῆ οἰκοδομικῆ φάση τῆς ΠΕ ἐποχῆς ἀνῆκε καὶ ὁ μόνος ΠΕ τάφος τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀποκαλύφθηκε στὸ ΝΔ. τμήμα τῆς τομῆς καὶ ἀκουμπῶ στὸν ΠΕ τοῖχο α (Πί ν. 19α, 20γ· Σ χ. 2 : Τ). Ἦταν χτιστὸς καί, ὅπως οἱ ΠΕ τοῖχοι, δὲν εἶχε θεμελιωθεῖ ἀπευθείας πάνω στὸ φυσικὸ βράχο, ἀλλὰ ἓνα λεπτὸ στρώμα ἐπιχώσεως μεσολαβοῦσε μεταξύ τοῦ τάφου καὶ τοῦ βράχου. Ἦταν τετράπλευρος ὀρθογώνιος, πλάτους 0.60 μ. καὶ ἄγνωστου μήκους, γιατί σωζόταν μόνο τὸ νότιο μισὸ τμήμα του. Τὰ διατηρούμενα τμήματα τῶν πλευρῶν του ἔσωζαν μία σειρά μεγάλων λίθων. Εἶναι πιθανὸ νὰ εἶχε τὴ μορφή μικροῦ κτιστοῦ δωματίου, στεγασμένου μὲ μεγάλες λίθινες πλάκες. Ὁ ΠΕ αὐτὸς τάφος φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ΜΕ τοῖχου ε (Πί ν. 20γ· Σ χ. 2), ὁ ὁποῖος περνᾷ ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὸν χωρίζει στὴ μέση. Κατὰ τὴ θεμελίωση τοῦ τοῖχου ε, ὁ ΠΕ τάφος βρέθηκε καὶ συλήθηκε, γιατί ὄχι μόνο ἔλειπαν οἱ καλυπτήριες πλάκες του καὶ εἶχε διαλυθεῖ τὸ βόρειο τμήμα του, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενό του εἶχε ἀναμοχλευτεῖ. Μέσα στὸν τάφο βρέθηκαν δύο σκελετοί, τὰ ὅστᾳ τῶν ὁποίων εἶχαν διαταραχτεῖ. Ὁ ἓνας διατηροῦσε κάπως τὴν ἀρχικὴ του στάση, πού ἦταν πολὺ συνεσταλμένη (Πί ν. 20στ). Τοῦ δευτέρου σώθηκε μόνο τὸ κρανίο, σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση, πολλὰ ὅμως ἀπὸ τὰ ὅστᾳ του εἶχαν διασκορπιστεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο. Δὲ βρέθηκαν κτερίσματα μέσα στὸν τάφο, ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχαν, θὰ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς καταστροφεῖς. Ὅταν καθαρίστηκε τελειῶς ἡ ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου, βρέθηκαν ἐπάνω στὸ βράχο τὰ λαξεύματα τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσεως (Πί ν. 20στ). Πρόσφατα ἀποκαλύφθηκε παρόμοιος τάφος στὸ ΠΕ νεκροταφεῖο τῶν Λιθαρῶν, κοντὰ στὴ Θήβα, πού ἦταν χτιστὸς τετράπλευρος καὶ διατηροῦσε τὶς καλυπτήριες πλάκες του⁷. Παρόμοιος μὲ τὸν τάφο τῶν Λιθαρῶν πρέπει νὰ ἦταν ὁ ΠΕ τάφος τῶν Θηβῶν, δηλ. χτιστὸς τετράπλευρος σκεπασμένος μὲ πλάκες.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ τάφος βρίσκεται κοντὰ στοὺς ΠΕ τοίχους, εἶχε δηλ. κατασκευαστεῖ ἀνάμεσα στὶς κατοικίες τοῦ συνοικισμοῦ. Ἀνήκει λοιπὸν στὴν κατηγορίαν τῶν intramural ταφῶν, πράγμα μᾶλλον σπάνιο κατὰ τὴν ΠΕ ἐποχὴ, ἀλλὰ ἀντίθετα ἔθιμο πού καθιερώθηκε κατὰ τὴ ΜΕ ἐποχὴ⁸. Ὅπωςδήποτε ὅμως πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ΠΕ τάφων πού ἔχουν ἔρθει ὡς σήμερα στὸ φῶς δὲν εἶναι ἀρκετὸς, ὥστε νὰ καταλήξουμε σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὴ θέση τους.

2. ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου πού ἀνασκάψαμε, καὶ ἀκριβῶς ἐπάνω στὸ ΠΕ στρώμα, βρέθηκαν τὰ λείψανα τῆς κατοικίσεως κατὰ τὴ ΜΕ ἐποχὴ. Μόνο οἱ ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι εἶχαν θεμελιωθεῖ βαθύτερα, ἐπάνω ἀκριβῶς στὸ φυσικὸ βράχο. Μεταξὺ τοῦ καθαροῦ ΠΕ στρώματος καὶ τοῦ ΜΕ διακρίνεται σὲ ὀρισμένα σημεῖα μία λεπτὴ στρώση μὲ ὄστρακα καὶ τῶν δύο ἐποχῶν. Εἶναι φανερὸ πὼς πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίχωση, πού σχηματίστηκε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς ΠΕ κατοί-

7. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, 38, Σχεδ. 13.

8. Ὑπάρχουν ὅμως μερικὲς περιπτώσεις intramural ΠΕ ταφῶν, ἰδίως παιδικῶν, ὅπως π.χ. στὴν Ἁγία Μαρίνα, στὴν Κίρρα, στὴν Εὐτρηση, στὸ Ἀσκηταριό, Κ. Συριοπούλου, Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (1968), 238 καὶ στὴ Λέρνα, Hesperia XXIV (1955), 37.

κους και από την ισοπέδωσή του άργότερα για την ανέγερση τῶν νέων ΜΕ κατοικιῶν. Τὸ μικρὸ πάχος τῆς ἐπιχώσεως αὐτῆς σημαίνει, ὅτι ἡ ἐγκατάσταση τῶν νέων ΜΕ κατοικῶν ἔγινε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα μετὰ τὸ τέλος τῆς ΠΕ κατοικῆσεως. Στὴν ἐπίχωση αὐτή, ποὺ ἀποτελεῖ στρωματογραφικὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ΠΕ στὴ ΜΕ ἐποχὴ, δὲν παρατηρήθηκαν ἴχνη πυρᾶς, ποὺ νὰ δικαιολογοῦν καταστροφὴ ἢ βίαιη κατάληψη τοῦ χώρου ἀπὸ νέους ἀνθρώπους. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ μετάβαση αὐτὴ ἔγινε ὁμαλά, καί, πάντως, ὅτι τὸ τέλος τῆς προηγούμενης φάσεως δὲν προήλθε ἀπὸ βίαιο αἶτιο. Ὅπως δὲ ὅμως μεσολάβησε ἓνα, ὅπως φαίνεται πολὺ σύντομο, χρονικὸ διάστημα ὡς τὴ νέα κατοικῆση τοῦ χώρου. Οἱ νέες κατοικίες χτίστηκαν σὲ κάπως ἐλαφρὰ προχωρημένο στάδιο τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ὅπως δείχνουν ἡ κεραμικὴ καὶ ἡ ὑπαρξη, ἔστω καὶ μικροῦ πάχους, ἐπιχώσεως μεταξὺ τοῦ ΠΕ καὶ τοῦ ΜΕ στρώματος.

Τὴ φάση αὐτὴ τῶν κατοικιῶν, ποὺ εἶναι ἡ πρώτη κατάληψη τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς ΜΕ κατοίκους, διαδέχεται, σύμφωνα μὲ τὴ στρωματογραφία, ἄλλη νεώτερη, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως δὲ σώζονται ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ἀλλὰ μόνο μία ταφή σὲ πῖθο καὶ ἄφθοο κεραμικὸ ὑλικό. Δηλαδή τὰ ΜΕ λείψανα τοῦ χώρου ἀνήκουν σὲ δύο φάσεις, ὅπως καὶ τὰ ΠΕ.

Πρῶτη φάση

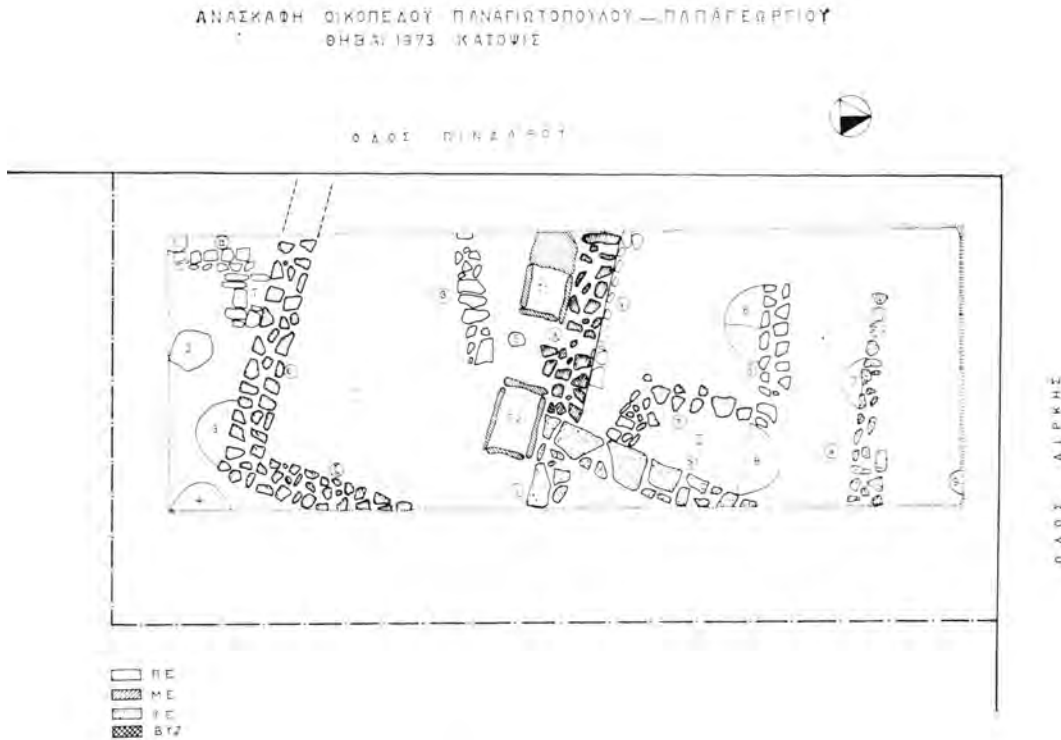
Ἀπὸ τὶς κατοικίες τῆς πρώτης φάσεως διατηροῦνται τμήματα δύο δωματίων, ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκία, ἀλλὰ σὲ δύο γειτονικὲς (I καὶ II στὸ Σ χ. 2). Τὸ δωμάτιο I βρέθηκε στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς καὶ ἦταν μᾶλλον μεγάλων διαστάσεων, ὅπως δείχνουν οἱ σωζόμενοι δύο τοῖχοι του (ε καὶ ζ στὸ Σ χ. 2), ποὺ σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία. Καὶ οἱ δύο διατηροῦν τὴν κατώτερη στρώση τῶν λίθων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γωνία τους, ὅπου οἱ στρώσεις εἶναι δύο. Εἶναι χτισμένοι μὲ μέτριους στὸ μέγεθος, ἀκατέργαστους λίθους σὲ δύο παράλληλες σειρές, μὲ γεμίσματα ἀπὸ μικρότερους ἀνάμεσά τους (Π ἰ ν. 21α). Ἔχουν πλάτος 0.70 μ. καὶ σώζονται σὲ μήκος ὁ ε 4 ὁ ζ 3 μ. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ἦταν ἀπὸ πηλὸ καὶ βρέθηκε σὲ βάθος 2.30 μ. Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ δάπεδο περιεῖχε πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ μινυακὰ ἀγγεῖα ἐξελιγμένων σχημάτων, ὅπως ἀμφορεῖς, κύπελλα μὲ ψηλὲς βάσεις μὲ ἀυλακώσεις, κανθάρους μὲ γωνιώδη περιγράμματα καὶ μαῦρα μινυακὰ κύπελλα, ἀπὸ ἀμαυρόχρωμα, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐρυθρὰ μονόχρωμα ἀγγεῖα (Π ἰ ν. 24 γ, 31 δ, 32 α : γ, 33α : α, 33στ : α-β, 33 η, 34 γ : β-γ, 34ε : δ-ζ, 35 δ : γ, ζ, η). Ἐπάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν ἀπολέπισμα καὶ τμήμα λεπίδας ἀπὸ πυριτόλιθο (Π ἰ ν. 38 δ : ε, ζ), πῆλινο ἀτρύπητο σφαιρίδιο (Π ἰ ν. 37 β : β), θαλάσσιο ὄστρακο καὶ κέρατο ἐλάφου (Π ἰ ν. 39 β : γ).

Πολὺ κοντὰ στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ τοῖχου ε τοῦ δωματίου I καὶ περίπου στὴ μέση τοῦ σωζόμενου μήκους του, βρέθηκε, χωμένος σὲ ἐλάχιστο βάθος κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, σχεδὸν ἀκέραιος πῖθος, ὕψους 0.36 μ., τοποθετημένος ὀρθίως (Π ἰ ν. 21β, 31α). Περιεῖχε λίγα τριμμένα ὄστᾶ καὶ τμήμα ἀπὸ κρανίον μικροῦ παιδιοῦ. Ὁ πῖθος λοιπὸν εἶχε χρησιμεύσει γιὰ τὴν ταφή νηπίου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, ὅπως συνηθίζοταν στοὺς ΜΕ χρόνους.

Τὸ δεύτερο ΜΕ δωμάτιο, τὸ δωμάτιο II, βρίσκεται πρὸς Β. τοῦ δωματίου I στὴ μέση περίπου τῆς τομῆς καὶ στὸ ἴδιο βάθος. Σώζεται ὅμως πολὺ μικρότερο τμήμα. Τὸ σημαντικὸ ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ δωματίου (η στὸ Σ χ. 2) φαίνεται σάν ἀψιδωτός, ἂν καὶ εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένος καὶ δὲ διακρίνεται καλὰ τὸ σχῆμα του. Ὁ τοῖχος η

διατηρείται μόνο σε μία στρώση λίθων επάνω από το δάπεδο του δωματίου. Τα θεμέλιά του αποτελούνται από άλλη μία στρώση λίθων, όπως έδειξε δοκιμαστική έρευνα προς το βόρειο άκρο του. Το σωζόμενο πλάτος του είναι 0.55 μ. και διατηρείται σε μήκος 2 μ. Είναι χτισμένος από ακατέργαστους μεγάλους και μικρούς λίθους (Πί ν. 20β άριστερά).

Το δάπεδο του δωματίου είναι από άσπρο πηλό. Προς Β. του δωματίου, όπου η άνασκαφή προχώρησε σε βάθος, βρέθηκε παρόμοιο δάπεδο, στρωμένο επίσης με τον

Σχ. 2. Κάτοψη τής άνασκαφής του οικόπεδου Παναγιωτοπούλου - Πιπαγεωργίου, Θήβα 1973.

ίδιο άσπρο πηλό, σε βάθος μόλις 0.04 μ. κάτω από το πρώτο (Πί ν. 20δ). Είναι φανερό ότι πρόκειται για το παλαιότερο δάπεδο του δωματίου, που ύστερα από όρισμένο χρονικό διάστημα είχε άνανεωθεί. Πεσμένα επάνω στο δάπεδο του δωματίου βρέθηκαν στη θέση τους: άκέραιο μακρόστενο πλακίδιο από έλεφαντόδοντο με έγχάρκτη διακόσμηση στη μία όψη του (Πί ν. 37δ) και δίπλα του, σε άπόσταση μόλις 0.04 μ., όστρακο από άμαυρόχρωμο πίθο, τα έσωτερικά τοιχώματα του όποιου διατηροϋσαν τα άποτυπώματα τής φυτικής οϋσίας που περιείχε το άγγείο (σιτάρι;) (Πί ν. 34γ:α). Σε πολλά σημεΐα του δαπέδου βρέθηκαν σκορπισμένες στάχτες μαζί με μικρά καμένα όστά ζώων και καρβουνάκια, τα όποια πρέπει να προέρχονται από την έστία του δωματίου, που όμως δέ βρέθηκε.

Προς Ν. του άψιδωτου (;) τοΐχου η, δηλαδή έξωτερικά του δωματίου II, ύπηρχε.

σκαμμένο στο χῶμα, ένα ρηχό ὠσειδές ἄνοιγμα, διαστάσεων 0.60×0.40 μ., πὸν περιείχε καμένες οὐσίες. Δίπλα του βρέθηκαν συγκεντρωμένα ὀστᾶ ζῶων καὶ ἴχνη πυρᾶς. Πρόκειται γιὰ ἐξωτερικὴ μαγειρικὴ ἐστία;

Σὲ ἀπόσταση 3 μ. ΒΔ. ἀπὸ τὸν ἀψιδωτὸ (;) τοῖχο η καὶ σὲ συνολικὸ βάθος 2 μ. βρέθηκε κατεστραμμένη πήλινη κατασκευή. Σῶζεται τὸ μισὸ περίπου τμήμα της, πὸν δείχνει, ὅτι τὸ ἀρχικὸ της σχῆμα ἦταν ὠσειδές (Πί ν. 22α). Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά της ἦταν ἐλαφρὰ κοίλη καὶ καλυμμένη σὲ μερικὰ σημεῖα μὲ στάχτες. Ἡ μεγίστη διάμετρος ἦταν 0.50 μ. καὶ τὸ ὕψος της 0.15 - 0.20 μ. περίπου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ μικρὸ πήλινο ἱπνὸ, τοῦ ὁποῖου δὲ σῶζονται τὰ πλευρικὰ τοιχώματα. Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μεγάλῃς ποσότητος ἀπὸ στάχτες μπροστὰ στὴν κατασκευή. Γύρω ἀπὸ αὐτὴ σῶζεται ἓνα πήλινο δάπεδο μὲ ὀπὲς ἀνοιγμένες σὲ δύο σειρές, πὸν σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία. Μέσα σὲ μία ἀπὸ τὶς ὀπὲς αὐτὲς παρατηρήθηκαν ἴχνη καμένου ξύλου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ἀκόμη ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἱπνοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ στὸ δάπεδο ἀνώμαλο ὠσειδές ἄνοιγμα. Μέσα σ' αὐτὸ χτίστηκε ὁ ἱπνὸς ἀπὸ πηλὸ, χωρὶς νὰ καταλάβει ὅμως ὀλόκληρο τὸ χῶρο τοῦ ἀνοίγματος. Φαίνεται ὅτι τὸ δάπεδο μὲ τὶς ὀπὲς καὶ ὁ ἱπνὸς ἀνήκουν σὲ τρίτο δωμάτιο, σύγχρονο μὲ τὰ ἄλλα δύο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως δὲ βρέθηκαν λείψανα τοίχων.

ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι 1-2 (Σ χ. 2-3)

Λίγο βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ΜΕ τοίχων στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς, βρέθηκαν οἱ δύο ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι (Πί ν. 19α, 22β). Καὶ οἱ δύο εἶναι χτισμένοι πάνω στὸν ἴδιο ἄξονα καὶ θὰ ἦταν παράλληλοι πρὸς τὸ ΒΑ. τοῖχο τοῦ ΜΕ δωματίου Ι πὸν δὲ σῶθηκε. Φαίνεται ὅτι ἦταν τοποθετημένοι μεταξὺ τῶν ΜΕ δωματίων Ι καὶ ΙΙ, ἀνάμεσα δηλαδὴ σὲ δύο οἰκίες. Ἡ κατασκευὴ τους στὸ χῶρο αὐτὸ κατέστρεψε τὴν πρὸς Α. συνέχεια τοῦ ΠΕ τοίχου β, ἀλλὰ εὐτυχῶς διατηρήθηκε ὁ ΠΕ πήλινος βοθρίσκος.

Οἱ τάφοι ἦταν χτισμένοι ἀπευθείας πάνω στὸ φυσικὸ βράχο. Τὰ τοιχώματα καὶ τῶν δύο ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλες λίθινες πλάκες, μία γιὰ κάθε πλευρά. Γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τάφων χρησιμοποιήθηκαν δύο παρόμοιες πλάκες γιὰ τὸν πρῶτο τάφο (Πί ν. 21γ) καὶ τρεῖς γιὰ τὸ δεύτερο. Τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν καλυπτηρίων πλακῶν εἶχαν συμπληρωθεῖ μὲ μικροὺς ἀκατέργαστους λίθους (Σ χ. 3). Καὶ στοὺς δύο τάφους, τὸ δάπεδο εἶναι ὁ φυσικὸς βράχος, κομμένος σὲ ἐπίπεδη καὶ ὁμαλὴ ἐπιφάνεια. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στοὺς περισσότερους ΜΕ κιβωτιόσχημους τάφους, δὲν ὑπῆρχε στρώση ἀπὸ χαλίκια στὸ δάπεδο.

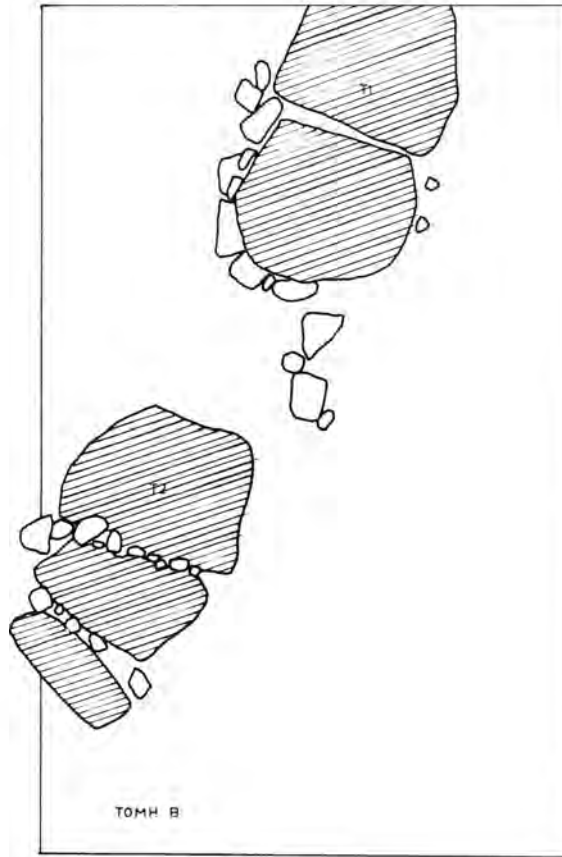
Τάφος 1

Διαστάσεις. Ἐξωτερικὲς: μῆκος 1.60, πλάτος 1.20, ὕψος 0.90 μ. Ἐσωτερικὲς: μῆκος 1.30, πλάτος 0.70, βάθος 0.70, πάχος καλυπτηρίων πλακῶν 0.20 μ.

Ὁ τάφος αὐτὸς βρέθηκε ἀσύλητος (Πί ν. 21δ). Περιεῖχε ἀρκετὴ ἐπίχωση, πὸν ἔφθανε περίπου ὡς τὴ μέση τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου. Τὰ ὀστᾶ δὲ διατηρήθηκαν καλά, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἦταν φανερὸ ὅτι ἀνήκαν σὲ τρεῖς σκελετοὺς. Ἡ παλαιότερη ταφὴ βρισκόταν πρὸς τὴ νότια πλευρὰ τοῦ τάφου καὶ τὰ ὀστᾶ τοῦ σκελετοῦ αὐτοῦ εἶχαν ἀνακατευτεῖ καὶ παραμεριστεῖ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ χῶρος γιὰ τὶς δύο νέες ταφές,

πού θα έγιναν συγχρόνως και πού ήταν, όπως φάνηκε από τα διατηρούμενα οστά, ενήλικος και βρέφος. Πρόκειται φανερά για μητέρα και το παιδί της. Ο σκελετός της μητέρας ήταν καλά διατηρημένος στη θέση του και μόνο το κάτω τμήμα του είχε διαλυθεί. Σώθηκαν και τα δύο κρανία των ενηλίκων. Ο σκελετός του βρέφους όμως είχε σχεδόν ολόκληρος διαλυθεί, εκτός από μερικά μικρά οστά των αρθρώσεων, τα οποία ονομάζονται επιφύσεις (Πί ν. 38β:β-ε).

Ο τάφος 1 ήταν πλούσια κτερισμένος. Στη ΒΔ. του γωνία και κοντά στο κεφάλι του δεύτερου νεκρού βρέθηκε άβαφος άμφορίσκος (Πί ν. 31β). Δίπλα στη μέση του

Σχ. 3. Καλυπτήριες πλάκες των ΜΕ κιβωτιόσχημων τάφων 1 και 2.

σκελετού υπήρχε μινυακός άμφορίσκος (Πί ν. 31στ). Εκτός από τα άγγεϊα, οι νεκροί της μητέρας και του βρέφους συνοδεύονταν από δύο μικρά χάλκινα βραχιόλια, που ανήκαν στο βρέφος, και από ένα χάλκινο δαχτυλίδι, που βρέθηκε περασμένο στο δάχτυλο του σκελετού της μητέρας (Πί ν. 37γ). Εκτός από τα χάλκινα κτερίσματα, επάνω στο στήθος της μητέρας βρέθηκε πήλινος τροχίσκος (Πί ν. 38β:η), σαν καρούλι. Ανήκε άραγε στη μητέρα ή ήταν παιχνίδι του βρέφους;

Τάφος 2

Διαστάσεις. Ἐξωτερικές : μήκος 1.68, πλάτος 1.15, ὕψος 0.80 μ. Ἐσωτερικές : μήκος 1.32, πλάτος 0.82, βάθος 0.60 μ. Πάχος καλυπτηρίων πλακῶν 0.20 μ.

Ὁ τάφος βρέθηκε συλημένος καὶ γεμάτος ἐπίχωση ὡς τὴ μέση περίπου τῶν τοιχωμάτων. Εἶχε συληθεῖ ἀπὸ ἄνοιγμα στὴ ΝΔ. γωνία του, πού ἐγινε κατὰ τὴ διάρκεια κατασκευῆς ρωμαϊκοῦ ὑπόγειου ἀγωγοῦ κοντά του (Πί ν. 18α). Μέσα στὸν τάφο βρέθηκαν μόνο λίγα τριμμένα ὀστᾶ καὶ κανένα κτέρισμα.

Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ, ὅτι μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου αὐτοῦ καὶ ἀνάμεσα στὶς καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν λίγα καρβουνάκια. Αὐτὸ μάλλον δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί ὁ τάφος μετὰ τὴ σύλησή του γέμισε ἀπὸ ξένη ἐπίχωση, πού ἐκτός ἀπὸ τὰ ΜΕ ὀστρακα περιεῖχε καὶ ΠΕ, χωρὶς ἄλλο προερχόμενα ἀπὸ τὴν ΠΕ ἐπίχωση, πού κατέστρεψε ἢ κατασκευὴ τῶν τάφων. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου αὐτοῦ τοῦ τάφου ἦταν καλύτερα δουλεμένη ἀπὸ τοῦ τάφου Ι, ἀλλὰ ἐπάνω ἀκριβῶς στὸ δάπεδο διακρίνονται δύο ὀπές. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅμως νὰ συνδέονται μὲ τὶς ἄλλες ἐπεξεργασίες καὶ ὀπές στὸ βράχο τῆς πρώτης ΠΕ φάσεως.

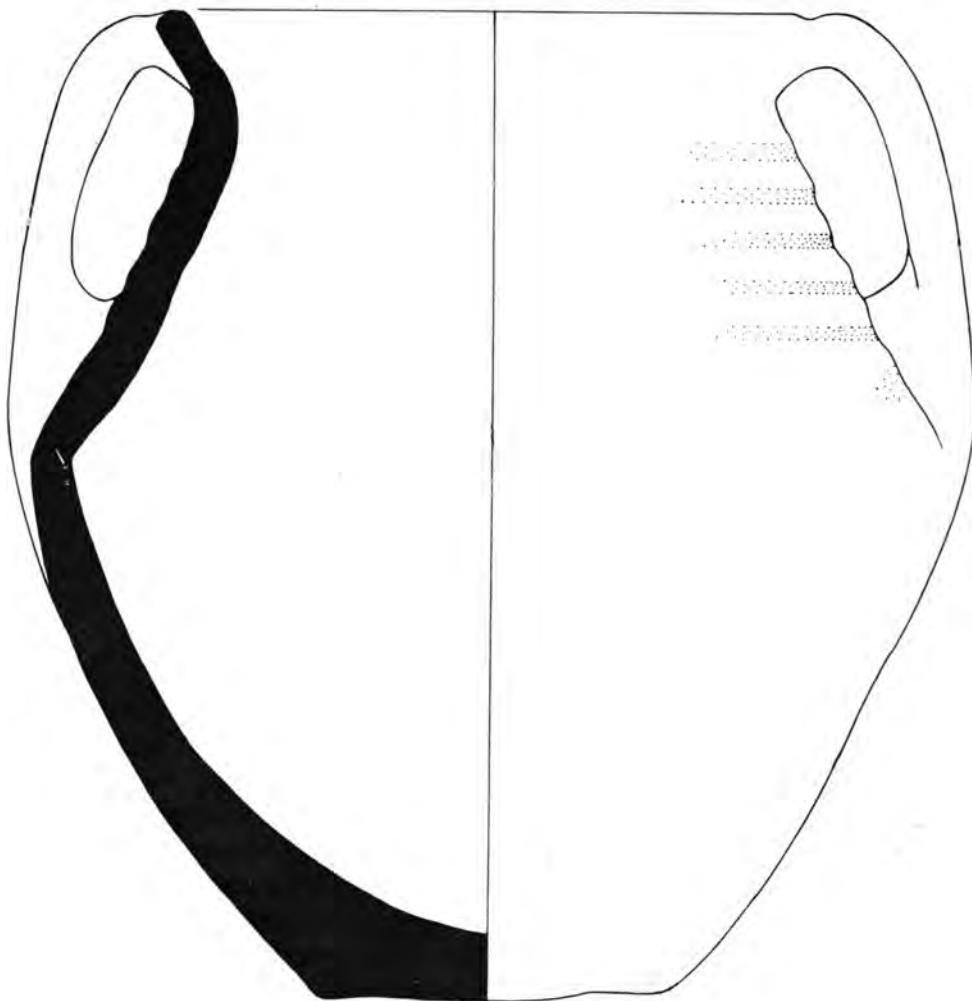
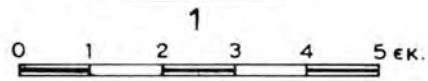
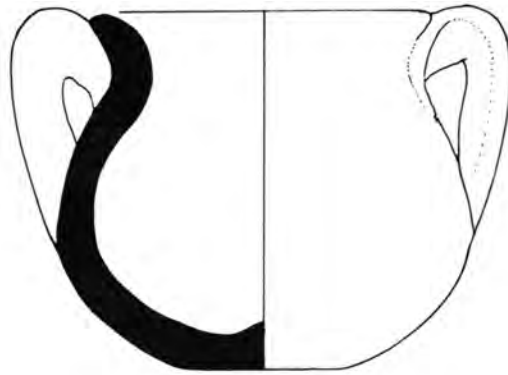
Δεύτερη φάση

Ὅπως σημειώθηκε, ἀπὸ τὴ δεύτερη ΜΕ φάση δὲ διατηρήθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα. Οὐσιαστικά, ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα λεπτὸ στρώμα, πού εἶχε κοπεῖ καὶ παραβιαστεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τοίχους τῆς ΥΕ ἐποχῆς, ἀπὸ ρωμαϊκοὺς τοίχους καὶ βόθρους, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ χτίσιμο σχεδὸν σύγχρονων κατοικιῶν. Ἔτσι, τὸ στρώμα αὐτὸ τῆς δεύτερης φάσεως διατηρήθηκε σχετικὰ καλύτερα μόνο πρὸς τὸ νότιο τμῆμα τῆς τομῆς, ἀλλὰ σὲ πολὺ λεπτὸ πάχος, μόλις 0.40 - 0.50 μ. Ἐκτός ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ, τὸ μόνο πού διασώθηκε ἦταν μία ταφή σὲ πίθο (Πί ν. 23γ), πρὸς τὸ νότιο τμῆμα τῆς τομῆς. Δυστυχῶς, ὁ πίθος δὲ σώζεται ἀκέραιος, ἀλλὰ εἶχε διαλυθεῖ σὲ πολλὰ κομμάτια. Πάντως, βρέθηκε στὴν ἀρχικὴ του θέση, ὅπως εἶχε τοποθετηθεῖ πλαγιαστός. Οἱ διαστάσεις του ἦταν : ὕψος 0.90 καὶ διάμετρος κοιλίας 0.45 μ. (Σ χ. 7:2). Περιεῖχε λίγα τριμμένα ὀστᾶ, κομμάτια ἀπὸ τὸ κρανίον μικροῦ παιδιοῦ καὶ πολλὰ δόντια. Ἀνάμεσα στὰ ὀστᾶ βρέθηκαν 3 σφαιρικές χάντρες ἀπὸ ἀμέθυστο καὶ 2 χάντρες ἀπὸ φαγεντιανή, σφαιρικές ἐπίσης, ἀλλὰ μὲ ἀκτινωτὲς ραβδώσεις (Πί ν. 39δ). Πρόκειται γιὰ ταφή μέσα σὲ πίθο, πού ἦταν τοποθετημένος κάτω ἴσως ἀπὸ τὸ δάπεδο δωματίου ΜΕ κατοικίας, ἀπὸ ἐκεῖνες πού καταστράφηκαν ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες οἰκοδομικὲς ἐργασίες.

3. ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τὰ λείψανα τῆς ΥΕ ἐποχῆς βρέθηκαν σὲ μικρὸ βάθος μετὰ τὰ ἐπιφανειακὰ χῶματα, ἀλλὰ πολὺ κατεστραμμένα ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς καὶ τὶς νεώτερες κατασκευές. Ὑπῆρξε ἀναμφίβολα μυκηναϊκὴ ἐγκατάσταση στὸ χῶρο αὐτό, ὅπως δείχνει ἡ κεραμεικὴ πού βρέθηκε, ἀλλὰ τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα εἶχε διαταραχεῖ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀφαιρεθεῖ τελείως ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες οἰκοδομικὲς ἐργασίες.

Στὸ νότιο τμῆμα τῆς τομῆς δὲ σώθηκε οὔτε ἴχνος μυκηναϊκοῦ στρώματος. Βρέθηκε σὲ μικρὸ πάχος πρὸς τὴ μέση τῆς τομῆς, ὅπου διατηρήθηκε καὶ μικρὸ τμῆμα μυκηναϊκοῦ δωματίου, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τοίχους (Πί ν. 18 α' θ καὶ ι στὸ Σ χ. 2). Οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ μικρὸ ὕψος καὶ εἶναι χτισμένοι μὲ ἀρκετὴ ἐπιμέλεια ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους μικροῦς καὶ μεγάλους. Ἔχουν πλάτος 0.65 μ. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου

2

Σχ. 4.

αὐτοῦ δὲ βρέθηκε· φαίνεται πὼς εἶχε καταστραφεῖ. Στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τῶν δύο αὐτῶν μυκηναϊκῶν τοίχων καταλήγει ὑστεροβυζαντινὸς τοῖχος (λ στὸ Σ χ. 2), μὲ κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πού θεμελιώθηκε στὸ ἴδιο βάθος μὲ τοὺς μυκηναϊκοὺς τοίχους (Π ί ν. 18α) καὶ ἐνώθηκε μὲ τὸ μυκηναϊκὸ τοῖχο ι, πού χρησιμοποιήθηκε ὡς θεμέλιο τῆς συνέχειας τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ τοίχου.

Στὴν τομὴ Γ βρέθηκε ἄλλος μυκηναϊκὸς τοῖχος (Π ί ν. 18β· κ στὸ Σ χ. 2) μὲ κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Σῶζεται σὲ ὕψος 1 μ., ἀλλὰ διατηρεῖ μόνο τὸ μισὸ περίπου τοῦ συνολικοῦ πλάτους του, δηλ. 0.40 μ. Εἶναι χτισμένος μὲ μεγάλους, κυρίως ἀκατέργαστους λίθους. Πρὸς τὴ βόρεια ὄψη του βρέθηκε τμήμα δαπέδου ἀπὸ ψιλὴ ἄμμο καὶ χαλίκι, 0.35-0.40 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸν τοῖχο. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ὅμως καταστράφηκε στὸ μεγαλύτερο μέρος του, ὅπως καὶ ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος, ἀπὸ τρεῖς νεώτερους τοίχους, πού τὰ θεμέλια τους εἶχαν προχωρήσει πολὺ βαθιά, σχεδὸν ὡς τὸ ΠΕ στρώμα. Δυστυχῶς, δὲ βρέθηκε τίποτε ἐπάνω στὸ μυκηναϊκὸ δάπεδο βορείως τοῦ τοίχου κ.

Β. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ⁹

Ι. ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

(α) ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Γενικά, ὁ ἀριθμὸς τῶν ΠΕ ὄστράκων ἦταν μεγάλος, μόνον ἓνα ὅμως σχεδὸν ἀκέραιο ἀγγεῖο βρέθηκε (Π ί ν. 23α). Ἐκτὸς ὄστρακα συγκολλήθηκε ἐπίσης ἓνα ἀγγεῖο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του (Π ί ν. 23β).

Ἄν καὶ τὰ ὄστρακα εἶναι πολυπληθῆ καὶ καλύπτουν χρονικὰ μεγάλη περίοδο, βρέθηκαν δυστυχῶς ἀνακατεμένα μεταξὺ τους στὰ δύο ἀλλεπάλληλα ΠΕ στρώματα. Ἔτσι, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὴ στρωματογραφία ἀσφαλῶς οἱ φάσεις αὐτῆς τῆς περιόδου. Γι' αὐτὸ, ἡ κατάταξη καὶ χρονολόγηση τῆς κεραμεικῆς ἔγινε κυρίως μὲ τυπολογικὰ κριτήρια. Σὲ λίγες μόνο περιπτώσεις ἡ στρωματογραφία βοήθησε στὴ χρονολόγηση τῶν ὄστράκων.

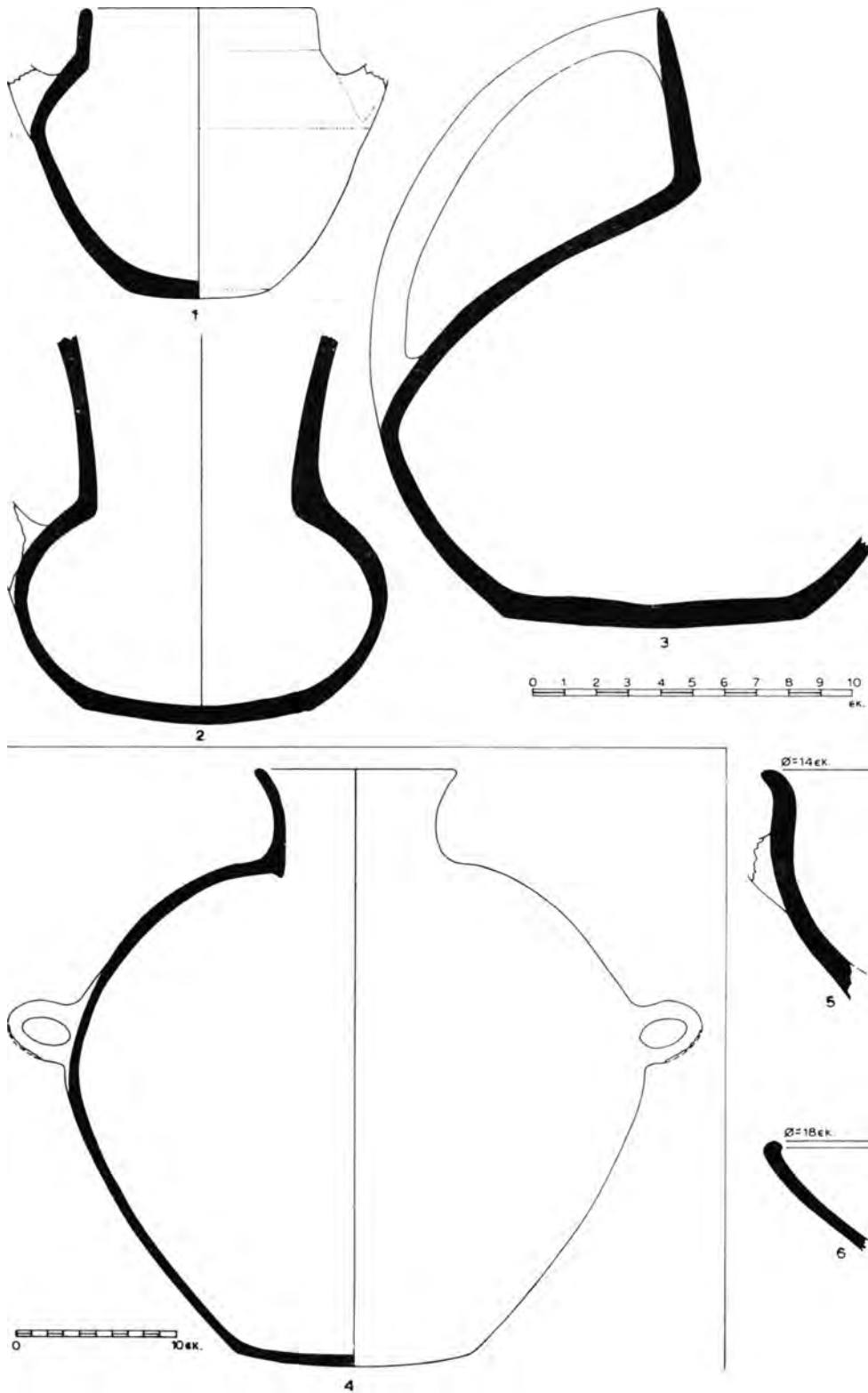
Ἀντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ γνωστὲς καὶ σημαντικὲς κατηγορίες τῶν προχωρημένων φάσεων τῆς ΠΕ ἐποχῆς¹⁰. Εἶναι ὅμως σίγουρο ὅτι ἀπουσιάζει ὀλοκληρωτικὰ ἡ κεραμεικὴ τῆς ΠΕ Ι περιόδου.

Στιλβωτὰ μὲ ἐπίχρισμα

Εἶναι ἴσως ἡ μεγαλύτερη κατηγορία. Χειροποίητα. Πηλὸς συνήθως καθαρὸς, σὲ μερικὲς μόνο περιπτώσεις καὶ ἀποκλειστικὰ στὶς μεγάλες φιάλες μὲ τρίμματα λίθων. Χρῶμα ἀπὸ ἀνοιχτὸ ὡς βαθὺ καστανό. Γκρίζο ἢ γκριζοκάστανο πηλὸ ἔχουν ὅλες οἱ φιάλες μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ὁ πυρήνας εἶναι γκρίζος. Τὸ ψήσιμο εἶναι ἀρκετὰ καλὸ. Σκεπάζονται ἀπὸ παχὺ ἐπίχρισμα, συνήθως καλῆς ποιότητας. Μερικὰ ὄστρακα ἔχουν ἀραιὸ ἐπίχρισμα. Τὸ ἐπίχρισμα διατηρεῖται κατὰ κανόνα σὲ

9. Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὸν κ. Roger Howell πού εἶδε τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ συζήτησε μαζί μας γι' αὐτὰ καθὼς καὶ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ΠΕ καὶ ΜΕ κεραμεικῆς εἰδικότερα.

10. Βασικά, στὴν περιγραφὴ ἀκολουθήσαμε τὴ διαίρεση τῆς ΠΕ κεραμεικῆς τοῦ Blegen, Korakou, τῆς Goldman, Eutresis, τοῦ Caskey, Argolid, Eutresis, καὶ τοῦ French, Anatolia, 56-76.

Σχ. 5.

καλή κατάσταση και μόνο σε λίγα σημεία έχει απολεπιστεί. Το χρώμα στις περισσότερες περιπτώσεις κυμαίνεται από καστανωπό ως ζεστό έρυθρό. Υπάρχουν όμως και μερικά με μαύρο επίχρισμα. Άρκετά όστρακα παρουσιάζουν πολύ επιμελημένη στιλβωση, σε πολλά όμως τα ίχνη της στιλβώσεως είναι τόσο έντονα, ώστε φαίνονται σα στιλβωτή γραμμική διακόσμηση (scribble burnish)¹¹.

Φιάλη (Πί ν. 24 δ, 25 α-γ· Σ χ. 6 : 7-22, 7 : 9-13, 21-22)

Το πιο κοινό σχήμα είναι ή φιάλη, βαθιά ήμισφαιρική συνήθως ή σπάνια ρηχή. Οί βάσεις είναι σχεδόν πάντα επίπεδες (Σ χ. 6 : 8, 18-19). Τρία μόνο δείγματα από υπερυψωμένες δακτυλιόσχημες βάσεις βρέθηκαν (Πί ν. 24 α : ε-ζ· Σ χ. 7 : 21-22), ανάμεσα στις όποιες και μία τρυπημένη και χρησιμοποιημένη στους ΜΕ χρόνους για σφονδύλι¹². Υπάρχει μία ακόμη μικρή και χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση με επίχρισμα άραιωμένου πηλού (Πί ν. 24 β : ε). Τα χείλη των φιαλών είτε έχουν έντονη κλίση προς τα μέσα, είτε είναι επίπεδα και προεξέχουν (T-rim). Στη δεύτερη περίπτωση το χείλος είναι ιδιαίτερα παχύ και βαρύ. Από τα κομμάτια που έχουμε, φαίνεται ότι οι φιάλες με το βαρύ, επίπεδο χείλος είναι μεγάλες, με παχιά τοιχώματα και φέρουν άρκετά κάτω από το χείλος άτρητες επιμήκεις αποφύσεις¹³, που φτάνουν σε μήκος 0.10 μ. (Πί ν. 24 δ : α, γ-δ· Σ χ. 6 : 16, 21, 7 : 11). Σώζεται μεγάλο τμήμα αυτού του τύπου της φιάλης, διαστάσεων : ύψ. 0.18, διάμ. 0.16 μ. (Πί ν. 25 γ· Σ χ. 7 : 9). Οί φιάλες με το χείλος κυρτό προς τα μέσα είναι συνήθως μικρότερες, με κάπως λεπτότερα τοιχώματα και φέρουν πολύ κοντά στο χείλος μικρές αποφύσεις¹⁴ (Πί ν. 25 α-β· Σ χ. 6 : 15, 18-20, 22). Όλες έχουν μαύρο επίχρισμα. Υπάρχει ένα μικρό κομμάτι από φιάλη με πολύ λεπτά τοιχώματα και ελάχιστη κλίση του χείλους προς τα μέσα. Η επιφάνειά του είναι πολύ καλά στιλβωμένη, αλλά μεγάλο τμήμα εξωτερικά, καθώς και όλόκληρο το έσωτερικό, είναι μαύρο, προφανώς καμένο (Πί ν. 25 ε : β· Σ χ. 5 : 6). Η εμφάνισή του θυμίζει τα κηλιδωτά (mottled) άγγεϊα¹⁵.

Άσκος

Άπό όστρακα συγκολλήθηκε μισό περίπου τμήμα άσκου με τη βάση και τη λαβή (ένα κομμάτι της λαβής συμπληρωμένο) (Πί ν. 23 β· Σ χ. 5 : 3). Ύψ. 0.19, διάμ. κοιλίας 0.17 διάμ. βάσεως 0.10 μ. Πηλός καστανός καθαρός. Όλόκληρη ή επιφάνεια σκεπάζεται από άραιό έρυθρό επίχρισμα που φέρει έντονα ίχνη στιλβώσεως, αλλά που σε μερικά σημεία έχει απολεπιστεί (Άρ. εύρ. ΒΕ 2027).

Βρέθηκε επίσης μικρή και λεπτή λαβή άσκου με έρυθρό επίχρισμα (Πί ν. 24 ε : δ). Πολλά ακόμη μικρά όστρακα από κλειστά άγγεϊα μπορεί να ανήκουν σε άσκους, εάν δέν ανήκουν σε πρόχους.

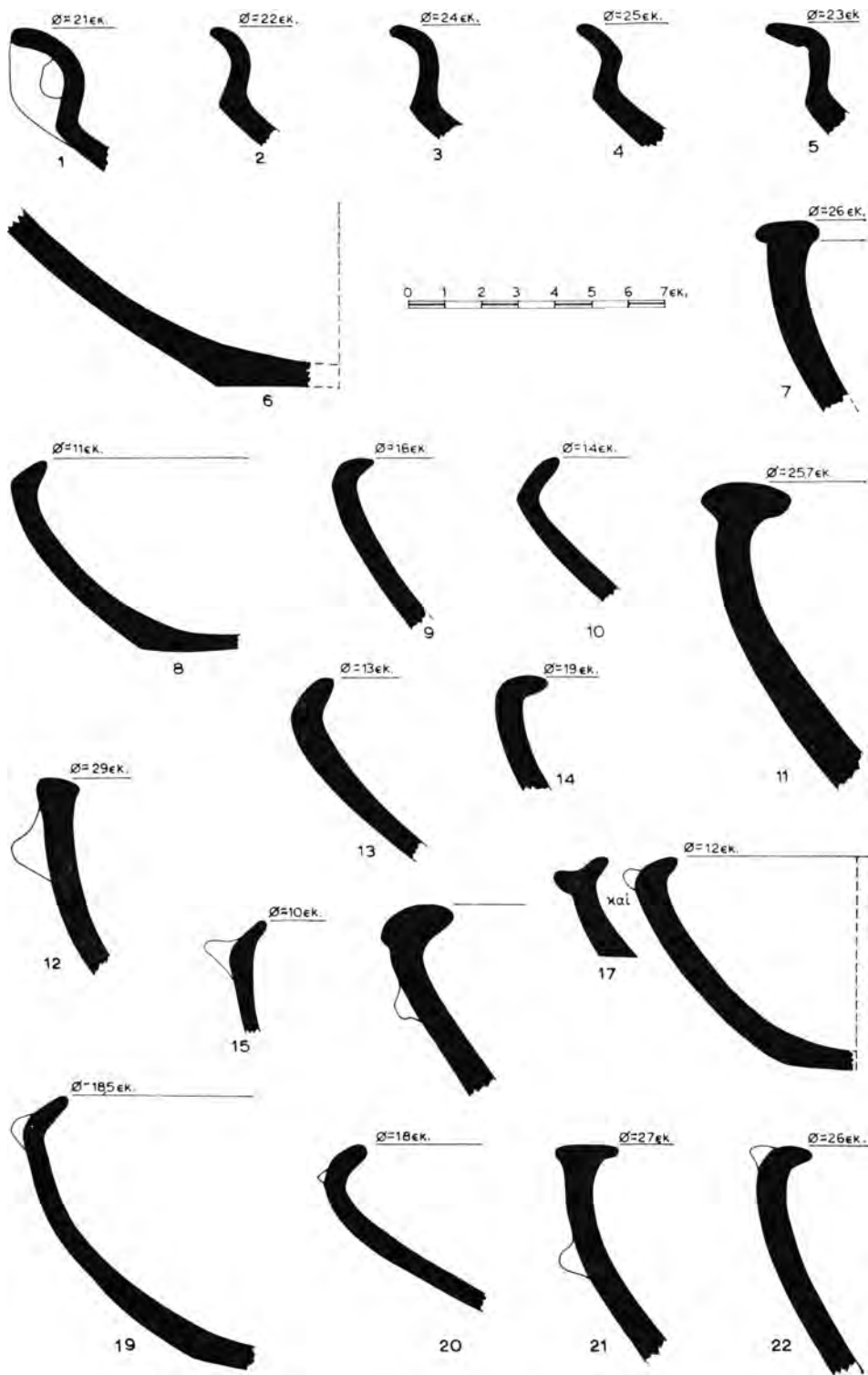
11. Αυτό παρατηρείται σε πολλά όστρακα της πρώτης φάσεως του Λευκαντί, Lefkandi, 8. French, Anatolia, 62.

12. Η βάση ε του Πί ν. 22 μοιάζει με τις βάσεις των φιαλών VIII4 και VIII34 από την Εϋτρηση, Caskey, Eutresis, εικ. 11.

13. Όπως σε φιάλες του Όρχομενού, Orchomenos III, εικ. 28d, 29, πίν. XXVII.

14. Ό.π. πίν. XXV.

15. Πρβλ. Eutresis, πίν. VII : 2.

Σχ. 6.

Σαλτσιέρα

Ἐλάχιστα ὄστρακα ἀνήκουν μὲ βεβαιότητα στὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ σχῆμα τῆς ΠΕ περιόδου. Ὑπάρχει μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα (Πί ν. 26 α : δ· Σχ. 7 : 8) καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴν προχοή (Πί ν. 24 ε : β-γ, ζ). Τὸ μεγάλο κομμάτι συγκολληθῆκε ἀπὸ ἕξι ὄστρακα καὶ ἔχει μ. ὕψ. 0.10 μ. Ἔχει λεπτὰ τοιχώματα καὶ φέρει ἐπίχρισμα καστανέρυθρο, ἰσχυρὰ στιλβωμένο. Ὑπάρχουν ἐπίσης τρία ἄλλα κομμάτια ποὺ πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ σαλτσιέρες. Τὰ δύο (Πί ν. 26 γ : α-β) ἀνήκουν στὴν κοιλιὰ τοῦ ἴδιου ἀγγείου, τὸ τρίτο (Πί ν. 26 β : β) εἶναι ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἀγγείου. Καὶ τὰ τρία ἔχουν θερμὸ ἐρυθρὸ χρῶμα. Τὸ τρίτο ἰδίως εἶναι πολὺ καλῆς ποιότητος μὲ ἐξαιρετικὴ στίλβωση καὶ λεπτὰ τοιχώματα.

Ἄλλα σχήματα

Ἄλλα σχήματα ἀγγείων ποὺ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὰ ὄστρακα εἶναι : μόνωτο κύπελλο¹⁶ (Πί ν. 26 α : α· Σχ. 7 : 19), κύπελλο μὲ τοξωτὴ λαβή¹⁷ (Πί ν. 26 α : β-γ· Σχ. 7 : 15, 17), πωξίδα (Πί ν. 24 ε : α), ἀμφορίσκος (Πί ν. 25 δ : α· Σχ. 5 : 1) καὶ πρόχους (Πί ν. 24 α : δ· Σχ. 7 : 14). Ἀπὸ τὸ μόνωτο κύπελλο διατηρεῖται τὸ μισὸ τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Ἔχει πολὺ λεπτὰ τοιχώματα καὶ μοιάζει μὲ τροχήλατο. Καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχρισμα ἐρυθρὸ, ἰσχυρὰ στιλβωμένο καὶ παρουσιάζει ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ ἱριδίζουσα. Ἀπὸ τὸν ἀμφορίσκο σώζεται τὸ μισὸ περίπου τμήμα. Ἔχει γωνιῶδη ὄμο μὲ βραχὺ στόμιο καὶ ἡ ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια φέρει ἀραιὸ, ὑπόλευκο ἐπίχρισμα μὲ ἐρυθρωπῆς κηλίδες ποὺ ἐγίναν ἀπὸ ἄνισο ψήσιμο (mottled).

Πρωτοβερνικωτά (Urfirnis)

Εἶναι ἐπίσης μεγάλη κατηγορία, στὴν ὁποία ἀνήκουν πολλὰ ὄστρακα καὶ ἓνα ἀκέραιο ἀγγεῖο. Ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς, καστανωπὸς, καὶ τὸ ψήσιμο πολὺ καλὸ. Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ μαῦρο ἢ ἐρυθρὸ βερνίκι, συνήθως ἀραιὸ καὶ θαμπό. Σὲ ἐλάχιστα δείγματα (Πί ν. 26 β : γ) τὸ βερνίκι εἶναι πυκνὸ καὶ στιλπνὸ, ἀλλὰ ἴσως ὁ μικρὸς ἀριθμὸς νὰ ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι τὸ παχὺ βερνίκι ἀπολεπιζεται εὐκόλα καὶ μερικὲς φορὲς δὲν ἀφίνει καθόλου ἴχνη. Στὰ περισσότερα ὄστρακα διακρίνονται εὐκόλα οἱ γραμμὲς ἀπὸ τὶς τρίχες τῆς βούρτσας μὲ τὴν ὁποία ἄλειψαν τὸ βερνίκι.

Ὅπως στὶς περισσότερες ΠΕ θέσεις, τὰ πρωτοβερνικωτά ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς χωρίζονται σὲ δύο ὁμάδες : στὴν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν τὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ποὺ ἡ ἐπιφάνειά τους σκεπάζεται ὀλόκληρη μὲ βερνίκι (completely glazed) καὶ στὴ δευτέρη, ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα, στὰ ὁποῖα τὸ βερνίκι σκεπάζει μέρος μόνον τῆς ἐπιφάνειας (partially glazed).

Στὴν πρώτη ὁμάδα ἀπαντοῦν τὰ ἑξῆς σχήματα :

Φιάλη

Ἡ φιάλη ἐμφανίζεται καὶ στὴν κατηγορία τῶν πρωτοβερνικωτῶν, τὰ δείγματα

16. Γιά τὸ σχῆμα αὐτὸ βλ. παρακάτω τὶς παρατηρήσεις γιά τὸ ἀκέραιο πρωτοβερνικωτὸ μόνωτο κύπελλο.

17. Πρβλ. παρόμοια κύπελλα ἀπὸ τὶς Λιθαρές κοντὰ στὴ Θήβα, ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, Πίν. 31 α, ΑΑΑ VI (1973), 372, εἰκ. 2 καὶ τὴν Εὔτρηση, Eutresis, 86, εἰκ. 105.

ὅμως δὲν εἶναι τόσο πολυάριθμα ὅσο ἐκεῖνα τῆς κατηγορίας τῶν στιλβωτῶν μὲ ἐπίχρισμα. Ὑπάρχουν πέντε ὄστρακα μὲ ἐπίπεδο χεῖλος ποῦ προεξέχει (T-rim) (Πί ν. 24 α : β, 27 α : α-δ· Σχ. 7 : 6). Τὸ ἓνα ἔχει πολὺ λεπτὸ χεῖλος καὶ μικρὴ ἀπόφυση (Πί ν. 27 α : γ). Ἔχομε ἀκόμη σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν ἐπίπεδη βάση μεγάλης ἡμισφαιρικῆς φιάλης (Πί ν. 27 β : δ).

Ἄσκός

Εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα σχήματα. Κανένα ἀκέραιο ἀγγεῖο δὲ σώζεται, διατηρήθηκαν ὅμως δεκάδες μικρὰ καὶ σχετικὰ μεγαλύτερα τμήματα ἄσκῶν, δηλ. βάσεις (Πί ν. 27 β : α-γ, ε) καὶ κυρίως οἱ χαρακτηριστικὲς ταινιωτὲς λαβὲς τους, ποῦ εἶναι ἄλλοτε πλατιῆς καὶ ἄλλοτε στενές (Πί ν. 27 γ). Ὅρισμένες φέρουν κάθετη ἐγγάρκτη γραμμὴ στὴ μέση¹⁸ (Πί ν. 27 γ : α-β). Ἀπὸ τὰ ὄστρακα φαίνεται ὅτι τὸ μέγεθος τῶν ἄσκῶν ποικίλλει ἀπὸ πολὺ μικρὸ ἕως ἀρκετὰ μεγάλο.

Μόνωτο κύπελλο (one-handled cup)

Ὑπάρχει ἓνα ἀκέραιο μόνωτο κύπελλο καὶ μερικὰ ὄστρακα ποῦ ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ σχήματος. Τὸ ἀκέραιο κύπελλο (Πί ν. 23 α· Σχ. 5 : 2) ἔχει σφαιρικὴ κοιλιά καὶ ψηλὸ πλατὺ λαιμὸ ποῦ ἀνοίγει κωνικὰ πρὸς τὰ ἐπάνω. Λεῖπουν τὸ χεῖλος καὶ ἡ λαβὴ. Μ. ὕψ. 0.12, διάμ. στομίου 0.075, κοιλ. 0.12, βάσ. 0.07 μ. Ἡ ἐπιφάνεια φέρει ἀραιὸ καστανόμαυρο βερνίκι· διακρίνονται ἔντονα τὰ ἴχνη τῆς βούρτσας (Ἄρ. εὐρ. ΒΕ 2026).

Τὸ σχῆμα αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχει μεγάλη διάδοση στὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου. Ἔχει βρεθεῖ στὴ Φωκίδα καὶ στὴ Βοιωτία (Ἁγία Μαρίνα, Ὁρχομενός, Εὐτρηση), στὴν Εὐβοία, στὴν Ἀττικὴ, στὶς Κυκλάδες, στὰ νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Τροίας. Ὀνομάζεται μάλιστα καὶ Troy one-handled cup καὶ συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὰ ΠΕ σχήματα ἀγγείων ποῦ πιστεύεται ὅτι ἔχουν ἀνατολικὴ καταγωγή¹⁹.

Ἄλλα σχήματα εἶναι : ἡ σαλτσιέρα (λίγα ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἢ ἀπὸ τὴν προχοή, Πί ν. 26 β : δ-η), ἡ πρόχους (Πί ν. 28 α : γ) καὶ ὁ ἀμφορεὺς (Πί ν. 27 δ : α· Σχ. 7 : 7).

Ἡ δευτέρη ομάδα τῶν πρωτοβερνικωτῶν, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὰ ἀγγεῖα ποῦ εἶναι ἐν μέρει καλυμμένα μὲ βερνίκι, φαίνεται πὼς ἀνήκει στὴν τελευταία φάση τῆς ΠΕ ἐποχῆς. Τὸ βερνίκι, μαῦρο ἢ ἐρυθρὸ, εἶναι μᾶλλον κακῆς ποιότητος καὶ ἀραιό. Δύο μόνο σχήματα ἀναγνωρίζονται : ὕδριες καὶ κύπελλα. Οἱ μεγάλες ὕδριες²⁰ ἢ ἀμφορεῖς ἔχουν ὀγκώδη κοιλιά, λαιμὸ στενὸ μὲ χεῖλος ποῦ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ λαβὲς συνήθως ὀριζόντιες, πλατιῆς σωληνωτῆς (Πί ν. 27 δ : β-δ, 28 β, 28 γ : β, ε). Ὑπάρχουν καὶ δύο λαβὲς κυλινδρικές ὀριζόντιες ἀπὸ παρόμοιο σχῆμα ἀγγείου (Πί ν. 28 γ : α, δ). Ἡ μία φέρει πλαστικὸ δισκάριο στὴν ἀρχὴ τῆς²¹ (Πί ν. 28 γ : α). Τὸ βερνίκι στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ σκεπάζει τὸ μισὸ μέρος τοῦ σώματος (ἐπάνω ἢ κάτω), ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια

18. Πρβλ. Orchomenos III, πίν. VII : 1.

19. French, Anatolia, εἰκ. 51, 56. Renfrew, Emergence, 454, εἰκ. 20. 4 καὶ 20. 5. R. J. Howell, The Origins of the Middle Helladic Culture, BA Migrations, 86. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ὀνομάζεται ἀπὸ ἄλλους πρόχους, π.χ. Eutresis, 105, εἰκ. 138 καὶ Caskey, Keos, 370, 373, πίν. 80 : C1, C42-44.

20. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 153:3 καὶ 157. Orchomenos III, πίν. III:2.

21. Πρβλ. Tiryns IV, πίν. XXI : 12.

ἀφίνεται στο φυσικό χρώμα του πηλού. Τα κύπελλα είναι πιθανότατα μόνωτα (διατηρείται ένα μόνο τμήμα λαβής) με χείλη που κλίνουν προς τα έξω. Πλατιά ταινία με βερνίκι μαύρο ή ερυθρό διακοσμεί το εσωτερικό και εξωτερικό μέρος του χείλους²² (Πί ν. 28δ). Ἡ λαβή ε του Πί ν. 28δ ἴσως προέρχεται ἀπὸ παρόμοιο κύπελλο. Ὑπάρχει καὶ μία ταινιωτὴ λαβὴ σκεπασμένη ὀλόκληρη με βερνίκι που ἀνήκει σὲ κύπελλο με ὑπερυψωμένη λαβή²³ (Πί ν. 28 γ : γ Σχ. 7 : 16).

Μία παραλλαγή τῆς κατηγορίας τῶν πρωτοβερνικωτῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ κεραμεικὴ ἢ γνωστὴ με τὸν ἀγγλικὸ ὄρο *smear ware* (με ἐπάλειψη)²⁴. Μεγάλα χονδροειδῆ οἰκιακὰ ἀγγεῖα, κυρίως ὕδριες, καλύπτονται με ἀραιὸ σκούρο βερνίκι που ἔχει ἀπλωθεῖ με τὴ βούρτσα ἐντελῶς ἀπρόσεκτα καὶ γρήγορα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις (Πίν. 26 β : α).

Γραπτά

Τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς γραπτῆς ΠΕ κεραμεικῆς ἀνήκει στὴν κατηγορία «ἀνοικτὸν ἐπὶ σκοτεινοῦ» (*light on dark*), που εἶναι γνωστὴ ὡς ρυθμὸς Ἁγίας Μαρίας καὶ που χαρακτηρίζει τὴν περιοχὴ τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Φωκίδας²⁵. Τὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ πηλὸ καστανὸ ἢ ἐρυθρῶ καὶ ἔχουν κατὰ κανόνα λεπτὰ τοιχώματα. Μερικὰ εἶναι τροχήλατα. Ἡ ἐπιφάνειά τους καλύπτεται ἀπὸ πυκνὸ σκούρο βερνίκι, μαύρο ἢ ἐρυθρὸ, που εἶναι μᾶλλον κακῆς ποιότητος, θαμπὸ καὶ ἀπολεπίζεται εὐκόλα. Σὲ λίγα ὄστρακα ἢ ἐπιφάνεια παρουσιάζει καὶ τὰ δύο χρώματα, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ ἀποτυχία στὸ ψήσιμο. Τὰ κοσμήματα γράφονται με ἐπίσης θαμπή, παχύρρευστη λευκὴ βαφή, που σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἀφίνοντας ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια ἴχνη που διακρίνονται σχετικὰ εὐκόλα. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι ὅλα ἀπλὰ εὐθύγραμμα, ἀλλὰ παρουσιάζουν ἀρκετὴ ποικιλία : παράλληλες ταινίες, ζώνη ρομβοειδῶν (τὸ συχνότερο θέμα), ἀντίρροπα τρίγωνα (πεταλούδα), ἐπάλληλες γωνίες, συστάδες λοξῶν γραμμιδίων καὶ στιγμές²⁶ (Πί ν. 29 α-β).

Συνηθισμένα σχήματα ἀγγείων εἶναι τὰ δίωτα ἀμφοροειδῆ ποτήρια (*tankards*)²⁷ (Πί ν. 29 β : β-γ, ε-ζ) καὶ τὰ κύπελλα με χείλη που κλίνουν πρὸς τὰ έξω, με λαβὲς εἴτε τοξωτὲς προσκολλημένες στὴν κοιλιὰ, εἴτε ὑπερυψωμένες ταινιωτὲς, που ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ χεῖλος²⁸ (Πί ν. 29 α : α-β, 29 β : δ, η). Στὰ δίωτα ἀμφοροειδῆ ποτήρια ἢ διακόσμηση βρίσκεται στὴν κοιλιὰ καὶ στὶς ταινιωτὲς λαβὲς, ἐνῶ στὰ κύπελλα περιορίζεται συνήθως στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χείλους (Πί ν. 29 α : α-β). Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μένει ἄβαφη καὶ μόνο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος φέρει πλατιά ταινία ἀπὸ σκούρο βερνίκι. Ἐνα τμήμα μόνωτου κυπέλλου με τοξωτὴ λαβὴ εἶναι διακοσμημένο με ζώνες ρομβοειδῶν στὴν κοιλιὰ καὶ ταινίες παράλληλες στὴ λαβὴ. Κατακόρυφη ζώνη ρομβοειδῶν ὑπάρχει καὶ

22. Πρβλ. *Eutresis*, πίν. IX : 4. *Orchomenos III*, πίν. XIX.

23. Πρβλ. *Prehistoric Euboea*, 87, εἰκ. 19 : 24.

24. Caskey, *Argolid*, 296, πίν. 69 : f.g. *Lefkandi*, 8.

25. REG 25 (1912), 271 κ.έ. Γιά τὴν κεραμεικὴ αὐτὴ καὶ τὴ διάδοσή της βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ French, που τὴν ὀνομάζει *white-painted pottery*, French, *Anatolia*, 60-61.

26. Πρβλ. παρόμοια ἀπὸ τὴν Εὐτρηση, *Eutresis*, εἰκ. 155-156 καὶ τὸν Ὀρχομενὸ, *Orchomenos III*, πίν. XIII, XXI, XXIV.

27. Πρβλ. *Eutresis*, πίν. VIII. *Orchomenos III*, πίν. XII-XIII.

28. Πρβλ. *Orchomenos III*, πίν. XX-XXI.

στό τμήμα της κοιλιᾶς ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴ λαβή (Πί ν. 29 β : δ). Τὸ μεγάλο ὄστρακο α τοῦ Πί ν. 29 β δὲν εἶναι σαφές σὲ τί σχῆμα ἀγγείου ἀνήκει. Φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀσκοειδῆ πρόχου²⁹.

Δύο μόνο ὄστρακα τῆς κατηγορίας «σκοτεινὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ» (dark on light), ἡ ὁποία συναντᾶται κυρίως στὴν Πελοπόννησο³⁰, βρέθηκαν. Τὸ ἓνα (Πί ν. 28 α : β), ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο, ἴσως δίωτο ποτήρι (tankard)³¹, καλύπτεται ἀπὸ καστανωπὸ ἐπίχρισμα καλῆς ποιότητας καὶ ἔχει διακόσμηση ἀπὸ μαῦρο βερνίκι μὲ τὸ τυπικὸ ΠΕ γραμμικὸ κόσμημα³². Τὸ ἄλλο, ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο ἐπίσης, φέρει κατακόρυφες στήλες ἀπὸ λοξὰ γραμμίδια μέσα σὲ διπλὴ ταινία, μὲ μαῦρο βερνίκι ἐπάνω σὲ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα (Πί ν. 28 α : α).

Χονδροειδῆ

Μέσα στὸ πλῆθος τῶν ὄστράκων ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα πὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὰ Πρωτοελλαδικὰ ἀπὸ τὰ Μεσοελλαδικὰ, γιὰ συνήθως πρόκειται γιὰ μικρὰ κομμάτια, χωρὶς διαγνωστικὰ χαρακτηριστικά. Ὑπάρχουν ὅμως ἀρκετὰ τμήματα ἀγγείων, πὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ σχετικὴ βεβαιότητα στὴν ΠΕ ἐποχῆ. Σὲ ὅλα τὰ ὄστρακα ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος μὲ πολλὰ τρίμματα πέτρας, καὶ ἔχει χρῶμα καστανό, ἐρυθρωπὸ ἢ γκριζο. Τὰ περισσότερα ἔχουν ἐπιφάνεια λεῖα μὲ ἐπίχρισμα ἀραιωμένου πηλοῦ, χρώματος ἐρυθρωποῦ, γκριζο, καστανοῦ ἢ ὑπολεύκου. Τὸ ψήσιμο εἶναι καλὸ καὶ τὰ τοιχώματα σκληρά.

Ἄμφορες ἢ ὕδριες

Τὰ περισσότερα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ σχήματος. Σώζονται ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ μεγάλο ἀμφορέα ἢ ὕδρια (Πί ν. 29 γ), πὺ δίνουν ὀλόκληρο τὸ περίγραμμα τοῦ ἀγγείου (Σχ. 5 : 4). Ἔχει ψηλὸ λαιμό, χεῖλος μὲ κλίση πρὸς τὰ ἔξω, ὀγκῶδες, σχεδὸν σφαιρικὸ σῶμα, πλατιά ἐπίπεδη βάση καὶ σωληνωτὲς ταινιωτὲς λαβές. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι τυπικὸ τῆς ΠΕ III περιόδου³³. Σὲ παρόμοια ἀγγεῖα φαίνεται ὅτι ἀνήκουν καὶ οἱ ἄλλες σωληνωτὲς λαβές α, β, γ καὶ ε τοῦ Πί ν. 29 δ³⁴. Δύο μεγάλα κομμάτια, τὸ ἓνα μὲ ὀριζόντια (Πί ν. 30α:β) καὶ τὸ ἄλλο μὲ κάθετη κυλινδρική λαβὴ προέρχονται ἴσως ἀπὸ ὕδριες. Τὸ ἰδιαιτέρου χαρακτηριστικὸ τους εἶναι ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια παρουσιάζει ἀνώμαλες, ρηχὲς ἀυλακώσεις, πὺ φαίνεται ὅτι ἔγιναν μὲ τὸ τρίψιμο ξερῶν χόρτων ἢ κλαδιῶν ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου (scored ware)³⁵. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ μερικὰ μικρὰ ὄστρακα τῆς κατηγορίας αὐτῆς (Πί ν. 33 β : γ).

29. Ἴσως παρόμοια στὸ σχῆμα μὲ τὴν πρόχου ἀπὸ τὴ Θήβα, ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, Πίν. 222 β.

30. Korakou, 8 κ.έ. Zygouries, 103 κ.έ. Caskey, Argolid, 295.

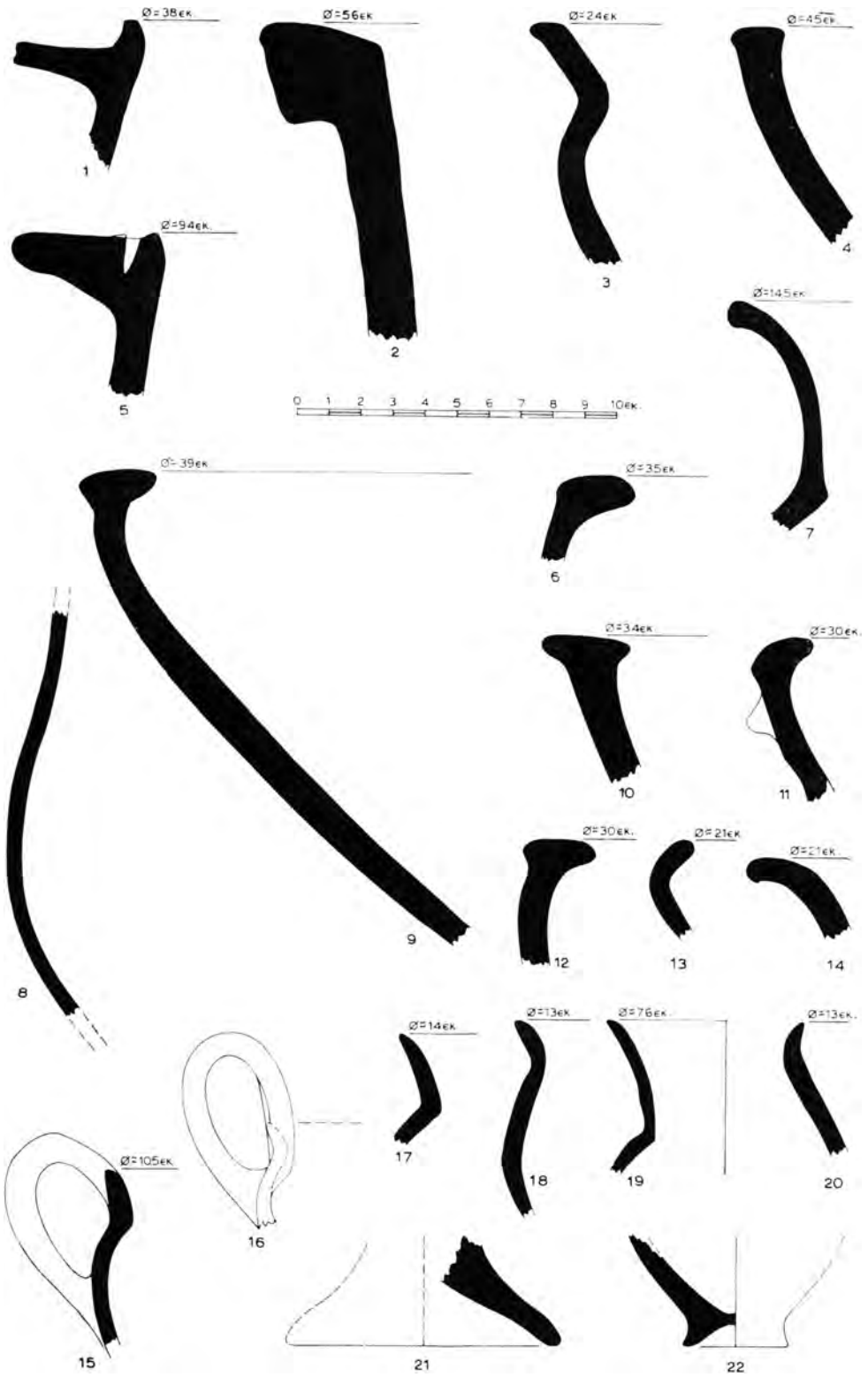
31. Ὁ French παρατήρησε ὅτι δὲν εἶχαν βρεθεῖ στὴ Θήβα ὄστρακα ἀπὸ ποτήρια (tankards) μὲ διακόσμηση «σκοτεινὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ», French, Anatolia, 60.

32. Πρβλ. Korakou, πίν. I : 3. Hesperia XXIV (1955), πίν. 21 : i (ἀπὸ τὴ Λέρνα).

33. Tiryns VI, 16, εἰκ. 12. Eutresis, εἰκ. 153 : 3. Korakou, 8, εἰκ. 8. Orchomenos III, πίν. III : 2.

34. Πρβλ. Zygouries, 108, εἰκ. 99.

35. Ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ βρέθηκε παλαιότερα στὴν Τροία, C. W. Blegen et al., Troy I, 1, 1950, 53-54, στὴ Μακεδονία, W. Heurtley, Prehistoric Macedonia, 1939, 83, εἰκ. 53, στὴν Εὐτρηση, Eutresis, 90, εἰκ. 112 : I καὶ στὸν Ὀρχομενὸ, Orchomenos III, πίν. XXVIII : 1c, e, 2 a. Πρόσφατα παρατηρήθηκε στὸ Λευκαντί, Lefkandí, 8, στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας, Caskey, Keos, 372, πίν. 81 : C25-26, 29-30 καὶ στὰ Σέρβια, K. Rhomiopoulou — C. Ridley, AAA VI (1973), 424, εἰκ. 5.

Σχ. 7.

Πίθοι

Σώζονται αρκετά κομμάτια, κυρίως από το χεῖλος. Ένα (Πί ν. 30 α : α) έχει πλατύ χεῖλος με ἐλαφριά κλίση πρὸς τὰ ἔξω, ἄλλο (Πί ν. 30 γ : α) φέρει κάτω ἀπὸ τὸ πλατὺ ἐπίπεδο χεῖλος του ταινία με τύπους δακτύλων. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα τρία κομμάτια πίθων (Πί ν. 30 γ : β-γ, ζ) με παρόμοια πλαστική ταινία, τὸ ἕνα μάλιστα διατηρεῖ τὸ χεῖλος με ἐλαφριά κλίση πρὸς τὰ ἔξω. Δύο ἀκόμη ὄστρακα πίθων φέρουν σχοινοειδῆ ταινία³⁶ (Πί ν. 30 γ : δ-ε). Σὲ πίθο ἐπίσης ἀνήκει εὐρὺ κυλινδρικό ἐξάρτημα (knob)³⁷ (Πί ν. 30 β : β), καθὼς καὶ μικρὴ μαστοειδῆς ἀπόφυση (Πί ν. 30 δ : δ). Οἱ προεξοχῆς αὐτῆς παρατηροῦνται βέβαια καὶ στοὺς ΜΕ πίθους, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο αὐτὰ κομμάτια πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ ΠΕ ἀγγεῖα, γιατί βρέθηκαν σὲ καθαρῆς ΠΕ ὁμάδες ὄστράκων. Ἡ μοναδικὴ βάση πού βρέθηκε (Πί ν. 31 ε) ἀνήκει σὲ χονδροειδῆ πίθο με ἀνώμαλη ἐπιφάνεια χωρὶς ἐπίχρισμα. Γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίπεδη βάση του διακρίνονται ἀποτυπώματα δακτύλων.

* Ἄλλα σχήματα

Ὑπάρχουν λίγα ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα : ἀμφορίσκοι (Πί ν. 24 β : β καὶ 25 ε : γ Σ χ. 5 : 5), λαβὴ ἀπὸ κουτάλα (scoop) (Πί ν. 24 β : δ), μικρὴ πυξίδα με διάτρητη ἀπόφυση (Πί ν. 24 β : γ) καὶ τριπλῆ λαβὴ ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο (Πί ν. 28 α : δ), πού διατηρεῖ μάλιστα ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος σὲ ὀρισμένα σημεῖα³⁸. Τὸ ὄστρακο δ τοῦ Πί ν. 33 β προέρχεται ἴσως ἀπὸ μικρὴ πυξίδα καὶ τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό του εἶναι ὅτι ἔχει μία σειρὰ ἀπὸ ἐντυπες στιγμές.

(β) ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Ἡ κεραμικὴ τῆς ΜΕ ἐποχῆς εἶναι ἐξίσου ἄφθονη με τὴν ΠΕ κεραμικὴ. Δυστυχῶς καὶ πάλι ἔχομε ὄστρακα καὶ ὄχι ἀκέραια ἀγγεῖα. Μόνο δύο ἀκέραια ἀγγεῖα βρέθηκαν πού προέρχονται ἀπὸ τὸν ἕνα ΜΕ τάφο (Πί ν. 31 β, στ). Ἐπίσης συγκολλήθηκε σχεδὸν ὀλόκληρος καὶ ὁ πίθος πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν παιδικὴ ταφὴ (Πί ν. 31 α).

Τὰ ὄστρακα γενικὰ εἶναι μικρά, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀρκετὰ μεγάλα κομμάτια ἀπὸ τὰ ὅποια μπορούμε νὰ ἀναπαραστήσουμε τὸ σχῆμα τῶν ἀγγείων. Ἀντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ γνωστῆς κατηγορίες τῆς ΜΕ κεραμικῆς με μεγάλο ἀριθμὸ ὄστράκων ἢ καθεμῖα. Ὑπερτεροῦν τὰ γκριζα μινυακὰ καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ἀμαυρόχρωμα. Ὅπως εἶναι φυσικό, πολυἀριθμὰ ἦταν ἐπίσης καὶ τὰ χονδροειδῆ οἰκιακά. Ἡ κεραμικὴ πού βρέθηκε καλύπτει χρονικὰ ὀλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν πρῶμη ὡς τὴν τελευταία φάση της. Ὅπως συνέβη καὶ με τὴν ΠΕ κεραμικὴ, ἡ στρωματογραφία ἐλάχιστα βοήθησε στὴ διάκριση τῶν χρονικῶν ὑποδιαιρέσεων τῆς περιόδου. Γι' αὐτὸ, ἡ κεραμικὴ περιγράφεται κατὰ κατηγορίες καὶ ὄχι σύμφωνα με τὴ χρονολογικὴ ἐξέλιξη.

36. Γιὰ τοὺς ΠΕ πίθους καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν πλαστικὴ τους διακόσμηση βλ. M. Heath Wiencke, «Banded Pithoi of Lerna III, Hesperia XXXIX (1970), 94 κ.έ. Πρβλ. ἐπίσης Eutresis, 110, εἰκ. 148-149 καὶ Tiryns IV, πίν. XIV, XXIII.

37. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 110. Zygouries, εἰκ. 111-112.

38. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 150 : 3. Orchomenos III, πίν. XXX : 4.

Γκρίζα μινυακά

Είναι, όπως αναφέρθηκε, ή πολυπληθέστερη κατηγορία της ΜΕ κεραμεικής. Τα δσπρακα είναι πολύ περισσότερα από τα άμαυρόχρωμα και ίδια σχεδόν σε ποσότητα με τα χονδροειδή οικιακά. Βέβαια, τα μινυακά άγγεϊα βρίσκονται συνήθως σε μεγάλη άφθονία στις ΜΕ θέσεις. Ό αριθμός τους όμως έδω είναι τόσο μεγάλος, ώστε μπορούμε να συμπεράνουμε όχι μόνο πώς ή χρήση του κεραμεικού τροχού βοήθησε στην αύξηση της παραγωγής, αλλά και ότι ο ΜΕ συνοικισμός των Θηβών ήταν αρκετά άκμαϊος και πλούσιος. Ίσως ή Θήβα ήταν ένα κέντρο παραγωγής της κεραμεικής αυτής, πράγμα φυσικό άλλωστε για τη Βοιωτία, όπου τα μινυακά άγγεϊα βρέθηκαν άφθονα και σε άλλες θέσεις (Εϋτρηση, Όρχομενό)³⁹.

Τα δσπρακα ανήκουν χρονικά σε όλες τις φάσεις της ΜΕ έποχης. Ανάμεσά τους υπάρχουν και λίγα που είναι πιθανό να είναι πρώιμα μινυακά, να ανήκουν δηλ. στην τελευταία φάση της ΠΕ περιόδου⁴⁰. Τα δσπρακα αυτά, κάπως χονδροειδή, με άκάθαρο πηλό, βρέθηκαν σε ομάδες με καθαρή ΠΕ κεραμική. Δεν υπήρχε βέβαια άδιατάρακτη στρωματογραφία, ώστε να είμαστε άπόλυτα σίγουροι και δεν άποκλείεται να πρόκειται για ΜΕ δσπρακα που αναμίχθηκαν με ΠΕ δσπρακα.

Σχεδόν όλα τα γκρίζα μινυακά είναι τροχήλατα. Ό πηλός είναι καλής ποιότητας και συνήθως έχει χρώμα άνοικτό γκρίζο και, σπάνια, σκούρο γκρίζο. Μερικά δσπρακα έχουν πηλό καστανό, ή έξωτερική τους επιφάνεια όμως είναι πάλι γκρίζα. Το ψήσιμο είναι γενικά πολύ καλό και τα τοιχώματα σκληρά και λεπτά. Η επιφάνεια είναι σχεδόν πάντα γυαλιστερή και λεία και παρουσιάζει τη χαρακτηριστική «σαπωνοειδή ύψη» των καλών μινυακών άγγείων⁴¹. Το χρώμα της επιφάνειας είναι στις περισσότερες περιπτώσεις ίδιο με το χρώμα του πηλού, δηλ. άνοικτό γκρίζο.

Κύπελλα με βάση

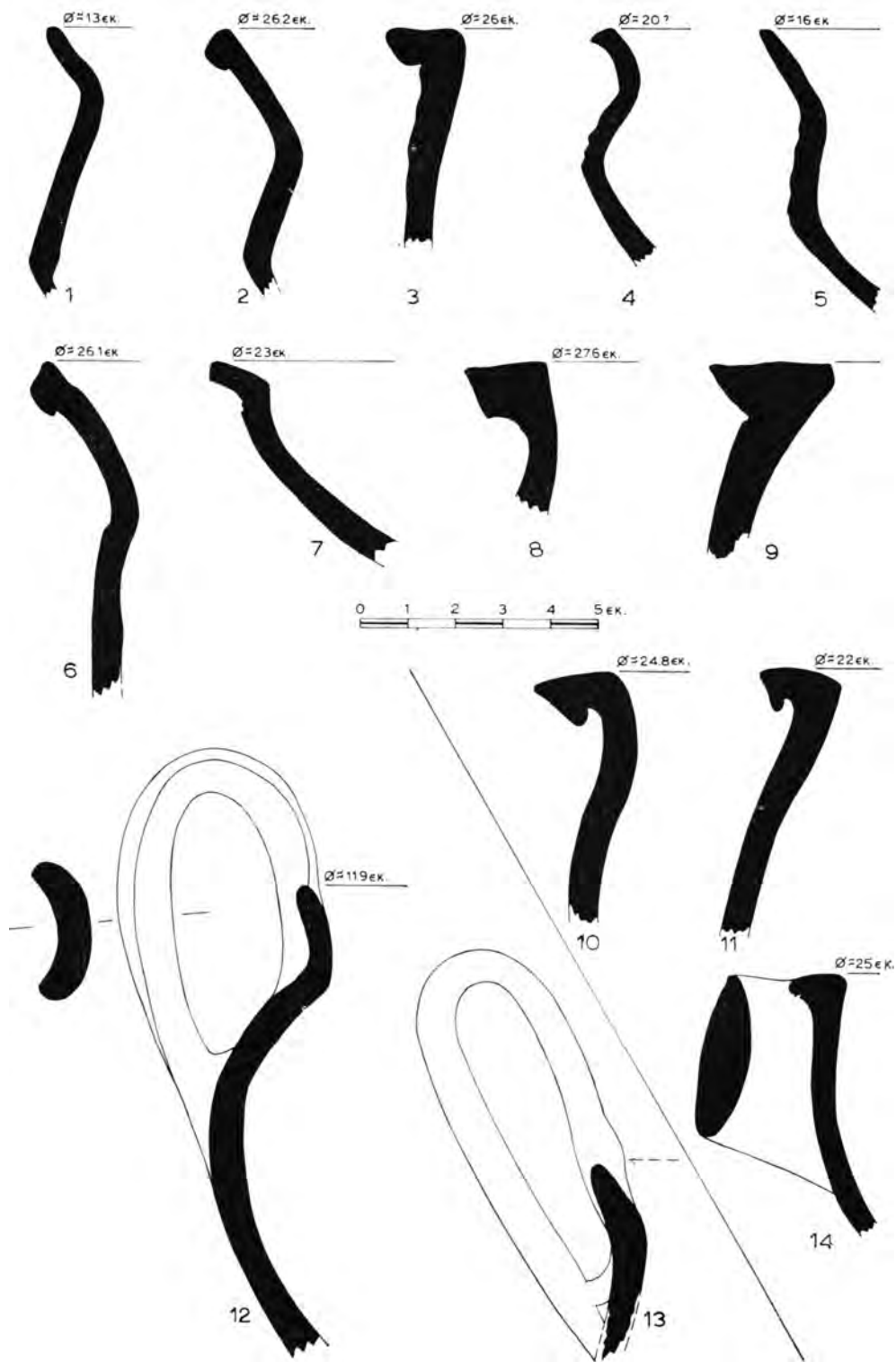
Ύπάρχουν πολλά δσπρακα από το σχήμα αυτό⁴², αλλά δε σώθηκε κανένα τμήμα που να δίνει όλόκληρο το περίγραμμα του άγγείου. Έχουμε μόνο κομμάτια, μερικά μάλιστα πολύ μεγάλα, από τις βάσεις και το επάνω τμήμα των άγγείων. Οί βάσεις είναι άλλοτε ψηλές και άλλοτε μέτριες ή και χαμηλές (Πί ν. 31γ, 33η· Σχ. 9: 4-6, 7). Είναι όλες κοϊλες. Μερικές είναι άδιακόσμητες και έχουν ένα μόνο πλαστικό δακτύλιο τοποθετημένο στην άρχή της κοιλιάς ή σχεδόν στη μέση της βάσεως ή και χαμηλότερα (Πί ν. 33 δ). Οί ψηλές και μάλλον όγκώδεις βάσεις διακοσμούνται με άλλεπάλλ-

39. Ό G. Childe, JHS 35 (1915), 196 κ.έ. είχε θεωρήσει τη Βοιωτία και τη Φωκίδα πατρίδα της μινυακής κεραμεικής. Για πρόσφατη εξέταση του προβλήματος της καταγωγής της μινυακής κεραμεικής βλ. D. H. French, Migrations and «Minyan» Pottery in Western Anatolia and the Aegean, BA Migrations, 51, όπου υποστηρίζεται ότι ή Βοιωτία ήταν ένα από τα κύρια κέντρα παραγωγής των γκρίζων μινυακών άγγείων, όχι όμως το μοναδικό.

40. Όπως είναι γνωστό, ή μινυακή κεραμική εμφανίζεται ήδη στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο στη Λέρνα, Caskey, Argolid, 296 κ.έ. και στο Λευκαντί, Lefkandi, 8-9.

41. Ό Caskey, MBA, 119, παρατήρησε ότι ή «σαπωνοειδής ύψη» των μινυακών υπάρχει μόνο στα καλύτερα δείγματα, δηλ. είναι μάλλον σπάνια. Τα μινυακά όμως δσπρακα της άνασκαφής παρουσιάζουν σχεδόν όλα τη χαρακτηριστική αυτή ύψη.

42. Είναι το σχήμα που είναι γνωστό με τον άγγλικό όρο goblet και που συνήθως στην έλληνική όρολογία άποδίδεται με τη λέξη κύλιξ.

Σχ. 8.

ληγες αὐλακώσεις, συνήθως πυκνές καὶ σπάνια ἀραιές. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ ἡ καλύτερα διατηρημένη καὶ μεγαλύτερη βάση (Πί ν. 33 η· Σχ. 9:7), ὕψ. 0.10 καὶ διάμ. 0.085 μ. Ἡ βάση αὐτὴ διακρίνεται καὶ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι διατηρεῖ τοὺς ἀρχαίους μολυβένιους συνδέσμους μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε συγκολληθεῖ⁴³.

Τὸ μέγεθος τῶν ἀγγείων αὐτῶν ποικίλλει. Ὑπάρχουν μερικὰ πολὺ μεγάλα, ὅπως δείχνει π.χ. ἡ βάση τοῦ Πί ν. 33 η καὶ τὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν κοιλιὰ καὶ ἡ βάση πολὺ ἀνοικτοῦ κύπελλου (Πί ν. 31 δ· Σχ. 9:4). Συνήθως ὅμως τὰ κύπελλα ἔχουν μέτριο μέγεθος. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὸ περίγραμμα εἶναι ἔντονα γωνιῶδες (Πί ν. 32 α:α, 32 β:α, 32 γ:β· Σχ. 8:1, 2, 4) καὶ σὲ ἐλάχιστες ἡμισφαιρικό (Πί ν. 32δ:γ-ζ· Σχ. 8:12). Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μερικὲς φορές διακοσμεῖται μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις (Πί ν. 32 γ:β, ζ). Οἱ λαβὲς εἶναι συνήθως πλατιὲς ταινιωτές καὶ χαμηλές, τοποθετημένες λίγο πρὸ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (Πί ν. 32 β:α, 32 δ:β-ζ). Δὲν ἔχομε πολλὰ δείγματα ὑπερψωμένων ταινιωτῶν λαβῶν. Οἱ λίγες λαβὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους (Πί ν. 32 δ:ε-ζ· Σχ. 8:12) παρουσιάζουν κοίλανση, ἄλλοτε ἔντονη καὶ ἄλλοτε μόλις διακρινόμενη. Ὅλες οἱ ἄλλες λαβὲς εἶναι τελείως ἐπίπεδες. Ὑπάρχουν ὀρισμένες μὲ κάποιο εἶδος διακοσμῆσεως, ὅπως ἡ λαβὴ ποῦ ἔχει τέσσερις κατακόρυφες ραβδώσεις (Πί ν. 32 ε:ζ), ἡ λαβὴ μὲ ἐγχάρακτο σταυρὸ στὴν ἀρχὴ της⁴⁴ (Πί ν. 32 ε:δ) καὶ ἡ λαβὴ μὲ ἐγχάρακτη κατακόρυφη γραμμὴ ποῦ καταλήγει σὲ πλαστικὸ δισκάριο (Πί ν. 32 ε:η), φανερὴ ἀπομίμηση τοῦ καρφιοῦ ποῦ στερέωνε τὶς λαβὲς τῶν μεταλλικῶν ἀγγείων⁴⁵. Ἄλλου εἴδους λαβὲς, ἀπὸ τὶς ὁποῖες βρέθηκαν ἀρκετές, εἶναι οἱ λεπτὲς κυλινδρικές, τοποθετημένες ὀρθιες στὴν κορυφὴ τοῦ χείλους⁴⁶ (Πί ν. 32 ε:θ). Τὸ ἐπάνω μέρος τῶν ἀγγείων αὐτῶν καταλήγει σὲ στόμιο πλατὺ μὲ κλίση πρὸς τὰ ἔξω καὶ χεῖλος συνήθως ἀρκετὰ παχύ, μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ποῦ ἐξέχει ἐλαφρά (Πί ν. 32 α:α, 32 β:α, 32 δ:δ· Σχ. 8:1-2). Μερικὲς φορές, τὸ χεῖλος εἶναι μικρὸ καὶ σχεδὸν κατακόρυφο (Πί ν. 32 β:δ). Σὲ ὀρισμένα μεγάλα κύπελλα τὸ ἀπλὸ χεῖλος ἐξελίσσεται σὲ χεῖλος ἰδιαίτερα βαρὺ καὶ παχύ, ποῦ φαίνεται σὲ τομὴ σχεδὸν τετράγωνο (Πί ν. 24 γ:δ, 32 γ:ζ· Σχ. 8:3, 8-9). Τὸ χεῖλος αὐτὸ παρατηρήθηκε ἀπὸ τὴν Goldman στὴν Εὐτρησι σὲ κίτρινα μινυακὰ ἀγγεῖα καὶ ὀνομάστηκε «ράμφος γερακιοῦ» (hawk's beak)⁴⁷. Στὸ Λευκαντὶ βρέθηκαν καὶ γκριζὰ μινυακὰ μὲ παρόμοιο χεῖλος⁴⁸. Φαίνεται ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἐμφανίστηκε στὴν τελευταία φάση τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ἐπειδὴ καὶ στὶς δύο παραπάνω θέσεις τὰ ἀγγεῖα μὲ αὐτὸ τὸ χεῖλος βρέθηκαν στὰ νεώτερα ΜΕ στρώματα.

Κύπελλα μὲ ἐπίπεδη βάση

Εἶναι πιθανὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα νὰ ἀνήκουν σὲ κύπελλα μὲ ἐπίπεδη βάση. Μόνο ἓνα ὅμως διατηρεῖ ὀλόκληρο τὸ περίγραμμά του μὲ μικρὸ τμήμα τῆς βάσεως.

43. Σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τοῦ μολύβδου γιὰ τὴ σύνδεση τῶν σπασμένων ἀγγείων στὴ ΜΕ ἐποχή, βλ. R. J. Howell, BA Migrations, 77.

44. J. H. Crouwel, Kadmos XII (1973), 101 κ.έ., ὅπου ὑπάρχει κατάλογος τῶν μινυακῶν ἀγγείων μὲ ἐγχάρακτα σημεῖα.

45. Βλ. Caskey, MBA, 119.

46. Eutresis, εἰκ. 184:3-4. Prehistoric Euboea, εἰκ. 21:45.

47. Eutresis, 165, εἰκ. 231.

48. Lefkandi, 10.

Πρόκειται για κύπελλο μεγωνιώδες περίγραμμα και λεπτό κατακόρυφο χείλος (Πί ν. 32α:β-γ· συνανήκουν Σ χ. 9:3).

Κάνθαροι

Ἐκ τῶν ὄστρακα πού βρέθηκαν φαίνεται ὅτι καί τὸ σχῆμα αὐτὸ ἦταν κοινό. Δὲ συγκολλήθηκε κανένα ὀλόκληρο ἄγγειο, τὰ ὄστρακα ὅμως δίνουν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ περίγραμμα τοῦ σχήματος (Πί ν. 32 β: β, 32 γ: γ, 32 δ: α· Σ χ. 8:5). Ἔχουν κορμὸ ἄλλοτε ἡμισφαιρικό καὶ ἄλλοτεγωνιώδη, πλατὺ στόμιο μὲ χεῖλη κατακόρυφα καὶ δύο ὑπερυψωμένες ταινιόσχημες λαβὲς πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν λίγο πρὸ κάτω ἀπὸ αὐτό. Εἶναι ἀρκετὰ πλατιῆς (Πί ν. 32 ε: α· Σ χ. 8:13), ὑπάρχουν ὅμως καὶ λεπτότερες (Πί ν. 32δ:α). Μερικὲς φορὲς εἶναι τόσο στενὲς πού θυμίζουν λεπτὲς κυλινδρικές λαβὲς (Πί ν. 32β:β). Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ λαβὴ εἶναι προσαρμοσμένη ἔξω ἀπὸ τὸ χεῖλος (Πί ν. 32 β: β) καὶ σὲ λίγες μόνο μέσα ἀπὸ τὸ χεῖλος (Πί ν. 32 ε: γ). Ὅρισμένα κομμάτια ἀπὸ κανθάρους φέρουν διακόσμηση ἀπὸ λεπτὲς ἀυλακώσεις στὸν ὦμο (Πί ν. 32 γ: γ· Σ χ. 8:5). Κανένα τμήμα δὲ διατηρεῖ τὴ βάση του καὶ ἔτσι δὲ γνωρίζομε τὴ μορφή πού θὰ εἶχαν οἱ βάσεις. Ὅπως εἶναι συνηθισμένο στὰ ἄγγεια αὐτά, θὰ ἦταν ἐπίπεδες ἢ ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένες⁴⁹. Ἡ βάση δ τοῦ Πί ν. 33 δ (Σ χ. 9:2) ἀνήκει πιθανὸν σὲ κάνθαρο⁵⁰.

Κύπελλα τύπου Βαφειοῦ

Ἐπὶ τῶν τριῶν βέβαια κομμάτια αὐτοῦ τοῦ σχήματος (Πί ν. 33δ:α-γ· Σ χ. 9:1). Ὅλα ἔχουν μικρὲς διαστάσεις καὶ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ καλύτερα σωζόμενο (Σ χ. 9:1) ἡ διάμετρος τοῦ στομίου εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ὕψος. Ἡ βάση εἶναι πλατιά καὶ ἐπίπεδη καὶ τὰ τοιχώματα ἀνοίγουν πρὸς τὰ ἑπάνω. Καὶ τὰ τρία διατηροῦν τὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὶς ταινιόσχημες καὶ μᾶλλον πλατιῆς λαβὲς τους, πού καταλήγουν στὴ βάση ἢ λίγο ψηλότερα⁵¹.

Κλειστά ἄγγεια

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει καὶ τὸ μόνο ἀκέραιο μινυακὸ ἄγγειο (Πί ν. 31στ· Σ χ. 4:1), πού βρέθηκε στὸ ΜΕ τάφο 1. Εἶναι μικροσκοπικός ἀμφορίσκος, μὲ πλατὺ χαμηλὸ στόμιο, σφαιρική κοιλία, μικρὴ ἐπίπεδη βάση καὶ δύο ταινιόσχημες λαβὲς. Ὑψ. 0.05, διάμ. χείλους 0.05, κοιλίας 0.06, βάσεως 0.025 μ. (Ἀρ. εὔρ. ΒΕ 2024). Ἄγγεια τοῦ σχήματος αὐτοῦ, ἐπίσης μικρῶν διαστάσεων, εἶναι συνήθη κτερίσματα τῶν ΜΕ τάφων⁵².

Τὸ στόμιο γ τοῦ Πί ν. 32β (Σ χ. 8:6) φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ ἀμφορέα πού ἔχει σχῆμα παρόμοιο μὲ τὸν ἀμφορέα Γ 47 τοῦ Β' Ταφικοῦ Περιβόλου τῶν Μυκηνῶν⁵³.

Ἐπὶ τῶν τριῶν κυλινδρικές λαβὲς (Πί ν. 32 ε: β, ε), ἡ μία μάλιστα θυμίζει τὶς

49. Eutresis, εἰκ. 187.

50. Ταφικός Κύκλος Β', πίν. 234: Α-7. Lefkandi, εἰκ. 11.

51. Πρβλ. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος Γ, πίν. 402 β. Eutresis, εἰκ. 188: I. Ταφικός Κύκλος Β', πίν. 230: Ζ-86, I-107.

52. Ταφικός Κύκλος Β', 280, πίν. 224. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος, Γ', πίν. 400 β.

53. Ταφικός Κύκλος Β', πίν. 224.

γνωστές οριζόντιες λαβές των άμαυρόχρωμων πίθων. Πρέπει να ανήκουν σε κλειστά αγγεία, πιθανότατα ύδριες. Ύδριες της εποχής αυτής, όχι όμως γκριζες μινυακές, είναι γνωστές από την Εύτρηση και τον Β' Ταφικό Περίβολο των Μυκηνών⁵⁴.

Μαύρα μινυακά

Ό πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν μαύρων μινυακῶν συμφωνεῖ μετὰ τὴ γνωστὴ διαπίστωση, ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι σπάνια στὴ Βοιωτία, ἐνῶ ἀντίθετα ἀφθονοῦν στὴν Πελοπόννησο⁵⁵.

Μόνο τέσσερα ὄστρακα εἶναι ἀναμφίβολα μαύρα μινυακά καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ τυπικὸ σχῆμα τῆς κατηγορίας αὐτῆς, δηλ. τὸ πολὺ ἀνοικτὸ κύπελλο μετὰ γωνιώδεις περιγράμματα⁵⁶. Δύο ὄστρακα εἶναι ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸ ἓνα μάλιστα διατηρεῖ καὶ τὴ μικρὴ κάθετη λαβὴ του (Πί ν. 33α:α-β· Σχ. 6:1, 5). Ἐπειδὴ καὶ τὰ δύο ὄστρακα εἶναι πολὺ μικρά, δὲν ξέρομε ἀν εἶχαν τὴ συνηθισμένη στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἐγχάρακτη διακόσμηση. Βρέθηκε ὅμως ἓνα μικρὸ ὄστρακο ἀπὸ τὴ μέση περίπου παρόμοιου κυπέλλου (Πί ν. 33β:α) μετὰ τρεῖς παράλληλες ἐγχάρακτες γραμμὲς ποὺ θὰ σχημάτιζαν τὶς χαρακτηριστικὲς γιρλάντες τῶν μαύρων μινυακῶν⁵⁷. Ὑπάρχει καὶ μία χαμηλὴ δακτυλιόσχημη βάση τῆς ὁποίας σώθηκε τὸ μισὸ μόνο τμήμα⁵⁸.

Καὶ τὰ τέσσερα ὄστρακα εἶναι τροχήλατα καὶ καλῆς ποιότητος. Ὁ πηλὸς εἶναι γκριζοκάστανος καὶ ἀρκετὰ καθαρὸς. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ παχὺ λαμπερὸ μαῦρο ἐπίχρισμα ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα ἔχει ἀπολεπιστεῖ.

Κίτρινα μινυακά

Στὴν πραγματικότητα ἓνα μόνο μικρὸ ὄστρακο ἀπὸ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο μετὰ λεπτὰ τοιχώματα εἶναι ἀναμφισβήτητα κίτρινο μινυακὸ (Πί ν. 33γ:γ). Ὁ πηλὸς εἶναι πολὺ καθαρὸς καὶ ἡ ἐπιφάνεια λεία, μετὰ λεπτὸ γυαλιστερὸ ἐπίχρισμα στὸ ἴδιο χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἐπειδὴ εἶναι τὸ μοναδικὸ ὄστρακο αὐτῆς τῆς κατηγορίας καὶ ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα τῶν πραγματικῶν ἀργείων κίτρινων μινυακῶν ἀγγείων πρέπει μᾶλλον νὰ ἀνήκει σὲ ἀγγεῖο ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα.

Μονόχρωμα μετὰ ἀνοικτόχρωμο ἐπίχρισμα

Στὴν κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνομε ἀρκετὰ ὄστρακα καλῆς ποιότητος ποὺ ἔχουν τὴν ὑφὴ καὶ τὰ σχήματα τῶν μινυακῶν καὶ καλύπτονται μετὰ στιλπνὸ ἀνοικτόχρωμο ἐπίχρισμα. Σὲ ὀρισμένες δημοσιεύσεις ἡ κεραμικὴ αὐτὴ ἀναφέρεται ὡς κίτρινη μινυακή⁵⁹. Ὁ ὅρος δηλ. κίτρινα μινυακά χρησιμοποιεῖται τελευταῖα γιὰ μιὰ μεγάλη κατηγορία μονόχρωμων ἀγγείων, ποὺ ἡ ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια θυμίζει τὰ μινυακά, ἀλλὰ ποὺ τὸ χρῶμα τους ποικίλλει ἀπὸ ἀνοικτὸ καστανὸ ἕως πορτοκαλί⁶⁰.

54. Eutresis, εἰκ. 232:Ι. Ταφικὸς Κύκλος Β', 281, πίν. 225.

55. R. J. Buck, Phoenix 20 (1966), 200.

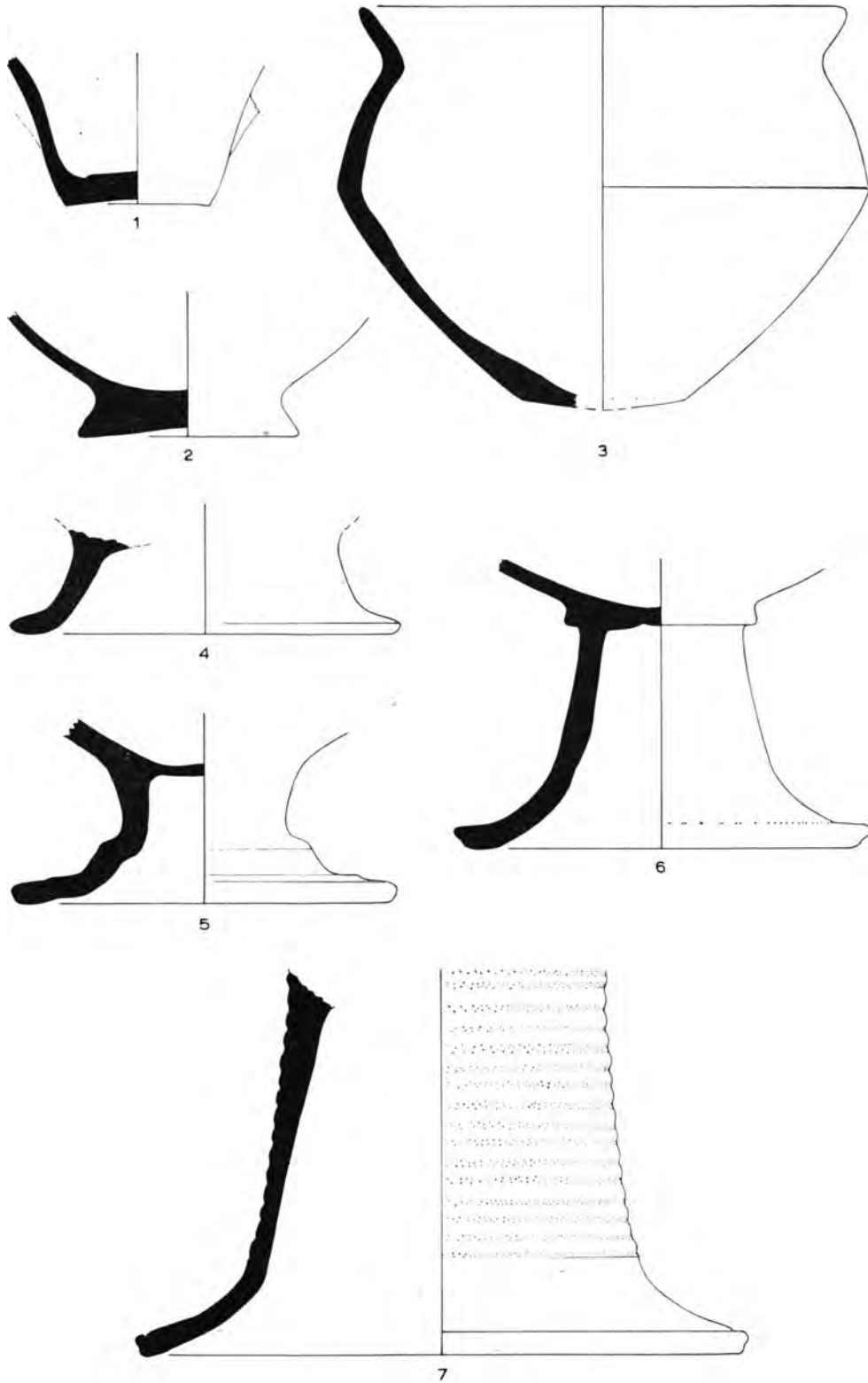
56. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 178, 180.

57. Πρβλ. ὀ.π., εἰκ. 181.

58. Πρβλ. ὀ.π., εἰκ. 179.

59. Ὀ.π., 162 κ.έ.

60. Βλ. καὶ Prehistoric Euboea, 95.

Σχ. 9.

Τὰ ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου τῆς Θήβας ἀνήκουν σχεδὸν ὅλα σὲ μεγάλα βαθιὰ κύπελλα μὲ χαμηλὴ βάση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς δύο βάσεις ποὺ βρέθηκαν⁶¹ (Πί ν. 33 ζ: γ-δ). Σώζονται ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος, ποὺ ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα «ράμφος γερακιῦ», ἄλλοτε παχύτερο καὶ ἄλλοτε λεπτότερο⁶² (Πί ν. 33 ζ: α-β, 33 ε: α· Σχ. 8: 10-11). Λαβὲς διατηροῦνται σὲ τρεῖς μόνο περιπτώσεις: ἡ μία εἶναι κυλινδρική ὀριζόντια καὶ οἱ δύο ἄλλες ταινιωτὲς κάθετες, — ἡ μία ἀνήκε ἴσως σὲ κανθαροειδές (Πί ν. 33 γ: α). Ὅλα τὰ ὄστρακα εἶναι τροχήλατα καὶ παρουσιάζουν πηλὸ καθαρό, ἀνοικτὸ καστανέρυθρο ἢ γκριζοκάστανο καὶ ὁμοιόχρωμο, πολὺ λαμπερό, ἐπίχρισμα. Τὰ τοιχώματα εἶναι συνήθως λεπτά.

Στὴν κατηγορία αὕτῃ πρέπει νὰ καταταχθεῖ καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἀγγεῖα τοῦ ΜΕ τάφου Ι. Εἶναι ἀμορφίσκος μὲ ἀμφικωνικὸ σῶμα, μικρὴ ἐπίπεδη βάση, βραχὺ περιλαίμιο καὶ δύο ταινιόσχημες κατακόρυφες λαβές, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν στὸν ὄμο⁶³ (Πί ν. 31 β· Σχ. 4:2). Ἡ ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ κατεστραμμένη, ἀλλὰ σὲ μερικὰ σημεῖα διατηρεῖ ἓνα καστανοκίτρινο ἐπίχρισμα, μᾶλλον στιλπνὸ. Στὸν ὄμο φέρει σειρὲς ἀπὸ ὀριζόντιες αὐλακώσεις. Τὸ κιτρινωπὸ γυαλιστερό ἐπίχρισμα μοιάζει μὲ τὸ ἐπίχρισμα τῶν κίτρινων μινυακῶν ἀγγείων. Ἐξάλλου τὸ σχῆμα του μὲ τὸ γωνιώδες περίγραμμα καὶ οἱ αὐλακώσεις στὸν ὄμο θυμίζουν μινυακὰ ἀγγεῖα. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ μίμηση μινυακοῦ προτύπου⁶⁴. Ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς καστανός, τὸ ψήσιμο ὄχι πολὺ καλὸ. Ὑψ. 0.14, διάμ. χείλους 0.08, κοιλίας 0.14, βάσεως 0.05 μ. (Ἄρ. εὐρ. ΒΕ 2025).

Στὴν ὁμάδα τῶν μονόχρωμων ἀγγείων μπορεῖ νὰ περιλάβουμε καὶ μία ἀρκετὰ μεγάλη ὁμάδα ὄστράκων, ποὺ ἡ ἐπιφάνειά τους σκεπάζεται ὀλόκληρη ἀπὸ θαμπὸ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Τὸ ἐπίχρισμα εἶναι ἀρκετὰ παχὺ, ἔχει ὅμως τοποθετηθεῖ τόσο ἀπρόσεκτα, ὥστε δὲν ἔχει ἀπλωθεῖ ὁμοιόμορφα σὲ ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση διακοσμῆσεως μὲ λεπτὲς ταινίες (Πί ν. 34 α: ν). Συνήθως προέρχονται ἀπὸ μεγάλα οἰκιακὰ ἀγγεῖα (πιθαμοφρεῖς, ὑδρίες, πρόχους κ.ἄ.).

Ἐρυθρὰ μονόχρωμα (ἐρυθρὰ μινυακὰ)

Ἡ κατηγορία αὕτῃ συνήθως ὀνομάζεται ἐρυθρὰ μινυακὴ (red minyan) καὶ ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ὑπάρχει ἀφθονὴ στὴ Βοιωτία⁶⁵. Πράγματι, στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρὰ μονόχρωμα ἀγγεῖα, μὲ σχήματα μινυακὰ. Μερικὰ εἶναι κύπελλα μὲ ψηλὴ βάση. Ἀπὸ αὐτὰ σώζονται, σχεδὸν ἀκέραιες, τρεῖς βάσεις χωρὶς αὐλακώσεις (Πί ν. 33 στ: α-β). Ἀπὸ παρόμοιο κύπελλο διατηρεῖται τὸ κάτω τμήμα τῆς κοιλίας μὲ ρηχὲς αὐλακώσεις (Πί ν. 34 δ: γ). Τρία ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ κύπελλα ἔχουν γωνιώδες περίγραμμα μὲ ἔντονη τμήση (Πί ν. 34 στ: α-γ· Σχ. 6:2-4). Ὑπάρχει ἀκόμη μεγάλο τμήμα φιάλης μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ παχιὰ τοιχώματα (Πί ν. 34 δ: α· Σχ. 6:6).

61. Ἡ μία ὅπως Eutresis, εἰκ. 231 κάτω ἀριστερά.

62. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 231, ἐπάνω σειρά.

63. Πρβλ. Δυτικὸν Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος, Α', 316 καὶ Γ', πίν. 71 β καὶ 400 β.

64. Παρόμοιοι ἀμορφίσκοι μὲ ὑποκίτρινο στιλπνὸ ἐπίχρισμα βρέθηκαν στὸν Β' Ταφικὸ Περιβόλο τῶν Μυκηναίων, Ταφικὸς Κύκλος Β', 281, πίν. 224. Ὁ Μυλωνᾶς τοὺς θεωρεῖ ὡς μινυακοὺς κατὰ τὴν κατασκευή. Ὁ ἓνας (M 145) φέρει ἐπίσης αὐλακωτὴ διακόσμηση στὸν ὄμο.

65. Πρβλ. R. J. Buck, Phoenix 20 (1966), 200.

Σε κλειστά άγγεϊα, πιθανόν πρόχους, άνήκουν δύο όστρακα (Πί ν. 34 στ : δ-ε) τó ένα φέρει αυλακώσεις. Η λαβή γ του Πί ν. 33 στ είναι ή τυπική όριζόντια λαβή τής ΜΕ έποχής και προέρχεται μάλλον από πιθόσχημο άμφορέα.

Ό πηλός είναι σε άλλα όστρακα καθαρός και σε άλλα κάπως ακάθατος και έχει χρώμα ανοιχτό καστανό, γκρίζο ή κιτρινωπό. Σχεδόν όλα τά όστρακα είναι καλής ποιότητας. Καλύπτονται από παχύ, βαθύ έρυθρό επίχρισμα, τó όποιο συνήθως είναι πολύ λαμπερό.

Όπως είναι γνωστό, ή κεραμεική αυτή συχνά έχει γραπτή διακόσμηση με υπόλευκο χρώμα⁶⁶. Δύο μόνο όστρακα με παρόμοια διακόσμηση βρέθηκαν. Τó ένα, από κλειστό άγγεϊο με λεπτά τοιχώματα, διατηρεί λεπτή υπόλευκη ταινία (Πί ν. 34στ:δ). Η βάση β του Πί ν. 33στ έφερε επίσης διακόσμηση με πλατιές λευκές ταινίες, πού έλάχιστα όμως διακρίνονται.

Άμαυρόχρωμα

Τά άμαυρόχρωμα όστρακα βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες. Μετά τά μινυακά είναι ή πολυπληθέστερη κατηγορία. Κανένα άκέραιο άγγεϊο δέ βρέθηκε ούτε και συγκολλήθηκε, άν και έχομε όρισμένα μεγάλα τμήματα άγγεϊών, κυρίως πίθων. Άντιπροσωπεύονται όλες σχεδόν οί κατηγορίες, όπως τις ξεχώρισαν αρχικά ό Blegen και ύστερα ή Goldman και ό Buck⁶⁷. Τά περισσότερα βέβαια όστρακα άνήκουν, όπως είναι φυσικό, στην πρώτη από τις τρεις γνωστές ομάδες τής άμαυρόχρωμης κεραμεικής, δηλ. στα χονδροειδή άγγεϊα (coarse ware). Υπάρχουν λίγα δείγματα από τή δεύτερη ομάδα πού περιλαμβάνει τά λεπτά, καλής ποιότητας, άγγεϊα (fine ware), και αρκετά από τήν τρίτη ομάδα των άγγεϊών με πολύχρωμη διακόσμηση.

Α. Άμαυρόχρωμα χονδροειδή

Άμαυρόχρωμα με ώχροπράσινη επιφάνεια

Η κεραμεική αυτή ονομάζεται επίσης «Αϊγινητική», γιατί, όπως είναι γνωστό, βρέθηκε άφθονη στην Αϊγινα⁶⁸. Είναι ή κατηγορία matt-painted I τής Goldman και buff-green του Buck. Βρέθηκαν πολλά όστρακα. Τά περισσότερα είναι χειροποίητα και λίγα μόνο φαίνονται νά είναι τροχήλατα. Ό πηλός είναι μάλλον ακάθατος με μικρά τρίμματα πέτρας και έχει χρώμα ώχροπράσινο. Η επιφάνεια δέν έχει συνήθως επίχρισμα, εκτός από λίγες περιπτώσεις πού φέρει λεπτό επίχρισμα στο ίδιο χρώμα του πηλού. Η διακόσμηση αποτελείται από εϋθύγραμμα και λίγα καμπυλόγραμμα σχέδια, πού έχουν γίνει με θαμπή βαφή μαύρη ή σκούρα καστανωπή (Πί ν. 34ε:α-ζ, 34γ). Δέν παρατηρείται μεγάλη ποικιλία κοσμημάτων. Υπάρχουν μόνο τά μοτίβα του Buck 4B, 6B, 10, 14, 82 και 97.

Τά περισσότερα όστρακα προέρχονται από κλειστά άγγεϊα. Τó μόνο σχήμα πού αναγνωρίζεται με βεβαιότητα είναι τά συνηθισμένα μεγάλα πιθοειδή άγγεϊα (σχήμα

66. Eutresis, 125, εικ. 174-175.

67. Korakou, 19 κ.έ. Eutresis, 144-145, 167. Buck, 240 κ.έ.

68. J. P. Harland, Prehistoric Aigina, 1925, 16-17. G. Welter, Αϊγινα, 1962, 44. Πρβλ. επίσης Prehistoric Euboea, 97.

C1 του Buck), τύπου Αίγινας και Εϋτρησης⁶⁹. Ὑπάρχει ἓνα ἄρκετὰ μεγάλο κομμάτι ἀπὸ εὐρὸ ἐπίπεδο χεῖλος παρόμοιου πίθου (Πί ν. 34γ:γ Σχ. 7:5). Διατηρεῖται καὶ ἡ ὀπὴ γιὰ τὴ στερέωση τοῦ καλύμματος. Σὲ ἀνοικτὸ ἄγγεῖο, ἴσως ρηχὴ φιάλη, ἀνήκει τὸ ὄστρακο γ τοῦ Πί ν. 34ε⁷⁰.

Ἐμαυρόχρωμα μὲ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα

Τρία ὄστρακα (Πί ν. 34ε:η-θ, 34β:γ) ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτὴ ποὺ εἶναι ἡ κατηγορία 5 τῆς Goldman καὶ white-slipped ware τοῦ Buck. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος ἐρυθρωπός. Ἡ ἐπιφάνεια σκεπάζεται ἀπὸ παχὺ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἔχουν σχεδιαστεῖ ἀπλὰ εὐθύγραμμα κοσμήματα μὲ θαμπὴ μαύρη βαφή. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὄστρακα (Πί ν. 34β:γ Σχ. 7:3) διατηρεῖ διακόσμηση μὲ δύο χρώματα, δηλ. ἐρυθρὴ ταινία στὴ βάση τοῦ χείλους καὶ διάγραμμα τρίγωνο μὲ μαύρη βαφή στὴν κοιλία. Προέρχεται ἀπὸ ἀνοικτὸ σκυφοειδὲς ἄγγεῖο καὶ εἶναι τροχήλατο (σχῆμα A2 τοῦ Buck). Τὰ ἄλλα δύο ὄστρακα ἀνήκουν σὲ κλειστὰ ἄγγεῖα καὶ εἶναι χειροποίητα (Πί ν. 34ε:η-θ).

Ἐμαυρόχρωμα μὲ ἐρυθρωπὴ ἐπιφάνεια

Εἶναι ἡ κατηγορία 2 καὶ 3 τῆς Goldman καὶ red ware τοῦ Buck. Ὅστρακα ἀπὸ ἄγγεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ βρέθηκαν σὲ μεγάλες ποσότητες (Πί ν. 34α:α-μ, 34β:α-β, δ-ζ, 35α). Ἄρκετὰ εἶναι τροχήλατα. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος καὶ ἔχει χρῶμα ἐρυθρωπὸ ἢ βαθὺ ἐρυθρό. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι λεία καὶ συνήθως φέρει ἐπίχρισμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Τὰ κοσμήματα ἔχουν σχεδιαστεῖ μὲ βαφή μαύρη ἢ καστανωπὴ. Ὑπάρχει ἄρκετὰ μεγάλη ποικιλία σχεδίων: ἀντίρροπα τρίγωνα σὲ συνδυασμὸ μὲ τροχό (Buck 42B καὶ 100) (Πί ν. 35α), διάγραμμα τρίγωνο (Buck 38) (Πί ν. 34β:α), ζῶνες κατακόρυφων γραμμῶν (Buck 26) (Πί ν. 34β:β), ζώνη ἀπὸ διάγραμμους ρόμβους (Buck 15) (Πί ν. 34α:ι), ἀντίρροπα γεμάτα τρίγωνα (Buck 48) (Πί ν. 34α:θ), ζώνη διπλῶν ρομβοειδῶν (Buck 13) (Πί ν. 34α:η), κυματοειδῆς γραμμὴ (Buck 73A) (Πί ν. 34α:κ), ὁμόκεντρα ἡμικύκλια (Buck 82) (Πί ν. 34β:δ) καὶ ἄλλα.

Καὶ πάλι τὰ περισσότερα ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ πίθους (σχῆμα C1 τοῦ Buck) (Πί ν. 34β:δ Σχ. 7:1). Ὑπάρχει ἀκόμη τμῆμα χείλους ἀπὸ λεκάνη⁷¹ (Πί ν. 34β:β Σχ. 7:4). Ἄλλα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ κλειστὰ ἄγγεῖα (ὕδριες καὶ ἀμφορεῖς, σχῆμα C8 καὶ C9 τοῦ Buck). Τὸ τμῆμα τοῦ λαιμοῦ τοῦ Πί ν. 34β:ε (Σχ. 7:7) καθὼς καὶ τὰ ὄστρακα κ καὶ δ τοῦ Πί ν. 34α προέρχονται πιθανὸν ἀπὸ ὕδριες⁷². Ἀπὸ ὄμο ὕδριας προέρχεται καὶ τὸ μεγάλο κομμάτι α τοῦ Πί ν. 34β μὲ διακόσμηση ἀντίρροπων τριγώνων⁷³. Ὑπάρχει καὶ μικρὴ προχοὴ μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ διακόσμηση παράλληλων ταινιῶν ποὺ προέρχεται εἴτε ἀπὸ ἄγγεῖο μὲ γεφυρόστομη προχοή⁷⁴, εἴτε ἀπὸ προχοΐσκη⁷⁵ (Πί ν. 34α:λ).

69. Πρβλ. ΑΕ 1895, πίν. 10 : 1-4. G. Welter, ὀ.π., πίν. 24. Eutresis, εἰκ. 200-203, 205. Βλ. καὶ Buck, 247 γιὰ ἄλλα παραδείγματα.

70. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 208 : 2.

71. Πρβλ. Korakou, εἰκ. 30.

72. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 206 : 6.

73. Πρβλ. Korakou, εἰκ. 33.

74. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 218. Athenian Agora XIII, πίν. 23 : 338.

75. Πρβλ. Ταφικὸς Κύκλος Β', πίν. 98 β.

Ἄμαυρόχρωμα με διακόσμηση «ἀνοικτὸν ἐπὶ σκοτεινοῦ»

Εἶναι ἡ κατηγορία *light on dark* τοῦ Buck. Μόνο ἓνα ὄστρακο τῆς κατηγορίας αὐτῆς βρέθηκε. Ἀνήκει σὲ φιάλη με γωνιώδεις περίγραμμα (σχῆμα A1 τοῦ Buck)⁷⁶. Ἡ ἐπιφάνεια σκεπάζεται με βαφή σκούρα καστανὴ καὶ φέρει διακόσμηση ἀπὸ ζώνη κατακόρυφων γραμμῶν ποὺ ἔχουν σχεδιαστεῖ με ἀραιὸ θαμπὸ ὑπόλευκο χρῶμα (Πί ν. 29α:γ). Εἶναι χειροποίητο.

Β. Λεπτὰ

Ἄμαυρόχρωμα με λευκὸ ἐπίχρυσμα

Εἶναι ἡ κατηγορία 4 τῆς Goldman καὶ *fine green - yellow ware* τοῦ Buck. Ἐλάχιστα ὄστρακα βρέθηκαν. Τρία ἀπὸ αὐτὰ εἰκονίζονται στὸν Πί ν. 35 δ (γ, ζ, η). Εἶναι ὄλα τροχήλατα, καλῆς ποιότητας, ἀπὸ πηλὸ καθαρὸ, πολὺ ἀνοικτὸ καστανό. Ἔχουν πολὺ λεπτὰ τοιχώματα καὶ ἀνήκουν σὲ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, ἴσως κανθαροειδῆ (σχῆμα A11 τοῦ Buck) ἢ κύπελλα⁷⁷. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ σκεπάζονται ἀπὸ ὑπόλευκο ἐπίχρυσμα, παχὺ καὶ θαμπό. Καὶ τὰ τρία ἔχουν διακόσμηση ἀπὸ λεπτές γραμμές με θαμπὴ μαύρη βαφή⁷⁸. Σὲ κύπελλο Βαφειοῦ (σχῆμα A13 τοῦ Buck) ἀνήκει πιθανὸν τὸ ὄστρακο δ τοῦ Πί ν. 36 δ⁷⁹. Εἶναι τροχήλατο, καλῆς ποιότητας με ὁμαλὴ ἐπιφάνεια καὶ λεπτὰ τοιχώματα. Διατηρεῖται κομμάτι ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἀγγείου με τμήμα τοῦ χεῖλους. Ἔχει διακόσμηση λεπτῶν ταινιῶν καὶ μεταξὺ τους κοντὰ στὸ χεῖλος ζώνη ἀπὸ ἐπάλ-
ληλες γωνίες (Buck 50).

Κίτρινα μινυακὰ με ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση

Εἶναι ἡ κατηγορία *yellow minyan with monochrome matt - painted decoration* τῆς Goldman⁸⁰ καὶ *yellow minyan* τοῦ Buck. Τέσσερα μόνο ὄστρακα βρέθηκαν. Τὰ τρία (Πί ν. 35δ:α, ε, θ) ἔχουν πηλὸ ἐρυθρωπὸ καθαρὸ, ἐπιφάνεια με γυαλιστερὸ ἐπίχρυσμα ἐρυθρωπὸ πρὸς τὸ πορτοκαλί καὶ διακόσμηση με χρῶμα σκούρο καστανό. Τὸ ὄστρακο β τοῦ Πί ν. 35δ ἔχει πηλὸ καθαρὸ κίτρινο, γυαλιστερὸ ἐπίχρυσμα με ἴδιο χρῶμα καὶ διακόσμηση λοξῶν γραμμιδίων με μαύρη βαφή. Τὰ ὄστρακα α-β τοῦ Πί ν. 35δ (Σχ. 8:7) προέρχονται ἀπὸ χεῖλη σκυφοειδῶν με κλίση πρὸς τὰ ἔξω⁸¹. Τὸ ἓνα φέρει κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος διακόσμηση ἀπὸ ζώνη με διάγραμμα ρομβοειδῆ (Buck 16) καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους συστάδες μαύρων κατακόρυφων γραμμιδίων, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες διακρίνεται ἐρυθρὸ χρῶμα. Τὸ ἄλλο ὄστρακο φέρει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους συστάδα ἀπὸ τρία γλωσσοειδῆ μοτίβα.

Γ. Πολύχρωμα

Ἡ χαρακτηριστικὴ αὐτῆ κατηγορία τῆς ἀμαυρόχρωμης κεραμεικῆς εἶναι ἡ bi-

76. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 209.

77. Πρβλ. Korakou, εἰκ. 38.

78. Πρβλ. Eutresis, πίν. XV: I.

79. Γιά παρόμοια κύπελλα τῆς κατηγορίας αὐτῆς βλ. Korakou, 24, εἰκ. 34, πίν. III: 4 καὶ Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος, Γ', πίν. 402 β.

80. Eutresis, 167 κ.έ.

81. Πρβλ. ὁ.π., εἰκ. 239.

chrome yellow minyan της Goldman και ή polychrome ware του Buck. Σχετικά λίγα ὄστρακα βρέθηκαν. Μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ δύο ομάδες: τὰ καλῆς ποιότητας και τὰ χονδροειδῆ. Στὰ καλῆς ποιότητας ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς, ἐρυθρωπὸς πρὸς τὸ ἀνοιχτὸ καστανό. Ἡ ἐπιφάνεια σκεπάζεται ἀπὸ στιλπνὸ ἐπίχρισμα, ποὺ ἄλλοτε ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ και ἄλλοτε εἶναι κιτρινωπὸ. Στὰ χονδροειδῆ ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος και τὸ ἐπίχρισμα τῆς ἐπιφάνειας θαμπό (Πί ν. 35 γ: β, ζ, ι). Καὶ τῶν δύο ομάδων τὰ ὄστρακα εἶναι τροχήλατα. Γιὰ τὴ διακόσμηση χρησιμοποιοῦνται δύο χρώματα, σκούρο καστανὸ ἢ μαῦρο και πορφυρὸ. Σὲ λίγες περιπτώσεις τὸ μαῦρο χρῶμα ἔχει φύγει και ἔχει ἀφίσει ἔντονα ἴχνη (Πί ν. 35 δ: ι, 35 γ: α). Χρήση λευκοῦ χρώματος δὲν παρατηρήθηκε σὲ κανένα ὄστρακο. Τὰ κοσμήματα εἶναι ἀπλά, συνήθως εὐθύγραμμα και σπανιότερα καμπυλόγραμμα. Τὸ κυριότερο μοτίβο εἶναι ὀριζόντιες πορφυρὲς ταινίες, ἄλλοτε πλατιῆς και ἄλλοτε στενότερες, μὲ λεπτὰ μαῦρα περιγράμματα (Πί ν. 35 γ: α, η, θ, κ, 35 β). Μερικὲς φορές, ἀνάμεσα στὶς ταινίες αὐτὲς παρεμβάλλονται κυματοειδεῖς γραμμὲς (Πί ν. 35 γ: γ). Ἄλλα κοσμήματα εἶναι: ζώνη ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ δύο ἰσοπαχεῖς ταινίες, πορφυρὴ και μαῦρη (Πί ν. 35 γ: ε, ζ), ζῶνες ἀπὸ διάγραμμα ρομβοειδῆ⁸² (Πί ν. 35 δ: ι), ἀπὸ λοξὰ ἢ κάθετα γραμμίδια (Πί ν. 35 γ: α, δ, ι), τροχός (Πί ν. 35 γ: λ), σπείρα (Πί ν. 35 γ: κ ἀνάποδα). Στὸ ὄστρακο η τοῦ Πί ν. 35 γ (ἀνάποδα) κάτω ἀπὸ τὴ συνηθισμένη ταινία διακρίνεται μικρὸ τμήμα ἑνὸς ὀλόβαφου ἐρυθροῦ δίσκου μὲ λεπτὸ μαῦρο περίγραμμα.

Ἄπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ ἔχομε δὲν ἀναγνωρίζονται πολλὰ σχήματα. Τὰ περισσότερα ὄστρακα ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα ἀνήκουν σὲ πρόχους ἢ ὑδρίες (σχῆμα Β8 και C9 τοῦ Buck). Σὲ πρόχου μὲ ὀπισθότμητο στόμιο (σχῆμα Β9 τοῦ Buck) ἀνήκει ὁ λαιμὸς τοῦ Πί ν. 35 β⁸³. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ κρατῆρες, μεταξὺ τῶν ὀποίων και παχὺ ἐπίπεδο χεῖλος (Πί ν. 35 γ: ι). Τὸ ὄστρακο δ τοῦ Πί ν. 35 γ εἶναι ἀπὸ κύπελλο μὲ λεπτὰ τοιχώματα.

Ἐγχάρακτα

Ἀνάμεσα στὰ ΜΕ ὄστρακα ὑπάρχουν μερικὰ ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα μὲ σκοτεινόχρωμο ἀκάθαρτο πηλὸ και τραχιὰ ἐπιφάνεια, ποὺ φέρει ἐγχάρακτη διακόσμηση ψαροκόκαλου (Πί ν. 33 β: β, ε, ζ, θ). Μία πλατιά ταινιωτὴ λαβὴ, μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ψαροκόκαλου, εἶναι ἀπὸ πηλὸ ἀνοιχτόχρωμο, ὅπως τὰ παραδείγματα τῆς Εὐτρήσεως⁸⁴ (Πί ν. 33 β: η).

Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου (Μεσσηνία, Ἀρκαδία) και εἶναι γνωστὴ ὡς «Ἀδριατικὴ»⁸⁵. Κατὰ τὸν Caskey ἀνήκει στὴν πρώτη φάση τῆς ΜΕ ἐποχῆς⁸⁶, φαίνεται ὅμως ὅτι στὴν Ἀρκαδία συνεχίζεται ὡς τὸ τέλος

82. Πρβλ. ὀ.π., εἰκ. 242: 7.

83. Παρόμοιες πρόχοι βρέθηκαν στὸν Β΄ Ταφικὸ Περίβολο τῶν Μυκηναίων, Ταφικὸς Κύκλος Β΄, πίν. 105 α, στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας, Caskey, Keos, πίν. 93: G 41, στὴν Εὐτρήση, Eutresis, εἰκ. 242: 2 και ἄλλοθ.

84. Eutresis, 180, εἰκ. 250.

85. N. Valmin, The Swedish Messenia Expedition, 1938, 239 κ.έ., 256 κ.έ., 284, 287, εἰκ. 60, πίν. I: 1, III: 3-21, XXI.

86. Caskey, EBA, 791.

της εποχής⁸⁷. Τα ὄστρακα τοῦ οἰκοπέδου τῶν Θηβῶν μοιάζουν μὲ τὰ ὄστρακα τῆς Ἀρκαδίας, τῆς Εὐτρήσεως καὶ τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν⁸⁸, καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι πρῶιμα, γιὰτὶ βρέθηκαν ὅλα στὰ βαθύτερα ΜΕ στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς.

Χονδροειδῆ

Σὲ μεγάλες ποσότητες βρέθηκαν, φυσικά, ὄστρακα ποὺ προέρχονται ἀπὸ χονδροειδῆ οἰκιακὰ ἀγγεῖα. Ὅπως τονίστηκε στὴν περιγραφή τῆς παρόμοιας κεραμεικῆς τῆς ΠΕ ἐποχῆς (σελ. 63), δὲν ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ ΠΕ καὶ ΜΕ χονδροειδῆ ἀγγεῖα. Τὰ ὄστρακα ποὺ ἀποδόθηκαν μὲ βεβαιότητα στὴ ΜΕ ἐποχὴ εἶχαν μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωστὰ βασικά χαρακτηριστικά τῶν χονδροειδῶν ἀγγείων τῆς ἐποχῆς καὶ βρέθηκαν μέσα σὲ καθαρὲς ΜΕ ὁμάδες. Ὅλα ἔχουν πηλὸ ἀκάθαρτο ἢ σχετικὰ ἀκάθαρτο, μὲ χρῶμα ποὺ ποικίλλει ἀπὸ ἐρυθρὸ ἕως γκριζο, σκληρὰ τοιχώματα, συνήθως παχιά, πολλὲς φορὲς μὲ ραγίσματα στὴν ἐπιφάνεια ἀπὸ κακὸ ψήσιμο. Συχνὰ ἢ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ἀν καὶ τραχιά, φέρει πρόχειρη στίλβωση. Ἔχει χρῶμα γκριζωπὸ ἢ καστανωπὸ καὶ συνήθως παρουσιάζει σκοτεινὸχρωμες κηλίδες. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἢ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι μαύρη⁸⁹.

Ὅπως φαίνεται, τὸ συχνότερο σχῆμα ἦταν ὁ πίθος. Οἱ πίθοι, συνήθως μεγάλου μεγέθους, ἔχουν πλατὺ χεῖλος μὲ κλίση πρὸς τὰ ἔξω (Πί ν. 31 α, 36 β : α), μονὲς ἢ διπλὲς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις στὸν ὦμο (Πί ν. 30 δ : α-γ, ε-θ) καὶ μικρὴ βάση ἐπίπεδη ἢ δακτυλιόσχημη (Πί ν. 35 στ). Οἱ λαβὲς τῶν πίθων αὐτῶν εἶναι πεταλόσχημες (horse-shoe shaped) (Πί ν. 35 ε : α-ε), ὀριζόντιες ἑλλειψοειδεῖς (Πί ν. 36 στ) καὶ γλωσσοειδεῖς (Πί ν. 24 β : ζ, 36 ε : α). Μερικὲς φορὲς, ἀντὶ γιὰ λαβὲς, οἱ πίθοι ἔχουν κυλινδρικὰ ἐξαρτήματα (knobs) γιὰ τὴ στερέωση τοῦ σχοινοῦ (Πί ν. 30 β : α, γ)⁹⁰.

Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνήκουν καὶ οἱ δύο πίθοι ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὶς ΜΕ ταφές. Ὁ ἓνας ἔχει χεῖλος παχύ, ἐπίπεδο (Σχ. 7 : 2), παχιά τοιχώματα καὶ σχετικὰ καλὰ δουλεμένη ἐρυθρωπὴ ἐπιφάνεια χωρὶς κηλίδες. Ὁ ἄλλος (Πί ν. 31 α) εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ τραχύτερο πηλὸ, ἔχει λεπτότερα τοιχώματα καὶ κηλίδες στὴν ἐπιφάνεια. Ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ χεῖλος τῶν ΜΕ χονδροειδῶν ἀγγείων μὲ κλίση πρὸς τὰ ἔξω, μικρὲς ἀποφύσεις στὸν ὦμο καὶ μικρὴ ἐπίπεδη βάση. Ὑψ. 0.36, διάμ. κοιλίας 0.32, βάσεως 0.08 μ. (Ἀρ. εὐρ. ΒΕ 2021).

Ἄλλα σχήματα εἶναι ὑδρίες, στίς ὁποῖες φαίνεται νὰ ἀνήκουν οἱ μικρὲς ὀριζόντιες λαβὲς⁹¹ (Πί ν. 29 δ : δ, 36 ε : γ, 24 β : α) καὶ ἀμοφορεῖς μὲ πλατιὲς ἑλλειψοειδεῖς λαβὲς⁹² (Πί ν. 36 ε : β, ε, η). Πολλὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἀνήκουν σὲ διάφορα μαγειρικὰ σκευῆ μὲ λαβὲς κάθετες ταινιόσχημες, ἄλλοτε τοξωτὲς καὶ ἄλλοτε ὑπερυψωμένες (Πί ν. 36 β : γ, β).

87. R. J. Howell, BSA 65 (1970), 111.

88. Athenian Agora XIII, πίν. 27 : 381-383. Howell, ὁ.π., πίν. 28C.

89. Γιὰ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά τῶν ΜΕ χονδροειδῶν ἀγγείων βλ. Korakou, 30-31. Eutresis, 175 κ.έ. Caskey, MBA, 120. Lefkandi, 9-10. R. J. Howell, BA Migrations, 76.

90. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 41.

91. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 244 : I.

92. Ὅ.π., εἰκ. 247.

(γ) ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Σε σύγκριση με το μεγάλο αριθμό των ΠΕ και ΜΕ όστράκων της ανασκαφής, τα όστρακα της ΥΕ εποχής ήταν λίγα. Αυτό βέβαια οφείλεται στην τέλεια σχεδόν καταστροφή του ΥΕ στρώματος από τις νεότερες κατασκευές. Πάντως, τα όστρακα που βρέθηκαν, μαζί με τους τρεις μυκηναϊκούς τοίχους, δείχνουν ότι ο χώρος είχε κατοικηθεί στην ΥΕ εποχή και μάλιστα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Πραγματικά, αντιπροσωπεύονται όλες σχεδόν οι κύριες φάσεις της ΥΕ εποχής (ΥΕ ΙΙ, ΥΕ ΙΙΑ2, ΥΕ ΙΙΒ1, ΥΕ ΙΙΓ).

ΥΕ ΙΙΑ-Β

Πέντε όστρακα ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ-Β (Πί ν. 36 δ : α-γ, ε). Είναι όλα από άγγεϊα πολύ καλής ποιότητας, με καθαρό πηλό, λεία στιλβωμένη επιφάνεια και λαμπερή βαφή. Τα τρία από αυτά (Πί ν. 36 δ : α-γ) προέρχονται από ένα χαρακτηριστικό σχήμα της περιόδου αυτής, το κύπελλο με ψηλό πόδι ή κύλικα (goblet, FS 254, 261, 262). Το α φέρει διακόσμηση φύλλων κισσοῦ (FM 12 : 18) και το β συνδεόμενων σπειρών (FM 46 : 51). Ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα ὄστρακο ἀπὸ κύπελλο Βαφειοῦ (Πί ν. 36 δ : ε) με ἀνάγλυφο δακτύλιο στῆ μέση (FS 224) και διακόσμηση ἀπὸ συστάδες ἀλλεπάλληλων γωνιῶν (FM 58 : 1-3) και γραμμιδίων. Ἐνα κομμάτι ἀπὸ δίσκο ψευδόστομου ἀμφορέως φέρει τὸ χαρακτηριστικὸ ρόδακα (FM 17 : 14) τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ⁹³. Ἐπειδὴ τὰ ὄστρακα εἶναι μικρά, χωρὶς νὰ δίνουν τὸ περίγραμμα τῶν ἀγγείων, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφασιστεῖ με βεβαιότητα ἂν ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΑ ἢ στὴν ΥΕ ΙΙΒ φάση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δίσκο τοῦ ψευδόστομου ἀμφορέως, πὸν εἶναι τῆς ΥΕ ΙΙΑ, τὰ ἄλλα εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΒ, ὅπως δείχνει ἡ διακόσμηση⁹⁴.

ΥΕ ΙΙΑ2

Εἰκονίζονται τέσσερα ὄστρακα τῆς περιόδου αὐτῆς (Πί ν. 36 δ : ζ, 36 γ : α, ε, η). Προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ πολὺ καλῆς ποιότητας ἄγγεϊα. Τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀπὸ κύλικες (FS 257) πὸν φέρουν διακόσμηση χταποδιοῦ (Πί ν. 36 δ : ζ) και λοξῶν ἢ κατακόρυφων ναυτίλων⁹⁵ (Πί ν. 36 γ : ε, η). Τὸ τέταρτο ὄστρακο (Πί ν. 36 γ : α) ἀνήκει σὲ ρηχὸ μόνωτο κύπελλο (FS 220) και φέρει διακόσμηση ἀπὸ ταινίες στὸ ἐξωτερικὸ και ψάρια (:) στὸ ἐσωτερικὸ.

ΥΕ ΙΙΒ1

Τὰ περισσότερα μυκηναϊκὰ ὄστρακα πὸν βρέθηκαν ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο. Ὑπάρχουν ἀρκετὰ με διακόσμηση και ἄλλα χωρὶς διακόσμηση.

Α. Με διακόσμηση : Ὅστρακα σκύφων τῆς ὁμάδας Α (Πί ν. 36 γ : γ, ζ) με ἄβαφο

93. Πρβλ. τὴν ΥΕ ΙΙΑ-Β κεραμεικὴ ἀπὸ τοῦ Κοράκου, ὅπου τὰ σχήματα αὐτὰ και τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι συχνὰ, Κοράκου, 45 κ.έ., εἰκ. 61-63 και εἰδικότερα Ο.Τ.Ρ.Κ. Dickinson, BSA 67 (1972), 105 κ.έ.

94. Dickinson, δ.π., 106.

95. Πρβλ. ὅμοια παραδείγματα ἀπὸ τὸ ΥΕ ΙΙΑ2 ὑλικὸ τῶν Μυκηνῶν, E. French, BSA 60 (1965), 162, 172, εἰκ. 2, 3.

έσωτερικό⁹⁶. Δίσκοι από το στόμιο μεγάλων οικιακών ψευδόστομων άμφορέων (Πίν. 36 α : β) (FS 164) και προχοή λεκάνης με διακόσμηση ταινιών (Πίν. 37 στ : β). Όστρακο από ώμο πρόχου (Πίν. 36 γ : ε).

Β. Χωρίς διακόσμηση : Κύλικες γωνιώδεις (FS 267) ή κωνικές (FS 274) (Πίν. 36 α : α, γ-δ). Λεκανίδια (FS 295), λεκάνες (FS 300), πρόχοι (FS 105, 109), κουτάλες (FS 236) (Πίν. 36ε : δ). Στην ΥΕ IIIB ίσως πρέπει να χρονολογηθεί το μόνο μυκηναϊκό είδωλο που βρέθηκε (Πίν. 37 στ : α) : κορμός ζώου (βοοειδούς) με γραμμική διακόσμηση⁹⁷.

ΥΕ IIIΓ

Υπάρχουν μόνο τρία όστρακα τής περιόδου αυτής, που χρονολογούνται μάλιστα στην πρώιμη ΥΕ IIIΓ. Προέρχονται από σκύφους με βαμμένο έσωτερικό και ταινία μέτριου πάχους γύρω από το χείλος έξωτερικά⁹⁸.

2. ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Βρέθηκαν αρκετά μικροαντικείμενα, που συνδέονταν με την καθημερινή ζωή και τις ασχολίες των κατοίκων. Άνάμεσα σ' αυτά περιλαμβάνονται και λίγα από ύλικά πολύτιμα για την εποχή εκείνη (χαλκό και έλεφαντόδοντο), που δείχνουν την ευημερία του οικισμού. Όπως είναι φυσικό όμως, τα περισσότερα είναι από συνηθισμένα ύλικά, πήλινα, λίθινα και όστείνα.

Έχουμε εξακριβωμένα ΠΕ και ΜΕ μικροαντικείμενα. Όπου ήταν δυνατόν, πολλά από αυτά χρονολογήθηκαν από τη θέση που βρέθηκαν. Υπάρχουν όμως και μερικά που δε χρονολογούνται με βεβαιότητα, επειδή τα στρώματα ήταν αρκετά ταραγμένα. Γι' αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο να παρουσιαστούν όλα κατά ύλικά και όχι κατά περιόδους. Σημειώνεται όμως ή χρονολογία τους, όταν είναι γνωστή.

Χάλκινα

Τα τρία χάλκινα αντικείμενα τής ανασκαφής είναι τής ΜΕ εποχής. Βρέθηκαν μέσα στο ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο 1. Πρόκειται για κοσμήματα που συνόδευαν την ταφή τής μητέρας και του μωρού. Το ένα είναι άκέραιο δαχτυλίδι που βρέθηκε περασμένο στο δάχτυλο τής μητέρας (Πίν. 37 γ : α). Είναι άπλός κρίκος, διαμ. 0.02 μ., που σχηματίζεται από λεπτό χάλκινο σύρμα, που τα δύο άκρα του άγγίζουν χωρίς να ενώνονται. Η διατήρησή του είναι μέτρια (Άρ. εἰρ. ΒΕ 2035). Τα άλλα δύο είναι μικρά άκέραια βραχιόλια, που αποτελούν ζευγάρι (Πίν. 37 γ : β-γ). Είναι επίσης άπλοϊ κρί-

96. Πρβλ. E. French, BSA 61 (1966), 222, εἰκ. 7. Ν. Βερδελής - Ε. και D. French, ΑΔ 20 (1965) : Μελέται, 139, Σχ. 1-2. Tiryns V, 37. Φυσικά τα όστρακα αυτά μπορεί να ανήκουν και στην ΥΕ IIIB2, γιατί οί σκύφοι τής ομάδας Α υπάρχουν και στις δύο φάσεις τής ΥΕ IIIB περιόδου. Δε βρέθηκαν όμως οί χαρακτηριστικοί σκύφοι τής ΥΕ IIIB2, δηλ. σκύφοι τής ομάδας Β ή άβαφοι με στιγμές στο χείλος ή διακοσμημένοι με άπλο ρόδακα, που να δείχνουν ότι αντιπροσωπεύεται και ή ΥΕ IIIB2 φάση.

97. Άνήκει στον τύπο linear type 2 τής French, BSA 66 (1971), 155, πίν. 27 α.

98. Είναι όμοια με όστρακα από τις Μυκήνες, E. French, AA 1969, 133 κ.έ., εἰκ. 13-14 και την Τίρυνθα, Tiryns V, 38, πίν. 29, 2 : 1-3.

κοι διαμ. 0.035, κατασκευασμένοι κατά τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως καὶ τὸ δαχτυλίδι (Ἄρ. εὐρ. ΒΕ 2033, 2034). Τὸ μικρὸ μέγεθός τους δείχνει ὅτι ἦταν κοσμήματα τοῦ μωροῦ⁹⁹.

Ἐλεφάντινα

Βρέθηκαν δύο ἐλεφάντινα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια. Σὲ καθαρὴ ΠΕ ἐπίχωση βρέθηκε μισὸ κομμάτι ἀπὸ κυλινδρικό ἀντικείμενο, διάμ. 0.02 καὶ ὕψ. 0.028 μ., μὲ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια πολὺ καλὰ δουλεμένη, λεία καὶ στιλπνὴ (Π ἰ ν. 37 ε.μ.). Φέρει μία μικρὴ διαμπερὴ ὀπὴ διάμ. 0.004 καὶ ἓνα κυκλικὸ ἄνοιγμα διάμ. 0.015 μ. Πρόκειται ἴσως γιὰ δακτύλιο πού θὰ διακοσμοῦσε τὴ λαβὴ σκήπτρου ἢ ξίφους καὶ ἐπομένως ἢ μικρὴ ὀπὴ θὰ χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ξύλινου στελέχους μὲ τὴ βοήθεια καρφιοῦ. Τὸ μεγάλο ἄνοιγμα θὰ διευκόλυνε τὸ κράτημα τοῦ σκήπτρου, ἴσως μάλιστα νὰ ἦταν καὶ διακοσμητικό. Τὸ κομμάτι αὐτὸ δὲν εἶναι μόνον τέλεια δουλεμένο, ἀλλὰ διατηρεῖται καὶ σὲ ἄριστη κατάσταση. Ἐνα ὀστέινο ἐξάρτημα, ἐπίσης ἀπὸ τὴ λαβὴ ἐγχειριδίου ἢ σκήπτρου, ὄχι ὅμως ὅμοιο μὲ τὸ δικό μας, βρέθηκε στὸν ΠΕ οἰκισμὸ στὶς Ζυγουριές¹⁰⁰.

Τὸ δεύτερο ἐλεφάντινο ἀντικείμενο εἶναι ἓνα μακρόστενο πλακίδιο πού διατηρεῖται θαυμάσια. Ἔχει μῆκος 0.085, πλάτος 0.013 καὶ πάχος 0.002 μ. (Π ἰ ν. 37 δ). Βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ΜΕ δωματίου Π μαζί μὲ ὄστρακο ἀπὸ ΜΕ ἀμαυρόχρωμο πίθο (Π ἰ ν. 34 γ : α). Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του εἶναι καλοδουλεμένη καὶ λειασμένη καὶ φέρει ἐγγάρια διακόσμηση ἀπὸ συστήματα τριπλῶν γραμμῶν πού σχηματίζουν ρόμβους. Ἡ κάτω ἐπιφάνειά του εἶναι ἀδρά δουλεμένη καὶ στὴ μία ἄκρη τῆς ἔχει ἕξι μικρὰ χαράγματα πού φαίνεται νὰ ἔγιναν μὲ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο ἢ νύχι. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ κάποιον σημάδι. Τὸ πλακίδιο θὰ ἦταν τμῆμα τῆς ἐπενδύσεως μιᾶς ξύλινης ἐπιφάνειας, ἴσως ἑνὸς πολυτελοῦς κιβωτίου ἢ ἐπίπλου. Ὅπως δείχνει καὶ ἡ διακόσμηση, τὰ πλακίδια ἦταν τοποθετημένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο σχηματίζοντας ἔτσι μιὰ ἐνιαία ἐπιφάνεια μὲ διακόσμηση ρόμβων. Τὰ χαράγματα στὴν πίσω ἐπιφάνεια θὰ χρησίμευαν λοιπὸν γιὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν κομματιῶν. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐγγάρια διακόσμηση μὲ τοὺς ρόμβους ἀπὸ τριπλῆς γραμμῆς θυμίζει τὸ γνωστὸ διακοσμητικὸ μοτίβο τῶν ΜΕ ἀμαυρόχρωμων ἀγγείων (Buck 14).

Πήλινα

Τὰ πιὸ συνηθισμένα ἀπὸ τὰ πήλινα μικροαντικείμενα εἶναι τὰ πολὺ γνωστὰ σφονδύλια. Τρία ἀπὸ αὐτὰ εἶναι κωνικά (Π ἰ ν. 37 β : ε, ζ, ι). Μόνον τὸ ἓνα σώζεται ἀκέραιο καὶ εἶναι ἀτρύπητο (ε). Τὸ ι τοῦ Π ἰ ν. 37 β βρέθηκε σὲ καθαρὴ ΠΕ ὁμάδα. Ὑπάρχουν ἐπίσης δέκα σφονδύλια κατασκευασμένα ἀπὸ ὄστρακα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχεται ἀπὸ βάση ΠΕ φιάλης (Π ἰ ν. 37 α, 38 α). Μερικά εἶναι ΜΕ, ἓνα μάλιστα ἀπὸ ἀμαυρόχρωμο ὄστρακο (Π ἰ ν. 37 α : α, δ), ἄλλα ΠΕ (Π ἰ ν. 38 α : ζ) καὶ ἄλλα πού δὲ χρονολογοῦνται, εἴτε ΠΕ εἴτε ΜΕ. Ὑπάρχουν ἀκόμη τέσσερα πώματα κομμένα στρογγυλά

99. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἦταν ἐνώτια τῆς μητέρας, πρβλ. ὅμοια ἀπὸ τὸν Ἅγιο Στέφανο τῆς Λακωνίας, W. D. Taylour, ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, Πίν. 148 α. Ἡ θέση ὅμως πού βρέθηκαν, ὄχι κοντὰ στὸ κεφάλι, ἀλλὰ κοντὰ στὸ στήθος τοῦ σκελετοῦ τῆς μητέρας πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι ἦταν βραχιόλια τοῦ βρέφους.

100. Zygoouries, 191, εἰκ. 180.

ἀπό ὄστρακα (Πί ν. 37 α : ζ-η, 38 α : β-γ), ἀπό τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα εἶναι ἀπὸ μινυακὸ ὄστρακο (Πί ν. 38 α : γ).

Ἄλλα πήλινα ἀντικείμενα εἶναι δύο τροχίσκοι (Πί ν. 37 β : κ, 38 β : η) σὰν καρούλια. Ὁ ἓνας (Πί ν. 38 β : η) βρέθηκε στὸ ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο Ι. Ὁ ἄλλος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται μόνον τὸ μισὸ τμήμα (Πί ν. 37 β : κ), εἶναι καὶ αὐτὸς πιθανὸν τῆς ἴδιας ἐποχῆς, γιατί παρόμοια ἀντικείμενα ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὸ τύλιγμα νήματος (διάστρες) εἶναι συνηθισμένα στὴ ΜΕ ἐποχή¹⁰¹.

Ἄλλα πήλινα ἀντικείμενα εἶναι τρία σφαιρίδια, διαμ. 0.03, 0.015 καὶ 0.02 μ., μὲ ἐπιφάνεια ποὺ φέρει μαῦρο ἀραιὸ ἐπίχρισμα (Πί ν. 37 β : β-δ). Τὸ μικρότερο βρέθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ ΜΕ δωματίου Ι, τὰ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ ΜΕ ἐπίσης ὁμάδες. Εἶναι ἄγνωστη ἡ χρῆση τους, θυμίζουσι ὅμως βλήματα σφενδονῶν, ἂν δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ παιχνίδια μικρῶν παιδιῶν¹⁰².

Ἐπὶ ἔτι εἰσὶν καὶ δύο μικροαντικείμενα ἄγνωστης χρήσεως (Πί ν. 37 β : α, θ). Τὸ ἓνα (θ) μοιάζει σὰν τροχίσκος μὲ τὸ ἓνα μόνον ἄκρο διάτρητο, καὶ τὸ ἄλλο σὰν μαστοειδῆς ἀπόφυση, ἀλλὰ μὲ ἔντονα κοίλη καὶ καλὰ δουλεμένη τὴν κάτω ἐπιφάνειά του. Μόνον τὸ α τοῦ Πί ν. 37 β χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα στὴν ΠΕ ἐποχή, ἐπειδὴ βρέθηκε σὲ καθαρὴ ΠΕ ἐπίχωση.

Λίθινα

Βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ ὄψιανὸ καὶ πυριτόλιθο. Σώζονται τρία τμήματα λεπίδων ἀπὸ ὄψιανὸ (Πί ν. 38 δ : α-γ), ὅλα ΠΕ, καὶ τμήματα δύο λεπίδων ἀπὸ πυριτόλιθο (Πί ν. 38 δ : δ-ε), ποὺ εἶναι ΜΕ. Πυρῆνες καὶ ἀπολεπίσματα ὄψιανοῦ βρέθηκαν ἀρκετοὶ (Πί ν. 38 δ : λ, 38 γ : δ), περισσότεροι ὅμως ἦταν οἱ πυρῆνες καὶ τὰ ἀπολεπίσματα ἀπὸ πυριτόλιθο, σὲ χρώματα λευκὰ, υπόλευκα καὶ ἐρυθρὰ (Πί ν. 38 δ : ζ-κ, 38 γ : α-γ, ε). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κομμάτι θ τοῦ Πί ν. 38 δ, ποὺ βρέθηκε σὲ ΠΕ ἐπίχωση, ὅλοι οἱ ἄλλοι πυριτόλιθοι εἶναι ΜΕ. Τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ πυριτόλιθος εἶναι συχνότερος στὴ ΜΕ ἐποχή¹⁰³.

Ἀντικείμενα λίθινα βρέθηκαν λίγα σχετικὰ καὶ εἶναι τριπτῆρες καὶ πελέκει (Πί ν. 39 α).

Ὄστεινα

Χαρακτηριστικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ κόκαλο ἦταν τὰ ἐργαλεῖα γιὰ νὰ ἀνοίγουν τρύπες, οἱ ὁπεῖς. Βρέθηκαν ἑπτὰ. Εἶναι κομμάτια ἀπὸ ὄστᾶ ζώων ποὺ μετὰ ἀπὸ πρόχειρη ἐπεξεργασία ἔχουν διαμορφωθεῖ σὲ αἰχμηρὰ ἀντικείμενα (Πί ν. 37 ε : γ-ι). Στους τρεῖς σώζεται καλὰ ἢ πολὺ μυτερὴ ἀπόληξη. Οἱ τέσσερις εἶναι ἐξακριβωμένα τῆς ΠΕ ἐποχῆς (Πί ν. 37 ε : δ, ζ, η, ι), ὁ ἓνας τῆς ΜΕ (Πί ν. 37 ε : θ) καὶ οἱ δύο ἄλλοι προέρχονται ἀπὸ ὁμάδες μὲ ὄστρακα ΠΕ καὶ ΜΕ ἀνάμεικτα. Ὅπωςδήποτε δὲ διακρίνονται διαφορὰς μεταξὺ τῶν ὁπέων τῆς ΠΕ καὶ ΜΕ ἐποχῆς. Οἱ δύο μεγαλύτεροι ἔχουν μήκος 0.09 καὶ 0.10 μ.¹⁰⁴.

101. R. J. Howell, BA Migrations, 77-78. Πρβλ. καὶ Eutresis, 193, εἰκ. 266 : 2.

102. Πρβλ. παρόμοιο πήλινο σφαιρίδιο ἀπὸ ΠΕ στρώμα τῆς Εὐτρήσεως, Caskey, Eutresis, 157, πίν. 53 : VIII. 63.

103. R. J. Howell, BA Migrations, 77.

104. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 283.

Ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ὀστέινες περόνες βρέθηκε μόνο τμήμα μιᾶς λεπτῆς περόνης, σπασμένης καὶ στὰ δύο ἄκρα, μὲ μέγιστο μῆκος 0.048 μ. (Πί ν. 37 ε : β). Ἔχει ἐξαιρετικὰ λειασμένη ἐπιφάνεια¹⁰⁵. Βρέθηκε σὲ καθαρὸ ΜΕ στρώμα. Ἄλλα ὀστέινα ἀντικείμενα εἶναι δύο ξέστρα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηρεῖται ἀκέραιο¹⁰⁶ (Πί ν. 37 ε : α), μήκους 0.065 καὶ πλάτους 0.025 μ. Τὸ δεύτερο ξέστρο βρέθηκε σὲ ΜΕ στρώμα (Πί ν. 37 ε : ν).

Ἐνδιαφέρον εὔρημα εἶναι ἓνα ὀστέινο κωνικὸ ἀντικείμενο, ὕψους 0.03 μ., μαῦρο, ἴσως καμένο, μὲ μικρὴ κοιλότητα στὴν κάτω ἐπιφάνειά του (Πί ν. 37 β : η). Μοιάζει μὲ τοὺς μυκηναϊκοὺς μύκητες ξιφῶν¹⁰⁷, ἀλλὰ πιθανὰ χρησίμευε ὡς ἐπίστεψη ἑνὸς ξύλινου στελέχους ἀπὸ ἐπιπλο. Ἐπειδὴ δὲν ἔχει τρύπες γιὰ στερέωση τῶν καρφῶν, θὰ συνδεόταν μὲ τὸ στέλεχος μὲ κάποια κολλητικὴ οὐσία.

Βρέθηκαν ἐπίσης μερικὰ δόντια κάπρου (Πί ν. 38 γ : η, θ, ι) καὶ ἓνας χαυλιόδοντας, πού ἴσως εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς κόσμημα (Πί ν. 38 γ : ζ). Ὑπάρχουν ἀκόμη τρεῖς ἀστράγαλοι καὶ κέρατο ζώου (Πί ν. 39 β), ἴσως ἐλάφου, πού μπορεῖ νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ στείλιاري ἐργαλείων¹⁰⁸.

Ὅστρεα

Βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρεα, κυρίως ἀχιβάδες (Πί ν. 39 γ). Ὑπάρχουν ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ φίλντισι (Πί ν. 37 ε : κ-λ). Φαίνονται κομμένα, καί, ὅπως παρατήρησε ἡ Goldman γιὰ τὰ κομμάτια φίλντισι πού βρέθηκε στὴν Εὐτρηση, θὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ διακοσμητικὸς σκοπὸς, κυρίως γιὰ ἔνθεση¹⁰⁹.

Φαγεντιανὴ καὶ ἡμιπολύτιμοι λίθοι

Μέσα στὸν ταφικὸ πίθο τῆς δεύτερης ΜΕ φάσεως βρέθηκαν πέντε χάντρες ἀπὸ περιδέραιο, δύο ἀπὸ γαλάζια φαγεντιανή (Πί ν. 39 δ : α-β) καὶ τρεῖς ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμο ἀμέθυστο (Πί ν. 39 δ : γ-ε). Οἱ χάντρες ἀπὸ φαγεντιανὴ ἔχουν σχῆμα σφαιρικὸ μὲ ἀκτινωτὲς ραβδώσεις. Οἱ χάντρες ἀπὸ ἀμέθυστο εἶναι ἐπίσης σφαιρικὲς¹¹⁰.

Γ. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ εὔρηματα καὶ κυρίως τὴν κεραμεικὴ, τὰ τμήματα τῶν κατοικῶν καὶ οἱ τάφοι πού βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου ἀποτελοῦν μέρος τῶν συνοικισμῶν τῆς Θήβας στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ δείχνουν ὅτι ἡ κατοίκηση, στὸ γῶρο αὐτὸν τουλάχιστον, ἄρχισε σὲ προχωρημένη φάση τῆς ΠΕ ἐποχῆς καὶ συνε-

105. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 284.

106. Πρβλ. Zygouries, 193, εἰκ. 181 : 6.

107. Πρβλ. Ταφικὸς Κύκλος Β', πίν. 61 β.

108. Πρβλ. Zygouries, 193, εἰκ. 182. Γιὰ τὴ χρήση τῶν κεράτων ἐλάφου στὴν ΠΕ καὶ ΜΕ ἐποχὴ βλ. R. J. Howell, BA Migrations, 77, 80.

109. Eutresis, 220, εἰκ. 290 : 1-3.

110. Ἀπὸ ΜΕ ἐπίσης τάφοι στὶς Ζυγουριές προέρχονται παρόμοιες χάντρες, Zygouries, 201, εἰκ. 189. Πρβλ. ἐπίσης τὶς χάντρες ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Β' Ταφικοῦ Περιβάλλου τῶν Μυκηνῶν, Ταφικὸς Κύκλος Β', 341, εἰκ. 30 : 2, 7.

χίστηκε χωρίς διακοπή σε ολόκληρη τη διάρκεια της ΜΕ και της ΥΕ εποχής. Στην τελευταία εποχή, όταν πια έχει διαμορφωθεί ή μυκηναϊκή ακρόπολη της Καδμείας, στο χώρο του οικόπεδου υπάρχουν μυκηναϊκές κατοικίες, ή ίσως βοηθητικά κτίσματα του άνακτορου, αφού το οικόπεδο βρίσκεται μόλις 30-40 μ. νοτιότερα από το άνακτορικό εργαστήριο που βρέθηκε πρόσφατα στο οικόπεδο Κοροπούλη (Σχ. 1 : 4)¹¹¹.

Η κατοίκηση του χώρου φαίνεται πως αρχίζει προς το τέλος της ΠΕ II περιόδου και συνεχίζεται στην ΠΕ III. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήξαμε από τη μελέτη του κεραμεικού υλικού. Η στρωματογραφία όμως δε βοήθησε να χρονολογήσουμε με ασφάλεια τη διάρκεια καθεμιάς από τις δύο φάσεις κατοικήσεως του χώρου κατά την ΠΕ εποχή, όπως τις διακρίναμε από τα οικοδομικά λείψανα.

Τα όστρακα και άγγεϊα που χρονολογούνται με βεβαιότητα στην ΠΕ II περίοδο είναι τα κομμάτια των άσκων (Πί ν. 23 β, 27 β : α, γ, ε, 27 γ) και τα λίγα όστρακα από σαλτσιέρες (Πί ν. 24 ε : β, γ, ζ, 26 α : δ, 26 β : δ-η, 26 γ : α-β). Στην ίδια περίοδο μπορεί να ανήκουν το πρωτοβερνικωτό μόνωτο κύπελλο (Πί ν. 23 α), τα δύο δείγματα κηλιδωτών (mottled) άγγεϊων (Πί ν. 25 δ : α, 25 ε : β) και τα όστρακα από τους χονδροειδείς πίθους με πλαστική διακόσμηση (Πί ν. 30 γ)¹¹². Τα όστρακα από τους άσκους και τις σαλτσιέρες είναι άλλα στιλβωτά και άλλα πρωτοβερνικωτά. Στα πρωτοβερνικωτά το βερνίκι είναι αραιό και θαμπό, άπλωμένο άπρόσεκτα. Γενικά, όλα σχεδόν τα πρωτοβερνικωτά όστρακα της άνασκαφής μπορεί να χαρακτηριστούν ως μάλλον κακής ποιότητας. Αυτό, όπως παρατήρησε ο Caskey¹¹³, είναι γνώρισμα της πρωτοβερνικωτής κεραμεικής του τέλους της ΠΕ II περιόδου. Φαίνεται λοιπόν ότι η ΠΕ II κεραμεική που βρέθηκε στην άνασκαφή ανήκει στο τέλος της φάσεως αυτής. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι σπανίζουν τα χαρακτηριστικά σχήματα της εποχής αυτής, όπως οί σαλτσιέρες, και λείπουν άλλα συνηθισμένα, όπως οί φιάλες με λεπτά χείλη κυρτά προς τα μέσα και ψηλές δακτυλιόσχημες βάσεις¹¹⁴.

Βέβαια, όστρακα από φιάλες βρέθηκαν άφθονα στην άνασκαφή. Άλλα είναι από φιάλες με έντονη κλίση του χείλους προς τα μέσα (Πί ν. 24 γ : β, 25 α-β) και άλλα από φιάλες με επίπεδα χείλη που προεξέχουν (T-rim) (Πί ν. 27 α : α, γ, δ, 24 α : α-β, 24 γ : α, γ-ζ, 25 γ). Και στις δύο περιπτώσεις όμως το χείλος είναι αρκετά παχύ, ιδιαίτερα μάλιστα στη δεύτερη είναι βαρύν και πλατύ. Οί φιάλες αυτές δέν παρουσιάζουν σχεδόν καμιά όμοιότητα με τις τυπικές φιάλες της ΠΕ II περιόδου που βρέθηκαν σε

111. Κ. Δημακοπούλου, AAA VII (1974), 162 κ.έ.

112. Eutresis, 110 κ.έ., εικ. 146. Tiryns VI, πίν. 2. Orchomenos III, 86, πίν. XXVIII, όπου παρόμοιοι πίθοι χρονολογούνται στην ΠΕ II.

113. Caskey, Argolid, 289.

114. Καί στον Όρχομενό τα δείγματα από σαλτσιέρες και φιάλες με βάσεις είναι λιγοστά. Ό Kunze, Orchomenos III, 38-39, παρατήρησε ότι το ίδιο συμβαίνει και στην Άγία Μαρίνα. Φαίνεται ότι η εξέλιξη της ΠΕ κεραμεικής στην κεντρική Έλλάδα ήταν κάπως διαφορετική από αυτήν της Πελοποννήσου. Πρβλ. και D. H. French, Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece (πολυγραφημένο αντίτυπο στη Βιβλιοθήκη της Άγγλικής Άρχαιολογικής Σχολής, 1972, 43), όπου τονίζεται ότι η κεντρική Έλλάδα αποτελεί συχνά μία χωριστή ένότητα στην εξέλιξη των κεραμεικών ρυθμών.

ἄλλες θέσεις¹¹⁵. Εἶναι ὅμως ὅμοιες με φιάλες ἀπὸ τὸν Ὀρχομενό¹¹⁶, τὴ Θεσσαλία¹¹⁷, τὴ Μακεδονία¹¹⁸ καὶ τὸ Λευκαντί Ι¹¹⁹.

Οἱ φιάλες τοῦ Ὀρχομενοῦ δὲν εἶναι βέβαιο σὲ ποιά ἀκριβῶς φάση τῆς ΠΕ ἐποχῆς χρονολογοῦνται. Ἀνήκουν κυρίως στὴ δεύτερη φάση, ἀλλὰ συνεχίζονται καὶ στὴν τρίτη¹²⁰. Πάντως, μία κλειστή ομάδα ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῶν ὀστράκων»¹²¹ περιλαμβάνει, μαζί με τὰ τυπικά σχήματα τῆς ΠΕ ΙΙΙ, μία φιάλη με χεῖλη με ἔντονη κλίση πρὸς τὰ μέσα καὶ μία λεκάνη με πλατὺ ἐπίπεδο χεῖλος¹²².

Στὴ Θεσσαλία καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τύποι τῶν φιαλῶν χαρακτηρίζουν τὴν πρώιμη Χαλκὴ 3 ἐποχῆ, ἰδίως ἡ φιάλη με τὸ ἐπίπεδο χεῖλος (T-rim), ἃν καὶ ἐμφανίζονται στὴν πρώιμη Χαλκὴ 2 ἐποχῆ¹²³. Στὴ Μακεδονία ἐπίσης (Κριτσανά) οἱ φιάλες με τὸ ἐπίπεδο χεῖλος ἀνήκουν στὴν τελευταία φάση τῆς πρώιμης Χαλκῆς ἐποχῆς¹²⁴.

Οἱ φιάλες ἀπὸ τὸ Λευκαντί προέρχονται ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τοῦ συνοικισμού (Λευκαντί Ι) ποὺ τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς μετὰ τὴν ΠΕ ΙΙ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ΠΕ ΙΙΙ¹²⁵. Ἡ φάση αὐτή, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται πρὸς τὸ παρὸν κυρίως ἀπὸ κεραμικὸ ὑλικό, ἔχει διαπιστωθεῖ πρόσφατα καὶ δὲν εἶναι ἀρκετὰ γνωστή. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς βεβαιώθηκε καὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας¹²⁶. Ἀλλὰ καὶ ὑλικὸ ἀπὸ τὴ Σύρο (Καστρί)¹²⁷ καὶ τὴ Μάνικα ἀναγνωρίστηκε τελευταία ὅτι ἀνήκει στὴ φάση αὐτή¹²⁸, τὴν ὁποία ὁ Howell ὀνομάζει Πρωτοκυκλαδικὴ ΙΙΙ¹²⁹. Τὰ πρότυπα τῆς κεραμικῆς τῆς φάσεως αὐτῆς ἔχουν ἀναζητηθεῖ στὴ νότια ἢ δυτικὴ Μ. Ἀσία¹³⁰.

Οἱ περισσότερες φιάλες τῆς ἀνασκαφῆς ἔχουν ἐπιφάνεια σκεπασμένη με παχὺ

115. Πρβλ. τὶς φιάλες ἀπὸ τὴν Εὐτρηση, Eutresis, εἰκ. 125, 128, 133. Caskey, Eutresis, εἰκ. 11, πίν. 50, ἀπὸ τὴ Λέρνα, Caskey, Argolid, εἰκ. 1 : A-E καὶ ἀπὸ τὴν Τίρυνθα, Tiryns V, 29, εἰκ. 1, Tiryns VI, 4-9, εἰκ. 2-7, ποὺ διαφέρουν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐξαιρέσεις (π.χ. Eutresis, εἰκ. 133 : 4, 6, 7, 14, 19, Tiryns V, 22, εἰκ. 1 : 20-21 καὶ εἰκ. 2 : 1-6), κατὰ τὸ σχῆμα ἀπὸ τὶς φιάλες τῆς ἀνασκαφῆς.

116. Πρβλ. Orchomenos III, 62 κ.έ., εἰκ. 25, 28 d, 29, πίν. XXVII, XXV. Ἀκόμη μεγαλύτερη ὁμοιότητα παρατηρεῖται στὶς ἀδημοσίευτες φιάλες τοῦ Ὀρχομενοῦ, ποὺ εἶδαμε στὰ συρτάρια τῶν προθηκῶν τοῦ Μουσείου τῆς Χαϊρώνειας.

117. French, Anatolia, 69-70, εἰκ. 65-66 (Tsani bowl καὶ T-rim bowl).

118. French, Anatolia, 75. K. Rhomiopoulou - C. Ridley, AAA VI (1973), 424, εἰκ. 4 : 10-11.

119. Lefkandi, 8, εἰκ. 7 : 4. Ὅπως μᾶς πληροφόρησε ὁ κ. R. Howell φιάλες με χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ μέσα καὶ φιάλες με ἐπίπεδο χεῖλος (T-rim), ὅμοιες με τὶς φιάλες τῆς Θήβας, ὑπάρχουν ἀφθονοὶ ἀνάμεσα στὸ ἀδημοσίευτο ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Λευκαντί.

120. Orchomenos III, 66, 69.

121. Ὁ Kunze, Orchomenos III, 11, τὴν τοποθετεῖ στὸ τέλος τῆς μεσαίας φάσεως, ἐνῶ ὁ French, Anatolia, 74, εἰκ. 69 a, στὴ βοιωτικὴ ΠΕ ΙΙΙ.

122. Orchomenos III, πίν. XXV : 5, XXVI : 2.

123. French, Anatolia, 69-70.

124. Ὁ.π., 75.

125. Lefkandi, 8.

126. J. L. Caskey, BA Migrations, 30 καὶ Caskey, Keos, 370. Ὁ Caskey πρὸς τὸ παρὸν τὴν ὀνομάζει ὕστερη φάση τῆς Πρωτοχαλκῆς Ἐποχῆς.

127. E.M. Bossert, AD 22 (1967) : Μελέται, 53 κ.έ.

128. Renfrew, Emergence, 103 κ.έ., 533, D.H. French, BA Migrations, 52. Ὁ Howell ὅμως, BA Migrations, 85, χρονολόγησε τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Καστρί στὴ ΜΚ Ι περίοδο, τὴν ὁποία θεωρεῖ σύγχρονη με τὴ ΜΕ Ι.

129. R. J. Howell, BA Migrations, 85.

130. R. J. Howell, ὁ.π., 86. Renfrew, Emergence, 105, 534. D. H. French, BA Migrations, 52.

στιλβωμένο επίχρισμα μαύρο, καστανό ή έρυθρό. Το ίδιο στιλβωμένο επίχρισμα παρατηρείται σε άγγεϊα όχι καλής ποιότητας, όπως είναι και τα παραδείγματα από τη Θήβα, που βρέθηκαν στη φάση αυτή της Κέας¹³¹ και του Λευκαντί¹³². Τα όστρακα από τη Θήβα παρουσιάζουν τα ίδια έντονα ίχνη στιλβώσεως που υπάρχουν και στα όστρακα του Λευκαντί (bone ή scribble burnish).

Ανάμεσα στις φιάλες υπάρχουν και λίγες πρωτοβερνικωτές που δε διαφέρουν όμως στο σχήμα από τις στιλβωτές. Το βερνίκι είναι και εδώ κακής ποιότητας και θαμπό¹³³.

Από όσα σημειώθηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι οι φιάλες είναι πολύ πιθανό να ανήκουν στην ενδιάμεση φάση, μεταξύ της ΠΕ II και της ΠΕ III περιόδου (ΠΚ III;). Βέβαια, δεν είναι κατορθωτό με τόσο άποσπασματικό κεραμικό υλικό να ισχυρισθούμε ότι εντοπίστηκε και στη Θήβα ή φάση αυτή (ΠΚ III)¹³⁴. Φαίνεται όμως ότι, ενώ στη Βοιωτία συνεχίζεται ή ΠΕ II περίοδος και βρίσκεται στο τελευταίο της στάδιο (ίσως την εποχή που έχει αρχίσει πιά ή ΠΕ III στην Πελοπόννησο), στην Εύβοια και στις Κυκλάδες έχει εμφανιστεί ή ΠΚ III. Έτσι, από τη γειτονική Εύβοια, ή Θήβα και πιθανόν όλόκληρη ή Βοιωτία, όπως δείχνει και ή κεραμική του Όρχομενού, δέχεται επιδράσεις και υιοθετεί νέα σχήματα και τεχνική, όπως τις στιλβωτές φιάλες της ανασκαφής. Ίσως έτσι εξηγείται και ή παρουσία των πρωτοβερνικωτών φιαλών που βρίσκονται μαζί με τις στιλβωτές και παρουσιάζουν το νέο σχήμα φιάλης, αλλά την παλιά ΠΕ II τεχνική. Το ίδιο μπορεί να ισχύει και για το πρωτοβερνικωτό μόνωτο κύπελλο (Π ί ν. 23 α). Το σχήμα του συναντιέται στη δεύτερη φάση της Πρωτοχαλκής εποχής¹³⁵, αλλά χαρακτηρίζει και την ΠΚ III (Λευκαντί, Κέα)¹³⁶. Πρόκειται άραγε εδώ για σχήμα της ΠΚ III, που διατηρεί την ΠΕ II τεχνική του βερνικιού; Είναι πολύ πιθανό, αφού έχουμε και λαϊμό από ίδιο κύπελλο που έχει έρυθρό επίχρισμα με έντονα ίχνη στιλβώσεως (scribble burnish) (Π ί ν. 26 α : α). Αυτό τουλάχιστον μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στη φάση αυτή. Έξάλλου, φαίνεται να είναι τροχήλατο και, όπως είναι γνωστό, χρήση τροχού εμφανίζεται στα άγγεϊα της πρώτης φάσεως του Λευκαντί¹³⁷. Πάντως, τα τροχήλατα άγγεϊα της ΠΕ κεραμικής από την ανασκαφή είναι ελάχιστα.

Μία άλλη μικρή ομάδα που μπορεί να αποδοθεί στη φάση αυτή (ΠΚ III) είναι λίγα όστρακα που ή εξωτερική τους επιφάνεια φέρει ανώμαλες ρηχές αυλακώσεις (scored ware) (Π ί ν. 30 α : β, 33 β : γ). Η κατηγορία αυτή παρατηρήθηκε στο Λευκαντί I και στην τελευταία φάση της Πρωτοχαλκής εποχής στην Κέα¹³⁸.

Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι ή επαφή με τις Κυκλάδες περιορίζεται στην έμμεση

131. Caskey, Keos, 372.

132. Lefkandi, 8.

133. Ό French, Anatolia, 61, παρατήρησε ότι πολλά από τα μονόχρωμα άγγεϊα, που αναφέρονται ως πρωτοβερνικωτά της ΠΕ II, ανήκουν στην πραγματικότητα στην ΠΕ III, αφού καλύπτονται με άραιό και θαμπό βερνίκι, όμοιο με εκείνο που καλύπτει τα άγγεϊα του ρυθμού Άγίας Μαρίας (black wash).

134. Άλλωστε λείπουν όρισμένα άλλα χαρακτηριστικά σχήματα της φάσεως αυτής, όπως τα πολύ ανοικτά πιάτα, τα μικρά ποτήρια, οι ραμφόστομες πρόχοι και άλλα, πρβλ. Lefkandi, 8, εικ. 7.

135. Renfrew, Emergence, εικ. 20. 4 και 20. 5.

136. Lefkandi, 8, εικ. 7 : 7, 8. Caskey, Keos, 370, 373, πίν. 80 : C1, C42-44.

137. Lefkandi, 8.

138. Ό.π., 8. Caskey, Keos, 372, πίν. 81 : C25-26, 29-30.

ἐπίδραση μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς Εὐβοίας κατὰ τὴν ΠΚ ΙΙ περίοδο. Τίποτε χαρακτηριστικό τῆς ΠΚ ΙΙ (πολιτισμὸς Σύρου-Κέρου), ποὺ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν ΠΕ ΙΙ, δὲ βρέθηκε στὴν ἀνασκαφή, δηλ. ἀγγεῖα μὲ τὴν τυπικὴ ἐγγάρακτη διακόσμηση ἢ μὲ κυκλαδικὰ σχήματα. Αὐτὸ εἶναι μία ἀκόμη ἀπόδειξη ὅτι ἀπὸ τὴν ΠΕ κεραμικὴ τῆς ἀνασκαφῆς λείπει τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου, γιατί κυκλαδικὰ εὐρήματα βρέθηκαν σὲ ἄλλες θέσεις τῆς Θήβας¹³⁹ καὶ στὶς Λιθαρές κοντὰ στὴ Θήβα¹⁴⁰, ποὺ χρονολογῶνται, ὅπως φαίνεται, σὲ προαιμότερες φάσεις τῆς ΠΕ ἐποχῆς.

Ἐνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος τῶν ὄστρακων τῆς ἀνασκαφῆς τοποθετεῖται μὲ ἀσφάλεια στὴν ΠΕ ΙΙΙ περίοδο : (α) Τὰ ὄστρακα μὲ γραπτὴ διακόσμηση, τὰ ὁποῖα εἶναι σχεδὸν ὅλα, ὅπως εἶναι φυσικὸ ἄλλωστε στὴ Βοιωτία, μὲ ἀνοιχτόχρωμη διακόσμηση ἐπάνω σὲ σκούρα ἐπιφάνεια (ρυθμὸς Ἁγίας Μαρίας) (Πί ν. 29 α-β). Μόνο δύο ὄστρακα μὲ διακόσμηση «σκοτεινὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ» βρέθηκαν (Πί ν. 28 α : α-β). (β) Ἄρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν ἓνα τμῆμα τῆς ἐπιφανείας τους σκεπασμένο μὲ βερνίκι (partially - glazed). Εἶναι κυρίως μεγάλες ὑδρίες καὶ κύπελλα μὲ χεῖλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω, δηλ. τὰ τυπικὰ σχήματα τῆς ΠΕ ΙΙΙ (Πί ν. 27 δ, 28 β, δ). (γ) Λίγα ὄστρακα ποὺ ἀνήκουν στὴν κατηγορία smear ware (μὲ ἐπάλειψη), μὲ τὴν ἐπιφάνειά τους σκεπασμένη ἀπρόσεχτα μὲ ἀραιὸ σκούρο βερνίκι (Πί ν. 26 β : α). Ἡ κατηγορία αὕτη ἐμφανίζεται στὴ Λέρνα ΙV καὶ στὸ Λευκαντί Ι καὶ ΙΙ¹⁴¹. Ἀπὸ τὰ χονδροειδῆ ἀγγεῖα στὴν ΠΕ ΙΙΙ χρονολογεῖται μεγάλος ἀμφορέας ἢ ὑδρία (Πί ν. 29 γ Σχ. 5 : 4).

Σὲ ομάδες μὲ ὄστρακα τῆς περιόδου αὐτῆς βρέθηκαν καὶ ὀρισμένα γκρίζα μινυακὰ ὄστρακα, ποὺ ἴσως δείχνουν ὅτι καὶ στὴ Θήβα, ὅπως στὴ Λέρνα καὶ στὸ Λευκαντί, ἡ μινυακὴ κεραμικὴ ἐμφανίζεται στὴν ΠΕ ΙΙΙ. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀπόλυτα σίγουρο γιατί, ὅπως ἔχομε πεῖ, ἡ στρωματογραφία δὲν ἦταν ἀδιατάρακτη καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ συμπεράσματα τέτοιας σημασίας.

Ἡ ΜΕ κεραμικὴ τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἄφθονη καὶ περιλαμβάνει ὅλες σχεδὸν τίς γνωστὲς κατηγορίες. Ἀντιπροσωπεύονται δηλαδὴ ὅλες οἱ φάσεις τῆς ΜΕ ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς¹⁴². Καὶ οἱ δύο κατηγορίες ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχὴ, τὰ γκρίζα μινυακὰ καὶ τὰ ἀμαυρόχρωμα, ὑπάρχουν σὲ μεγάλες ποσότητες.

Τὰ γκρίζα μινυακὰ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἀντίστοιχα ποὺ βρέθηκαν σὲ στρωματογραφημένες ἐπιχώσεις στὸ Λευκαντί¹⁴³ καὶ χρονολογῶνται ἔτσι μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια. Λίγα ἀνήκουν στὴν πρώιμη φάση, δηλ. στὴ ΜΕ Ι. Εἶναι κύπελλα μὲ στρογγυλεμένο περίγραμμα, μὲ χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ λαβὲς ταινιόσχημες, ἐλαφρὰ κοίλες, συνήθως ὑπερυψωμένες (Πί ν. 32 δ : ε, ζ, 32 ε : α Σχ. 8 : 12). Μικρὸ τμῆμα λαβῆς μὲ κατακόρυφες ραβδώσεις (Πί ν. 32 ε : ζ) πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἐπίσης στὴ ΜΕ Ι. Πολὺ περισσότερα εἶναι τὰ ὄστρακα τῆς ΜΕ ΙΙ. Ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα μὲ γω-

139. ΑΑΑ ΙΙ (1969), 96-97. Ἐπίσης, σὲ πρόσφατες ἀδημοσίευτες ἀνασκαφὲς τῆς Κ. Δημακοπούλου σὲ οἰκόπεδα τῆς Θήβας (Φλώρη, Μανίσσαλη) βρέθηκαν κυκλαδικὰ ἀγγεῖα, ὅπως τηγανοειδὲς σκευὸς καὶ μαρμάρινη φιάλη.

140. ΑΔ 24 (1969) : Μελέται, 41. ΑΑΑ VI (1973), 374.

141. Caskey, Argolid, 296. Lefkandi, 8.

142. Στὴν κατάταξη τῆς ΜΕ κεραμικῆς ἀκολουθήσαμε τὴν τριμερῆ διαίρεση τῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ ἡ διαίρεση αὕτη δὲν ἔχει γίνει δεκτὴ ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν Γ. Μυλωνά, ὁ ὁποῖος διακρίνει δύο μόνον περιόδους, βλ. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνας, Β', 205, ὑποσ. 2.

143. Lefkandi, 9 κ.έ.

νιδώδες περίγραμμα (κύπελλα, κάνθαροι) με ψηλό ή χαμηλό πόδι. Το ψηλό πόδι φέρει συχνά αὐλακώσεις (Πί ν. 31 γ, 32 α, β : α, δ, 32 δ : α, δ, 33 η). Στη ΜΕ ΙΙΙ ἀνήκουν ἀγγεία, συνήθως κύπελλα και κάνθαροι, με στρογγυλεμένο πάλι περίγραμμα, λαβές ὑπερυψωμένες (Πί ν. 32 β : β, 32 ε : γ, 33 δ : δ) και χεῖλος ἄλλοτε λεπτό κατακόρυφο και ἄλλοτε ἰδιαίτερα βαρὺ και παχύ, σχεδὸν τετράγωνο (hawk's beak) (Πί ν. 24 ε : δ, 32 γ : ζ). Στη φάση αὐτή ἀνήκουν και τὰ χαρακτηριστικά κύπελλα Βαφειοῦ (Πί ν. 33 δ : α-γ).

Ἐκτός ἀπὸ τὶς ἄλλες κατηγορίες τῶν μινυακῶν, δηλ. τὰ μαῦρα και τὰ κίτρινα, τὰ ὄστρακα εἶναι ἐλάχιστα. Τὰ ἐρυθρὰ μονόχρωμα (ἐρυθρὰ μινυακὰ) εἶναι περισσότερα και, ὅπως δείχνει τὸ ἐξελιγμένο σχῆμα τους (κύπελλα με ψηλό πόδι και γωνιώδες περίγραμμα), ἀνήκουν σὲ προχωρημένη φάση τῆς ἐποχῆς (Πί ν. 33 στ, 34 στ). Τὰ μονόχρωμα με τὸ στιλπνὸ ἀνοιχτόχρωμο ἐπίχρῖσμα τοποθετοῦνται στὸ τέλος τῆς ΜΕ ΙΙΙ και προέρχονται σχεδὸν ὅλα ἀπὸ βαθιά κύπελλα με βαρὺ, ἐπίπεδο χεῖλος (hawk's beak) και πλατιά χαμηλὴ βάση (Πί ν. 33 ε, ζ).

Τὰ ἁμαυρόχρωμα ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς καλύπτουν ἐπίσης ὀλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ΜΕ ἐποχῆς. Ἐκτός ἀπὸ τὰ δύο βασικά εἶδη τῶν χονδροειδῶν, με πρασινωπὸ και ἐρυθρωπὸ πηλό, ὑπάρχουν και οἱ δύο ἄλλες κατηγορίες, δηλ. τὰ λεπτὰ και τὰ πολύχρωμα. Τὰ χονδροειδῆ ἀνήκουν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους στὶς δύο πρώτες φάσεις τῆς ΜΕ ἐποχῆς. Πραγματικά, τὰ ὄστρακα με εὐθύγραμμα κοσμήματα, πὺ χαρακτηριστίζουν τὶς πρώιμες φάσεις, εἶναι ἄφθονα, ἐνῶ ἐλάχιστα εἶναι τὰ καμπυλόγραμμα κοσμήματα και λείπουν τὰ ἄλλα διακοσμητικά μοτίβα (φυτικά ἢ ζωικά) πὺ ἐπικρατοῦν στὴν ὕστερη φάση.

Τὰ λεπτὰ εἶναι ἐλάχιστα. Ἀνάμεσά τους ἓνα ὄστρακο ἀπὸ κύπελλο Βαφειοῦ με διακόσμηση ἀπὸ ἐπάλληλες γωνίες και παράλληλες γραμμές, τυπικὸ και ὡς σχῆμα και ὡς διακόσμηση τῆς ΜΕ ΙΙΙ (Πί ν. 36 δ : δ).

Τὰ πολύχρωμα πὺ χαρακτηρίζουν τὴ ΜΕ ΙΙΙ εἶναι ἄρκετὰ και μάλιστα συνήθως καλῆς ποιότητας (Πί ν. 35 β, γ). Πολλὰ εἶναι ἀπὸ κρατῆρες.

Τὰ χονδροειδῆ οἰκιακὰ εἶναι δύσκολο νὰ τοποθετηθοῦν σὲ συγκεκριμένη φάση τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ἐκτός ἀπὸ τοὺς δύο ταφικούς πίθους (βλ. πῖδὸ κάτω). Τὰ λίγα ἐγγάρκτα ὄστρακα («Ἀδριατικά») πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς, γιατί προέρχονται ἀπὸ τὰ βαθύτερα ΜΕ στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀνάμεσα στὸ πλούσιο κεραμικὸ ὕλικὸ τῆς ΜΕ ἐποχῆς δὲν βρέθηκαν κυκλαδικὰ ἢ μινωικά ἀγγεία.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν κεραμικὴ φαίνεται ὅτι τὰ δύο ΜΕ δωμάτια πὺ βρέθηκαν ἀνήκουν στὴ ΜΕ ΙΙ περίοδο. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Ι σφραγιζόταν με ἐπίχωση πὺ περιεῖχε ὄστρακα τῆς ΜΕ ΙΙ (βλ. σ. 50). Στὸ δωμάτιο ΙΙ ἢ ἐπίχωση πὺ σκέπαζε τὸ δάπεδο εἶχε παραβιαστεί, ἐπειδὴ ὅμως τὸ δωμάτιο βρισκόταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο με τὸ δωμάτιο Ι πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ ἄλλη σύγχρονη κατοικία. Ὁ ταφικὸς πίθος πὺ ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Ι, ἀνήκει, φυσικά, στὴ ΜΕ ΙΙ περίοδο.

Οἱ δύο κιβωτιόσχημοι ΜΕ τάφοι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά προχωρημένης ἐποχῆς¹⁴⁴. Ἐχουν δηλαδή μεγάλες διαστάσεις και ὁ τάφος Ι πὺ βρέθηκε ἄθικτος πε-

144. Γιά τὰ γενικά χαρακτηριστικά τῶν ΜΕ τάφων και τὰ ταφικά ἔθιμα βλ. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος, Β', 215-216.

ρειίχε τρεις ταφές, τή μία μάλιστα παραμερισμένη, και ήταν σχετικά πλούσια κτερισμένος¹⁴⁵. Τα δύο άγγεϊα του τάφου Ι δε βοηθούν πολύ στη χρονολόγηση, γιατί έχουν σχήματα κοινά σε τάφους των δύο τελευταίων φάσεων της ΜΕ εποχής¹⁴⁶. Ήπειδη όμως και οι δύο τάφοι είχαν κατασκευαστεί ανάμεσα στα δύο δωμάτια της ΜΕ ΙΙ, και μάλιστα παράλληλα προς τον ένα από τους τοίχους του δωματίου Ι, φαίνεται ότι είναι σύγχρονοι με τις κατοικίες και πρέπει να χρονολογηθούν και αυτοί στη ΜΕ ΙΙ.

Στη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο ανήκει μονάχα ο ταφικός πίθος που βρέθηκε στο άνωτατο στρώμα της ΜΕ εποχής και περιείχε τις χάντρες από άμεθυστο και φαγεντιανή.

Ήστρακα της ΥΕ εποχής βρέθηκαν λίγα, συγκριτικά με τα όστρακα των δύο προηγούμενων εποχών. Χρονολογούνται με ακρίβεια και καλύπτουν σχεδόν όλόκληρη τη διάρκεια της εποχής. Δε βρέθηκε όμως, όπως ελπίσαμε, κεραμικό ύλικό που να ανήκει στην περίοδο της μεταβάσεως από τη ΜΕ στην ΥΕ εποχή. Στην πραγματικότητα δε βρέθηκε κανένα όστρακο της ΥΕ Ι. Να είναι άραγε αυτό τυχαίο ή να οφείλεται στο ότι κατά την ΥΕ Ι περίοδο ο χώρος έμεινε άκατοίκτης; Το πιθανότερο είναι ότι ή φάση αυτή αντιπροσωπεύεται ελάχιστα στη Θήβα¹⁴⁷.

Τα όστρακα της ΥΕ ΙΙ Α-Β είναι λιγοστά (Πί ν. 36 δ : α-γ, ε). Περισσότερα είναι τα όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ Α και Β, όπως είναι φυσικό άλλωστε, αφού τότε ή μυκηναϊκή άκρόπολη των Θηβών ήταν άκμαία και πυκνοκατοικημένη και αφού συγκροτήματα του άνακτόρου βρίσκονται ελάχιστα μέτρα βορειότερα από το χώρο της άνασκαφής. Βέβαια αντιπροσωπεύονται μόνο ή ΥΕ ΙΙΙ Α2 και ΙΙΙ Β1 εποχή, αλλά ή άπουσία όστράκων της ΥΕ ΙΙΙ Α1 και ΙΙΙ Β2 πρέπει να είναι τυχαία και να οφείλεται στην καταστροφή του μυκηναϊκού στρώματος από τις μεταγενέστερες κατασκευές.

Τα λείψανα των μυκηναϊκών τοίχων που βρέθηκαν στην άνασκαφή είναι δύσκολο να χρονολογηθούν, γιατί ή επίχωση που κάλυπτε τα δάπεδά τους είχε τελείως άναμοχλευτεί. Είναι πολύ πιθανό, πάντως, να ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Α ή Β περίοδο.

Τα λίγα ΥΕ ΙΙΙ Γ όστρακα, τα όποια μάλιστα τοποθετούνται στην πρώτη φάση της περιόδου αυτής, άποτελούν σημαντικό εύρημα, όν σκεφτούμε ότι ελάχιστη κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Γ έχει βρεθεί ως τώρα στη Θήβα.

Όπως είναι φυσικό, επειδη πρόκειται για άνασκαφή μικρού μόνο χώρου, δεν μπορούμε να διατυπώσουμε γενικότερα συμπεράσματα για την εποχή του Χαλκού στη Θήβα. Από την άλλη μεριά όμως, ή μελέτη της κεραμικής έδωσε άρκετές ενδείξεις για τα χαρακτηριστικά της εποχής αυτής στη Θήβα και έθεσε επίσης όρισμένα προβλήματα, όπως είναι π.χ. ή ύπαρξη της ΠΚ ΙΙΙ φάσεως. Η μελέτη και δημοσίευση

145. Έκτός από τα άγγεϊα περιείχε και τρία χάλκινα αντικείμενα, πρβλ. Δυτ. Νεκροταφείον Έλευσίνος, Β', 224-225, όπου αναφέρεται, ότι βρέθηκαν πολύ λίγα χάλκινα αντικείμενα στους 92 ΜΕ τάφους.

146. Παρόμοια άγγεϊα που βρέθηκαν στους τάφους της Έλευσίνας χρονολογούνται από τον Μυλωνά σε προχωρημένη φάση ή ακόμη και στους τελευταίους χρόνους της ΜΕ εποχής, βλ. Δυτ. Νεκροταφείον Έλευσίνος, Β', 216, 218 και ειδικότερα Α', 316.

147. Πρβλ. Α. Furumark, Mycenaean Pottery, II. Chronology, 1972, 47. ΑΕ 1910, 209 κ.έ. Βλ. και Ο.Τ.Ρ.Κ. Dickinson, The Definition of Late Helladic I, BSA 69 (1974), 118, ύποσ. 54. Η κύλιξ που βρέθηκε στο οικόπεδο της Θήβας ΙΙ. Λεοντάρη και χρονολογήθηκε από τον άνασκαφέα στην ΥΕ Ι ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, 183, φαίνεται από την περιγραφή της ότι δεν ανήκει σε τόσο πρώτη εποχή. Έξάλλου, ο τύπος του Furumark με τον όποιο συγκρίνεται είναι της ΥΕ ΙΙΙ Α 2. Δυστυχώς δεν εικονίζεται στη δημοσίευση.

τοῦ ἄφθονου ὑλικοῦ ἀπὸ διάφορες, ἀδημοσίευτες ἀκόμη, ἀνασκαφές στὴ Θήβα μὲ ΠΕ, ΜΕ καὶ ΥΕ εὐρήματα, θὰ φωτίσει ὀπωσδήποτε περισσότερο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ θὰ βοηθήσει στὴ λύση πολλῶν προβλημάτων.

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Athenian Agora XIII* : S. A. Immerwahr, *The Athenian Agora*, Vol. XIII. *The Neolithic and Bronze Ages*, 1972.
- Buck : R. J. Buck, «Middle Helladic Mattpainted Pottery», *Hesperia* XXXIII (1964), 231 κ.έ.
- BA Migrations : Bronze Age Migrations in the Aegean*. Proceedings of the 1st International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield, ed. by R. A. Crossland and Ann Birchall, 1973.
- Caskey, Argolid : J. L. Caskey, «The Early Helladic Period in the Argolid», *Hesperia* XXIX (1960), 285 κ.έ.
- Caskey, EBA : J. L. Caskey, Greece, Crete and the Aegean Islands in the Early Bronze Age, *CAH*³ I, XXVI (a), 1971, 771 κ.έ.
- Caskey, Eutresis : J. L. Caskey and E. G. Caskey, «The earliest Settlements at Eutresis, Suppl. Excavations 1958», *Hesperia* XXIX (1960), 126 κ.έ.
- Caskey, Keos : J. L. Caskey, «Investigations in Keos. Part II : A Conspectus of the Pottery», *Hesperia* XLI (1972), 357 κ.έ.
- Caskey, MBA : J. L. Caskey, Greece, and the Aegean Islands in the Middle Bronze Age, *CAH*³, II, IV (a), 1973, 117 κ.έ.
- Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος* : Γ. Μυλωνᾶ, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος*, Α', Β', Γ', 1975.
- Eutresis* : H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, 1931.
- FM : Furumark, Motive Number : A. Furumark, *The Mycenaean Pottery, I. Analysis and Classification*, 1972.
- FS : Furumark, Shape Number : δ.π.
- French, *Anatolia* : D. H. French, *Anatolia and the Aegean in the Third Millenium B.C.* Διδακτορική διατριβὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, 1968. Ἀδημοσίευτη. Πολυγραφημένο ἀντίτυπο βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν.
- Korakou* : C. W. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, 1921.
- Lefkandi* : M. R. Popham and L. H. Sackett, *Excavations at Lefkandi, Euboea* 1964-66, 1968.
- Orchomenos III* : E. Kunze, *Orchomenos III. Die Keramik der frühen Bronzezeit*, 1934.
- Prehistoric Euboea* : L. H. Sackett et al., «Prehistoric Euboea : Contributions towards a Survey», *BSA* 61 (1966), 33 κ.έ.
- Renfrew, *Emergence* : C. A. Renfrew, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.*, 1972.
- Ταφικός Κύκλος Β'* : Γ. Μυλωνᾶ, *ἌΟ Ταφικός Κύκλος Β' τῶν Μυκηνῶν*, Α'-Β', 1973.
- Tiryns IV : Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts*. Band IV. K. Müller, *Die Urfinis Keramik*, 1938.
- Tiryns V* : D. and E. French, «Prehistoric Pottery from the Area of the Agricultural Prison at Tiryns». *Tiryns. Forschungen und Berichte*. Band V, 1971.
- Tiryns VI* : H. B. Siedentopf, «Frühhelladische Keramik auf der Unterburg von Tiryns». *Tiryns. Forschungen und Berichte*. Band VI, 1973.
- Zygouries* : C. W. Blegen, *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae* 1928.

ΤΟ ΟΚΤΑΓΩΝΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΝΕΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΣ¹

(Πί ν. 40 - 52· Σ χ. 1 - 20)

Στή μνήμη τοῦ Χ. Μακαρόνα

Τὸ 1950 ὁ † Χ. Μακαρόνας ἐνεργώντας σωστικὴν ἀνασκαφὴν σὲ οἰκόπεδο στὴ νότια πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν καὶ ἀνατολικά τῆς πλατείας Ναυαρίνου, βρῆκε ὑπολείμματα ἐνὸς μνημειώδους ὀκταγωνικοῦ κτηρίου τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, ποῦ ὅπως ἀποδείχτηκε ἀργότερα ἐντασσόταν στὸ μεγάλο Γαλεριανὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα². Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, τὸν ἴδιο χρόνο, ἀποκάλυψε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ὀκταγωνικῆς αἴθουσας, χωρὶς νὰ φτάσει, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως, ὡς τὸ δάπεδο. Ὁ ἴδιος ἀργότερα ἀνέσκαψε τὰ δύο οἰκόπεδα τῶν ἀδελφῶν Παπακώστα (1955)³, ὅπου βρέθηκαν ἴχνη τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ προθαλάμου (vestibulum) καὶ ὑπολείμματα χτιστῆς σκάλας ποῦ ἐφάπτεται σ' αὐτήν. Ἀπὸ τὰ λίγα ὁμως εὐρήματα (θραύσματα ἀγγείων, ἴχνη κουρασάνιου ποῦ ἐκάλυπταν τὶς ἐπιφάνειες καὶ χτιστὸ ἀγωγὸ ὑπερχειλίσεως) ὑποθέτει τὴν παρουσία τμήματος κυκλικῆς ὑστεροβυζαντινῆς δεξαμενῆς, ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸ ἐρευνώμενο κτήριο. Τέλος, ἀνέσκαψε τὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἰσαύρων, ὅπου ἀνακάλυψε στοά (Πί ν. 48α-β), στρωμένη με ψηφιδωτὰ καὶ μπροστὰ στὴ μικρὴ ἀνατολικὴ διακοσμητικὴ κόγχη πεσμένο τὸ γνωστὸ μαρμάρινο τόξο με τὸν Γαλέριο καὶ τὴν προσωποποίηση τῆς πόλης, ποῦ στεγάζεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης⁴ (Σ χ. 1 - 2).

1. Ἡ μελέτη αὐτὴ παρουσιάστηκε ὡς διπλωματικὴ διατριβὴ (τοῦ μεταπτυχιακοῦ διπλώματος ἐξειδικεύσεως) στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ Σχολὴ τῆς Ρώμης τὸ Φεβρουάριο 1975 (καθηγητῆς G. de Angelis d'Ossat).

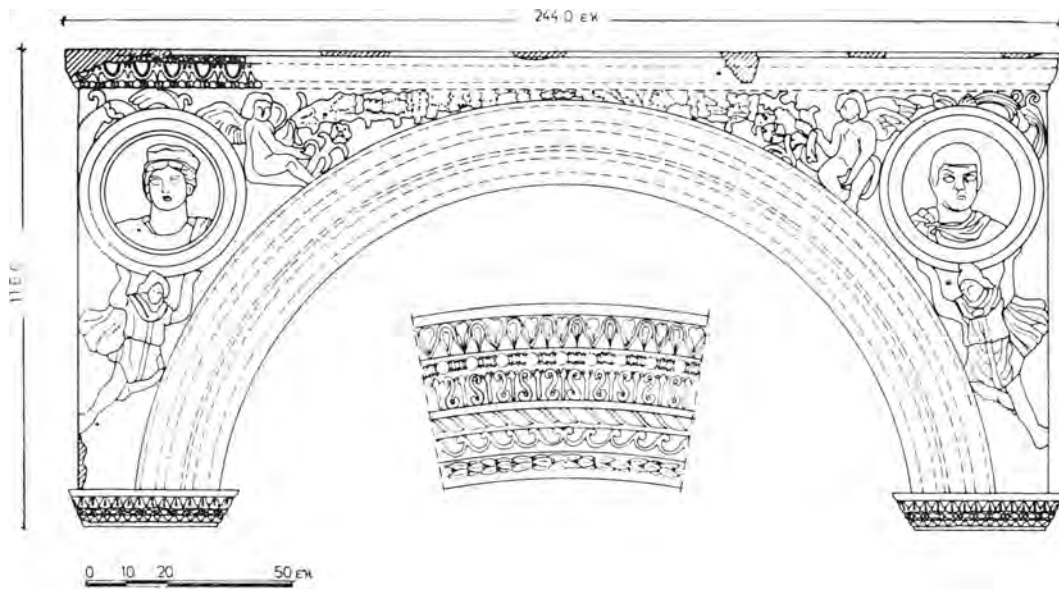
Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν καθηγητὴ κ. Χ. Μπούρα, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε τὴν ὅλη μελέτη ὡς τὸ στάδιο παρουσιάσεώς της· τὸν ἀρχαιολόγο † Χ. Μακαρόνα, ὁ ὁποῖος μᾶς παραχώρησε ἀριθμὸ ἀνέκδοτων στοιχείων, τὰ ὁποῖα βοήθησαν σημαντικὰ στὸ ξεκαθάρισμα ὀρισμένων σκοτεινῶν σημείων τοῦ ὄλου θέματος· τὴν Ἐφορὸ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων δ. Αἰκ. Ρωμιοπούλου, ἡ ὁποία μᾶς ἐπέτρεψε τὴν ἐπιτόπια ἐρευνα καὶ με κάθε τρόπο βοήθησε στὸ ἔργο μας καὶ τὴν ἀρχιτέκτονα δ. Α. Καμπούρη.

Τὰ σχέδια τῶν τεσσάρων ἐπικράνων ψευδοπαραστάδων ἀριθ. 725-728 καὶ τοῦ μικροῦ τόξου ἀριθ. 732 προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ποῦ συντάσσεται ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Ε. Γεωργιάδου - Παπακωνσταντίνου, Γ. Κνιθᾶκη καὶ τὸν ἀρχαιολόγο Δ. Γραμμένο.

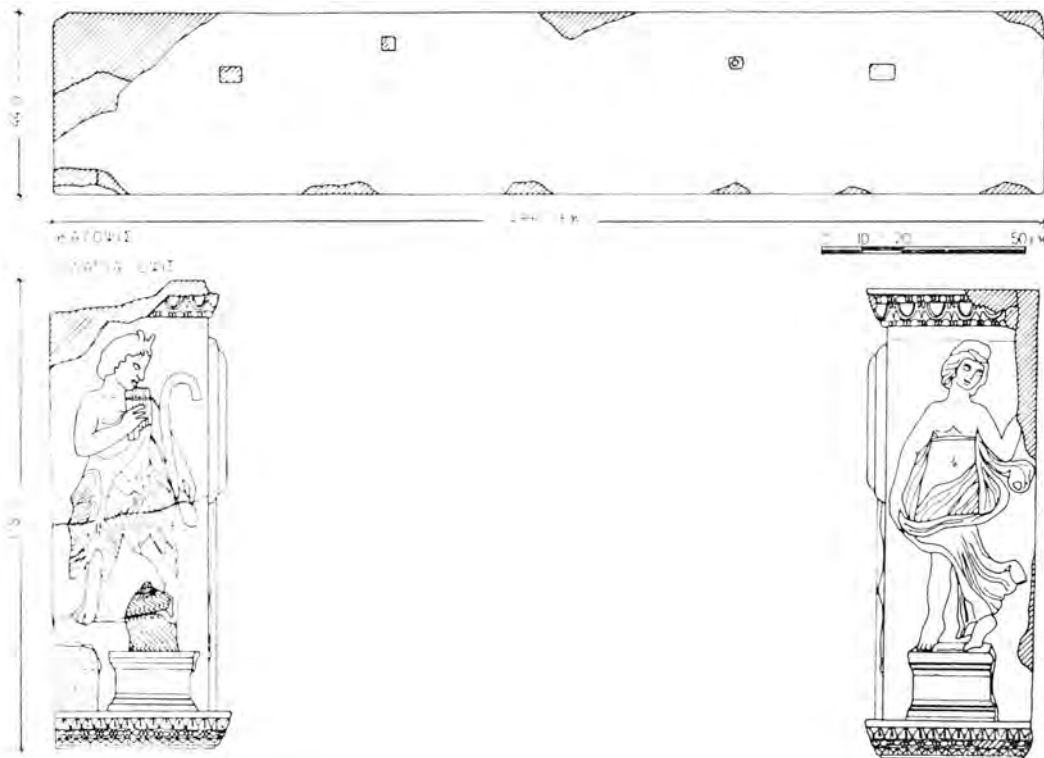
2. Χ. Μακαρόνας, Τὸ ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΑΕ 1950, σ. 303-321. Οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ περιηγητῆς ἀγνοοῦν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὀκταγώνου. Ὁ Ο. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, ἀναφέρει τὸν κατάλογο τοῦ Γάλλου Προξένου στὴ Θεσσαλονικὴ J.B. Germain (18ος αἰώνας), ἀριθ. 9 «γειτονιά τοῦ Ἀκσὲ Τζαμί», σ. 144, σημ. 1. Δημοσιεύει ἐπίσης χάρτη ποῦ συντάχτηκε τὸ 1911 με τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Στὴ θέση τοῦ κατεστραμμένου τότε τζαμιοῦ λανθασμένα ἀναφέρει «Βυζαντινὰ ὑπολείμματα κτηρίων».

3. Ἀδημοσίευτη ἔκθεση πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας - Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων τῆς 8/7/1955 (βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης).

4. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς αὐτῆς τοῦ Χ. Μακαρόνα ὑπάρχουν δύο ἀδημοσίευτες φωτογραφίες καὶ δύο σχέδιά του, τὰ ὁποῖα χρησίμευσαν στὴ σύνταξη τῶν γενικῶν τοπογραφικῶν σχεδίων τῆς μελέτης μας.

Σχ. 1. Άνασκαφή οικοπέδου οδού Ίσαύρων. Νότια στοά. Μαρμάρινο διακοσμητικό τόξο.

Σχ. 2. Άνασκαφή οικοπέδου οδού Ίσαύρων. Νότια στοά. Μαρμάρινο διακοσμητικό τόξο.

Ὁ Φ. Πέτσας τὸ 1964 - 1965 συμπλήρωσε τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ὀκταγωνικῆς αἵθουσας καὶ τῶν δύο ὀρθογώνιων δωματίων στὸ βορρά, ποὺ ταυτόχρονα ἀποτυπώθηκαν ἀπὸ τὸν Ἄ. Κούντουρα⁵. Ἐκτοτε, κατεδαφίστηκαν διαδοχικὰ οἱ τρεῖς συνεχόμενες πολυκατοικίες, κτισμένες κατὰ τὸ μεσοπόλεμο κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Βύρωνος⁶, κι ἀργότερα, καὶ κατὰ διαστήματα, ἔγιναν καὶ ἄλλες ἐργασίες μέσα στὸ γενικὸ πρόγραμμα συντηρήσεως τοῦ Γαλεριανοῦ ἀνακτόρου. Ἔτσι, συντηρήθηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν μερικῶς στὸ ὀκτάγωνο μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Ἄ. Κούντουρα⁷: τμῆμα τῆς τέταρτης καὶ τμῆμα τῆς πέμπτης κόγχης, τὸ δυτικὸ κλιμακοστάσιο, τὸ παλαιοχριστιανικὸ μαρμάρινο θύρωμα, οἱ πλίνθινοι πεσσοὶ στῆ δευτερεύουσα παλαιοχριστιανικὴ εἴσοδος. Ἐπίσης, ἔγινε μικρὴ συντήρηση τοῦ δαπέδου ἀπ' ὅπου ἀποκολλήθηκαν τὰ τρία διατηρούμενα διάχωρα 0.90 × 0.90 μ. μὲ κοσμήματα ἀπὸ opus sectile, τὰ ὅποια μεταφέρθηκαν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.

Στὸ τέλος τοῦ 1973⁸, στὰ πλαίσια τῆς σχετικῆς ἐρευνας τοῦ προθαλάμου, διενεργήσαμε τομὲς γιὰ νὰ καθοριστῆ ἡ μορφή του. Δυστυχῶς, δὲν κατορθώθηκε νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ νότια κυρία εἴσοδος του, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τοὺς ἀκάλυπτους χώρους τῶν πολυκατοικιῶν τῆς ὁδοῦ Ἰσαύρων. Διενεργήσαμε ἐπίσης μερικὲς καὶ γενικὲς ἀποτυπώσεις τοῦ ὀκταγώνου καὶ τοῦ προθαλάμου. Ἡ μελέτη αὐτὴ περιστρέφεται κυρίως γύρω ἀπὸ θέματα προσδιορισμοῦ τῆς μορφῆς καὶ τῶν διαδοχικῶν φάσεων τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ μνημεῖου, ποὺ θὰ εἶχε στὴν ἀρχαιότητα μεγαλύτερη ἴσως σπουδαιότητα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ Rotonda τῆς Θεσσαλονίκης.

5. Φ. Πέτσας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Σχέδ. 8, 9. Τὸ τελευταῖο ὀλοκληρωμένο ἄρθρο ποὺ ἀναφέρεται στὸ ὀκτάγωνο εἶναι τοῦ Μ. Vickers, Observations on the Octagon at Thessaloniki, Roman Studies 1973, σ. 111-120, εἰκ. 8, 9. Τὸ σύνολο τῆς βιβλιογραφίας παρουσιάζεται παρακάτω: Χ. Μακαρόνας, Χρονικά Ἀρχαιολογικά, Θεσσαλονίκη, ἀριθ. 6, Μακεδονικά 2 (1941-1952), σ. 594-596, εἰκ. 1. Μ. Καραμανώλη - Σιγανίδου, Ἀνασκαφαὶ πλατείας Ναυαρίνου, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 409, Πίν. 456-458, Σχέδ. 1. Φ. Πέτσας, Θεσσαλονίκη Α. Ἀνακτορικὸν σύμπλεγμα Γαλερίου, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 331-333, Σχέδ. 1, Πίν. 340, 341. Φ. Πέτσας, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, Ἀνακτορικὸν σύμπλεγμα Γαλερίου, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 391, Σχέδ. 7-9. G. Daux, Chronique des fouilles 1967, BCH 92 (1968), σ. 903, 904, εἰκ. 1-5, 7. A.H.S. Megaw, Archaeology in Greece 1967-68, Archaeological Report for 1967-68, ἀριθ. 14 σ. 15. Φ. Πέτσας, Μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης ἀριθ. 54, Γαλεριανὸν Σύμπλεγμα, Μακεδονικά 9 (1969), σ. 151, πίν. 48, 49, παρένθ. πίν. 1, 2. Φ. Πέτσας, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, Γαλεριανὸν Συγκρότημα, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 296, 297, Σχέδ. 3. Μ. Καραμανώλη - Σιγανίδου, Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, Ὀκτάγωνον ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 367-370, Σχέδ. 1-3, Πίν. 356, 357. Χ. Μπακιτζῆς, Ἡ θαλασσία ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, Βυζαντινὰ 7 (1975), σ. 320-321, σημ. 161. O. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, πίν. 11. R. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, σ. 123, 124, σχ. 56. Ν. Παπαχατζῆς, Μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 12.

6. Ἀπὸ τὰ καινούρια οἰκόπεδα ποὺ δημιουργήθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν συστηματικὰ, τοῦ Θ. Μεχτιδῆ πῆρε δυστυχῶς τὸ 1969 καὶ πάλι ἄδεια ἀνοικοδομήσεως. Ἡ ἀνέγερση νέων πολυκατοικιῶν διακόπηκε προσωρινὰ στὰ δύο ἐπόμενα οἰκόπεδα, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει ὀριστικοποιηθεῖ ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτριώσή τους. Τὸ οἰκόπεδο τοῦ Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν, ἀπλῶς ἀνασκάφηκε, ἐνῶ διακόπηκε ἡ ἀνέγερση τοῦ διπλανοῦ, τῆς Χρυσῆς Ἰωάννου, ἀφοῦ ὅμως στὸ μεταξύ κατασκευάστηκαν στὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ὀκτάγωνο τὰ πέδιλα καὶ τὰ ὑποστηλώματα τοῦ ὑπογείου.

7. Μ. Καραμανώλη - Σιγανίδου, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 367-370, Σχέδ. 1-3 (Ἄ. Κούντουρα), Πίν. 356 α-ε, 357 α-στ.

8. Ἐκθεση πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία Θεσσαλονίκης, τῆς 23/10/1973. Βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

Ὁ Χ. Μακαρόνας στὴν ἔκθεση τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1950, ὅπως καὶ ὁ Μ. Vickers, κάνει ὀρισμένες ὑποθέσεις γιὰ τὴ χρήση καὶ τὴν αἰτία καταστροφῆς τοῦ μνημείου. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τοῦ ὀκταγώνου, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ Γαλεριανὸ ἀνάκτορο καὶ τὴ Rotonda, παραμένει ἀνοιχτό.

Τὸ κτήριο δὲ σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δάπεδο ποὺ φανερώνει τὴν ἀρχικὴ του μεγαλοπρέπεια. Τὸ μέγιστο ὕψος τῶν τοίχων ποὺ σώζονται εἶναι 7-7.30 μ. Στὴ μεγάλη κόγχη καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα σώζονται παχιά κονιάματα, μὲ ἀποτυπώματα τῆς πλούσιας ἐσωτερικῆς ὀρθομαρμαρώσεως, ποὺ θραύσματά της μόνο βρέθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ ἐπίχωση. Βρέθηκαν ἐπίσης τέσσερα μόνο ἐπίκρανα ψευδοπαραστάδων (Σ χ. 3-6), ποὺ μαζί μὲ τὰ τρία ἀποκολληθέντα τετράγωνα διάχωρα ἀπὸ opus sectile βρίσκονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁹. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἔγινε συστηματικὴ λεηλασία τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως καὶ τοῦ ἀνακτόρου ποὺ, ὅπως φαίνεται, γρήγορα ἐγκαταλείφθηκαν¹⁰.

Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διάπλαση καὶ τὸ διάκοσμο τοῦ προθαλάμου δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη, ἐπειδὴ ἡ κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς μὲ τὸ σπάσιμο τοῦ δαπέδου καὶ τὴν κάλυψη τῶν ἐπιφανειῶν μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα, ἐξαφάνισε κάθε ἴχνος (Π ἰ ν. 41α-β). Ἔτσι λοιπὸν τὰ λίγα αὐτὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα μᾶς ὀδηγοῦν, ἀφ' ἐνὸς μὲν σὲ ὀρισμένα ἀσφαλῆ συμπεράσματα, ἀφ' ἑτέρου δὲ σὲ ἄλλες μὴ ἐπιβεβαιούμενες ὑποθέσεις.

ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟΝ
ΠΡΟΘΑΛΑΜΟ ΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟ ΚΑΙ ΟΚΤΩΒΡΙΟ 1973 (Π ἰ ν. 40 - 48α· Σ χ. 7 - 20)

Ἡ τομὴ I ἀπέβλεπε στὴν ἀποτύπωση τῆς σκάλας ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μεταγενέστερης δεξαμενῆς. Διερευνήθηκε τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς κόγχης καὶ ἀποκαλύφθηκε πάλι ἡ καμπύλης μορφῆς σκάλα τῆς δεξαμενῆς ποὺ βρῆκε ἀρχικὰ ὁ Χ. Μακαρόνας στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1955.

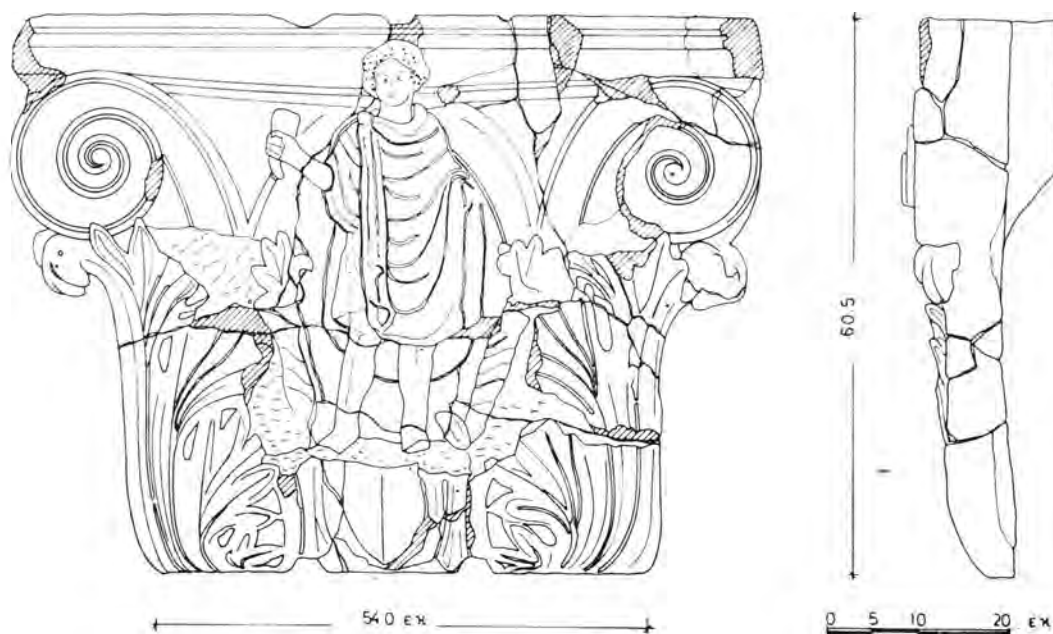
Ἡ τομὴ II ἀπέβλεπε στὸν προσδιορισμὸ τοῦ πέρατος τῆς ἀνατολικῆς κόγχης. Ἡ σχετικὴ ἔρευνα ἔδειξε πὼς τὸ ἐξωτερικὸ τμῆμα της, σὲ βάθος περισσότερο τοῦ 1.50 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ πρόχειρο διαχωριστικὸ τοιχίον καὶ τὶς ἀποθήκες ποὺ ὑπάρχουν στοὺς στενοὺς ἀκάλυπτους χώρους τῶν διπλανῶν πολυκατοικιῶν. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς κόγχης καλύφθηκε μεταγενέστερα μὲ τοῦβλα καὶ κονίαμα. Συνεπῶς, ἡ εὑρεση τοῦ νότιου πέρατος τῆς κόγχης μᾶς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ καθορίσουμε ἐπακριβῶς, γιὰ πρώτη φορά, τὸ καθαρὸ ἄνοιγμά της ποὺ φτάνει τὰ 13.65 μ.

Ἡ τομὴ III ἀποσκοποῦσε στὴ μελέτη τοῦ διαφράγματος τῆς εἰσόδου. Ἡ τομὴ, διαστάσεων 1×1.20 μ., ἔγινε στὴν εἴσοδο ἀπὸ τὸν προθάλαμο πρὸς τὸ ὀκτάγωνο, χωρὶς νὰ φτάσει στὸ δάπεδο τῆς δεξαμενῆς. Βρέθηκαν ὑπολείμματα ἑνὸς μεταγενέστερου διαφράγματος κατασκευασμένου ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ κουρασάνι, πλάτους 1.70 μ. περίπου, ποὺ εἶχε φράξει τὴν προϋπάρχουσα εἴσοδο (Π ἰ ν. 45α - β).

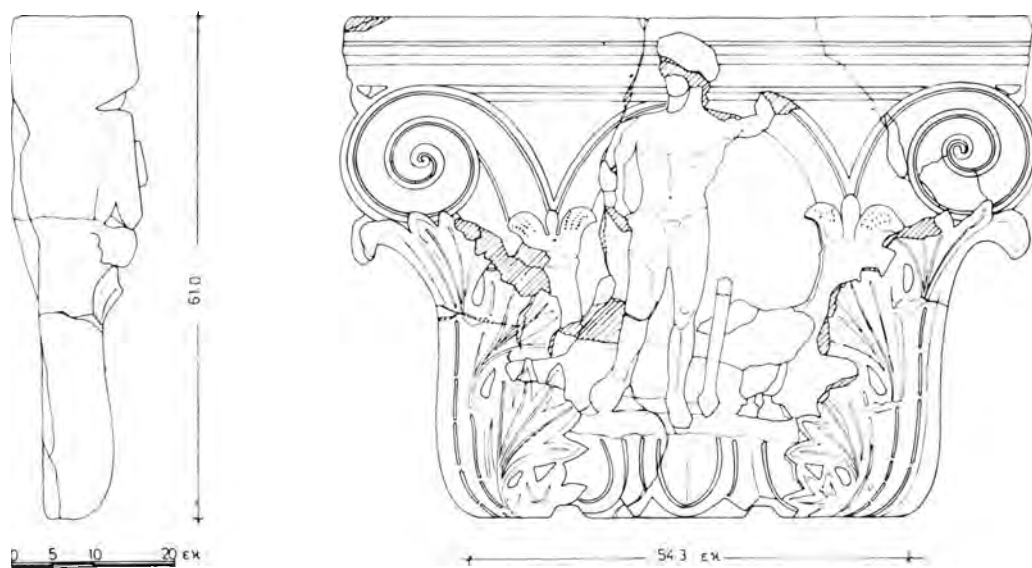
Ἡ τομὴ IV ἀπέβλεπε στὴν ἀνεύρεση πιθανῶν στηριγμάτων τοῦ συστήματος καλύψεως τῆς μεταγενέστερης δεξαμενῆς. Ἡ τομὴ αὐτὴ πῆρε σχῆμα σταυροειδὲς καὶ ἔγινε σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνατολικῆς κόγχης· εἶχε πλάτος 1.70 μ., μῆκος

9. Μ. Vickers, ὁ.π., σ. 116, 117· Μ. Καραμανώλη - Σιγανίδου, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 409, Πίν. 457 α-γ, 458 α-δ. Ἀριθ. Κατ. Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης 729-731.

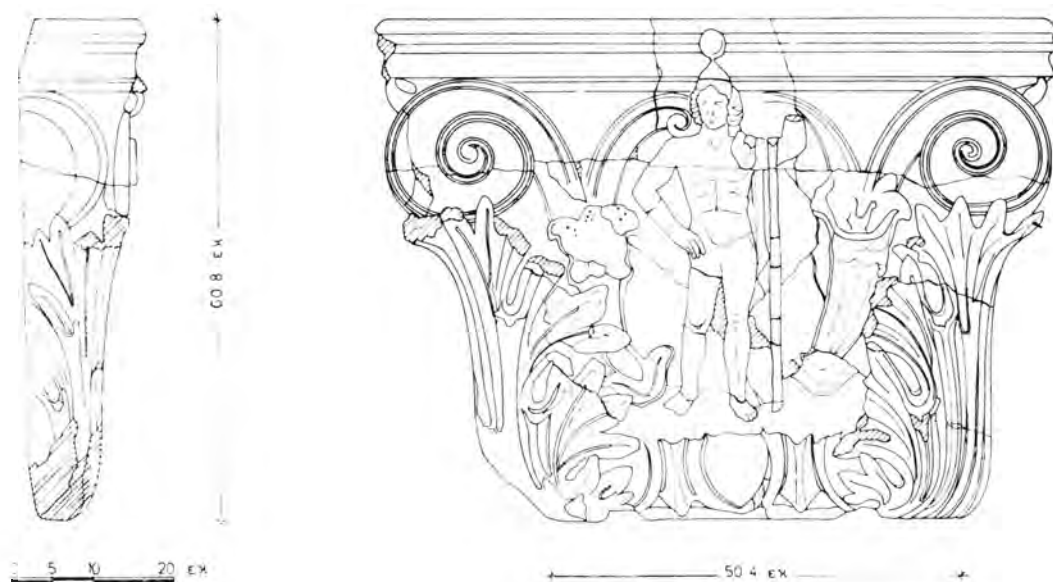
10. Μ. Vickers, ὁ.π., σ. 120.

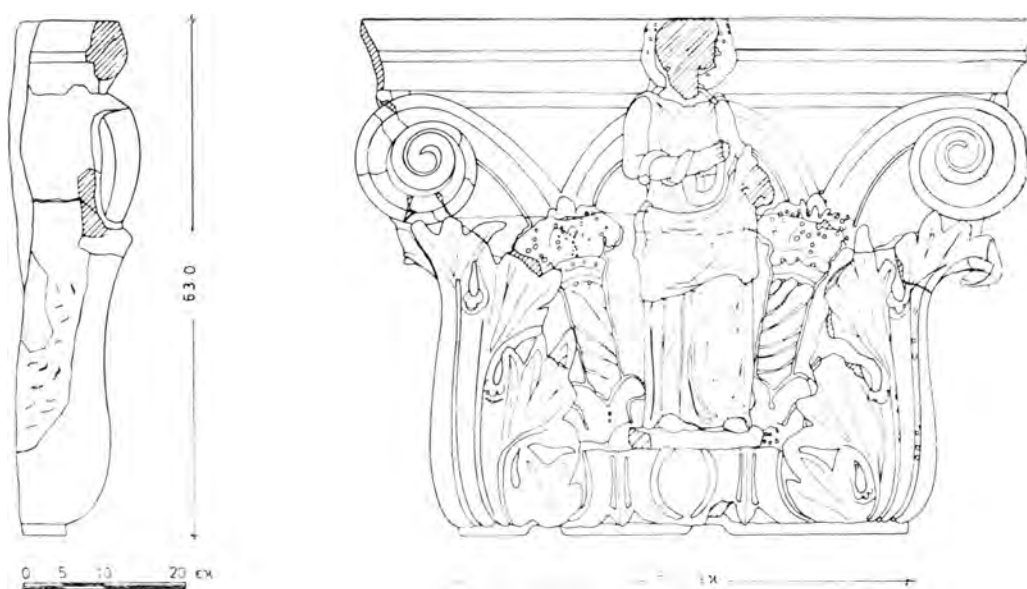
Σχ. 3. Ὀκταγωνική αίθουσα. Ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας ὀρθομαρμαρώσεως.

Σχ. 4. Ὀκταγωνική αίθουσα. Ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας ὀρθομαρμαρώσεως.

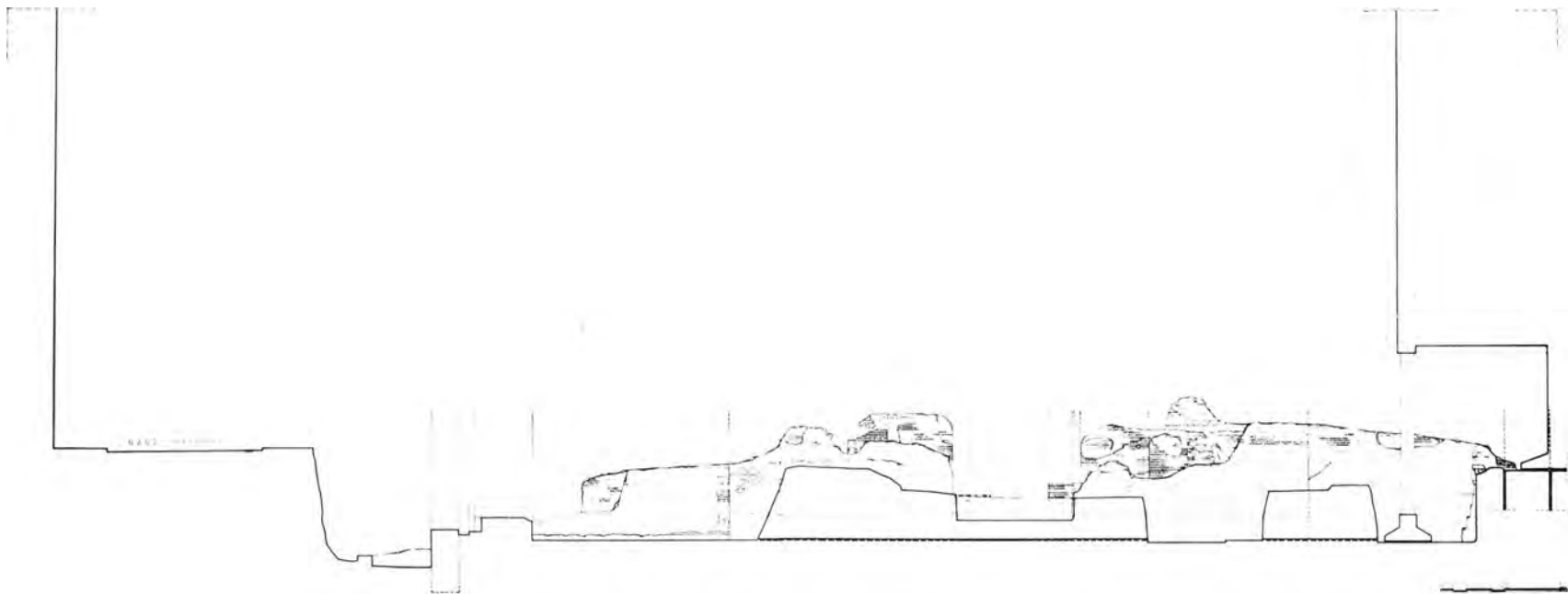
Σχ. 5. Ὁκταγωνική αἴθουσα. Ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας ὀρθομαρμαρώσεως.

Σχ. 6. Ὁκταγωνική αἴθουσα. Ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας ὀρθομαρμαρώσεως.

Σχ. 7. Προβόλεμος : υπάρχουσα κατάσταση. Κάτωψη.

Σχ. 8. Προθάλαμος: υπάρχουσα κατάσταση· τομή κατά μήκος A - A.

4.60 μ., με πλάγιες κεραίες του σταυρού 1.20 × 1.50 και 1.30 × 1.30 μ. αντίστοιχα. Η τομή ἀποκάλυψε στο ίδιο βάθος των 2 μ. το γνωστό από την προηγούμενη ανασκαφή στη δυτική κόγχη (οικόπεδο Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν) ὑπόστρωμα του δαπέδου της δεξαμενής. Για πρώτη φορά, βρέθηκε ἀνέπαφο τμήμα του δαπέδου της δεξαμενής, που βρίσκεται σε ἀπόσταση 2.90 μ. από την ἀρχή της κόγχης και σώζεται σε πλάτος 2.70 μ. Το τελευταίο αυτό στρώμα του δαπέδου, πάχους 10 - 12 ἐκ., ἀποτελείται από τουβλα κολυμπητά μέσα σε κουρασάνι, διαστάσεων 32 × 45 ἐκ. και πάχους 4 ἐκ., με ἀρμούς μεταξύ τους 4 ἐκ. περίπου. Τα τουβλα αυτά καλύπτονται με παχύ στρώμα κουρασάνιου 5 - 6 ἐκ., με το οποίο εξασφαλιζόταν ή πλήρης στεγανότητα της δεξαμενής. Στο ὑπόλοιπο τμήμα που ἀνασκάφηκε δὲ σώζονται παρά μόνο τὰ ἴχνη των τουβλων που ἀφαιρέθηκαν, πάνω στο κονίαμα του ὑποστρώματός τους.

Πραγματοποιήθηκε, τέλος, συμπληρωματική ἔρευνα στα θεμέλια της γειτονικής πολυκατοικίας ἀδελφῶν Παπακώστα, προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ δυνατότητα μελλοντικής γενικής ἀνασκαφής και ἀναδείξεως του χώρου. Διερευνήθηκε ἡ μορφή της θεμελιώσεως της πολυκατοικίας, τὰ τέσσερα ὑποστηλώματα της ὁποίας βρίσκονται στην ἀνατολική κόγχη. Τα ὑποστηλώματα αυτά, ἀκτίνας 30 ἐκ. περίπου, εἶναι ἐνωμένα με πεδιλοδοκὸ ὕψους 50 ἐκ. και διαπλάτυνση πλάτους 1.50 μ. και ὕψους 50 ἐκ. Ἡ πεδιλοδοκὸς αὐτὴ ἐδράζεται στο ὑπόστρωμα του δαπέδου της δεξαμενής, που ἀποτελείται από μικροὺς κολυμπητοὺς λίθους μέσα σε κουρασάνι.

Σύμφωνα με τὸν Χ. Μακαρόνα (ἐκθεση της 8.7.1955) ἡ ἀνατολική κόγχη του προθαλάμου ἐφάπτεται στὸν εὐθύγραμμο τοῖχο που ὀρίζει ἀνατολικά τὸ ὀκτάγωνο· ὁ τοῖχος στο σημεῖο αὐτὸ ἐνοποιεῖται με τὸν τοῖχο του προθαλάμου. Τα φορτία του τεταρτοσφαιρίου που κάλυπτε τὴν κόγχη μεταβιβάζονταν σε δύο μόνο, ἀντὶ σε τρεῖς, συμμετρικὲς ἀντηρίδες, που ἐνοποιοῦνται ἐπίσης με τὸν τοῖχο, ἐνῶ ἀντίθετα στη δυτική κόγχη ὑπάρχουν και οἱ τρεῖς ἀντηρίδες.

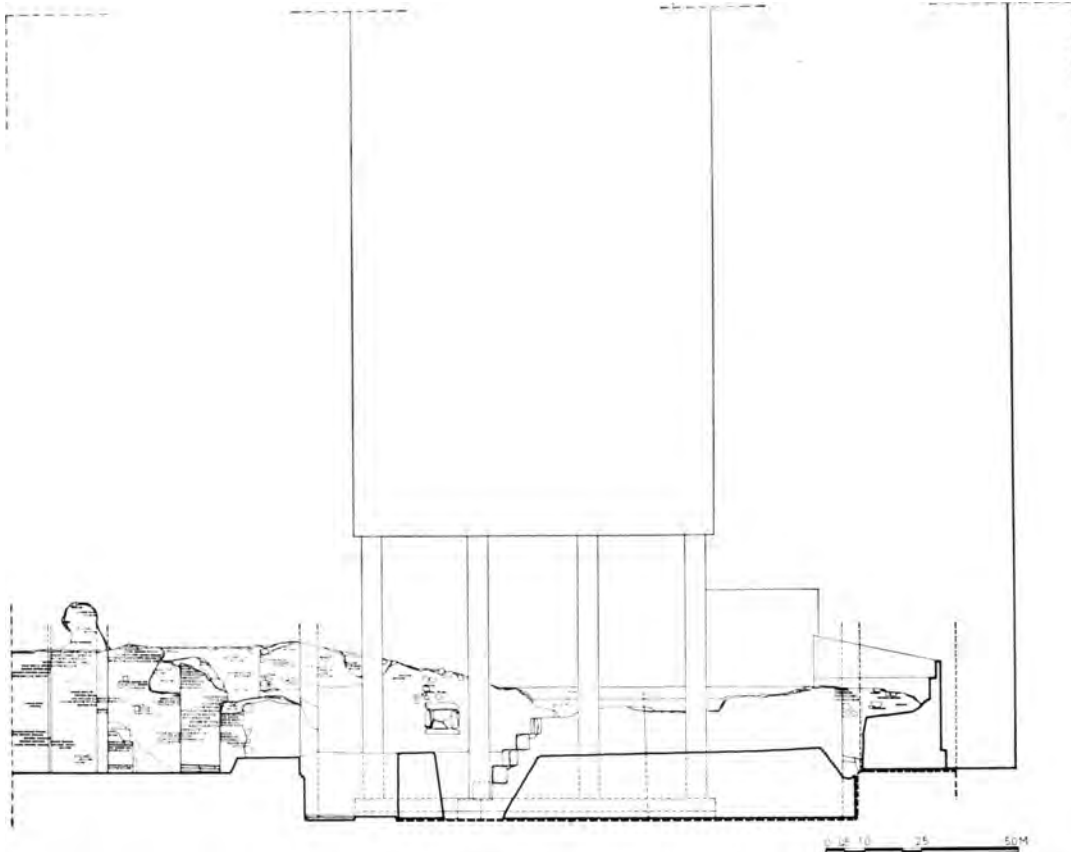
Ὑστερα από λεπτομερέστατο ἔλεγχο, κατορθώσαμε νὰ χαράξουμε ἐπακριβῶς τὴ μορφή της καμπύλης και των δύο κογχῶν. Ἡ ἀδυναμία ὁμως μετρήσεως της χορδῆς της δυτικής κόγχης, λόγω ὑπάρξεως χωμάτινου ὄγκου σε ἐπαφή με τὴν οἰκοδομὴ Μεχτίδη μᾶς ἀνάγκασε (ἀφοῦ χρησιμοποιήσαμε και τὴν ὑπάρχουσα ἀποτύπωση¹¹) νὰ προσδιορίσουμε γραφικά τὸ πέρασ της κόγχης, που ἡ χορδὴ της φαίνεται νὰ εἶναι 15 ἐκ. μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀνατολική. Ἡ ἀποδοχὴ της διαφορᾶς αὐτῆς, που ὡστόσο μᾶς κάνει νὰ διατηροῦμε ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις, δὲν ἔρχεται σε ἀντίθεση με τὸ πνεῦμα της ἐποχῆς (4ος μ.Χ. αἰῶνας)¹².

Στὴ δυτική κόγχη, σώζονται ἀκόμη στο σημεῖο της ἀξονικῆς ἀντηρίδας ὑπολείμματα ἀγωγῶ, που περιορίζεται ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντηρίδα και τὸν παχύ δυτικὸ εὐθύγραμμο τοῖχο. Ἡ ἀπουσία της δυτικῆς παρεῖας του ἀγωγῶ και κυρίως ἡ ἀνεξαρτησία της ἀντηρίδας ἀπὸ τὸν τοῖχο, ὅπως και ἡ ὑπαρξὴ μικρῆς διακοσμητικῆς κόγχης στὴν ἐξωτερικὴ παρεῖα του τοῖχου της πέμπτης κόγχης, μᾶς κάνουν βᾶσιμα νὰ πιστεύουμε πὼς ταυτόχρονα με τὴν κατασκευὴ του ὀκταγώνου κατεδαφίστηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος, που ἀνήκε στὴν πρώτη φάση του ἀνακτόρου· σώθηκαν μόνο τὰ θεμέλιά του κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο της μεγάλης αὐλῆς που ἀνοίχτηκε πρὸς τὰ δυτικά.

11. Φ. Πέτσας, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 296 - 297, Σχέδ. 3.

12. Στὴ χάραξη της ὀκταγωνικῆς αἴθουσας παρουσιάζονται ἐπίσης μικροδιαφορές.

Ἡ μεγάλη σταυροειδῆς τομὴ ἦταν ἀρνητικὴ ὡς πρὸς τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ στηριγμάτων (πεσσῶν ἢ κίωνων), διατεταγμένων σὲ σχῆμα ὀρθογωνικοῦ κανάβου, πὸν θὰ εἶχαν σκοπὸ τους τὴν ὑποστήριξη τοῦ δώματος τῆς μεταγενέστερης δεξαμενῆς. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἀποκλειστῆ ἡ πιθανότητα νὰ βρεθοῦν ἴχνη στηριγμάτων (ἢ ἀκόμη ἐνὸς τοίχου

Σχ. 9. Προθάλαμος : ὑπάρχουσα κατάσταση, τομὴ κατὰ πλάτος, Β-Β.

παράλληλου πρὸς τὶς μακρὲς πλευρὲς) πὸν ὑποστήριζαν τὸ σύστημα καλύψεως, σὲ περίπτωσι ὀλοκληρώσεως τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ προθαλάμου¹³.

13. Φαινόμενο μετατροπῆς περίκεντρου κτίσματος σὲ κινστέρνα, ἀνάλογο μὲ τοῦ προθαλάμου τοῦ ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουμε καὶ στὴν Κωνσταντινούπολι μὲ τὸ κυκλικὸ κτίσμα διαμέτρου 30 μ. (πιθανῶς μασωλεῖο τῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὸ Μ. Κωνσταντῖνο), δυτικὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαι τοῦ Μυρελαίου (Bodrum Cami), βλ. κάτοψη στὸν W. Hotz, *Byzanz - Konstantinopel Istanbul*, München 1971, σ. 104, εἰκ. σ. 105. Πρόχειρα, γιὰ τὶς δεξαμενὲς τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. : Ph. Forchheimer-J. Strygowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893.

Ἄ Χ. Μπακιρτζῆς, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, Β' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 42 (ἀδημοσίετο ἄρθρο), πιστεύει ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἦταν ἀκάλυπτη. Ἐπίσης βλ. τύπους ὑπαιθρίων δεξαμενῶν Κωνσταντινουπόλεως : R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1950. Μεγάλαι ἀνοιχτὲς δεξαμενὲς τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἀργότερα, σ. 195 - 200, χάρτης VII (τοῦ Ἐβδόμου, 8ος μ.Χ. αἰῶνας).

Ἡ ἐκβάθυνση τοῦ προθαλάμου κατὰ 1.10 μ. κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου πρέπει νὰ εἶχε ἀναμφίβολα σκοπὸ τῆς τὴν αὐξήση τῆς χωρητικότητος τῆς δεξαμενῆς ἢ τὸ χαμῆλωμα τῆς στάθμης τῆς, γιὰ νὰ ρέουν σ' αὐτὴ τὰ νερὰ ποῦ συγκεντρώνονταν σὲ κάποια ἀπόσταση. Ἡ ἐκβάθυνση θὰ κρίθηκε ἀναγκαία, γιὰτὶ ἡ ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὲ σχέση μετὰ ἐκείνη τῆς προηγούμενης περιόδου (ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ ὕψος τοῦ ἀγωγοῦ ὑπερχειλίσσεως) ἦταν σχετικὰ περιορισμένη (περίπου 1.60 μ.). Ἡ συνολικὴ χωρητικότης τῆς δεξαμενῆς ὑπολογίζεται σὲ 1400 μ.³ νεροῦ.

Ποτὲ μέχρι τώρα δὲν ἔγινε ἀπόπειρα ἀναπαραστάσεως τῆς ἀνωδομῆς, μετὰ ἀπὸ λεπτομερειακὴ ἀποτύπωση (Σ χ. 10) τοῦ ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦτο γιὰτὶ δὲν εἶχαν γίνεи ἴσως ἀντιληπτά στοιχεῖα τῆς θολωτῆς καλύψεως τῶν κογχῶν του. Ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωση τῆς γενέσεως τοῦ τόξου μετώπου τῆς ἔκτης κόγχης (Π ἰ ν. 46α-β· Σ χ. 11) στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ σὲ ὕψος 5.85 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, μᾶς δίνει τὴ μορφή καὶ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς του. Πρόκειται γιὰ τρία τοῦβλα στὴν ὄψη, μήκους 42 ἐκ., τὸ καθένα καὶ ἕνα σὲ ὑποχώρηση 40 ἐκ. Στὴ μεγάλη κόγχη δὲ σώζονται ἴχνη τοῦ τόξου μετώπου, ποῦ πιθανότατα βρίσκονταν σὲ ὑψηλότερη στάθμη (βλ. γραφικὴ ἀποκατάσταση). Ἐπίσης, δὲ σώζονται ἴχνη τοῦ τόξου μετώπου τῆς κυρίας εισόδου ἀπὸ τὰ νότια.

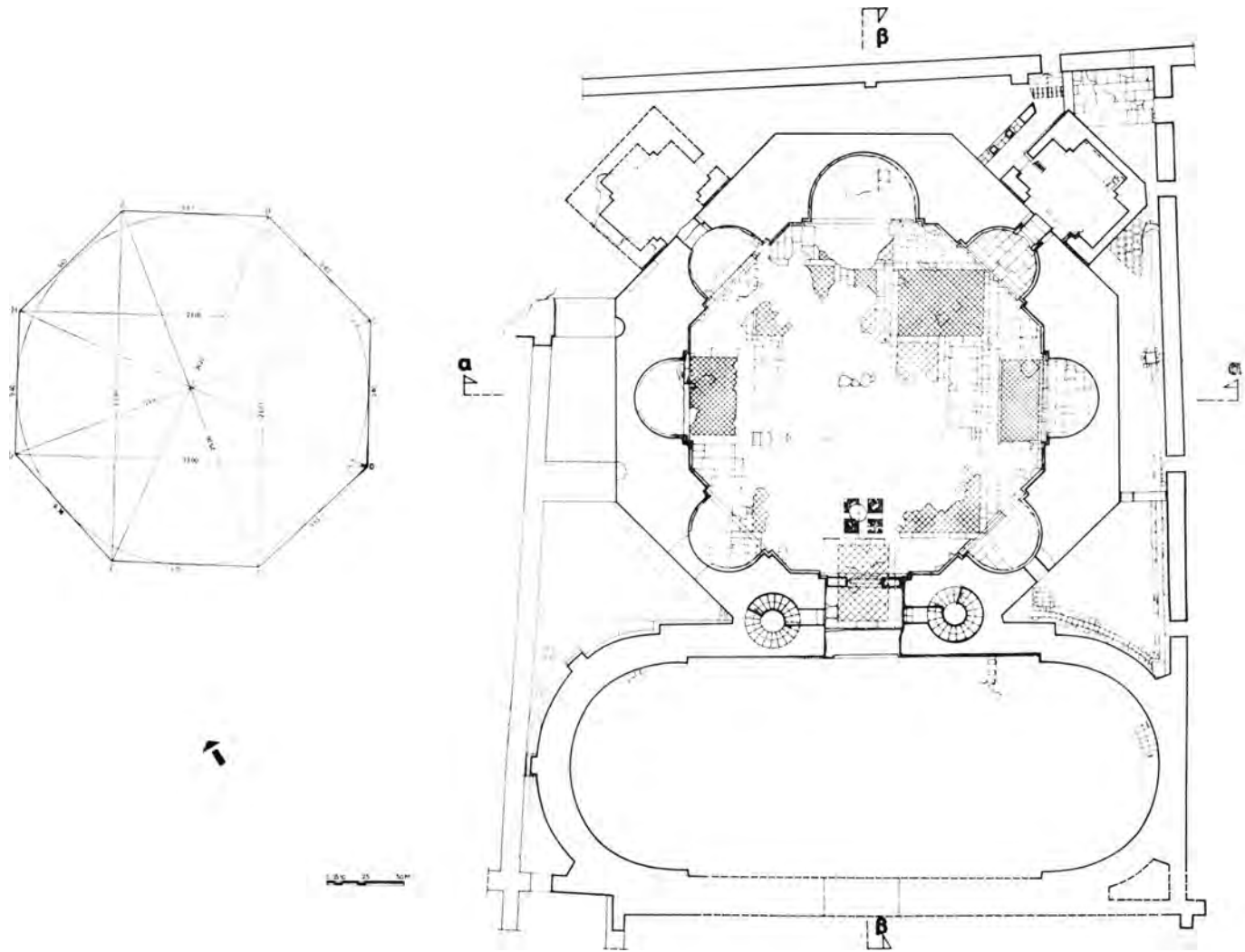
Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου τῆς Χρυσῆς Ἰωάννου, στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου, καὶ στὸ βάθος τῶν θεμελίων τῆς κυρίως αἴθουσας, βρέθηκαν δύο κάθετα πρὸς αὐτὴ καὶ παράλληλα μετὰ τοὺς θεμέλια τοίχων, πλάτους 2.50 μ. περίπου τὸ καθένα, καὶ σὲ ἀπόσταση 8.20 μ. τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο (Π ἰ ν. 46γ - 47α). Ἡ κατασκευὴ τῶν θεμελίων τῶν δύο παραπάνω τοίχων ἀπὸ μεγάλα κομμάτια λίθων μετὰ ἰσχυρὸ κονίαμα καὶ ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο αὐτὰ συναντοῦν τὴν κυκλικὴ ὑποδομὴ τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως καὶ ὁ τρόπος παραμορφώσεως τοῦ μαρμάρινου παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου, ἐνισχύουν τὴν πεποίθησιν πὸς τὰ θεμέλια αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀμέσως προγενέστερη φάσιν τοῦ ἀνακτόρου. Στὴν ἴδια δηλαδὴ θέσιν ὑπῆρχε μιὰ μεγάλη ὀρθογώνια αἴθουσα ποῦ καταδαφίστηκε, γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ χώρος καὶ νὰ κατασκευαστεῖ τὸ νέο κτήριο καὶ ἡ αὐλὴ ποῦ διαμορφώθηκε στὰ δυτικά. Ὑπολείμματα θεμελίων τῶν τοίχων τῆς αἴθουσας αὐτῆς, ποῦ βᾶσιμα πιστεύουμε πὸς ὑπάρχουν ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὸ ὀκτάγωνο δὲν ἔγινε δυνατό νὰ ἀνευρεθοῦν. Μιὰ δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ μόνο σημεῖο, ὅπου λείπουν τελείως καὶ τὸ δάπεδο καὶ τὸ χυτὸ ὑπόστρωμά του, δηλαδὴ μετὰ τὴν πέμπτης καὶ ἔκτης κόγχης, θὰ μᾶς ἔδινε τὴν τελικὴ ἀπάντησιν, ἂν καὶ ἡ ἔρευνα σὲ ὀρισμένα σημεῖα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αἴθουσας¹⁴ φανέρωσε σὲ βάθος 30 ἐκ. ἴχνη προγενέστερου ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ (ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΩΔΟΜΗΣ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ)

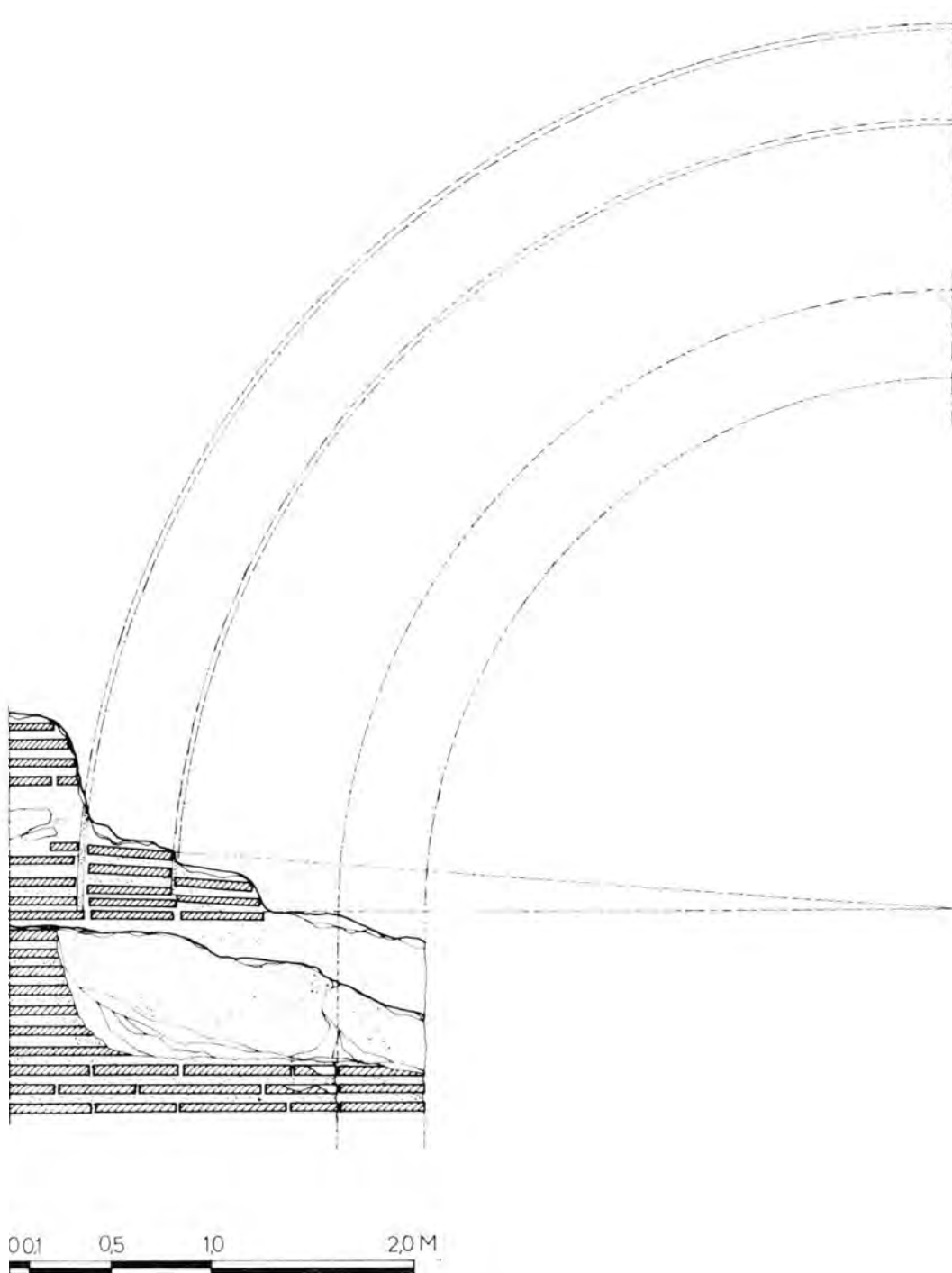
Οἱ διαδοχικὲς ἀλλαγὲς χρήσεως τοῦ ὀκταγώνου ἔφεραν σημαντικὲς τροποποιήσεις στὴν κάτοψη, ποῦ ἀλλοίωσαν τελικὰ τὴν ἀρχικὴ ἀπέριττη μορφή του. Διακρίνονται τρεῖς κύριες φάσεις : ἡ ὑστερορωμαϊκὴ, ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἡ ὑστεροβυζαντινὴ.

Στὴν ὑστερορωμαϊκὴ φάσιν (Σ χ. 12) ἀνήκει τὸ σύνολο τῶν διατηρούμενων μέχρι σήμερα λειψάνων, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο συμμετρικὰ δωμάτια καὶ τὴν ἀνοικτὴ στοὰ ποῦ βρίσκονται στὰ βόρεια. Τὸ κτήριο, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, τοποθετήθηκε στὸν ὀρθογώνιον

14. Μ. Καραμανώλη - Σιγανίδου, ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 409.

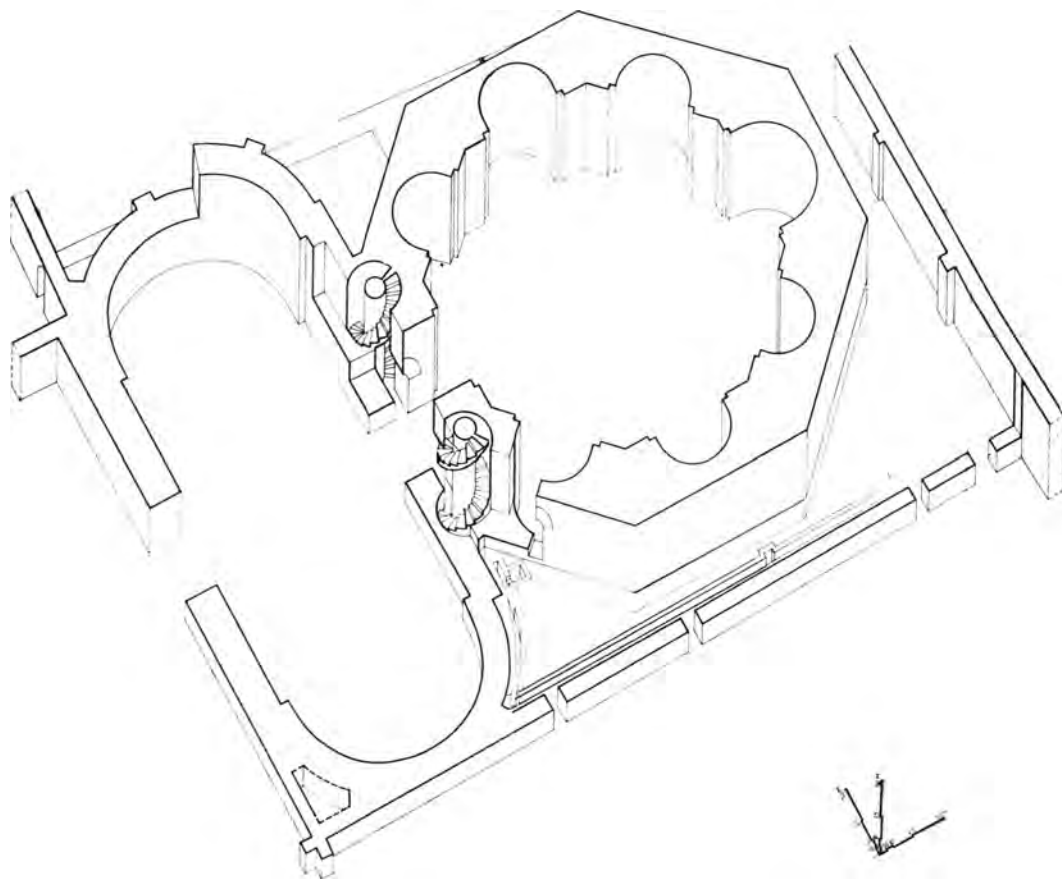

Σχ. 10. Όκτάγωνο. Ύπάρχουσα κατάσταση, κάτοψη. Άριστερά, οι κύριες διαστάσεις της οκταγωνικής αίθουσας.

Σχ. 11. Ὀκταγωνική αίθουσα. Τόξο μετώπου τῆς ἑκτης κόγχης.

χώρο που άνοιχτηκε¹⁵ με την κατεδάφιση της μεγάλης αίθουσας και των πλευρικών σ' αυτή δωμάτων, ενώ κρατήθηκαν ανέπαφοι μόνον ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος

Σχ. 12. 'Οκτάγωνο. 'Υστερορωμαϊκή φάση. 'Αξονομετρική τομή.

(Πί ν. 47β, 48α-β), όπως και ή νότια στοά¹⁶, που πιθανόν νά μετασκευάστηκε αυτή την έποχή. 'Αντίθετα, ό δυτικός τοίχος κατεδαφίστηκε αφήνοντας ελεύθερο τό κτήριο προς

15. Είναι γνωστό πώς στη Ρωμαϊκή αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου κύριο ενδιαφέρον για τους αρχιτέκτονες παρουσιάζει ό έσωτερικός χώρος (ανάπτυξη της θολοδομίας κλπ.). Ταυτόχρονα, εξακολουθεί νά κυριαρχεί σέ πολλές περιπτώσεις στό έδαφος ή ελεύθερη σύνθεση, ενώ οί άκανόνιστοι χώροι που περισσεύουν γύρω από τά κτήρια λίγο τους ενδιαφέρουν μιά και δέν ήταν προσπελάσιμοι παρά μόνο σέ περιπτώσεις ανάγκης — έπισκευές και καθαρισμός — (βλ. τό μικρό ναό (;) στό άνακτορικό σύμπλεγμα του Γαλερίου). 'Ο θρίαμβος της ελεύθερης σύνθεσης στό χώρο, με ταυτόχρονη όμως συγκέντρωση προς τό έσωτερικό (χαρακτηριστικά του 4ου αιώνα) κατεξοχήν παρατηρείται στην έπαυλη της Piazza Armerina στη Σικελία. Βλ. A. Boëthius - J. Ward Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth 1970, σ. 529-531, εικ. 202. L. Crema, *L'architettura romana*, Torino 1959, σ. 605, 607 και P. Chiolini, *I caratteri distributivi degli antichi edifici*, Milano 1956, σ. 82-86, σ. 83 (σχέδιο).

16. 'Αδημοσίευτο σχέδιο του Χ. Μακαρόνα με τό ΒΑ. τμήμα της νότιας μεγάλης αΐλης. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

τόν ανοιχτό χώρο της μεγάλης αὐλῆς, πού σήμερα ταυτίζεται με τὸ διαμορφωμένο τμήμα τῆς πλατείας Ναυαρίνου.

Στὴ γενικὴ σύνθεση κυριαρχοῦν δύο κύριοι κάθετοι μεταξύ τους ἄξονες. Ὁ ἄξονας κατὰ μῆκος τοῦ προθαλάμου ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, καὶ ὁ κάθετος πρὸς αὐτὸν ἄξονας τοῦ κτηρίου, ἀπὸ βορρὰ πρὸς νότον πού καθορίζεται ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ τὴ μεγάλη κόγχη στὸ ἐσωτερικό¹⁷. Ἡ χάραξη τῆς ὀκταγωνικῆς αἴθουσας εἶναι βέβαια κανονικὴ, ἀλλὰ παρατηροῦνται ὀρισμένες διαφορὲς στὸ μῆκος τῶν πλευρῶν ἔτσι, οἱ δύο ἀπέναντι ἐσωτερικὲς παράλληλες πλευρὲς AB, FE ἔχουν μεγαλύτερο μῆκος, δηλαδὴ 9.70 μ., ἀντὶ 9.45 καὶ 9.60 μ. τῶν ἀντίστοιχων δύο πλευρῶν HG, CD.

Στὴν κατασκευὴ κυριαρχεῖ τὸ opus mixtum¹⁸, οἱ ἀτέλειες ὅμως στὴ χάραξη καὶ τὴν κατασκευὴ χάνονταν πίσω ἀπὸ τὰ χοντρά κονιάματα καὶ τὶς πλούσιες ἐπενδύσεις (Πί ν. 49α - β). Στὴν ὀκταγωνικὴ αἴθουσα τὰ κατακόρυφα φορτία καὶ οἱ πλάγιες ὠθήσεις παραλαμβάνονταν ἀπὸ τοὺς παχεῖς τοίχους καὶ τὶς διαπλατύνσεις στὶς βάσεις τῶν θόλων, ἐνῶ ἀντίθετα στὸν προθάλαμο οἱ πλάγιες ὠθήσεις τῶν δύο τεταρτοσφαιρίων παραλαμβάνονταν ἀπὸ ἀντηρίδες¹⁹, χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς τεχνικῆς τῆς ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου.

Τὸν ἐσωτερικὸν ἄξονα ἀσφαλῶς θὰ πλούτιζε διώροφος ἐπίπλαστος ρυθμὸς: τόξα, κορνίζες, κορινθιακὰ ἐπίκρανα ψευδοπαραστάδων²⁰ καὶ τοὺς τοίχους θὰ κάλυπτε πολυτελέστατη ὀρθομαρμάρωση. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ μορφή τοῦ ἀρχικοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ δαπέδου, αὐτὸ ὅμως πού σώζεται²¹ προέρχεται ἀπὸ τὴ μεγάλη παλαιοχριστιανικὴ μετασκευὴ. Ὁ M. Vickers²² βασισμένος στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Φ. Πέτσα (1964) πιστεύει πὼς τὸ δάπεδο αὐτὸ κατασκευάστηκε 30 ἐκ. πάνω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἀρχικοῦ ρωμαϊκοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἀντίληψη πού ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὶς μεγάλες προθέσεις τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 4ου αἰῶνα. Μαρμάρينو δάπεδο με μεγάλες πλάκες δικαιολογεῖται, κατὰ

17. Ὁμοίος τονισμὸς τοῦ ἄξονα εἰσόδου - ἀπέναντι κόγχης παρατηρεῖται καὶ στὴ Minerva Medica (δεκάγωνο), με μικρὴ διεύρυνση τῆς ἀπέναντι τῆς εἰσόδου κόγχης, τῆς ὁποίας ἡ γένεση τοῦ τόξου μετώπου, ἀντίθετα ἀπὸ ἐκείνη τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ὀκταγώνου, παραμένει στὴν ἴδια στάθμη τῆς γενέσεως τῶν ὑπολοίπων κογχῶν. Βλ. A. Boëthius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 509, 510, εἰκ. 194 καὶ L. Crema, ὁ.π., σ. 570-571.

18. Ἀπὸ ζῶνες τεσσάρων τούβλων (πέντε μόνο στὴ μεγάλη κόγχη) ἀνὰ ± 80 ἐκ. καὶ πρσινὸ λίθο. Τὰ λατομεῖα (Πί ν. 153 γ) τῆς τοπικῆς αὐτῆς πέτρας τῆς Θεσσαλονίκης συνορεύουν με τὸ συνοικισμό τῆς Εὐαγγελιστρίας. Χ. Μπακιρτζῆς, Βυζαντινὰ 7 (1975), σ. 294, σημ. 11, λειτουργοῦσαν ἀκόμα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα (Φωτογραφία, Archives Fotogr. Paris ὑπ' ἀριθ. 1592/7, λήψη 16 Δεκεμβρίου 1916).

19. Τὴ χρήση τῶν ἀντηρίδων τὴ συναντᾶμε πρῶτα στὴ Villa di Sette Bassi (Ρώμη μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα). A. Boëthius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 322-323, εἰκ. 129 καὶ L. Crema, ὁ.π., σ. 561, 564, εἰκ. 598.

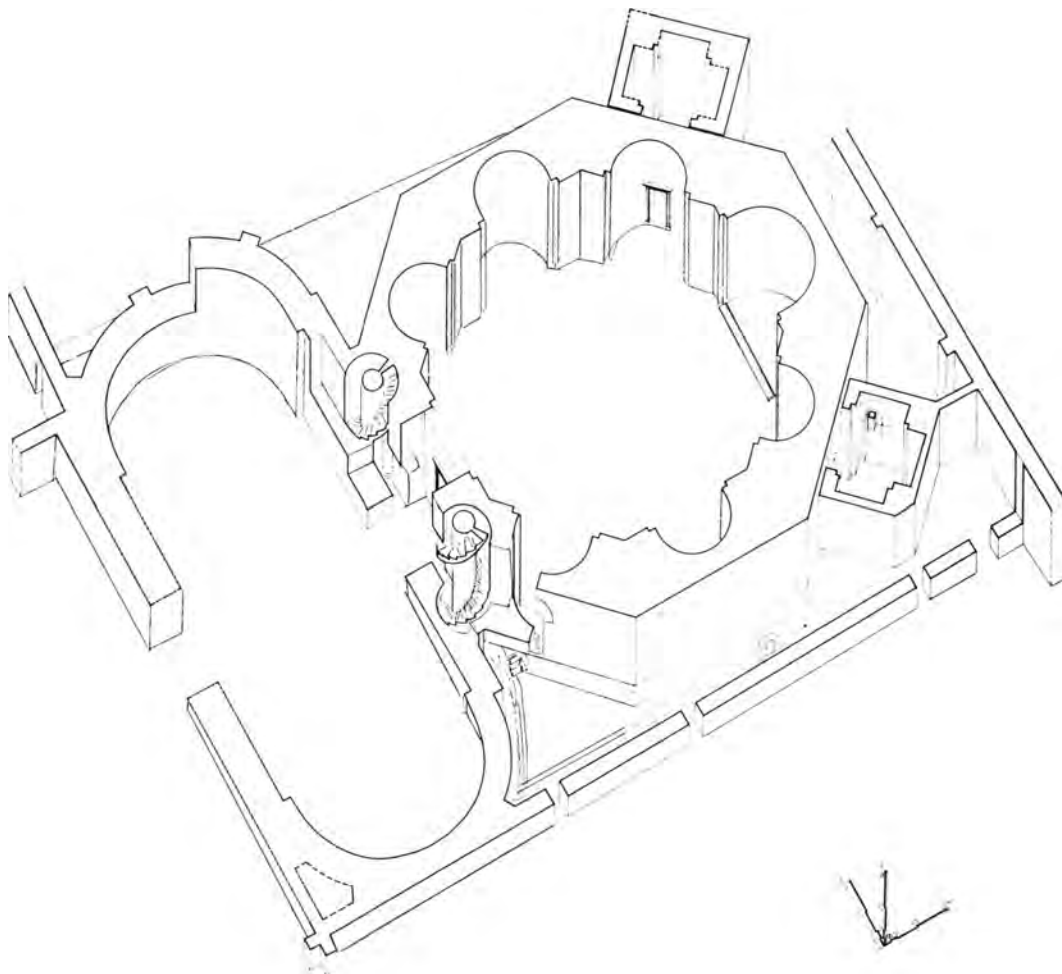
20. Ἡ διάσωση τῶν παραστάσεων τῶν θεοτήτων πάνω στὰ ἐπίκρανα (πού ἐρμηνεύονται ὡς Δίας, Διόσκουρος, Ὑγεία, Ἑρμῆς, Κάβειρος), ὕστερα ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ μετασκευὴ τοῦ κτηρίου ὀφείλεται ἀφ' ἐνός στὸ περιορισμένο μέγεθος τῶν ἐπικράνων (πλάτος ἀνω βάσ. 80-82, κάτω βάσ. 50.5-55 καὶ ὕψος 60.5-63 ἐκ.) καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ θέση πού βρίσκονταν τοποθετημένα, δηλαδὴ στὴ ζώνη τῶν παραθύρων, ὅπου ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ τὰ ξεχωρίσουν τὰ μάτια τῶν πιστῶν καὶ πρακτικὰ δύσκολο νὰ καταστρέψουν τὰ πρόσωπά τους.

21. Φ. Πέτσας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Σχέδ. 8, 9.

22. Ὁ M. Vickers, ὁ.π., σ. 118, σημ. 56. Τὰ θραύσματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου πού βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου (Χ. Μακαρόνας, ὁ.π., σ. 309), πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τοὺς χώρους πού πλαισίωσαν τὴ μεγάλη προὔπαρχουσα σ' αὐτὴ τὴ θέση ὀρθογώνια αἴθουσα.

τῆ γνώμη μας, σ' ἓνα σπουδαῖο περίκεντρο κτήριο, ὅπως τὸ ὀκτάγωνο. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ἀφαιρέθηκε, ὅταν ἄλλαξε τελείως ἡ χρήση καὶ ἡ κλίμακα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου.

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ φάση (Σ χ. 13), γιὰ τὴ λατρεία τῆς νέας θρησκείας, μετασκευάζεται ριζικὰ ἡ ὀκταγωνικὴ αἴθουσα²³. Δυστυχῶς, ἡ κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς

Σχ. 13. Ὀκτάγωνο. Παλαιοχριστιανικὴ φάση. Ἀξονομετρικὴ τομὴ.

στὸν προθάλαμο ἐξαφάνισε, ὅπως ἀναφέραμε, κάθε στοιχεῖο τῆς φάσεως αὐτῆς· ἐν τούτοις, ἡ κυρία εἴσοδος παρέμεινε στὸ νότο²⁴ ἀφοῦ περιορίστηκε σημαντικὰ τὸ ἀρχικὸ

23. Ἀλλαγὲς γίνανε στὴν κάτοψη τοῦ περίκεντρο (ἐξαγωνικοῦ) κτηρίου τοῦ μεγάλου ἀνακτόρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἀρχές 5ου μ.Χ. αἰ. Θεοδ. Β') στὴν περιοχή τοῦ Ἴπποδρόμου. Ἡ αἴθουσα μετατράπηκε σὲ ναὸ τῆς Ἁγίας Εὐφημίας κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ 7ου μ.Χ. αἰώνα. T. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, Pennsylvania 1972, σ. 61-67, εἰκ. 29-33 καὶ R. Neumann - H. Belting, *Die Euphemia Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966.

24. Βλ. τὴν τοποθέτηση τῶν τεσσάρων διαχωρῶν με *opus sectile* στὸν ἄξονα τῆς νότιας εἰσόδου.

της άνοιγμα (5 μ.) σέ 2.50 μ.²⁵ (τò κατώφλι τοῦ θυρώματος σώζεται *in situ*). Ἐπιπλέον ἀνοίγονται στò βορρά, στò βάθος τῆς πρώτης καὶ τῆς ἔκτης κόγχης, δύο ὅμοιες πόρτες²⁶, πού ὀδηγοῦν σέ δύο συμμετρικά ὀρθογώνια, μέ ἐσωτερική σταυρική διάρθρωση δωμάτια. Οἱ περιμετρικοί τοῖχοι τους χτίζονται σέ ἐπαφή μέ τούς ἐξωτερικούς τοίχους τοῦ ὀκταγώνου, ἀκολουθώντας τήν ἴδια κατεύθυνση (Πί ν. 50α). Ἡ στέγαση τῶν δωματίων γίνονταν κατά πᾶσα πιθανότητα μέ ἀσπίδα πού ὑποστηριζόταν ἀπό τέσσερα ἴσα περίπου τόξα (ἀνοίγματος κατά ζεύγη 3.70, 3.90 μ.). Τήν ἴδια ἐποχή δόθηκε ἡ δυνατότητα ἐπικοινωνίας ἀπό τò βορρά τῆς κυρίας αἴθουσας μέ τò ἀνάκτορο, μέ μιὰ στοά πλάτους 1.40 μ. πού καλυπτόταν μέ ἡμικυλινδρικό θόλο· ἴχνη του διακρίνονται στὸν ἐξωτερικό τοῖχο (Πί ν. 50β). Γιὰ νὰ καλυφθεῖ ὅμως ἡ διαφορά στάθμης μεταξύ στοᾶς καὶ ἀνακτόρου, κατασκευάσθηκε κλίμακα ἀπό τήν ὁποία σώζονται σήμερα οἱ πρώτες βαθμίδες μονάχα.

Στὴ μεγάλη αἴθουσα κατασκευάσθηκε δάπεδο, πού ἀποτελεῖται ἀπό μαρμάρινες πλάκες καὶ μεγάλα διάχωρα μέ μαρμαροθετήματα (διαγώνια τοποθετημένες τετράγωνες πλάκες σκούρου καὶ ἀνοιχτοῦ χρώματος). Τὰ διάχωρα εἶναι τοποθετημένα ἀσύμμετρα ὡς πρὸς τήν κανονική χάραξη τῆς αἴθουσας, ὥστε νὰ τονίζεται ὁ ἄξονας²⁷, μεγάλη κόγχη νότια εἴσοδος, ὅπου τοποθετήθηκαν τέσσερα διάχωρα ἀπό *opus sectile*²⁸, πού πρέπει νὰ προέρχονται ἀπό προγενέστερα κτήρια (*srolia*). Οἱ κόγχες διαστρώνονται μέ ἀπλές ὀρθογώνιες πλάκες. Τὸ δάπεδο τῆς μεγάλης κόγχης ὑπερυψώνεται κατά 30 ἐκ., διασώζεται τμήμα τοῦ στυλοβάτη διαχωρίσματος τοῦ πρεσβυτερίου σέ μήκος 2.60 μ. (Πί ν. 51α - β).

Ἐκτὸς ἀπό τὶς μεγάλες ἀλλαγές στὴν κάτοψη καὶ τὴν κατασκευή τοῦ νέου δαπέδου, δὲ γνωρίζουμε ποιά ἦταν ἡ ἔκταση τῶν ἀλλαγῶν πού ἐγιναν στὸ διάκοσμο τῆς αἴθουσας τοῦ προθαλάμου καὶ τῶν δύο συμμετρικῶν δωματίων²⁹. Ἄγνωστη μένει ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ οἰκοδομήματος μετὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ μετασκευή, ὅπως καὶ ἡ χρονολογία τῆς καταστροφῆς του. Ὁ Vickers³⁰ ἐπικροτεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Μακαρόνα³¹, πὼς αἰτία ἦταν σεισμὸς καὶ βάζει ὡς χρονικὸ ὄριο τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα. Ὁ Χ.

25. Περιορισμὸς τοῦ πλάτους τῆς ἀρχικῆς εἰσόδου, ὅπως καὶ νέα εἴσοδος παρατηρεῖται στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Εὐφημίας, Τ. Mathews, ὅ.π., εἰκ. 30. R. Neumann - H. Belting, ὅ.π., σ. 45, εἰκ. 13, 14.

26. Τὸ θυρῶμα τῆς ΒΑ. πόρτας ἀναστηλώθηκε ἀπὸ τὸν Ἄ. Κούντουρα ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 367, Σχέδ. 1-3. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ θυρώματος βλ. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, Ἀθῆναι 1952, τόμ. II, σ. 413, εἰκ. 371, 373.

27. Φ. Πέτσας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 391, Σχέδ. 8, 9. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 258, εἰκ. 208, 209 (Βασιλικὴ τῆς Σικώνας). Η. Kier, *Der Mittelalterliche Schmuckfussboden, Düsseldorf*, 1970, κατηγορία 2, σ. 150, 151.

28. Ὁ Μ. Vickers, ὅ.π., σ. 118, ἀριθ. 729-731 στὸν κατάλογο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

29. Στὸ ΒΑ. δωμάτιο βρέθηκαν ἴχνη ἐντοιχιῶν ψηφίδων καὶ *opus sectile*, ὅπως καὶ ἴχνη ὀρθομαρμαρώσεως. Φ. Πέτσας, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 333. Βλ. *opus sectile* βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, ὅ.π., εἰκ. 203-206. Ἴσως νὰ προστέθηκαν ψηφιδωτὰ στὰ τεταρτοσφαίρια τῶν ἐπτὰ κογχῶν καὶ στὴν κυλινδρική καμάρια τῆς νότιας εἰσόδου. Βλ. ἀργότερα, τὰ ψηφιδωτὰ πού προστίθενται στὶς κυλινδρικές καμάρες καὶ στὸ θόλο τῆς Γαλεριανῆς *Rotonda* τῶν μέσων τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα.

30. Μ. Vickers, ὅ.π., σ. 120, σημ. 80 (μεγάλος κατάλογος σεισμῶν).

31. Χ. Μακαρόνας, ὅ.π., σ. 304.

Μπακιρτζής³² όμως, σε ἀδημοσίευτο ἄρθρο του, μεταθέτει τὴ χρονολογία καταστροφῆς του, δύο αἰῶνες ἀργότερα (620 - 630 μ.Χ.), τὴν ἐποχὴ ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ σεισμό τὰ σημαντικότερα μνημεῖα καὶ τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης.

Κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ ἀνάγκη γιὰ ὕδρευση τοῦ νοτιοανατολικοῦ τομέα τῆς πόλης³³ καλύπτεται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ δεξαμενῆς μέσα στὸν ἐγκαταλειμμένο προθάλαμο τοῦ ὀκταγώνου, καὶ γίνεται ἀνάλογη μετασκευή. Ὁ Χ. Μακαρόνας ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του (8.7.1955), πὼς σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις τῶν ἀνευρεθέντων στὴν ἐπίχωση βυζαντινῶν ὀστράκων, ὁ προθάλαμος χρησιμοποιόταν γιὰ δεξαμενὴ τουλάχιστον μέχρι τὸ 14ο αἰῶνα. Ἡ μελλοντικὴ μελέτη τοῦ συνόλου τοῦ ὕλικου, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς, θὰ ἐπιτρέψει καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐνάρξεως χρήσεως τῆς παραπάνω δεξαμενῆς.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΣΤΟ ΓΑΛΕΡΙΑΝΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (Πί ν. 52γ)

Τὸ ἀνάκτορο ἐκτείνονταν στὸ χῶρο ποὺ περικλείεται μεταξὺ τῆς Ἐγνατίας, τῶν Ἀνατολικῶν καὶ τῶν Θαλασσίων τειχῶν, ὅπου ἡ μνημειώδης πρόσοψη καὶ ὁ μικρὸς Ρωμαϊκὸς λιμένας, ἡ σκάλα τοῦ ὁποίου παίρνει τὸ ὄνομα «ἐκκλησιαστικὴ σκάλα», ὅταν ἀργότερα τὸ ὀκτάγωνο μετατρέπεται σὲ ναὸ³⁴.

Τὰ δυτικὰ ὅρια παραμένουν ἀκόμα ἀσαφῆ. Τὸ ἀνάκτορο τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ χτίζεται μέσα στὴν πόλη ἐπεκτείνοντας τὰ ἀνατολικά της ὅρια, δὲν ἀκολουθεῖ (Σ χ. 14) τὴν αὐστηρὴ τετραμερὴ διαίρεση (Via Principalis - Via Praetoria) τοῦ ἀνακτόρου - στρατοπέδου τοῦ Spalato³⁵. Παρόλο ὅμως ποὺ ἡ σύνθεση παραμένει ἐλεύθερη, οἱ χῶροι διατάσσονται γύρω ἀπὸ ὀρθογώνιες αὐλές, ἀκολουθώντας κάθετους μεταξὺ τους ἀφανεῖς ἄξονες. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα λείψανα μπορούμε νὰ διακρίνουμε ἕναν κύριο ἄξονα ποὺ

32. Χ. Μπακιρτζής, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, Β' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, σημ. 42.

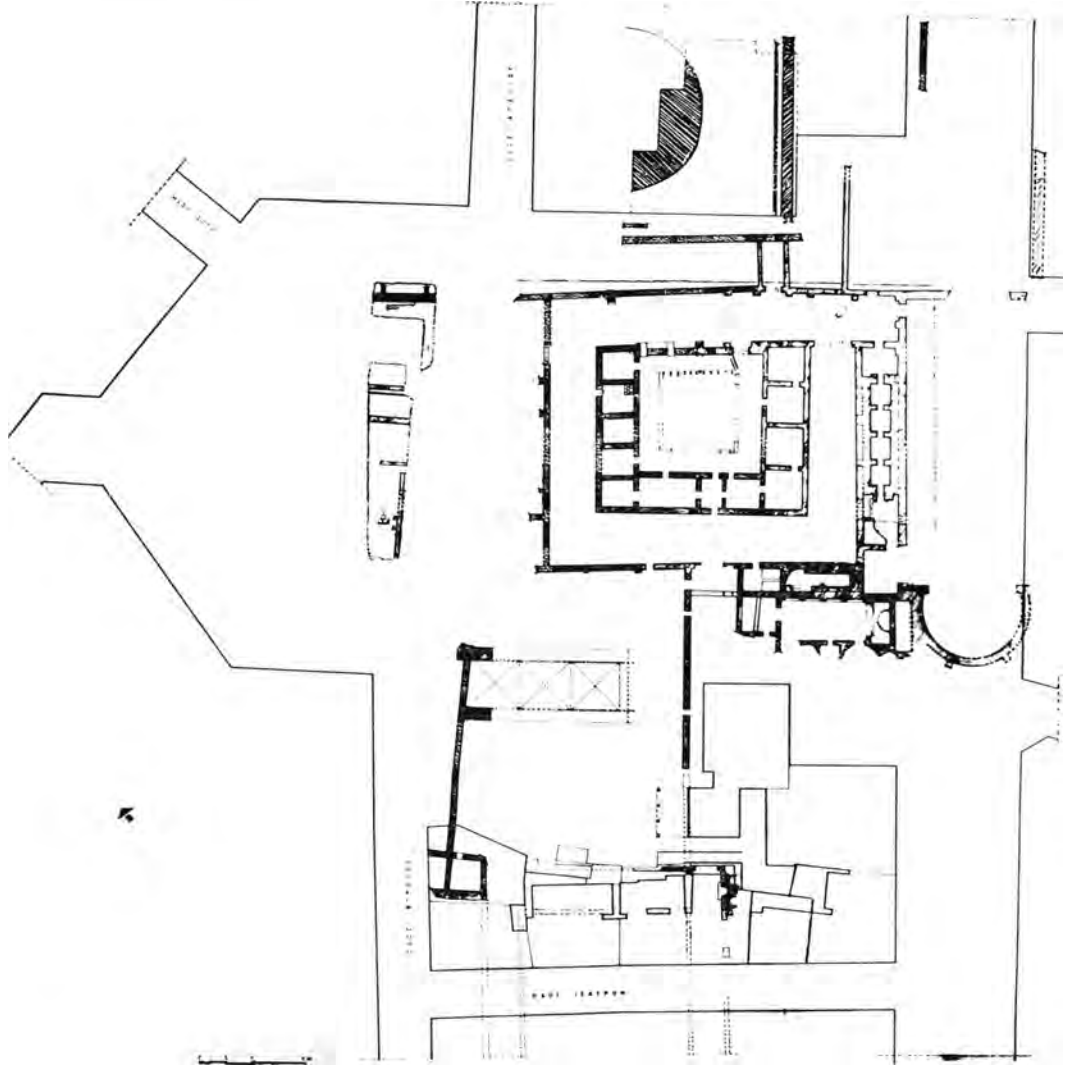
33. Γιὰ τὰ ὕδραγωγεῖα καὶ τὶς δεξαμενὲς τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Ο. Tafrafi, ὁ.π., σ. 115-119, πίν. I. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Κινστέρνα καὶ φρέαρ βυζαντινῶν χρόνων εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ἐπετ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ 7 (1957), σ. 51-60 καὶ Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήναι 1958, τόμ. II, σ. 118, εἰκ. 132, 135.

34. Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινὰ 7 (1975), σ. 297, σχ. 1, ἀριθ. 20, 21, 25, πίν. 13, 14, σχ. 4, 5, 10, 11. ὀρίζει τὴ γραμμὴ τῶν τειχῶν. Ὁ μικρὸς αὐτοκρατορικὸς λιμένας μὲ ἰδιαίτερη ἀποβάθρα (σκάλα) ἀπεῖχε περίπου 150 μ. ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ ὀκταγώνου· παρόμοιο παράδειγμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποβάθρα τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Spalato, ἦταν καὶ τὸ μεταγενέστερο μικρὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντα στὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Χ. Μπακιρτζής, ὁ.π., σ. 320, 321, σημ. 121. W. Hutz, ὁ.π., σ. 84, ἀποψη εἰκ. σ. 85.

35. Γιὰ τὸν τύπο τῶν Ρωμαϊκῶν στρατοπέδων βλ. P. Chiolini, ὁ.π., σ. 173-176 καὶ R. Fellmann, Le «Camp de Diocletien» à Palmyre et l'architecture militaire du Bas - Empire, Mélanges d'histoire ancienne et d'architecture, offerts à P. Collart, σ. 173-191 καὶ εἰκ. 1-19.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Spalato, E. Hébrard, Le Palais de Dioclétien à Spalato, Paris 1911, A. Frova, L'arte di Roma e del mondo romano, Torino 1961, σ. 592-595, εἰκ. 539-541 εἶναι γνωστὰ τῆς Συρίας, τῆς Φιλιππουπόλεως, τῆς Παλμύρας καὶ τῆς Ἀντιόχειας, L. Crema, ὁ.π., σ. 613-615, 619, 620, εἰκ. 809-813, 818. Τὸ τελευταῖο χτίστηκε ἀπὸ τὸ Διοκλητιανὸ πάνω σὲ μιὰ νησίδα στὸν ποταμὸ Ὁρόντη, δίπλα στὸν Ἰππόδρομο. Τὴν ἐπίσπεση τῶν τειχῶν του μὲ κιονοστοιχία τὴν ξαναβρίσκουμε στὸ παλάτι τοῦ Spalato — χτίστηκε 5 χλμ. ἀπὸ τὰ Σάλωνα, πρωτεύουσα τῆς Δαλματίας — ὅπου καὶ πάλι ἅπαντὰ ἡ ἰδέα τῆς ἐπίσημης ὄψης πρὸς τὴ θεά. A. Boëthius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 527, 528.

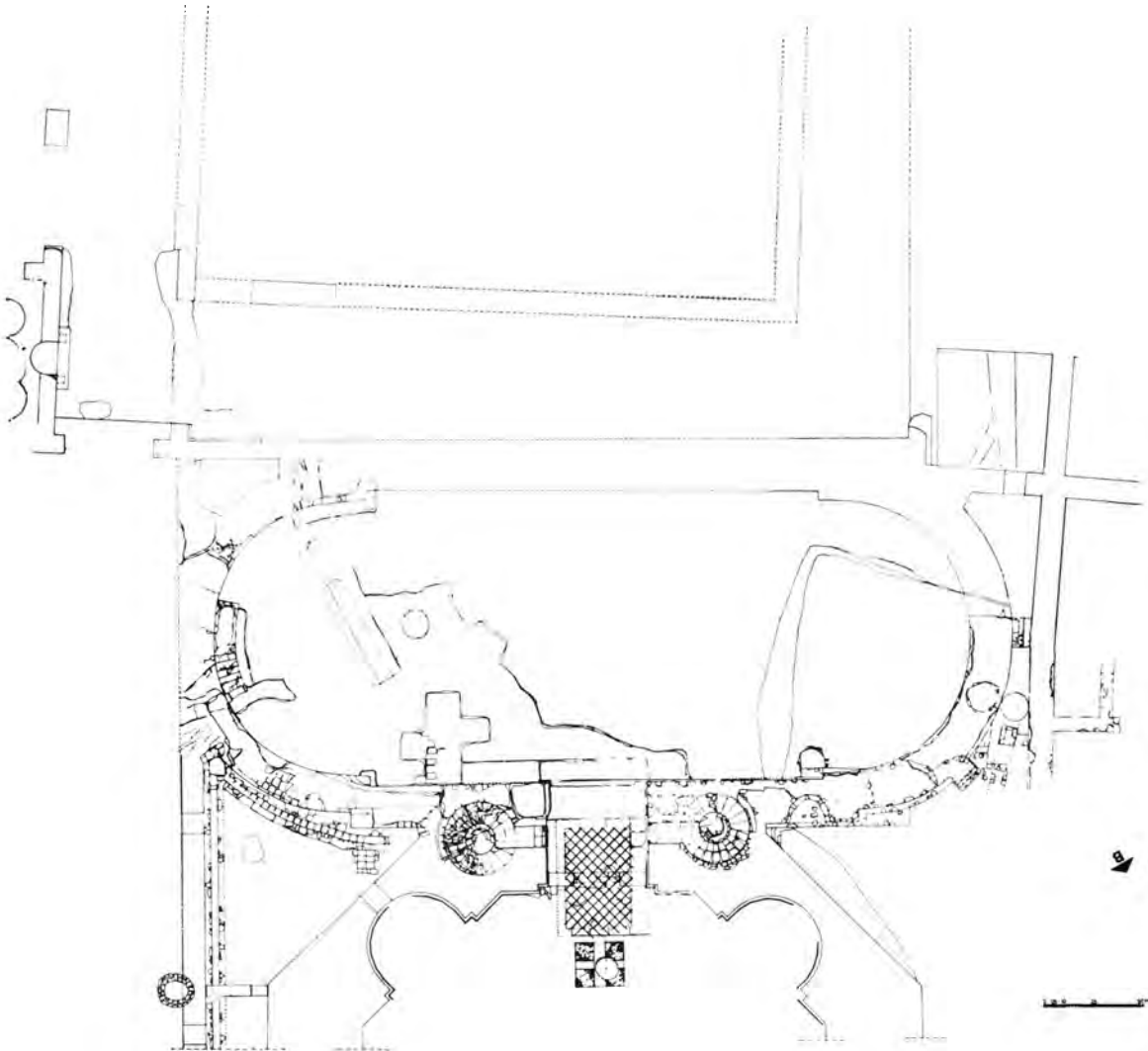
ὀρίζεται ἀπὸ τὴ Rotonda καὶ τὴ μεγάλη αἴθουσα(;) μὲ κόγχη στὰ νότια, στὴ σημερινὴ ὁδὸ Δ. Γούναρη, παράλληλο πρὸς τὸν Ἰππόδρομο, κι ἓνα δεύτερο νοτιό, κάθετο ἄξονα, στὸν ὁποῖο βρίσκεται τὸ Νυμφαῖο καὶ ἡ μεγάλη ὀρθογώνια αἴθουσα ποὺ προϋπήρχε τοῦ ὀκταγώνου (Σ χ. 14). Ὑπῆρχαν δύο ἀκόμη ὀρθογώνιες σὲ κάτωψη αὐλές, τῶν ὁποίων οἱ

Σχ. 14. Ἀνακτορικό συγκρότημα Γαλερίου στὴν α' φάση (πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὀκταγώνου). Κάτοψη.

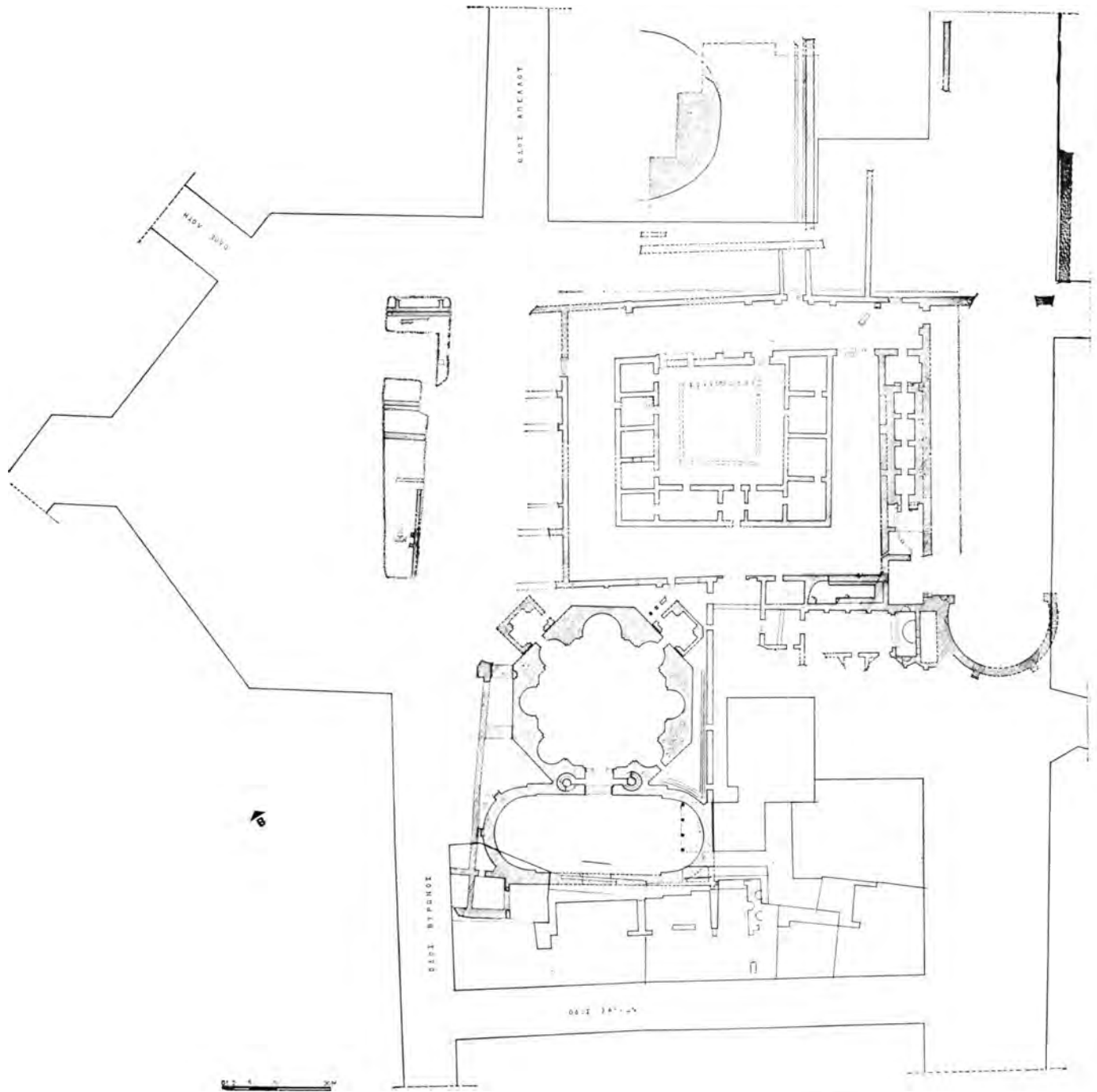
ἄξονες συμμετρίας δὲ συμπίπτουν, δηλαδή μία μικρὴ βόρεια καὶ μία μεγαλύτερη, στὰ νότια τοῦ νοτιοῦ ἄξονα. Ἡ νότια μεγάλη αὐλὴ περιβαλλόταν ἀπὸ στοὰ ποὺ ἔχει ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ διακοσμητικὰ θέματα ὅμοια μὲ τοῦ ὑπόλοιπου ἀνακτόρου. Μία μαρμαρινὴ βαθμίδα ὀδηγοῦσε σὲ πλατὺ ἄνοιγμα μὲ τὸ ὁποῖο συνδέονταν τὰ βασιλικά διαμερίσματα — ἐξαφανισμένα σήμερα — μὲ τὸ Νυμφαῖο (Σ χ. 15). Ἕνα ἄγνωστο περίκεντρο

κτήριο υπήρχε στα βόρεια τής μικρής αύλης. Στην πρώτη λοιπόν φάση δεχόμαστε τὸ Γαλεριανὸ συγκρότημα, ὅπως περιγράφηκε πῶς πάνω, χωρίς δηλ. τὸ ὀκτάγωνο. Στὰ κατοπινὰ χρόνια σὲ μιὰ νέα σειρά ἔργων κατασκευάζεται τὸ μεγάλο περίκεντρο κτήριο μετὸ μνημειώδη προθάλαμο στραμμένο καὶ προσπελάσιμο μόνο ἀπὸ τὸ νότο, ὅπου ὁ

Σχ. 15. Ὁ προθάλαμος μετὸ νότια στοά. Κάτωψη.

αὐτοκρατορικὸς λιμένας. Τὸ κτήριο τοποθετεῖται στὸ χῶρο ποὺ ἄδειασε ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῆς αἵθουσας καὶ τῶν πλευρικῶν δωματίων, ἀφοῦ κρατήθηκαν μόνο οἱ δύο βασικοὶ τοῖχοι — βόρειος καὶ ἀνατολικὸς — ἐνῶ στὰ δυτικὰ τοῦ κτηρίου παρέμεινε μεγάλος ἐλεύθερος χῶρος (Σχ. 16).

Σχ. 16. 'Ανακτορικό συγκρότημα Γαλερίου, στη β' φάση (μετά την κατασκευή του οκταγώνου). Κάτοψη.

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Την περιοχή όπου βρίσκεται τὸ Γαλεριανὸ συγκρότημα καταλαμβάνει ἕνας νεότερος λαϊκὸς οἰκισμὸς ποὺ χτίζεται πάνω στὶς ἐπιχώσεις. Στὴ θέση τῆς ὀκταγωνικῆς αἰθουσας, ὅπως προαναφέρθηκε, χτίζεται τὸ Ἄκσὲ Μετζήτ τζαμί καὶ δυτικά του μιὰ κρήνη, ἐνῶ στὴ θέση τοῦ δυτικοῦ ὀρθογώνιου δωματίου κατασκευάζονται δύο μικρές — ἀνεξερεύνητες μέχρι τώρα — θολωτὲς κατασκευές. Ὁ Κ. Μοσκῶφ³⁶ ὀρίζει τὰ ἀνατολικά ὄρια τοῦ Ἑβραϊκοῦ τομέα πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ἄξονα τῆς σημερινῆς Δ. Γούναρη καὶ νότια ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πρίγκιπος Νικολάου μέχρι τὴ θάλασσα. Ἡ πυρκαγιά τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1917, ποὺ ἐρήμωσε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς παλαιᾶς Θεσσαλονίκης — πάνω ἀπὸ 100 ἑκτάρια — ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἁγίου Δημητρίου μέχρι τὴ θάλασσα σταμάτησε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ της, δηλαδὴ στὴν περιοχή τῆς Διαγωνίου - πλατείας Ναυαρίνου. Στὴ νέα πόλη, μετὰ ἀπὸ πολλὰ παρεμβάσεις, ἐφαρμόζεται ἡ παραλλαγή τῆς ἀρχικῆς προτάσεως τῆς «Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς Νέου Σχεδίου»³⁷ (πρῶτη παρουσίαση, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1918). Στὸ σχέδιο ἡ σημερινὴ πλατεία Ναυαρίνου προοριζόταν ὡς χῶρος τῆς ἀνατολικῆς ἀγορᾶς.

Πρὶν ἀπὸ τὸ Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, χτίστηκαν οἱ πρῶτες πολυκατοικίες στὴ Διαγωνίῳ, στὴν ὁδὸ Πρίγκιπος Νικολάου, περιμετρικά τῆς πλατείας Ναυαρίνου, στὴν ὁδὸ Βύρωνος καὶ σὲ τμῆμα τῆς ὁδοῦ Ἰσαύρων. Ἡ ὑπόλοιπη περιοχή διατήρησε τὸ λαϊκὸ χαρακτῆρα της. Μὲ τομὲς ἐπίσης προσδιορίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο ἡ περιοχή τοῦ ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος³⁸ καὶ τοῦ Ἱπποδρόμου, χωρὶς νὰ καταβληθεῖ μέριμνα γιὰ τὴ μελλοντικὴ διάσωσή τους³⁹ (Σ χ. 17 - 19). Ἀπὸ τὸ 1948 ἀρχίζει ἐντατικὴ ἀνοικοδόμησις στὴν ὁδὸ Δ. Γούναρη, ὅπου χτίζονται πολυώροφα κακόμορφα κτήρια. Μετὰ τὴν εὑρεση ὅμως τοῦ ὀκταγώνου (1950) καταργεῖται ἡ ὁδὸς Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν, ἐνῶ πάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνακτόρου διατηρεῖται ὁ λαϊκὸς οἰκισμὸς ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισαν οἱ ἀ-

36. Κ. Μοσκῶφ, Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης, Ἀθήνα 1974, σ. 22. Πρόχειρα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά βλ. M. Vickers, Further Observations on the Chronology of the Walls of Thessaloniki, Μακεδονικά 12 (1972), σ. 231, εἰκ. 1.

37. α. Στὸ σχέδιο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παλαιὸ ἑλληνιστικὸ - ρωμαϊκὸ πλῆγμα χαράσσονται νέοι ἄξονες μὲ σημεῖα ἀναφορᾶς τὰ σημαντικότερα μνημεῖα ποὺ ἀπομονώνονται ἔτσι ἀπὸ τὸ περιβάλλον τους (βλ. ἄξονες Ἁγία Σοφία - ὁδὸς Ἐρμού, Ἁγιος Δημήτριος - πλατεία Ἀριστοτέλους, Rotonda - ἀψίδα τοῦ Γαλερίου - ὁδὸς Γούναρη).

β. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πόλεως τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, βλ. M. Vickers, Towards a Reconstruction of the Town - Planning of Roman Thessaloniki, Α΄ Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 239-251.

γ. Γιὰ τὸ σχέδιο τῆς «Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς» (ποὺ συστάθηκε τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1917, ἀριθ. Νόμ. 104612) βλ.: Χ. Τσιλαλή, Βενιζέλος - Παπαναστασίου καὶ ἡ χάραξη τῆς νεώτερης Θεσσαλονίκης, ἔφημ. τὸ Βῆμα, Κυριακὴ 2 Νοεμβρίου 1975, τοῦ ἴδιου E. Hébrard, Ἐνα ὄνομα συνδεδεμένο μὲ τὴν Ἑλλάδα, Ζυγός, ἀριθ. 19 (Μαρτίου-Ἀπριλίου 1976), σ. 70-75, (σ. 75, σχέδιο τῆς πυρκαυστῆς ζώνης, ὑπογραφή E. Hébrard) Ἀθήνα 1921. Δύο σχέδια τῆς πυρκαυστῆς ζώνης μὲ τίτλους: α. «Σχέδιο ρυμοτομίας τῆς πυρκαυστῆς ζώνης» ἀριθ. 9, κλμ. 1/4000, β. «Θεσσαλονίκη ἡ καεῖσα ζώνη» κλμ. 1/2.500.

38. Τὸ 1939 ὁ E. Dyggve πῆρε μέρος σὲ διεθνή ἐπιτροπὴ ἔρευνας γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἐκτάσεως τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, E. Dyggve, Recherches sur le palais Impérial de Thessalonique, Studia Orientalia Ioanni Petersen 1953, σημ. 4. Τοῦ ἴδιου, La région Palatiale de Thessalonique, Acta Congressus Madvigiani, τόμ. I, σ. 354.

39. Ὑπολείμματα ἐνὸς μεγάλου περίκεντρου (;) κτηρίου σημαντικὰ εὐρήματα σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἰσαύρων, καθὼς καὶ λείψανα τοῦ Ἱπποδρόμου θάφτηκαν κάτω ἀπὸ τὶς πολυώροφες οἰκοδομὲς.

νασκαφές. Ταυτόχρονα, εξαιτίας της μεγάλης αξίας της γης, έγινε αδύνατη ή απαλλοτριώση των γειτονικών οικοπέδων, με αποτέλεσμα να θυσιάστον ο Ίπποδρομος και σημαντικό τμήμα του συμπλέγματος. Η μοναδική δυνατότητα επέκτασως της πλατείας

Σχ. 17. Διάταξη της περιοχής του Ώκταγώνου πριν από την έναρξη των ανασκαφών.

Ναυαρίνου προς την όδο Ίσαύρων σταμάτησε δυστυχώς τὸ 1969 με τὸ χτίσιμο τῆς οἰκοδομῆς Μεχτίδη⁴⁰.

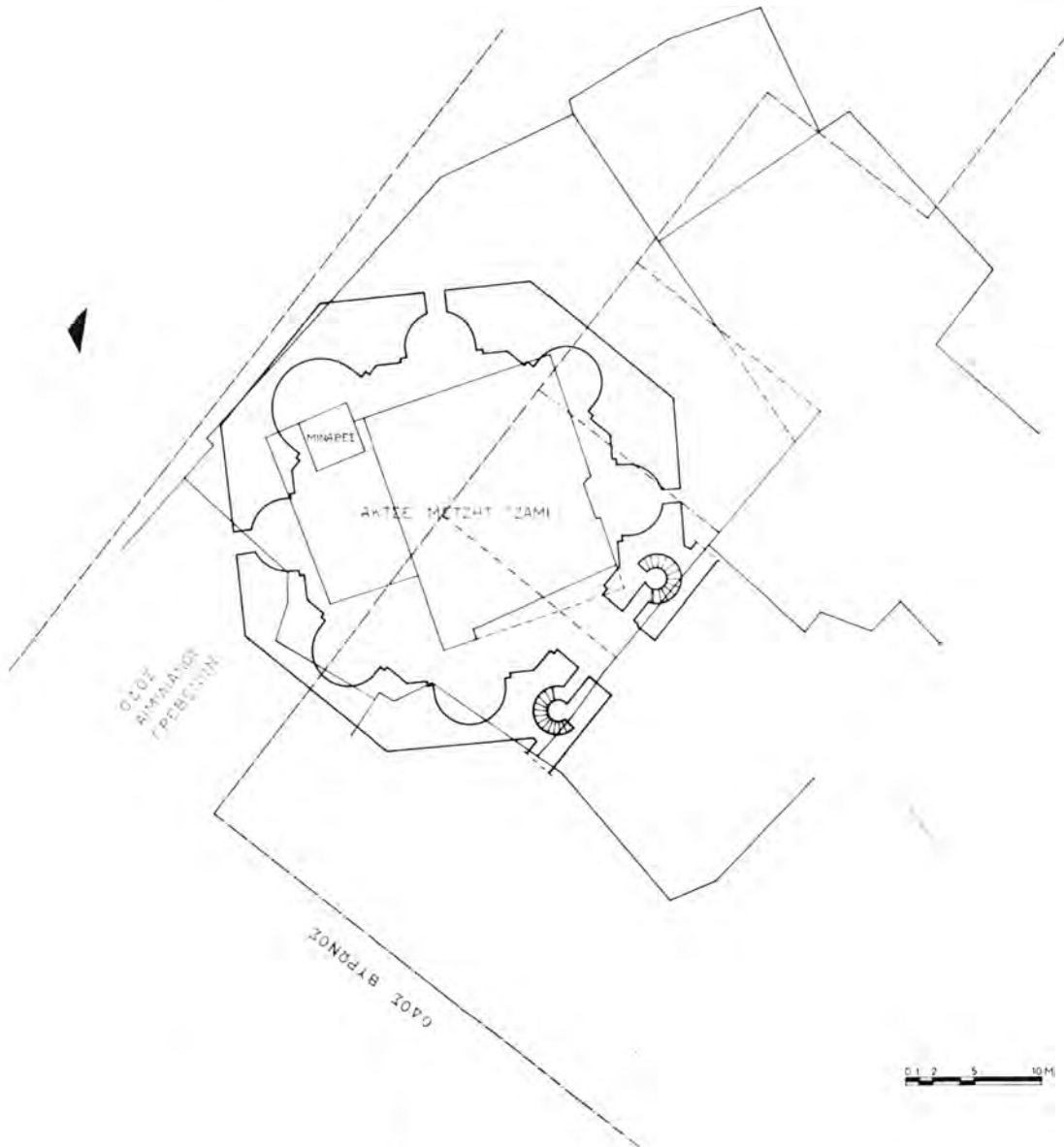
ΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Τὸ διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ⁴¹ καὶ τῶν συναρχόντων του μέχρι τὸν καθορισμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς κέντρου τῆς νέας Αὐτοκρατορίας τῆς Ἄνατο-

40. Φ. Πέτσας, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 296, 297, Σχέδ. 3.

41. J. Baldson, Rome the Story of an Empire, Hampshire 1970, σ. 217-234, πίν. 6. M. Cary, A History of Rome, London 1962, σ. 730 καὶ πέρα. H. Parker, A History of the Roman World from 138 to 137, London 1935 ἀνατ. 1969, σ. 223-240, 277-291.

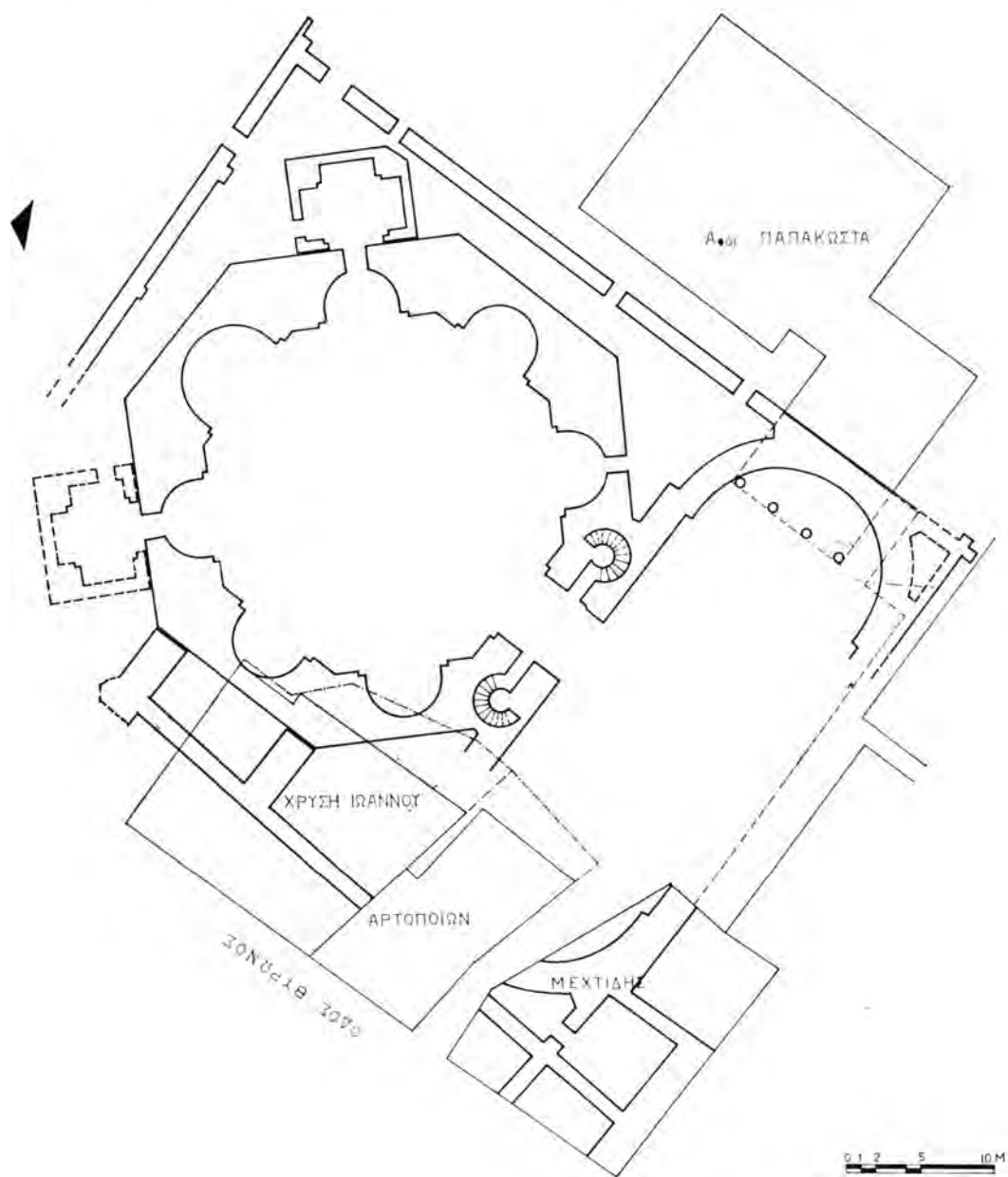
λης (286 - 330 μ.Χ.) είναι μία μεταβατική περίοδος που καθορίζει το τέλος του παλαιού κόσμου και την αρχή της νέας εποχής. Στην περίοδο αυτή παρατηρείται μεγάλη προσπά-

Σχ. 18. Διάταξη της περιοχής του οκταγώνου πριν την έναρξη των ανασκαφών. Κάτοψη.

θεια της κεντρικής Διοικήσεως να επιβάλει σ' όλη την αυτοκρατορία που κλονιζόταν το «ρωμαϊκό ιδεώδες», με τη χρήση παραδειγμένων προτύπων και μορφών⁴². Έτσι, στις με-

42. A. Boëthius - J. Ward Perkins, *ο.π.*, σ. 500.

Σχ. 19. Διάταξη της περιοχής του οκταγώνου πριν την έναρξη των ανασκαφών. Κάτοψη.

γάλες κατασκευές συνυπάρχουν⁴³ όλες οι τεχνικές κατακτήσεις της εποχής όπως: έλαφοί θόλοι και σταυροθόλια, άντηρίδες, τοιχοδομία, τοξωτά παράθυρα με ύψηλές αναλογίες, συνδυασμένες όμως με αρχαϊζουσες μορφολογικά λύσεις στο διάκοσμο.

Προσπαθήσαμε να πλησιάσουμε την αλήθεια εξαντλώντας όλους τους συνδυασμούς που βγαίνουν από την ανάλυση και τα μορφολογικά και κατασκευαστικά δεδομένα της εποχής, διατηρούμε όμως αμφιβολίες ως προς τις σωστές απαντήσεις πάνω σε θέματα γραφικών αποκαταστάσεων, όπως και επιφυλάξεις για κάθε δυνατή έκπληξη. Η λύση που προτείνεται αφορά τη δομή του κτηρίου, τις αναλογίες του και την άρθρωση του έσωτερικού του χώρου, χωρίς προσπάθεια αποκαταστάσεως των επίπλαστων ρυθμών και του διακόσμου με όρθομαρμάρωση που στόλιζαν το έσωτερικό του.

Με απόλυτη βεβαιότητα αποκαθιστούμε γραφικά το κτήριο μέχρι το ύψους των 8.45 μ., γιατί η εύρεση υπολειμμάτων του τόξου μετώπου της έκτης κόγχης (ή γένεση βρίσκεται στα 5.85 και το κλειδί στα 8.45 μ. από το παλαιοχριστιανικό δάπεδο) μάς έδωσε τη δυνατότητα να χαράξουμε τα τόξα μετώπου και των υπόλοιπων πέντε μικρών κογχών. Δυστυχώς, δε σώζονται ίχνη από τα τόξα μετώπου της κυλινδρικής καμάρας, που γεφύρωνε την κύρια είσοδο, και της έβδομης μεγάλης κόγχης: έτσι, από τη στάθμη των 8.45 μ. και πάνω αρχίζουν οι υποθέσεις.

Τα βασικά προβλήματα που αναζητούν απάντηση είναι ο τρόπος καλύψεως της οκταγωνικής αίθουσας και του προθαλάμου και ο προσδιορισμός της μορφής των ανοιγμάτων. Δε μάς απομένει καμιά αμφιβολία πως χρησιμοποιήθηκε σφαιρικός θόλος⁴⁴ για

43. Βλ. τη Γαλεριανή Rotonda της Θεσσαλονίκης, όπου η κάτοψη και ο διάκοσμος ακολουθούν σαφέστατα το Πάνθεον και τα μεγάλα κυκλικά μασωλεία της Ρώμης (Via Appia), ενώ στην άνωδομή παρουσιάζονται οι νέες τεχνικές κατακτήσεις, παράθυρα με σχετικά ψηλές αναλογίες και στόν έσωτερικό χώρο διαφαιίνεται η άνάταση που υπάρχει στα περίκεντρα κτήρια του 4ου μ.Χ. αιώνα. G. Velenis, *Some Observations on the Original Form of the Rotonda in Thessaloniki*, *Balkan Studies* 15 (1974), σ. 298-307, εικ. 1-5.

44. Η πιθανή χρήση ξύλινης κάλυψης αποκλείστηκε, γιατί έρχεται σε αντίθεση με τις μεγάλες προθέσεις και τις κατασκευαστικές δυνατότητες της εποχής της Τετραρχίας, όπου οι θόλοι με ζώνες από τούβλα (a cassetta) και έλαφρά χυτά ύλικά, τελειοποιούνται με τη χρησιμοποίηση ειδικών άγγείων για τη μείωση των φορτίων. Βλ. A. Boëthius - J. Ward Perkins, *δ.π.*, σ. 511. L. Crema, *δ.π.*, σ. 570, 571, εικ. 753-755 και κυρίως G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, Roma 1957, τόμ. I, σ. 661-693, τόμ. II πίνακες.

Η χρήση δακτυλίων τούβλων έμφανίζεται από την εποχή του Άντωνίνου Πίου (Via Latina) στόν 4ο μ.Χ. αιώνα συναντάται στη Minerva Medica, στις θερμές του Διοκλητιανού, στο ονομαζόμενο Tempio della Tosse στο Tivoli (μέσα 4ου αιώνα), G. Lugli, *δ.π.*, σ. 681, 682.

Η χρήση ειδικών άγγείων σε πρώιμα παραδείγματα συναντάται στο frigidarium των θερμών Stabiane στην Πομπηία (1ος π.Χ. αιώνας). Στόν 4ο μ.Χ. αιώνα, στο μασωλείο του Valerio Romolo και τόν Ίππόδρομο του Μαξεντίου στη Via Appia (308-312 μ.Χ.), στο μασωλείο της Άγίας Έλένης (Tor Pignattora στην Via Labicana 327 μ.Χ.) και άργότερα στο μασωλείο της Galla Placidia και το Santo Stefano Rotondo (μέσα και τέλη 5ου μ.Χ. αιώνα), G. Lugli, *δ.π.*, σ. 671, 672, 690, εικ. 139.

Στόν 4ο μ.Χ. αιώνα κωνική ξύλινη στέγη έχουν το οκτάγωνο της Άντιόχειας σύμφωνα με την περιγραφή του Εύσεβίου (4ος και 6ος μ.Χ. αιώνας), οι ναοί της Γεννήσεως, Άναστάσεως, Άναλήψεως και ο Πανάγιος Τάφος, όπως και το μαρτύριο της Νύσσας (περιγραφή του Γρηγορίου τέλος 4ου μ.Χ. αιώνα). Στη Δύση επίσης ξύλινη στέγη έχουν ο S. Lorenzo στο Μιλάνο, ο St. Gereon στην Κολωνία, το Βαπτιστήριο του Κωνσταντίνου (Λατερανού) και ο S. Stefano Rotondo στη Ρώμη, R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth, 1965, σ. 50-52, 56, 62, 64, 65. R. Krautheimer, *Studies in Early Christian Medieval and Renaissance Art*, London 1969, σ. 89, 90. I. Baldwin Smith,

τήν κάλυψη τῆς ὀκταγωνικῆς αἴθουσας καὶ σταυροθόλιο γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ προθαλάμου. Ἡ δυσκολία βρίσκεται κυρίως στὸν προσδιορισμὸ τῆς μορφῆς τῶν ἀνοιγμάτων⁴⁵, ποὺ θὰ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Παραθέτουμε λοιπὸν σὲ συνέχεια τὶς πιθανὲς γραφικὲς λύσεις.

Στὴν πρώτη λύση (ἡ μόνη ποὺ δημοσιεύεται σχεδιασμένη) (Σ χ. 20), τὸ κτήριο διατηρεῖ τὴ μορφή τῶν παραθύρων ποὺ χαρακτηρίζουν ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 2ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα. Πάνω ἀπὸ τὶς ἕξι μικρότερες κόγχες θεωρεῖται ὅτι ὑπῆρχε στενὴ ζώνη ὕψους 2 - 3 ρωμαϊκῶν ποδῶν (60 - 90 ἐκ.), πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνοίγονταν παράθυρα, πιθανότατα στὰ τύμπανα ποὺ ἔκλειναν ἡμικυκλικά ὑπερκείμενα τόξα. Τὰ τόξα αὐτὰ σὲ ἀναλογία μὲ ἄλλα παραδείγματα εἶχαν ἀνοιγμα ἴσο μὲ τῶν τόξων μετώπου τῶν κογχῶν. Στὴν ἴδια ἐπίσης στάθμη τῶν παραθύρων δεχόμεστε τὴ γένεση τοῦ τόξου μετώπου τῆς μεγάλης κόγχης. Συνολικά, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἕξι παράθυρα, δηλαδὴ ἓνα πάνω ἀπὸ κάθε μικρὴ κόγχη καὶ ἴσως ἓνα ἀκόμα πάνω ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο, ἐὰν ἡ γένεση τῆς ἡμικυλινδρικής καμάρας βρισκόταν στὰ 5.85 μ. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κλειδὶ τοῦ τόξου μετώπου τῆς μεγάλης κόγχης, μὲ «κλέψιμο» τῶν γωνιῶν, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ *caldarium* τῶν θερμῶν τοῦ Καρακάλλα⁴⁶, καταλήγουμε στὴ βάση τοῦ σφαιρικοῦ θόλου στὰ 15.90 μ., ὅπου πρέπει νὰ ὑπῆρχε πλούσιο γεῖσο μὲ ἐλαφρὸ κάγκελο. Τὸ ἐσωράχιο τοῦ σφαιρικοῦ θόλου ἔφθανε ἔτσι τὰ 27.40 μ. ὕψους ἀπὸ τὸ παλαιὸ χριστιανικὸ δάπεδο.

Τὸ πάχος τῶν τοίχων στὴ στάθμη τῶν παραθύρων, εἶναι λογικὸ νὰ μειωνόταν ἐξωτερικά (ἀναλογικά σὲ πάχος περίπου 1.50 μ.) καὶ στὴν ἴδια στάθμη θὰ περιέτρεχε τὸ κτήριο κοσμήτης. Τὸ δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς πέμπτης κόγχης κοσμοῦσαν δύο μικρὲς κόγχες. Ἐξωτερικά, στὸ ὕψος τῆς στεφάνης τοῦ σφαιρικοῦ θόλου, θὰ ὑπῆρχε περιμετρικὸς

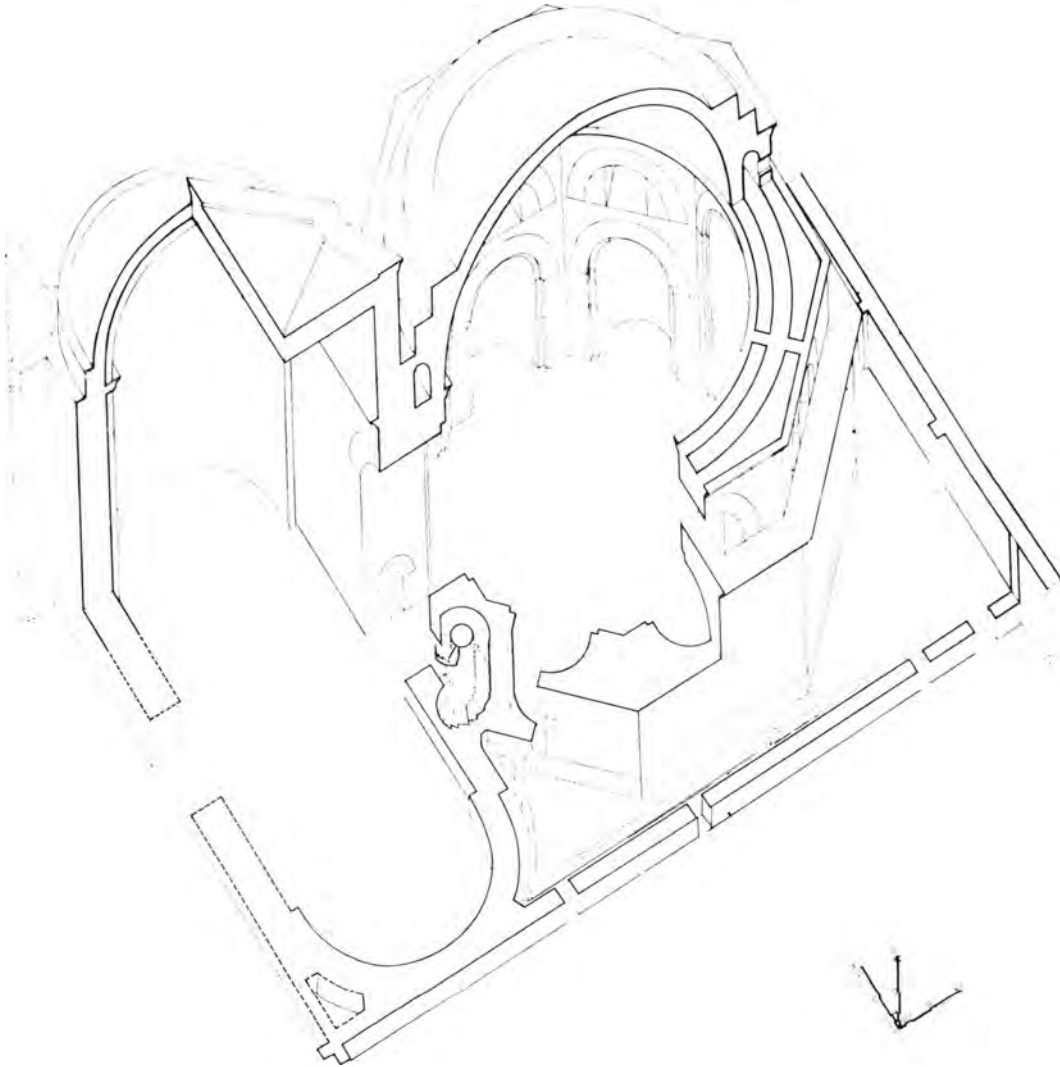
The Dome, a study in the history of ideas, Princeton 1971, σ. 31-34, 95, 96, 100-105. Χ. Μπούρας, Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Ἀθῆναι 1975, τόμ. II, σ. 32.

⁴⁵ Ἐξάλλου, ὁ Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1950, σ. 304, περιγράφει τὰ στρώματα ποὺ συνάντησε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνάς του. «Ἡ στρωματογραφικὴ διάταξις, κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα, ἐμφανίζεται ὡς ἀκολούθως: Ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρις ὕψους ± 0.10 μ. κεῖται στρώμα ἐκ μαλακοῦ χώματος ἄνευ ἰχνους πυρᾶς. Ἀνωτέρω, μέχρι τῆς ἐπιφανείας ἀκολουθεῖ ὁμοειδὲς σχεδὸν στρώμα κατακρημνισμάτων, περιεχόντων ἄφθονον ποσότητα ἀσβεστοκονιαμάτων, λίθων ἀργῶν καὶ θραυσμάτων ὀπτοπλίνθων».

⁴⁶ Ἡ ὕπαρξη ἀπλοῦ *oculus* ἢ *lumen* χωρὶς παράθυρα ἀποκλείεται. Χρήση τῶν *oculi* γιὰ τὸ φωτισμὸ, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸν ἀερισμὸ καὶ τὸ διώξιμο τῆς ὑγρασίας ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν χώρων (βλ. μασωλεῖα) συναντᾶται ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰώνα: Ταφικὸ μνημεῖο στὴν *Via Tiburtina*, *Domus Aurea*, *Domus Augustana*. Στὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα στὸ Πάνθειον καὶ στὸ *terpidarium* τῆς *Piazza d'Oro* (*Villa Adriana*). Ἀκόμα, ὑπάρχουν *oculi* σὲ συνδυασμὸ μὲ παράθυρα ποικίλης μορφῆς στὸν ὀνομαζόμενον «*Tempio di Siero*» (3ος μ.Χ. αἰώνας κυκλικὸι φεγγίτες στὸν πτυχωτὸ θόλο), στὴν ὀκταγωνικὴ αἴθουσα τῶν θερμῶν τῆς Πίζας (2ος αἰώνας), στὴν ὀκταγωνικὴ αἴθουσα τῶν θερμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ, στὸν καλούμενον «*Tempio della Tosse*» στὸ *Tivoli*, στὴν *S. Costanza* (μεταγενέστερα κλείστηκε). G. Lugli, ὁ.π., σ. 673, 674, 690, 691. L. Crema, ὁ.π. σ. 320, 476, 571, εἰκ. 354, 360, 361, 615, 757. Γιὰ τὸν *Tempio della Tosse* βλ. E. Swift, *Roman Sources of Christian Art*, Westport 1970, σ. 107, πίν. 19 (σχέδ. τοῦ Piranesi). Μᾶς εἶναι τέλος ἀγνωστη ἡ ἀρχικὴ πρόθεση τῶν ἀρχιτεκτόνων γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς *oculus* σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὑπάρχοντα παράθυρα στὴ *Rotonda* τῆς Θεσσαλονίκης.

⁴⁶ Θέρμες τοῦ Καρακάλλα (211-216 μ.Χ.), L. Crema, ὁ.π., σ. 533, εἰκ. 698 καὶ E. Nash, *Pictorial Dictionary of Ancient Rome*, London 1968, τόμ. II, σ. 334-441, ὁμοίως ἓνα αἰώνα ἀργότερα ἡ ἴδια λύση συναντᾶται στὴ *Minerva Medica*. Ὀκταγωνικὲς αἴθουσες στὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ.: *Domus Augustana* (70 μ.Χ.) καὶ *Palazzo dei Fiani*. Γιὰ ὀκταγωνικὲς αἴθουσες θερμῶν: *Villa Adriana* (μικρὴ αἴθουσα), Πίζα καὶ *Bosra* στὴ Συρία (2ος μ.Χ. αἰώνας), Χ. Μπούρας, ὁ.π., σ. 29.

διάδρομος για τὸν ὁποῖο κατασκευάστηκαν τὰ δύο ἑλικοειδῆ κλιμακοστάσια δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο (Πί ν. 52α - β). Ἀνάλογη λύση στὴ Θεσσαλονίκη ἀπαντᾷ στὴ σύγχρονη μὲ τὸ μνημεῖο Rotonda. Ὁ φωτισμὸς τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ θὰ μπορούσε νὰ γίνεταί κατὰ διαστήματα ἀπὸ ὑπάρχοντα μικρὰ στενά παράθυρα, ἐνῶ στενές πόρτες θὰ

Σχ. 20. Τὸ ὀκτάγωνο στὴν ὑστερορωμαϊκὴ φάση. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ συνόλου (α' λύση). Ἄξονομετρικό.

ἐπέτρεπαν τὴν ἐπίσκεψη τοῦ θόλου. Σπειροειδῆς θόλος θὰ κάλυπτε τὸ διάδρομο αὐτό, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο, θὰ ὑπῆρχε ἐπιπρόσθετα διαπλάτυνση μὲ μία ἢ δύο βαθμίδες (Πάνθεο, Minerva Medica). Ὁ σπειροειδῆς θόλος καὶ ἡ διαπλάτυνση θὰ παραλάμβαναν τὶς ὀριζόντιες ὠθήσεις τοῦ σφαιρικοῦ θόλου.

Στὴ δευτέρη λύση τὰ παράθυρα ἔχουν ψηλές ἀναλογίες· ἡ ἀπόληξή τους εἶναι ἓνα

τόξο κύκλου ίσης ακτίνας με τὰ τόξα μετώπου τῶν μικρῶν κογχῶν (Tempio della Tosse), ἡ γένεση τῶν ὁποίων βρίσκεται σὲ ὑψηλότερη στάθμη ἀπὸ τοῦ τόξου τῆς μεγάλης κόγχης. Ἡ λύση αὐτὴ παραμένει περισσότερο συντηρητικὴ ἀπὸ τὴν τρίτη, ὅπου τὰ παράθυρα ἔχουν ψηλὲς ἀναλογίες με ἀπόληξη ἡμικυκλική⁴⁷, διαμέτρου ἴσης με τὸ πλάτος τοῦ παραθύρου. Στὶς δύο τελευταῖες γραφικὲς λύσεις ἡ στεφάνη τοῦ θόλου θὰ βρισκόταν σὲ ψηλότερη στάθμη καὶ τὸ ἐσωτερικὸ θὰ παρουσίαζε «ἀνάταση», χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα⁴⁸.

Οἱ ἐντυπωσιακὲς πραγματικὰ διαστάσεις (14.65 × 22.80 μ.) τοῦ κύριου ὀρθογώνιου χώρου τοῦ προθαλάμου, ἐκτὸς τῶν κογχῶν, προϋποθέτουν προθάλαμο⁴⁹, ποῦ θὰ κυριαρχοῦσε στὸ σύνολο καὶ θὰ ἔκρυβε στὸν εἰσερχόμενο ἀπὸ τὸ νότο ἐπισκέπτη καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ κύριο ὀκταγωνικὸ κτίσμα. Ἐξαιτίας τῆς ἀξονικῆς εἰσόδου, ἐξετάζουμε, ἂν χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ στέγαση τοῦ προθαλάμου αὐτοῦ ἓνα ἢ τρία σταυροθόλια. Σὲ πρώτη

47. Στὸ Nymphaeum Hortorum Licianorum ἢ Tempio di Minerva Medica (ἀρχὲς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα): E. Nash, ὁ.π., τόμ. II, σ. 127-129 εἰκ. 842-845. L. Crema, ὁ.π., σ. 634, 635, εἰκ. 835, 838. A. Boëthius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 509, 510, εἰκ. 194. A. Frova, ὁ.π., σ. 105, εἰκ. 84 (μακέτα, ἀ' φάση) καὶ E. Swift, ὁ.π., πίν. 20 (σχέδ. τοῦ 1503)· στοὺς πύργους τοῦ Ἱπποδρόμου τοῦ Μαξεντίου, στὶς θερμὲς τῶν Τρεβήρων, στὴ Rotonda τῆς Θεσσαλονίκης.

48. A. Boëthius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 513. Ἡ ἀνάταση αὐτὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου δὲν ἐμφανίζεται μόνο σὲ κυκλικὲς ἢ πολυγωνικὲς ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρθογώνιες αἰθουσες, ὅπως στὴν Curia Julia, ποῦ ἀνοικοδομήθηκε ξανά ἀπὸ τὸ Διοκλητιανὸ μετὰ ἀπὸ πυρκαγιὰ στὴν ἀγορὰ τῆς Ρώμης. E. Nash, ὁ.π., τόμ. I, σ. 301-303, εἰκ. 357-360, ἀργότερα δὲ στὴ βασιλικὴ τῶν Τρεβήρων E. Nightman, *Roman Trier and the Treveri*, London 1970, σ. 103-109, εἰκ. 7, πίν. 8 a, b.

49. α. Ὄρθογώνιες αἰθουσες με δύο συμμετρικὲς ἐξέδρες συναντᾶμε σὲ βασιλικὲς ἀνατολικοῦ τύπου: βασιλικὴ Ulpia, Augusta Raurica, Silchester, Alesia, Leptis Magna, L. Crema, ὁ.π., σ. 370, 371, εἰκ. 153, 437-439. Βασιλικὴ τοῦ Λονδίνου (1ος μ.Χ. αἰώνας) M. Wheeler, *Roman Art and Architecture*, Norwich 1968, σ. 82, 83 εἰκ. 60, 61. Ἐπίσης, σὲ χαλκιδικὰ με δύο μεγάλες κόγχες: βασιλικὴ Giupino Basso στὴ Ρώμη (μετὰ τὸ 331 μ.Χ.), L. Crema, ὁ.π., σ. 579, εἰκ. 768· E. Nash, ὁ.π., τόμ. I, σ. 212. Ἀκόμα στὴν Curia Julia στὴ μορφὴ τῆς πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ, ἀργότερα στὴ βασιλικὴ τῶν Τρεβήρων (μιὰ κόγχη στὰ δυτικὰ) καὶ στὴ βασιλικὴ (;) τῆς Bosra (2ος ἢ 3ος μ.Χ. αἰώνας), H. Butler, *Expeditions to Syria 1907-1909*, Leyden 1919, μέρος 4, σ. 270, εἰκ. 239.

β. Περὶ κεντρα κτήρια με δύο συμμετρικὲς κόγχες στὸν προθάλαμο: Minerva Medica (δεκάγωνο με ἑννέα ἡμικυκλικὲς κόγχες, οἱ δύο μεγάλες συμμετρικὲς κόγχες τοῦ προθαλάμου μεταγενέστερες). Ὑστερορωμαϊκὰ μασωλεῖα: St. Gereon (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα, κάτοψη ἐλλειπτικὴ, ἑννέα κόγχες), Römer am Rhein, κατάλογος ἐκθέσεως 15-30/6/67, ἀριθ. 65, σ. 114, σ. 11 a. Κυκλικὰ μασωλεῖα: Santa Costanza Ρώμη (περ. 354 μ.Χ.), D. Robertson, *Greek and Roman Architecture*, Cambridge 1971, σ. 257, 258, σ. 109. Κυκλικὰ με ὀρθογώνιες κόγχες: δύο ὑστερορωμαϊκὰ μασωλεῖα κοντὰ στὸν παλαιοχριστιανικὸ Ἅγιο Πέτρο στὴ Ρώμη (πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος 4ου μ.Χ. αἰώνα), C. Cecchelli, *Mausolci imperiali e reali del Basso Impero e dell'alto Medioevo*, Roma atti del III convegno naz. stor. Archit. 1941. Ὄκταγωνικὰ μασωλεῖα: Μασωλεῖο τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Spalato (ἐναλλαγὴ ἡμικυκλικῶν καὶ ὀρθογώνιων κογχῶν) ὅμοιο κτήριο (ἡμικυκλικὲς κόγχες) στὴ Villa Medici (σχέδ. τοῦ Peruzzi) καὶ Μασωλεῖο στὴ Mangonza. Μεταγενέστερα ὀκταγωνικὰ βαπτιστήρια, με ἐναλλαγὴ ἡμικυκλικῶν καὶ ὀρθογώνιων κογχῶν, τὰ ὁποῖα με κέντρο τὸ Μιλάνο (Ἐπίσκοπος Ἀμβρόσιος πρῶτο βαπτιστήριο τοῦ S. Giovanni alle fonti) ἀπλώνονται στὴν Βόρεια Ἰταλία, Βόρεια Ἀφρική, Μ. Ἀσία καὶ στὸν Ἑλλαδικὸ χώρο: Capella di S. Gregorio δίπλα στὸ S. Vittore al Corpo (ὑστερορωμαϊκὸ μασωλεῖο τοῦ Βαλεντιανοῦ Γ'), S. Aquilino κοντὰ στὸ S. Lorenzo στὸ Μιλάνο, βαπτιστήριο τοῦ Κωνσταντίνου (Λατερανοῦ) στὴ Ρώμη. Στὴν Ἑλλάδα: Λέχαιο (450-460 μ.Χ.), Κῶς: Μαστιχάρι καὶ Καπαμᾶ. G. de Angelis d'Ossat, *Origine e fortuna dei battisteri ambrosiani*, Arte Lombarda 14 (1969), σ. 1-20, εἰκ. 1-4, 16, σ. 18 (χάρτης τῆς Μεσογείου).

λύση, ἂν ὑπῆρχαν δηλαδή τρία ἴσα πολὺ ἐπιμήκη σταυροθόλια, τοποθετημένα μὲ τὴ στενὴ πλευρά τους, θὰ εἶχαμε ἓνα ἐσωτερικὸ χῶρο μὲ διάπλαση ἀνάλογη μ' ἐκείνη τῶν χώρων τοῦ frigidarium τῶν θερμῶν τοῦ Καρακάλλα ἢ τοῦ Διοκλητιανοῦ⁵⁰ στὴ Ρώμη. Ὅπως στὶς περιπτώσεις αὐτές, ἔτσι καὶ στὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο τὰ σταυροθόλια θὰ στηρίζονταν σὲ προβόλους (φουρούσια), ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὰ κίονες θὰ κοσμοῦσαν τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο διασπώντας τὴ μονοτονία τῶν ἐπιφανειῶν. Σὲ δεύτερη λύση, τὴν ὁποία ἀποδεχόμαστε, θὰ ὑπῆρχε ἓνα μεγάλο σταυροθόλιο μὲ κάθετα διαγώνια τόξα, ὅπως παρουσιάζεται στὴ μεγάλη ὀρθογώνια αἴθουσα (caldarium) τῶν θερμῶν τῶν Τρεβήρων⁵¹. Σύμφωνα μὲ τὴ λύση αὐτή, οἱ δύο καμάρες ποὺ βρίσκονταν ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροθολίου, κατὰ μῆκος τοῦ μεγάλου ἄξονα, παραλάμβαναν τὶς ὠθήσεις τοῦ σταυροθολίου ἐλευθερώνοντας ἔτσι τὶς δύο ἡμικυκλικὲς κόγχες ἀπὸ πρόσθετες ὠθήσεις ποὺ θὰ φόρτιζαν ἐπικίνδυνα τὶς ἀντηρίδες⁵². Ἡ γένεση τοῦ σταυροθολίου, ὅπως καὶ τῶν τόξων μετώπου τῶν δύο ἡμικυκλικῶν κογχῶν, πρέπει ν' ἄρχιζε πάνω ἀπὸ τὸν ἡμικυλινδρικό θόλο τῆς κυρίας εἰσόδου, ἐνῶ κοσμήτης στὴν ἴδια στάθμη θὰ πλούτιζε ἀναμφίβολα τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο. Ψηλὰ στὴν ὄψη, ὅπως ἴσως καὶ στὶς δύο κόγχες, θὰ ὑπῆρχαν γιὰ φωτισμὸ μεγάλα παράθυρα (βλ. συγκροτήματα θερμῶν).

Θεσσαλονίκη, Ὀκτώβριος 1976

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΝΙΘΑΚΗΣ

50. L. Crema, ὁ.π., σ. 586, 587, εἰκ. 777. E. Nash, ὁ.π., τόμ. II εἰκ. 1251. Ἄκόμα Θέρμες τοῦ Κωνσταντίνου, frigidarium, E. Nash, ὁ.π., τόμ. II, σ. 442 (σχέδ. τοῦ Palladio).

51. Θέρμες S. Barbara (ἀρχές 2ου μ.Χ. αἰώνα) καὶ Kaiserthermen (τέλος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα). E. Wightman, ὁ.π., σ. 82-85, εἰκ. 3, πίν. 4 a (σχέδ. τοῦ 17ου αἰώνα). L. Crema, ὁ.π., σ. 406, εἰκ. 500 καὶ σ. 590-592, εἰκ. 781, 782. E. Wightman, ὁ.π., σ. 98-102 καὶ σ. 113, 114, εἰκ. 6, 9, πίν. 9 a, b. F. Brown, Roman Architecture, London 1968, εἰκ. 74, 75 (ἀξονομετρικό). Τὴ χρήση ἑνὸς μεγάλου σταυροθολίου συναντᾶμε στὶς θέρμες τοῦ Τίτου (Ρώμη 80 μ.Χ.), E. Nash, ὁ.π., τόμ. II, σ. 469, 470 εἰκ. 270 σχέδιο τοῦ Palladio. Ἀργότερα, στὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα ἔχουμε τὸ frigidarium τῶν μεγάλων θερμῶν τῆς Villa Adriana, ὅπου ὁ ὀρθογώνιος χῶρος πλουτίζεται μὲ μία μεγάλη ἡμικυκλικὴ κόγχη στὴ μεγάλη πλευρά. Τὸ σταυροθόλιο τοποθετεῖται στὴν τομὴ τῶν δύο κύριων ἄξόνων, καὶ οἱ χώροι ποὺ περισσεύουν στὶς μακρὲς πλευρὲς σκεπάζονται ἀπὸ ἡμικυλινδρικὲς καμάρες, L. Crema, ὁ.π., σ. 406, εἰκ. 495. Στὸ tepidarium τῶν μεγάλων θερμῶν τοῦ Cherchel στὴν Ἀλγερία (τέλος τοῦ 2ου ἢ ἀρχές 3ου μ.Χ. αἰώνα) παρουσιάζεται ἡ ἐξέλιξη τῆς ἴδιας ἰδέας, ὅπου τὰ τόξα μετώπου τῶν δύο ἡμικυκλικῶν καμαρῶν ἐξαφανίζονται καὶ τὸ σταυροθόλιο ἐπιμηκύνεται, ἐνῶ ὁ κεντρικὸς χῶρος τονίζεται μὲ τὴν ὑποχώρηση τμήματος τῶν μακρῶν πλευρῶν, L. Crema, ὁ.π., σ. 409, εἰκ. 503 καὶ A. Frova, ὁ.π., σ. 659, 660 εἰκ. 575.

52. G. Lugli ὁ.π., σ. 85, 86.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΑΤΤΙΚΑΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ

1. I.G. II², 2078 = EM 3903 = P. Graindor, BCH LI (1927), σ. 316 - 317, ἀριθ. 84 = Μάρκελλος Θ. Μιτσός, ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 188 - 189, ἀριθ. 8, Πίν. 65. Νέον βελτιωμένον κείμενον.

25

[ὁ κοσμητὴς τῶν ἐφήβων Γ]αργήτιος καὶ οἱ
 [συνάρχοντες ἐπὶ ἄρχοντος] τοὺς ὑπ' αὐτ[οῦ]ς ἐφη-
 [βεύσαντας ἀνέγραψαν ὕ]ἔτους ἕκτου ἐπὶ εἰκοστοῦ ἀπ'ὸ τῆς θεοῦ Ἀδριανοῦ
 [πρώτης εἰς Ἀθήνας ἐπιδημίας, ἐπὶ τῆςη]ς πρυτανείας, ἧς ἐ-
 5 [γραμμάτευεν Σεκοῦν]δος ὁ καὶ Ζώσιμος
 [Παιανεύς, βουλῆς δὲ συναχθείσης, γνώμη ἀνεγνώσθη] ὁ κοσμητὴς τῶν ἐφή-
 [βων εἶπεν ὕ]ἔπειδὴ ὁ αὐτοκράτωρ $\overline{\Gamma}$ Αἴλιος Ἀδριανὸς Ἀ]ντωνεῖνος Σεβαστὸς
 [Εὐσεβῆς ἐνεργέ]τηκεν καὶ κεκ[ό]σμη-
 [κεν]ν
 10 [..... ἀγαθῆ τύχῃ δεδόχθαι τῇ βουλῇ τῶν Φ καὶ τῷ δήμῳ ἐπαιέσ]αι αὐ-
 [τόν πρὸς τὴν πό]λιν.

Διὰ διαφόρους προτεινομένας συμπληρώσεις ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ, πρβλ. τὰς I.G. II², 1072, 1077 καὶ 1078 καὶ I.G. IV², 84. Στ. 4: ἢ «εἰς Ἑλλάδα» καί, π.χ., «[Λεωντίδος ἔκτη]ς». Στ. 5 (μέσον): π.χ., «[ὁ ἱερεὺς τοῦ πατρῴου Ἀπόλλωνος ...]».

Ὁ Μιτσός ὀρθῶς ἐτοποθέτησε τὴν I.G. II², 2078 εἰς τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος¹ καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς γνωρίζομεν ὅτι ὁ ἐφηβικός οὗτος κατάλογος χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνεῖνου Πίου (137/8 - 160/1 μ.Χ.), τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀναφέρεται εἰς τοὺς στίχους 7 - 8. Τὸ ἀκριβὲς ἔτος ἀναγραφῆς τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς αὕτη συμπληροῦται ἐνταῦθα, εἶναι τὸ 149/50 μ.Χ.², ἀλλὰ στερούμεθα τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος.

Ὁ Graindor παρετήρησεν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἦτο ὑβρίδιος, δηλ. ἐπιγραφὴ ἐμφαινίονσα ἐφηβικά καὶ πρυτανικά ἢ ψηφίσματος στοιχεῖα, καὶ ὅτι θὰ περιεῖχε ψήφισμα. Καὶ τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιγραφῆς ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός ὅτι περιεῖχε ψήφισμα, τὸ ὁποῖον ἀπωλέσθη ἐξ ὀλοκλήρου σχεδόν. Ἡ παρουσία ψηφίσματος καθιστᾷ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἡ μόνη

1. J. Kirchner εἰς I.G. II²: med. s. II p. (?)

2. Κατὰ τὸν περιοδικὸν κύκλον τῶν φυλῶν (=Νοτόπουλος εἰς Hesperia XVIII (1949), σ. 1-17). Αἱ ὑπόλοιποι παραπομπαὶ εἰς Νοτόπουλον ἀναφέρονται εἰς τὴν μελέτην του ταύτην (σ. 51-57), διό καὶ πᾶσα ἄλλη μνεῖα παραλείπεται.

Στ. 5. Oliver: [Ἵλυμπι]είων παίδων στάδιον. Εἰς τὰς ἀγωνιστικὰς ἐπιγραφὰς ἢ φράσις «ἀγενείων στάδιον» ἐπικρατεῖ, ἀλλὰ πρβλ. J. M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy*, τ. Α, 1957, σ. 688, ἀριθ. 407: παῖδες ἀγένειοι < Κλεισθένης τε καὶ > Στράτων. Ἐπίσης εἰς Πausανίαν (VI, 14, 3), ἔχομεν «... καὶ ἐπὶ τοῖς παισὶν οὖς ἀγενείους καλοῦσι...». Παρὰ τῷ Λυσία (XXI, 4) ἀπαντῶμεν «καὶ Παναθηναίους τοῖς μικροῖς ἐχορήγου πυρριχισταῖς ἀγενείους...»⁴.

Ἵ Oliver, συμπληρώσας «οἱ [πρῶτ]οι», κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀνεφέρετο εἰς τὴν Ἵλυμπιάδα τοῦ ἔτους 145 μ.Χ. (=144/5 μ.Χ.)⁵. Ἵ γράφων ὁμως ἀμφισβητεῖ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην, διότι οἱ ἀγῶνες, οἱ Ἵλυμπιακοὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχον ἀποδοθῆ εἰς τὴν αἰτιατικὴν (=Ἵλύμπια) καὶ οὐχὶ διὰ τῆς γενικῆς (=Ἵλυμπι]είων). Ἵ Oliver παραπέμπει εἰς τὸν L. Moretti, *Iscrizioni agonistiche greche* (1953), σ. 115, ἀριθ. 44, διὰ τὴν συμπλήρωσιν του, ἀλλ' ἐκεῖ ἔχομεν μόνον «Ἵλύμπια παῖδας στάδιον». Δηλαδή, οὐδέτερον καὶ ἀρσενικὸν εἰς τὴν αἰτιατικὴν, ἀλλ' ἄνευ συγχύσεως γενῶν. Ἵνῳ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἐξ Ἵθηνῶν ἡ γενικὴ «[—] εἶων» θὰ πρέπει νὰ ἐκληφθῆ ὡς ἐπίθετον τῆς λέξεως «παίδων»⁶. Διὸ καὶ ὁ λόγος ἀπορρίψεως τῆς ἐρμηνείας τοῦ Oliver (ἴρα καὶ κατωτέρω).

Ἵ Oliver ἀπέρριψε τὴν συμπλήρωσιν τοῦ Μιτσοῦ «οἱ [ἔφηβ]οι», διότι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνώσωμεν «οἱ [ἔφηβ]οι (τοῦ) Αὐτοκράτορος Τ. Αἰλίου Ἵδριανοῦ Ἵαντωνείνου Εὐσεβοῦς», ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος ἀναγράφεται εἰς τὴν γενικὴν καὶ προηγῆται τῶν λέξεων «οἱ [. . .]οι». Περαιτέρω, ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος καὶ αἱ λέξεις «οἱ [. . .]οι» ἀνεγράφησαν κατὰ σειρὰν εἰς τὸ κυμάτιον, τότε θὰ πρέπει νὰ συνανήκωσιν. Ἵ ὑπὸ τοῦ Oliver προταθεῖσα συμπλήρωσις μᾶς ἀποδίδει «οἱ [πρῶτ]οι (ἐπὶ) Αὐτοκράτορος Τ. Αἰλίου Ἵδριανοῦ Ἵαντωνείνου Εὐσεβοῦς», δηλ. «οἱ πρῶτοι (Ἵθηναῖοι) κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ἵαντωνείνου Πίου, οἵτινες ἐνίκησαν εἰς τὰ Ἵλύμπια». Ἵ Oliver ἡρμήνευσε τὴν γενικὴν τοῦ ὀνόματος ὡς χρονικὴν, ἀλλὰ θὰ εἶναι μᾶλλον κτητικὴ. Διὸ καὶ προτείνωμεν τὴν ἐρμηνείαν «οἱ [πρῶτ]οι (Σεβαστοὶ ἀγῶνες τοῦ) Αὐτοκράτορος Τ. Αἰλίου Ἵδριανοῦ Ἵαντωνείνου Εὐσεβοῦς». Διὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης, θὰ πρέπει νὰ συναγάγωμεν ὅτι οἱ Σεβαστοὶ ἀγῶνες τοῦ Ἵαντωνείνου Πίου ἔγιναν διὰ πρώτην φορὰν τὸ ἔτος 145/6 μ.Χ.⁷

Οἱ Σεβαστοὶ ἀγῶνες ἐνεκαινιάσθησαν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 41 μ.Χ. καὶ ὁ (Τιβ.

4. Πρβλ. καὶ τὴν I.G. II², 2311, στ. 72-74: . . . παισίμ πυρ[ρι]χισταῖς) . . . / . . . ἀγενείους πυρ[ρι]χισταῖς . . . / . . . ἀνδράσι πυρριχισταῖς . . . (=Παναθηναῖα) καὶ τὴν 3125, στ. 5: Διόφανης ἀγένειος ἐ[ν] Ἵσθμῳ πανκρατι[αστής]=L. Moretti, *Iscr. agon. greche* (1953), σ. 56, ἀριθ. 22.

5. 144/5 μ.Χ., καὶ οὐχὶ 145/6 μ.Χ., καθ' ὅσον τὸ Ἵττικὸν ἔτος, κατὰ τούτους τοὺς χρόνους, ἤρχετο κατὰ μῆνα Βοηδρομιῶνα (=Σεπτ. - Ὀκτ.).

6. Εἰς ἐπιγραφὰς ἀπαντῶμεν, π.χ., «παῖδες Ἵλυμπικοὶ», «παῖδες Ἵσθμικοὶ» καὶ «παῖδες Πυθικοὶ» (=Moretti, ἔ.α., σ. 156, ἀριθ. 60, καὶ 160, ἀριθ. 61), ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία «[ἀγεν]είων παίδων» ἐν τῇ μελέτῃ μας προέχει [οὔτε καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναγνώσωμεν «Ἵλυμπι]είων (=ἐπίθετον) παίδων», ἀναφερομένων εἰς τὰ παρ' Ἵθηναις Ἵλύμπια].

7. Τὸ ἔτος 145/6 μ.Χ. (=146 μ.Χ.) ἦτο καὶ ἔτος Παναθηναϊδος, ἐορταζομένης κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος ἐκάστης Ἵλυμπιάδος (=ΑΕ 1972, σ. 149=ΑΑΑ VII (1974), σ. 97, ὑποσ. 3. καὶ 98, ὑποσ. 7). Ἵ Moretti ὁμως κλίνει πρὸς τὸ τρίτον ἔτος (= ἔ.α., σ. 202). Τὰ δὲ Πανελλήνια ἐωρτάζοντο κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος ἐκάστης Ἵλυμπιάδος, ἐὰν ἐνεκαινιάσθησαν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 131/2 μ.Χ. (=Hesperia, Suppl. XIII (1970), σ. 120 καὶ 126).

Κλ.) Νούιος Φιλείνου ἐξ Οἴου ἦτο ὁ πρῶτος αὐτῶν ἀγωνοθέτης⁸. Μέχρι καὶ νῦν ἐπιστεῦ-
ετο ὅτι οἱ Σεβαστοὶ ἀγῶνες ἐνεκαινιάσθησαν τὸ πρῶτον κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Αὐγού-
στου, ἀλλὰ, ὡς γράφεται βραχέως ἀλλαχοῦ (= Historia), ἢ I.G. II², 1069+Hesperia
XXXVI (1967), σ. 68-71, ἀριθ. 13, χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος, δηλ.
ὀλίγον μετὰ τὸ ἔτος 61/2 μ.Χ. Ἐπίσης, εἰς τὴν I.G. II², 4174, στ. 5-6, ἔχομεν «καὶ ἀγωνο-
θέτης (=Τιβ. Κλ.) Νούιος Φιλείνος ἐξ Οἴου) τῶν Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος/ Σε-
βαστοῦ ἀγῶνων» (41 μ.Χ.). Εἰς I.G. II², 1069+Hesperia XXXVI (1967), ἀριθ. 13, στ. 7
(ὄρα ἀνωτέρω), ἀναγιγνώσκομεν «καὶ ἀγωνοθέτην (= [Ἰούλιον] Νικάνορα, Νέον Ὅμη-
ρον καὶ Νέον [Θεμιστοκλέα]⁹ Σεβαστῶν ἀγῶνων)» (ὀλίγον μετὰ τὸ ἔτος 61/2 μ.Χ.).
Κατὰ τὸ ἔτος 209/10 μ.Χ., ἀπαντῶμεν «καὶ ἀγωνοθέτου (= [Τρύφωνος τοῦ Θεοφίλου
Ἰθάκου] τῶν τῆς Σεβα/[στῆς οἰκίας; ἀγῶνων]¹⁰)»¹⁰.

Ὁ Oliver παρετήρησεν ὅτι ἡ ὑπὸ μελέτην ἐπιγραφή δὲν ἦτο ἀναγεγραμμένη ἐπὶ
Ἐρμοῦ καὶ συνεπῶς οἱ νικήσαντες (στ. 4-5) δὲν θὰ ἦσαν ἐφηβοί. Καὶ ἐβασίσθη εἰς τοῦτο
καὶ εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ [---]λῆς) Βερενικίδης (στ. 4) δὲν ἐμφαίνεται ὡς ἐφηβος εἰς
τὴν I.G. II², 2052, στ. 55-57 (Πτολεμαῖδος), τοῦ ἔτους 145/6 μ.Χ., καθ' ὃ ἔτος ἄρχων ἦτο
ὁ Φλάβιος Ἀρριανὸς Παιανιεύς¹¹. Τοῦτο δὲ ἀληθεύει, ἀλλὰ πολλακίς γυμνασῖαρχοι καὶ
ἄλλοι δὲν ἀνεγράφοντο καὶ ὑπὸ τὰς φυλάς αὐτῶν. Καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ I.G. II², 2052 ἀρκεῖ
ὡς παράδειγμα. Ὁ Oliver ὅμως ἔχει δίκαιον, διότι μεταξὺ τῶν γυμνασῖαρχῶν καὶ ἀγωνο-
θετῶν τῆς I.G. II², 2052, στ. 6-26, ὁ [---]λῆς) Βερενικίδης δὲν ἀναφέρεται καὶ τοῦτο
θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε τονισθῆ. Ὁ [---]λῆς) Βερενικίδης, ὡς ἀγένειος παῖς, δηλ. προφανῶς
εἰς μὴ ἐφηβικὴν ἡλικίαν (πρβλ. Πausανίου, VI, 14, 2: «ὄγδοον γὰρ ἐπὶ τοῖς δέκα ἔτεσι
γεγονῶς μὴ παλαῖσαι μὲν ἐπὶ παισὶν ὑπὸ Ἡλείων ἀπηλάθη, ἀνηγορεύθη δὲ ἐν ἀνδράσιν,
ὡσπερ γε καὶ ἐνίκησεν. . . . γεγονότα δὲ εἰκοσαετῆ τὸ χρεῶν ἐπιλαμβάνει. . .»), δὲν
ἀνῆκεν εἰς τοὺς ἐφήβους πρὸς ἀναγραφὴν¹². Εἶναι σημαντικὸν ὅμως νὰ χαραχθῆ καὶ τὸ
ὄνομα τοῦ κοσμητοῦ εἰς τὴν στήλην ταύτην. Οἱ «ἀγένειοι» εἰς ἐπιγραφὰς συγκαταλέγον-
ται μεταξὺ τῶν «παίδων» καὶ «ἀνδρῶν» καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πausανίου οἱ «ἀγέ-
νειοι» θὰ ἦσαν νεώτεροι τοῦ δεκάτου ὄγδου ἔτους¹³. Τὸ ὅτι οἱ μὴ συμπληρώσαντες τὸ
εἰκοστὸν ἔτος ἐθεωροῦντο ἄνδρες καταφαίνεται καὶ ἐξ ἄλλου ἐδαφίου τοῦ Πausανίου
(VI, 15, 1): «Ἀρχίππῳ δὲ Μιτυληναίῳ. . . κρατήσαντι ἄνδρας ἄλλο τοιόνδε προσποιού-
σιν οἱ Μιτυληναῖοι ἐς δόξαν, ὡς καὶ τὸν ἐν Ὀλυμπία καὶ Πυθοῖ καὶ Νεμέα καὶ Ἰσθμῷ
λάβοι στέφανον ἡλικίαν οὐ πρόσω γεγονῶς ἑτῶν εἴκοσι».

8. I.G. II², 3270, στ. 4-5: καὶ ἀγωνοθέτου τοῦ πρώτου/ τῶν Σεβαστῶν ἀγῶνων Νουίου τοῦ Φιλείνου
ἐξ Οἴου. Ὁ γράφων παρέθεσε τὸ στέμμα τῆς οἰκογενείας τοῦ Τ. Κλ. Νουίου ἐξ Οἴου εἰς Historia XIX
(1970), σ. 564. Ὁ R. Neubauer εἰς Comment. epigraphicae (1869), σ. 147 καὶ 157, ὑπεστήριξεν ὅτι οἱ Σε-
βαστοὶ ἀγῶνες ἀνῆκαν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Κλαυδίου=P. Graindor, Ath. de Tib. à Traj. (1931), σ. 11,
ὑποσ. 7.

9. Καπετανόπουλος, διατριβὴ—ΑΕ 1968, σ. 222, ἀριθ. 394 καὶ 432c (ὄρα καὶ κατωτέρω, σ. 124).

10. I.G. II², 1077, στ. 15-16 (=Agora XV (1974), ἀριθ. 460).

11. Ὅρα κατωτέρω, σ. 126, ἀριθ. 6.

12. Πρβλ. Syll.³, ἀριθ. 959, στ. 3 κ.έ.: [οἶδε]/ ἐνίκων τῶν τε παίδων καὶ τῶν ἐφήβων καὶ τῶν/ νέων,
κτλ., καὶ Moretti, ἔ.α., σ. 127, ἀριθ. 50, στ. 8: παῖδας καὶ ἐφήβους Τλαπολέμεια. Εἰς στ. 3 κ.έ., ἔχομεν
«παῖδας τρίς Ἰσθμια, / ἀγενεῖους Νέμεια . . . / ἄνδρας Δωρία . . . κτλ.».

13. Ὁ Moretti λέγει ὅτι οἱ «ἀγένειοι» ἦσαν 17-20 ἐτῶν (ἔ.α., σ. 57 καὶ 158). Πρβλ. RE I, στ. 772, στίχ.
30-32. Ὁ A. Dumont ὅμως ἀναγνωρίζει τοὺς «ἀγενεῖους» ὡς ὄντας 16-18 ἐτῶν (Essai sur l' Ephébie atti-
que, I (1876), σ. 216).

Ἡ I.G. II², 2052 περιέχει μόνον τοὺς μετὰ φυλῶν καὶ δημοτικῶν ἐφήβους, ἐν ᾧ οἱ σωφρονισταὶ καὶ ὑποσωφρονισταὶ ἀνεγράφησαν εἰς ἄλλην στήλην¹⁴· τὸ αὐτὸ θὰ συνέβη καὶ μὲ τοὺς ἐπενγράφους¹⁵. Τὸ σπουδαιότερον ὅμως εἶναι ὅτι τὸ τοῦ ἄρχοντος ὄνομα δὲν ἐχαράχθη εἰς I.G. II², 2052, ὡς καὶ εἰς τὴν I.G. II², 2054, ἃν καὶ κολοβωμένη, τῆς ὁποίας δύο στίχοι (2-3) νὰ ἐρμηνευθῶσιν, ἴσως, ὡς «[τοὺς σωφρονιστάς (ἀντὶ τοῦ «παιδευτάς»)]/ καὶ [τοὺς ὑποσωφρονιστάς (ἀντὶ τοῦ «σωφρονιστάς»)]»¹⁶. Καὶ εἰς τὴν I.G. II², 3741 στερουόμεθα τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος (145/6 μ.Χ.). Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, ἡ χρονολόγησις γίνεται διὰ τοῦ παιδοτρίβου Ἀβασκάντου τοῦ Εὐμόλπου Κηφεισιέως (στ. 12: «ἐπὶ παιδοτρίβου τὸ δέκατον /» κτλ.). Πιθανῶς, τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν I.G. II², 2052, ὅπου ἔχομεν «[ὁ κοσμητῆς Ἀθ]ήναιος τοὺς ἐπ' αὐ[τοῦ (ἢ μᾶλλον «ἐπ' αὐ[τῶ]);»]¹⁷ ἐφηβέυσαντας» (στ. 5). Βεβαίως, εἰς τὴν I.G. II², 2055, στ. 2, ἀναγιγνώσκουμεν «[ἄρχοντος Φ]λ. Ἀρριανοῦ Παιανιέως»¹⁸ καὶ «[ἐπὶ ἄρχοντος Φ]λ. Ἀρριανοῦ [Παιανιέως]» εἰς τοὺς στίχους 6-7 τῆς (γ) ἐπιγραφῆς ἀνωτέρω, ἀλλὰ τὸ γεγονός παραμένει ὅτι τὸ τοῦ ἄρχοντος ὄνομα παρελείφθη τωσάκις. Καὶ ἰδίως, ὅταν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ὁ ἄρχων Φλάβιος Ἀρριανὸς Παιανιέως ἐταυτίσθη πρὸς τὸν ὁμώνυμον φιλόσοφον ἐκ Νικομηδείας τῆς Βειθυνίας (ὄρα καὶ κατωτέρω, σ. 126). Ὅμως, ἡ παράλειψις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος ἴσως νὰ μὴ ἐνέχη σημασίαν τινά, ἐπειδὴ παρατηρεῖται καὶ ἀλλαχού¹⁹.

(δ) I.G. II², 2065, στ. 1-4: «Θεοῖς τύχη / [Αὐ]τοκράτορος Καίσαρος [Τίτου]/[Α]ιλίου Ἀδριανοῦ Ἀντωνεῖνου / Σεβαστοῦ» (150/1 μ.Χ.).

Στ. 4. Πιθανῶς, δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν «[Κ]λ. Ἀρχικ[λ]ῆς Βερενικίδης». Πρβλ. τὸν ἐφηβον Κλ(αὐδίου) Ἀρχικλῆν Βερενικίδην τῆς I.G. II², 2070, στ. 14 = Ἡλία Α. Καπετανοπούλου, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire, 200 B.C. - A.D. 70* (διατριβή, Yale University, 1963), σ. 412, ἀριθ. 894 (μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος)²⁰. Τὸ ὄνομα Ἀρχικλῆς εἰς τὸν δῆμον Βερενικίδας ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὸ SEG XXI (1965), σ. 234 - 235, ἀριθ. 612, στ. 13-14, ἐκ τῶν ἐτῶν 175-180 μ.Χ., ὡς γράφεται εἰς *Revue belge philol. hist.* LII (1974), σ. 70, ἀριθ. 13 [= *Agora XV* (1974), ἀριθ. 392 = B. D. Meritt καὶ J. S. Traill, *The Athenian Agora*, vol. XV : *Inscriptions. The Councillors* (1974)].

Στ. 8-9. Πρβλ. τὴν I.G. II², 3741, στ. 2-6: «[ὁ δῆ]μος / τὸν κοσμητὴν / [Α]θήναιον Ἀλεξάνδρου / Ῥαμανούσιον (=Κουμανούδης)²¹ ἱερονίκην / καὶ ξυστάρχην (=Κουμανούδης)²¹ ἐν Βειθυνία διὰ βίου», κτλ. (145/6 μ.Χ.).

14. I.G. II², 2054 (ὄρα ὑποσ. 16 κατωτέρω).

15. Ἐπένγραφοι ἀναφέρονται εἰς I.G. II², 2052, στ. 12, 16 καὶ 17 (145/6 μ.Χ.), στερουμένων δημοτικῶν καὶ τῶν τριῶν.

16. Ὁ τίτλος «παιδευταί» ἐχρησιμοποιεῖτο ἐνωρίτερον. Ὁ Μιτσὸς κατέχει νέον κείμενον τῆς I.G. II², 2054.

17. Πρβλ. *Hesperia* XI (1942), σ. 71, ἀριθ. 37, στ. 8.

18. *AE* 1971, σ. 70, ἀριθ. 5.

19. Πρβλ. τὴν I.G. II², 3440, στ. 19: οἱ ἐπὶ Κλ. Χρυσίππου ἐφηβοὶ (142/3 μ.Χ.), ἄρχοντος ὄντος κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο Π. Αἰλ. Ἀλεξάνδρου (Β) Φαληρέως (=ΑΔ 26 (1971) : Μελέται, σ. 285, ἀριθ. 6). Ὁ Κλ. Χρυσίππος ἦτο κοσμητῆς (=Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 410, ἀριθ. 882).

20. Ὅρα *Historia*, ἔ.ἀ., σ. 562, ὑποσ. 10.

21. Οὕτω παρὰ τῶ τῆς I.G. II² τόμῳ τοῦ Meritt. Ἡ ἑλληνιστὶ σημειώσις ὀφείλεται, πιστεύομεν, εἰς τὸν Γ. Σταμίρη.

Στ. 9 (τέλος): «τὸν ἑα[υτῶν]» ἢ «τὸν ἑα[υτοῦ]» ἢ καὶ «τὸν ἑα[υτῆς]» / «[. ἀνέθηκεν-(-καν) ὁ δεῖνα (ἢ οἱ δεῖνες) ἢ καὶ ἡ δεῖνα]». Ἐνδέχεται ὁ τιμώμενος νὰ ἦτο ὁ παιδοτρίβης Ἀβάσκαντος Εὐμόλπου Κηφεισιεύς²²;

Κατὰ τὸ ἔτος 155/6 μ.Χ. ἐνεκαινιάσθησαν καὶ τὰ Ἀντωνεῖα ὡς ἀγῶν ἐφηβικός, ὡς πληροφοροῦμεθα ἐκ τῆς I.G. II², 2068, στ. 120-122: «Θεόμνηστος / ἀγωνοθέτης / Ἀντωνεῖων», καὶ πιθανῶς ὁ Ἀντωνεῖνος Πῖος νὰ συνέβαλε κάπως εἰς τὴν ἐγκαινίασιν ταύτην. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἢ τοῦ Ἀντωνεῖνου Πίου εὐνοια πρὸς τὰς Ἀθήνας καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν I.G. II², 3390 τοῦ ἔτους 140 μ.Χ. Εἰς τοὺς στίχους 3-5 ἔχομεν «. . . συ[ντε/λέσαντα κα]ἰ ἀυξήσαντα τὰς τοῦ Θεοῦ πατρὸς αὐτοῦ δωρεάς]». Ὁ γράφων συμπληροῖ «συ[ντε/λέσαντα κα]ἰ «[δωρεάς]»²³. Ἡ I.G. II², 3390 ἴσως νὰ ἀπηχῆ τὴν παρὰ H. Dessau, ILS, ἀριθ. 337, ἐπιγραφὴν, καθ' ἣν κατὰ τὸ ἔτος 140 μ.Χ. ὁ Ἀντωνεῖνος Πῖος ἀποπεράτωσε καὶ ἐνεκαινίασε τὸ εἰς Νέας Ἀθήνας ὑδραγωγεῖον, τοῦ ὁποῖου ἡ ἔναρξις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ. Τέλος, εἰς τὴν I.G. II², 3391, χρονολογηθεῖσαν εἰς τὰ ἔτη 140 - 145 μ.Χ., ἡ Βουλὴ τῶν Φ ἀνέθηκε τὸ ἀγορανόμιον εἰς τὸν Ἀντωνεῖνον Πῖον.

2. I.G. II², 2090=EM 10044 (Μιτσός), ἐκ τοῦ ἔτους 165/6 μ.Χ.

Στ. 67 Πανδει[ονίδος]

68 Φλ. Μένανδ[ρος Παιαν(ιεύς)]

Ὁ ἔφηβος οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν δήμον Παιανίας, ὡς τὸ δημοτικὸν αὐτοῦ συμπληροῦται, καὶ ἦτο υἱὸς τοῦ Φλ. Εὐθυκόμα Παιανιέως (=ἀριθ. 8, κατωτέρω).

Παρατίθενται τὰ τῆς οἰκογενείας μέλη χρονολογικῶς.

(α) Στράτων Καλλιστράτου Παιανιεύς.

(α) I.G. II², 7087, στ. 1 - 3, μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

(1) [Σ]τράτων (B) (Στράτωνος (A)) Παιανιεύς πρ(εσβύτερος).

(α) ἐπιμελητῆς δικ[αστηρίων]=I.G. II², 1733, στ. 12=Musée Belge XXVII (1923), σ. 299, ἀριθ. 444, ἀρχὰς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος. Υἱός: ἀριθ. 2.

(2) [Στράτων] (Γ) (Στράτωνος (B)=ἀριθ. (1) Παιανιεύς νε(ώτερος).

(α) ἐπιμελητῆς δικ[αστηρίων]=I.G. II², 1733, στ. 13 = Musée Belge, ἔ.ἄ., σ. 299, ἀριθ. 443, τοῦ αὐτοῦ χρόνου.

(3) Φλαβία [. . . .]κράτεια (ἐκ Παιανιέων)²⁴.

(α) I.G. II², 3984, στ. 9 - 11: «Φλαβίας [. . . / . .]κρατείας ἱε[ρ]οφάντ[ιδος / ἐγ]γονον» (=Φλ. Εὐθυκόμαν Παιανιέα, ἀριθ. 8), ἐκ τοῦ ἔτους 166/7 μ.Χ. περίπου.

Σημείωσις: Ὁ K. Clinton ἐδημοσίευσε βελτιωμένον κείμενον τῆς I.G. II², 3984 εἰς TAPhS N.S. LXIV (3), 1974, σ. 31, καὶ ὁ γράφων τὴν βελτιώνει περαιτέρω εἰς μελέτην δημοσιευθησομένην εἰς AJA. Ἡ παροῦσα μελέτη ἐμφαίνει τὰς νέας διορθώσεις. Ὁ Clinton ἀνεγνώρισε τὴν ἱεροφάντιδα ὡς ἐκ μητρὸς τήτην τοῦ Φλ. Εὐθυκόμα (=ἀριθ. 8), ἀλλὰ βλέπε παρατηρήσεις μας εἰς AJA [Clinton, σ. 31 (στέμμα) καὶ 87, ἀριθ. 5].

22. Ὁ παιδοτρίβης οὗτος ἀναφέρεται εἰς δύο ἐπιγραφὰς κατωτέρω (=Προσθήκη, ἀριθ. 1 καὶ 2).

23. Ὁρα Hesperia XVI (1947), σ. 69. Πρβλ. καὶ τὴν I.G. III, 529 (=CIG, ἀριθ. 347).

24. Ὁ Καπετανόπουλος κατέχει προσωπογραφίαν τῶν παρὰ τῇ Ἀττικῇ Φλαβίων, ὡς ἀνεκοινώθη καὶ εἰς AE 1968, σ. 177. Ὁρα καὶ Historia, ἔ.ἄ., σ. 562.

Ἡ ἱεροφάντις ἴσως νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς θυγάτηρ τοῦ Στράτωνος (Γ) νεωτέρου (ἀριθ. 2). Ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 27/8 μ.Χ. περίπου.

- (4) Τίτος Φλάβιος Στράτων (Δ) (Παιανιεύς).
 (α) I.G. II², 3984, στ. 7 - 9: «Τίτου Φ[λ]αβί[ο]υ / Στ[ρ]άτωνος ἱεροφάντ[ου] / ἔκ[γ]ονον» (=Φλ. Εὐθυκόμαν Παιανιέα, ἀριθ. 8), ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (ὄρα ὑπ' ἀριθ. 3 ἀνωτέρω) [Clinton, σ. 30, ἀριθ. 20]. Ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 57/8 μ.Χ. περίπου. Υἱός: ἀριθ. 5.
- (5) Τίτος Φλάβιος Στράτων (Ε) (Παιανιεύς).
 (α) I.G. II², 3984, στ. 5 - 7: «Τίτου [Φ]λαβί[ο]υ / Στράτωνος ἐπὶ β[ω]μῶ / [υἱ]ὸν» (=Φλ. Εὐθυκόμαν Παιανιέα, ἀριθ. 8), ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (ὄρα ὑπ' ἀριθ. 3 ἀνωτέρω) [Clinton, σ. 83, ἀριθ. 11]. Ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 87/8 μ.Χ. περίπου. Πατήρ: ἀριθ. 4.
- (6) Φλάβιος Ἀρριανός (Α) Παιανιεύς²⁵.
 (α) I.G. II², 2055, στ. 2 = ΑΕ 1971, σ. 70, ἀριθ. 5: «[ἄ]ρχοντος Φλ. Ἀρριανοῦ Παιανιεύως» (145/6 μ.Χ.).
 (β) ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1, στ. 6 = GRBS XI (1970), σ. 337 - 338, στ. 6 = ἀνωτέρω, σ. 121, ἀριθ. (Γ), στ. 6: «[ἐπὶ ἄ]ρχοντος Φλ. Ἀρριανοῦ / [Παιανιεύως]» (145/6 μ.Χ.).

Ὁ ἄρχων οὗτος ἔχει ταυτισθῆ πρὸς τὸν Α. Φλάβιον Ἀρριανὸν ἐκ Νικομηδείας τῆς Βειθυνίας, ἀλλὰ βλέπε παρατηρήσεις ὑπὸ τὸν ἀριθ. 7.

- (7) Φλάβιος Ἀρριανός (Β) Παιανιεύς.
 (α) I.G. II², 1773 [=Agora XV (1974), ἀριθ. 369], στ. 10: «[Φλ. Ἀρριανός (Παιανιεύς)], πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 166/7 μ.Χ.
 Εἰς τὸν στίχον 11 ἀναγράφεται ὁ Φλ. Εὐθυκόμας Παιανιεύς (=ἀριθ. 8).
 (β) I.G. II², 1776 [=Agora XV (1974), ἀριθ. 378], στ. 10: «Φλ. Ἀρριανός (Παιανιεύς), πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 169/70 μ.Χ.

Ὁ πρύτανις οὗτος ἐτατίσθη πρὸς τὸν Α. Φλάβιον Ἀρριανόν, τὸν φιλόσοφον, ἐκ Νικομηδείας τῆς Βειθυνίας, ἀλλὰ ἴσως θὰ πρέπει νὰ διαχωρισθῶσιν²⁶. Ὁ γράφων ἔγραψε περὶ τοῦ φιλοσόφου εἰς ΑΑΑ VI (1973), σ. 301 - 304. Καὶ ὁ ἄρχων Φλ. Ἀρριανός Παιανιεύς (=ἀριθ. 6) τοῦ ἔτους 145/6 μ.Χ. νὰ ἀνήκη εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Φλ. Εὐθυκόμα Παιανιεύως (=ἀριθ. 8) καὶ νὰ ἀναγνωρισθῆ ἴσως ὁ ἄρχων ὡς πατήρ τοῦ πρυτάνεως Φλ. Ἀρριανοῦ (Β) Παιανιεύως. Εἰς ἐπιγραφὴν ἐξ Ἀθηνῶν, ὅπου τιμᾶται ὁ Α. Φλάβιος Ἀρριανός ὁ φιλόσοφος, οὐδεμίαν μνεῖαν γίνεται περὶ ἐπωνύμου ἀρχῆς καὶ οὔτε καὶ τὸ δημοτικὸν Παιανιεύς ἀναγράφεται²⁷.

- (8) Τίτος Φλάβιος Εὐθυκόμας Παιανιεύς.
 (α) I.G. II², 1773 [=Agora XV (1974), ἀριθ. 369], στ. 8: [ἐπ]ώνυμος Φλ. Εὐθ[υ]κόμας, καὶ στ. 11: [Φλ. Εὐ]θυκόμ[ας] (Παιανιεύς), πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 166/7 μ.Χ.
 Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ἐνταῦθα ὅτι ὁ Φλ. Ἀρριανός (Β) Παιανιεύς (=ἀριθ. 7) προεῖχε τοῦ Εὐθυκόμα, διότι τὸ τοῦ Ἀρριανοῦ (Β) ὄνομα (στ. 10) προηγεῖται τοῦ ὀνόματος τοῦ Εὐθυκόμα, ἂν καὶ οὗτος ἦτο ἐπώνυμος τῆς Πανδιονίδος φυλῆς.

25. Ὅρα ὑποσ. 27 κατωτέρω.

26. ΑΑΑ VI (1973), σ. 301, ὑποσ. 1, καὶ 304, ὑποσ. 11 = Α. Β. Bosworth.

27. ΑΑΑ, ἔ.ἀ., σ. 302. Ὁ Καπετανόπουλος παραθέτει ἐνταῦθα δύο Ἀρριανούς (Α καὶ Β) Παιανιεύς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιον, ἐὰν ὁ ἄρχων Φλ. Ἀρριανός Παιανιεύς πρέπει νὰ διαχωρισθῆ ἀπὸ τοῦ φιλοσόφου Α. Φλ. Ἀρριανοῦ. Τὸ ὄνομα Ἀρριανός εὐνοεῖ τὴν ταυτίσιν των καὶ ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος τούτου εἰς τὴν ἐξ Ἀχαρνῶν οἰκογένειαν θὰ χρῆση ἐξηγησεῶς τινος.

(β) I.G. II², 2478, στ. 1: Φλ. Εὐθυκό[μας], πρύτανις κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶ-
νος (=Hesperia XI (1942), σ. 48, ὑπ' ἀριθ. 15).

(γ) I.G. II², 3984, στ. 1 - 5: «[κ]αθ' ὑπομνη[ματι]/σμόν τῆς ἐξ Ἄ[ρ]είου/ πάγου βου-
λῆς [Τίτον] /Φλάβιον Εὐθυκό[μαν] / Παιανιέα» (166/7 μ.Χ. περίπου) (ὄρα ὑπ' ἀριθ.
3 ἄνωτέρω).

(δ) I.G. II², 3985, στ. 4-6: «Τίτου/ Φλαβίου Εὐθυκόμα Παιανι/έως υἱόν» (=ἀριθ. 10)
(165/6 μ.Χ. περίπου).

Ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 117/8 μ.Χ. περίπου. Πατήρ: ἀριθ. 5. Γυνή: ἀριθ. 9.
Δεύτερος υἱός: ἀριθ. 11.

(9) «Πο[μ]πηία Πῶ[λ/λα] Πομπη[ι]ο[υ] Πλειστάρ[χου] φιλο[σ]όφου [θυ]γάτηρ τῶ[ν/] ἑαυ-
τῆς [ἄνδρα]» (=ἀριθ. 8).

(α) I.G. II², 3984, στ. 11 - 14 (τοῦ αὐτοῦ ἔτους [ὄρα ὑπ' ἀριθ. 3 ἄνωτέρω]).

(β) I.G. II², 3985, στ. 6-7: «ἡ μήτηρ Πομπη/ία Πῶλλα τὸν ἑαυτῆς υἱόν» (=ἀριθ. 10),
ἐκ τοῦ ἔτους 165/6 μ.Χ. περίπου.

(10) Τίτος Φλάβιος Μένανδρος Παιανιεύς.

(α) I.G. II², 2090, στ. 68: «Φλ. Μένανδ[ρος] Παιαν(ιεύς)], ἔφηβος Πανδει[ονίδος]»,
165/6 μ.Χ. (ὄρα ἄνωτέρω ὑπὸ ἐπιγραφὴν ἀριθ. 2).

(β) I.G. II², 3985, στ. 1 κ.έ.: «καθ' ὑπομνηματισμόν/ τῆς ἐξ Ἄρειου πάγου βου/λῆς
Τίτον Φλάβιον Μέ/νανδρον Παιανιέα Τίτου/ Φλαβίου Εὐθυκόμα Παιανι/έως
(=ἀριθ. 8) υἱόν ἢ μήτηρ Πομπη/ία Πῶλλα (=ἀριθ. 9) τὸν ἑαυτῆς υἱόν» (τοῦ ἔτους
165/6 μ.Χ. περίπου.)

Ἐγεννήθη τὸ ἔτος 147/8 μ.Χ.

(11) Φλάβιος Στράτων (ΣΤ) (Παιανιεύς).

(α) I.G. II², 2124, στ. 2 - 3 (=AE 1971, σ. 68, ἀριθ. 3): ἐπὶ Φλαβίου Στράτωνος/
ἄρχοντος, ἀνήκοντος εἰς τὰ ἔτη 194/5 - 200/1 μ.Χ. (Νοτόπουλος: 196/7 μ.Χ. περί-
που). Ἀμφότερα τὰ ὀνόματα Φλάβιος καὶ Στράτων τοποθετοῦσι τὸν ἄρχοντα τοῦ-
τον εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Τ. Φλ. Εὐθυκόμα Παιανιεύς (=ἀριθ. 8) καὶ θὰ ἦτο ἴσως
υἱὸς αὐτοῦ. *Σημείωσις*: Ἐπιγραφὴ ἐκ Λήμνου (= Annuario III/V (1941/43), σ.
102 - 103, ἀριθ. 20), δημοσιευθεσομένη εἰς AJA (The Archon Flavius Straton (VI)
Paianieus), ἐπιβεβαιοῖ τοῦτο.

Σημείωσις. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Τ. Φλαβίου Εὐθυκόμα Παιανιεύς (=ἀριθ. 8) ἴσως νὰ
ἦτο συγγενὴς μετὰ τῆς οἰκογενείας τοῦ Τ. Φλαβίου Λεωσθένους Παιανιεύς, σημαינוύ-
σης ἐπίσης οἰκογενείας. Ὁ Καπετανόπουλος ἔγραψε περὶ ταύτης τῆς οἰκογενείας εἰς
REG LXXXIII (1970), σ. 63 - 69. Ὡς ἐσημειώθη εἰς τὰ ἀνάτυπα, τὸ τῆς οἰκογενείας στέμ-
μα χρήζει νέας ἀνασυντάξεως²⁸.

Τὸ ὄνομα Στράτων ἀπαντᾶται εἰς τὸν δῆμον Παιανίας καὶ ἄνευ τοῦ *nominis* Φλάβιος.

(α) Εὐνομος (Α) Στράτωνος (Α) Παιανιεύς, ἐπένγραφος (;)²⁹.

28. AE 1971 (=1972), σ. 115-116, ὅπου ὁ Κ. Clinton ἐδημοσίευσεν νέον ἀποσπασμάτιον τῆς I.G. II²,
3592 καὶ τὸ ὁποῖον ὁ Καπετανόπουλος ἐγνώριζεν ἐκ τῶν ἐξ Ἑλευσίνος ἐκτύπων εἰς τὸ Ἰνστιτούτον
Princeton (Αὐγουστος τοῦ 1970). Ὁ Καπετανόπουλος σκοπεύει νὰ ἐπανεέλθῃ εἰς τὸ θέμα τοῦτο.

29. Ἴσως τὸ λῆμμα «ἐπένγραφος», ἄνωθεν ἐφήβων μετὰ δημοτικῶν, νὰ ἀποδοθῇ εἰς λάθος, ἰδίως ἐπει-
δὴ ἔχομεν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν ἐπενγράφους ἄνευ δημοτικῶν. Πρβλ. καὶ τὰς τοῦ Μιτσοῦ παρατηρή-
σεις εἰς AE 1971, σ. 63.

- (α) I.G. II², 2033, στ. 27 (=AE 1971, σ. 62, ἀριθ. 5, στ. 27), πρὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (μετὰ τὸ ἔτος 120 μ.Χ.).
- (β) [Στράτων (B) Εὐνόμου (A)] Παιανιεύς, διδ[άσκαλος] (ἐφήβων).
 (α) I.G. II², 2099 (latus dextrum), στ. 38+2100 B, στ. 35=Clas. Phil. LXV (1970), σ. 96 - 97, ὑποσ. 8 (162/3 μ.Χ.).
 (β) I.G. II², 2086, στ. 30-31: «διδάσκαλος ἐφήβων τῶν ἁσμάτων θεοῦ Ἄδρια-νοῦ / Στράτων Εὐνόμου Παιανιεύς» (163/4 μ.Χ.).
- (γ) Σοφιστικὸς Στράτωνος (B) Παιανιεύς, ἔφηβος.
 (α) I.G. II², 2069, στ. 25=AE 1950/1, σ. 38, ἀριθ. 18, στ. 26, 164/ 5 μ.Χ.=Clas. Phil., ἔ.ἀ., σ. 96 - 98.
 (β) I.G. II², 12633=Hesperia XXIII (1954), σ. 281, ἀριθ. 170=D. W. Bradeen, The Athenian Agora, XVII : Inscriptions, The Funerary Monuments (1974), σ. 174, ἀριθ. 992: «Σοφιστικὸς Στράτωνος / Κέλαδος Διονυσίου» (ὁ γράφων τὴν ἀνάγει εἰς τὸ τέλος τοῦ 2ου - ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος). Ὁ Κέλαδος Διονυσίου θὰ εἶναι ὁ Κέλαδος Διονυσίου (Κυδαθηναίεύς), πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 166/7 μ.Χ. (=I.G. II², 1773 [=Agora XV (1974), ἀριθ. 369], στ. 38). Ἄμφοτεροὶ οἱ δῆμοι, Κυδαθηναῖοι καὶ Παιανία, ἀνήκουσιν εἰς τὴν Πανδιονίδα φυλὴν.
- (δ) Στράτων (Γ;) Διονυσίου Παιανιεύς.
 (α) I.G. II², 7086, στ. 1 - 3 (2ος - 3ος μ.Χ. αἰών· ἢ νὰ ἀναχθῆ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος;).
- (ε) Εὐτυχῶ Σ(τράτωνος) (Γ;) Παιανιεύς.
 (α) I.G. II², 7086, στ. 4 - 6 (διὰ τὴν χρονολογίαν, ἰδὲ ὑπὸ τὸν (δ) ἀνωτέρω).
- (ζ) Βίκτωρ Στράτωνος (Γ;) Παιανιεύς, πρύτανις Πανδιονίδος.
 (α) I.G. II², 1826, στ. 27 (μετὰ τὸ 217 μ.Χ. περίπου=Agora XV (1974), ἀριθ. 477).
3. I.G. II², 2096=I.G. II², 2278 (ὁ J. Kirchner ἐχρονολόγησε τὴν I.G. II², 2096 «μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος»).

..- | |
 [Φιλ]άργυρο[ς - -
 ...ιόνιο[ς - -
 [Θη]σεὺς)
 5 [Θε]όφιλος Ἐλ- -
 [Δ]αμιανὸς Δ[αμᾶ Ἀχαρνέως]
 [Ἀ]θήναιος Εὐ[όδου Ἀχαρνέως]
 [Γλ]αῦκος Εὐ[όδου Ἀχαρνέως]
 [Γρ]αφικὸς)
 10 .. Ῥόδιππος
δωρος Δι - -

Ἦ Μιτσοῦ ἀνέγνωσε τοὺς στίχους 1 καὶ 11 ὡς «[π. 4]στρα[τος]» καὶ «...δωρος Διο-
π[είθους(;)]» ἀντιστοίχως εἰς ΑΕ 1950/1, σ. 21, ἀριθ. 5.

Ἦ Ι.Γ. ΙΙ², 2096 (=ΕΜ 2950) ἐδημοσιεύθη δις εἰς τὸν σχετικὸν τόμον τῆς Ι.Γ. ΙΙ²
καὶ εἶναι ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν Ι.Γ. ΙΙ², 2278 (ἀνευ χρονολογίας).

5
..... Ε Ι
[Φιλ]άργυρο[ς]
[Ἀμ]μώνιο[ς]
[Θη]σεύς)
5 [Θε]όφιλος Ε -
[Ἀ]μμιανὸς Α -
[Αθ]ήναιος Εὐ[όδου]
[Γλ]αῦκος Εὐδ[όδου]
[Γρ]αφικὸς)
10 .. Ῥόδιππος
[Διό]δωρος Διογ[ένους]

Ἦ γράφων συνεπέρανεν ὅτι ἢ Ι.Γ. ΙΙ², 2096=2278 δὲν θὰ ἦτο ἐφηβική, δηλ. θὰ ἔπρεπε νὰ
ἦτο πρυτανική (τῆς Οἰνεΐδος φυλῆς) καὶ τοῦτο ἐπεβεβαιώθη κατ' ἐπίσκεψιν εἰς τὸ Ἐπι-
γραφικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, ὅπου ἐπληροφορήθη ἐπίσης ὅτι ὁ Β. D. Meritt καὶ ὁ J. S.
Traill τὴν συνεκόλλησαν ἐπὶ ἄλλων κολοβωμένων πρυτανικῶν ἐπιγραφῶν³⁰. Διὸ καὶ αἱ
παρατηρήσεις ἐνταῦθα περιορίζονται. Σχετικὴ σημείωσις περὶ ταυτίσεως τῆς Ι.Γ. ΙΙ²,
2096 καὶ 2278 ἐγένεν εἰς τὸν Ι.Γ. ΙΙ² τόμον τοῦ Meritt εἰς τὸ Institute for Advanced Study
εἰς Princeton, κατ' Αὐγουστον τοῦ 1970.

Τὸ πλήρες ὄνομα τοῦ πρυτάνεως τοῦ στίχου 10 εἶναι «[Κλ.] Ῥόδιππος». Ἦ Κλ(αύ-
διος) Ῥόδιππος ἦτο ἔφηβος κατὰ τὸ ἔτος 169/70 μ.Χ. καὶ μαρτυρεῖται εἰς τὴν Ι.Γ. ΙΙ²,
2097, στ. 206: Κλ. Ῥόδιππος Ἀχαρνέυς (Οἰνεΐδος). Ἐπὶ πλέον ὁ Κλ. Ῥόδιππος μαρτυρεῖ-
ται καὶ ὡς πρύτανις (διὰ δευτέραν φοράν) εἰς Ι.Γ. ΙΙ², 1802, στ. 10: [Κ]λ. Ῥόδιππ[ος]
(Ἀχαρνέυς)³¹ [μετὰ τὸ 218 μ.Χ. περίπου εἰς Agora XV (1974), ἀριθ. 483]. Ἦ Ι.Γ. ΙΙ², 1802
(=Agora XV [1974], ἀριθ. 483) σχετίζεται πρὸς τὰς Ι.Γ. ΙΙ², 1801 (=Agora XV [1974],
ἀριθ. 482) καὶ 1803 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 449). Εἰς τὴν Ι.Γ. ΙΙ², 1801 (=Agora XV
[1974], ἀριθ. 482), στ. 9, ἀναγράφεται τὸ λῆμμα «ΑΥΡΗΛ[ΙΟΙ]», τὸ ὁποῖον τοποθετεῖ τὴν
ἐπιγραφὴν ταύτην εἰς τὰ κατόπιν τοῦ 212/3 μ.Χ. ἄμεσα ἔτη (Σημ.: Αἱ παραπομπαὶ εἰς
Agora XV προσετέθησαν μετὰ τὴν γραφὴν τοῦ χειρογράφου καὶ μετὰ ἀλλαγῶν τινῶν).
Περὶ Αὐρηλίων εἰς Ἀθήνας, ὁ γράφων κάμνει μικρὰν μνεῖαν εἰς ΑΔ 26 (1971): Μελέ-
ται, σ. 307 - 308, Κ13. Ἦ Κλ. Ῥόδιππος Ἀχαρνέυς, ὁ ὁποῖος συμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν
τοῦ γράφοντος διατριβήν, σ. 429, ἀριθ. 964³², ἦτο ἐξήκοντα καὶ ἕξ ἢ ἑπτὰ ἐτῶν κατὰ τὸ
ἔτος 218 μ.Χ.

30. Κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ 1972.

31. Οὕτω τὸ δημοτικὸν (=Ἀχαρνέυς) εἰς τὸν τοῦ Meritt Ι.Γ. ΙΙ² τόμον.

32. Ὅρα ἀνωτέρω, σ. 124.

Ἡ τελευταία παρατήρησις ἀναφέρεται εἰς τοὺς [Ἄθ]ήναιον Εὐ[όδου] καὶ [Γλ]αῦκον Εὐ[όδου] (στ. 7 - 8) ἐκ τοῦ δήμου Ἄχαρνῶν. Καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας ταύτης μαρτυροῦνται παρὰ ταῖς ἐπιγραφαῖς. Παρατίθενται κατωτέρω χρονολογικῶς.

- (1) Γλαῦκος (Α) Παραμόνου Ἄχαρνεύς (I.G. Π², 2463, στ. 17, τέλος τοῦ Ιου π.Χ. αἰῶνος) (ἄγνωστος κατάλογος).
- (2) Πρωτογένης (Α) Μηνοδώρου (Α) Ἄχαρνεύς, ἔφηβος κατὰ τὸ ἔτος 112/3 μ.Χ. (=I.G. Π², 2024, στ. 35).
- (3) Ἄθηναιος (Α) Εὐόδου (Α) Ἄχαρνεύς.
 - (α) I.G. Π², 1794, στ. 38: ἀ[ντιγραφεὺς] [Ἄθ]ήναιος Εὐ[όδου], ἐκ τοῦ ἔτους 180/1 μ.Χ. κατὰ τὸν Νοτόπουλον=Agora XV (1974), ἀριθ. 402. Ὁ ἀντιγραφεὺς ὅμως δύναται νὰ ἀνήκη καὶ εἰς τὸν δῆμον Μελίτης, ὅπου ἀπαντῶνται τὰ ὀνόματα Ἄθηναιος Εὐόδου καὶ Γλαῦκος Εὐόδου³³.
 - (β) I.G. Π², 2096, στ. 7: [Ἄθ]ήναιος Εὐ[όδου], πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 186/7 μ.Χ. (ἀνωτέρω, ἐπιγραφή ἀριθ. 3).
 - (γ) I.G. Π², 2113, στ. 17: Ἄθηναιος Εὐόδου Ἄχαρ(νεύς), σωφρονιστῆς κατὰ τὸ ἔτος 191/2 μ.Χ. (ὄρα εἰς τὸ Εὐρετήριον κατωτέρω).
- (4) Γλαῦκος (Β) Εὐόδου (Α) Ἄχαρνεύς.
 - (α) I.G. Π², 2096, στ. 8: [Γλ]αῦκος Εὐ[όδου], πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 186/7 μ.Χ. (=ἐπιγραφή ἀριθ. 3 ἀνωτέρω).
 - (β) I.G. Π², 2113, στ. 24: Γλαῦκος Εὐόδου Ἄχαρ(νεύς), ὑποσωφρονιστῆς κατὰ τὸ ἔτος 191/2 μ.Χ. (=ἀνωτέρω, ὑπὸ τὸν ἀριθ. 3, παραπομπή γ).

Ἄδελφός: ἀριθ. 3.
- (5) Ἄθηναιος (Β) Ἄθηναίου (Α) (=ἀριθ. 3) Ἄχαρνεύς.
 - (α) I.G. Π², 2119, στ. 30: Ἄθηναιος Ἄχαρ(νεύς), θεσμοθέτης, 175: ὄπλον Ἄθηναιος, 210: [ὄπ]λον Ἄθην[αίος]³⁴, καὶ 242: Ἄθηναιος (Θησεΐδης) (192/3 μ.Χ. = Εὐρετήριον κατωτέρω).
 - (β) I.G. Π², 1949, στ. 3: ταμίας Ἄθηνεος Ἄχαρνεύς, μετὰ τὸ ἔτος 212 μ.Χ. (ἱερατικός κατάλογος).
- (6) Μηνόδωρος (Β) Εὐόδου (Β) Ἄχαρνεύς.
 - (α) I.G. Π², 2130, στ. 68: Μηνόδωρος Εὐόδου Ἄχαρ(νεύς), ἀγορανόμος (ἐφήβων), καὶ 69: (ἐπετέλεσε τοὺς Κύθρους) (193/4 μ.Χ. = Εὐρετήριον κατωτέρω).
- (7) Πρωτογένης (Γ) Πρωτογένους (Β) Ἄχαρνεύς(;).
 - (α) I.G. Π², 1784, στ. 35: Πρωτογένης) ([Ἄχαρνεύς];), πρύτανις μετὰ τὸ 216 μ.Χ. = Agora XV (1974), ἀριθ. 473.

ΑΝΗΚΩΝ ΙΣΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΥΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΝ

- (8) Ἄθηναιος (Γ;) Φιλοστράτ(ου) Ἄχαρ(νεύς), ἔφηβος Οἰνεΐδος κατὰ τὸ ἔτος 193/4 μ.Χ. (I.G. Π², 2130, στ. 172 [ὄρα εἰς τὸ Εὐρετήριον κατωτέρω]).
- Σημείωσις. Τὸ ὄνομα Γλαυκίας ἀπαντᾶται εἰς τὸν δῆμον Ἄχαρνῶν, ἀλλ' ἴσως νὰ

33. Ἐφηβοί: I.G. Π², 2086, στ. 153: Ἄθηναιος Εὐόδου Μελι(τεύς) (163/4 μ.Χ.), καὶ 2099, στ. 19: Γλαῦκος Εὐόδου [Μελι(τεύς)] (162/3 μ.Χ. = Clas. Phil., ἔ.ἀ., σ. 96-97, ὑποσ. 8). Ὁ γράφων συμπληροῖ τὸ δημοτικόν.

34. Ὁ γράφων συμπληροῖ τὸ ὀμώνυμον πατρωνυμικόν σημεῖον.

μη ἔχη σχέσιν τινά πρὸς τὴν ἀνωτέρω οἰκογένειαν ἐξ Ἀχαρνῶν, ἰδίως ἐπειδὴ αὕτη στερεῖται τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας (κατὰ τὰς ἐνδείξεις).

(1) Φαῦστος (Α) Γλαυκίου (Α) Ἀχαρνέως.

(α) I.G. II², 3112, στ. 37 (ἀγωνισάμενος χορῶ Διονυσιακῶ, κατὰ τὸ ἔτος 108/9 μ.Χ. = AAA VII (1974), σ. 391 - 392).

(2) Τίτος Φλάβιος Γλαυκίας (Β) Ἀχαρνέως³⁵.

(α) I.G. II², 2017, στ. 9: Τ. Φ. Γλαυκίας Ἀχαρνέως στρατηγὸς Ἐλαφη(βολιδῶνα) (=γυμνασιάρχος), 10: Τ. Φλ. Γλαυκίας Ἀχαρνέως Σκειροφο(ριῶνα), 10 - 11: Τ. Φλ. Γλαυκίας/ [Ἀχαρνέως Ἐκατομβ(αιῶνα)], 11: [Τ. Φ]λ. Γλαυκίας Ἀχαρνέως Μεταγει(τιῶνα), 19: Γλαυκίας (ἀνάγλυφον), ἐκ τῶν ἐτῶν 103/4 - 106/7 μ.Χ. (=πρωτέγγραφοι < > ἐπέγγραφοι)³⁶.

(β) I.G. II², 3963, στ. 6: Γλαυκίου υἱά (=Τ. Φλ. Διόφαντον Ἀχαρνέα, ἀριθ. 5), μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.

(γ) I.G. II², 3964+3964 (Add. et Corrig.) στ. 6: Γλαυκίου υἱά (=Τ. Φλ. Γλαυκίαν (Γ) Ἀχαρνέα, ἀριθ. 4), μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.

Γυνή: Ἀθηναῖς=ἀριθ. 6.

(3) Φαῦστος (Β) Ἀχαρνέως.

(α) I.G. II², 2070, στ. 13: Φαῦστος Ἀχαρ(νεύς), ἔφηβος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος.

(β) I.G. II², 2473, στ. 5: [Φ]αῦστος Ἀχαρ(νεύς), μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (ἄγνωστος κατάλογος).

(4) Τίτος Φλάβιος Γλαυκίας (Γ) Ἀχαρνέως.

(α) I.G. II², 3964 (Add. et Corrig.)+3964, στ. 1-8: «ἡ ἐξ Ἀρ[είου πάγου] /βουλῆ [καὶ ἡ βουλῆ]/ τῶν Φ [καὶ ὁ δῆμος]/ Τί. Φλ. Γ[λαυκίαν Ἀ]/(κενὸν) χαρ[νέα (κενὸν)]/ Γλαυκίου (=ἀριθ. 2) υἱά τὸν [ἐκ προγόνων μέγα κῦδος ἔχοντα,] / μητρὸς Ἀθην[αῖδος (=ἀριθ. 6) ἐλπίδα, νῦν δὲ γόον], / ἔβδομον ἐκ δεκ[άδος μοῦνον πλήσαντ' ἐνιαυτόν]/», κτλ. (μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.). Σημείωσις: στ. 1 (=Ἀρ[είου]). Τὸ Ρ ἀνεγνώσθη ἐκ τοῦ παρὰ τῷ Ἰνστιτούτῳ εἰς Princeton ἐκτύπου.

Ἀδελφός: Διόφαντος=ἀριθ. 5.

(5) Τίτος Φλάβιος Διόφαντος Ἀχαρνέως.

(α) I.G. II², 3963, στ. 1 - 6: «ἡ ἐξ Ἀρείου Π[άγου βου]/λῆ καὶ ἡ βουλῆ [τῶν Φ]/ καὶ ὁ δῆμος Τί. [Φλ. Διό]/φαντον Ἀχαρ[νέα]/. . . / Γλαυκίου (=ἀριθ. 2) υἱά μίης δευτερον[ἐκ γενεῆς]/», κλπ. (μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.). Ὁ γράφων συμπληροῖ τὸ *nomen* Φλ(άβιος).

Ὁ Kirchner ἐπρότεινε νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ Διόφαντος ὡς υἱὸς τοῦ Τ. Φλ. Γλαυκίου (Β) Ἀχαρνέως.

35. Διὰ Φλαβίους παρ' Ἀθήναις, ὄρα ὑποσ. 24 ἀνωτέρω.

36. Ἡ I.G. II², 2017 εἶναι ἡ πρώτη ἐπιγραφή περιέχουσα πρωτεγγράφους καὶ ἐπεγγράφους καὶ συνεπῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ μετὰ τὴν ἀρχοντείαν τοῦ Φλ. Μακρείνου Ἀχαρνέως (=115/6 μ.Χ.) ἔτος, ὅπου ἀναφέρονται «Μειλήσιον» (I.G. II², 2026, στ. 21 [ὄρα R. belge philol. hist. LII (1974), σ. 71, ὑποσ. 40]). Τοῦτο ὅμως προσκρούει πρὸς τὴν νέαν χρονολογίαν τῆς Mlle S. Follet εἰς *Mélanges. . . . à Pierre Chantraine* (1972), σ. 43. Περὶ τούτου, θὰ ἀναφερθῶμεν καὶ ἀλλοχού.

(6) Ἀθηναῖς (ἐξ Ἀχαρνέων).

(α) I.G. II², 3964, στ. 7: «μητρὸς Ἀθην[αῖδος ἐλπίδα, νῦν δὲ γόον» (=ἀριθ. 4)] (μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.).

Ἀνήρ: Γλαυκίας (B)=ἀριθ. 2. Ἴτερος παῖς: Διόφαντος=ἀριθ. 5.

Παρατήρησις. Μέλος ἐκ ταύτης τῆς οἰκογενείας ἐξ Ἀχαρνῶν ἴσως νὰ ἀναφέρεται εἰς SEG XXIV (1969), σ. 94, ἀριθ. 200, στ. 6=Daniel J. Geagan, *The Athenian Constitution after Sulla, Hesperia, Suppl. XII* (1967), σ. 164, στ. 6: «ἀφ' ἐστίας T. Φλ. [. . . ἴσως . . . Ἀ]χαρνέως ὁ υἱὸς αὐτοῦ³⁷». Τὸ τοῦ ἀφ' ἐστίας ὄνομα δύναται νὰ συμπληρωθῆ ὡς [Γλαυκίας].

(4) I.G. II², 2211, χρονολογηθεῖσα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος.

Στ. 2	Πανδιονίδος
5	Σεκοῦνδος ὁ καὶ Ζώσιμος Παι(ανιεύς)
9	[Λεωντ]ιδ[ος]
20	[Αἴ]λ. Σωσίστρατος Χ[ολλειδης]; (ἢ Χ[ολλειδης];)
24	[ἐπέγραφοι]
41	Γέτας Ῥου[φ-

Κακῶς ἀνήγαγον τοῦτον τὸν ἐφηβικὸν κατάλογον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος, βασιθεύοντες μόνον εἰς τὸ ὄνομα Γέτας³⁸ (στ. 41), δηλ. ὅτι τοῦτο τὸ ὄνομα προῆλθεν ἀπὸ τοῦ Γέτα, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Καρακάλλα. Ἀλλά, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι τὸ ὄνομα Γέτας μαρτυρεῖται εἰς Ἀθήνας καὶ ἐνωρίτερον τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος. Καὶ πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι τὸ ὄνομα Γέτας εἰς I.G. II², 2211 φέρεται ὑπὸ ἐπεγράφου ἐφήβου, ὡς καὶ εἰς τὴν I.G. II², 2083, στ. 86: Γέτας (Γέτα), ἐκ τοῦ ἔτους 188/9 μ.Χ. περίπου (=AE 1972, σ. 170). Τὸ ὄνομα Γέτας ἀπαντᾷται καὶ παρὰ τῆ I.G. II², 12035a: Μανία. Γέτας χρηστός (ἀνευ χρονολογίας). Ἐπι πλέον, εἰς κωμωδίας τοῦ Μενάνδρου εὐρίσκομεν καὶ τὸ ὄνομα Γέτας³⁹.

Ὁ ἐφηβος Σεκοῦνδος ὁ καὶ Ζώσιμος Παι(ανιεύς), στ. 5, ἀναμφισβητήτως θὰ πρέπει νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸν [Σεκοῦ]νδον τὸν καὶ Ζώσιμον Παιανιέα τῆς I.G. II², 2078, στ. 5-6 (ἀνωτέρω, ἐπιγραφή ἀριθ. 1), χρονολογουμένης ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀντωνεῖνου Πίου, καὶ ἀκριβέστερον ἐκ τοῦ ἔτους 149/50 μ.Χ. Ὡς πρὸς τοὺς ὑπολοίπους ἐφήβους, οὐδὲν ἀξιόλογον δύναται νὰ προστεθῆ, διότι οὐδενὸς ἢ ταῦτις κατέστη δυνατὴ. Ὁ Kirchner συνεπλήρωσε τὸ *nomen* τοῦ Σωσιστράτου Χ[ολλειδου] ὡς [Αἴ]λ(ιος) (στ. 20), ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται, π.χ., καὶ τὸ *nomen* [Οὔ]λ(πιος) καὶ ἴσως καὶ τὸ [Φ]λ(άβιος). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ *nomen* Αἴλιος ἀνάγει τὸν ἐφηβικὸν τοῦτον κατάλογον εἰς τὴν τρίτην/τετάρτην δεκαετίαν τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος τὸ ἐνωρίτερον (δηλ. περὶ τὸ 130 μ.Χ.), ἀφ' οὗ ὁ ἐφηβος Σεκοῦνδος ὁ καὶ Ζώσιμος Παιανιεύς ἔχει ταυτισθῆ πρὸς τὸν κατὰ πρυτανεῖαν γραμματέα Σεκοῦνδον τὸν καὶ Ζώσιμον Παιανιέα τῆς I.G. II², 2078 (=ἐπιγραφή ἀριθ. 1).

(5) I.G. II², 2278 (=I.G. II², 2096=ἀνωτέρω, ἐπιγραφή ἀριθ. 3).

37. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 2ου-ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος=AE 1972, σ. 154 (H20) καὶ 157, ὑπ' ἀριθ. 24.

38. Graindor, BCH LI (1927), σ. 317, ὑπὸ στ. 8 (=ἀριθ. 84). Ἡ ἄποψις αὕτη υἰοθετήθη ὑπὸ τοῦ Kirchner εἰς I.G. II².

39. Περὶ τοῦ ὀνόματος «Γέτας», ὄρα καὶ τὰς παραπομπὰς τοῦ W. Peek εἰς AM LXVII (1942), σ. 99, ἀριθ. 173.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

(1) I.G. II², 2043 = EM 3641. (Νέον κείμενον ἐκ φωτογραφίας)⁴⁰

[ἀγαθῆ τύχη] 30

[ὁ κοσμητῆς τῶν ἐφήβων] [-----]

[παιδοτριβοῦντος] τὸ I[A Ἀβασκάντου τοῦ Εὐμόλπου Κηφισιέως,]

[τοὺς ἰδίους συνάρ]χον[τας καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐφήβους ἀνέγρα]-

5 [ψεν ἐπὶ ἄρχοντος] Φλ. [ΚΛΙΛΙ --- Εὐωνυμέως]

[-----] [ἄρ]χων (κενὸν) [-----] 20

25 [-----] [Κλ^v] Πραξαγόρ[ας Μελ.] [-----]

[-----] κῆρυξ [-----] 22

25 [-----] [... M] νασέα[ς] [-----] 21

10 [-----] [γ]υμνα[σίαρχοι] [-----] 21

25 [-----] [Βοη Σ]τά^v Π[-----] [-----]

[-----]

Στ. 3. Kirchner : τὸ Γ. Ἡ διασωθεῖσα ὁμῶς κάθετος γραμμὴ φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς ἰῶτα. Τὸ ἐνδέκατον ἔτος τῆς παιδοτριβίας τοῦ Ἀβασκάντου Κηφισιέως συμπίπτει κατὰ τὸ ἔτος 146/7 μ.Χ.

Στ. 4. Kirchner : [ἄρ]χον[τος].

Στ. 5. Ὁ νέος ἄρχων εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἄρχοντα τῆς I.G. II², 2057, ὡς καὶ τὸ ὄνομα συμπληροῦται. Νέον κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης παρατίθεται κατωτέρω (ἐπιγραφὴ ἀριθ. 2).

Στ. 7. Ὁ [Κλ(αὐδίου)] Πραξαγόρ[ας Μελ(ιτεὺς)] ἀναγνωρίζεται ὡς ἀνήκων εἰς τὴν ἐκ τοῦ δήμου Μελίτης οἰκογένειαν, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Καπετανόπουλος ἔγραψεν εἰς BCH XCII (1968), σ. 493 - 518 (=σ. 517, ἀριθ. 146).

Στ. 10. Kirchner : [γ]υμν^v A - -.

Στ. 11. Προφανῶς νὰ ἀναγνωσθῆ τὸ νομὲν ὡς «[Σ]τά(τιος)» καὶ ἴσως ὁ γυμνασίαρχος νὰ ἀνήκει εἰς τὴν ἐκ τοῦ δήμου Χολλειδῶν οἰκογένειαν (πρβλ. στέμμα τῆς οἰκογενείας εἰς Hesperia, Suppl. VIII (1949), ἔναντι σ. 248). Ὁ γυμνασίαρχος οὗτος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἄρχοντα ἐφήβων (στ. 7).

(2) I.G. II², 2057 = I.G. III, 1117 = CIG 262 (146/7 μ.Χ.).

Νέον προτεινόμενον κείμενον.

[Θεοί^{vv} ἐπὶ ἄρχοντος] Τί(του) (Φλα(βίου)) ΚΛΙΛΙ³[...]

[..... Εὐωνυ]μέως, κοσμητ[εὸν]-

[τος]ους Βερενι(κί)δου, [ἔστι]-

[αθέντες ἀπὸ τοῦ πρυτ]ανεί(ο) οἱ ἔφ[ηβ]οι [ἀνέ]-

40. Εὐχαριστίαι ἐκφράζονται πρὸς τὴν κ. Πέππα-Δελμούζου, διὰ τὰς διαφόρους αὐτῆς ἐξυπηρετήσεις.

5 [γραψαν ἑαυτοὺς καὶ τ]οὺς σωφροني[σ]τά[ς, παι]-
 [δοτριβοῦντος διὰ βί]ου (ʼΑ)β(α)σ(κ)άντ[ου τοῦ Εὐ]-
 [μόλπου Κηφεισιέως ἔτ]ος (ι)α' (κενόν)

Στ. 1. Ὁ ἄρχων Τί(τος) (Φλά(βιος)) ΚΛΙΔΙ[- - - - Εὐωνυ]μεὺς εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ τῆς I.G. II², 2043 (=ἀνωτέρω, ἐπιγραφή ἀριθ. 1 [Προσθήκη]), ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ἄγνωστος. Τὸ ὄρθον cognomen αὐτοῦ, ὡς τοῦτο ἀνεγνώσθη ὑπὸ τοῦ Fourmont, μᾶς διαφεύγει, ἀλλ' ἴσως νὰ ἀναγνωσθῆ ὡς «Κ(α)ιλί[ανου]», «Κλ(εάν)[δρου]» ἢ «Κλ(εάρ)[χου]». Οὐδεὶς ὁμῶς τοιοῦτος Ἀθηναῖος παρὰ τῆ ἡμετέρα προσωπογραφία τῶν παρ' Ἀττικῆ Φλαβίων (ὑπὸ ὑποσ. 24 ἀνωτέρω).

Στ. 3. Πιθανῶς τὸ τοῦ κοσμητοῦ ὄνομα νὰ συμπληρωθῆ ὡς «[Κλαυδίου Ἀρχικλέ]ους Βερενι(κί)δου»· πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴν (γ) (ἀνωτέρω, σ. 121) καὶ τὸν ἔφηβον Κλ. Ἀρχικλήν Βερενικίδην (ἀνωτέρω, σ. 124).

Στ. 3 - 4. Ἡ συμπλήρωσις αὕτη φαίνεται ἢ ὀρθοτέρα. Ὁ Fourmont ἀνέγνωσεν «ΑΝΕΙΟΙ-ΟΙΕΦ. .ΟΙ». Δευτέρα πιθανότης: [στή/λην στήσαντες παρ' Ἀδρι]άνειο(ν) [πρβλ. Πανσανίου, I, 18, 9: καὶ γυμνάσιόν ἐστιν ἐπώνυμον Ἀδριανού].

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

Εἰς τὸ Εὐρετήριον τοῦτο παρατίθενται ἐπιγραφαί, ὀνόματα καὶ λέξεις ἰδιαζούσης σημασίας (ὁ δὲ παραπλεύρως ἀστερίσκος δηλοῖ ἐπιγραφικὴν τινα ἀνάλυσιν). Ἐπὶ πλεον ἢ ἀπόδοσις τῶν ὀνομάτων διαφέρει ἐνίοτε ἀπὸ ἐκείνης τοῦ κειμένου καὶ παραλείπονται ἐνίοτε καὶ διπλαῖ παραπομπαί.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

ΑΕ 1968.

*σ. 222, ἀριθ. 432c=Καπετανόπουλος (διατριβή)=σ. 136, ὑπὸ (α).

ΑΔ 25 (1970): Μελέται,

*α) σ. 29 - 30, ἀριθ. 1=I.G. II², 3395+2152+EM 3755=GRBS XI (1970), σ. 337 - 338 (Appendix)=σ. 121, ἀριθ. (γ).

*β) σ. 188 - 189, ἀριθ. 8=I.G. II², 2078.

BCH LI (1927)

*σ. 316 - 317, ἀριθ. 84=I.G. II², 2078.

Corpus Inscriptionum Graecarum

*ἀριθ. 262=I.G. II², 2057.

Ε(ΠΙΓΡΑΦΙΚΟΝ) Μ(ΟΥΣΕΙΟΝ)

*2950=I.G. II², 2096.

*3641=I.G. II², 2043.

*3755=ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1.

*3903=I.G. II², 2078.

*10044=I.G. II², 2090.

*Geagan, Daniel J., The Athenian Constitution after Sulla, Hesperia, Suppl. XII (1967), σ. 164, στ. 6=SEG XXI (1965), σ. 94, ἀριθ. 200.

Greek, Roman and Byzantine Studies XI (1970),

*σ. 337 - 338 (Appendix)=ΑΔ 25 (1970) : Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1.

Hesperia

*XVI (1947), σ. 69=I.G. II², 3390.

*XXXVI (1967), σ. 68 - 71, ἀριθ. 13=+I.G. II², 1069.

Inscriptiones Graecae,

*III, 1117=I.G. II², 2057.

II², *1069+ Hesperia XXXVI (1967), σ. 68 - 71, ἀριθ. 13=σ. 123 (δίς).

*1072=GRBS XIV (1973), σ. 398=σ. 136 (σημείωσις) καὶ ὑποσ. 41.

1794 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 402), σ. 130, ὑπ' ἀριθ. 3 (α).

*1801 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 482), σ. 129.

*1802 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 483), σ. 129.

*1803 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 449), σ. 129.

*2017=σ. 131, ὑπ' ἀριθ. 2, καὶ ὑποσ. 36.

*2026=σ. 131, ὑποσ. 36.

*2033=σ. 128, ὑπ' ἀριθ. (α).

*2043=EM 3641=σ. 133, ἀριθ. 1 (Προσθήκη).

2052=σ. 123-4.

*2054=σ. 124.

*2057=I.G. III, 1117=CIG 262=σ. 133-34, ἀριθ. 2 (Προσθήκη).

*2078=EM 3903=BCH LI (1927), σ. 316-317, ἀριθ. 84=ΑΔ 25 (1970) : Μελέται,
σ. 188 - 189, ἀριθ. = 8 σ. 120, ἀριθ. 1.

*2090=EM 10044=σ. 125, ἀριθ. 2 καὶ 127, ἀριθ. 10.

*2096=EM 2950=I.G. II², 2278=σ. 128 - 29, ἀριθ. 3.

*2099=σ. 130, ὑποσ. 33.

*2113=σ. 130, ὑπ' ἀριθ. (γ) (=σ. 136 (σημείωσις)).

*2115 - 2118=σ. 136 (σημείωσις).

*2119=σ. 130, ὑπ' ἀριθ. 5 (=σ. 136 (σημείωσις)).

*2130=σ. 130, ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 8 (=σ. 136 (σημείωσις)).

*2152=ΑΔ 25 (1970) : Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1.

*2211=σ. 132, ἀριθ. 4.

*2278=I.G. II², 2096=σ. 132, ἀριθ. 5.

*3390=Hesperia XVI (1947), σ. 69=σ. 125.

*3395= ΑΔ 25 (1970) : Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1=I.G. II², 10703.

3592=σ. 127, ὑποσ. 28.

*3741=σ. 124 (Στίχοι 8 - 9).

*3963=σ. 131, ὑπ' ἀριθ. 5.

*3964+3964 (Add. et Corrig.)=σ. 131, ὑπ' ἀριθ. 2, καὶ 131 - 32, ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 6.

*3964 (Add. et Corrig.)+3964.

*3984=TAPhS N.S. LXIV (3), 1974, σ. 31=σ. 125 - 26, ὑπ' ἀριθ. 3, 4 καὶ 5, καὶ 127,
ὑπ' ἀριθ. 8 καὶ 9.

*3985=σ. 127, ὑπ' ἀριθ. 8 (δ), 9 καὶ 10.

*7086=σ. 128, ὑπ' ἀριθ. (δ).

*10703 = W. Peek, Attische Grabschr. I (1954), σ. 28, ἀριθ. 98 = I.G. II², 3395.

*12633 = The Athenian Agora XVII (1974), σ. 174, ἀριθ. 992=σ. 128, ὑπ' ἀριθ. (γ), (β).

Καπετανόπουλος, Ἡλίας Α., The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire, 200 B.C. - A.D. 70 (διατριβὴ τοῦ Yale University, 1963)

(*α) = ΑΕ 1968, σ. 222, ἀριθ. 432 : Ἰούλιος Νικάνωρ, Νέος Ὅμηρος καὶ Νέος Θεμιστοκλῆς=σ. 123.

(β) σ. 332 - 334, ἀριθ. 541: Τ. Κλ. Νούτιος Φιλείνου ἐξ Οἴου=σ. 123.

(γ) σ. 410, ἀριθ. 882: Κλ. Χρύσιππος=σ. 124, ὑποσ. 19.

(δ) σ. 412, ἀριθ. 894: Κλ. Ἀρχικλῆς Βερενικίδης=σ. 124.

(*ε) σ. 415-416, ἀριθ. 909: Τ. Κλ. Βραδούας Ἀττικὸς Μαραθώνιος=σ. 136 (σημειώσεις).

(*ζ) σ. 429, ἀριθ. 964: Κλ. Ῥόδιππος Ἀχαρνεὺς=σ. 129.

(*η) σ. 438-439, ἀριθ. 1012: Ἰούλιος Ἱεροφάντης=σ. 136 (σημειώσεις).

SEG XXIV (1969)

(*α) σ. 94, ἀριθ. 200= D. J. Geagan, The Ath. Const. after Sulla, Hesp., Suppl. XII (1967), σ. 164, στ. 6=σ. 132.

(*β) σ. 234-235, ἀριθ. 612=σ. 124 (Στίχος 4).

Σημειώσεις (=I.G. II², 2113, 2119 καὶ 2130). Ὁ ἄρχων Τ. Κλαύδιος Βραδούας Ἀττικὸς Μαραθώνιος (=Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 415-416, ἀριθ. 909) ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 191/2 μ.Χ. (ὁ Νοτόπουλος ἐσημείωσεν ἐπίσης τὴν χρονολογίαν ταύτην εἰς τὸν τῆς I.G. II² I=2113] τόμον τοῦ Trinity College, Hartford, Ct., ΗΠΑ), ἐνῶ εἰς Hesperia XVIII (1949), σ. 53, ὁ Βραδούας ἐχρονολογήθη εἰς τὰ ἔτη 190/1 - 191/2 μ.Χ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ Βραδούας προηγεῖται τοῦ ἀρχοντος Γ. Πειναρίου Πρόκλου Ἀγνουσίου, χρονολογουμένου ἐνταῦθα εἰς τὸ 192/3 μ.Χ. (I.G. II², 2119), διότι ὁ Λεῖβερτος Ἐπιγόνου Σφήττιος (I.G. II², 2113, στ. 108, καὶ Agora XV [1974], ἀριθ. 453, στ. 19) ἦτο μεγαλύτερος τῶν δύο ἀδελφῶν του, δηλ. τοῦ Ἀθηνίωνος (τοῦ) Ἐπιγόνου καὶ Ἐπιγόνου (τοῦ) Ἐπιγόνου) Σφηττίων τῆς I.G. II², 2119, στ. 58-59 (πρβλ. Agora XV [1974], ἀριθ. 453, στ. 19-21). Παρεμπιπτόντως, τὸ ὄνομα τοῦ κοσμητοῦ εἰς I.G. II², 2119, στ. 2-3, θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ ὡς Τι. Φλ./ [Δημήτριος Χολλείδης] (πρβλ. Hesperia, Suppl. VIII [1949], σ. 217, ἀριθ. 8). Ὁ Oliver ἐπρότεινε νὰ ἀναχθῇ ἡ ἀρχοντεία τοῦ Γ. Ἐλβιδίου Σεκούνδου Παλληνέως (I.G. II², 2130) εἰς τὸ 193/4 μ.Χ. καὶ ἡ τοῦ Ἰουλίου Ἱεροφάντου εἰς τὸ 192/3 μ.Χ. (ὄρα AJPh LXXI [1950], σ. 176 καὶ ὑποσ. 12 [Σημειώσεις: πρβλ. TAPhS N.S. LXIV (3), 1974, σ. 38, ὑποσ. 200]). Ἡ ἀρχοντεία ὅμως τοῦ Ἰουλίου Ἱεροφάντου (Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 438-439, ἀριθ. 1012) θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ 190/1 μ.Χ. καθ' ὅσον κατὰ τοῦτο τὸ ἔτος ἐωρτάσθη ἡ πεντητηρίς τῶν Μεγάλων Ἐλευσινίων Μυστηρίων (πρβλ. τὴν I.G. II², 1072, χρονολογουμένην νῦν εἰς τὸ 118/9 μ.Χ.)⁴¹. Τὸ ἔτος 189/90 μ.Χ. θὰ πρέπει τότε νὰ κατανεμηθῇ εἰς τὸν ἄρχοντα Μηνογένην (I.G. II², 2115-2118).

41. Βεβαίως, κατὰ τὴν νέαν χρονολογίαν τῆς Mlle Follet (ὄρα ὑπὸ ὑποσ. 36 ἀνωτέρω), ἡ I.G. II², 1072 (=GRBS XIV [1973], σ. 398) θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ ἔτος 94/5 μ.Χ. (=Πτολεμαῖς V), ἀλλὰ τὰ συμπεράσματα παραμένουσι τὰ αὐτά. Ἐπι πλεον, ἔχομεν καὶ ἐνδείξεις ὅτι θὰ ὑπῆρχον δύο ἀρχοντες ὀνόματι Κωπώνιοι Μάξιμοι Ἀγνούσιοι (περὶ δὲ τούτου, ἄλλοτε).

ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΛΕΞΕΙΣ

- *[--- Γ]αργήττιος, κοσμητής, σ. 120, ἀριθ. 1.
 .-.!|=.....ΕΙ|= [...]στρα[τος], σ. 129, ἀριθ. 3.
 ...δωρος Δι[-]= [Διό]δωρος Διογ[ένους]= [...]δωρος Διοπ[είθους], σ. 129, ἀριθ. 3.
 *[- -- -]ῆς Βερενικίδης, σ. 133, ἀριθ. 2 (Προσθήκη).
 * [...]κράτεια (ἐκ Παιανιέων), Φλαβία, σ. 125, ἀριθ. 3.
 [- -- -]λῆς) Βερενικίδης, σ. 121, ὑπ' ἀριθ. (γ).
 ...ιώνιο[ς]= [Ἀμ]μώνιο[ς], σ. 129, ἀριθ. 3.
 *Ἀβάσκαντος Εὐμόλπου Κηφισιεύς, σ. 133, ἀριθ. 1 καὶ 2 (Προσθήκη).
 *ἀγένειοι παῖδες, σ. 121, ἀριθ. (γ), 122 καὶ 123, ὑποσ. 13.
 *Ἀθήναιος, κοσμητής, κτλ., σ. 121, ἀριθ. (γ).
 Ἀθήναιος (Β) Ἀθηναίου (Α) Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 5.
 * [Ἀ]θήναιος Εὐ[όδου] Ἀχαρνεύς= [Ἀθ]ήναιος Εὐ[όδου]= Ἀθήναιος (Α) Εὐόδου (Α) Ἀχαρνεύς, σ. 128, ἀριθ. 3, καὶ 129, ἀριθ. 3.
 Ἀθήναιος (Γ;) Φιλοστράτου Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 8.
 Ἀθήναιος Εὐόδου Μελιτεύς, σ. 130, ὑποσ. 33.
 Ἀθηναῖς ἐξ Ἀχαρνεῶν, σ. 132, ἀριθ. 6.
 Ἀθηνίων Ἐπιγόνου Σφήττιος, σ. 136 (σημείωσις).
 Ἀλέξανδρος (Β) Φαληρεύς, Π. Αἴλ., ἄρχων, σ. 124, ὑποσ. 19.
 *Ἀρριανὸς ὁ φιλόσοφος, Λ. Φλάβιος, σ. 124, καὶ 126, ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 7, καὶ 124, ὑποσ. 27.
 *Ἀρριανὸς Παιανιεύς, Φλ. ἄρχων= Φλάβιος Ἀρριανὸς (Α) Παιανιεύς, σ. 121, ἀριθ. (γ), καὶ 126, ἀριθ. 6.
 Ἀρριανὸς (Β) Παιανιεύς, Φλ., σ. 126, ἀριθ. 7.
 Ἀρχικλῆς Βερενικίδης, Κλ.= Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 136, ὑπὸ (δ).
 * [Ἀρχικ]λῆς) Βερενικίδης, [Κλ.], σ. 124 (Στίχος 4).
 Αὐρήλιοι, σ. 129.
 *Αὐτοκράτωρ Τ. Αἴλιος Ἀδριανὸς Ἀντωνεῖνος Σεβαστὸς Εὐσεβῆς, σ. 120, ἀριθ. 1, 3, ἀριθ. (α), (β) καὶ (γ), καὶ 124, ἀριθ. (δ).
 Βίκτωρ Στράτωνος (Γ;) Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (ζ).
 *Βραδοῦς Ἀττικὸς Μαραθώνιος, Τ. Κλαύδιος (= Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 415-416, ἀριθ. 909), ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
 *Γέτας Ῥου[φ-], σ. 132, ἀριθ. 4.
 Γλαυκίας (Β) Ἀχαρνεύς, Τ. Φλ., σ. 131, ἀριθ. 2.
 Γλαυκίας (Γ) Ἀχαρνεύς, Τ. Φλ., σ. 131, ἀριθ. 4.
 *Γλαυκίας (;) Ἀχαρνεύς, Τ. Φλ., σ. 131.
 * [Γλ]αῦκος Εὐό[δου] Ἀχαρνεύς= [Γλ]αῦκος Εὐό[δου]= Γλαῦκος (Β) Εὐόδου (Α) Ἀχαρνεύς, σ. 128, ἀριθ. 3, καὶ 130, ἀριθ. 4.
 *Γλαῦκος Εὐόδου Μελιτεύς, σ. 130, ὑποσ. 33.
 Γλαῦκος (Α) Παραμόνου Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 1.
 [Γρ]αφικός= [Γρ]αφικός, σ. 128 καὶ 129, ἀριθ. 3.
 [Δ]αμιανὸς Δ[αμᾶ] Ἀχαρνεύς= [Ἀ]μμιανὸς Δ[—], σ. 128, ἀριθ. 3.
 * [Δημήτριος Χολλείδης], Τί(τος) Φλ(άβιος), κοσμητής, σ. 136 (σημείωσις).
 * Διόφαντος Ἀχαρνεύς, Τ. Φλ., σ. 131, ἀριθ. 5.

- *ἐπένγραφοι, σ. 127, ὑποσ. 29.
- *ἐπένγραφοι (–πρωτένγραφοι), σ. 131, ὑπ’ ἀριθ. 2, καὶ ὑποσ. 36.
Ἐπίγονος (Ἐπιγόνου) Σφήττιος, σ. 136 (σημείωσις).
Εὐθυκόμας Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 126, ἀριθ. 8.
Εὐνομος (Α) Στράτωνος (Α) Παιανιεύς, σ. 127, ἀριθ. (α).
Εὐτυχὸς Στράτωνος (Γ;) Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (ε).
- *θεὸς Ἄδριανός, σ. 120, ἀριθ. 1.
[Θε]όφιλος Ἐλ[– –]=[Θε]όφιλος Ε[– –], σ. 128 καὶ 129, ἀριθ. 3.
[Θη]σεύς, σ. 129, ἀριθ. 3 (δίς).
- *Ἱεροφάντης, Ἰούλιος (=Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 438-439, ἀριθ. 1012), ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
- *Κέλαδος Διονυσίου Κυδαθηναίεύς, σ. 128, ὑπὸ ἀριθ. (γ).
- *ΚΛΙΛΙ– – – Εὐνομεύς, Τ. Φλάβιος, ἄρχων, σ. 133, ἀριθ. 1, καὶ ἀριθ. 2 (Προσθήκη).
- *Λάκων, ἄρχων (ἄρα ὑπὸ I.G. II², 1069 ἀνωτέρω).
Λεωσθένης Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 127.
- *Λεϊβερτος Ἐπιγόνου Σφήττιος, σ. 136 (σημείωσις).
Μειλήσιοι, σ. 131, ὑποσ. 36.
- *Μένανδρος Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 125, ἀριθ. 2, καὶ 127, ἀριθ. 10.
- *Μηνογένης, ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
Μηνοδώρος (Β) Εὐόδου (Β) Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 6.
- *Μνασέα[ς – – –], [. . .], σ. 133, ἀριθ. 1 (Προσθήκη).
- *Νικάνωρ, Νέος Ὅμηρος καὶ Νέος Θεμιστοκλῆς, Ἰούλιος=Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 35, ὑπὸ (α).
- *Νούιος Φιλεΐνου ἐξ Οἴου, Τ. Κλ.=Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 136, ὑπὸ (β).
- *Ὀλυμπιάς, 231η (=144/5 μ.Χ.), σ. 122, ὑποσ. 5.
- *Π[– – –], [Σ]τά(τιος), σ. 133, ἀριθ. 1 (Προσθήκη).
- *Παναθηναίς, σ. 122, ὑποσ. 7.
- *Πανελλήνια, σ. 122, ὑποσ. 7.
- *πεντητηρίς (Μεγάλων Ἐλευσινίων Μυστηρίων), σ. 136 (σημείωσις).
Πλειστάρχος φιλόσοφος, Πομπήιος, σ. 127, ἀριθ. 9.
- *Πραξαγόρας Μελιτεύς, [Κλ.], σ. 133, ἀριθ. 1 (Προσθήκη).
Πρόκλος Ἀγνούσιος, Γ. Πεινάριος, ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
- *πρωτένγραφοι-ἐπένγραφοι, σ. 131, ὑπὸ ἀριθ. 2, καὶ ὑποσ. 36.
Πρωτογένης (Α) Μηνοδώρου (Α) Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 2.
Πρωτογένης (Γ) Πρωτογένους (Β) Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 7.
Πῶλλα Πομπηίου Πλειστάρχου φιλοσόφου, Πομπηία, σ. 127, ἀριθ. 9.
- *Ῥόδιππος, .. =. . Ῥόδιππος=[Κλ.] Ῥόδιππος (Ἀχαρνεύς)=Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 136, ὑπὸ (ζ)=σ. 128 καὶ 129 - 30, ἀριθ. 3.
- *Σεβαστοὶ ἀγῶνες, σ. 121 καὶ 122 - 123, ὑποσ. 8.
- *Σεκοῦνδος ὁ καὶ Ζώσιμος Παιανιεύς, σ. 1, ἀριθ. 120, καὶ 132, ἀριθ. 4.
- *Σεκοῦνδος Παλληνεύς, Γ. Ἐλβίδιος, ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
- *Σοφιστικὸς Στράτωνος (Β) Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (γ).
Στράτων (Δ) Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 126, ἀριθ. 4.
Στράτων (Ε) Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 126, ἀριθ. 5.

- *Στράτων (ΣΤ) Παιανιεύς, Φλάβιος, ἄρχων, σ. 127, ἀριθ. 11.
Στράτων (Γ:) Διονυσίου Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (δ).
Στράτων (Β) Εὐνόμου (Α) Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (β).
Στράτων Καλλιστράτου Παιανιεύς, σ. 125, ἀριθ. (α).
Στράτων (Β) Στράτωνος (Α) Παιανιεύς πρ., σ. 125, ἀριθ. 1.
Στράτων (Γ) Στράτωνος (Β) Παιανιεύς νε., σ. 125, ἀριθ. 2.
*Σωσίστρατος Χ[ολλείδης:], [Αἴ]λ., σ. 132, ἀριθ. 4.
Φαῦστος (Α) Γλαυκίου (Α) Ἄχαρνεύς, σ. 131, ἀριθ. 1.
Φαῦστος (Β) Ἄχαρνεύς, σ. 131, ἀριθ. 3.
[Φιλ]ἄργυρο[ς], σ. 128 - 129, ἀριθ. 3.
Φλάβιοι, σ. 125, ὑποσ. 24.
Χρύσιππος, Κλ. – Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 136, ὑπὸ (γ).

ΗΛΙΑΣ Α. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΕΡΟΝ ΔΟΡΠΟΦΟΡΩΝ
(ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟ)*
(Πί ν. 53 — 58)

Σ' ένα παλιό ελαιοτριβείο στην Παροικιά της Πάρου, κοντά στη θέση Καινούριο πηγάδι, βρίσκεται έντοιχισμένη μιὰ άγνωστη ώς σήμερα και ενδιαφέρουσα έπιγραφή¹: *Δορποφόρων Ιερών*² (Πί ν. 53 α-β και 54 α). Είναι χαραγμένη επάνω σ' ένα γωνιόλιθο από λεπτόκοκκο παριανό μάρμαρο, που φαίνεται ότι είχε μιὰ μόνον όψη, την πλευρά που φέρει την έπιγραφή. Οί διαστάσεις της πλευράς αυτής είναι 0.813 × 0.12 μ. Στις άλλες πλευρές ή επιφάνεια είναι σχετικά λεία για την καλύτερη προφανώς προσαρμογή τους με τους άλλους γωνιολίθους³. Η πλευρά με την έπιγραφή είναι άδρά δουλεμένη (διακρίνονται ίχνη από βελονίες) εκτός από ένα τμήμα μήκους 0.25 μ. προς τα άριστερά της επιφάνειας που έχει λειανθεί για να «δεχτεί» την έπιγραφή (Πί ν. 53).

Η ίδια ή έπιγραφή, *Δορποφόρων Ιερών* (που δεν έχει μάλιστα χαρακτηί στη μέση του γωνιολίθου) (Πί ν. 53 α), καθώς και ή άπουσία όποιουδήποτε τόρμου ή γόμφου, κάνουν να πιστεύω ότι ο δόμος αυτός χρησίμευσε ως όρος σ' ένα ιερό των Δορποφόρων⁴. Έπιπλέον, τó ίδιο τó μακρόστενο σχήμα του γωνιολίθου, που έχει πλάτος

* Καταρχήν, θά ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους καθηγητές κκ. Μ. Άνδρόνικο, Γ. Δεσπίνη, Δ. Παντεραλή και Γ. Χουρμουζιάδη, που είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν τó χειρόγραφο της έργασίας και να κάμουν χρήσιμες ύποδείξεις, κυρίως σε γλωσσικά ζητήματα του κειμένου. Για την κάθε είδους βοήθειά τους, κατά την παραμονή μου στην Πάρο, ευχαριστώ επίσης πολύ τόν καθηγητή κ. Γ. Δεσπίνη και την κ. Κ. Δεσπίνη. Για τις φωτογραφίες είμαι ύποχρεωμένος στον καθηγητή κ. Γ. Δεσπίνη και στη συνάδελφο Θ. Στεφανίδου, ενώ για τή μετάφραση της περίληψης στη δ. Ά. Ντούζουγλη. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τους φύλακες του Άρχαιολογικού Μουσείου Πάρου, κκ. Σ. Σιφναίο και Ά. Μαργαρώνη, για τις χρήσιμες πληροφορίες που μου έδωσαν.

1. Τó ελαιοτριβείο αυτό είναι σήμερα ιδιοκτησία Κ. Φραγκούλη. Παλαιότερα άνηκε στον Άπ. Νικηφόρο.

2. Μεγαλύτερο σε ύψος γράμμα είναι τó Φ (0.023 μ.) και μικρότερο τó Ω (0.011 μ.). Τó διάστιχο δεν είναι ισούψές· κυμαίνεται από 0.017 - 0.024 μ. Στη λέξη *Δορποφόρων*, τó μεταγραμματίο κενό είναι γύρω στα 0.01 μ., ενώ στη λέξη *Ιερών* κυμαίνεται από 0.015 - 0.021 μ. Μήκος της πρώτης λέξης : 0.214, της δεύτερης : 0.125 μ.

3. Εκτός ίσως από την πίσω κάθετη μακριά πλευρά που δέ φαίνεται λεία (Πί ν. 54 α). Τó γεγονός ότι ο ένεπίγραφος γωνιόλιθος είναι έντοιχισμένος μού δημιούργησε δυσκολίες στη λεπτομερή εξέτασή του. Άπ' όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, φαίνεται ότι καμιά πλευρά του δέ φέρει τόρμο, γόμφο ή αναθύρωση.

4. Η σειρά των λέξεων, *Δορποφόρων Ιερών*, δεν είναι συνηθισμένη, έχουμε όμως και άλλα παραδείγματα, όπως π.χ. την έπιγραφή από τή Σίφνο : *Νυφών Ηιερών* (IG XII 5, άριθ. 483). Στους όρους ιερών από την Άττική, όταν παραλείπεται ή λέξη *Όρος*, προηγείται συνήθως ή λέξη *Ιερών*, και έπειτα ακολουθεί τó όνομα της θεότητας (βλ. π.χ. IG² I, άριθ. 854, 866, 872). Στην Πάρο έχουμε τους έξής τύπους όρων (1) τή λέξη «όρος» μόνη (π.χ. IG XII 5, άριθ. 183), (2) τις λέξεις «ιερός χώρος» (π.χ. IG XII 5, άριθ. 214), που συνοδεύεται όπως και στην προηγούμενη περίπτωση από τó όνομα της θεότητας, (3) τή λέξη «ιερόν» με τó όνομα της θεότητας (βλ. *Δορποφόρων Ιερών*), (4) μόνο τó όνομα της θεότητας (π.χ. IG XII 5, άριθ. 210), (5) τις λέξεις «όρος του Ιεροϋ», χωρίς να αναφέρεται ή θεό-

περίπου 0.21 μ., ή έλλειψη ανάθρωσης, και γενικά ή όχι φροντισμένη δουλειά του, μου επιτρέπουν να υποθέσω ότι ή αρχική θέση του ενεπίγραφου αυτού γωνιολίθου δέν ήταν σέ κτήριο, αλλά πιθανώς σέ περίβολο κάποιου τεμένου. Ίσως μάλιστα μπορεί να υποστηριχτεί ότι ό περίβολος (και ό γωνιολίθος) προϋπήρχε και ή επιγραφή χαραχτηκε κατόπιν, άφου τó εδαφός της εισέχει άπό τήν υπόλοιπη επιφάνεια (Π ί ν. 54 β). Άρχικά δηλαδή όλόκληρη ή επιφάνεια τής πλευράς αυτής πρέπει να ήταν άδρά δουλεμένη, και έπειτα λειάνθηκε ένα μέρος της, για να «δεχτεί» τήν επιγραφή⁵.

Δορποφόρες θεότητες δέ μās ήταν γνωστές ως σήμερα. Άλλά και ή λέξη δορποφόρος είναι εξαιρετικά σπάνια στήν άρχαία φιλολογική παράδοση. Μαρτυρείται μόνον άπό μιá επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, πού κι αυτή βρίσκεται στήν Πάρο⁶ και, όπως θα δοϋμε παρακάτω, πρέπει επίσης να αναφέρεται στίς ίδιες θεότητες. Ή δεύτερη αυτή επιγραφή δέ μās έχει σωθει άκέραιη (Π ί ν. 54 β). Αυτό, σέ συνδυασμό με τή σπανιότητα τής λέξης δορποφόρος, στάθηκε κατά τή γνώμη μου ή αίτία, πού όδηγήσε σέ λανθασμένη άνάγνωση τής επιγραφής. Ή επιγραφή είναι χαραγμένη στήν κάθετη πλευρά μιās μαρμάρινης πλάκας, πού στα νεότερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε για παραστάδα πόρτας ένός σπιτιού στα Ψυχοπιανά τής Πάρου⁷ (Π ί ν. 54 β, 55 α-β, 56 α). Στή θέση αυτή τήν είχαν δεϊ και οί μελετητές πού τή δημοσίευσαν παλαιότερα⁸. Παραθέτω τήν επιγραφή, όπως σώζεται, γιατί δέν έχει άντιγραφεί σωστά :

ΒΩΜΟΝΔΟΡΠΟΦΟΡ
ΝΥΜΦΑΙΣΙΝΜΕΑΝΕΘΗ⁹
ΗΝΙΚΑΠΑΠΙΑΝΟΣΚΤ¹⁰
ΜΥΡΣΙΝΕΑΣ

τητα (IG XII 5, άριθ. 265), (5) τή λέξη «άβατον», χωρίς τó όνομα τής θεότητας (IG XII 5, άριθ. 255). Για τούς όρους γενικά βλ. Μ. Guarducci, *Epigrafia greca* III (1874), 227 κ.έ., με τή σχετική βιβλιογραφία σ. 244 κ.έ.

5. Μπορεί να αναφέρει κανείς άνάλογα παραδείγματα όρων, όπως π.χ. αυτόν πού δημοσίευσε ό Ν. Κοντολέων, *ΑΕ* 1948/49, σ. 41 κ.έ., επίσης άπό τήν Πάρο, πού αναφέρεται στο ίερό του *Δία έλάστερον*.

6. IG XII 5, άριθ. 244. Βλ. και Lidell-Scott-Jones, λ. *δορποφόρος*.

7. Τó σπίτι ήταν παλαιότερα ιδιοκτησία Ι. Μάτσα. Σήμερα τó κτήμα, όπου βρίσκεται τó σπίτι αυτό, είναι γνωστό ως κτήμα του Άρκά και είναι ιδιοκτησίας Τ. Πελεκάνου και Μ. Κορμά. Για τίς πληροφορίες αυτές εύχαριστώ θερμά τó φύλακα του Άρχαιολογικού Μουσείου Πάρου κ. Σ. Σιφναίο.

8. Θ. Όλύμπιος, *Άθήναιον* 5 (1876) σ. 20 κ.έ. και Κ. Κρίσπης, *Μουσείον και Βιβλιοθήκη τής Εύαγγελικής Σχολής (περίοδος δευτέρα)*, 1876/78 (1878), σ. 2 άριθ. ροδ'. Πρβλ. και IG XII 5, άριθ. 244.

9. Στίς IG XII 5, άριθ. 244 ό στίχος αυτός διαβάζεται: «Νύμφαισιν [τόν δ' άνέθ]ηκεν». Τό ίδιο και στόν Κρίσπη δ.π., άριθ. ροδ'. Στήν επιγραφή όμως διαβάζεται καθαρά: «Νύμφαισιν μ' άνέθ]ηκεν». Στίς IG XII 5, άριθ. 244, ή επιγραφή μεταγράφεται ως εξής: «Βωμόν δορποφό[ρον]/Νύμφαισιν [τόν δ'] άνέθ]ηκεν, / ήνικα Παπιανός κτήσατο / Μυρσινέας». Ό Κρίσπης τή μετέγραψε ως εξής: «Βωμόν δορποφό[ροις] / Νύμφαισιν [τόνδ'] άνέθ]ηκεν, / ήνικα Παπιανός κτήσατο / Μυρσινέας».

10. Ό Όλύμπιος δ.π. είχε διαβάσει τó στίχο ως εξής: «Ή Νίκα Παπιανού εκ τής». Ό G. Kaibel, *Epigrammata Graeca*² (1965), σ. 532, άριθ. 828 α διαβάζει: «... Παπιανού εκ τ' [άρα]». (Έτσι και στό *Epigrammatum Anthologia Palatina* (Ed. Cougny) 3 (1890), σ. 50, άριθ. 311). Άλλά στήν επιγραφή διαβάζει κανείς χωρίς δυσκολία «ήνικα Παπιανός κτήσατο ή κτίσατο». Για τή συμπλήρωση του «κτ. . .» βλ. παρακάτω σημ. 17. Ό Όλύμπιος δ.π. μεταγράφει τήν επιγραφή ως εξής: «Βωμόν δορποφό[ροις] ταίς / Νύμφαισιν μ' άνέθ]ηκεν / Ή Νίκα Παπιανού εκ τής / Μυρσινέας», ό Kaibel δ.π.: «Βωμόν δορποφό[ρον] ταίς Νύμφαισιν μ' άνέθ]ηκεν / . . . Παπιανού εκ τ' [άρα] Μυρσινέας». Στο *Epigrammatum Anthologia Palatina* δ.π.: «Βωμόν δορποφό[ροις] ταίς νύμφαισιν μ' άνέθ]ηκεν / ή Νίκα Παπιανού εκ τ' [άρα] Μυρσινέας».

Οἱ πρῶτοι μελετητὲς ποὺ δημοσίευσαν τὴν παραπάνω ἐπιγραφή, συσχέτισαν τὴ λέξη «δορποφόρ[ος]» μὲ τὶς Νύμφες καὶ διάβασαν «δορποφόρ[οις] Νύμφαισιν»¹¹. Ἀντίθετα, ἄλλοι μελετητὲς συσχέτισαν τὸ «δορποφόρ[ος]» μὲ τὴν προηγούμενη λέξη, διαβάζοντας «Βωμὸν δορποφόρον»¹². Ἡ νέα ὁμως ἐπιγραφή, *Δορποφόρων ἱερὸν*, μού ἐπιτρέπει νὰ ἀποσυσχετίσω τὴ λέξη «δορποφόρ[ος]» τόσο ἀπὸ τὴ λέξη βωμὸς ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς Νύμφες καὶ νὰ μεταγράψω τὴν ἐπιγραφή ὡς ἐξῆς :

*Βωμὸν Δορποφόρ[οις] καὶ*¹³
Νύμφαισιν μ' ἀνέθη[κεν]
ἠνίκα Παπιανὸς κτίσασατο
Μυρσινέας

Ἡ μεταγραφή ποὺ προτείνω λύνει καὶ τὰ μετρικὰ προβλήματα τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ δὲν εἶχαν βρεῖ λύση μὲ ὅλες τὶς προηγούμενες ἀναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις¹⁴. Εἶχαν μάλιστα ὀδηγήσει ἀκόμη καὶ σὲ παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς¹⁵. Τὸ ἐπίγραμμα, ὅπως συμπληρώνεται ἐδῶ, εἶναι ἓνα κανονικὸ ἔλεγχο (ἓνας ἐξάμετρος καὶ ἓνας πεντάμετρος). Ὅλοι σχεδὸν οἱ μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ παραπάνω ἐπίγραμμα στὸν τρίτο στίχο συμπληρώνουν «κτίσασατο»¹⁶. Χωρὶς νὰ μὲ ἱκανοποιεῖ ἀπὸλυτα, νομίζω ὅτι νοηματικὰ ταιριάζει ἴσως καλύτερα τὸ «κτίσασατο»¹⁷. Ὅπως δὲ φάνηται, δὲ φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἐπίγραμμα ἰδιαίτερα πετυχημένο¹⁸.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ μορφή τοῦ μνημείου, ὁ φορέας τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ δὲν εἶχε μελετηθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐπιγραφή, μαθαίνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα βωμὸ. Ἡ ἐνεπίγραφη πλευρὰ τῆς πλάκας εἶχε κάποτε στὸ πάνω μέρος ἓνα εἶδος κυματίου, ὕψους 0.04 μ., ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἀπομείνει ἴχνη μόνο (Π ἰ ν. 55 β). Αὐτὸ ἀφαιρέθηκε, ἴσως ὅταν ἡ πλάκα χρησιμοποιήθηκε ὡς παραστάδα. Τότε φαίνεται καταστράφηκε καὶ τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς, μιὰ καὶ τὸ δεξιὸ μέρος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς εἶναι ξαναδουλεμένο ἀδρά, ὥστε νὰ σχηματίζεται κατὰ μήκος μιὰ ζώνη μέγιστου σαζόμενου πλάτους 0.09 μ. (Π ἰ ν. 55 β). Ὅμοιο κυμάτιο θὰ εἶχε, ὅπως μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς εὐκόλα ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἴχνη, καὶ ἡ ἀριστερὴ στενὴ πλευρὰ τῆς πλάκας, αὐτὴ ποὺ σήμερα βρίσκεται πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς πόρτας (Π ἰ ν. 56 α). Δὲν μπορῶ νὰ βεβαιώσω, ἂν ἡ ἄλλη πλευρὰ εἶχε παρόμοιο κυμάτιο ἀφοῦ, ὅσο μπόρεσα νὰ διακρίνω, δὲ σώζεται ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια (Π ἰ ν. 55 β). Εἶναι ὁμως, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, πολὺ πι-

11. Κρίσπης ὁ.π., ἀριθ. ροδ' καὶ Ὀλύμπιος ὁ.π., σ. 20 κ.έ. Ἐπίσης *Epigrammatum Anthologia Palatina* ὁ.π., σ. 50, ἀριθ. 311.

12. Kaibel ὁ.π., σ. 532, ἀριθ. 828 a. IG XII 5, ἀριθ. 244. Roscher, *ML*. III. 1, στ. 527, 535 (Bloch). RE. XVII 2, στ. 1563 (F. Heichelheim). Liddell-Scott-Jones λ. *δορποφόρος*.

13. Τὴ συμπλήρωση στὴ μορφή αὐτὴ, τὴν ὀφείλω στὸ συνάδελφο Μ. Βουτυρά.

14. Γιὰ ὅλες τὶς ἀναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις τῆς ἐπιγραφῆς βλ. παραπάνω, σημ. 9 καὶ 10.

15. Νομίζω ὅτι τόσο ὁ Κρίσπης ὅσο καὶ οἱ IG γιὰ λόγους μετρικῶς ἔκαναν τὸ «μὲ ἀνέθη[κεν]» τῆς ἐπιγραφῆς στὸ δεύτερο στίχο, «[τὸνδ'] ἀνέθη[κεν]», ἀφοῦ στὸ «ἐπίμαχο» σημεῖο ἡ ἐπιγραφή σώζεται πολὺ καλά (Π ἰ ν. 54 β). Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 9.

16. Βλ. παραπάνω σημ. 9 καὶ 10.

17. Ἐνας ποιητικὸς ἀόριστος τοῦ κτίζω, ἐκτίσασατο, ὑπάρχει στὸν Πίνδαρο. Βλ. Liddell-Scott-Jones λ. *κτίζω*.

18. Ὑπάρχει π.χ. ἀσάφεια σχετικὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο τοῦ «ἀνέθη[κεν]», ποὺ βέβαια δύσκολα θὰ μποῦσε νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ «Παπιανός».

θανό. Ἡ πίσω πλευρά, ἀπ' ὅσο μόρεσα νὰ δῶ, φαίνεται ὅτι ἦταν ἀδούλευτη, ἢ μᾶλλον πολὺ ἀδρὰ δουλεμένη, ἔτσι ὥστε ἓνα ἀκανόνιστο ἔξαρμα νὰ προεξέχει περίπου στὸ κέντρο σ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς πλάκας. Πρὸς τὴν κάθετη ἀκμὴ ὅμως, αὐτὴ δηλαδὴ πού σήμερα βρίσκεται πρὸς τὴν πόρτα, ὑπάρχει σ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς μιᾶ δουλεμένη ζώνη, πού ἀσφαλῶς χρησίμευε ὡς ἀναθύρωση. Γιὰ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς τίποτε, ἔτσι ὅπως εἶναι ἐντοιχισμένη ἡ πλάκα¹⁹. Ὅπως ὅμως δείχνουν ἀνάλογα παραδείγματα καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα πού δίνει τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο, καὶ ὅπως θὰ ἀναλύσω παρακάτω, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὑπῆρχε ἀναθύρωση καὶ στὴν πλευρὰ αὐτῆ²⁰. Τέλος, οἱ δυὸ ὀριζόντιες πλευρὲς, ἢ πάνω δηλαδὴ καὶ ἢ κάτω, εἶναι ἐπίπεδες.

Ποιὰ μορφή εἶχε τὸ κυμάτιο πού δὲ σώζεται, μᾶς τὸ δείχνει μιὰ ἄλλη πλάκα, πού βρίσκεται κι αὐτὴ ἐντοιχισμένη στὴν ἴδια πόρτα, στὸ κάτω μέρος τῆς ἀριστερῆς παραστάδας (Πί ν. 55 α, 56 β, 57 α). Οἱ διαστάσεις τῆς²¹, καθὼς καὶ ἡ κατεργασία τῶν πλευρῶν εἶναι ἐντελῶς ὅμοιες μὲ τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας²², πράγμα πού μὲ κάνει νὰ πιστεύω ὅτι καὶ οἱ δυὸ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο. Στὴ μιᾶ στενὴ πλευρὰ τῆς δευτέρης αὐτῆς πλάκας, σ' αὐτὴ πού βρίσκεται ἀριστερὰ μας, σώζεται ἓνα κοῖλο κυμάτιο πού ἐξέχει 0.01 καὶ ἔχει ὕψος 0.04 μ.²³ (Πί ν. 56 β). Τὸ κυμάτιο αὐτὸ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀφαιρεθεῖ, ἐπειδὴ ἡ πλευρὰ αὐτὴ κρυβόταν στὸν τοῖχο, ἐνῶ ἀντίθετα ἀφαιρέθηκε τὸ ἀντίστοιχο κυμάτιο τῆς ἄλλης στενῆς πλευρᾶς, ἐπειδὴ αὐτὴ ἦταν ὄρατὴ (Πί ν. 57 α). Συνέβη δηλαδὴ κι ἐδῶ ὅ,τι καὶ μὲ τὰ κυμάτια τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας, πού κι αὐτὰ ἀφαιρέθηκαν στὰ νεώτερα χρόνια γιὰ τὸν ἴδιο προφανῶς λόγο. Ἡ μόνη διαφορὰ πού φαίνεται πῶς εἶχε ἡ δευτέρη αὐτῆ πλάκα ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη εἶναι ἡ ἔλλειψη κυματίου στὴν πλατιὰ δουλεμένη πλευρὰ τῆς. Σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, καὶ στὸ πάνω μέρος τῆς, ὑπάρχουν ἐμφανῆ ἴχνη ἀπὸ ντισιλίδικο (Πί ν. 56 β, καὶ 57 α).

Τὰ στοιχεῖα πού μᾶς διασώζουν οἱ δυὸ αὐτὲς πλάκες μοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἀναπαρα-

19. Δὲ στάθηκε δυνατό νὰ μετρήσω μὲ ἀκρίβεια οὔτε νὰ δῶ ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς πλάκας.

20. Βλ. π.χ. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (1971), εἰκ. 721. H. Thompson, *Hesperia* 6 (1937) 110 καὶ εἰκ. 58. W. Judeich, *Topographie*² (1931), σ. 242 κ.έ. Ἐπὶ ἓνα βᾶθρο, παρόμοιας κατασκευῆς μὲ τὸ βωμὸ — πιὸ κάτω θὰ προσπαθῆσω νὰ τὸν ἀναπαραστήσω — μᾶς σώζεται στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου μιὰ ἐνεπίγραφη πλάκα ἀριθ. 290 IG XII 5, ἀριθ. 271, πού, κατὰ μιὰ παράξενη σύμπτωση, ἔχει τὶς ἴδιες μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις — πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε κι αὐτὴ ὡς παραστάδα (πόρτας;) στὰ νεώτερα χρόνια —, ὅπως καὶ ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα ἀπὸ τὰ Ψυχιοτιανά. Στὴν κ. Κ. Δεσπίνη ὀφείλω τὴν ὑπόδειξή τῆς.

21. Ἐχει ὕψος 0.665 πλάτος 0.32 καὶ πάχος 0.115 μ. Καὶ σ' αὐτὴν ἔχει ξαναδουλετεῖ κατὰ τὴ δευτέρα χρῆση τῆς μιᾶ ζώνη σ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς, πλάτους 0.085 μ.

22. Οἱ διαστάσεις τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας εἶναι: ὕψος 0.66, σωζόμενο πλάτος 0.325 καὶ πάχος 0.11 μ. Ἡ ξαναδουλεμένη «ζώνη» ἔχει πλάτος 0.09 μ. Τὸ ἀρχικὸ πλάτος τῆς πλάκας, ἐπειδὴ, ὅπως ἔγραψα καὶ παραπάνω, δὲ διακρίνεται ἀρχικὴ ἐπιφάνεια στὴ μιᾶ κάθετη στενὴ πλευρὰ τῆς, μὲ βοηθᾶει νὰ τὸ προσδιορίσω ἡ ἐπιγραφή. Ἐπὶ τὴν ἀριστερὴ, ὅπως βλέπουμε, ἀκμὴ τῆς πλάκας ὡς τὸ σημεῖο πού ἀρχίζει ἡ ἐπιγραφή εἶναι 0.03 μ. περίπου. Τὸ μήκος τῆς ἐπιγραφῆς, ὅσο σώζεται, εἶναι 0.19 μ. Τὰ ὑπόλοιπα γράμματα πού ἔχουν καταστραφεῖ, θὰ καταλάμβαναν, σύμφωνα μὲ τὴ συμπλήρωση, ἓνα χῶρο γύρω στὰ 0.08 μ. Ἄν ὑπολογίσουμε καὶ μιὰ ἀπόσταση, πλάτους περίπου 0.03 μ. ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ὡς τὴ δεξιὰ ἀκμὴ, ἀφοῦ ἡ ἐπιγραφή εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καταλάμβανε τὸ μέσο τῆς πλευρᾶς, τότε ἔχουμε ἓνα συνολικὸ πλάτος (0.03 + 0.19 + 0.08 + 0.03 =) περίπου 0.33 μ., ὅσο δηλαδὴ εἶναι περίπου καὶ τὸ πλάτος τῆς ἄλλης πλάκας (0.32 μ.).

23. 0.04 μ. ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ ὕψος, ὅπως σημειώθηκε, τοῦ κυματίου τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας.

στήσω, σὲ γενικὲς βέβαια γραμμές, τὴ μορφή τοῦ μνημείου: τοῦ βωμοῦ. Τὰ κυμάτια ποὺ φέρουν εἶναι πολὺ χρήσιμα, γιατί δὲν ἐπιτρέπουν καμιά ἄλλη δυνατὴ τοποθέτηση τῶν δυὸ αὐτῶν πλακῶν στὸ βωμό, παρὰ μόνο σὲ παράλληλες πλευρὲς του. Μὲ κάτι τέτοιο συμφωνεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ δυὸ αὐτὲς πλάκες, ἔχουν ἀκριβῶς τὶς ἴδιες διαστάσεις. Τὸ ὅτι στὴ μιὰ πλάκα ἔχουμε τὸ ἐπίγραμμα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πλευρὰ τῆς ἄλλης πλάκας ἀπουσιάζει ἡ ἐπίστεψη-κυμάτιο, μοῦ ἐπιτρέπει νὰ πῶ ὅτι μὲ τὶς δυὸ αὐτὲς πλάκες ἔχουμε τὴν πρόσθια καὶ τὴν ὀπίσθια πλευρὰ ἐνὸς τετράπλευρου βωμοῦ. Τὶς ἀκριβεῖς ὅμως διαστάσεις τοῦ βωμοῦ δὲ μπορῶ νὰ τὶς προσδιορίσω, ἀφοῦ μοῦ λείπουν οἱ δυὸ ἄλλες πλάγιες πλευρὲς του. Ἀπὸ αὐτὲς, μόνο τὸ πάχος τοῦ κροτάφου τους θὰ μπορούσε νὰ προσδιοριστεῖ, καὶ αὐτὸ κατὰ προσέγγιση, ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς ἀναθύρωσης στὶς δυὸ πλευρὲς ποὺ μᾶς σώζονται²⁴. Μιὰ κι ἔχω ὅμως τὸ πλάτος τῆς κύριας καὶ τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ βωμοῦ (0.32 μ.), μπορῶ νὰ θεωρήσω βέβαιο ὅτι καὶ τὸ πλάτος τῶν δυὸ ἄλλων πλευρῶν δὲ μπορεῖ νὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὸ. Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ βωμό²⁵, ὅπως μᾶς δείχνει ἄλλωστε καὶ ἡ ἀπουσία ὁποιοῦδήποτε τὸρμου γιὰ τὴ σύνδεση τῶν πλευρῶν του. Ὁ βωμός, πιθανότατα, πατοῦσε ἐπάνω σ' ἓνα μικρὸ βᾶθρο (ἢ κάτω ἐπιφάνεια τῶν πλευρῶν ποὺ ἔχουμε, εἶναι, ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, ἐπίπεδη). Ἡ μορφή τῆς ἐπίστεψής του, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστεῖ.

Ἄν ὁ βωμός ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ ἓνα κοντινὸ μέρος ἢ ἀπὸ μιὰ πιὸ μακρινὴ περιοχή, ὅπως θέλει ὁ Rubensohn²⁶, δὲν μπορῶ νὰ τὸ ξέρω, ἀφοῦ στὴν περιοχή δὲν ἔχει γίνει συστηματικὴ ἔρευνα. Ὡστόσο, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο στὸ σπῖτι, ὅπου εἶναι ἐντοιχισμένες οἱ πλάκες αὐτὲς τοῦ βωμοῦ (Πί ν. 55 α), ὅσο καὶ στὴ γύρω περιοχή²⁷, ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀρχαῖο ὕλικό. Ἐπιπλέον, τὸ εὐφορο ἔδαφος καὶ τὰ ἄφθονα νερὰ τῆς περιοχῆς, σήμερα τουλάχιστον, κάνουν τὸν τόπο ἰδεώδη γιὰ τὴ λατρεία Νυμφῶν ἢ ἄλλων συγγενικῶν θεοτήτων. Τὸ ὅτι, ὡς τὶς μέρες μας, διατηρήθηκε στὴν Πάρο, λίγο μακρύτερα ἀπὸ τὰ Ψυχοπιανά (Πεταλοῦδες), μιὰ τοποθεσία Μυρσίνη²⁸, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ὁ βωμός, ἐπειδὴ ἡ ἐπιγραφή του ἀναφέρει τὸ ὄνομα «Μυρσινέας»²⁹. Ἡ ὀνομασία Μυρσίνη εἶναι ἀρκετὰ κοινὴ ὡς τὶς μέρες μας. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση ποὺ θὰ δεχόμεσταν ὅτι ἡ σημερινὴ τοποθεσία Μυρσίνη ταυτίζεται μὲ «τὰς Μυρσινέας» τῆς ἀρχαιότητος, καὶ πάλι αὐτὸ δὲ θὰ ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ συναγάγουμε συμπεράσματα γιὰ τὴν προέλευση τοῦ μνημείου. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ βωμοῦ δὲ μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς, ὅτι τὸ ἱερὸ τῶν Δορποφόρων καὶ τῶν Νυμφῶν, στὶς ὁποῖες ἀφιερώθηκε ὁ βωμός, βρισκόταν «εἰς τὰς Μυρσινέας».

Ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, θεότητες Δορποφόρες—ἡ λέξις εἶναι σύνθετη ἀπὸ τὸ «δόρπον» καὶ «φέρω»—δὲν ἦταν γνωστὲς ὡς τὴν ἀρχαία φιλολογικὴ παράδοση. Ἡ

24. Ἐπειδὴ καὶ οἱ δυὸ πλάκες εἶναι ἐντοιχισμένες, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μετρήσω τὸ πλάτος τῆς ἀναθύρωσης.

25. Γιὰ παρόμοιους βωμοὺς ἢ γιὰ παρόμοιες κατασκευὲς βλ. παραπάνω σημ. 20.

26. O. Rubensohn, AM 26 (1901), σ. 175.

27. Ἐντοιχισμένα ἀρχαῖα, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Δεσπίνης, ὑπάρχουν καὶ στὸν πύργο τοῦ Ἀλήσαφα (Ἰ. Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος I (1964), σ. 8 ἀριθ. 97 καὶ εἰκ. 3), ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ κοντὰ (Πί ν. 57 β).

28. O. Rubensohn ὁ.π., 175 καὶ RE. XIV 4, στ. 1971. Ὀλύμπιος ὁ.π. σ. 20 κ.έ.

29. O. Rubensohn, AM 26 (1901), σ. 175.

μόνη σχετική μαρτυρία είναι οί δυο επιγραφές της Πάρου, πράγμα πού με κάνει νά πιστεύω, ὅτι πρόκειται γιά τοπικές θεότητες. Γιά πολλούς τόπους, ἡ ἀρχαία παράδοση μᾶς ἔχει διασώσει τέτοιες τοπικές θεότητες. Στήν Ἀθήνα π.χ. ἔχουμε τίς Κεκροπίδες, τήν Ἄγλαυρο, τήν Ἔρση καί τήν Πάνδροσο. Ἀναφέρομαι εἰδικά σ' αὐτές, ἐπειδή ἀπό τή γραπτή παράδοση ξέρουμε ὅτι στήν Ἀθήνα γινόταν πρὸς τιμή τους μιὰ «δεινοφορία»³⁰. Παρόμοια γιορτὴ μπορούμε ἴσως νά ὑποθέσουμε καί γιά τήν Πάρο, μιὰ «δορποφορία» δηλαδή, κατὰ τήν ὁποία καί οἱ Παριανοὶ θά πρόσφεραν νυκτερινὰ φαγητὰ (δόρπα) στίς δικές τους θεότητες. Στήν προκειμένη περίπτωση τὸ «Δορποφόρες» δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναφέρεται σὲ θεότητες πού φέρουν, ἀλλὰ σὲ θεότητες πού δέχονται «δόρπα»³¹. Ἡ γιορτὴ θά γινόταν τὴ νύχτα, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τῶν «Δορποφόρων», στὸ ὁποῖο περιέχεται ἡ λέξις «δόρπον», νυκτερινὸ φαγητό. Εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νά προσδιορίσουμε τὸ περιεχόμενο τῆς «δορποφορίας», ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει μὲ πολλές ἀρχαῖες λατρεῖες, γιά τίς ὁποῖες δὲν ἔχουμε ἀρκετὲς πληροφορίες ἀπὸ τίς ἀρχαῖες πηγές.

Τὸ ὅτι στὰ Ψυχοπιαγὰ τῆς Πάρου οἱ Δορποφόρες λατρεύονταν μαζί μὲ τίς Νύμφες³², εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ ὅτι πρόκειται γιά παραπλήσιες θεότητες. Καί αὐτὸ, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἔρχεται νά τὸ ἐνισχύσει καί τὸ εἶδος τῶν προσφορῶν πρὸς τίς δυο αὐτὲς ὁμάδες θεοτήτων, ἀφοῦ καί στίς Νύμφες, σὲ ὀρισμένα τουλάχιστον μέρη, προσφέρονταν ἐπίσης βραδινὰ φαγητὰ. Οἱ Νύμφες εἶναι κυρίως θεότητες τῆς φύσης, καί ἡ ιδιότητά τους αὐτὴ τίς συνδέει στενὰ μὲ τήν εὐφορία καί τὴ βλάστηση³³. Ἔτσι, καί στήν Ἀθήνα ἡ λατρεία τῶν Κεκροπιδῶν, πού εἶναι ἐπίσης Νύμφες³⁴, συνδέεται

30. Βλ. L. Deubner, *Attische Feste* (1932), σ. 14 σημ. 8. Βλ. καί Liddell-Scott-Jones λ. *δεινοφορία* καί N. Παπαχατζῆς, Παιονίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀττικά (1974), σ. 362 σημ. 2. «Δεινοφόρους» μᾶς ἀναφέρει ἡ ἀρχαία παράδοση καί γιά τὰ Ὅσχοφορία. Βλ. L. Deubner ὁ.π., σ. 144 καί σημ. 5. Τὸ λεξικὸ τῆς Σούδας, λ. *δεινοφόροι*, λέει: «αἱ φέρουσαι τοῖς κατακεκλιμένοις ἐν τῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἱερῷ τὰ δεῖπνα». Νά πρόκειται ἄραγε γιά τὸ ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς στήν Ἀκρόπολη; Καί ἂν εἶναι ἔτσι, τότε τὸ κτήριο, ὅπου ἦταν οἱ «κατακεκλιμένοι», θά μπορούσε νά εἶναι ἡ «Πινακοθήκη» μῆσα στήν ὁποία ὁ Τραυλός, ὁ.π. σ. 482 καί εἰκ. 618, 619, τοποθετεῖ κλίνες; Ἴσως θά πρέπει νά σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἱερεῖες τῆς Ἀθηνᾶς Παλλάδας στήν Ἀθήνα χαρακτηρίζονται μὲ τὰ ἐπίθετα «τραπεζοφόρος» καί «τραπεζῶ» (βλ. Liddell-Scott-Jones λ. *τραπεζοφόρος* καί *τραπεζῶ*).

31. Ὅπως π.χ. ὁ Ἀπόλλων δεκατηφόρος (RE. II 1, σ. 47 (Wernicke) δὲν εἶναι αὐτὸς πού προσφέρει τὴ δεκάτη, ἀλλὰ αὐτὸς πού τὴ δέχεται. Βλ. Liddell-Scott-Jones λ. *δεκατηλογία*.

32. Ἡ λατρεία τῶν Νυμφῶν φαίνεται ὅτι ἦταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στήν Πάρο. Πολλές εἶναι οἱ σχετικὲς μαρτυρίες. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ O. Rubensohn, RE. XVIII 4, σ. 1854 κ.έ., στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου ὑπάρχει ἀκόμη ἓνας ὄρος ἱεροῦ Νυμφῶν, ἀδημοσίευτος, ἀριθ. 801. Δὲν ἠπόρεσα δυστυχῶς νά πληροφορηθῶ τὴν ἀκριβή του προέλευση. Ἐπίσης, ἀπὸ τίς ἐπιγραφές τοῦ Ἀρχιλοχείου (N. Κοντολέων, AE 1952, σ. 40 καί 55 κ.έ.) μαθαίνουμε ὅτι στὸ ἱερό αὐτὸ ὑπῆρχε βωμὸς ἀφιερωμένος στίς Νύμφες, στὸ Διόνυσσο καί στίς Ὠρες. Νύμφες εἰκονίζονται ἴσως καί στὸ πρῶμο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου, ἀριθ. 241, πού ἡ προέλευσή του ἀπὸ τήν Πάρο εἶναι μᾶλλον σίγουρη (W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1969), σ. 502 καί εἰκ. 583). Ὁ Rubensohn ὁ.π., σ. 1846 ἐρμηνεύει τίς μορφές αὐτὲς ὡς Χάριτες. Πρὸβλ. καί D. Ohly, *Glyptothek München* (1972), σ. 16, 18 καί 117. Γιά λατρεία Χαρίτων στήν Πάρο βλ. καί F. W. Hamdorf, *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit* (1964), σ. 46 καί 103 κ.έ.

33. Βλ. M. Nilsson, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Θρησκεία (μετ. Ἰ. Κακριδῆ) (1966), σ. 11 κ.έ. Γιά τίς Νύμφες βλ. τὰ ἐκτενῆ ἄρθρα Roscher, ML. III, 1,500 κ.έ. (Bloch) καί RE. XVII σ. 2, 1527 κ.έ. (F. Heichelheim). Βλ. ἐπίσης EAA.V, 502 κ.έ. (H. Sichtermann), ὅπου δίνεται καί μιὰ βιβλιογραφία.

34. Βλ. π.χ. Roscher, ML. I 1, σ. 160 καί I. 2, σ. 2590 (Seeliger).

επίσης με την εuforia και τη βλάστηση³⁵. Αὐτὴ μάλιστα ἡ λατρεία τους πιθανότατα εἶναι ἡ παλαιότερη, ἡ ἀρχική³⁶. Ἴσως λοιπὸν δὲν ἦταν τυχαῖο, καὶ ὅτι γι' αὐτὲς γινόνταν στὴν Ἀθήνα μιὰ «δειπνοφορία», κατὰ τὴν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι τὶς τιμοῦσαν με νυχτερινὰ φαγητά. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ὅτι πολλὲς φορὲς τὰ δεῖπνα πρὸς τοὺς θεοὺς ἔχουν ἄμεση σχέση με τὶς «ἀπαρχές»³⁷. Ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλα μέρη φαίνεται ὅτι εἴχαμε παρόμοιες τελετουργίες πρὸς τιμὴν τῶν Νυμφῶν, ὅπως π.χ. μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ ἐπιγραφή τῶν Συρακουσῶν, ὅπου στὶς Νύμφες εἶχε ἀφιερωθεῖ ἕνας βωμὸς καὶ «*τρικλείνια*»³⁸. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀποκτᾶ γιὰ τὴν περίπτωσή μας ἰδιαίτερη ἴσως σημασία, ἐπειδὴ, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ φιλολογικὲς μαρτυρίες, στὴ Σικελία «ἔθους ὄντος... θυσίας ποιεῖσθαι κατὰ τὰς οἰκίας ταῖς Νύμφαις καὶ περὶ τὰ ἀγάλματα παννυχίζειν μεθυσκομένους ὀρχεῖσθαι τε περὶ τὰς θεάς»³⁹. Ἔτσι, εἶναι πολὺ πιθανὸ καὶ ἡ λατρεία τῶν Δορποφόρων θεοτήτων τῆς Πάρου νὰ σχετίζεται με τὴ βλάστηση καὶ τὴν εὐκαρπία⁴⁰.

Ἡ ἐπιγραφή τῆς Πάρου, *Δορποφόρων ἱερὸν*, ὅπως ἔχω ἤδη πεῖ, πρέπει νὰ ἦταν ἕνας ὄρος, πιθανότατα σ' ἕνα τέμενος τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Πάρου. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων της μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁴¹. Σχετικὰ σπάνια εἶναι ἡ μορφή τοῦ Φ, ποὺ ἡ κάθετη κεραία του διακόπτεται ἀπὸ τὸν κύκλο⁴².

Με τὴ νέα ἐπιγραφή βεβαιώνεται μιὰ ἀκόμη λατρεία στὴν Πάρο⁴³, με τοπικὸ πιθανότατα χαρακτήρα, ἐνῶ καὶ ἡ λέξη δορποφόρος, ποὺ μᾶς ἦταν γνωστὴ ὡς τώρα μόνον

35. Βλ. σημ. 34. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι καὶ ἡ σπουδαιότερη γιορτὴ ποὺ σχετίζεται με τὶς Κεκροπίδες, τὰ Ἀρρηφόρια, ἦταν ἐπίσης συνδεδεμένη με τὴ βλάστηση. «Ἀρρητοφορία καλεῖται καὶ ἄγεται τὸν αὐτὸν λόγον ἔχοντα περὶ τῆς τῶν καρπῶν γενέσεως καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων σποράς», βλ. Deubner ὁ.π., σ. 10 σημ. 3 καὶ γενικὰ γιὰ τὰ Ἀρρηφόρια 9 κ.έ.

36. Βλ. σημ. 34. Τὰ ἴδια τὰ ὀνόματά τους ἄλλωστε, Ἀγλαυρος, Ἔρση καὶ Πάνδροσος, ἔχουν «σχετισεῖ ἔννοιολογικὰ με τὴ χρήσιμη γιὰ τὴ βλάστηση ὑγρασία» (Ν. Παπαχατζῆς ὁ.π., σ. 267 σημ. 1).

37. Κ. Ρωμαῖος, AM 39 (1914), σ. 233. Βλ. καὶ R. Thönges-Stringaris, AM 80 (1965), σ. 63.

38. Ἀριστοβούλα / Θεοδώρου / τὰ τρικλείν[ια] / καὶ τὸν βωμὸν / Νύμφαις IG XIV, I, ἀριθ. 4.

39. Ἀθηναῖος, Δειπνοσοφισταί 6, 250 α.

40. Ἴσως ἀνάλογοι σημασία νὰ εἶχε καὶ μιὰ ἄλλη γιορτὴ τῆς Ἀθήνας, ποὺ γινόνταν τὴν πρώτη μέρα τῶν Ἀπατουρίων καὶ ὀνομάζονταν Δορπία ἢ Δόρπεια (Deubner ὁ.π., σ. 232 καὶ σημ. 3). Τὴ μέρα αὐτὴ τὰ μέλη κάθε φρατρίας εἶχαν κοινὲς νυχτερινὲς συνεστιάσεις, κάτι ποὺ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὰ πολὺ παλαιὰ χρόνια καὶ ἴσως μπορεῖ νὰ σχετίζεται πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε κοινὸ γεῦμα συνδέει με ἱεροὺς δεσμοὺς ὅλους ὅσους παίρνουν μέρος σ' αὐτό (M. Nilsson ὁ.π., σ. 71), με τὴν εὐγονία καὶ τὴ διαίωσιση κάθε φρατρίας.

41. Τὰ γράμματά της μοιάζουν με τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ εἶναι χαραγμένη ἐπάνω στὸ ἀρχαῖκὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ἀρχιλόχου (Ἄ. Ὀρλάνδος, Τὸ Ἔργον 1960, σ. 184 κ.έ.· τοῦ Ἰδίου, Τὸ Ἔργον 1961, σ. 196, εἰκ. 202, 203). Πρέπει ὅμως νὰ εἶναι νεώτερη, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ σχῆμα τοῦ Ν καὶ τοῦ Ε, τοῦ ὁποίου ἡ μεσαία ὀριζόντια κεραία εἶναι πιὸ μικρὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο.

42. Ὅσο μῶρεσα νὰ ἐρευνήσω, στὴν Πάρο δὲν ἔχουμε παρόμοια μορφή τοῦ γράμματος αὐτοῦ. Στὰ Ἀρχαῖκά χρόνια τὴ συναντοῦμε στὴν Ἐρέτρια (βλ. π.χ. L.H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece (1961), σ. 80 καὶ 84), σὲ ἀττικὰ ἀγγεῖα (M. Guarducci, Epigrafia Greca I (1967), σ. 218 καὶ σημ. 4) καὶ μεταγενέστερα σποραδικὰ, σὲ ὀρισμένα ἄλλα μέρη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει ἡ Guarducci, ὁ.π., σημ. 4, βλ. π.χ. καὶ IG² II-III, ἀριθ. 1160.

43. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λατρεῖες τῆς Πάρου, ποὺ ἔχει συγκεντρώσει ὁ Rubensohn RE. XVIII 4, στ. 1841 κ.έ., σήμερα εἶναι γνωστὲς καὶ ἄλλες λατρεῖες, ὅπως τοῦ Δία Ἐλευθερίου (Ἄ. Ὀρλάνδος, AE 1975, σ. 8 κ.έ., Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά), τοῦ Δία Ἐλαστέρου (Ν. Κοντολέων, AE 1948-49, σ. 1 κ.έ.), τοῦ Δία Ὑπερδεξίου, τῆς Ἀθηνᾶς Ὑπερδεξίας, τοῦ Ἀπόλλωνα Προστατηρίου καὶ τῶν Ὠρῶν (Ν. Κοντολέων, AE 1952, σ. 40 καὶ 53 κ.έ.), ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν αἰγυπτιακῶν θεοτήτων (Ἄ. Ὀρλάνδος, ὁ.π., σ. 11 κ.έ., ἀριθ. 9-10,

ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ βωμοῦ, μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ σωστότερα. Τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ δυὸ διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ νησιοῦ ἔχουμε μαρτυρία γιὰ τὶς Δορποφόρες, δείχνει πιθανὸν ὅτι ἡ λατρεία τους ἦταν διαδεδομένη⁴⁴.

Ἀπὸ τὸ ΒΑ. νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Πάρου, δίπλα στὸν αὐτοκινητόδρομο ποὺ πηγαίνει σήμερα ἀπὸ τὴν Παροικιά στὴ Νάουσα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ διακλάδωση γιὰ τὶς Λεῦκες⁴⁵, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἘΑι-Γιάννη, προέρχεται ἡ βάση μιᾶς ἐπιτύμβιας στήλης μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ : Ἐρασίφρων (Πί ν. 58). Ἡ βάση, ποὺ εἶναι ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο κάπως χοντρόκοκκο, μεταφέρθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Παροικιάς⁴⁶. Ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλεπιπέδου (μῆκος 0.49, ὕψος 0.265 καὶ μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.325 μ). Στὸ μέσο περίπου τῆς πᾶνω ὀριζόντιας πλευρᾶς τῆς ὑπάρχει ἓνας μεγάλος ὀρθογώνιος τὸρμος⁴⁷ (Πί ν. 58 β), μὲ διαστάσεις 0.17 × 0.10 καὶ βάθος 0.095 μ. Τὰ τοιχώματα τοῦ τὸρμου, ποὺ προφανῶς χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξη τῆς στήλης μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἐμβόλου, συγκλίνουν πρὸς τὰ κάτω, ἔτσι ὥστε οἱ διαστάσεις στὸ βάθος τοῦ τὸρμου νὰ μικραίνουν σὲ 0.165 × 0.08 μ. Ἀνάλογη μείωση πρὸς τὰ κάτω θὰ εἶχε λοιπὸν καὶ τὸ ἔμβολο τῆς στήλης. Παρὰ τὸ γεγονὸς τῆς μεγάλης φθορᾶς τῆς βάσης, σ' ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὴν ἀρχικὴ τῆς ἐπιφάνεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίσω κάθετη πλευρὰ τῆς⁴⁸. Τὸ ὄνομα Ἐρασίφρων, «χαραγμένο» ψηλὰ καὶ στὸ μέσο τῆς κάθετης μακριᾶς πλευρᾶς⁴⁹, ποὺ φυσικὰ ἀποτελεῖ καὶ τὴν κύρια ὄψη τῆς βάσης, δὲν ἦταν γνωστὸ ὡς σήμερα ἀπὸ τὴν Πάρο⁵⁰. Στὴν Πάρο συναντοῦμε τὰ συγγενικὰ ὀνόματα Ἐρασίφρων⁵¹ καὶ Ἐρασίπη⁵². Ἡ βάση μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ σχῆμα

σ. 14, ἀριθ. 14 καὶ σ. 26 κ.έ., ἀριθ. 46. Γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς λατρείας τῆς Ἐστίας μέσα στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Πάρου βλ. Γ. Δεσπίνης, ΑΔ 20 (1965) : Μελέται, σ. 119 κ.έ. καὶ ἰδιαίτερα 131 κ.έ.

44. Εἶναι κάπως δύσκολο νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι καὶ οἱ δυὸ ἐνεπίγραφες πλάκες τῆς Πάρου γιὰ τὶς Δορποφόρες προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό, ἀφοῦ βρίσκονται σὲ διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ νησιοῦ.

45. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο αὐτό, ἀμέσως βόρεια τῆς Καταπολιανῆς, βλέπει κανεὶς πολλὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τὸ ΒΑ. νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Πάρου. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ νεκροταφείου στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸν 7ο κιόλας αἰ. βλ. Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 245. Γιὰ τὸ νεκροταφεῖο αὐτό βλ. ἐπίσης Ο. Rubensohn, ΑΜ 26 (1901), σ. 222, Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 273 κ.έ., Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 463, Δ. Σκιλάρντι, ΠΑΕ 1974, σ. 183 καὶ τοῦ ἴδιου Journal of Field Archaeology 2 (1975), σ. 86 κ.έ.

46. Βρέθηκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτήματος τοῦ Π. Δημητρακόπουλου. Τὴ δημοσίευση τῆς ἐνεπίγραφης αὐτῆς βάσης μοῦ τὴν παραχώρησε ἡ κ. Κ. Δεσπίνη, ποὺ τὴν πρόσεξε καὶ φρόντισε γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου.

47. Ἡ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ τοῦ τὸρμου ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πλευρὰ τῆς βάσης 0.16, ἐνῶ ἡ μπροστινὴ του 0.105 μ., ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πλευρὰ τῆς βάσης.

48. Ὅπωςδὴποτε ἐλάχιστα πρέπει νὰ ἀπέχει ἡ σημερινὴ ἐπιφάνειά τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ.

49. Τὸ τελευταῖο γράμμα τοῦ ὀνόματος Ἐρασίφρων ἀπέχει ἀπὸ τὴ δεξιὰ ἀκμὴ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς 0.17, ἐνῶ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἀκμὴ 0.15 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἀκμὴ τῆς πλευρᾶς ἡ λέξι ἀπέχει 0.04 μ. Τὸ μῆκος τῆς λέξεως εἶναι 0.17 μ.

50. Τὸ συναντοῦμε, ὡπωςδὴποτε ὄχι συχνά, σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως π.χ. σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Ἄργος (IG² IV I, ἀριθ. 71, στ. 51). Πρόκειται γιὰ ἓνα Μεγαρέα (Ἐρασίφρων Σιμύλου), ποὺ ἀνῆκε στὴ φυλὴ τῶν Παμφύλων, μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς καλούμενες δωρικές φυλές.

51. IG XII 5, ἀριθ. 187. Τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι γενικὰ πιὸ συνηθισμένο. Βλ. π.χ. Inscriptiones Graecae II, V, ἀριθ. 19 καὶ I. Kirchner, Prosopographia Attica (1901), ἀριθ. 5029.

52. IG XII 5, ἀριθ. 186, στ. 11, 13, 19 καὶ ἀριθ. 227.

τῶν γραμμάτων⁵³ στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα ὀρισμένων γραμμάτων τῆς, π.χ. τοῦ Φ μετὰ τὴ μεγάλη κάθετη κεραία καὶ τὸ μικρὸ κύκλο στὴ μέση, μετὰ γράμματα ἀπὸ ἄλλες χρονολογημένες ἐπιγραφές τῆς Πάρου, ὅπως π.χ. τοῦ Πάριου Χρονικοῦ, ποῦ χρονολογεῖται στὰ 264/3⁵⁴. Γιὰ τὸ μνημεῖο ποῦ θὰ ἔφερε ἡ βάση αὐτῆ, μπορῶ νὰ πῶ, σύμφωνα μετὰ ἄλλα σύγχρονα παραδείγματα ποῦ ἔχουμε ἀπὸ τὴν Πάρο⁵⁵, ὅτι ἦταν μιὰ ἀπλή στήλη ἢ μιὰ στήλη μετὰ ἀνάγλυφη παράσταση. Τὸ τελευταῖο μοῦ φαίνεται περισσότερο πιθανό, ἐξαιτίας τῶν μεγάλων σχετικὰ διαστάσεων τοῦ τόρμου καὶ τῆς παρουσίας τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ στὴ βάση⁵⁶.

M. A. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

53. Τὸ ὕψος τοῦ μεγαλύτερου γράμματος, τοῦ Φ, εἶναι 0.023 καὶ τοῦ μικρότερου, τοῦ Ο, 0.010 μ.

54. Γενικά, ὅλα τὰ γράμματα τῆς λέξης *Ἐρασίφρων* μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μετὰ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ Πάριο Χρονικὸ (IG XII 5, ἀριθ. 444), ὅπως τὸ πολὺ μικρὸ καὶ κάπως ἀνοιχτὸ Ω ἢ τὸ Α, ποῦ ἔχει τὴν ὀριζόντια κεραία καμπύλη (πρβλ. Ἄ. Ὀρλάνδος, AE 1975, σ. 19 κ.έ., *Ἀρχαιολογικά Χρονικά*). Πολὺ στενὴ συγγένεια παρουσιάζουν τὰ γράμματα τοῦ *Ἐρασίφρων* καὶ μετὰ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς *Ἀρσινόης Φιλαδέλφου* (IG XII 5, ἀριθ. 264), ποῦ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου. Στὴν ἐπιγραφὴ αὐτῆ τὸ Ὅ ἔχει ὕψος 0.018 καὶ τὸ Φ 0.032 μ.

55. Γιὰ τὶς ἐπιτύμβιες στήλες ἀπὸ τὴν Πάρο καὶ γενικότερα ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ ὕστερα, βλ. M. T. Couilloud, BCH 98 (1974), σ. 397 κ.έ. καὶ 486 κ.έ. Βλ. ἐπίσης τῆς ἴδιας, Délos XXX, Les Monuments Funéraires de Rhénée (1974), 33 κ.έ. καὶ 261 κ.έ.

56. Στὶς μεταγενέστερες στήλες, ἥδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ., σὲ σπάνιες περιπτώσεις συναντοῦμε τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ μόνο του (βλ. π.χ. Couilloud, BCH 98 (1974), σ. 423, ἀριθ. 13 ἢ Délos, ὁ.π., πίν. 69,350. Γιὰ ἕνα σύγχρονο παράδειγμα ἀπὸ τὴν Πάρο, ποῦ πρέπει νὰ εἶναι κι' αὐτὸ ἐπιτύμβιο, βλ. Ἄ. Ὀρλάνδος, ὁ.π., σ. 18 κ.έ. ἀριθ. 24, εἰκ. 27.

ΛΑΞΕΥΤΗ ΙΧΘΥΟΔΕΞΑΜΕΝΗ ΣΤΑ ΦΕΡΜΑ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Πί ν. 59 - 66· Σ χ. 1)

Ένα παράξενο κατάλοιπο από την εποχή της ρωμαϊκής κατοχής της Κρήτης είναι οι παραθαλάσσιες λαξευτές ιχθυοδεξαμενές. Παλαιότερα ήταν γνωστές μόνο δύο τέτοιες ομάδες, μία στη βόρεια άκτι του νησιού, στη Χερσόνησο (Νομός Ήρακλείου), και μία στο Μόγλο (Νομός Λασιθίου), δημοσιευμένες από τους Sinclair Hood και John L. Leatham¹. Η μελέτη αυτή υπήρξε η πρώτη αλλά και η θεμελιώδης πραγματεία γύρω από το θέμα. Στις λίγες αυτές και όχι καλά διατηρημένες ιχθυοδεξαμενές προστέθηκε πρόσφατα μιὰ καινούρια, η μεγαλύτερη έως σήμερα γνωστή, στη Σητεία². Κοντά της έντοπίστηκαν ίχνη από πολλές, αλλά τελείως κατεστραμμένες δεξαμενές, που έδειχναν ότι εδώ υπήρχε η πιό σημαντική επιχείρηση στην Κρήτη για τη διατήρηση ζωντανών ψαριών και τη διανομή τους σε μιὰ κλίμακα ανάλογη με την τεράστια, όπως φαίνεται, ανάπτυξη της ψαροφαγίας μετά την τελευταία φάση της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, που είχε καταντήσει σωστή μανία, όπως αφηγούνται πολλά αρχαία ανέκδοτα³. Με τις ιχθυοδεξαμενές γενικά, τις ιδεώδεις διαστάσεις τους και το σωστό τρόπο λειτουργίας τους, ασχολούνται οι δύο Ρωμαίοι αγροτικοί συγγραφείς, ο Columella (VIII. 16-17) και ο Varro (III. 17).

Η έρευνα αυτών των λαξευμάτων στις συνήθως ψηλές βραχώδεις άκτες της Κρήτης, που είναι τόσο σπάνια όσο και ενδιαφέροντα, προχωρεί άρκετά με την πρόσφατη ανακάλυψη μιās ακόμα ιχθυοδεξαμενής, αλλά αυτή τη φορά στη νότια παραλία του νησιού, στο Λιβυκό Πέλαγος. Η θέση της δεξαμενής, ακριβώς 8 χλμ. προς Α. από την έξοδο της Ήραπέτρας, λίγο πριν από τα σύνορα με την Ήπαρχία Σητείας, στην περιοχή Στα Φέρμα, είναι γύρω στα 200 μ. προς Ν. από την έθνική οδό και το έξοχικό κέντρο Χαίτα-Κάκκου. Ο έντοπισμός της είναι δύσκολος, γιατί είναι χωμένη στα πανύψηλα βράχια της άκτης. Αυτός είναι ο λόγος, μαζί με το γεγονός ότι η έθνική οδός κατασκευάστηκε πρόσφατα, που το έντυπωσιακό αυτό μνημείο της αρχαιότητας δεν είχε γίνει νορίτερα γνωστό. Πρέπει να βρεθεί κανείς τελείως δίπλα του για να το δει (Πί ν. 65α).

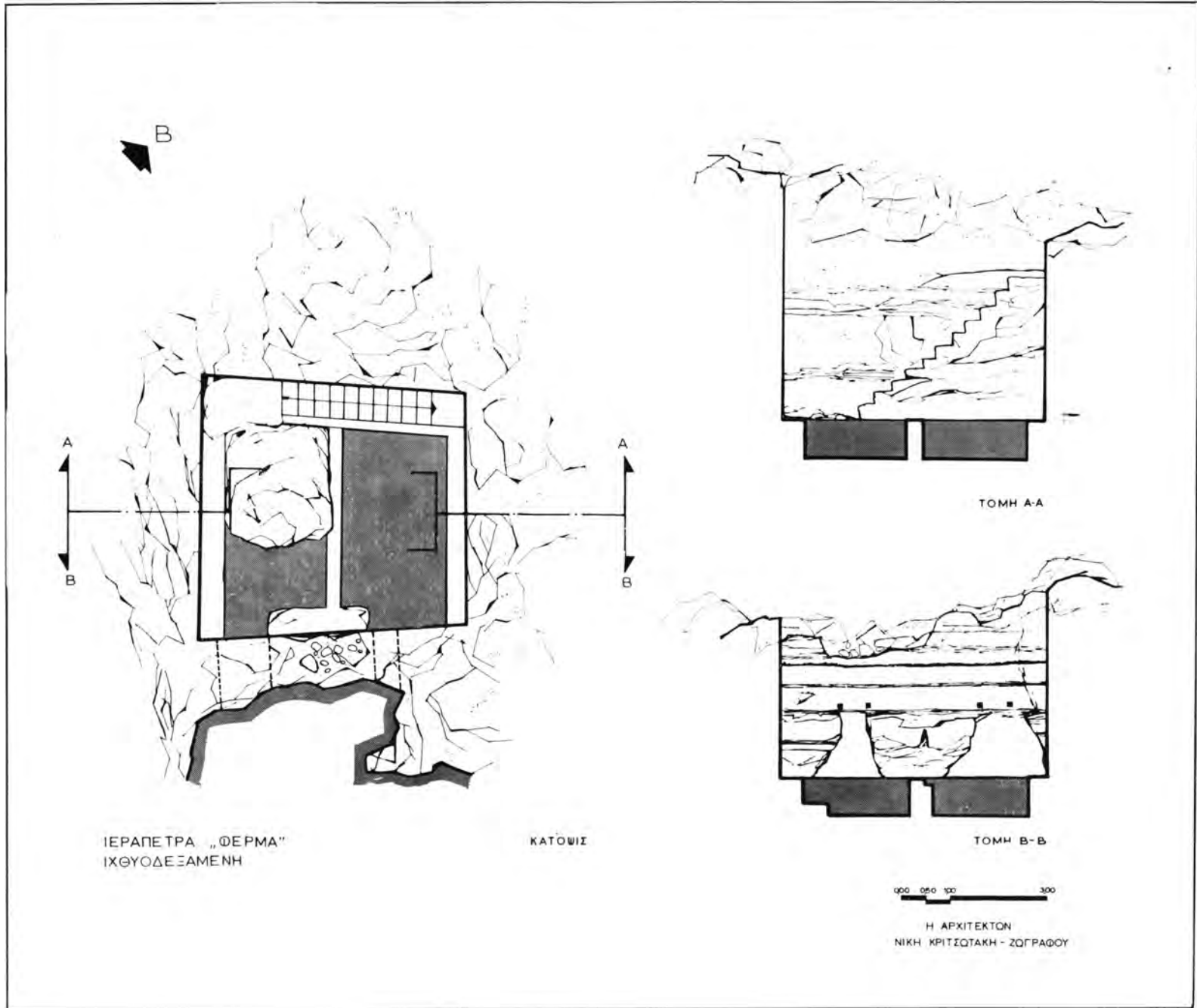
Η δεξαμενή σχηματίζεται από ένα βαθύτατο ορθογώνιο όρυγμα, για την ακρίβεια ελαφρότατα τραπεζοειδές, μιὰ πραγματική αίθουσα λαξευμένη στο βράχο (Σ χ. 1). Το μέγιστο ύψος — κατά τη βορειοδυτική γωνία — φθάνει τα 4.80 μ. Η βόρεια⁴ πλευρά έχει μήκος 5.45, η ανατολική 4.80, η παραθαλάσσια νότια 5.55 και η δυτική 5.50 μ. Η κατακόρυφη και άρκετά επιμελής λάξευση των τοιχωμάτων έκαμε πολυ φανερό τη

1. Sub-marine Exploration in Crete, 1955, BSA 53-4 (1958-9), σ. 264 κ.έ.

2. C. Davaras, Rock-cut Fish-tanks in Eastern Crete, BSA 69 (1974), σ. 87 κ.έ.

3. Πρβλ. Hood και Leatham, ό.π., σ. 264. Για τα ρωμαϊκά νίvaria πρβλ. J. Meirat, Marines anti-ques de la Méditerranée, 1964, σ. 135.

4. Για την ακρίβεια η βορειοδυτική πλευρά. Πρβλ. τον προσανατολισμό του Σ χ. 1.

Σχ. 1. Κάτοψη και τομές ιχθυοδεξαμενής.

φυσική στρωματογραφία τῶν πετρωμάτων (Πί ν. 59α-β, 60β, 65α), πού ἔχουν μιὰ μᾶλλον ἔντονη κλίση πρὸς τὴ θάλασσα.

Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς εἶναι λαξευμένη μιὰ σκάλα πλάτους 0.70 μ. μὲ δέκα σκαλοπάτια, ὕψους 0.30 μ. περίπου, τὸ καθένα. Τὰ σκαλοπάτια εἶναι ἄρκετὰ ἀπότομα, λαξευμένα μᾶλλον πρόχειρα γιὰ καθαρὰ πρακτικούς σκοπούς, σήμερα δὲ κάπως φθαρμένα. Ἡ σκάλα ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ὀρύγματος (Πί ν. 59β, 60α, γ, στ). Τὸ συνολικὸ τῆς ὕψος εἶναι σχεδὸν 3 μ.

Ἡ παραθαλάσσια πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς εἶναι ἡ νότια. Στὸ κάτω μέρος τῆς ἔχουν λαξευτεῖ σχεδὸν συμμετρικά δύο εἰσοδοὶ γιὰ τὸ θαλάσσιο νερό. Ἡ καθεμίᾳ τους ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα διαμέρισμα τῆς δεξαμενῆς, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (Πί ν. 61α, 62α-β). Αὐτὲς οἱ εἰσοδοὶ διευρύνονται αἰσθητὰ πρὸς τὰ κάτω, γιὰ νὰ ἐπιτρέπουν νὰ κυκλοφορεῖ πιὸ εὐκόλα τὸ νερό. Ἡ ἀνατολικὴ εἰσοδος ἔχει ὕψος 1.05 μ. καὶ πλάτος ἐπάνω 0.50 καὶ κάτω 1 μ. περίπου. Τὸ μῆκος τῆς μέσα ἀπὸ τὸ βράχο ὡς τὴ θάλασσα φθάνει γύρω στὸ 1 μ. Ἡ δυτικὴ εἰσοδος (Πί ν. 62β) ἔχει περίπου τὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὴν ἀνατολική, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερο πλάτος, ἐπάνω 1.20 καὶ κάτω 2.20 μ. Τὸ πλάτος αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ ἀρχικό, ἀλλὰ ὀφείλεται στὴν καταστροφὴ τοῦ βράχου σὲ μεγάλῃ ἔκτασιν κατὰ τὴ δυτικὴ παρεῖα τῆς εἰσόδου, ἀσφαλῶς ἐξαιτίας τῆς ἐνεργείας τῆς θάλασσας σὲ συνδυασμὸ μὲ φυσικὰ ρήγματα ἀνάμεσα στὰ στρώματα τοῦ πετρώματος, πού εἶναι ἀκόμα φανερά (Πί ν. 62β).

Πάνω ἀπὸ κάθε εἰσοδοὺ ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα ζευγάρι βαθιῆς ἐγκοπές, μὲ σχῆμα τετραγωνικὸ ἀκανόνιστο, διαστάσεων περίπου 0.10 μ., καὶ σχεδὸν τοῦ ἴδιου βάθους. Οἱ ἐγκοπές κάθε ζευγαριοῦ εἶναι σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. περίπου μεταξύ τους. Ἀσφαλῶς ἐδῶ στερεωνόταν ἓνα μᾶλλον πολὺπλοκο σύστημα ἀπὸ χάλκινα κιγκλιδῶματα ἢ δικτυωτά. Αὐτὰ εἶχαν σὰν προορισμὸ νὰ ἐμποδίζουν τὰ ψάρια νὰ διαφύγουν στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα, ἀφίνοντας ὅμως βέβαια ἐλεύθερη τὴν κυκλοφορίαν τοῦ νεροῦ. Φυσικά, τέτοια κιγκλιδῶματα δὲ σώζονται οὔτε ἐδῶ οὔτε ἄλλοῦ⁵, ἢ ὑπαρξή τους εἶναι ὅμως γνωστὴ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους συγγραφεῖς, ὅπως τὸν *Columella* (VIII. 17, 6), πού συνιστᾷ νὰ τοποθετοῦνται χάλκινα κιγκλιδῶματα μὲ μικρὲς ὀπές. Ἀνάλογα λαξεύματα γιὰ τὴν πλάγια στερέωση αὐτῶν τῶν κιγκλιδῶμάτων ἢ δικτυωτῶν ὑπάρχουν καὶ στὶς προσκείμενες πλευρὲς τῆς δεξαμενῆς. Ἐτσι, στὴ δυτικὴ πλευρᾷ, βλέπουμε ἓνα ἀκανόνιστο τετράγωνο, ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ ὑπάρχει ἓνα κάθετο αὐλάκι, ἄρκετὰ μεγάλο.

Ὁλος ὁ πυθμένας τῆς δεξαμενῆς σκεπάζεται ἀπὸ τὸ θαλάσσιο νερό, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα στενὸ πεζούλι, σὰν πεζοδρόμιο, κατὰ μῆκος ὅλων τῶν πλευρῶν. Τὸ πεζούλι αὐτὸ, πολὺ φθαρμένο σὲ διάφορα σημεῖα ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τῆς θάλασσας, ἔχει πλάτος 0.46 στὴ δυτικὴ πλευρᾷ καὶ 0.40 μ. στὴν ἀνατολική, ἐνῶ στὴ βόρεια πλευρᾷ, κάτω μὲν ἀπὸ τὴ σκάλα ἀπομένει μόνο μιὰ στενὴ λουρίδα πλάτους 0.10 μ., στὸ μέρος ὅμως ὅπου ἡ σκάλα τελειώνει καὶ ἀφίνει τὴ θέσιν τῆς στὸ πεζούλι, αὐτὸ πλαταίνει πολὺ καὶ φθάνει τὰ 0.90 μ. Τὸ πεζοδρόμιο αὐτὸ ἦταν βέβαια ἀπαραίτητο γιὰ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ φθάσει σὲ διάφορα σημεῖα τῆς δεξαμενῆς γιὰ ἐργασίες σχετικὲς μὲ τὴ λειτουργία τῆς, ὅπως

5. Στὶς ἰχθυοδεξαμενὲς τοῦ Μόχλου σώθηκε μιὰ λίθινη πλάκα μὲ κανονικὲς ὀπές, πού ἐκτελοῦσε αὐτὸ τὸ ἔργο: πρβλ. Hood καὶ Leatham, ὁ.π., σ. 275 πίν. 63 a.

τὸ καθάρισμα, βασικὰ ὅμως τὸ ψάρεμα τῶν ψαριῶν ἐκείνων ποὺ διαλέγονταν γιὰ νὰ δοθοῦν στὴν κατανάλωση. Γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ τὰ ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα θὰ ἦταν καμάκια καὶ ἀπόχες μὲ μακρύτατες λαβές. Στὴ μεγάλη δεξαμενὴ τῆς Σητείας ἐντοπίστηκε μάλιστα ἓνα εἶδος δωματίου, σὰν διάδρομος, λαξευμένου στὸ βράχο, μὲ ὕψος μεγαλύτερο ἀπὸ 3.50 μ., ὅπου φαίνεται ὅτι ἀποθήκευαν τέτοια σύνεργα ψαρικῆς μὲ τόσο μακριὰς λαβές⁶.

Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς χωρίζεται σὲ δύο διαμερίσματα μὲ ἓνα διαχώρισμα ἀπὸ φυσικὸ βράχο, ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ ἀλάξευτο στὴ μέση τῆς δεξαμενῆς, κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Τὸ διαχώρισμα αὐτὸ ἔχει πλάτος 0.50 καὶ βρίσκεται σήμερα σχεδὸν 0.30 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας (Πί ν. 61α-β, 62α καὶ 63α). Τὸ ὕψος του εἶναι 0.80 μ. περίπου. Αὐτὸ τὸ διαχώρισμα ἔχει τὸ ἀκριβές του παράλληλο στὴν ἰχθυοδεξαμενὴ τοῦ Μόχλου,—καὶ αὐτὴ χωρίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ δύο διαμερίσματα⁷. Τὸ διαχώρισμα τῆς δεξαμενῆς μας ἔχει κατὰ μῆκος του, ἐπάνω, καὶ πρὸς τὰ Δ. ἓνα εἶδος ἀναβαθμοῦ διαστάσεων 0.14 × 0.22 μ. Αὐτὸς ὁ ἀναβαθμὸς δὲ φαίνεται νὰ εἶχε ἄλλο προορισμὸ ἀπὸ τὴν στερέωση ἑνὸς ἐλαφροῦ κιγκλιδώματος, ἴσως ἀπὸ ξύλο ἢ καλάμια, ποὺ θὰ ἔδινε μεγαλύτερο ὕψος στὸ διαχώρισμα, ὥστε νὰ ἐμποδίζει τὰ ψάρια νὰ τὸ περνοῦν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κύματος καὶ νὰ μπαίνουν στὸ διπλανὸ διαμέρισμα, ἐπιτρέποντας ὅμως τὴν κυκλοφορία τοῦ νεροῦ, ἀπαραίτητη ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Ὅπως εἶπαμε, σὲ κάθε διαμέρισμα ἀντιστοιχεῖ καὶ μία εἴσοδος. Τὸ νερὸ μπαίνει στὴ δεξαμενὴ μὲ μεγάλη ὀρμὴ, ἔστω καὶ μὲ σχετικὰ ἀκύμαντη θάλασσα. Ἀρκετὲς φορὲς ἔγινε προσπάθεια νὰ πάρουμε φωτογραφίες μὲ ἀκίνητο τὸ νερὸ στὴ δεξαμενὴ, ἀλλὰ δὲν τὸ κατορθώσαμε, ἀκόμα καὶ μὲ τὸν καλύτερο καιρὸ. Παρὰ τίς ἀλλαγὲς στὴ στάθμη τῆς θάλασσας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τῆς δεξαμενῆς εἶχαν ἰδιαίτερη ἐπιτυχία στὸ ἔργο τους, ἀφοῦ τὸ νερὸ στὴ δεξαμενὴ ἀνανεωνόταν τόσο εὐκόλα καὶ γρήγορα, πράγμα ἀναγκαῖο γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία της. Μάλιστα οἱ Ρωμαῖοι συγγραφεῖς, ποὺ δίνουν τοὺς ἰδεώδεις κατασκευαστικούς προσδιορισμούς, συμβουλεύουν νὰ ὑπάρχουν εἴσοδοι καὶ κανάλια τουλάχιστον σὲ δύο πλευρὲς, γιὰ νὰ κυκλοφορεῖ πιὸ ἄνετα τὸ νερὸ (*Columella VIII. 17, 3*) καὶ νὰ δημιουργοῦνται μέσα στὴ δεξαμενὴ συνθήκες ὅσο γίνεται σὰν αὐτὲς τῆς θάλασσας (*Columella VIII. 17, 1*). Κάτι τέτοιο βλέπουμε στὶς ἄλλες ἰχθυοδεξαμενὲς τῆς Κρήτης⁸, ἐδῶ ὅμως μιὰ πιὸ πολύπλοκη διάταξη δὲ θὰ ἦταν μόνον ἀδύνατη ἀλλὰ καὶ ἄχρηστη, μὲ τὴ μεγάλη κινητικότητα ποὺ ἔχει τὸ νερὸ.

Στὴ δεξαμενὴ τῆς Σητείας, μερικὲς σειρὲς ἀπὸ τρύπες στὸ βράχο φανέρωσαν ὅτι ἀρχικὰ ὑπῆρχε μιὰ ἐλαφριά στέγη⁹, ποὺ ἀσφαλῶς ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ νὰ διατηρεῖ ψυχρὸ τὸ νερὸ καὶ νὰ ἀποφεύγεται ἡ ὑπερθέρμανση ἀπὸ τὸν ἥλιο κατὰ τοὺς καλοκαιρινὸς μῆνες, ποὺ θὰ εἶχε βλαβερὴ ἐπίδραση στὰ ψάρια¹⁰. Ἦδη ἀπὸ χρόνια εἶχαν ὑποθέσει ὅτι θὰ ὑπῆρχε κάποιον εἶδος στέγης καὶ στὶς δεξαμενὲς τῆς Χερσονήσου, ἂν καὶ δὲ βρέθηκαν ἴχνη της¹¹. Οὔτε στὴ δεξαμενὴ τῆς Ἱεραπέτρας βρίσκονται ἴχνη, ἴσως ὁμοῦ

6. Davaras, ὁ.π., σ. 89 εἰκ. 2 κάτω δεξιά.

7. Hood καὶ Leatham, ὁ.π., σ. 275 εἰκ. 5.

8. Hood καὶ Leatham, ὁ.π., σ. 250. Davaras, ὁ.π., σ. 92.

9. Davaras, ὁ.π., σ. 92.

10. Πρβλ. *Columella VIII. 17, 3-4*.

11. Hood καὶ Leatham, ὁ.π., σ. 270.

δὲ θὰ ἦταν ἀπαραίτητη στέγη, ἀφοῦ τὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς εἶναι τόσο ψηλά καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφανείας τοῦ νεροῦ βρίσκεται συνεχῶς στὴ σκιά, ἀκόμα καὶ τὸ μεσημέρι. Ἐνδεχομένως, γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶχαν χτίσει ἕνα τοιχάριο πρὸς τὴ μεσημβρινὴ μεριά, πάνω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς, ποῦ εἶναι ἀρκετὰ χαμηλότερη ἀπὸ τὶς ἄλλες, ἐξαιτίας τῆς κατωφέρειας τοῦ βράχου. Σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ πάντως ὑπῆρχαν ἐπικτίσματα, ὅπως φανερώνουν διάφορα λαξεύματα στὸ βράχο (Πί ν. 66α-β πάνω).

Σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος εἶναι σκεπασμένο ἀπὸ ἕνα πελώριο βράχο, ποῦ κατακλύησε ἀπὸ ψηλά, ἴσως ἀπὸ κάποια δυνατὴ σεισμικὴ δόνηση καὶ μᾶλλον ἀφοῦ ἡ δεξαμενὴ εἶχε πιά ἐγκαταλειφθεῖ (Πί ν. 60δ, κάτω ἀριστερά, 60στ κάτω, 61β, 62α, 64β καὶ 65β).

Στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῆς δεξαμενῆς δὲ βρίσκονται ἄλλες δεξαμενές, οὔτε ἴχνη κτηρίων ἢ ὄστρακα. Στὴν παρακείμενη ὁμως πρὸς τὰ ΒΔ. ἰδιοκτησία Κάκκου, ὑπάρχουν τὰ σχεδὸν βέβαια ἴχνη ἐνὸς λατομείου, προφανῶς Ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ νέα δεξαμενὴ στὴν Ἱεράπετρα εἶναι πραγματικὰ μνημειῶδες ἔργο, ἕνα ἐντυπωσιακὸ κατασκεῦασμα ἀσύγκριτα πρὸς καλοδιατηρημένο ἀπὸ κάθε ἄλλο τοῦ εἶδους του. Καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της δίνει νέα στοιχεῖα γύρω στὸ πρόβλημα τῆς διαφορᾶς τῆς στάθμης τῆς θάλασσας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ στάθμη αὐτὴ σὲ ὅλους τοὺς ὠκεανούς καὶ τὶς θάλασσες τοῦ κόσμου ὑψώθηκε κάπως, ἐξαιτίας τῆς βαθμιαίας τήξεως τῶν πάγων στοὺς πόλους. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Κρήτη ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι πολλοὶ οἰκισμοὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ μεταγενέστεροι εἶναι σήμερα βυθισμένοι. Παλαιότερα εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ θεωρία ὅτι ἡ Κρήτη σὲ ὅλο της τὸ μήκος ἔστριψε κανονικὰ γύρω ἀπὸ ἕναν ἄξονα κατὰ τὸ κέντρο της ἀπὸ Β. πρὸς Ν., σὲ τρόπον ὥστε ἡ μὲν ἀνατολικὴ ἄκρη της νὰ βυθιστεῖ, ἡ δὲ δυτικὴ νὰ ὑψωθεῖ. Εἶναι γεγονός ὅτι διάφορες γεωλογικὲς ὠθήσεις ὑψωσαν πολὺ τὴ δυτικὴ ἀκτὴ, σὲ σημεῖο ὥστε, παρὰ τὴ γενικὴ ὑψωση τῶν θαλασσῶν, ἡ ἀρχαία ἰσαλὴ γραμμὴ νὰ φαίνεται σήμερα πολὺ ψηλὰ στοὺς βράχους τῆς παραλίας, τὸ δὲ λιμάνι τῆς Φαλάσαρνας νὰ εἶναι τελείως στεγνόν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ στάθμη τῆς θάλασσας καὶ σὲ συγκεκριμένους τόπους τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Κρήτης, ὅπως ἡ Χερσόνησος, ὁ Μόχλος καὶ ἡ Σητεία, καθόλου δὲ δείχνει ὅτι ὅσο πρὸς Α. βρίσκεται ἕνας χώρος, τόσο πρὸς βυθισμένος εἶναι σήμερα, ἂν εἶναι καθόλου βυθισμένος. Ἐτσι, ἡ μὲν θεωρία τῆς στροφῆς τῆς Κρήτης γύρω ἀπὸ ἕναν ἄξονα δὲν μπορεῖ πλέον νὰ σταθεῖ, εἶναι ὁμως φανερό ὅτι κάθε σημεῖο ἢ τμήμα τῆς ἀκτῆς ἀποτελεῖ εἰδικὴ περίπτωση, ποῦ θὰ πρέπει νὰ σπουδάζεται καὶ νὰ σημειώνεται προσεκτικὰ γιὰ μιὰ μελλοντικὴ στατιστικὴ¹².

Ἐξάλλου, ἡ γενικὴ στάθμη τῆς θάλασσας ὑψώθηκε, ὅπως φαίνεται, 1 μ. περίπου ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Στὴν περίπτωση τῆς μεγάλης ἰχθυοδεξαμενῆς τῆς Σητείας ὑπάρχουν ἐνδείξεις νὰ πιστεύουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἡ ξηρὰ ὄχι μόνο δὲ βυθίστηκε, ἀλλὰ ὑψώθηκε καὶ αὐτὴ κατὰ 1.40 μ., ἔτσι ὥστε ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα ν' ἀλλάξει τελικὰ μόνο κατὰ 0.40 μ.¹³.

12. Γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα πρβλ. Davaras, ὅ.π., σ. 91 καὶ σημ. 18, ὅπου ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. D. J. Blackman, Evidence of sea level change in ancient harbours and coastal installations εἰς D. J. Bl. Marine Arch. 1973, σ. 115-139.

13. Davaras, ὅ.π., σ. 91.

Νέες ενδείξεις στο γενικό αυτό πρόβλημα δίνει και η ιχθυοδεξαμενή της Ίεραπέτρας. Έδω είναι φανερό ότι το μεσαίο διαχώρισμα που δημιουργεί τα δύο διαμερίσματα της δεξαμενής δε θα είχε λόγο υπάρξεως, αν αυτά τα διαμερίσματα είχαν ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ τους. Θα πρέπει να δεχτούμε ότι στο καθένα τοποθετούσαν διαφορετικά είδη ψαριών, που να μπορούν να συμβιώνουν χωρίς ενόχληση ή κίνδυνο, ή έστω τοποθετούσαν μεγαλύτερες ομάδες, αφού δεν μπορούσαν να δημιουργήσουν σειρές από ιχθυοδεξαμενές, όπως στη Σητεία, ή τα πολλά διαμερίσματα (*piscinae loculatae*) που συνιστά ο Varro¹⁴ ή που υπάρχουν σήμερα στην Ίαπωνία. Στην ιχθυοδεξαμενή μας αυτό το μεσαίο διαχώρισμα είναι σήμερα 0.30 μ. περίπου βαθύτερα από τη στάθμη της θάλασσας, ενώ κανονικά έπρεπε να είναι τουλάχιστον ίσο με αυτή ή και ψηλότερο. Έπομένως, έχουμε ουσιαστική διαφορά 0.30-0.50 μ. από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας. Αφού όμως η γενική στάθμη των θαλασσών υψώθηκε κατά 1 μ., όπως πιστεύεται, πρέπει να δεχτούμε ότι και η ξηρά στη θέση της δεξαμενής της Ίεραπέτρας ανυψώθηκε κατά 0.50 μ. περίπου από τους Ρωμαϊκούς χρόνους έως σήμερα. Έτσι και έδω έχουμε το ίδιο γενικό συμπέρασμα που προέκυψε και στη Σητεία, την ανύψωση του εδάφους, αλλά σχεδόν κατά 1 μ. λιγότερο, δηλαδή κάτω από τη στάθμη της θάλασσας και όχι πάνω από αυτή.

Το συμπέρασμα είναι — τελείως προσωρινό όμως, αφού τα στατιστικά δεδομένα είναι ακόμα ελάχιστα — ότι η Ανατολική Κρήτη, σε γενικές γραμμές, ακολούθησε τη Δυτική στο φυσικό αυτό φαινόμενο ανυψώσεως της επιφανείας της, αλλά συγκριτικά σε πολύ μικρότερο βαθμό και με αρκετές διαφορές από τόπο σε τόπο.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

14. III, 17, 4: «...ubi dispares disclusos habent pisces...».

ΝΕΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ¹

(Πί ν. 67-69· Σχ. 1-4)

Κατά τή διάνοιξη πελμάτων για τή θεμελίωση πολυκατοικίας, στή συμβολή τῶν ὁδῶν Φιλίππου Δραγούμη 2 καί Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τετρακόσια μέτρα δυτικά ἀπό τή Ροτόντα (Σχ. 1, ἀριθ. 1), ἀποκαλύφθηκαν τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1974 λείψανα παλαιῶν κτισμάτων. Τά ὄριά τους συμπίπτουν μέ τίς οἰκοδομικές γραμμές τῶν σημερινῶν ὁδῶν· ἔτσι, καταλήγει ὁ ἐρευνητής στή σκέψη ὅτι πιθανόν στήν περίπτωση αὐτή νά ἔχει διατηρηθεῖ ἡ ρυμοτομία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης. Ἡ ἄποψη αὐτή ἐνισχύεται, τουλάχιστον γιά τήν ὁδὸ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ἀπό τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1965 εἶχαν βρεθεῖ, στή συμβολή της μέ τήν ὁδὸ Ἀρμενοπούλου (Σχ. 1, ἀριθ. 2), 100 μ. βορειότερα ἀπὸ τὸ τωρινὸ οἰκόπεδο, ἀνάλογα κτίσματα μέ ἴχνη τοιχογραφιῶν². Καί ἐκεῖ πάλι ὁ ἕνας τοῖχος ἀκολουθοῦσε ἀκριβῶς τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ παραπάνω δρόμου³.

Ἀπὸ τήν ἔρευνα πού ἀνέλαβε ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης διαπιστώθηκε ὅτι τὰ κτίσματα, μέ βάση τή μορφή τῆς τοιχοδομίας, τὰ πάχη τῶν τοίχων καί κυρίως τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο οἱ τοῖχοι συνδέονται μεταξύ τους, εἶναι δυνατόν νά ἀποδοθοῦν σὲ δύο διαδοχικές φάσεις (βλ. Σχ. 2, ὅπου σημειώνονται καί ὅλες οἱ διαστάσεις).

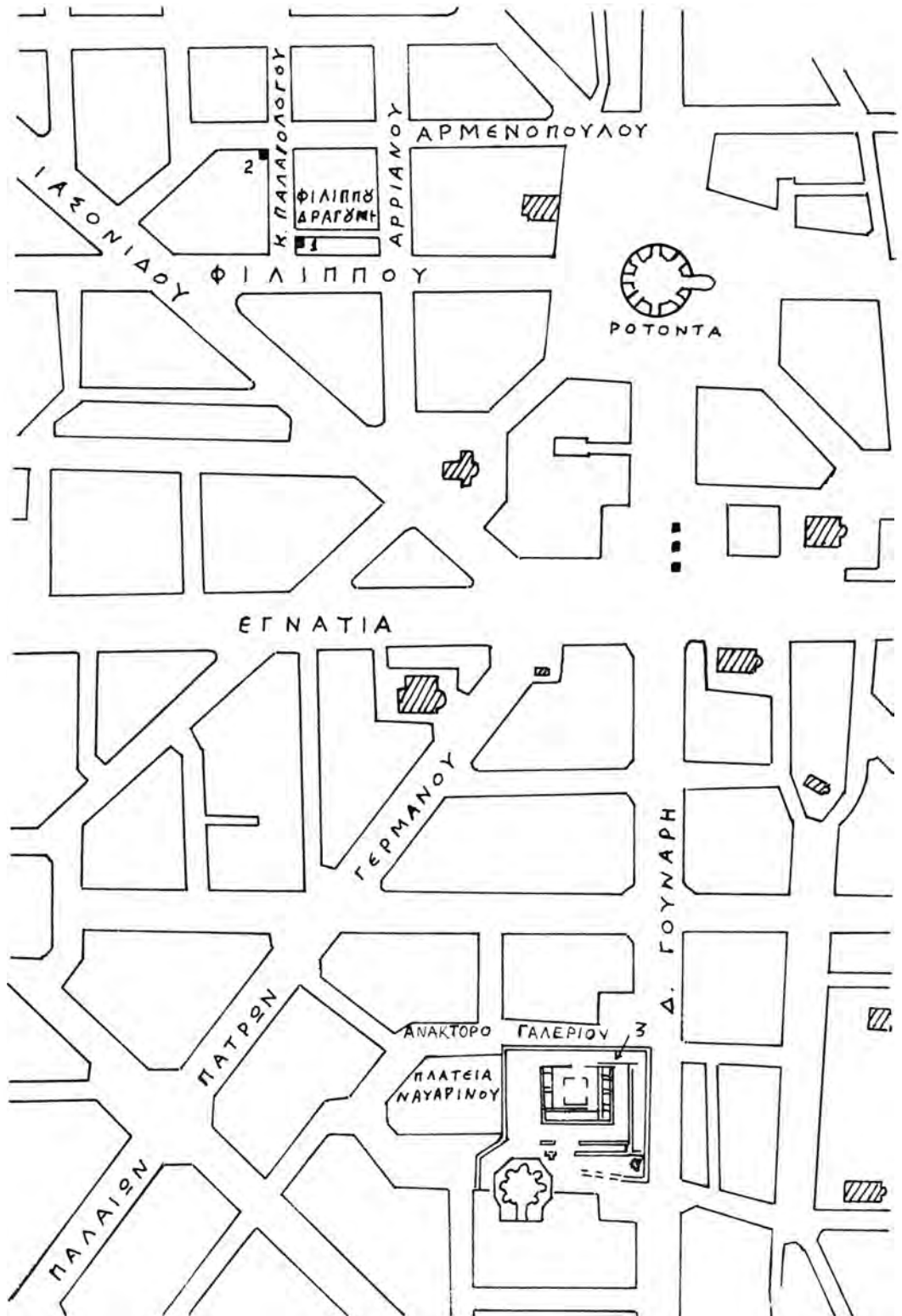
Στήν πρώτη φάση, πού εἶναι καί ἡ πιὸ σημαντική, ἀνήκει ἕνα μεγάλο ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα μέ τοίχους ἀπὸ ἐπιμελημένη ἀργολιθοδομή καί κουρασάνι. Σώθηκαν τὸ κατώτατο μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καί, σὲ δύο σημεῖα, ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ βόρειο. Στὸν τελευταῖο τοῖχο πιθανόν νά ὑπῆρχαν ἀνοίγματα, ἂν κρίνει κανεῖς ἀπὸ τοὺς λαμπάδες πού δημιουργοῦνται στὰ σωζόμενα τμήματά του. Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῶν τοίχων εἶναι ἐπιχρισμένη μέ ἀσβεστοκονίαμα, τοῦ δυτικοῦ μάλιστα καλύπτεται καί μέ τοιχογραφίες, γιά τίς ὁποῖες θά γίνει λόγος ἐκτενέστερα παρακάτω.

Τὸ δάπεδο τοῦ κτηρίου βρίσκεται σὲ βάθος 10 μ. περίπου ἀπὸ τή στάθμη τῶν ὁ-

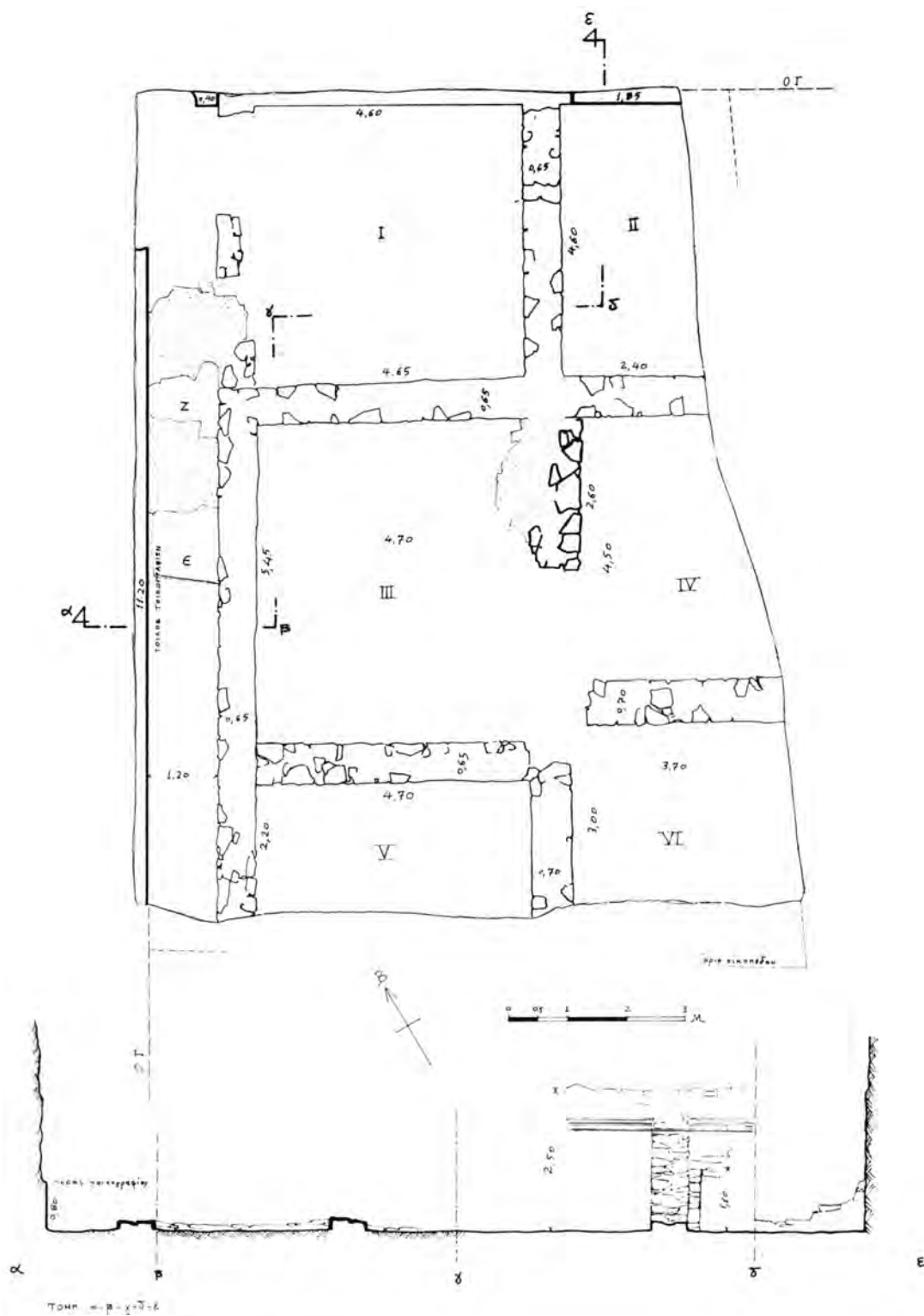
1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἐφορο κ. Παῦλο Λαζαριδῆ πού μοῦ παραχώρησε τή δημοσίευση τοῦ ὄλικοῦ.

2. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἀδημοσίευτα. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν συνάδελφο κ. Χαράλαμπο Μπακιρτζῆ, τὸν ὁποῖο καί εὐχαριστῶ.

3. Ἡ σημερινὴ ὁδὸς Κωνσταντίνου Παλαιολόγου δὲν ἄλλαξε βασικά ὕστερα ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1917. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μέ τὰ εὐρήματα τῶν δύο οἰκοπέδων συμφωνεῖ μέ τίς ἀπόψεις τοῦ H. von Schoenebeck, *Die Stadtplanung des römischen Thessalonike, Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 1940*, σελ. 478 κ.έ.) καί τοῦ M. Vickers (*Hellenistic Thessaloniki*, *JHS* 92 (1972), σελ. 156 κ.έ. *Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki*, Ἀρχαία Μακεδονία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Α' διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 239 κ.έ.), οἱ ὁποῖοι προσπάθησαν νά ταυτίσουν τοὺς δρόμους καί τὰ οἰκοδομικά τετράγωνα τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1917, μέ τοὺς δρόμους καί τὰ τετράγωνα τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Σχ. 1. Θεσσαλονίκη. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής Ροτόντας και ανάκτορου του Γαλερίου.
(Κλ. 1:10.000).

Σχ. 2. Κτίσματα οικοπέδου οδών Φιλίππου Δραγούμη και Κων. Παλαιολόγου. Κάτοψη και τομή. Οι παλιές γραμμές στην κάτοψη χαρακτηρίζουν την πρώτη φάση και οι λεπτές τη δεύτερη.

δῶν. Ἐντοπίσθηκε μόνο τὸ ὑπόστρωμά του ἀπὸ κουρασάνι, κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ σ' ἓνα σημεῖο, στὸ κέντρο περίπου τοῦ οἰκοπέδου.

Στὴ δευτέρα φάση, ὅταν καταστράφηκε τὸ προηγούμενο κτήριο, ὁ χῶρος του χρησιμοποιήθηκε καὶ πάλι, ὄχι ὅμως ἐνιαῖος, ἀλλὰ ἀφοῦ χωρίστηκε μὲ μεσότοιχους σὲ ἕξι τουλάχιστον ὀρθογώνια διαμερίσματα⁴ (ἀριθ. I - VI). Στὸ βόρειο ὄριο τοῦ οἰκοπέδου, οἱ νέες κατασκευές ἔχουν περικλείσει τὰ ὑπολείμματα τοῦ παλαιοῦ τοίχου, ἐνῶ στὰ δυτικά ὁ τοίχος τῆς πρώτης περιόδου ἔμεινε ἀνέπαφος, γιατί ὁ ἀντίστοιχος νεώτερος θεμελιώθηκε ἀνατολικότερα, καταστρέφοντας μόνο τὸ ἀρχικὸ δάπεδο. Ἀπὸ τὰ κτίσματα τῆς δευτέρας φάσεως σώζονται σχεδὸν οἱ ὑποθεμελιώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ τοίχου στὴ βόρεια πλευρά, ὅπου διακρίνεται καὶ ἡ ὀλοκληρωμένη μορφή τῆς τοιχοδομίας: ἀργολιθοδομὴ ποὺ διακόπτεται ἀπὸ ζώνη μὲ τρεῖς σειρές πλίνθων καὶ ἔχει γιὰ συνδετικὸ ὑλικὸ κουρασάνι.

Τὸ συνολικὸ ἔμβαδὸν τῶν κτηρίων δὲν ἐξακριβώθηκε, γιατί συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὶς διπλανές παλαιές οἰκοδομές. Τὸ γεγονὸς αὐτό, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη κι ἄλλων στοιχείων δὲν ἐπιτρέπουν νὰ καθοριστῆ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὁ προορισμὸς τους, ἢ διάταξη ὅμως τῶν χώρων τους ταιριάζει περισσότερο σὲ κοσμικὰ παρὰ σὲ λατρευτικὰ οἰκοδομήματα. Ἴσως εἶναι κατοικίες ἢ καταστήματα ἢ ἀκόμη καὶ δημόσια κτήρια.

Τὸ σπουδαιότερο εὔρημα τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε μιὰ σειρά τοιχογραφιῶν, ποὺ ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, κοσμοῦν τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς πρώτης περιόδου (Πί ν. 67α· Σ χ. 3 - 4). Μολονότι διατηρήθηκε μόνο τὸ κατώτατο μέρος τους (μέχρι μῆκ. 11, μέγ. ὕψ. 0.80μ.), καὶ αὐτὸ μὲ σημαντικὲς φθορές, εἶναι ὥστόσο δυνατόν νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ σύνολο τῆς διακοσμῆσεως.

Οἱ τοιχογραφίες ἀπομιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου διαιρεῖται σὲ μεγάλους ὀρθογώνιους πίνακες, ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ στενοὺς κατακόρυφους πεσσούς. Σώζονται τέσσαρες ὀρθογώνιοι πίνακες καὶ ἰσάριθμα πεσσόσχημα χωρίσματα ἀνάμεσά τους (Πί ν. 67 α-γ, 68 α-β· Σ χ. 3 - 4). Γραμμὲς καὶ ταινίες πλαισιώνουν τὰ κύρια θέματα. Ἡ διακόσμηση φαίνεται γενικὰ νὰ στηρίζεται πάνω σὲ μιὰ ταινία, εἶδος τοιχοβάτη (ὕψ. 0.30 μ.), ποὺ ἔχει γιὰ ἐπίστεψη λεπτὲς παράλληλες γραμμὲς, ὑποδήλωσι ἴσως κυματίου. Τὰ χρώματα εἶναι: ὑπόλευκο, κίτρινο ὄχρα, βαθυπόρφυρο, τεφρόφαιο, πορτοκαλί, κεραμιδί καὶ μαῦρο.

Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ δύο πρὸς Ν. πίνακες, ὑπ' ἀριθ. I-II (Πί ν. 67 β-γ· Σ χ. 3 - 4), ἀπομιμοῦνται μαρμάρινες πλάκες μὲ πολύχρωμες φλέβες, ποὺ ἀποδίδονται μὲ πλατιῆς κηλίδες, λεπτὲς πινελιές, γραμμὲς καὶ τριγωνικὰ σχέδια. Ἀντίθετα, τὰ δύο πρὸς Β. ὀρθογώνια, ἀριθ. III - IV (Πί ν. 68 α-β· Σ χ. 3 - 4), εἶναι μονόχρωμα, χωρὶς τὴν παραμικρότερη ἄλλη διακόσμηση. Πρέπει νὰ τονιστῆ ἰδιαίτερα ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν διαφορὰ ποὺ παρατηρεῖται στὰ ἐπὶ μέρους διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν μεγάλων ὀρθογωνίων, ὑπάρχει διαφορὰ κυρίως στὸν τρόπο ἐκτελέσεώς τους. Τῶν δύο πρώτων (ἀριθ. I - II) τὰ χρώματα εἶναι ἔντονα, οἱ γραμμὲς παχιές καὶ ἡ σχεδίαση σταθερή, σὲ ἀντίθεση μὲ

4. Παρατηρήθηκε ὅμοια διαδοχὴ κτηρίων μὲ χρῆση καὶ συμπλήρωση παλαιότερων στοιχείων καὶ ὑποδιαίρεση χώρων μὲ νέους μεσοτοιχοὺς στὸ οἰκόπεδο Ἄντ. Βεληκᾶ, ὁδὸς Σωκράτους (Φ. Πέτσα, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σελ. 303, Πίν. 313β. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Χρονικά Ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά 14 (1974).

τά θαμπά χρώματα, τις λεπτές γραμμές και το άβέβαιο σχέδιο τών δύο τελευταίων, αριθ. III - IV.

Ἡ άνομοιογένεια αὐτὴ θά μπορούσε ἴσως νά ἐξηγηθεῖ, ἂν δεχτεῖ κανεῖς ὅτι τὰ δύο πρὸς Β. ὀρθογώνια ἔμειναν ἡμιτελῆ, γιὰ ἓναν ὀποιοδήποτε λόγο. Εἶναι ἔνδεχομένο ὅμως νά ὑπῆρχαν καὶ δύο τεχνίτες πού δούλεψαν βέβαια παράλληλα πάνω σ' ἓνα κοινὸ σχέδιο, τὸ ἐφάρμοσαν ὅμως ὁ καθένας ἀνάλογα μὲ τὴ δική του πείρα καὶ δεξιοτεχνία.

Τὸ διακοσμητικὸ σύστημα τῶν τοιχογραφιῶν μὲ τὴ διαίρεση τῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων σὲ διάχωρα, πού ἀπομμοῦνται πολὺχρωμη μαρμάρινη ἐπένδυση καὶ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα σὲ πεσσούς (Inkrustationsstil) ἢ σὲ κίονες (Architekturstil) συναντᾶ κανεῖς σὲ εἰδωλολατρικά, ἀλλὰ καὶ σὲ χριστιανικά μνημεῖα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, ὅπως τάφους, κοσμικά καὶ λατρευτικά οἰκοδομήματα πού ἤρθαν στὸ φῶς μὲ τις ἀνασκαφές, σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἄλλοτε Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας⁵. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος καὶ προπάντων ἡ Θεσσαλονικὴ ἔχουν νά ἐπιδείξουν στὸν τομέα αὐτὸν μερικὰ χαρακτηριστικά παραδείγματα. Στίς ὡς τὸ 1965 γνωστὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωγραφικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, αὐτὲς πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ καὶ ταξινομηθεῖ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Στυλ. Πελεκανίδη⁶, θά μπορούσαν νά προστεθοῦν καὶ οἱ παρακάτω τοιχογραφίες, πού βρέθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ 1965: (α) τοῦ οἰκοπέδου στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Κ. Παλαιολόγου - Ἀρμενοπούλου⁷ (Σ χ. 1, ἀριθ. 2), (β) τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Ἐγνατίας 94⁸, (γ) τῶν κτισμάτων στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ἁγ. Δημητρίου-Σοφοκλέους⁹, (δ) ἡ ζωγραφικὴ διακόσμηση ἑνὸς παλαιοχριστιανικοῦ κτίσματος στὴ Λάρισα¹⁰, (ε) τῆς βασιλικῆς Α στὴν Ἐδεσσα¹¹, (στ) τῆς βασιλικῆς στὸ Πανόραμα¹² Θεσσαλονίκης, (ζ) τοῦ κοσμικοῦ κτίσματος κάτω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου στὴ Νέα Ἀγχιάλο¹³ καί, τέλος, (η) ἑνὸς μεγάλου κτηρίου πού ἀποκαλύφθηκε στίς ἀρχές τοῦ 1976 στὸ προαύλιο τῶν Δημοτικῶν Σφραγείων τοῦ Ἀργους Ὁρεστικοῦ.

Ἄν συγκρίνει κανεῖς τις ἐξεταζόμενες τοιχογραφίες μὲ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου¹⁴ (Σ χ. 1, ἀριθ. 3), θά παρατηρήσει καὶ ἐκεῖ τὴν ἴδια διακοσμητικὴ ἀρχή, τὴ διαίρεση δηλαδὴ τῆς ἐπιφάνειας σὲ διάχωρα καὶ ἐνδιάμεσους πεσσούς, ἀλλὰ μὲ βασικὸ γνῶρισμα τὴ χρωματικὴ ἐναλλαγή, χωρὶς τὴν προσπάθεια ἀποδόσεως τῶν φλεβώσεων τῶν μαρμάρων. Ὑπάρχουν μερικὰ κοινὰ χρώματα ἀνάμεσα στὰ δύο ζωγραφικὰ σύνολα,

5. Γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου βλ. τις ἀνακινῶσεις στὰ Akten des VII. internationalen Kongress für christliche Archäologie, Trier 1965 τῶν J. Kollwitz (Die Malerei der konstantinischen Zeit, ὁ.π., σελ. 29 κ.έ.), L. De Bruyne (La peinture ciméteriale constantinienne, ὁ.π., σελ. 159 κ.έ.) καὶ S. Pelekanides (Die Malerei der konstantinischen Zeit, ὁ.π. σελ. 215 κ.έ.), ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

6. S. Pelekanidis, ὁ.π.

7. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

8. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σελ. 382.

9. Τὰ κτίσματα αὐτὰ ἀποκαλύφθηκαν στὰ τέλη τοῦ 1975 καὶ θά δημοσιευθοῦν στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου τοῦ ἀντίστοιχου ἔτους.

10. Δ. Θεοχάρη, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σελ. 316, Πίν. 375 α-γ.

11. Μ. Μιχαηλίδη, Παλαιοχριστιανικὴ Ἐδεσσα, ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σελ. 206, Πίν. 88β.

12. Εὐθ. Τσιγαρίδα, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

13. Π. Λαζαρίδη, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου, ΠΑΕ (1973): σελ. 31, πρβλ. πίν. 19β.

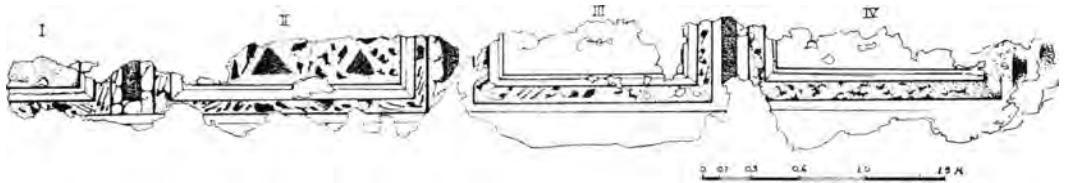
14. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 217 κ.έ., εἰκ. 3. Πρβλ. καὶ Φ. Παπαδοπούλου, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σελ. 332, Πίν. 377α καὶ 378α, β.

ὅπως τὸ βαθυπόρφυρο καὶ τὸ κίτρινο. Ὁ χρωματισμὸς τῶν τοιχοβατῶν διαφέρει: τοῦ ἀνακτόρου εἶναι πράσινος, ἐνῶ τοῦ οἰκοπέδου ὑπόλευκος.

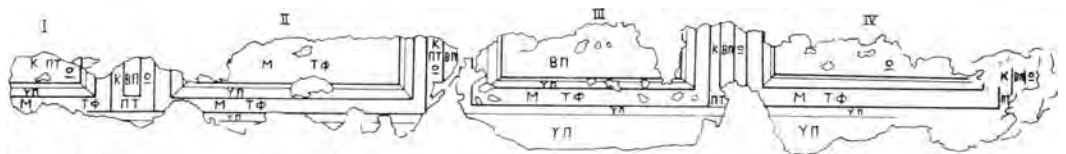
Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου ἀποτελοῦν ἀπλοποίηση τοῦ δευτέρου πομπηιανοῦ στυλ, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ πραγματικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ κυρίως χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ κιονοστοιχίας, ὅπως παρατήρησε ὁ Πελεκανίδης¹⁵, διορθώνοντας τὴν ἐσφαλμένη ἀποψη τοῦ F. Gerke. Στὸ ἴδιο λάθος ἔπεσε, ἀκολουθώντας τὸν Gerke, καὶ ὁ J. Kollwitz¹⁶.

Ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ τοιχογράφηση τοῦ ἀνακτόρου ὑπολογίζεται ὅτι ἐγίνε στὴν περίοδο 292 - 305¹⁷.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ οἰκοπέδου, μὲ τὴν ἀπομίμηση πραγματικῆς ὀρθομαρμάρωσης, ἐντάσσονται στὸ λεγόμενο «Inkrustationsstil». Τοιχογραφίες τοῦ τύπου αὐτοῦ

Σχ. 3. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τῶν τοιχογραφιῶν.

σ Ὀσπρα
κ Κεραμίδι
πτ Πορτοκαλί
μ Μαύρο
τφ Τεφρόφαλο
γπ Ὑπόλευκο
βπ Βαθυπόρφυρο

Σχ. 4. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τῶν τοιχογραφιῶν καὶ γραμμικὴ παράστασή της μὲ ὑποδήλωση τῶν χρωμάτων.

βρίσκει κανεὶς καὶ σ' ἄλλα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως στὴν οἰκία τῆς ὁδοῦ Σωκράτους καὶ σὲ ἀρκετοὺς τάφους, κυρίως τῆς περιοχῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Στὰ παραπάνω ἔργα, ἡ ὀρθομαρμάρωση ἔχει κάπως διαφορετικὴ δομὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ οἰκοπέδου, χωρὶς μάλιστα τὴν παρουσίαν τοιχοβατῶν. Στοὺς τάφους παρατηρεῖται συγχρόνως καὶ φυτικὸς διάκοσμος σὲ συνδυασμὸ μὲ πτηνὰ καὶ ἀνθρώπινες παραστάσεις¹⁸.

Ἡ ὁμάδα αὐτὴ, μὲ βάση τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν σὲ δύο τάφους, καὶ τὴν τεχνολογία τῶν μορφῶν, ἀποδίδεται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ., θὰ μπορούσε ὅμως ἴσως

15. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 221.

16. J. Kollwitz, ὁ.π., σελ. 145.

17. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 217, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ Γαλεριανὸ ἀνάκτορο βιβλιογραφία.

18. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 218 κ.έ., εἰκ. 4-6.

νά ανεβεί και στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι., πάλι με τη βοήθεια των νομισμάτων¹⁹.

Στη βασιλική του Δίου Πιερίας, εκτός από τις τοιχογραφίες αρχιτεκτονικής μορφής (Architekturstil), υπάρχουν και άλλες²⁰, που κοσμούν τους τοίχους του νότιου κλίτους, στον τύπο της καθαρής ὀρθομαρμάρωσης (Inkrustationsstil). Ἐκεῖ ὅμως ἡ σύνθεση εἶναι περισσότερο πολύπλοκη ἀπὸ τοῦ οἰκοπέδου. Ὁ τοιχοβάτης δὲν εἶναι συνεχής, ἀλλὰ χωρίζεται σὲ μικρότερα τμήματα καὶ τὰ μεγάλα ὀρθογώνια γεμίζονται μὲ ρόμβους, τρίγωνα καὶ ἀνθικά σχέδια.

Ἡ βασιλική του Δίου ἀποδίδεται μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα στὸ πρῶτο μισὸ καὶ οἱ τοιχογραφίες γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αι.²¹.

Ἀπὸ τὴν τυπολογικὴ ἐξέταση ποὺ προηγήθηκε καὶ τὴν παράθεση συγκριτικῶν παραδειγμάτων φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα οἱ διάφορες παραλλαγές τῆς ζωγραφικῆς, ποὺ ἀπομιμείται ὀρθομαρμάρωση, εἶναι παράλληλες καὶ μερικὲς μάλιστα συνυπάρχουν στὸ ἴδιο μνημεῖο. Ἐπιπλέον, ὅπως τονίζουν οἱ Πελεκανίδης²² καὶ Kollwitz²³, στὶς γνώσεις μας γιὰ τὴ ζωγραφικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου ὑπάρχουν ἀκόμη πολλὰ κενά. Γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορίσει κανεὶς χρονικὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐξεταζόμενων τοιχογραφιῶν μὲ βάση μόνο τὴν τεχντροπία τους. Ἀντίθετα, τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ πιὸ σίγουρη χρονολόγηση.

Κριτήριο ἀποφασιστικῆς σημασίας ἀποτελοῦν τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ μάλιστα κάτω ἀπὸ τὸ στῶμα καταστροφῆς, σὲ ὕψος λίγων μόνον ἑκατοστῶν πάνω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου, καθὼς καὶ μέσα σὲ δύο φθαρμένα τμήματά του (Σ χ. 2, E καὶ Z). Πρόκειται γιὰ εἴκοσι ἕνα χάλκινα νομίσματα (follis) τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῆς δυναστείας του, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 330 ὡς καὶ τὸ 350²⁴ (βλ. ἐνδεικτικὰ Πί ν. 69α καὶ ἀναλυτικὸ κατάλογο στὸ Παράρτημα). Ἡ χρονολογία κοπῆς τοῦ τελευταίου νομίσματος (346 - 350) ἀποτελεῖ ἕνα ἀσφαλὲς ὄριο γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου τῆς πρώτης φάσεως καὶ ὁπωσδήποτε ἕναν terminus ante quem γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν τοιχογράφησή του.

Γιὰ τὸν καθορισμὸ ἐνός terminus post quem δὲν ὑπάρχουν ἀδιαφιλονίκητα στοιχεία, ὅπως αὐτὰ ποὺ παρέχουν τὰ νομίσματα. Ἐνδεικτικὰ ὅμως θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει, πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἡ κεραμεικὴ τοῦ οἰκοπέδου. Στὸ ἴδιο στῶμα μὲ τὰ νομίσματα ἐντοπίστηκαν, μαζί μὲ ἄλλα ἄβαφα ὄστρακα τῆς ὕστερορωμαϊκῆς περιόδου, ἕνας ἀκέραιος λύχνος μὲ κριὸ στὸ δίσκο καὶ σπειροειδῆ σχέδια γύρω (Πί ν. 69β), ἕνα θραῦσμα λύχνου μὲ ρόδακα στὸ κέντρο (Πί ν. 69γ) καί, τέλος, ἕνα θραῦσμα ἀπὸ τὸν πυθμένα ρηχοῦ πινακίου terra sigillata, μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ψαριοῦ (Πί ν. 69γ).

Ὅμοιοι τύποι λύχνων μὲ σπειροειδῆ σχέδια στὸ περιθώριο καὶ διάφορα ἐμβλήματα στὸ δίσκο, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ κριοί, καθὼς ἐπίσης καὶ λύχνοι μὲ ρόδακες ἔχουν

19. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 219 κ.έ.

20. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 223, εἰκ. 16, 17.

21. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 224 καὶ 225.

22. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 235.

23. J. Kollwitz, ὁ.π., σελ. 29 κ.έ.

24. Μολονότι τὰ νομίσματα βρέθηκαν διάσπαρτα σὲ μιὰν ἐπιφάνεια τεσσάρων τετραγωνικῶν μέτρων περίπου, δὲν ἀποκλείεται ν' ἀνήκουν σὲ «θησαυρὸ», ἐπειδὴ ἐντάσσονται σ' ἕνα κλειστὸ χρονολογικὸ σύνολο.

βρεθεί στις ανασκαφές της Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς²⁵ καὶ τῆς Κορίνθου²⁶. Οἱ τύποι τῶν λύχνων ἐπικρατοῦν στὸν 3ο καὶ 4ο αἰ. μ.Χ., αὐτὸς μάλιστα μὲ τὸν κριὸ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ.²⁷

Τὸ θραῦσμα τοῦ πινάκιου μὲ τὸ ψάρι, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ J.W. Salomson, ἀνήκει στὸν τύπο τῆς terra sigillata chiara «C» a²⁸. Πινάκιο μὲ ὅμοιες παραστάσεις ψαριῶν στὸν πυθμένα ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Bardo τῆς Τυνησίας. Ἀνάλογα ψάρια ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ σὲ πινάκια²⁹ ἄλλων τύπων. Ὅμοια σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα ψάρια κοσμοῦν ἐπίσης καὶ τὸ περιθώριο πῆλινου ἀνάγλυφου δίσκου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη³⁰. Σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα ἄλλων ανασκαφῶν, κατώτατο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὸ ὄστρακο τῆς terra sigillata, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ λύχνου μὲ τὸν κριό, θὰ μπορούσε νὰ δεχτεῖ κανεῖς, μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ.³¹

Ἔτσι λοιπὸν, μὲ τὴν ἀναμφισβήτητη μαρτυρία τῶν νομισμάτων, οἱ τοιχογραφίες τοῦ οἰκοπέδου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθοῦν χρονολογικὰ ὕστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., οὔτε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς ἐνδείξεις τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων. Τὰ χρονικὰ αὐτὰ πλαίσια, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., ἂν καὶ ἄρκετὰ πλατιά, εἶναι ὥστόσο σίγουρα καὶ ἐπομένως μπορούν οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς νὰ βοηθήσουν σημαντικὰ σὴ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς αὐτῆς τῆς περιόδου.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

25. J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora, VII*, New Jersey 1961 : Λύχνοι μὲ σπειροειδῆ σχέδια σελ. 110, ἀριθμ. 646, πίν. 15, σελ. 117, ἀριθ. 751, 767, πίν. 17 καὶ κυρίως σελ. 131, ἀριθ. 1007, πίν. 21. Λύχνος μὲ ρόδακα σελ. 149, ἀριθ. 1651, πίν. 30.

26. O. Broneer, *Terracota Lamps, Corinth IV, 2*, Cambridge, Massachusetts 1930 : Λύχνοι μὲ σπειροειδῆ σχέδια ἀριθ. 1185, πίν. XVI, ἀριθ. 1279, 1283, 1285, πίν. XIX, ἀριθ. 1241, πίν. XXIX, ἀριθ. 1254, εἰκ. 187 καὶ ἀριθ. 1257, πίν. XXIX. Λύχνοι μὲ ρόδακα ἀριθ. 965, πίν. XIV καὶ ἀριθ. 967, εἰκ. 164.

27. Γενικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τύπου τῶν λύχνων βλ. O. Broneer, ὁ.π., τύπος XXVII, σελ. 102 κ.έ. καὶ ἰδίως σελ. 105. Γιὰ τὸ λύχνο μὲ τὸν κριό βλ. J. Perlzweig, ὁ.π. σελ. 131, ἀριθ. 1007.

28. J. W. Salomson, *Spätromische rote Tonware mit Reliefverzierung aus nordafrikanischen Werkstätten*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδ. *Bulletin Antieke Beschaving*, XLIV (1969), σελ. 4 κ.έ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὶς παλαιότερες ὀνομασίες καὶ κατατάξεις. Εἰδικότερα γιὰ τὸν τύπο τῆς terra sigillata chiara «C» a βλ. σελ. 17.

29. J. W. Salomson, ὁ.π., εἰκ. 17 (πινάκιο Μουσ. Bardo), εἰκ. 20 (δεξιά), εἰκ. 78 καὶ πίν. IV 5 (ἄλλα πινάκια).

30. K. Λοβέρδου, *Θραύσματα πηλίνων πρωτοχριστιανικῶν δίσκων στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, ΔΧΑΕ, περιοδ. Δ', Ε' (1969), σελ. 237, ἀριθ. 6, πίν. 99α καὶ σελ. 242, ἀριθ. 11, πίν. 102α-β.

31. Οἱ ανασκαφές τῆς Ostia δίνουν terminus post quem, γιὰ τὴν κεραμεικὴ terra sigillata chiara «C» μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. βλ. J.W. Salomson, ὁ.π., σελ. 54. Ὁ δίσκος τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ποῦ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἀποδίδεται στὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. (K. Λοβέρδου, ὁ.π., σελ. 245), χρονολογία στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἀνεβεῖ τὸ δικὸ μας ὄστρακο λόγω τῶν νομισμάτων.

Νομισμα-
τοκοπέιο
κοπές

α /α

Α' ὄ ψ η

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

SMTSA - E

*1. CONSTANTINVS IVN NOB C

SMTSA

2. [CONSTANTI-V]SPFAVG

TESA

*3. [D]NCON[STAN]-TIVS PFAVG

SMT[SA]

4. [FL CONS]TANS NOB CAES

SMT[SA]

5. CONSTANS-P[FAVG]

TESA

*6. DNCONSTA-NS PFAVG

ΗΡΑΚΛΕΙΑ

*SMHA-E

*7. CONSTAN-TINOPOLI

[S] MH [A]

8. DNCONSTA-NSPFAVG

ΚΩΝ/ΠΟΛΙΣ

CONSA-I

9. CONSTANTI-NVS MAX AVG

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

21 ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ³² (FOLLIS)*

Ἀξο- νυς	Β' ὄψη	Ἔργα- στή- ριο	Χρονο- λογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπανιό- τητα	Ἀριθμὸς καταγρα- φῆς
↖	GLORI-AEXER-CITVS	B	330-33	RIC VII 524, ἀριθ. 184	C ³	BN 459 Γ
↑	VIC[TORIAEDDAVGGQNN]	A	341-46	Carson-Hill-Kent, Late Roman Coin- age, London 1965, 21, ἀριθ. 859		BN 454 Β
↓	FEL TEMP-REPARATIO	B	346-50	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 77, ἀριθ. 1637		BN 454 Α
↖	GLORI-A EXER-[CITVS]	Δ	336-37	RIC VII 529, ἀριθ. 226	Γ ⁴	BN 456 Β
↑	VICTORIAEDDAVGGQNN	Γ	341-46	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 21, ἀριθ. 861		BN 459 Ζ
↓	FEL TEMP-REPARATIO	E	346-50	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 77, ἀριθ. 1639		BN 455 Α
↘	—	Δ	330-33	RIC VII 557, ἀριθ. 115	Γ ³	BN 457 Β
↓	GLOR-IAEXE[R]C-ITVS		337-41	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 23, ἀριθ. 954		BN 459 Η
↙	GLOR-[IA E]XERC-ITVS	Δ	336-37	RIC VII 589, 137	Γ ¹	BN 456 Γ

ΝΕΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

<u>CONSA</u>	*10.	DNCONS[TAN]-[T]INVSPFAG	↓	GLOR - IAEXERC-ITVS.	Δ	337-41	Carson-Hill-Kent, δ.π., 25, ἀριθ. 1051	BN 456 A
<u>CONSA</u> [*]	*11.	[DNCONSTAN]-TIVSPFAVG	↓	VOT/XX/MVLT/XXX	A	341-46	Carson-Hill-Kent, δ.π., 25, ἀριθ. 1071	BN 455 E
ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ								
<u>[S]MÑ</u> [A]- ς	12.	[FL CONSTANS NOB CAES]	↑	GLOR-[IA]EXERC-ITVS * * * * *	E	336-37	RIC VII 635, ἀριθ. 202	Γ ⁴ BN 459 ΙΓ
ΚΥΖΙΚΟΣ								
<u>SMKA</u> - ς	13.	FL IVL CONS[TA]NS NOB C	↓	[G]LOR-IA EXERC-ITVS	Γ	336-37	RIC VII 659, ἀριθ. 129	Γ ² BN 459 ΙΔ
<u>SMKA</u> - ς	*14.	FL IVL CONSTANS NOB C	↑	[GL]OR-IA EXE[RC-IT]VS	Δ	336-37	RIC VII 660, ἀριθ. 143	Γ ⁵ BN 459 Δ
* <u>SMKA</u>	15.	DNCONSTAN-[TIVSAVG]	↑	[FEL TEMP R]EPARATIO	Δ	346-50	Carson-Hill-Kent, δ.π., 96, ἀριθ. 2483	BN 455 Γ
ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ								
<u>SMANA-I</u>	*16.	[CO]NSTANTI-NVS MAX AVG	↑	GLOR-IA EXERC-ITVS	A	335-37	RIC VII 697, ἀριθ. 108	Γ ¹ BN 459 Β
<u>SMANA</u>	*17.	DV[CONS]TA[NTI]-NVSPTAVGG	↗		Γ	337-41	Carson-Hill-Kent, δ.π., 31, ἀριθ. 1374	BN 459 ΙΒ
Δυσδιάγνωστα : 18 - 21. Κωνσταντίνου Α΄. Κωνσταντίνου Β΄, Κωνσταντίου Β΄ και Κώνσταντος								BN 459 Θ, 459 ΣΤ, 459 Α, 455 Δ

* 'Ο άστερίσκος μπροστά από τους αριθμούς σημαίνει ότι το αντίστοιχο νόμισμα εικονίζεται στον Πί ν. 68.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

32. Ευχαριστώ τον επιμελητή της Νομισματικής Συλλογής κ. Γιάννη Τουράτσογλου για τις χρήσιμες υποδείξεις του στη σύνταξη του καταλόγου.

ΜΕΤΑΛΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΠΕΛΛΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΛΥΣΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΕΛΛΑΣ

(Πί ν. 70 - 71· Σ χ. 1 - 10)

Στή μνήμη τοῦ Χ. Μακαρόνα

Οἱ ἐργασίες γιά τήν ἀναστήλωση καί ἀποκατάσταση τῆς μεγάλης οἰκίας τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 5 (ἀνασκαφικός τομέας Ι) στήν ἀρχαία Πέλλα, ἔδωσαν τήν εὐκαιρία νά πραγματοποιηθοῦν ἀπό τήν Ἐφορεία Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐδέσσης, τόν Αὐγουστο τοῦ 1974, τόν Ἰούλιο τοῦ 1975 καί τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1976, διερευνητικές τομές στό ἐσωτερικό τῶν βορείων δωματίων τοῦ συγκροτήματος, ὅπου στεγάζονταν ἀρχικά τά μωσαϊκά δάπεδα τοῦ Κυνηγιοῦ τῆς Ἐλάφου, τῆς Ἀρπαγῆς τῆς Ἐλένης καί τὸ ἀποσπασματικά διατηρημένο τῶν «ἀνθεμίων»¹.

Ἡ ἀνασκαφή, σέ συνδυασμὸ μὲ τις ὑπόλοιπες ἐργασίες ἀποκολλήσεως καί στερεώσεως τῶν μωσαϊκῶν, ἀπέβλεπε πρῶτα στό νά συγκεντρώσει τά ἀρχαιολογικά ἐκεῖνα στοιχεῖα ποῦ θά καθόριζαν μὲ μεγαλύτερη, ἴσως, ἀκρίβεια τά χρονολογικά πλαίσια κατασκευῆς καί τοποθετήσεως τῶν δαπέδων, ἀποσκοποῦσε ὅμως παράλληλα καί στή διερεύνηση καί καταγραφή τῶν ὑλικῶν καί τῶν τεχνικῶν μεθόδων ποῦ χρησιμοποιήσαν οἱ ἀρχαῖοι ψηφωτές, τόσο στή μόρφωση τοῦ ἐδάφους, ὅσο καί στήν προπαρασκευή, σύνθεση καί στρώση τοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος - ὑποστρώματος τῶν μωσαϊκῶν δαπέδων².

ΜΕΡΟΣ Α'. Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Μωσαϊκὸ δάπεδο Κυνηγιοῦ Ἐλάφου³

Ἡ διερευνητικὴ τομὴ χαραχτήκε στή μέση περίπου τοῦ δωματίου, μὲ διεύθυνση ἀ-

1. Στὴν προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας κ. Μ. Σιγανίδου καί ἀπὸ τῆ θέση τούτη ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιά τὸ εἰλικρινὲς ἐνδιαφέρον, μὲ τὸ ὁποῖο περιέβαλε τὴν ἔρευνα. Στὴν ἐπιστημονικὴ βοήθῃ δ. Ἄ. Καββαδία, μὲ τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ τῆς ὁποίας πραγματοποιήθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἐτῶν 1975 καί 1976, στοὺς εἰδικευμένους τεχνίτες - συντηρητὲς μωσαϊκῶν κκ. Ἄ. Καλλιοντζή, Ἄ. Μοδίτση, Κ. Πάππα καί Θ. Μπογοῖτση, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων συντελέστηκε ἡ ἐπιτυχημένη καί ὑποδειγματικὴ ἀποκόλληση τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ Κυνηγιοῦ τῆς Ἐλάφου καί ἐπιτεύχθηκε ἡ ἐπανατοποθέτησή του, καθὼς καί ἐκεῖνου τῆς Ἀρπαγῆς τῆς Ἐλένης, στοὺς ἐργάτες καί ἰδιαίτερα στὸν πολῦτιμο βοήθῃ τοῦ ἔτους 1974, ἀρχιεργάτη - ἐπιστάτη, κ. Γιάννη Παπαδόπουλο, στὸν ὁποῖο τὸ ἄρθρο τοῦτο χρωστᾷ πολλά. Τά σχέδια ὀφείλονται στή γνωστὴ εὐαισθησία τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Γιάννη Κιαγιᾶ, ἔργο τοῦ ὁποίου εἶναι καί ὀρισμένες ἀπὸ τις φωτογραφίες. Τὴν δ. Στ. Δρούγου, Ἐπιμελήτρια στή Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καί παλιά συνεργάτη, εὐχαριστῶ γιά τις πολῦτιμες ὑποδείξεις τῆς σὲ θέματα ἀγγειολογίας.

2. Ἀπόσο τουλάχιστο μπορῶ νά γνωρίζω, παρόμοιοι χαραχτήρα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε μόνο ἀπὸ τὸν Ν. Γιαλούρη στήν ὑποθεμελίωση τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ προναοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς στήν Ὀλυμπία (ΑΑΑ Ι (1968), 78 - 82) καί ἀπὸ τοὺς Γάλλους Bruneau καί Siebert στό ὑπόστρωμα μωσαϊκοῦ δαπέδου σπιτιοῦ στή Δῆλο (ΒCH 93 (1969), 267 κέ. = Délos XXIX (1972), 156 κέ. ἀριθ. Μωσαϊκοῦ 68).

3. Γιά τὸ χρονικὸ τῆς ἀνεύρεσης τοῦ μωσαϊκοῦ, δὲς ΑΔ 17 (1961-2): Χρονικά, σ. 212, Πί ν. 244-47.

πό Β πρὸς Ν, ἔτσι ὥστε ὁ κατὰ μῆκος ἄξονάς της νὰ συμπίπτει μὲ τὸν κατὰ πλάτος τοῦ ἐσωτερικοῦ μωσαϊκοῦ κατωφλίου τοῦ δωματίου καὶ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἔρευνα σὲ πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση (Πί ν. 71α). Ὅπως φαίνεται γραφικὰ στὸ σχέδιο τῆς τομῆς καὶ ἀπεικονίζεται σχηματικὰ γιὰ σαφέστερη κατανόηση, ἡ ὅλη κατασκευὴ γενικὰ τοῦ δαπέδου διακρινόταν σὲ δύο τμήματα, τὴν ὑποδομὴ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου (Iα - γ) καὶ τὴ χωμάτινη ὑποθεμελίωση (II α - γ). Ἡ πρώτη διαμορφώθηκε ἀπὸ τρία λεπτὰ στρώματα ὑδραυτικοῦ κονιάματος, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ὑψηλότερο (Iα), πάχους 0.01 μ., ἦταν ἀπὸ μικρὲς πολύχρωμες ποταμίσιες ψηφίδες, τὸ μεσαῖο (Iβ), πάχους 0.02 μ., χρησίμευε ὡς ἐνδιάμεσο, ἐνῶ τὸ τρίτο (Iγ) πάχους 0.04 μ., κάλυπτε καὶ ταυτόχρονα περιέβαλλε τοὺς ποταμίειους λίθους (κροκάλες), τὴν κυρίως ὑποδομὴ δηλαδή.

Ἡ κοκκομετρικὴ ἀνάλυση δειγμάτων ἀπὸ τὰ κονιάματα αὐτὰ, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὰ ἐργαστήρια τοῦ Κέντρου Συντηρήσεως Ἀρχαίων (ΚΣΑ)⁴, ἀπέδειξε ὅτι ἡ ποσοστιαία σύστασή τους σὲ ἀδρανῆ (στεῖρα) συστατικά, ὑδραυλικῶς ἐνεργὰ καὶ σὲ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο παρουσιάζει τὴν παρακάτω ἐνδεικτικὴ εἰκόνα:

	Ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο	Ὑδραυλικῶς ἐνεργὰ	Ἀδρανῆ συστατικά
Στρώμα Iα	41,8 %	6,5 %	51,7 %
Στρώμα Iβ	30,4 %	4,6 %	65 %
Στρώμα Iγ	14 %	3,5 %	82,5 %

Φανερόν ἐστι δηλαδή, ὅτι ἐνῶ τὸ ποσοστὸ τῶν στεῖρων (ἄμμος, χαλίκια) εἶναι ὑψηλὸ στὸ κατώτατο στρώμα, ἐλαττούμενο συνεχῶς στὰ ἀνώτερα, τὸ ποσοστὸ τοῦ ἀνθρακικοῦ ἀσβεστίου καὶ τῶν ὑδραυλικῶς ἐνεργῶν συστατικῶν (ἐνεργὸ διοξειδίου τοῦ πυριτίου, ὀξειδία σιδήρου καὶ ἀργιλίου) εἶναι ἀντίθετα χαμηλὸ καὶ αὐξάνεται συνεχῶς στὰ ὑπερκείμενα στρώματα.

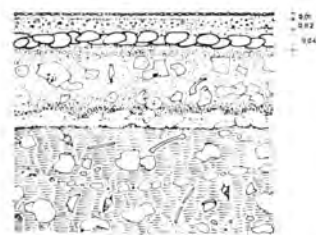
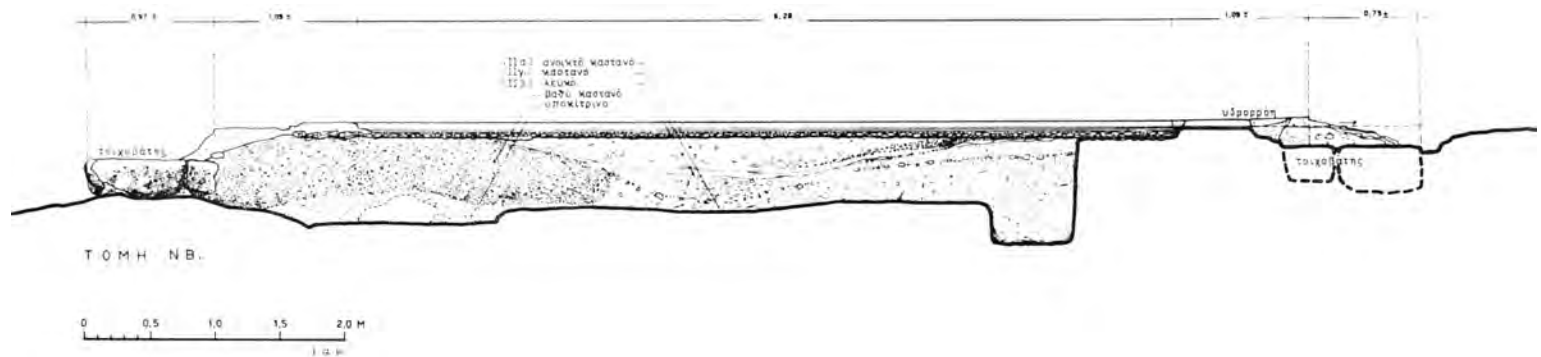
Ἡ χωμάτινη ὑποθεμελίωση, ἀποτέλεσμα ἐναποθέσεως οἰκοδομικῶν καὶ διαφόρων ἄλλων ἀπορριμμάτων (μπαζών), ἦταν κι αὐτὴ ἀπὸ τρία στρώματα :

Τὸ ὑψηλότερο στρώμα (IIα), στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου εἶχαν πατηθεῖ, ἀσφαλῶς μὲ κύλινδρο⁵, καὶ εἶχαν πακτωθεῖ οἱ ποταμίσιες κροκάλες, παρουσίαζε πάχος 0.20 μ. στὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς καὶ εἶχε ἀποτελεστεῖ ἀπὸ φερτὰ χρώματα ἀνοιχτοῦ καστανοῦ χρώματος, μᾶλλον σκληρά, μὲ ἄφθονη μέσα τους λατύπη ἀσβεστολιθικῆς ὑφῆς. Λίγα σχετικὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγάνωτα κυρίως ἀγγεῖα (λαβὲς ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς, τμήμα ἀπὸ βάση ὀξυπύθμενου ἀμφορέα), ἀλλὰ καὶ τμήματα ἀπὸ τὰ χεῖλη καστανοφαιο-

(Μακαρόνας). Ἀπεικονίσεις : Archaeology 17 (1964), 81, εἰκ. 9. SMA (Studies in Mediterranean Archaeology) 14 (1964), εἰκ. 5. BSt 4 (1963), πίν. 13. Mos. G-R (La Mosaïque Gréco-Romaine) I (1965), εἰκ. 8-11 καὶ α-β (Petsas). BSt 5 (1964), 296, πίν. VII, 8 (Andronikos), BCH 86 (1962), 810, εἰκ. 24, πίν. 27-8 (Daux). JHS 85 (1965), 81 κέ., πίν. 20, 2 (C. M. Robertson), Ἀρχαία Μακεδονία 1 (1970), 163 κέ. πίν. 13-4 (Μακαρόνας). PKG 1 (1967), 228, πίν. 241 (K. Schefold). M. Robertsohn, A History of Greek Art, 1975, 488, πίν. 153α. Ὁ χῶρος, στὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς, χαρακτηρίστηκε «αἶθουσα Δ».

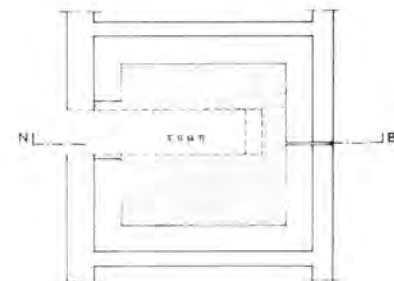
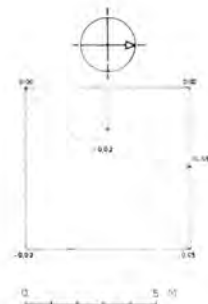
4. Τὴν ἔρευνα πραγματοποιοῖσε μὲ ἰδιαίτερη εὐσυνειδησία καὶ ὑπευθυνότητα ὁ χημικός κ. Δ. Χαράλαμπος. Ἐκτενὴς ἐκθεσὴ του ἔχει κατατεθεῖ στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας.

5. Ἐναξ τέτοιος μαρμάρινος κύλινδρος ἀπὸ τὴ Δῆλο ἀπεικονίζεται στὸ Délos XXIX (1972), 15, εἰκ. 1.

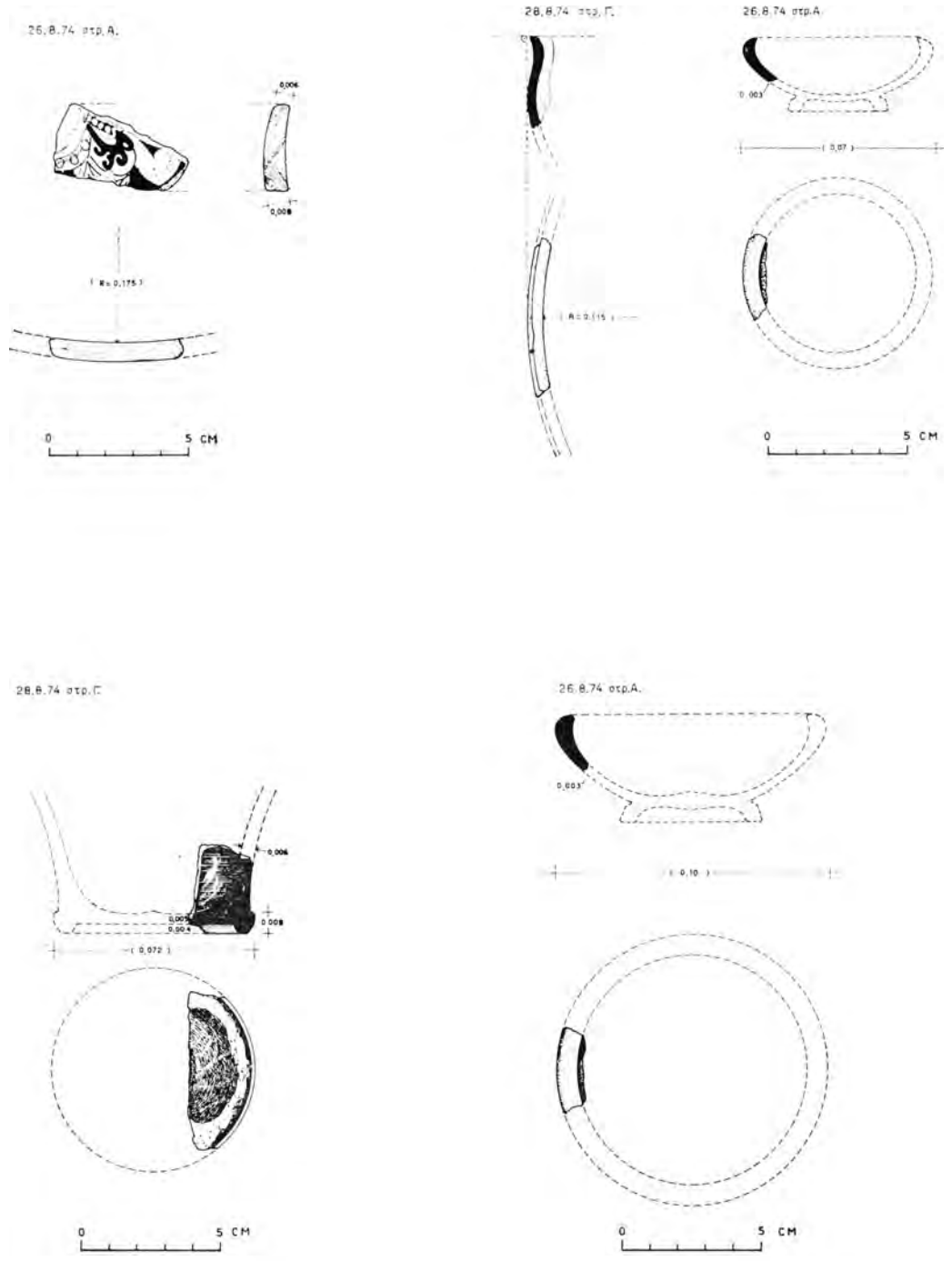
- I α. ψηφίδα
- β. υδραυλική κονίαμα
- γ. πιστάμμι αίδα
- II α. ασπίτη ασβεστογενούς υφής, άστρακα.
- β. ασπίτη ασβ. υφής εν ασπουνόθει.
- II γ. θραύσματα πυρόλιθου, άστρακα, θραύσματα αστών.

ΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΑΡΕΙΚΟΝΙΣΗ ΣΤΡΩΜΑΤΟΣ
 I. Υποκάτω μωσαϊκού δαπέδου
 II. Χωμάτινη υποδομική ύλη

ΠΕΛΛΑ 1974
 Δωμάτιο μωσαϊκού δαπέδου
 κυνηγιού ελάφου. Οικία 5.

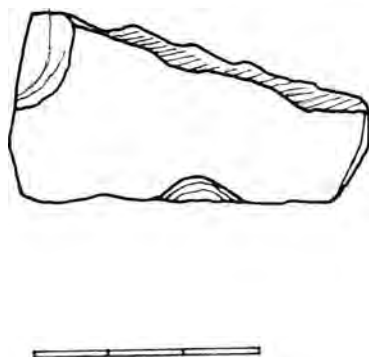
Σχ. 1. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού Έλάφου. Στρωματογραφική τομή.

Σχ. 2. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού Έλάφου. Ύστρακα.

βαφών άωτων σκυφιδίων (πρβλ. Athenian Agora XII, άριθ. 949, Χρον. 350 - 325 π.Χ.) και μικρό, σημαντικό όμωσ, θραύσμα από έρυθρόμορφο κρατήρα πιθανότατα (Πίν. 70 α), τών μέσων περίπου του 4ου π.Χ. αϊ. με παράσταση μέρους γυναικείας μορφής ήταν, μαζί με χάλκινο νόμισμα Άμύντα Β' (Gaebler² III, πίν. XXIX, 28 - BMC, Macedonia, σ. 168 άρ. 2, Χρον. 392 - 390 π.Χ.) τὰ εύρήματα από τὸ στρώμα τούτο.

Τὸ μεσαίῳ στρώμα (Πβ), από χώματα χρώματος σκούρου καστανού με θραύσματα άσβεστόλιθου, περιοριζόταν στὸ κέντρο τῆς τομῆς. Ὁ πυθμένας του, όπου εἶχε σωρευτεῖ, άποσυνθεμένη από τὴν ύγρασία και τὰ νερά, περισσότερη λατύπη, εἶχε τὸ σχῆμα τόξου. Πλήθος όστράκων άγάνωτων άγγείων, άνάμεσα στὰ όποῖα και λαβές

Σχ. 3. Μωσαϊκὸ δάπεδο Κυνηγιου Ἐλάφου. Λεπίδα.

κυκλικῆς ἢ έλλειψοειδοῦς διατομῆς, κεραμίδες στέγης, δύο μικρότατα έρυθροβαφῆ θραύσματα από άωτα σκυφίδια και μέρος μελαμβαφοῦς λαβῆς κύλικας, άποτελοῦσαν τὰ εύρήματα από τὸ στρώμα τούτο. Διάσπαρτα, αλλά και σωρευμένα στὸν πυθμένα, περισυλλέχτηκαν άρκετὰ όστὰ ζώων.

Τὸ τρίτο στρώμα (Πγ), πὸν έδραζόταν άπευθείας στὸ φυσικὸ άμμώδες έδαφος, παρουσίαζε χρώμα καστανὸ και στὸ νότιο τμήμα του ήταν λασπώδες. Θραύσματα άγάνωτων άγγείων, άνάμεσα στὰ όποῖα και λαβές κυκλικῆς διατομῆς, τμήμα από τὴ βάση μελαμβαφοῦς σκύφου (πρβλ. Athenian Agora XII, άριθ. 352, Χρον. περίπου 330 π.Χ.) και θαλασσινα όστρεα βρέθηκαν άνάκατα με λατύπη πωρόλιθου και όστὰ ζώων. Τὸ βόρειο τμήμα τού στρώματος, πὸν ξεχώριζε από τὸ υπόλοιπο, γιατί ήταν άνοιχτότερο και σκληρότερο, περιείχε έλάχιστα εύρήματα.

Μωσαϊκὸ δάπεδο Ἄρπαγῆς Ἐλένης⁶ (Σχ. 4 - 5)

Ἐπειδὴ και οἱ περιστάσεις ήταν εὐνοϊκότερες και ἡ άνασκαφικὴ έργασία μπορούσε νὰ διεξαχθεῖ με περισσότερη άνεση, γιὰ τὴν άποτελεσματικότερη διερεύνηση τῆς

6. Γιὰ τὸ χρονικὸ τῆς άνεύρεσης τού μωσαϊκοῦ δες ΑΔ 17 (1961-62) : Χρονικά 212, Πίν. 241-2 και 243α (Μακαρόνας). Ἄπεικονίσεις : Archaeology, ό.π. 80, εἰκ. 8. SMA, ό.π., εἰκ. 4. BSt 4 (1963), πίν. 14. Mos. G.-R., ό.π., εἰκ. 6 (Petsas). BSt 5 (1964), 296-7, πίν. VIII, 10 (Andronikos). BCH, ό.π., πίν. 25-6 (Daux). JHS, ό.π. 78 κέ. (C. M. Robertson). Ἡμερολόγιον Ἴονικῆς και Λαϊκῆς Τραπεζῆς 1963 (Μακαρόνας). Διαμαντούρου, Πέλλα 1 (1971), πίν. 15. Ὁ χῶρος στὸ σχέδιο τῆς άνασκαφῆς, χαρακτηρίστηκε «αἶθουσα Γ».

χωμάτινης υποθεμελίωσης του δαπέδου τούτου χαραχτήκαν δύο τομές, ή μιὰ και μεγαλύτερη σὲ μήκος, πάνω στοῦ μεγάλο ἄξονα τοῦ δωματίου (Α - Δ) (Πί ν. 71β). καὶ ἡ ἄλλη, κάθετη στὴν πρώτη (Β - Ν) — ἡ δεύτερη αὐτὴ μὲ σκοπὸ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς πρώτης. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ Κυνηγιοῦ τῆς Ἐλάφου, σὲ σχέδιο ἀπεικονίζονται γραφικὰ καὶ σχηματικὰ, τὰ τρία καὶ ἐδῶ, πανομοιότυπα μὲ τὰ προηγούμενα στρώματα τῆς ὑποδομῆς τοῦ ψηφοθετήματος⁷, καθὼς καὶ τὰ ἀπαρτίζοντα τὴ χωμάτινη υποθεμελίωση, τέσσερα. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ παρουσίαζαν τὴν ἐξῆς εἰκόνα:

Τὸ ὑψηλότερο καὶ λεπτότερο στρώμα (IIα), ὑποκίτρινου χρώματος, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου πακτώθηκαν οἱ κροκάλες τῆς ὑποδομῆς, παρουσίαζε πάχος 0.04 - 0.08 μ. καὶ περιεῖχε ποταμίσια ἄμμο, χαλίκια καὶ ἄφθονα ἴχνη ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Περισυλλεχτήκαν μικρότατα ἀπολεπίσματα ἔγχρωμων κονιαμάτων ἀπὸ ἐπιχρίσματα τοίχων καὶ δυὸ μονάχα, φθαρμένα ὅμως, καὶ γι' αὐτὸ ἀδιάγνωστα, ὄστρακα.

Τὸ ἐπόμενο στρώμα (IIβ), πάχους 0.12 - 0.17 μ., εἶχε ἀποτελεστεῖ ἀπὸ σκληρὰ χρώματα χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ καὶ περιεῖχε ἄφθονη λατύπη ἀσβεστόλιθου, πολλές φορές καὶ σὲ πολλές περιοχὲς σὲ ἀποσύνθεση, θαλασσινὰ ὄστρακα, θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικοῦ τύπου, ὄστᾶ ζώων, χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β', κάπως μεταχειρισμένο (Gaebler² III, πίν. XXXI, 12 - SNG, Cor. Macedonia, ἀριθ. 581 - 609), πολλὰ ὄστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων (κυρίως λαβὲς ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς) καὶ ἐλάχιστα ἄλλα ἀπὸ μελαμβαφὴ σκύφο (πρβλ. Athenian Agora XII, ἀριθ. 349, Χρον. 400 - 375), ἄωτο σκυφίδιο (πρβλ. Athenian Agora XII, ἀριθ. 949, Χρον. 350 - 325 π.Χ.) κλπ.

Τόσο τὸ πρῶτο, ὅσο καὶ τὸ δεύτερο στρώμα παρουσίαζαν κατὰ συστάδες ἴχνη τέφρας καὶ καμένης οὐσίας⁸ καὶ ἦταν φανερό, πὼς οἱ ἐπιφάνειές τους, ἴσως μάλιστα καὶ τοῦ τρίτου, εἶχαν ἰσοπεδωθεῖ μὲ κύλινδρο.

Τὸ τρίτο στρώμα (IIγ), πάχους 0.20 - 0.40 μ., χρώματος σκούρου καστανοῦ, περιεῖχε λίγη λατύπη σκληροῦ ἀσβεστόλιθου, ἴχνη ἄμμου καὶ, σποραδικὰ, ποταμίσια χαλί-

7. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς χημικῆς ἀνάλυσης τῶν δύο στρωμάτων (Iα καὶ Iβ) τοῦ κονιάματος τῆς ὑποδομῆς τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου, ποὺ πραγματοποιοῖσε πάλι ὁ χημικός τοῦ ΚΣΑ κ. Δ. Χαραλάμπους, παρουσιάζουν τὴν ἐξῆς εἰκόνα :

	Ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο	Ὑδραυλικῶς ἐνεργὰ	Ἄδρανῆ συστατικά
Στρώμα Iα	23,1 %	9,0 %	67,9 %
Στρώμα Iβ	24,2 %	7,6 %	78,2 %

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι τόσο ἡ ποιότητα, ὅσο καὶ ἡ ποσότητα τῶν δειγμάτων ποὺ στάλθηκαν γιὰ ἐξέταση δὲν κρίθηκαν ἱκανοποιητικὲς ἀπὸ τὸν εἰδικὸ ἐπιστήμονα, ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἐξέτασή τους καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι πιθανὸ νὰ ἐπηρέασε τὰ ἀποτελέσματα.

8. Μολονότι στὴν περίπτωση τῶν μωσαϊκῶν τῆς Πέλλας εἶναι ἀμφίβολο κατὰ πόσο τὰ ὀπωσδήποτε ἐλάχιστα ἴχνη τέφρας καὶ τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ καμένες οὐσίες, ποὺ παρατηρήθηκαν διάσπαρτα σὲ διάφορα στρώματα στὶς χωμάτινες υποθεμελίωσεις, θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν τεχνητὲς στρώσεις, μὲ σκοπὸ τὴ μόνωση κατὰ τῆς ὑγρασίας, ἐντούτοις, οἱ παρατηρήσεις τοῦ Brunneau (BCH 92 (1968), 687-88 καὶ Délos XXIX (1972), 14-15) καὶ ἡ ἀναφορὰ του σὲ ἀρχαῖα λατινικὰ κείμενα, ποὺ διαπραγματεύονται τὴ μέθοδο αὐτὴ, ὀνομάζοντάς τὴν μάλιστα *genus graecanici*, εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες.

κια. Τὰ εὐρήματα ἦταν, μικρὴ λεπίδα πυριτόλιθου, θραύσματα κεραμίδων στέγης βαμμένα μὲ κόκκινο χρῶμα, δυὸ σιδερένια καρφιά, πολλὰ ὄστρακα ἀγάνωτων ἀγγείων καὶ χάλκινη τοξωτὴ πόρπη (πρβλ. P. Amandry, Collection Stathatos, Les bijoux antiques, 1953 εἰκ. 30 καὶ πίν. XXV, 148-149). Ἐκόμη, ὑπῆρχαν, θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ λίγα ὄστᾶ ζῶων.

Ἐπὶ τὸ ἐπόμενο στρώμα (IIδ), πάχους 0.50 - 0.60 μ., χρώματος καστανοῦ στὸ πάνω του τμήμα καὶ κιτρινόφαιοι πρὸς τὸν πυθμένα, προέρχονται ἐλάχιστα ὄστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων, μικρὴ λεπίδα ὀψιανοῦ, θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ κοχλίες, καθὼς καὶ μικρὸ ἐρυθρὸ ἀπολέπισμα κονιάματος. Τὸ στρώμα τοῦτο περιεῖχε διάσπαρτα, ἐλάχιστα ὄμως, θραύσματα ἀσβεστόλιθου, ποταμίσινα χαλίκια καὶ λίθους.

Τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ποὺ ἀκολουθοῦσε, ἦταν ὑποκίτρινο, ἀμμώδες, σκληρὸ καὶ δὲν περιεῖχε εὐρήματα.

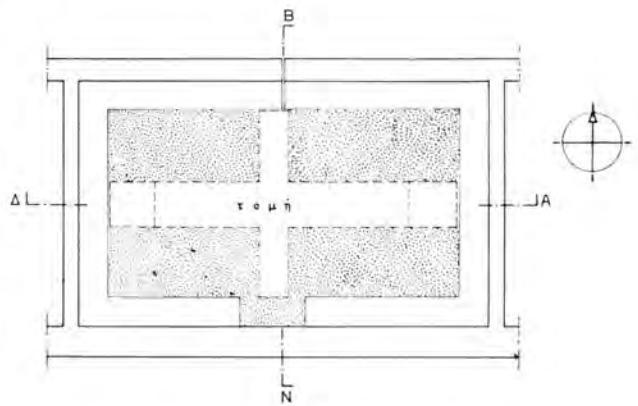
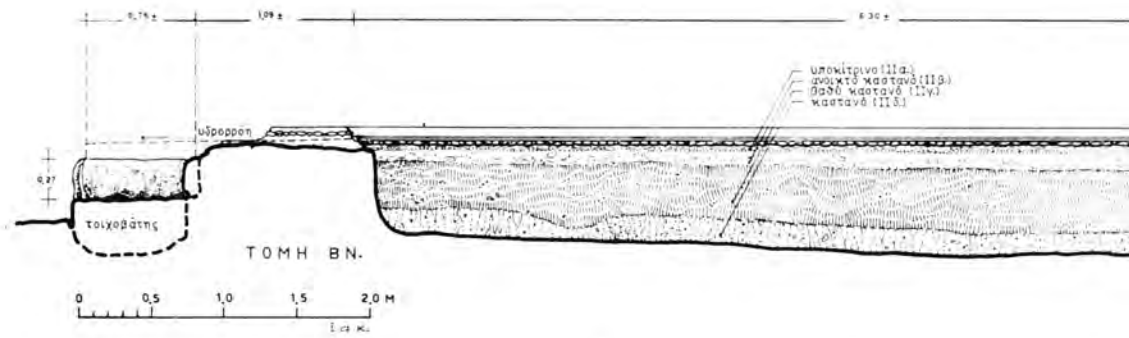
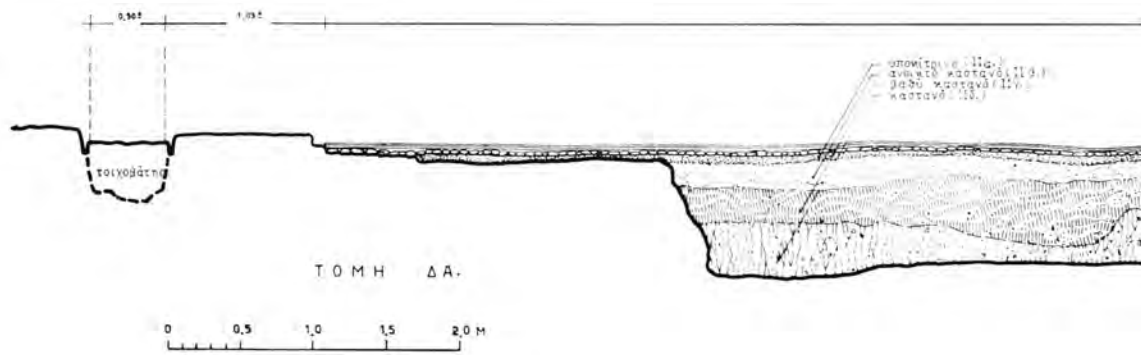
Μωσαϊκὸ δάπεδο «ἀνθεμίων»⁹ (Σ χ. 6 - 7)

Τρίτο στὴ σειρὰ ἐρευνήθηκε τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο μωσαϊκὸ δάπεδο μὲ τὴν ἀνθεμωτὴ διακόσμηση στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ του. Ἡ διερευνητικὴ τομὴ χαραχτήκε παράλληλα μὲ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου, μὲ διεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἔτσι ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνει στὸ δυτικὸ τῆς ἄκρο καὶ τὸν ὑπερυψωμένο, πλάτους 0.90 μ., ἀναβαθμὸ - περίγυρο (Πίν. 70γ). Ἡ ὑποδομὴ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου, κατεστραμμένη σὲ μεγάλου βαθμοῦ καὶ σὲ πολλὰ τῆς σημεῖα ἀπὸ μεταγενέστερες, ὅπως ἀποδείχτηκε, ἐπεμβάσεις καὶ ἐπιδιορθώσεις(;) , ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιπόλαιη στὸ παρελθὸν ἀποκόλληση τῶν ψηφίδων, ἀσφαλῶς ὄμως καὶ ἀπὸ τὴν πολύχρονη ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου, παρουσίαζε, ὅπου μπορούσε τοῦτο νὰ διαπιστωθεῖ, τὴν ἴδια εἰκόνα καὶ στρώματα, ποὺ παρατηρήθηκαν καὶ στὴν ὑποδομὴ τῶν μωσαϊκῶν δαπέδων τοῦ Κυνηγιοῦ καὶ τῆς Ἄρπαγῆς.

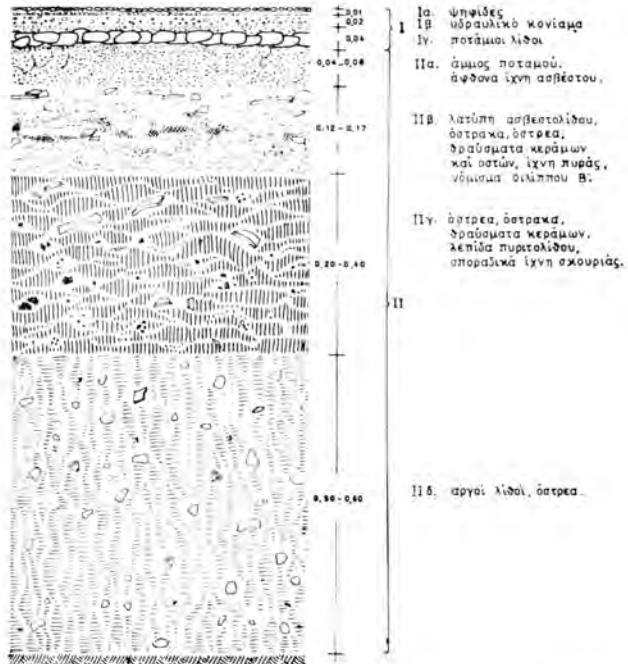
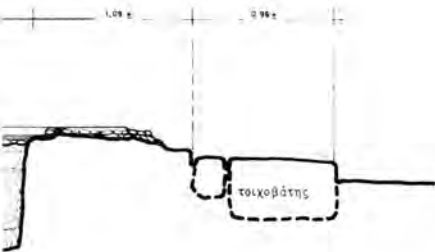
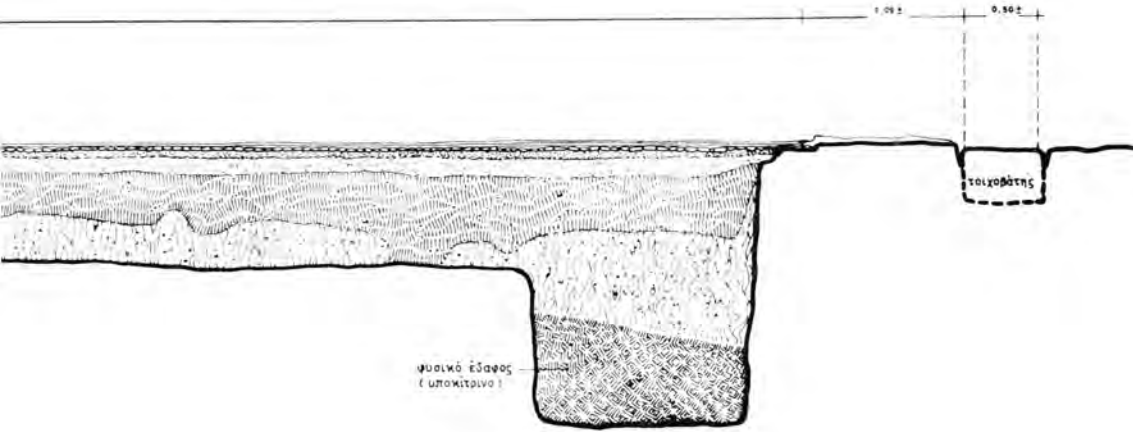
Τὰ δύο πρῶτα στρώματα τοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος τῆς ὑποδομῆς (Iα - β) διατηρήθηκαν σὲ ἐλάχιστα τμήματα τοῦ χώρου, ἐνῶ σ' ἄλλα ἡ διατάραξη καὶ ἀναμόχλευση εἶχε προχωρήσει καὶ μέχρι τὸ τρίτο στρώμα τῶν ποταμίσιων λίθων (Iγ). Θραῦσμα κεραμίδας στέγης, λακωνικοῦ τύπου, μπηγμένο κατακόρυφα στὸ στρώμα τοῦτο, ἴσως νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς, ποὺ διαπιστώθηκε παλαιότερα κατὰ τὴν ἀνασκαφή, σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ συγκροτήματος. Σὲ μεταγενέστερη ἐπέμβαση ὀφείλεται πιθανότατα ἐξάλλου καὶ προσπάθεια συντηρήσεως (;) μικροῦ τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ ψηφοθετήματος, ποὺ θὰ εἶχε φθαρεῖ, καὶ ἀποτελεῖ ἐπιπόλαιη στρώση (μάλωμα) λεπτοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος μὲ σαφῆ ἀποτυπώματα ψηφίδων, ἐπάνω ἀκριβῶς στὴς κροκάλες. Γιὰ τὴν ἴδια, ὅπως φαίνεται αἰτία, ἀντικαταστάθηκαν καὶ μερικὲς κροκάλες μὲ κροκαλόμορφους σβώλους ἄψητου πηλοῦ.

Ἡ κοκκομετρικὴ ἀνάλυση δειγμάτων ἀπὸ τὰ κονιάματα αὐτὰ ποὺ, ὅπως καὶ γιὰ τὰ προηγούμενα, πραγματοποιήθηκε στὰ ἐργαστήρια τοῦ Κέντρου Συντηρήσεως Ἀρχαίων, ἐπιβεβαίωσε τὰ ἀποτελέσματα τῶν προγενέστερων ἀναλύσεων, ἰδιαίτερα ἐκείνων ἀπὸ τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο τοῦ Κυνηγιοῦ τῆς Ἐλάφου, καὶ παρουσίασε τὴν παρακάτω εἰκόνα :

9. Γιὰ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνεύρεσης τοῦ μωσαϊκοῦ, δὲς ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, 212, Πίν. 239α (Μακαρόνας). Ὁ χώρος στὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς χαρακτηρίστηκε «αἶθουσα Β».

Σχ. 4. Μωσαϊκό δάπεδο. 'Α

ΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ
 I. Υποθήκη μωσαϊκού
 II. Χωμάτινη υποδομλίωση

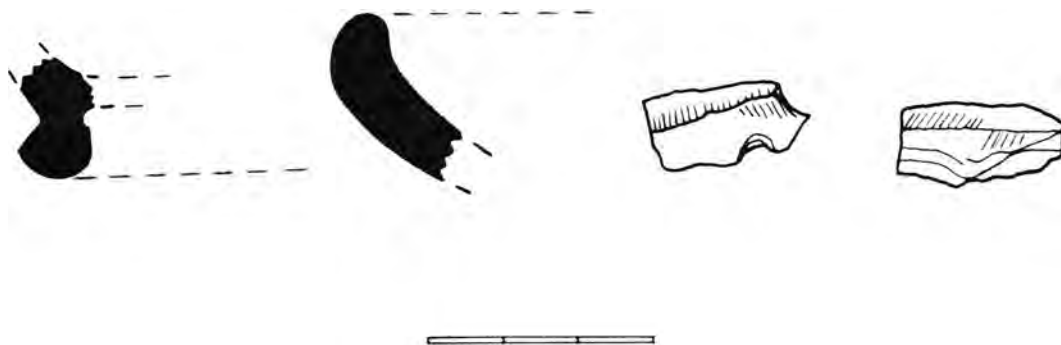
Π Ε Λ Λ Α 1974
 Δωμάτιο μωσαϊκού δαπέδου
 αρραγής Ελένης Οικία 5.

ένης. Στρωματογραφική τομή.

	Άνθρακικό ασβέστιο	Υδραυλικώς ενεργά	Άδρανῆ συστατικά
Στρώμα Ια	48,6 %	29,6 %	21,8 %
Στρώμα Ιβ	27,3 %	10,5 %	62,2 %
Στρώμα Ιγ	23,5 %	10,8 %	65,7 %

Ἡ χωμάτινη υποθεμελίωση ἀποτελέστηκε ἀπὸ τρία στρώματα:

Τὸ ὑψηλότερο καὶ λεπτότερο (IIa) εἶχε χρῶμα ἀνοιχτὸ καστανό, ἦταν μαλακὸ στὸ σκάψιμο καὶ περιεῖχε μικρὰ χαλίκια καὶ ἄφθονη λατύπη ἀσβεστόλιθου σὲ ἀποσύνθεση, πὺ περιοριζόταν συγκεντρωμένη στὸ κέντρο τοῦ σκάμματος. Διάσπαρτα στὸ στρώμα παρατηρήθηκαν ἐλάχιστα ἴχνη ἀπὸ καμένη οὐσία. Μικρότατα ἀπολεπίσματα σκούρου ἐρυθροῦ κονιάματος ἀπὸ ἐπιχρίσματα τοίχων διαπιστώθηκαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος τούτου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται σπασμένες κεραμίδες στέγης μὲ

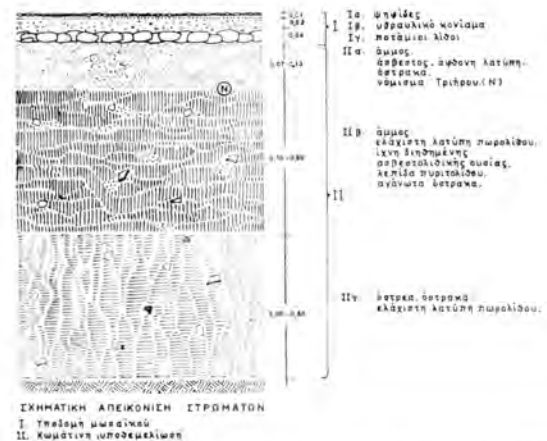
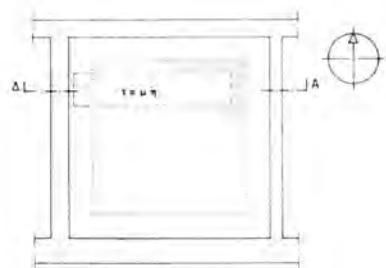
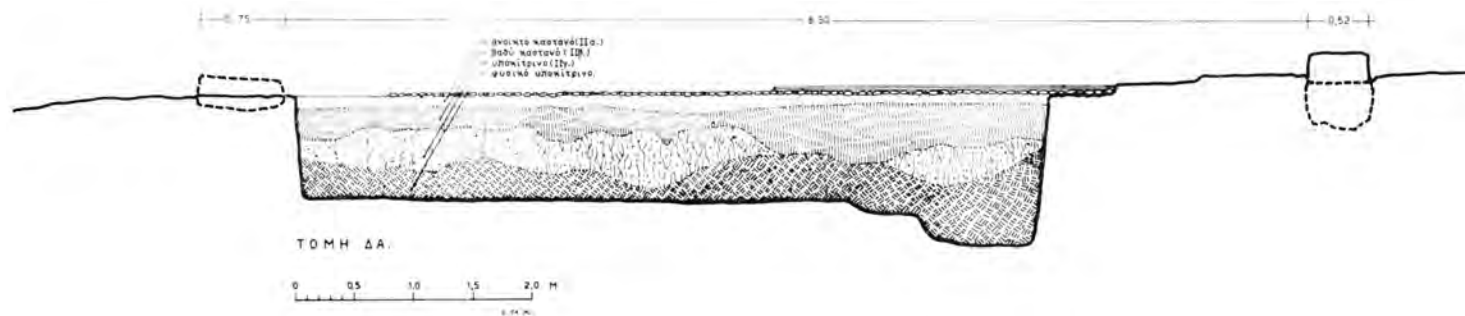

Σχ. 5. Μωσαϊκὸ δάπεδο Ἄρπαγῆς Ἑλένης. Ὅστρακα καὶ λεπίδες.

ὑπολείμματα χρώματος ἐπάνω τους, ὄστρακο μελαμβροῦς πινακίου, ἀργυρὸ νόμισμα Τριήρου Μακεδονίας ἢ Θράκης, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (SNG, Corp. Thrace, ἀριθ. 820 - 21 — BMC, Thrace, σ. 181), ἀρκετὰ ὅμως χρησιμοποιημένο, ἐλάχιστα θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ θραύσματα ὀστῶν ζώων. Ἀπὸ τὰ παραγμένα χῶματα τοῦ ἄκρου δυτικοῦ τμήματος τῆς τομῆς, πὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ὑπερυψωμένο ἀναβαθμὸ - περίγυρο, προέρχεται ὄστρακο φαιόχρωμου μεγαρικοῦ σκύφου τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.

Τὸ μεσαῖο στρώμα (IIβ), ἀπὸ χῶματα σκούρου καστανοῦ χρώματος, μὲ λίγη ἄμμο μέσα τους, ἐλάχιστη λατύπη ἀσβεστόλιθου, μικρότατα θραύσματα πωρόλιθου καὶ λίγα ποταμίσια χαλίκια, εἶχε τὴν ἐπιφάνειά του σχεδὸν ὀριζόντια, πατημένη προφανῶς μὲ κύλινδρο. Ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦτο προέρχονται, μικρὴ λεπίδα πυριτόλιθου, σιδερένιο καρφί, μαῦρες καὶ σταχτιῆς ποταμίσιες ψηφίδες, θραύσματα κεραμίδων στέγης, ὄστρακα ἀγάνωτων ἀγγείων. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος παρουσίαζε ἔντονες διακυμάνσεις καὶ κυμαίνονταν ἀπὸ 0.10 - 0.60 μ.

Τὸ τρίτο στρώμα (IIγ), πὺ ἐδραζόταν στὸ φυσικὸ ἀμμῶδες, ὑποκίτρινου χρώματος χῶμα, ἦταν μᾶλλον σκληρὸ, ἀνοιχτόφαιο καὶ περιεῖχε ἄφθονη ἄμμο καὶ ποταμίσια χα-

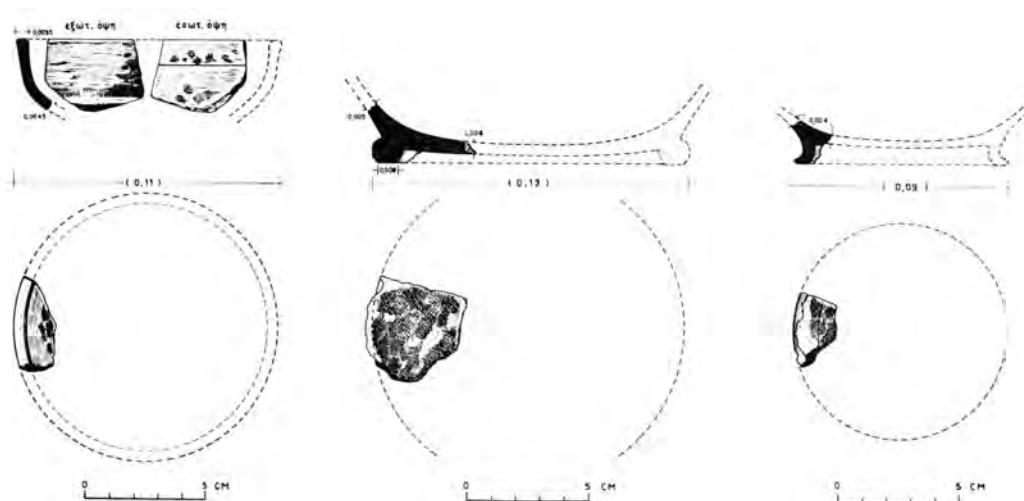
ΠΕΛΛΑ 1976
 Δωμάτιο μωσαϊκού θαπέδου
 Οικία 5.

ΜΕΤΑΕΞΑΝΑΡΧΕΙΑ ΠΕΛΛΑ

Σχ. 6. Μωσαϊκό δάπεδο «άνθemiών» Στρωματογραφική τομή.

λίκια. Μέσα του παρατηρήθηκαν διάσπαρτα ίχνη υπόλευκης ουσίας, σάν μούχλα, αποτέλεσμα διηθήσεως από την υγρασία, της ασβεστολιθικής λατύπης των υπερκείμενων στρωμάτων. Θαλασσινά ὄστρεα, ὄστρακα ἀγάνωτων ἀγγείων καὶ θραύσματα κεραμίδων στέγης, ἦταν τὰ μόνα εὑρήματα.

Ἐκτὸς τομῆς καὶ μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφῆς, κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ χώματος τῆς ὑποθεμελίωσης ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τῶν συντηρητῶν γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ χώρου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ μωσαϊκοῦ, ἀνάμεσα σὲ ἀρκετὰ ἀγάνωτα ὄστρακα ἀγγείων καθημερινῆς χρήσης, βρέθηκαν τμήμα χεῖλους ἀπὸ ἄτο σκυφίδιο, θραῦ-

Σχ. 7. Μωσαϊκὸ δάπεδο «ἀνθεμίων». Ὀστρακα.

ΠΕΛΛΑ 1976

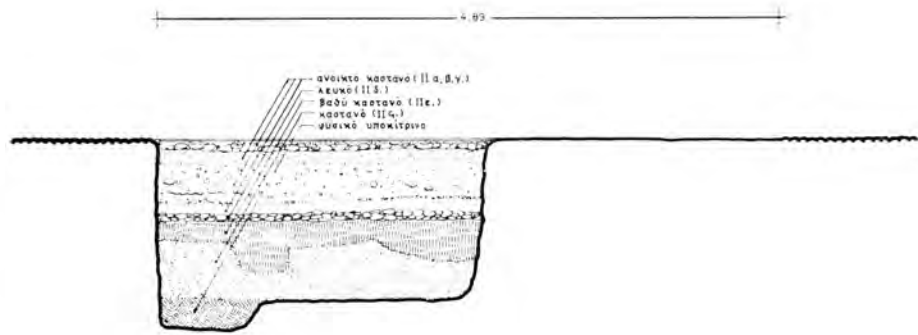
σμα ἀπὸ βάση μελαμβροῦς σκύφου (πρβλ. Athenian Agora XII, 260, ἀριθ. 349, Χρον. 400 - 375 π.Χ.), καστανὸ ἀπότμημα ἀπὸ βάση πάλι, ἄωτου σκυφίδιου (πρβλ. Athenian Agora XII, 295, ἀριθ. 821, Χρον. 425 - 400 π.Χ.) καὶ χάλκινο νόμισμα Ρόδου (SNG, Cor Caria, ἀρ. 750, Χρον. 394 - 304 π.Χ.).

Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐπιβεβαίωση ὧσων ἐκτέθηκαν παραπάνω, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἡ προσπάθεια νὰ διερευνηθεῖ ἡ χωμάτινη ὑποθεμελίωση μεγαλύτερου ἀριθμοῦ μωσαϊκῶν δαπέδων ἀπὸ τὴν Πέλλα, ὁδήγησαν στὴ διεξαγωγή μικρῆς ἀνασκαφῆς στὸ τετράγωνο I καὶ συγκεκριμένα κάτω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Κυνηγιοῦ τοῦ Λέοντος, ἀποκολλημένου ἐδῶ καὶ χρόνια καὶ μεταφερμένου πρόσφατα γιὰ ἔκθεση στὸ τοπικὸ Μουσεῖο. Ἡ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1976.

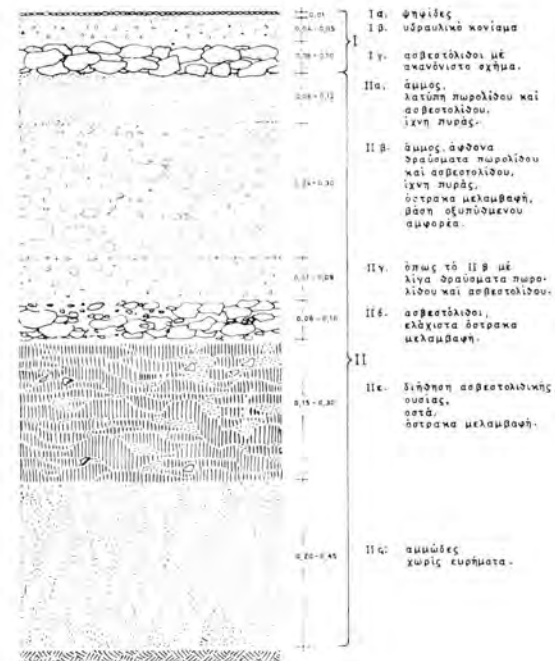
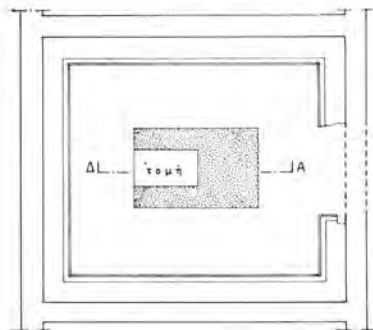
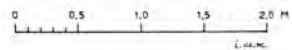
Μωσαϊκὸ δάπεδο Κυνηγιοῦ Λέοντος¹⁰ (Σ χ. 8 - 9)

Ἡ διερευνητικὴ τομὴ χαράχτηκε παράλληλα μὲ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου, μὲ

10. Γιὰ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνεύρεσης τοῦ μωσαϊκοῦ δὲς ΑΔ 16 (1960), 74 κέ. Πίν. 43-46 (Μακαρόνας). Τὴ νέα ἀνασκαφὴ ἐπόπτευσε ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς δ. Μ. Λιλιμπάκη.

ΤΟΜΗ ΔΑ.

ΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΣΤΡΑΤΙΜΑΤΩΝ

- I Πεδούμ μωσαϊκού
- II Χωμάτινη υποστρώση

ΜΕΤΑΒΕΑΝΑΡΕΙΑ ΠΕΛΛΑ

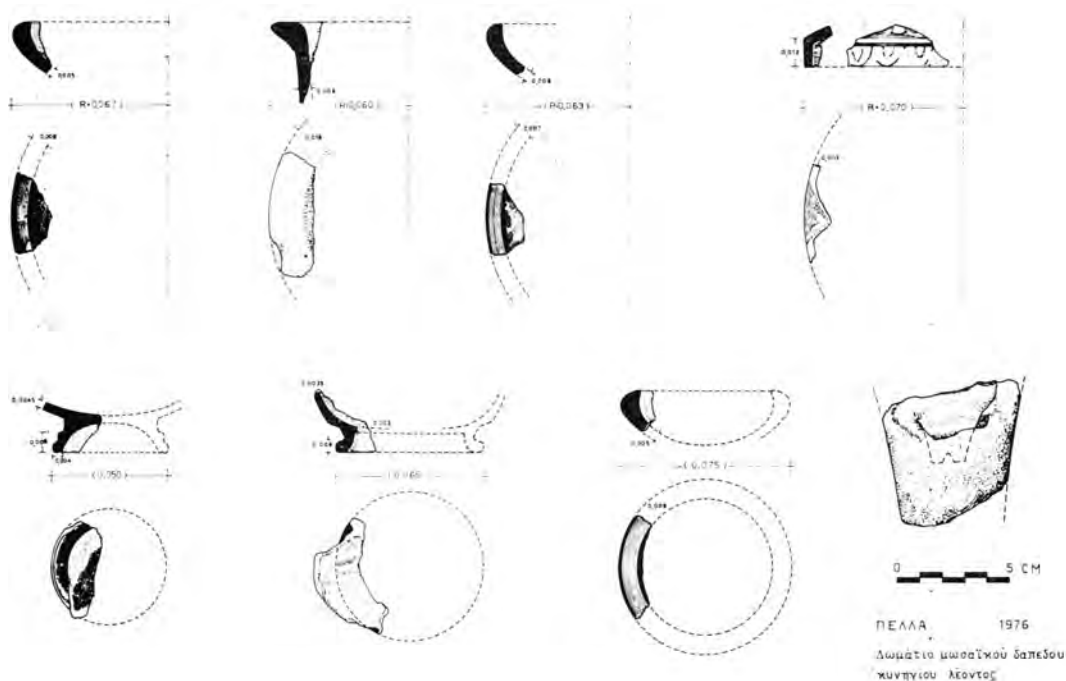
Σχ. 8. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού Λέοντος. Στραματογραφική τομή.

ΠΕΛΛΑ 1975

Δωμάτιο μωσαϊκού δαπέδου "κυνηγιού λέοντος".

διεύθυνση από Α προς Δ, για λόγους όμως ανεξάρτητους της θελήσεως του ανασκαφέα, ή ανασκαφή περιορίστηκε μόνο στο μήκος 2.60 και πλάτους 1.50 μ. δυτικό τμήμα της (Πί ν. 70β).

Ἡ ὑποδομή τοῦ μωσαϊκοῦ, ἀφοῦ βέβαια εἶχε ἀφαιρεθεῖ στο παρελθόν τὸ στρώμα τῶν ψηφίδων, διατηροῦσε μόνο τὰ δύο ἐπόμενα (Ιβ καὶ Ιγ) στρώματα, πάχους ἀντίστοιχα 0.02 καὶ 0.025 - 0.03 μ. Ἀξιοσημείωτη, παρὰ τὴ γενικὴ ὁμοιότητα τοῦ τρόπου μείξεως καὶ στρώσεως τῶν ὑδραυλικῶν κονιαμάτων με ἐκεῖνον τῶν προηγούμενων δαπέδων, εἶναι ἡ χρησιμοποίηση λατύπης ἀσβεστόλιθων (διαστ. θραυσμάτων $0.10 \times 0.05 \mu$.

Σχ. 9. Μωσαϊκό δάπεδο Κρηπίδου Λέοντος. Ὅστρακα.

καὶ $0.30 \times 0.15 \mu$.) ἀντὶ τῆς σειρᾶς τῶν ποταμίσιων λίθων (κροκάλες), ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἡ παρεμβολὴ στὴ χωμάτινη ὑποθεμελίωση ἐνὸς στρώματος μεθ' ἑαυτά ἀσβεστόλιθου (Πδ στὸ Σχ. 8), στὸ μέσο περίπου τῆς ὅλης κατασκευῆς. Τὸ γεγονός δὲ θὰ πρέπει νὰ προκαλέσει σκέψεις γιὰ διαφορετικὲς στὴν περίπτωσι κατασκευαστικὲς ἀντιλήψεις, οὔτε καὶ νὰ ὀδηγήσει στὴ διατύπωση θεωριῶν, ἀρκεῖ νὰ ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς πόλεως, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἰσχυρὴ κατωφέρεια, ποὺ παρατηρεῖται ἀκριβῶς στὸ σημεῖο, ὅπου ἔχει οἰκοδομηθεῖ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος τῆς νότιας οἰκίας τοῦ τετραγώνου I, κατωφέρεια ποὺ ἀπαιτοῦσε γερὴ ὑποθεμελίωση, ὄχι μόνο γιὰ τὸ μωσαϊκὸ, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὀλόκληρη τὴ κτηριακὴ κατασκευή.

Τὸ ὑψηλότερο στρώμα (IIα) τῆς χωμάτινης ὑποθεμελίωσης, χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ, με ἄμμο καὶ θραύσματα λατύπης ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο στρώμα Ιγ τῆς ὑποδομῆς, ἀλλὰ καὶ πωρόλιθων, περιεῖχε ὀστᾶ ζώων καὶ θαλασσινὰ ὄστρακα. Στὸν πυθμένα του ἐπισημάνθηκαν ἕξι λακωνικοῦ τύπου κεραμίδες στέγης, στρωμένες χωρὶς ἰδιαίτερη

φροντίδα, με την κυρτή τους όψη προς τα επάνω. Τόσο στα θραύσματα αυτά των κεραμίδων, όσο και συγκεντρωμένα στη ΒΔ. γωνία της τομής, παρατηρήθηκαν ίχνη τέφρας και περισυλλέχθηκαν λεπτότατα τεμάχια άπανθρακωμένων ξύλων. Από το στρώμα αυτό προέρχονται και τέσσερεις ψηφίδες, δύο μαύρου και δύο πράσινου χρώματος.

Το επόμενο στρώμα (ΙΙβ), είχε το ίδιο χρώμα, ήταν άμμώδες κατά τόπους, με πολλά θραύσματα άσβεστόλιθων και πωρόλιθων, ιδιαίτερα στο νότιό του τμήμα και παρουσίαζε ίχνη τέφρας στο μέσο περίπου της τομής. Περιείχε θαλασσινά όστρεα, όστᾶ ζώων, πολλά άβαφη όστρακα, μεταξύ των όποιών και τμήμα χείλους και βάσεως όξυπόθμενου άμφορέα, σιδερένιο καρφί, μελαμβαφές χείλος άωτου σκυφίδιου (πρβλ. Athenian Agora XII, 302 άριθ. 944. Χρον. 375 - 350 π.Χ.), άπότμημα από το χείλος πάματος λεκανίδος με έρυθροβαφές κυμάτιο (πρβλ. Athenian Agora XII, 323 άριθ. 1241. Χρον. 350 - 325 π.Χ.), και χείλος πάλι από μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο (πρβλ. Athenian Agora XII, 303 άριθ. 949. Χρον. 350 - 325 π.Χ.).

Το τρίτο κατά σειρά στρώμα (ΙΙγ), πού θα μπορούσε ίσως νά θεωρηθεί της ίδιας ύψης με το προηγούμενο, ήταν χρώματος άνοιχτού καστανού και μαλακό στο σκάσιμο. Περιείχε μικρά θραύσματα κεραμίδων στέγης και άρκετά, όχι όμως πολλά, άσβεστόλιθων και πωρόλιθων. Περισυλλέχθηκαν όστᾶ ζώων, λίγα άβαφη όστρακα, τμήμα από τη βάση κύλικας - κανθάρου (πρβλ. Athenian Agora XII, 284, άριθ. 684, Χρον. 340 - 325 π.Χ.) και μικρότατο θραύσμα έρυθρόμορφου άγγείου. Κηλίδα καμένης ούσίας, διαμ. 0.35 μ., παρατηρήθηκε προς τα άνατολικά της τομής.

Το επόμενο στρώμα (ΙΙδ) είχε άποτελεστεί στο μεγαλύτερό του τμήμα από μεγάλα και μικρά άποτμήματα άσβεστόλιθων, κατά κάποιο τρόπο πακτωμένων σε τεφρού χρώματος σαθρό χῶμα. Περιείχε λίγα μελαμβαφη όστρακα, όχι όμως χαρακτηριστικής τομής, ώστε νά άποδοθοϋν με βεβαιότητα σε συγκεκριμένα σχήματα άγγείων. Πρέπει έδῶ νά σημειωθεί, ότι το στρώμα τούτο παρουσίαζε ιδιαίτερη συνεκτικότητα και ήταν σχεδόν όριζόντιο, παράλληλο με τη στάθμη του δαπέδου του δωματίου.

Το πέμπτο στη σειρά στρώμα (ΙΙε) είχε χρώμα σκουρό καστανό, ήταν μαλακό και περιείχε λίγους, διάσπαρτους λίθους. Κατά τόπους, παρουσίαζε ύπόλευκες κηλίδες, άποτελεσμα από την διήθηση με την ύγρασία των υπερκείμενων άσβεστόλιθων. Από το στρώμα αυτό προέρχονται άρκετά μελαμβαφη όστρακα, μεταξύ των όποιών χείλος μελαμβαφοϋς άωτου σκυφίδιου (πρβλ. Athenian Agora XII, 302, άριθ. 944, Χρον. 375 - 350 π.Χ.) και άπότμημα από τη βάση μελαμβαφοϋς σκύφου (πρβλ. Athenian Agora XII, 279, άριθ. 608, Χρον. 380 π.Χ.), καθώς και όστᾶ ζώων.

Το τελευταίο, πριν από το ύποκίτρινο έδαφος, στρώμα (ΙΙστ) ήταν σχεδόν όμοιο με το προηγούμενο, μόνο πού περιείχε περισσότερη άμμο και έλάχιστους λίθους. Κανένα εύρημα δέν προέρχεται από το στρώμα αυτό.

ΜΕΡΟΣ Β'. ΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ι. ΈΗ χρονολόγηση των μωσαϊκῶν της Πέλλας άπασχόλησε στο παρελθόν ιδιαίτερα τους μελετητές, όρισμένοι μάλιστα από τους όποιους άσχολήθηκαν επανειλημμένα με το θέμα σε άλλεπάλληλα και άξιόλογα δημοσιεύματά τους. (Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τᾶ μωσαϊκά δάπεδα της Πέλλας, δες Μακεδονικά Ζ' (1967) 306, άρ. 101 και Θ' (1969) 172, άρ. 86 και 185, άρ. 121.

Οι περισσότερες προσπάθειες βασίστηκαν σε τεχνοτροπικά ιδίως κριτήρια, πολύ λίγες σε τεχνικής φύσεως παρατηρήσεις, ελάχιστες τέλος χρησιμοποίησαν τα αρχαιολογικά στοιχεία και τεκμήρια από την ανασκαφική έρευνα — αυτά τουλάχιστο που είδαν το φῶς τῆς δημοσιότητας.

Στά διάφορα στάδια, από τὰ ὅποια πέρασε ἡ διερεύνηση τοῦ προβλήματος, διατυπώθηκαν διάφορες ἀπόψεις καὶ θεωρίες, σύμφωνα μὲ τις ὁποῖες, καὶ γιὰ λόγους τεχνοτροπικῶν μεταξὺ τους διαφορῶν, τὰ μωσαϊκὰ δάπεδα τοῦ τετραγώνου I, δηλαδὴ τὸ Κυνήγι τοῦ Λέοντος, ὁ Διόνυσος πάνω στὸν πάνθηρα, ὁ γρύπας ποὺ κατασπαράζει ἓνα ἐλάφι καὶ τὸ σύνταγμα τῶν Κενταύρων, πιθανὸν νὰ προηγοῦνται χρονολογικὰ ἐκείνων ἀπὸ τὸ τετράγωνο 5 τοῦ ἴδιου ανασκαφικοῦ τομέα, δηλαδὴ τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ Κυνηγιοῦ τῆς Ἐλάφου, τῆς Ἀρπαγῆς τῆς Ἐλένης καὶ τῆς Ἀμαζονομαχίας καὶ ὅτι τὰ πρῶτα θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν «to the last quarter of the 4th century», ἐνῶ τὰ δευτέρα «may belong to the early 3rd» (Petsas, *Archaeology* 17 (1964) 83 — τοῦ ἴδιου, *Mos. G-R I* (1965). Πρβλ. Petsas, *SMA* 14 (1964/5) καὶ τοῦ ἴδιου, *BSt* 4 (1963) 171· πρβλ. καὶ M. Robertson, *A History of Greek Art* 1975, 487). Ἄλλοι θεώρησαν πιθανότερη τὴ χρονολόγησι ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν μωσαϊκῶν «εἰς τοὺς περὶ τὸ 300 π.Χ. χρόνους . . . εἰς ἐποχὴν δηλαδὴ πρὸς τὴν ὁποῖαν ἀρμόζουν καὶ τὰ λοιπὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια» (Μακαρόνα, *ΑΔ* 16 (1960): Μελέται 72 - 83. Τοῦ ἴδιου, *ΑΔ* 17 (1961 - 2): Χρονικά, 213. Τοῦ ἴδιου, Ἡμερολόγιον Ἴονικῆς καὶ Λαϊκῆς Τραπέζης, ἔτους 1963. Πρβλ. G. Richter, *A Handbook of Greek Art*, 1963³, 278 καὶ Ἀνδρόνικου, *BSt* 5 (1964) 293). Ἡ χρονολογικὴ ἐξάλλου ἐνότητα τῶν μωσαϊκῶν τῆς Πέλλας, παρὰ τὴν ἀναντίρρητη ὑπαρξὴ τεχνοτροπικῶν διαφορῶν μεταξὺ τους, καὶ ἡ τοποθέτησι ὅλης τῆς σειρᾶς «within the limits of the last quarter of the 4th century», ὅπως ὑποστηρίχθηκε (C. M. Robertson, *JHS* 85 (1965) 89), ἀμφισβητήθηκε ἀμέσως μετὰ, ὡς πρὸς τὸ χρονολογικὸ τῆς σκέλος, μὲ τὴν ἔνταξι τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ Κυνηγιοῦ τῆς Ἐλάφου στὰ χρόνια γύρω ἀπὸ τὸ 275 π.Χ. (Bakalakis, *AA* 1966, 537). Οἱ νεώτερες ὥστόσο τάσεις καὶ θεωρίες (K. Schefold, *PKG* 1 (1967) 228 ἀριθ. 241 καὶ Μακαρόνα, Ἱστορία Μακεδονίας 1 (1970) 164) μὲ βάση τόσο τεχνοτροπικὰ κριτήρια, ὅσο καὶ ανασκαφικὰ στοιχεία, προτείνουν ὡς πιθανότερη περίοδο γιὰ τὴν κατασκευὴ ὅλων τῶν μωσαϊκῶν, τὴ δεκαετία γύρω στὰ 320 π.Χ.. Καὶ τέτοια ανασκαφικὰ τεκμήρια, εὐρήματα τῆς ανασκαφῆς καὶ ἀπὸ 5 τετράγωνα τοῦ τομέα I, ἀναφέρονται, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν στὴν Ὀλυνθο, θραύσματα καὶ ἀκέραια δείγματα ἀπὸ ἠγεμόνες στρωτῆρες, πῆλινα γραπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, καθὼς καὶ ὑπολογισμὸς ἀριθμὸς χάλκινων κυρίως νομισμάτων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι κοπῆς Φιλίππου Β' καὶ Ἀλεξάνδρου Γ' (Μακαρόνα, ὁ.π. 164 κ.έ.)¹¹.

11. Βέβαια, ἡ ἀνεύρεσι τῶν χάλκινων νομισμάτων τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, δὲν προϋποθέτει καὶ τὴν ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τους ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰ., τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τόσο νομισματικοὶ «θησαυροὶ» (hoards) τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ὅσο καὶ ανασκαφικὰ νομισματικὰ εὐρήματα (stray finds) περιέχουν σὲ ἀξιοσημεῖωτη συχνότητα τέτοια νομίσματα. Ἐκεῖνο ποὺ ὑπολογίζεται συνήθως εἶναι ὁ βαθμὸς φθορᾶς τοῦ μετάλλου, ποὺ ἀποδεικνύει καὶ τὴ μεγάλη ἢ μικρὴ κυκλοφορικὴ χρῆσι τῶν νομισμάτων, διαπίστωση, εἶναι ἀλήθεια, ἀρκετὰ ὑποκειμενικὴ, ποὺ ὥστόσο δὲ σημειώνεται στὸν σχετικὸ κατάλογο (Μακαρόνα, ὁ.π., 164-5).

II. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν διερευνητικῶν τομῶν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου συγκροτήματος τῶν δωματίων τῆς μεγάλης οἰκίας στὸ τετράγωνο 5, καθὼς καὶ τῆς οἰκίας μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Κυνηγιοῦ τοῦ Λέοντος στὸ τετράγωνο I τοῦ ἴδιου ἀνασκαφικοῦ τομέα, συνοψίζονται στὶς παρακάτω διαπιστώσεις:

(1) Σὲ καμιὰ περίπτωση τὰ κινητὰ εὐρήματα, καὶ ἰδιαίτερα τὰ παραδείγματα κεραμεικῆς, ποὺ καὶ ἀκριβέστερα χρονολογοῦνται καὶ αὐτὰ μόνον, ἀποτελοῦν στοιχεῖα κατεξοχὴν «λαλοῦντα», δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ὑστερότερα ἀπὸ τὸ 325 π.Χ.

(β) Τὸ εἶδος καὶ ὁ τρόπος μίξεως καὶ στρώσεως τῶν ὑλικῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν προπαρασκευὴ τῆς ὑποδομῆς ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν δαπέδων ποὺ ἐρευνήθηκαν, καθὼς καὶ ἡ ὁμοιότροπη βασικὰ σύσταση καὶ διάταξη τῶν στρωμάτων στὴ χωμάτινη ὑποθεμελίωση —κυρίως οἰκοδομικὰ ἀπορρίμματα, εἴτε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κτήρια, εἴτε ἀπὸ παρακείμενα, ὅπως λατύπη ἀπὸ τὴ λάξευση καὶ μόρφωση, προφανῶς, τῶν ἀσβεστολιθικῶν ὀρθογώνιων γωνιόλιθων, μὲ τοὺς ὁποίους εἶναι χτισμένα ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ σπίτια στὸν ἀνασκαφικὸ τομέα I, θραύσματα κεραμίδων στέγης, ἀπολεπίσματα ἐγχρωμων κονιαμάτων ἀπὸ ἐπιχρίσματα τοίχων, χαλίκια καὶ ἄμμος, ἀκόμη καὶ ψηφίδες— συνηγοροῦν τόσο γιὰ τὸ σύγχρονο τῆς κατασκευῆς τῶν χτηρίων, ὅσο καὶ γιὰ τὴν παράλληλη διακόσμησή τους. (Ὁ ὑπολογισμὸς ἀριθμὸς ὀστράκων ἀγάνωτων, καθημερινῆς χρήσεως, ἀγγείων καὶ τὰ ὀστᾶ ζώων, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι προέρχονται ἀπὸ κάπου κοντὰ, εἴτε ἀπὸ μάζα εἴτε, καὶ τὸ πιὸ πιθανό, ἀπὸ χῶρο ἐργοταξίου¹². Ἴσως ἀκόμη καὶ τὰ θαλασσινὰ ὄστρεα, μὲ τὴ σκέψη, ὅτι ἡ θάλασσα τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη δὲν ἀπεῖχε καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου)¹³.

Ἡ ἀντιπαράθεση τώρα τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐρευνα στὰ ὅσα ἡ ἀνασκαφὴ τῶν 5 οἰκοδομικῶν τετραγώνων ἀποκάλυψε στὴ δεκαετία '60 (συνολικὰ δὲς Μακαρόνα, Ἄρχαία Μακεδονία I (1970), 164 - 65), δίνει στὰ πρῶτα ἓνα καινούργιο περιεχόμενο καὶ ὁδηγεῖ στὰ παρακάτω συμπεράσματα:

Τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, καὶ μάλιστα, ὅπως πετυχημένα ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν C. M. Robertson (JHS ὅ.π. 89), τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κασσάνδρου —ὀψωδῆποτε, ἀπὸ τὸ 316 π.Χ. καὶ μετὰ, ὅποτε ἡ Πέλλα περιέρχεται στὴν ἐξουσία του (Διοδ. Σικελ. XIX 50.3 - 7)— ἀναμφισβήτητα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ χρονολογικὸ ἐκεῖνο πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ παρατηρεῖται καὶ βεβαιώνεται στὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς πόλεως, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀνασκαφικὸ τομέα II⁴. Οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ὑλοποίησιν ἑνὸς

12. Τοῦτο ἴσως νὰ μὴν εὐσταθεῖ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τῶν «ἀνθεμίων».

13. Γιὰ τὰ τοπογραφικὰ τῆς Πέλλας δὲς BSt I (1960), 113-128, κυρίως ὁμῶς 115-16 (Petsas). Πρβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις καὶ ἀντιρρήσεις στὸ AD 16 (1960), 72-83 (Μακαρόνας). Διαμαντούρου, Πέλλα I (1971), 90.

14. Χωρὶς νὰ μπορεῖ αὐτὸ ἀκόμη νὰ ἀποδειχθεῖ, κυρίως ἀπὸ ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν στοιχείων, θὰ ἦταν ἴσως δυνατό νὰ ὑποστηριχθεῖ, ὅτι στὴν περίπτωση τῆς Πέλλας, ἡ νέα συνοικία — αὐτὴ τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα I — σχεδιάστηκε καὶ ἰδρύθηκε «ἐν ἐπαφῇ» πρὸς τὸν παλιὸ πύρην τῆς κλασσικῆς πόλης, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὴ Δαμασκὸ καὶ τὴ συριακὴ Βέροια (Alep) (δὲς σχ. R. Martin, L'Urbanisme dans la Grèce Antique, Παρίσι 1956, 171 καὶ 174, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία μὲ τὴ διαφορὰ, ὅτι ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἄρχελάου, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς ἐποχῆς θὰ ἦταν καὶ αὐτὴ χτισμένη στὸ λεγόμενο ἱππόδαμιο σύστημα. Γιὰ τὸν Ἰππόδαμο δὲς τελευταῖα James R. McCredie, Hipodamos of Miletos. Studies presented to George Hanfmann, Mainz 1971, 95 κέ.

μεγαλεπήβολου και ένιαίου στη σύλληψή του πολεοδομικού σχεδίου, με έντονη τη σφραγίδα της νέας εποχής του Έλληνισμού των επιγόνων, χρυσοφόρων βετεράνων των νέων μηδικών¹⁵.

Στήν περίπτωση που οι διαπιστώσεις αυτές και τα συμπεράσματα θα μπορούσαν να είχαν χαρακτήρα περισσότερο αποδεικτικό —σ' αυτό θα είχαν αποφασιστική σημασία βέβαια νέα εύρηματα, τόσο από την επέκταση της ανασκαφής και σε άσκαφα τμήματα της αρχαίας πόλης, όσο και από τη διερεύνηση της χωμάτινης υποθεμελίωσης και των υπόλοιπων δωματίων των οικιών των τετραγώνων 5, 3 και 1 και ή μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών και των κτηριακών λειψάνων— τότε αναμφισβήτητα ή άποψη, ότι ή εφαρμογή ενός μεγαλεπήβολου προγράμματος σε τμήμα της μεταλεξάνδρειας Πέλλας, παράλληλα με την ανάληψη παρόμοιου και μεγαλύτερης κλίμακας έργου στη Θεσσαλονίκη και την Κασσάνδρεια¹⁶, θα πρέπει εύλογα να σχετιστεί χρονολογικά με τις αντιλήψεις της εποχής, την επιστροφή των παλαίμαχων έταίρων και την είσοδη άφθονου πλούτου από την Άνατολή, όπως τουλάχιστο μαρτυρούν οι θησαυροί χρυσών και άργυρών άγγείων και άλλων πολύτιμων αντικειμένων, που κατά καιρούς παρουσιάζει ή μακεδονική γη¹⁷, άποκτᾶ τη διάσταση που της άρμόζει. Όποτε και εύκολα θα άμφισβητούσε κανείς και τὸ νόημα που συνήθως άποδίδεται στον ποιητικό θρήνο του Άντιπάτρου του Θεσσαλονικέως, ότι «Πέλλα Άλεξάνδρω συναπώλετο» (Anth. Graeca VII, 139, έκδ. Loeb).

Βέροια - Πέλλα - Άθήνα, (Ίούλιος 1976)

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Είχε παραδοθεί τὸ άρθρο στη σύνταξη του Άρχαιολογικού Δελτίου, όταν μου ζητήθηκε να ένταχθούν στην παραπάνω μελέτη τὰ άποτελέσματα από την έρευνα της χωμάτινης υποθεμελίωσης του μωσαϊκού δαπέδου με την Άμαζονομαχία (ανασκαφικός τομεύς I, τετράγωνο 5), που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1977, πριν από την επανανοποθέτησή του στην αρχική του θέση. Την προϊσταμένη της Έφορείας κ. Μ. Σιγανίδου και την τ. Έπιμελήτρια αρχαιοτήτων κ. Εύγ. Γιούρη, την πρώτη για την εύγενή της πρωτοβουλία να μου παραχωρήσει τη δημοσίευση, και τη δεύτερη για τὸ πολύμορφο της ενδιαφέρον, εύχαριστῶ και πάλι θερμά. Την ανασκαφή επέβλεψε ή επιστημονική βοήθος δ. Μ. Λιλιμπάκη.

Μωσαϊκό δάπεδο άμαζονομαχίας (Σ χ. 10)

Ή διερευνητική τομή χαρακτήκε στο άνατολικό τμήμα του δωματίου με κατεύθυνση από Ν προς Β, έτσι ώστε ὁ κατά μήκος άξονάς της να συμπίπτει με τὸν κατά

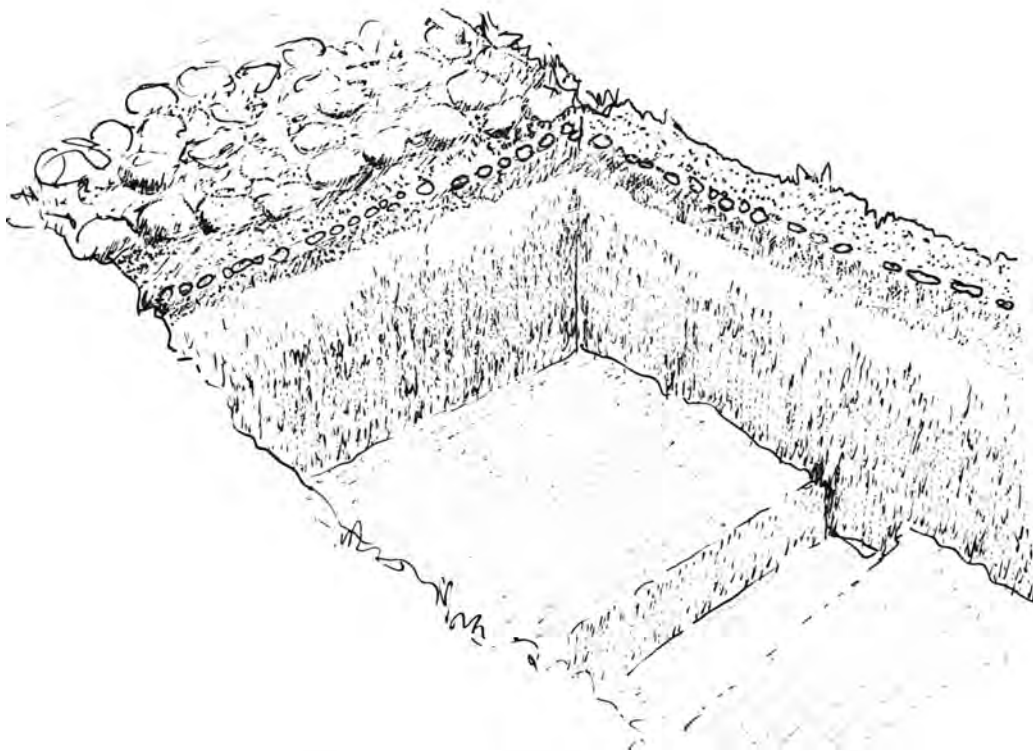
15. Την ίδια περίπου εποχή, και λίγο άργότερα, οι Σελευκίδες σ' ένα εύρο πρόγραμμα πολεοδομικής πολιτικής ίδρύουν νέες πόλεις, σύμφωνα με τις οικιστικές άπαιτήσεις της εποχής, ή επέκτείνουν άλλες εφαρμόζοντας πάντα τις καινούριες αντιλήψεις περί ρυμοτομίας (δες σχ. R. Martin, ό.π. 163 κέ.).

16. Οι πρόσφατες μελέτες του Μ. Vickers (Towards a Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki στα Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου περί Άρχαίας Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1970, 238 κέ., κυρίως όμως Hellenistic Thessaloniki, στο JHS 92 (1972), 156 κέ.) συνέβαλαν στη διερεύνηση του ρυμοτομικού σχεδίου της έλληνιστικής Θεσσαλονίκης· δυστυχώς δε συμβαίνει τὸ ίδιο με την Κασσάνδρεια, που παραμένει ανασκαφικά ανεξερεύνητη.

17. Εύρηματα από Δερβένι, Νικήσιανη, Σταυρούπολη, Θεσσαλονίκη κλπ.

πλάτος των κατωφλίων, που ενώνουν το δωμάτιο με τα παρακείμενά του· ή έρευνα σε βάθος περιορίστηκε ώστόσο στο μισό μόνο νότιο τμήμα της (μήκος 2.65 μ. και πλάτος 1.50 μ.) για τεχνικούς λόγους.

Η ύποδομή του μωσαϊκού δαπέδου, εφόσον βέβαια το στρώμα των ψηφίδων είχε αποκολληθεί, και μάλιστα όπως αποδείχτηκε στις έργασίες, αρκετά άτεχνα στο παρελθόν, διατηρούσε μόνο τα στρώματα Ιβ και Ιγ, πάχους αντίστοιχα 0.04 - 0.05 μ. και 0.06 - 0.08 μ. Ο τρόπος μείξεως και στρώσεως των υδραυλικών κονιαμάτων και των ποταμίσιων λίθων (κροκαλών) δέ διέφερε από εκείνον, που παρατηρήθηκε στην

Σχ. 10. Μωσαϊκό δάπεδο της Άμαζονομαχίας. Στρωματογραφία (σχέδιο του συγγραφέα).

ύποδομή των δαπέδων των υπόλοιπων δωματίων της μεγάλης οίκιας του τετραγώνου 5.

Το υψηλότερο στρώμα (Ια) της χωμάτινης υποθεμελίωσης, στην πάνω επιφάνεια του οποίου είχαν πακτωθεί οί κροκάλες, είχε πάχος μόνο 0.04 μ. και αποτελέστηκε κυρίως από άφθονη λατύπη ασβεστολιθικής ύφης.

Το δεύτερο στρώμα (Ιβ) από χώματα χρώματος σκούρου καστανού, σε αρκετά σημεία του παρουσίαζε στρώσεις φερτής άμμου και περιείχε διάσπαρτες μικρές φυσικές πέτρες. Το πάχος του κυμαινόταν στα 0.10 - 0.12 μ. Ένα μικρό φθαρμένο κεφάλι από πήλινο γυναικείο ειδώλιο, ίσως ταναγραίας, λίγα δσπρακα από μελαμβοφή άγγεϊα και άλλα από άγάνωτα, χωρίς ιδιαίτερα γνωρίσματα, τμήμα από χάλκινο καρφί, καθώς και πήλινη πυραμιδωτή άσημη άγνύθα, αποτελούσαν τα κινητά εύρήματα από το στρώμα τουτο.

Τὸ στρώμα πὸ ἀκολουθοῦσε (Πγ), εἶχε πάχος 0.05 μ. καὶ χρῶμα καστανὸ ἀνοιχτό. Δὲν περιεῖχε εὐρήματα καὶ παρουσίαζε λασπώδη ὑφή.

Χαρακτηριστικὸ καὶ γιὰ τὰ τρία αὐτὰ στρώματα ἦταν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἐπιφανείες τους βρέθηκαν παράλληλες πρὸς τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου, πράγμα πὸ μᾶλλον ὑποδηλώνει τὴ χρησιμοποίηση κυλίνδρου.

Τὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο στρώμα (Πδ), πάχους 0.65 - 0.70 μ. καὶ χρώματος σκούρου καστανοῦ, ὅπως ἐκείνου τοῦ Πβ, περιεῖχε ἐλάχιστα ὄστρακα ἀπὸ ἀγάνωτα ἀγγεῖα, κυρίως στὸ πάνω του μέρος, καί, σποραδικά, θραύσματα ἀσβεστόλιθου. Κοντὰ στὸν πυθμένα ἐντοπίστηκαν δύο μικρὰ τεμάχια ἀπὸ σίδηρο καὶ ἀργυρὸ ὀκτάδραχμο τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' σὲ πολὺ κακὴ διατήρηση (βλ. D. Raymond, *Macedonian Regal Coinage to 413 B.C.*, NNM 126, 100 κέ. : group II, Χρον. 476/5 -περίπου 460 π.Χ.).

Ἀθήνα, Μάϊος 1977

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ Β΄

Α΄. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΟΥΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ¹ (Πί ν. 72-77)

Το κεφάλι του ώριμου άνδρα με γένια, άρ. Εύρ. 5241 (Πί ν. 72-75) βρίσκεται στις Άποθηκες του Έθνικου Άρχαιολογικου Μουσείου Άθηνών. Η τεχνοτροπία και ο τύπος της κόμμωσης τοποθετούν το κεφάλι του Έθνικου Μουσείου χρονολογικά στην πρώιμη εποχή των Άντωνίνων 138-161 μ.Χ. Τα μαλλιά του, δοσμένα σε άτακτους αντιθετικούς πλαστικούς βοστρύχους, καλύπτουν το κεφάλι. Βόστρυχοι άποσπώνται από την κύρια μάζα των μαλλιών και πέφτουν στο πάνω μέρος του τραπεζιοειδούς μετώπου, που χαράζεται από δύο παράλληλες ρυτίδες. Τα φρύδια άποδίδονται με μικρά άνοιχτά τόξα, που βρίσκονται σε μικρή άπόσταση από τα μάτια. Βαθιές είναι οι κόγχες των ματιών, τα βλέφαρα πλατιά και σαρκώδη, τα μάτια επιμήκη, με δηλωμένη την ίριδα και την κόρη, στις έσωτερικές γωνίες διακρίνεται ο κανθός, στις έξωτερικές έχει μικρές ρυτίδες έκφρασης. Η κόρη είναι σκαλισμένη σε σχήμα πέλτης. Το ελεύθερο χείλος των κάτω βλεφάρων είναι διογκωμένο και πλαισιώνει σαν ταινία τα μάτια.

Μεγάλες επιφάνειες παρειών κυριαρχούν στο πορτραίτο. Έλαφρά χαράζονται οι ρινοπαραιακές γραμμές. Το πάνω χείλος καλύπτεται από το μεγάλο μουστάκι, που οι άκρες του πέφτουν άνόργανα προς τα κάτω. Το στόμα είναι μικρό. Τα γένια είναι κοντά, με μικρούς μηνοειδείς πλαστικούς βοστρύχους, που πλαισιώνουν ήμικυκλικά το κάτω τμήμα του προσώπου· στοιχείο για την πρώιμη χρονολόγηση του πορτραίτου, είναι το ήμικυκλικό πλατύ σχήμα τους. Δύο μικρά τμήματα στην περιοχή του κάτω χείλους, στις άκρες του, έχει αφήσει ο καλλιτέχνης άγένεια· είναι χαρακτηριστικό άτομικό στοιχείο του εικονιζόμενου προφανώς. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου στο πορτραίτο του Έθνικου Μουσείου είναι συγγενικά με του Άντωνίνου του Εύσεβου. Η προτομή² του που βρίσκεται στη Ρώμη, Museo del Palatino (Πί ν. 76-77), παρου-

1. Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο Άθηνών. Κεφάλι με άρ. Εύρ. 5241. Προέλευση άγνωστη. Στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου φέρει τον άρ. Β.Ε. 5. Κατεγράφη το 1973. Δώρο προς το Δημόσιο από τους Νικ. και Έμμ. Άλτηγό. Στο Β.Ε. ύπάρχει ή ένδειξη: Ίσως Άντωνίνος ο Εύσεβής; Λείπει ή μύτη, τμήματα από τους βοστρύχους, μικρό τμήμα του πάνω χείλους, το άριστερό αυτί και ο λαιμός, εκτός μικρού τμήματος άριστερά. Άπολεπίσματα παρατηρούνται στην επιφάνεια του προσώπου.

Κηλίδες σκούρες στο μέτωπο και στην περιοχή του κροτάφου άριστερά.

Διαστ. όλικ. σωζ. ύψ. κεφ. 0.294, ύψ. από τον κεντρικό βόστρυχο 0.196, πλάτ. μετώπου 0.145, ύψ. μετώπου στις άκρες 0.056, πλάτ. κεφ. 0.247, πλάτ. κροταφικού χώρου 0.154, μήκ. ματιών 0.035 κάθετο άνοιγμα ματιών 0.015, άποστ. ματιών 0.035, μήκ. στόμ. 0.045, πλάτ. στην περιοχή των παρειών 0.165 μ. Μάρμαρο παριανό.

Εύχαριστώ το Διευθυντή του Έθνικου Άρχαιολογικου Μουσείου Άθηνών κ. Νικ. Γιαλούρη για την άδεια της δημοσίευσης, το γλύπτη του Έθνικου Μουσείου κ. Στυλ. Τριάντη για την πληροφορία του ως προς την ποιότητα του μαρμάρου. Για τις φωτογραφίες εύχαριστώ τους φωτογράφους του Μουσείου κ.κ. Θ. Μηλιάρη και Δ. Γιαλούρη.

2. Προτομή θωρακοφόρου. Ρώμη, Museo del Palatino. M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit, σ. 20, 25, 71, 95, 105, 106, 107, 112, 142, 286, εικ. 8 a-b, εκεί βρίσκεται και ή παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

σιάζει μεγάλη ομοιότητα στον τύπο της κόμμωσης και στα χαρακτηριστικά του προσώπου. Και στα δύο πορτραίτα υπάρχουν οι βόστρυχοι στις άκρες του τραπεζιοειδούς μετώπου και ακολουθούν οι δύο σπειροειδείς βόστρυχοι στο κέντρο του μετώπου.

Συγγένεια παρατηρείται και στα χαρακτηριστικά του προσώπου, στο τετραγωνικό περίγραμμα, στο επίμηκες σχήμα των ματιών, στα βαριά πλατιά βλέφαρα, στις μεγάλες επιφάνειες των παρειών· επίσης, στη μητροπολιτική προτομή βρίσκουμε στις άκρες, κάτω από τα χείλη, τους δύο μικρούς αγένειους χώρους και το ήμικυκλικό σχήμα που έχει το γένη. Όμοιότητα παρατηρείται και στις πλάγιες όψεις (Πί ν. 72, 76).

Παρατηρούνται όρισμένες διαφορές μεταξύ του κεφαλιού που βρίσκεται στις Άποθῆκες του Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου και της μητροπολιτικῆς προτομῆς: (α) Στο κεφάλι του Ἐθνικοῦ Μουσείου οἱ βόστρυχοι ἀποδίδονται με φυσικότητα και κάποια βαρύτητα, οἱ γραμμὲς γιὰ τὴ δῆλωση τῶν μαλλιῶν εἶναι πλατιὲς και ἐπιφανειακὲς· ἀντίθετα, στὴ μητροπολιτικὴ προτομὴ οἱ βόστρυχοι στὰ μαλλιά και στὰ γένη εἶναι με σαφήνεια μεταλλικὴ, σχεδόν, ἀποδομένοι, και οἱ τρίχες ἀποδίδονται με λεπτὲς ἐγγάρακτες γραμμὲς. (β) Στο κεφάλι του Ἐθνικοῦ Μουσείου κυριαρχοῦν οἱ μεγάλες, σχεδόν ἐπίπεδες, ἐπιφάνειες, ἐνῶ στὴ μητροπολιτικὴ προτομὴ ὑπάρχει ἐντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων, βαθύνσεις στὴν περιοχὴ τῶν κροτάφων και τῶν παρειῶν, τὰ μῆλα εἶναι διογκωμένα και οἱ ρινοπαραιακὲς γραμμὲς βαθύτερες. (γ) Ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ προτομὴ λείπουν οἱ ρυτίδες του μετώπου, τὸ στόμα εἶναι μεγαλύτερο, με καμπυλόγραμμα χείλη, ἐνῶ στὸ κεφάλι του Ἐθνικοῦ Μουσείου τὸ στόμα εἶναι μικρότερο και τὸ πᾶν χεῖλος καλύπτεται ἀπὸ τὸ μουστάκι. Τὸ περίγραμμα του κάτω χείλους δηλώνεται με ἐγγάρακτη γραμμὴ.

Ὁ Μ. Wegner βλέπει στὴ μητροπολιτικὴ προτομὴ ἐργασία ἑλληνικὴ, γιὰτὶ ἂν και ἀνήκει στον τύπο *Croce Greca* 595⁴, σὰν ἐλεύθερη ἀπόδοση αὐτοῦ του τύπου, μένει ὁμως χωρὶς παράλληλο⁵ στὸ μητροπολιτικὸ χῶρο. Ἡ εὑρεση του κεφαλιού στα ὑπόγεια του Ἐθνικοῦ Μουσείου δείχνει ὅτι ὑπάρχει παράλληλο του τύπου αὐτοῦ στον ἑλλαδικὸ χῶρο. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης εἶναι πραγματικὰ ὁ ἴδιος. Ἡ τεχνολογικὴ διαφορὰ ὁμως που ὑπάρχει στὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν εἶναι οὐσιαστικὴ και ἀντίθετη με τὴν ἄποψη του Wegner γιὰ τὴν ἑλληνικὴ προέλευση⁶ τῆς προτομῆς. Ἡ λεπτομερειακὴ και με σαφήνεια μεταλλικὴ ἀπόδοση τῶν βοστρύχων στὴ μητροπολιτικὴ προτομὴ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῶν πλαστικῶν δυνατῶν βοστρύχων στὸ ἑλληνικὸ κεφάλι· αὐτὸ φαίνεται περισσότερο στις πλάγιες ὀψεις τῶν κεφαλιῶν (Πί ν. 72, 75, 76). Τὰ χαρακτηριστικὰ του προσώπου στὴ μητροπολιτικὴ προτομὴ εἶναι ἄρμονικά, χωρὶς νὰ εἶναι ἐξιδανικευμένα. Ἐκφραση γλυκύτητας και μελαγχολίας εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο· τὸ στοιχεῖο ὁμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἱκανὸ, σὰν ἀπόδειξη ἑλληνικῆς ἐργασίας στὴν προτομὴ. Ἡ ἄλλη ἄποψη του Wegner⁷, ὅτι ἴσως νὰ ἔγινε ἀπὸ Ἑλληνα γλύπτη τὸ πορταῖτο — και ὑπάρχουν Ἑλληνες γλύπτες που ἐργάζονταν στὴ Ρώμη, κι ἦταν φυσικὸ νὰ εἶναι ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἀντίληψη τέχνης, χωρὶς ὁμως νὰ ἔχουν

3. M. Wegner, ὁ.π., σ. 142.

4. Ρώμη, Museo Vaticano, *Croce Greca* 595. Κεφάλι ἀπὸ τὴν Ὅστια. M. Wegner, ὁ.π., σ. 22, 23, 24, 25, 81, 93, 145, 279, εἰκ. 4a.

5. M. Wegner, ὁ.π., σ. 142.

6. M. Wegner, ὁ.π., σ. 25.

7. M. Wegner, ὁ.π., σ. 25, 96.

ἀποδεσμευτεί ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς πατρίδας τους — εἶναι πιθανότερη. Ἡ διάχυτη γαλήνη στὸ πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα ἀποτελεῖ ἴσως στοιχεῖο ἑλληνικῆς ἐργασίας.

Ἡ τεχνοτροπικὴ διαφορά, ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῶν κεφαλιῶν, εἶναι σαφῆς καὶ μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε, πὼς εἶναι ἀπίθανη ἡ ἑλληνικὴ προέλευση τῆς μητροπολιτικῆς προτομῆς. Πιθανὸν ὅμως εἶναι νὰ ἔχει γίνει στὴ Ρώμη ἀπὸ Ἑλληνα γλύπτη ἢ ἀκόμα πιθανότερο νὰ εἶναι τὸ δημιούργημα ἑνὸς Ρωμαίου γλύπτη, μὲ πολλὴ εὐαισθησία καὶ καλαισθησία.

Λόγω τῆς μεγάλης συγγενείας του μὲ τὴ μητροπολιτικὴ προτομὴ, τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπανάληψη τοῦ τύπου τῆς προτομῆς τοῦ Museo del Palatino. Ἔτσι, παράλληλα μὲ τοὺς κύριους τύπους Formia⁸ (Thermenmuseum 718), Croce Greca 595⁹, Vaticano, Sala dei Busti 284¹⁰, δημιουργεῖται καὶ ἕνας τέταρτος τύπος μὲ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τὴν προτομὴ ποὺ βρίσκεται στὸ Museo del Palatino. Χρονολογικὰ τὸ πορτραῖτο ποὺ βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ ἡ μητροπολιτικὴ προτομὴ τοποθετοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν τύπο Formia Thermenmuseum 718, Croce Greca 595 καὶ Vaticano, Sala dei Busti 284, γιὰτι ἐκτὸς τῶν νεανικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ τὸ σχῆμα τοῦ γενιοῦ εἶναι στοιχεῖο, γιὰ τὴν πρώιμη χρονολόγηση τοῦ πορτραίτου, ποὺ συναντιέται καὶ στὴν Ἀδριάνειο ἐποχῇ.

Τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ὡς ἡ καλύτερη ὡς τῶρα γνωστὴ ἀπεικόνιση τοῦ αὐτοκράτορα ποὺ βρέθηκε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἀπεικονίσεις τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς εἶναι λίγες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, συγκριτικὰ μὲ ἀπεικονίσεις ἄλλων αὐτοκρατόρων, ὅπως τοῦ Αὐγούστου, τοῦ Τιβέριου, τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Γνωστὲς εἶναι: (α) Πορτραῖτο¹¹ πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος ποὺ βρίσκεται στὴ Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μὲ ἀρ. Εὐρ. 3563. Ἡ ἀπόδοση τοῦ κεφαλιοῦ στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς γίνεται ἀπὸ τὴν ὑπογραφομένη μὲ ἐπιφύλαξη, λόγω τῶν διαφορῶν ποὺ παρατηροῦνται στὴν κόμμωση, στὴ γενικὴ φυσιογνωμικὴ ὁμοιότητα καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν (ἴσως εἰκονίζεται ἕνας φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς). (β) Μουσεῖο Ἀγορᾶς: Στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ βρέθηκε ὠρακοφόρος προτομὴ¹² τοῦ αὐτοκράτορα μὲ ἀρ. Εὐρ. S. 2436, ποὺ ἀνήκει στὸν τύπο Croce Greca 595. (γ) Μουσεῖο Κορίνθου: Κεφάλι¹³ τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, τύπος Croce Greca 595, ἐλεύθερη ἀπόδοση. (δ) Μουσεῖο Ὀλυμπίας: Ἄγαλμα¹⁴ τοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ ἀνήκει στὸν τύπο Formia, Thermenmuseum 718. Βρέθηκε νότια ἀπὸ τὴν ἐξέδρα τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ. Διαφορὲς παρατηροῦνται σ' ὅλες τὶς παραπάνω ἑλληνικὲς ἀπεικονίσεις

8. M. Wegner, ὀ.π., σ. 21.

9. M. Wegner, ὀ.π., σ. 22.

10. M. Wegner, ὀ.π., σ. 24.

11. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Κεφάλι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους πρὸς ἐνθεση, ἀρ. Εὐρ. 3563. M. Wegner, ὀ.π., σ. 92, 93, 125, 282, εἰκ. 9a.

12. Μουσεῖο Ἀγορᾶς. ὠρακοφόρος προτομὴ τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, ἀρ. Εὐρ. S. 2436. *Hesperia* 42 (1973), σ. 170, εἰκ. 37a.

13. Μουσεῖο Κορίνθου. Κεφάλι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους. M. Wegner, ὀ.π., σ. 18, 21, 22, 93, 131, 279, 282, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

14. Μουσεῖο Ὀλυμπίας. Ἄγαλμα τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς. Βρέθηκε τὸ 1878 νότια ἀπὸ τὴν ἐξέδρα τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ. M. Wegner, ὀ.π., σ. 21, 23, 91, 93, 136, 279, 282, εἰκ. 9b.

τουῦ αὐτοκράτορα σὲ σύγκριση μὲ ἀπεικονίσεις του στὴ μητροπολιτικὴ Ρώμη, ποὺ ὀφείλονται στὴ διαφορετικὴ τεχντροπία, ἀντίληψη καὶ εὐαισθησία τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν.

Β'. ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΣΕΒΗΡΩΝ

(Πί ν. 78 - 96)

Τρία ἀξιόλογα ἀδημοσίευτα γυναικεῖα πορτραῖτα, ποὺ βρίσκονται στὶς Ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, παρουσιάζουν ἐξαιτίας τῆς κόμμωσῆς τους, ποὺ ταυτίζεται μὲ πορτραῖτα αὐτοκρατειρῶν τῆς δυναστείας τῶν Σεβήρων, ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον.

Τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἰκονιζομένων γυναικῶν εἶναι δύσκολο νὰ ταυτιστοῦν μὲ αὐτοκράτειρες τῆς ἴδιας δυναστείας, κι αὐτὸ γιατί τὰ πορτραῖτα τῶν αὐτοκρατειρῶν τῆς μέσης καὶ τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων εἶναι σπάνια, ἀκόμα καὶ στὴ μητροπολιτικὴ Ρώμη. Σπανιότερες ἀπεικονίσεις τῆς παραγμένης αὐτῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, στὴ Ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια.

Στὸ πορτραῖτο, μὲ ἀριθμὸ Εὐρ. 551 (Πί ν. 78 - 81)¹ ἀπεικονίζεται νέα γυναίκα. Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται στὴ μέση, φέρεται πίσω καὶ καταλήγει σὲ βοστρυχοειδῆ πλόκαμο, ποὺ ἐλίσσεται σπειρωτὰ καὶ σκεπάζει τὴν πίσω ὄψη τῆς κεφαλῆς. Ἀπὸ τὴν κύρια κόμωση ξεκόβουν δύο μηνοειδεῖς μικροὶ βόστρυχοι ποὺ στολίζουν τὴν περιοχὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ αὐτιά. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Βαθιές εἶναι οἱ κόγχες τῶν ματιῶν μὲ ἔντονη φωτοσκίαση. Τὰ βλέφαρα εἶναι σαρκώδη. Ἴρις καὶ κόρη δηλώνονται. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες ἔχει σημειωθεῖ ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος στά κάτω βλέφαρα εἶναι διογκωμένο. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν εἶναι πλατιές καὶ ἐπίπεδες· τὸ σαγόνι μικρὸ καὶ στρογγυλὸ μὲ ἔντονη βάθυνση κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη. Ἡ μυστικοπαθὴς ἔκφραση ποὺ χαρακτηρίζει ὅλη τὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, ἀτομικὸ γνῶρισμα τῆς συριακῆς καταγωγῆς αὐτοκράτειρας Ἰουλίας Δόμνας, πράγμα ποὺ θὰ χαρακτηρίσει καὶ θὰ ἀσκήσει ἐπίδραση στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς της καὶ ἀργότερα, εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο τῆς εἰκονιζόμενης. Ἡ κόμμωση τοῦ κεφαλοῦ ἀνήκει στὸν τύπο ποὺ ἔχει ἡ Ἰουλία Μαῖσα (170 - 229 μ.Χ.)² σὲ νομίσματά της τῶν ἐτῶν 170 - 175 - 225 μ.Χ. (Πί ν. 95 α) μὲ μικρὲς

1. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖα κεφαλὴ μὲ ἀρ. Εὐρ. 551 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Βρέθηκε τὸ 1878 στὸ Ἀσκληπιεῖο. Sybel, 3279. Π. Καββαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 291 κ.έ., ἀρ. 551. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 87, ἀρ. 551. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου εἶναι φθαρμένη. Λεῖπει ἡ μύτη. Ὑψ. κεφ. 0.255 μ., ὕψ. προσώπου 0.192, ὕψ. μετώπου 0.057, διάμ. ματιῶν 0.042, ἀπόστ. ματιῶν 0.045, πλάτος κεφ. 0.205, διάμ. στόματος 0.055, πλάτος κροταφικοῦ χώρου 0.155. Μάρμαρο πεντελικό. Εὐχαριστῶ τὸ Διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Ν. Γιαλούρη, γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσίευσης τοῦ πορτραίτου. Τὸ γλύπτη κ. Στυλ. Τριάντη εὐχαριστῶ, γιατί μὲ κατατόπισε σχετικὰ μὲ τὴν ποιότητα τοῦ μαρμάρου.

2. Ἰουλία Μαῖσα. Γεννήθηκε περίπου τὸ 170 - 175 μ.Χ. στὴν Ἔμεσα τῆς Συρίας. Ἀδελφὴ τῆς Ἰουλίας Δόμνας. Στὰ 193 - 213 μ.Χ. παραμονὴ της στὴ Ρώμη. Τὸ ἔτος 218 μ.Χ. τῆς ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τῆς Αὐγούστας στὴν Ἀντιόχεια 219 - 226 μ.Χ. Νέα παραμονὴ της στὴ Ρώμη τὸ 229 μ.Χ. Πέθανε καὶ θεοποιήθηκε. RIC 414. Ἰδιωτικὴ Συλλογὴ ἀπὸ πλειστηριασμὸ Slg. Esr. Hess - Lem. Luzern - Zürich - 1961. Σηστέριτος, ὀρειχάλκινο τριημιβόλιο 16.25 λεπτά. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἀπεικονίζεται ἡ Ἰουλία Μαῖσα, ἡ προμάρμη τοῦ Ἐλαγάβαλου. John P. C. Kent - Bernhard Overbeck - Armin U. Sty-low, Die Römische Münze, σ. 131, πίν. 98, εἰκ. 419 V.

παραλλαγές. Ἐνῶ στὸ νόμισμα τὰ αὐτιά καλύπτονται ἀπὸ τὴ μάζα τῆς κόμης, ἀντίθετα στὸ πορτραῖτο τὰ αὐτιά μένουν ἐλεύθερα καὶ ἡ ἐργασία τους εἶναι ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη. Ἡ μάζα τῆς κόμης στὸ νόμισμα ἀποδίδεται μὲ βαθιές κυματιστές γραμμές, ἐνῶ στὸ πορτραῖτο τὰ μαλλιά εἶναι ἴσια. Ἐπίσης, ὁ κότσοις πίσω, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ σπειροειδῆ πλόκαμο, εἶναι μικρότερος στὸ νόμισμα.

Ἡ κόμμωση στὸ πορτραῖτο μὲ τὸν ἀρ. Εὐρ. 509³ (Πί ν. 82 - 85) εἶναι σπάνια. Τὴ συναντοῦμε σὲ πορτραῖτα τῆς Ἀκουιλίας Σεβήρας⁴ (200 - 222 μ.Χ.), τῆς γυναίκας τοῦ Ἐλαγάβαλου (218 - 222 μ.Χ.). Σὲ νομίσματά της, τῶν ἐτῶν 220 - 222 μ.Χ., παρατηρεῖται ὁ ἴδιος τύπος κόμμωσης (Πί ν. 94 β). Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται στὴ μέση. Ἐνα μικρὸ ρολὸ σὰν στεφανάκι πλαισιώνει τὸ μέτωπο καὶ τὸν κροταφικὸ χῶρο καὶ καταλήγει πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Ἡ κύρια μάζα τῆς κόμης φέρεται πίσω μὲ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς καὶ κυματιστές γραμμές. Στὸ πίσω κάτω μέρος, στὴν περιοχὴ τοῦ αὐχένα, τέσσερις λεπτοὶ σχηματοποιημένοι πλόκαμοι, ὀριζόντια τοποθετημένοι, σχηματίζουν πλέγμα σὲ σχῆμα ὠσειδῆς καὶ στολίζουν τὴν πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ. Μικροὶ σιγμοειδεῖς βόστρυχοι, ποὺ ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴν κύρια κόμμωση, στολίζουν τὸ μέτωπο καὶ τὸν κροταφικὸ χῶρο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠσειδῆς. Τὰ βλέφαρα εἶναι σαρκώδη καὶ μὲ σαφήνεα σχεδιασμένα. Ἴρις καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν ματιῶν εἶναι μεγάλη. Ἡ περιοχὴ τῶν ζυγωματικῶν ὀστέων ἐλαφρὰ διογκωμένη. Τὰ πετρύγια τῆς μύτης, δοσμένα μὲ μεγάλη φυσικότητα, δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πάλλονται. Τὸ στόμα μικρὸ, ἢ διαχωριστικὴ του γραμμὴ φαρδιά, οἱ ἄκρες τῶν χειλιῶν ἐλαφρὰ γυρισμένες πρὸς τὰ πάνω. Καὶ σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ πορτραῖτο παρατηρεῖται ἡ μυστικοπαθῆς ἔκφραση ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ. Σοβαρότητα καὶ κάποια μελαγχολικὴ διάθεση εἶναι διάχυτες στὸ πορτραῖτο.

Τὴν κόμμωση τοῦ πορτραῖτου ἀρ. Εὐρ. 571⁵ (Πί ν. 86 - 89) φέρει ἡ Ἰουλία Μαμαία⁶

3. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖα κεφαλὴ μὲ ἀρ. Εὐρ. 509. Sybel, 661. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 283, ἀρ. 509. Π. Καστριώτης, ὁ.π., σ. 84, ἀρ. 509. Δὲν ὑπάρχει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μύτης καὶ τοῦ λαμποῦ. Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πορτραῖτου ὑπάρχουν κηλίδες. Ὑψος κεφ. 0.325, προσώπου 0.211, μετώπου 0.064, διάμ. ματιῶν 0.05, ἀπόστ. ματιῶν 0.057, διάμ. στόματος 0.055, πλ. κεφ. 0.24, πλ. κροτ. χῶρου 0.185 μ. Μάρμαρο παριανό.

4. Ἀκουιλία Σεβήρα. Γεννήθηκε περίπου τὸ 200 μ.Χ. Κόρη Ρωμαίου δικαστικοῦ, τοῦ ὑπάτου Ἀκουιλίου Σαβίνου. Ἦταν Ἐστίας. Τὸ ἔτος 220 μ.Χ. παντρεύτηκε τὸν Ἐλαγάβαλο στὴ Ρώμη. Τὸ 221 μ.Χ. τὸν χώρισε καὶ τὸν ξαναπαντρεύτηκε τὸ 222 μ.Χ. RIC 390. London, British Museum. Σηστέρτιος ὀρειχάλκινος. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἀπεικονίζεται ἡ Ἰουλία Ἀκουιλία Σεβήρα. Τὸ νόμισμα κόπηκε τὸ 220 - 222 μ.Χ. Ἡ Ἀκουιλία Σεβήρα εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιά. Στὸ κεφάλι φορεῖ διάδημα. Ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή Iulia Aquilia Severa AVG. John P. C. Kent - Bernhard Overbeck - Armin U. Stylow, ὁ.π., σ. 131, πίν. 99, εἰκ. 424.

5. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Προτομὴ γυναικεῖα, ἀρ. Εὐρ. 571. AD 1888, σ. 98, 4. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 595, ἀρ. 571. Π. Καστριώτης, ὁ.π., σ. 90, ἀρ. 571. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Ὀλυμπεῖου. Λεῖπει ἡ μύτη, τὸ στόμα καὶ τὸ πηγούνι. Ὑψ. προτομῆς 0.38, ὕψ. κεφ. 0.265, ὕψ. προσ. 0.225, διάμ. ματιῶν 0.05, ἀπόστ. ματιῶν 0.046, πλ. κεφ. 0.212, πλάτος κροταφ. χῶρου 0.165 μ. Μάρμαρο παριανό.

6. Ἰουλία Μαμαία. Γεννήθηκε περίπου τὸ 185 - 190 μ.Χ. Ἀδελφὴ τῆς Ἰουλίας Σοεμιάδος. Παραμονὴ τῆς στὴ Ρώμη τὸ 193 - 213 μ.Χ. Τὸ ἔτος 202 μ.Χ. παντρεύτηκε τὸ Σῦρο Gessius Marcianus στὴ Ρώμη. Τὸ 222 μ.Χ. τῆς ἀπονemήθηκε ὁ τίτλος τῆς Αὐγούστας. BMC 730. Berlin, Staatliche Museen, Münzkabinett. Μετάλλιο 231 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Προτομὴ τῆς Ἰουλίας Μαμαίας μὲ διάδημα, στραμμένης πρὸς τ' ἀριστερά. Ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή Iulia Mamaea Avgvsta. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὁ.π., σ. 133, πίν. 102, ἀρ. 437.

(185 - 190 μ.Χ.) σε μέταλλο του έτους 231 μ.Χ. (Πί ν. 95 γ). Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται καὶ ἐδῶ στὴ μέση καὶ φέρεται μὲ ὀριζόντιους κυματισμοὺς πρὸς τὴν περιοχὴ τῶν αὐτιῶν καὶ πρὸς τὰ πίσω. Στὸ κάτω μέρος τῶν μαλλιών, πίσω, ὑπάρχει βάθυνση, σὲ σχῆμα περίπου ὀρθογώνιο, ἀδιακόσμητη σάν στολίδι στὰ μαλλιά. Ἐντονη φωτοσκίαση παρατηρεῖται στὶς βαθιὲς κόγχες τῶν ματιῶν. Ἡ ἔλλειψη ἐγγάραξης τῆς ἱριδας καὶ τῆς κόμης τῶν ματιῶν εἶναι σπάνια γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὑπάρχουν ὅμως παραδείγματα, ὅπως ἡ προτομὴ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου⁷ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης καὶ ἡ προτομὴ τοῦ Καρακάλλα⁸, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Δράμας καὶ τώρα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, ὅπου δὲν παρατηρεῖται ἐγγάραξη καὶ στὴν προχωρημένη αὐτὴ ἐποχὴ.

Τὰ αὐτιὰ ἐλεύθερα προεξέχουν. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κεφάλι εἶναι πολὺ κατεστραμμένο, σαφὲς εἶναι ἡ πρόθεση τοῦ καλλιτέχνη νὰ ἐξιδανικεύσει τὸ πορτραῖτο. Αὐτὸ εἶναι φανερό, ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ βλέμματος ποὺ εἶναι παθητικὰ στραμμένο πρὸς τὰ πάνω, καὶ τὴ δυνατὴ στροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ ψηλὸ μέτωπο ἔχει σχεδὸν τριγωνικὸ σχῆμα. Σαρκῶδη καὶ μὲ σαφήνεια σχεδιασμένα βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια, ποὺ εἶναι τοποθετημένα κάπως ἀσύμμετρα. Πλατιεὲς ἐπιφάνειες παρεῖων κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Τὸν ἴδιο τύπο χτενίσματος φέρουν σὲ νομίσματα καὶ ἄλλες αὐτοκράτειρες. Ἡ Ἄννια Φαυστίνα⁹ (221 μ.Χ.) (Πί ν. 95 δ), ἔγγονή τοῦ Κόμμοδου (180 - 192 μ.Χ.) καὶ δεύτερη γυναίκα τοῦ Ἐλαγάβαλου. Ἡ Βαρβία Ὀρβιὰνα¹⁰ (225 - 227 μ.Χ.) (Πί ν. 95 ε), γυναίκα τοῦ Ἀλέξανδρου Σεβήρου (222 - 235 μ.Χ.). Ἡ Ζηνοβία¹¹ (268 - 273 μ.Χ.), (Πί ν. 95 στ), ἡ ὡραία βασίλισσα τῆς Παλμύρας,

7. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ἀρ. Εὐρ. 898. Προτομὴ θωρακοφόρος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου. Mc Cann, σ. 190. AP. 2 J πίν. 94. Dirk Soechting, Die Porträts des Septimius Severus, σ. 145, ἀρ. 22.

8. Collart, Philippes, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine, σ. 516, εἰκ. 88. C. Vermeule, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor, ὅ.π., σ. 299, 400, ἀρ. 4.

9. Ἄννια Φαυστίνα, ἔγγονή τοῦ αὐτοκράτορα Κόμμοδου. Παντρεύτηκε τὸ 221 μ.Χ. σὲ τρίτο γάμο τὸν Ἐλαγάβαλο. Σηστέριος ὀρειχάλκινος. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἡ Ἄννια Φαυστίνα ἀπεικονίζεται μὲ διάδημα στὰ μαλλιά, στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή Annia Favstina Avgvsta. BMC 302. Τὸ νόμισμα κόπηκε τὸ 221 μ.Χ. Paris, Cabinet des Médailles. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὅ.π., σ. 131, πίν. 99, ἀρ. 425.

10. Βαρβία Ὀρβιὰνα, γυναίκα τοῦ Ἀλέξανδρου Σεβήρου, 212 μ.Χ. Χάλκινο μέταλλο. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. BMC 302. Paris, Cabinet des Médailles. Τὸ μέταλλο κόπηκε τὸ 225 μ.Χ. Ἡ Βαρβία Ὀρβιὰνα φορεῖ διάδημα στὰ μαλλιά καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Φέρει τὴν ἐπιγραφή Sall Barbia Orbiana AVG. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὅ.π., σ. 132, πίν. 101, ἀρ. 430. RIC 321. BMC 292. London, British Museum. Χρυσό. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἀπεικονίζεται ἡ Βαρβία Ὀρβιὰνα στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ· στὰ μαλλιά φορεῖ διάδημα. Τὸ νόμισμα κόπηκε τὸ 225 μ.Χ. Φέρει τὴν ἐπιγραφή: Sall Barbia Orbiana AVG. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὅ.π., σ. 132, πίν. 101, ἀρ. 431.

11. Σεπτιμία Ζηνοβία, γυναίκα τοῦ Ὀδαίναθου, 268 μ.Χ., μητέρα τοῦ Οὐαβάλλαθου, 271 μ.Χ. BMC Alexandria 2400. Berlin, Staatliche Museen, Münzkabinett. Τετράδραχμο χάλκινο. Νομισματοκοπεῖο Ἀλεξανδρείας. Ἀπεικονίζεται ἡ Ζηνοβία στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, στὰ μαλλιά ἔχει διάδημα. Φέρει τὴν ἐπιγραφή SEPTIM ZHNOBIA CEBR. Τὸ νόμισμα κόπηκε τὸ 270/271 μ.Χ. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὅ.π., σ. 145, πίν. 117, ἀρ. 534.

γυναίκα του Ὀδαίναθου (268 μ.Χ.), που ὀδηγήθηκε αἰχμάλωτη ἀπὸ τὸν Αὐρηλιανὸ (270 - 275 μ.Χ.) στὴ Ρώμη καί, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πέθανε ἐκεῖ ἢ, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχή, πέθανε στὸ δρόμο πρὸς τὴ Ρώμη.

Τὸ πορτραῖτο νέας γυναίκας μὲ ἀρ. Εὐρ. 2138¹² (Πί ν. 90 - 93), που βρίσκεται στὴς Ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἔχει κηλίδες σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου. Ἡ μάζα τῆς κόμης που χωρίζεται στὸ μέσο, φέρεται μὲ ἐπάλληλους ἐλαφροὺς κυματισμοὺς πρὸς τὰ πίσω καὶ σχηματίζει σύμπλεγμα ἀπὸ ἕξι σχηματοποιημένους πλοκάμους, που ἀνεβαίνουν μαλακὰ πρὸς τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς. Ἡ κόμμωση συναντᾶται σὲ πορτραῖτα τῆς Ἰουλίας Μαμαίας. Τὰ πορτραῖτα τῆς στὴ Συλλογὴ Petworth Leconfield¹³ (Πί ν. 94), στὴ Ρώμη στὸ Konservatorenpalast¹⁴ κ.ἀ., παρουσιάζουν τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐξελισσεται διαδοχικά. Ὁ πλόκαμος που ἀνεβαίνει στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς ἐπιμηκύνεται καὶ καλύπτει μεγαλύτερο μέρος τῆς κεφαλῆς. Ἡ Herennia Etruscilla¹⁵ (249 - 251 μ.Χ.), σύζυγος τοῦ Τραϊανοῦ Δεκίου, ἀπεικονίζεται σὲ νόμισμά της που κόπηκε τὸ 249 - 251 μ.Χ. (Πί ν. 96 δ) μὲ κόμμωση, στὴν ὁποία ὁ πλόκαμος καλύπτει μεγαλύτερο μέρος τῆς κεφαλῆς σὲ σύγκριση μὲ τὴν κόμμωση τῆς Ἰουλίας Μαμαίας.

Ἡ Σαλωνίνα¹⁶ (260 - 268 μ.Χ.), σύζυγος τοῦ Γαλλιανοῦ, σὲ μετάλλιο που κόπηκε τὸ ἔτος 262 μ.Χ. (Πί ν. 96 α) καὶ σὲ πορτραῖτα τῆς, ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερο τὸν πλόκαμο. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ παραστάσεις τῆς Οὐλπίας Σεβερίνης¹⁷ (270 - 275 μ.Χ.), συζύγου τοῦ Αὐρηλιανοῦ, σὲ μετάλλιο τῆς (Πί ν. 96 β) καὶ σὲ παραστάσεις τῆς Magnia Urbica¹⁸ (283 - 285 μ.Χ.), συζύγου τοῦ Καρίνου (283 - 285 μ.Χ.) (Πί ν. 96 γ), ὅπου αὐξάνεται τὸ μῆκος τοῦ πλοκάμου κι ἔρχεται ὡς πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Τὸ μέτωπο στενό. Τὰ πλαστικὰ φρύδια εἶναι τοποθετημένα σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ μάτια, ἀλλοτε ἔνθετα, που τώρα λείπουν. Λεπτὰ καὶ μὲ σαφήνεια

12. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι μὲ ἀρ. Εὐρ. 2138. Π. Καστριώτης, ὀ.π., σ. 366, ἀρ. 2138 - 2159. Λεῖπουν τὰ μάτια που ἦταν ἔνθετα. Κηλίδες σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πορτραῖτου. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.241, πλάτος κεφ. 0.208, πλάτος κροταφικοῦ χώρου χωρὶς τὴν κόμη 0.155, ὕψ. προσώπου. 0.17, ὕψ. μετώπου 0.05, μῆκος ματιῶν 0.036, ἀπόστ. ματιῶν 0.033, μῆκ. στόμ. 0.041 μ.

13. Ἰουλίᾳ Μαμαία. Petworth Leconfield Coll. Κεφάλι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος. Ὑψ. 0.52 μ. J. Meischner, Das Frauenporträt der Severerzeit, σ. 144, ἀρ. 98, εἰκ. 75.

14. Ἰουλίᾳ Μαμαία. Rom, Konservatorenpalast. Κεφάλι. J. Meischner, ὀ.π., σ. 114, ἀρ. 99, εἰκ. 78.

15. Herennia Etruscilla. Διπλὸς σηστέρτιος ὀρειχάλκινος. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἔχει κοπεῖ τὸ 249 - 251 μ.Χ. Φορεῖ διάδημα στὰ μαλλιά καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ προτομὴ εἶναι πάνω σὲ μισοφέγγαρο. Φέρει τὴν ἐπιγραφὴ Herennia Etruscilla Aug. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὀ.π., σ. 137, πίν. 107 ἀρ. 468.

16. Σαλωνίνα, Paris. Μετάλλιο ἐπάργυρο. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης, 262. Ἡ Σαλωνίνα φορεῖ διάδημα στὰ μαλλιά καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἔχει τὴν ἐπιγραφὴ Cornelia Salonina Augusta. Richard Delbrueck, Die Münzbildnisse von Maximinus bis Carinus, σ. 122, 221, πίν. 16, ἀρ. 63. Salonina. Ny Carlsberg Glyptothek. Meddelelser Fra, 1968. Vagn Poulsen, Nogle Senromerske Kejsersportraetter, Martinius og Diadumenianus, σ. 77, εἰκ. 14 - 15.

17. Οὐλπία Σεβερίνα. Μετάλλιο χρυσό. Ρώμη, Museo Nazionale. Bianca Maria Felletti May, Ikonografia Romana Imperiale, Da Severo Alessandro a M. Aurelio Carino, σ. 269, πίν. LII, ἀρ. 178.

18. Magnia Urbica. Paris, Bibliothèque Nationale. Μετάλλιο. B. M. Felletti May, ὀ.π., σ. 285. πίν. LIX, ἀρ. 205.

μεταλλική σχεδιασμένα τὰ βλέφαρα. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων γέρνει ἰσχυρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ στόμα εἶναι μικρὸ, με̄ ἀσαφὲς περίγραμμα, καὶ ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ τῶν χειλιῶν πλατιά. Μεγάλες καὶ διογκωμένες εἶναι οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν. Τὰ αὐτιά, ποῦ ὁ πάνω λοβὸς τους προεξέχει, εἶναι πλαστικὰ δοσμένα.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΣΤΑ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ Β'.

(ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΟΥΣ)

Μουσεῖο Ἐλευσίνας. Μικρὸ κεφαλάκι. — C. Vermeule, *Imperial Art in Greece and Asia Minor*, σ. 393, ἀρ. 2, ἐκεῖ καὶ ἡ τελευταία σχετικὴ βιβλιογραφία. Μουσεῖο Ἑρακλείου. Ὑπερφυσικοῦ μεγέθους κεφάλι ἀπὸ τὴν Γόρτυνα, ἔχει ἀρ. εὐρ. 73. — C. Vermeule, ὁ.π. σ. 393, ἀρ. 5. — Κῶς. Ὑδραγωγεῖο. Πορτραῖτο. — C. Vermeule, ὁ.π. σ. 393, ἀρ. 7. Μουσεῖο Ρόδου. Κεφάλι. — C. Vermeule, ὁ.π. σ. 393, ἀρ. 6. Β. ἀρ. εὐρ. 571. — M. Wegner, *Caracalla bis Balbinus*, σ. 218.

A. NT. - ΣΤ.

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

(Πί ν. 97· Σ χ. 1 - 7)

Στόν καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Νεολιθική Έλλάς, Δ. Ρ. Θεοχάρη, Νεολιθική Έλλάς (με συνεργασίες και άλλων), έκδοση Τραπέζης Ελλάδος, Αθήνα 1973.
- Μυλωνάς-Μπακαλάκης 1938, Άνασκαφαί νεολιθικών συνοικισμών Άκροποτάμου και Πολυστύλου, ΠΑΕ 1938, σ. 103 κ.έ.
- Ρωμιοπούλου 1965, Κοινότης Πετρούσσης, Ν. Δράμας, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 451 κ.έ.
- Deshayes 1964, J. Deshayes - M. Garašanin, Note sur la céramique de Galepsos, BCH 88 (1964), σ. 51 κ.έ.
- Deshayes 1970, J. Deshayes, Les fouilles de Dikili Tash et l'archéologie Yougoslave, Zbornik radova Narodug Muzeja VI (1970), σ. 21 κ.έ.
- French 1961, D. H. French, Late Chalcolithic Pottery in North - West Turkey and the Aegean, AS 11 (1961), σ. 99 κ.έ.
- French 1964, D. H. French, Prehistoric Pottery from Macedonia and Thrace, PZ XLII (1964), σ. 30 κ.έ.
- French 1967, D. H. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, Athens 1967 (πολυγραφημένο).
- French 1970, D. H. French, Pottery - distributions and the Geographical Regions of Macedonia, Zbornik radova Narodug Muzeja VI (1970), σ. 5 κ.έ.
- Galović 1962/63, R. Galović, Neue Funde der Starčevo - Kultur in Mittel - Serbien und Makedonien, B.R.G.K. 43 - 44 (1962/63), σ. 1 κ.έ.
- Garašanin 1963, M. Garašanin - N. Dehn, Thrakisch - makedonische Wohnhügelfunde in der Sammlung des vorgeschichtlichen Seminars zu Marburg/Lahn, R.G.Z.M. 10 (1963), σ. 1 κ.έ.
- Georgiev 1961, G. Georgiev, Kulturgruppen der Jungenstein - und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien), L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Prague 1961, σ. 45 κ.έ.
- Hauptmann 1969, H. Hauptmann - V. Miložčić, Die Funde der frühen Dimini - Zeit aus der Arapi - Magula Thessalien, Bonn 1969.
- Mylonas 1941, G. Mylonas, The Site of Acropotamos and the Late Neolithic period in Macedonia, AJA 45 (1941), σ. 557 κ.έ.
- P.M. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939.
- Renfrew 1970a, C. Renfrew, The Place of the Vinča Culture in European Prehistory, Zbornik radova Narodug Muzeja VI (1970), σ. 46 κ.έ.
- Renfrew 1970b, C. Renfrew, The Tree-Ring Calibration of Radiocarbon: An Archaeological Evaluation, PPS 1970, σ. 280 κ.έ.
- Renfrew 1971, C. Renfrew, Sitagroi. Radiocarbon and the Prehistory of South - East Europe, Antiquity XLV (1971), σ. 275 κ.έ.
- F. Schachermeyr 1976, F. Schachermeyr, Die Ägäische Frühzeit Bd. I, Österreich. Akad. d. Wissenschaf., Sitzungsber., 303 Bd., Wien 1976.
- Theocharis 1971, D. R. Theocharis, Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace, στη σειρά Άρχαίες Έλληνικές Πόλεις, Άθην. Τεχνολ. Όμιλος, No 9, 1971.
- Vajsová 1966, H. Vajsová, Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien, Slovenská Archeológia XIV - 1 (1966), σ. 5 κ.έ.

α. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ἡ Ἀνατολική Μακεδονία καὶ Θράκη ἀναγνωρίζονται ἀπὸ ὄλους πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν προϊστορία τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Ἀνατολίας - νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ὡς περιοχές, πού ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ τους θέση καὶ μόνο, προσφέρουν πολλές δυνατότητες γιὰ τὴν ἐπίλυση βασικῶν ζητημάτων τῆς εὐρωπαϊκῆς προϊστορίας καὶ εἰδικότερα τῆς βαλκανικῆς, ὅπως π.χ. τοῦ ζητήματος τῆς χρονικῆς καὶ πολιτιστικῆς προτεραιότητος ἢ τῆς αὐτονομίας, δηλαδὴ τῆς ἀνεξάρτητης ἐξέλιξης, ἀνάμεσα στὶς δύο περιοχές.

Συγκριτικὰ ὅμως μὲ τὴ σπουδαιότητα τοῦ χώρου, οἱ ἀνασκαφές πού εἶχαν γίνει ὡς τὸ 1961 στὴν Ἀνατολική Μακεδονία, περιορίζονταν στὶς γνωστὲς τοῦ Ἀκροποτάμου καὶ Πολύστουλου¹, πού ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ εὐρήματά τους χάθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς. Ἀπὸ τὸ 1961 ἔχουν ἀρχίσει ἀνασκαφές στὸ γνωστὸ ἀπὸ παλαιὰ οἰκισμό τοῦ Ντικιλί Τάς, κοντὰ στοὺς Φιλίππους, πού συνεχίζονται ὡς σήμερα καὶ ἀπὸ τὸ 1968 - 1971 στοὺς Σιταγροὺς τῆς Δράμας². Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἡ δημοσίευσή τους ἀναμένεται μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον. Περιορισμένη ἀνασκαφή, στρωματογραφικοῦ κυρίως χαρακτήρα, ἔχει γίνει καὶ στὴ «Μικρὴ Τούμπα» Πετρούσσας, δυτικὰ ἀπὸ τὴ Δράμα³.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν θέσεων πού εἶναι γνωστὸς μέχρι σήμερα ἀπὸ ἐπιφανειακὲς περισυλλογές, εἶναι ἀρκετὰ μεγάλος. Γιὰ 4 ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ συνολικοῦ καταλόγου τῶν θέσεων πού ἔχει καταρτιστεῖ ἀπὸ τὸ Θεοχάρη⁴, πλήρη τοπογραφικὸ προσδιορισμὸ καὶ περιγραφή τοῦ χώρου παρέχει ὁ French⁵ (Δήμητρα, Λακκοβίκια, Μυλοπόταμος, Φωτολεῖβος = Σιταγροί), ἐνῶ γιὰ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἢ Μ. Θεοχάρη, γιὰ τὴ σπηλιὰ τοῦ ὄρους Συμβόλου καὶ τοῦ Σπηλαίου τῶν Νυμφῶν ὁ Μπακαλάκης καὶ γιὰ τὴ σπηλιὰ Σκάλας Μαρῶν ἢ Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη⁶. Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ ἀπὸ προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς, ἔχουν δημοσιεύσει ἐκτὸς ἀπὸ τὸ French⁷, ὁ Garašanin καὶ ὁ Deshayes⁸ καὶ ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμό τοῦ Παραδείσου ὁ Felsch (βλ. παρακάτω σ. 195).

β. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Στὸν κατάλογο τῶν θέσεων πού ἔχει ἀναφερθεῖ (βλ. σημ. 4), θὰ μπορούσαν νὰ προ-

1. Βλ. Μυλωνᾶς - Μπακαλάκης 1938, σ. 103 κ.έ. καὶ Mylonas 1941, σ. 557 κ.έ.
2. Βλ. πλήρη βιβλιογραφία στὸ Νεολιθικὴ Ἑλλάς, σ. 347 κ.έ.
3. Ρωμοπούλου 1965, σ. 451 κ.έ.
4. Theocharis 1971, Appendix II, ὅπου ἀναφέρονται συνολικὰ 27 θέσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολική Μακεδονία. Ἀπὸ αὐτές, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς 5 ἀνασκαμμένες πού ἀναφέρθηκαν, τὸν προϊστορικὸ οἰκισμό στὸ Καστρί τοῦ Θεολόγου Θάσου (βλ. γιὰ βιβλιογραφία στὴ σημ. 2), τὸν τύμβο τῆς Νικήσιανης καὶ τὸ Λόφο 133 [βλ. Theocharis 1971, Bibliography, σ. 3 πρόσθεσε γιὰ τὸν ἑλληνιστικὸ τύμβο τῆς Νικήσιανης (προϋπῆρξε προϊστορικὸς οἰκισμός); Λαζαρίδη, ΠΑΕ 1960, σ. 74 ὅπου ἡ ἀναφερόμενη κεραμεικὴ εἶναι τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ], θέσεις ἀνασκαμμένες ἢ δοκιμαστικὰ ἐρευνημένες, ἀπομένουν γνωστὲς ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα 19 θέσεις.
5. French 1964, σ. 31.
6. Νεολιθικὴ Ἑλλάς, σ. 347 κ.έ., Γ. Μπακαλάκης, Τέσσερα σπήλαια, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον (ἐκδ. Σφενδόνης), 1955, σ. 147 κ.έ., ΠΑΕ 1938, σ. 81 κ.έ. καὶ Χ. Κουκούλη, Δύο προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ εἰς Θάσον, ΑΑΑ III (1970), σ. 215 κ.έ. καὶ Schachermeyr 1976, σ. 228.
7. Ὁ.π., σημ. 5, French 1961, σ. 99 κ.έ. καὶ French 1970, σ. 5 κ.έ.
8. Garašanin 1963, σ. 1 κ.έ. καὶ Deshayes 1964, σ. 51 κ.έ.

στεθοῦν ἀρκετὲς θέσεις πού δὲν ἔχουν περιληφθεῖ καὶ πού εἶναι γενικά ὅλες γνωστὲς ἀπὸ ἐπιφανειακὲς περισυλλογές, εἰδικὰ ὅμως θὰ μπορούσαν νὰ χωριστοῦν στὶς ἐξῆς κατηγορίες: (α) γνωστὲς βιβλιογραφικά, (β) ἄγνωστες βιβλιογραφικά. Οἱ θέσεις τῆς β κατηγορίας θὰ μπορούσαν νὰ ὑποδιαιρεθοῦν σὲ (I) θέσεις πού ἐντοπίστηκαν κατὰ καιρούς, (II) πού ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τοὺς Βρετανοὺς ἐρευνητὲς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν στοὺς Σιταγρούς. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ κάθε εἶδους τοπογραφικῆς παρερμηνείας, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους καθαρὰ μεθοδολογικοὺς (βλ. παρακάτω σ. 225) ἡ περιγραφή κάθε θέσης γίνεται μὲ τὸ δοκιμασμένο τρόπο πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ French γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας⁹. Πιὸ λεπτομερειακὸς εἶναι ὁ τρόπος τῶν Mc Donald καὶ R. Simpson γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Μεσσηνίας¹⁰. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι κατάλληλος περισσότερο γιὰ περιοχὲς στὶς ὁποῖες ἔχουν ἀνασκαφθεῖ ἀρκετὲς θέσεις ἔτσι πού, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν δεδομένων τοῦ σύγχρονου φυσικοῦ καὶ οἰκολογικοῦ περιβάλλοντος, νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ κατὰ προσέγγιση ἀνασυγκρότηση τοῦ περιβάλλοντος μᾶς συγκεκριμένης περιόδου τοῦ παρελθόντος.

α. ΘΕΣΕΙΣ ΓΝΩΣΤΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

1. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Κιλισί Τεπέ χωριοῦ Παράδεισος Ν. Καβάλας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Ξάνθης, 24° 46' / 41° 05', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Περίπου 1.5 χλμ. πρὶν ἀπὸ τὸ χωριὸ Παράδεισος, δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Καβάλας - Ξάνθης, μετὰ τὴ γέφυρα τοῦ ἀρδευτικοῦ καναλιοῦ, πού κατευθύνεται πρὸς Ν. κατὰ μῆκος τοῦ Νέστου καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο, πού ἐπίσης κατευθύνεται κατὰ μῆκος τοῦ Νέστου. Σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση πρὸς Β. του ὑπάρχει ἄλλος λοφίσκος χωρὶς ἐπιφανειακά ὄστρακα.

Περιγραφή: Εἶναι λόφος χωματώδης μῆκους 150, πλάτους 100 καὶ ὕψους 7 μ. περίπου. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ εἶναι ἀπότομη, ἀργιλώδης καὶ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ Νέστου. Στὴ δυτικὴ του διατηροῦνται λείψανα μεσαιωνικῆς ὀχύρωσης. Στὴν κορυφή του ὑπάρχει παρεκκλήσι καὶ φυλάκιο γκρεμισμένο. Ὅστρακα ἀνευρίσκονται στὴν Β., Ν. καὶ Δ. πλευρὰ τοῦ λόφου καὶ τὴν κορυφή του. Ὅλη του σχεδὸν τὴν ἔκταση, ἐδῶ καὶ χρόνια, καταλαμβάνει ἀμπελώνας. Ὁρατὴ ἀπὸ τὴν κορυφή του ἡ πεδιάδα τοῦ Δέλτα τοῦ Νέστου.

Στὴν περιοχὴ, ΒΑ. ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ, δηλαδή Δ. ἀπὸ τὸ Νέστο, τοποθετεῖται ἡ Θρακικὴ πόλη Τόπειρος: βλ. Γ. Μπακαλάκη, Παρανέστιοι Ἀρχαιότητες, Θρακικά Η' (1937), σ. 11 κ.έ. καὶ Πάντου, Ἱστορικὴ Τοπογραφία Ν. Ξάνθης, Θρακικά Χρονικά 32 (1975/76), σ. 5 (ἀνάτυπον).

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: βλ. βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: 1. R. Felsch, Prähistorische Keramik vom Klisi Tepe, Ost Makedonien, AAA VI (1973), σ. 138 κ.έ.

2. Schachermeyr 1976, σ. 162 καὶ σ. 280.

9. French 1967.

10. Ed. W. Mc Donald καὶ G. Rapp, The Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing a Bronze Age Regional Environment, Minneapolis 1972, σ. 266 κ.έ. καὶ 123 κ.έ.

2. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Ἁγ. Πνεύματος Ν. Σερρῶν

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σερρῶν, 23° 41' / 41° 06', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ν. ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἁγ. Πνεῦμα καὶ ἀμέσως Α. ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ αὐλόγυρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου.

Περιγραφή: Λοφίσκος χαμηλός, χωματώδης, τραπεζοειδής, 200 × 200 μ. περίπου, μὲ βραχῶδες τὸ πρὸς Α. τμήμα του, ὅπου καὶ τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο τοῦ χωριοῦ. Καλλιεργεῖται μὲ καπνὸ. Ν. ἀπὸ τὴ θέση συμβάλλουν οἱ χεῖμαρροι Ξηρόλακκος καὶ Γκεράσης, ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὸ χωριὸ Δ. καὶ Α. ἀντίστοιχα. Ἡ περιοχὴ πρὸς Β. εἶναι λοφώδης. Ἡ θέση δεσπόζει στὴν πεδινὴ περιοχὴ ποὺ ἀπλώνεται πρὸς Ν.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Μὲ καφέ σχέδιο σὲ κίτρινη ἐπιφάνεια (B3ε), φιάλη καμπυλωμένη πρὸς τὰ ἔσω μὲ καφεκόκκινη ἐπιφάνεια καὶ σχέδιο ἀσημί (γραφίτης), μὲ μαῦρο σχέδιο σὲ κόκκινη ἐπιφάνεια (black on red), ὄστρακο μὲ κόκκινο σχέδιο σὲ φαιὰ ἐπιφάνεια, φιάλη μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση καὶ τρίχρωμο σχέδιο (τύπος Δήμητρας, πρβλ. French 1964, σ. 33, πίν. 5, 1), διάφορα μὲ μαῦρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished), ἰδίως φιάλες καμπυλούμενες πρὸς τὰ ἔσω ἢ τροπιδωτὲς πρὸς τὰ ἄνω, λαβὴ μὲ μαῦρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια καὶ κερατοειδῆ ἀπόληξη, λαβὴ πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ (πρβλ. ἐδῶ Σχ. 5:27), πέτρινος πέλεκυς (πρβλ. π.χ. ΠΑΕ 1938, σ. 104 εἰκ. 5,10 ἀπὸ Ἀκροπόταμο), εἰδώλιο μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση στὴν πρόσθια καὶ στὴν πίσω ὄψη: ὁ τύπος ἔχει βρεθεῖ στὴ φάση II καὶ III τῶν Σιταγρῶν (πρβλ. ὁ.π., εἰκ. 5,3 ἀπὸ Ἀκροπόταμο), πήλινο σφοντύλι (πρβλ. Νεολιθικὴ Ἑλλάς, εἰκ. 112). Ἐπίσης κεραμεικὴ ρωμαϊκῶν κυρίως, ἀλλὰ καὶ κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων.

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 352.

2. BCH 95 (1971), σ. 971.

3. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Μεσοράχη Ν. Σερρῶν

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Προσοτσάνης, 23° 50' / 41° 01', ἔκδ. Ἰούλιος 1969.

Τοπογραφία: Δυτικὰ ὡς λίγο ΒΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ Μεσοράχη καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. Θέση ὄρατὴ ἀπὸ τὸ λόφο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ποὺ βρίσκεται ΒΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ Μεσοράχη καὶ ἀπὸ τὸ πευκόφυτο ὕψωμα ἀμέσως Ν. ἀπὸ τὴ Ν. Ζίχνη. Ἀμέσως δεξιὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο Ν. Ζίχνης - Σ. Σ. Μυρίνης καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. Ν. ἀπὸ τὴ Ν. Ζίχνη. Ὅλη ἡ γύρω περιοχὴ εἶναι λοφώδης.

Περιγραφή: Ἀπότομη πευκόφυτη τοῦμπα. Ὑψώνεται πάνω σὲ τραπεζοειδὲς ὕψωμα ποὺ καλλιεργεῖται. Στὴν κορυφὴ του ὑπάρχει ὑψομετρικὸ τοῦ Γ.Υ.Σ. Δὲν ὑπάρχει πηγὴ ἢ ποτάμι σὲ κοντινὴ ἀπόσταση.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Χονδροειδής, ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ.

Βιβλιογραφία: Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 427.

4. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Παλαιοκόμη Ν. Σερρῶν

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Ροδολείβους, 23° 54' / 40° 52', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀμέσως Ν. ἀπὸ τὸ χωριὸ στὸ λόφο τῶν παλαιῶν νεκροταφείων. Στὴν κορυφὴ του ὁ ναῖσκος τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου. Β. ἀπὸ τὸ λόφο καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 50 μ. περνάει ὁ χεῖμαρρος Παπαγιάννη ποὺ συμβάλλει Δ. μὲ τὸ ρέμα Βαθὺς Λάκκος.

ΒΔ. και ΒΑ. μετά τὸ χεῖμαρρο, οἱ ναοὶ Ἁγ. Ἀθανασίου καὶ Παναγίας ἀντίστοιχα.

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι χαμηλός, μᾶλλον χωματώδης, ὁμαλός ἀπὸ παντοῦ. Καλλιεργείται ὡς ἓνα σημεῖο στὶς παρυφές του. Ἡ περιοχὴ γύρω εἶναι λοφώδης.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Ὑστερῆς ἐποχῆς χαλκοῦ: χονδροειδῆς, κυλινδρικές λαβές, ἐγχάρακτα: βλ. καὶ βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 403.

2. Schachermeyr 1976, σ. 227.

5. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς «Τούμπα Σαμαρᾶ» χωριοῦ Καστανοχώρι Ν. Σερρῶν

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σιτοχωρίου, 23° 42' /40° 52', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Στὸ μισὸ περίπου τῆς ἀπόστασης Δάφνης - Ἁγ. Δημητρίου καὶ σὲ ἀπόσταση 1.5 χλμ. ΒΑ. ἀπὸ τὸ Καστανοχώρι. Χωματόδρομος ποὺ κατευθύνεται πρὸς Ν., ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ μέσο τῆς ἀπόστασης Δάφνης - Ἁγ. Δημητρίου, συνδέει τὴ θέση μὲ τὸ δημόσιο δρόμο Σιτόχωρου - Δάφνης - Ἁγ. Δημητρίου. Ἡ θέση βρίσκεται 200 μ. Α. ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ διασταυρώνεται ὁ χωματόδρομος μὲ τὸ χεῖμαρρο Ἐξιόβη, στὴν ἀριστερὴ του ὄχθη.

Περιγραφή: Τρεῖς γήλοφοι στὴ σειρὰ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. κατὰ μῆκος τοῦ χεῖμαρρου. Καλλιεργοῦνται ἐν μέρει. Ὁ πρῶτος ἀπὸ Δ. λέγεται «Τούμπα Σαμαρᾶ» ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ παρακείμενου ἀγροῦ. Ἡ περιοχὴ εἶναι λοφώδης.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Βλ. βιβλιογραφία. Προϊστορικὰ ὄστρακα συλλέγονται μόνο ἀπὸ τὴν «Τούμπα Σαμαρᾶ».

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 426.

2. Schachermeyr 1976, σ. 225.

6. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς «Μαρίνα» χωριοῦ Μικρὸ Σούλι Ν. Σερρῶν

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Ροδολείβους, 23° 54' - 55' /40° 54', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἡ θέση βρίσκεται 3 χλμ. Δ. ὡς ΒΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ Μ. Σούλι καὶ 1 περίπου χλμ. ΝΑ. ἀπὸ τὸ λόφο Παλιάμπελα (βλ. Ε.Χ. 1 : 100.000, φύλλο Ροδολείβους), ἢ Ζαρκάδια (στὸν 1 : 50.000) ὅπου τὰ λείψανα μεταβυζαντινῆς βασιλικῆς (βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 426) ἀμέσως δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὴ θέση Ζαβαρνίκια (= Πηγές, ὅπου καὶ δύο ἀντλιοστάσια) καὶ 200 ὡς 400 μ. πρὶν φθάσουμε σ' αὐτή.

Περιγραφή: Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται στὴν κορυφὴ μακρόστενου καὶ ἐκτεταμένου λόφου ποὺ δημιουργήθηκε γύρω ἀπ' αὐτὴν ἀπὸ προσχώσεις. Ἡ ἔκταση εἶναι ὅλη καλλιεργημένη. ΝΔ. ἀπὸ τὴ θέση ὑπάρχουν πολλὲς πηγές καὶ Ν. ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χωματόδρομο, τὸ ρέμα Ζαβαρνικόρεμα. ΒΑ. ἀπὸ τὴ θέση ὑψώνεται ἄλλος λόφος χωρὶς ἐνδιαφέρον.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: 1. Νεολιθική: Καφὲ σχέδιο σὲ κίτρινη ἐπιφάνεια (B3ε), black on red, κυλινδρικό πόδι «τράπεζας», ἐγχάρακτα μὲ σπειροειδῆ καὶ γεωμετρικά θέματα (πρβλ. ἐδῶ κατ. VI), λαβὴ μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση καὶ ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφὲ στιλβωμένη (πρβλ. σὰν σχῆμα ἐδῶ Σ χ. 6: 12 καὶ 14). 2. Ὑστερῆ ἐποχὴ χαλκοῦ: Στριφτὴ λαβὴ (grooved) ἀστίλβωτη μὲ ἐπιφάνεια σταχτιά (πρβλ. Ρ.Μ., εἰκ. 87, α). Βλ. καὶ βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 426.

7. Προϊστορικός οικισμός Μακεδονικού τάφου χωριού Σ.Σ. Ἀγγίστας Ν. Σερρών

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Προσοτσάνης, 23°, 57' / 41° 01', έκδ. Ἰούλιος 1969.

Τοπογραφία: Λόφος σὲ ἀπόσταση 500 περίπου μ. Ν. ἀπὸ τὸ χωριό, ὁρατὸς σὲ μεγάλη ἀκτίνα.

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι πευκόφυτος κυρίως στὴ Β. πλευρά του. Στὶς ἐπιχώσεις τοῦ προϊστορικοῦ οικισμοῦ εἶχε χτιστεῖ τάφος τοῦ λ. μακεδονικοῦ τύπου μὲ πρόσοψη πρὸς Δ. Β. καὶ Ν. ἀπὸ τὸν τάφο ὑπάρχουν δύο μεγάλες τομὲς (5×5 μ. ἢ κάθε μία καὶ ὕψους περίπου 6 μ.) ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφὴ στὸν οικισμό (1975). Παλαιὰ φωτογραφία τῆς θέσης βλ. S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, 1926, εἰκ. 25, ὅπου δὲν ἀναφέρεται σὰν προϊστορικός οικισμός (σ. 89) ἀλλὰ διατυπώνεται ἡ σωστή, ὅπως ἀποδείχθηκε, ὑπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μακεδονικοῦ τάφου. Στὶς τρεῖς τραπεζοειδεῖς τοῦμπες ποὺ διακρίνονται στὴν εἰκ. 23, ὁ.π., δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἐπιφανειακῶν ὀστράκων. Σὲ ἀπόσταση 1.000 περίπου μ. Β. ἀπὸ τὸν οικισμό, ρεεὶ ὁ ποταμὸς Ἀγγίτης.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ὑστερὴ ἐποχὴ χαλκοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτη.

Βιβλιογραφία: 1. Casson, ὁ.π.

2. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 359.

Θέση Τεφικ Μπέη Τσιφλικ κοντὰ στὶς Σέρρες, Ν. Σερρών

Ἡ θέση εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, 1926, Appendix B, σ. 172 κ.έ. ἀρ. θέσης 13. Σ' αὐτήν, ὅπου ἀναφέρει, εἶχαν βρεθεῖ ἀντικείμενα περιόδου Hallstatt κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου καὶ μεταφέρθηκαν στὸ μουσεῖο τῆς Σόφιας. Εἶναι δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν R. Porroff, Matériaux pour l'étude des cultures des époques Hallstatt et la Jène en Bulgarie et en Macédoine (βουλγ.), στὸ Ann. du Musée National de Sofia, 1921, σ. 152 κ.έ. Στὸ χάρτη ποὺ παρατίθεται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Casson, ἡ θέση τοποθετεῖται ΒΑ. καὶ ἐλάχιστα ἔξω ἀπὸ τὶς Σέρρες. Δυστυχῶς καὶ παρὰ τὶς προσπάθειες, δὲν ἔγινε κατορθωτὸ νὰ ταυτιστεῖ. Ὅλα τὰ «ἀντικείμενα» αὐτὰ εἶναι χάλκινα ἐξαρτήματα ἐνδυμασίας καὶ τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ταφικὸ εὔρημα. Στὴν πρόσφατη μελέτῃ τοῦ K. Kilian, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, PZ 50 (1975), σ. 11 κ.έ. δὲν ἔχει περιληφθεῖ. Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ σχέδια (βλ. Porroff, ὁ.π., εἰκ. 133 - 138), ἀνήκουν στὰ τέλη τῆς περιόδου II τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου (βλ. Kilian, ὁ.π., σ. 101 κ.έ.) δηλαδὴ γύρω στὸ 600 π.Χ. Ὅπως δὴποτε ἡ θέση Τεφικ Μπέη Τσιφλικ δὲν μπορεῖ νὰ περιληφθεῖ στὸν κατάλογο τῶν προϊστορικῶν οικισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Τὴ θέση ἀναφέρει καὶ ὁ Hammond, Macedonia, Oxford 1972, σ. 382 κ.έ.

Ἀντίθετα, ἡ θέση Νεοχώρι (βλ. Casson, ὁ.π., σ. 173 ἀρ. θέσης 14), θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ θέση Λόφος 133 τῆς Ἀμφίπολης βλ. Δ. Λαζαρίδης, Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος, 1972, έκδ. Ἀθην. Τεχνολ. Ὁμίλου Νο 13, σ. 11 καὶ ἐδῶ σημ. 4. Τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Casson, ἀδημοσίευτα τότε, ἀντικείμενα «περιόδου Hallstatt», εἶναι αὐτὰ ποὺ δημοσίευσε ὁ Foltiny (βλ. Λαζαρίδης, ὁ.π., σημ. 12).

8. Προϊστορικός οικισμός Δοξάτ - Τεπέ χωριοῦ Δοξάτο Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 12' / 41° 05', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Μεταξὺ τῶν χωριῶν Φτελιὰ καὶ Καλαμπάκι, 1200 μ. περίπου Α. ἀπὸ τὴ γέφυρα τῆς λ. Τάφρου Δοξάτου ποὺ συνήθως δὲν ἔχει νερό.

Περιγραφή: Χωματώδης γήλοφος. Καλλιεργείται. Πρὸς τὸ Β. τμήμα του ὑπάρχουν πολλές λευκές. Ἡ περιοχή εἶναι πεδινή, εὐφορη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποξήρανση τῶν Τεναγῶν Φιλίππων ἦταν ἐλώδης. Γύρω ὑπάρχουν ἀρκετὲς πηγές.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Βλ. παρακάτω.

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 428 - 9.

2. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 355.

3. BCH 95 (1971), σ. 987.

Σημείωση: Ἡ θέση αὐτὴ ἀναφέρεται ὡς Καλαμπάκι ἢ καὶ Καλαμπάκ - Τεπέ (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 355), γιατί βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ ὁμώνυμο χωριό. Στὴ βιβλιογραφία ὁμοῦ τὴν ὀνομάζουν Δοξάτ - Τεπέ ἢ Τούμπα γενικά.

9. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Ἐγ. Ἀντωνίου χωριοῦ Ποτὸς Θάσου

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Θάσου, 24° 37' /40° 36', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λόφος στὴν παραλία τοῦ χωριοῦ Ποτὸς καὶ σὲ ἀπόσταση σχεδὸν 2 χλμ. Ν. ὡς ΝΑ. ἀπ' αὐτόν. Ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη γέφυρα τοῦ δημόσιου δρόμου Ποτοῦ - Ἀστρίδος καὶ δεξιά, ὑπάρχει χωματόδρομος ποὺ καταλήγει σὲ μικρὸ ἐρειπωμένο ναὸ κοντὰ στὴ θάλασσα. Ὁ λόφος ὑψώνεται ΝΑ. ἀπὸ αὐτόν καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. Στὴν κορυφὴ του βρίσκεται τὸ ξωκλήσι τοῦ Ἐγ. Ἀντωνίου κτισμένο πάνω σὲ ἀνασκαμμένη βασιλικὴ (βλ. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 400).

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι χωματώδης ἢ ἡμιβραχώδης, ἀκαλλιέργητος, μὲ χαμηλοὺς θάμνους. Ἀπότομος πρὸς τὴ θάλασσα. Ἀπ' τὴν κορυφὴ του διακρίνεται πρὸς ΒΑ. ὅλη σχεδὸν ἡ κοιλάδα ποὺ ὀδηγεῖ στὸ Θεολόγο, ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς Καστρὶ καὶ ὅλες οἱ γύρω κορυφές. Στὴ θέση ἔχουν γίνεῖ δοκιμαστικὲς τομές.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Βλ. βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 416 κ.έ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σημειωθοῦν δύο ἀκόμη θέσεις ἢ «Τούμπα Ἡλιοκώμης» καὶ ἡ «Τούμπα Κορμιστάς», ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸ Ν. Μουτσόπουλο μὲ ἀφορμὴ τὸ πρόβλημα τῶν λιμναίων οἰκισμῶν στὴ Μακεδονία¹¹. Δυστυχῶς, καὶ παρὰ τὴν ἐπίμονη ἔρευνα τόσο στὸ χῶρο μετὰ τῶν δύο αὐτῶν χωριῶν τοῦ Ν. Σερρῶν, ὅσο καὶ στὴν πεδιάδα ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Β. (ἀποξηραμένα Τεναγὴ Φιλίππων), δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ταυτιστοῦν. Ἐκεῖνο ποὺ μὲ βεβαιότητα μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ εἶναι πὼς πράγματι στὴ θέση Βάλτα, ἀγρὸς Λαυρέντιου Ποιμενίδη, θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ εἶχε ἐγκατασταθεῖ λιμναῖος οἰκισμὸς, γιατί ἀκόμη καὶ σήμερα, ὅπως καὶ προσωπικὰ διαπίστωση, διατηροῦνται σφηνωμένοι κάθετα στὸ ἔδαφος, ἀπανθρακωμένοι κορμοὶ καστανιάς ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὰ δάση τοῦ κοντινοῦ Παγγαίου. Τὰ ἐλάχιστα ὁμοῦ ὄστρακα ποὺ συλλέγονται στὴν περιοχή εἶναι πολὺ νεώτερα, ἴσως ρωμαϊκά¹².

11. Ν. Μουτσόπουλος, Ε.Ε.Π.Σ. Παν. Θεσ. ΣΤ' 1 (1973/4), Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων, σ. 289 ἢ πρώτη καὶ ὁ.π., σ. 290 στὸν ὑπότιτλο τῆς φωτογραφίας ἀρ. 11 ἢ δευτέρη.

12. Ὅπως εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ γράψει, ὁ καθ. κ. Μουτσόπουλος, τὰ εἰκονιζόμενα ἀντικείμενα στὴ μελέτη του, προέρχονται ἀπὸ ἄλλη θέση, πιθανῶς ἀπὸ τοὺς Σιταγρούς. Βρέθηκαν, φωτογραφήθηκαν καὶ παραδόθηκαν σὲ κοινοτικὸ κατάστημα ἀπὸ μαθητὴ του καὶ ἀπὸ παραδρομὴ σχετίστηκαν μὲ τὴν περιοχή Ἡλιοκώμης - Κορμιστάς.

β. ΘΕΣΕΙΣ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ι. ΘΕΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΝΤΟΠΙΣΤΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΚΑΙΡΟΥΣ¹³***1 (10). Προϊστορικός οικισμός χωριού Λαφνούδι Ν. Σερρών**

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σερρών, 23° 45' /41° 04', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λόφος άμέσως άριστερά από την κύρια είσοδο από Ν. στο χωριό.

Περιγραφή: Ο λόφος είναι χωματώδης και πευκόφυτος στο ΒΑ. τμήμα του, όπου και το ήρωο του χωριού. Δεσπόζει στη γύρω πεδινή περιοχή. Είναι επίπεδος στην κορυφή του, όπου και καλλιεργείται.

Έπιφανειακή κεραμική: Με έλαφρά στιλβωμένη μαύρη επιφάνεια, λαβή wish bone με επιφάνεια κοκκινωπή έλαφρά στιλβωμένη (πρβλ. Ρ.Μ., εικ. 52 II, ε), διάφορα χονδροειδή, ιστορικών χρόνων.

***2 (11). Προϊστορικός οικισμός «Μεγάλη Τούμπα» χωριού Πετρούσσα Ν. Δράμας**

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 02' /41° 09', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Γήλοφος χαμηλός δεξιά από το χωματόδρομο που κατευθύνεται προς Ν. αρχίζοντας από τη διασταύρωση του δημόσιου δρόμου Δράμας - Προσοτσάνης (μετά το συνοικισμό Πετρούσσας) με το δρόμο που οδηγεί προς Πετρούσσα (προς Β.). Άπέχει από τη διασταύρωση αυτή περίπου 2 χλμ. και από τη γνωστή «Μικρή Τούμπα»¹⁴ περίπου 200 μ. προς Β.

Περιγραφή: Χωματώδης γήλοφος καλλιεργημένος εν μέρει. Στην κορυφή του υπάρχει ναΐσκος. Δεν υπάρχει πηγή ή ποτάμι σε κοντινή απόσταση. Η γύρω έκταση είναι πεδινή.

Έπιφανειακή κεραμική: Φιάλη με επιφάνεια έλαφρά στιλβωμένη (πρβλ. Σ χ. 3 : 6), πληθώρα από χονδροειδή κεραμική εποχής χαλκού.

***3 (12). Προϊστορικός οικισμός χωριού Βέργη Ν. Σερρών**

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σωχοῦ, 23° 24' /40° 58', έκδ. Ιούλιος 1969.

Τοπογραφία: Δ. ως ΒΔ. από το χωριό Βέργη και σε απόσταση 1 χλμ. ακολουθώντας το χωματόδρομο που ξεκινά από το ΝΔ. άκρο του χωριού. Τη θέση περιτρέχει από Ν., Δ. και Β. σε απόσταση περίπου 100 μ. το ρέμα Μαγκούρα που ρέει από Ν. προς Β. Η θέση βρίσκεται άμέσως Δ. από το στενόμακρο λόφο που εκτείνεται κατά μήκος της Ν. πλευράς του χωριού και που καταλαμβάνεται από το γνωστό οικισμό των ιστορικών χρόνων.

Περιγραφή: Γήλοφος πευκόφυτος σε όλη του σχεδόν την επιφάνεια, χωματώδης ή ήμιβραχώδης σε μερικά σημεία.

Έπιφανειακή κεραμική: Ύστερη εποχή χαλκού: εγχάρακτη κεραμική αστίλβωτη με επίθετο λευκό χρώμα και μοτίβα τριγωνικά συνεχόμενα με έμπιστες στιγμές στο έσωτερικό, λαβή wish bone με επιφάνεια καφέ, έλαφρά στιλβωμένη (πρβλ. Ρ.Μ.,

13. Όσες φέρουν άνω άριστερά άστερίσκο, έχουν έντοπιστεί από τον ύπογραφομένο. Ο έξω από την παρένθεση αριθμός είναι ο αύξων αριθμός της κατηγορίας, ενώ ο μέσα στην παρένθεση ο αύξων γενικός αριθμός, που ανταποκρίνεται και στην άρίθμηση του παρένθετου χάρτη.

14. Βλ. σημ. 3.

52 Π, ε), χονδροειδής κεραμεική, σφαιρικά άγγεια, καλά στιλβωμένα, με επιφάνεια καφέ ή μαύρη.

4 (13). Προϊστορικός οικισμός Γιαλίμα χωριού Ποδοχώρι Ν. Καβάλας¹⁵

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Νικήσιανης, 24° 03' /40° 49', έκδ. Ιούλιος 1969.

Τοπογραφία: ΝΑ. από το χωριό Ποδοχώρι. Ν. από τη διασταύρωση της οδού Καβάλας - Θεσσαλονίκης με τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο που οδηγεί στον Άκροπόταμο και συγκεκριμένα 400 μ. περίπου νοτιότερα από τα τελευταία σπίτια του Συνοικισμού Ποδοχωρίου, αρχίζει χωματόδρομος με κατεύθυνση προς τα ΝΑ. που αφού, μετά 800 περίπου μ., διασταυρωθεί με την Παλαιά Έγνατία οδό και μετά 700 περίπου μ. με ρέμα, περνά ανάμεσα από τους λόφους Κουμαριά και Κουκλιάκος. Η θέση βρίσκεται μετά τη διασταύρωση του χωματόδρομου με το ρέμα και περίπου 300 μ. ΒΑ. ή, σε ευθεία απόσταση, περίπου 1300 μ. Β. από την κορυφή Κουμαριά.

Περιγραφή: Γήλοφος θαμνώδης. Καλλιεργείται στις παρυφές του. Α. από τη θέση υπάρχουν πηγές (Μαρμαρά Βρύση). Γενικά, στην περιοχή, που είναι λοφώδης, υπάρχουν πολλά ρέματα.

Επιφανειακή κεραμεική: βλ. παρακάτω.

II. ΘΕΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΝΤΟΠΙΣΤΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΓΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΤΟΥ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΣΙΤΑΓΡΩΝ

Από τις θέσεις αυτές, άγνωστες ως σήμερα, έχει γίνει περισυλλογή επιφανειακών οστράκων, που φυλάγονται στο Μουσείο των Φιλίππων. Ανέρχονται στον αριθμό των ένδεκα και είναι όλες σχεδόν στην περιοχή της πεδιάδας της Δράμας, όπου και ο οικισμός των Σιταγρών. Περισυλλογή έχει γίνει και από ήδη γνωστές θέσεις. Οί ένδεκα αυτές θέσεις περιγράφονται στο τέλος.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί ο ίδιος τρόπος περιγραφής και για δώδεκα από τις θέσεις του καταλόγου Θεοχάρη¹⁶, μιά που αναφέρονται σ' αυτόν για πρώτη φορά, με εξαίρεση τις θέσεις Καλαμπάκ-Τεπέ, Καλλίφυτος, Κεφαλάρι, Καλός Άγρός και Όρφάνι (Παλιόκαστρο Καριανής ή Κάρυανης), για τις οποίες έχει γίνει μνεία στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου κ.ά.

1 (14). Προϊστορικός οικισμός Άγριάνιστα χωριού Νέο Σούλι Ν. Σερρών (άρ. καταλ. Θεοχάρη 1)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σερρών, 23° 39' /41° 06', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Έκτεταμένος λόφος στο Α. ως ΝΑ. άκρο του χωριού σε απόσταση 400 - 500 μ. ΝΑ. από το ήρωο της πλατείας.

Περιγραφή: Ο λόφος είναι χωματώδης, όμαλός, καλλιεργημένος και δεσπόζει στην περιοχή. Βρίσκεται ανάμεσα στα ρέματα Μπεκιάρ Λάκκος Α. και ενός άλλου χωρίς όνομα Δ. που περνά μέσα από το χωριό.

15. Εύχαριστώ την Έπιμελήτρια δ. Παρλαμά για την άδεια της μελέτης των οστράκων που προέρχονται από τη θέση αυτή (βλ. παρακάτω). Τα είχε συλλέξει ο Έπιμελητής κ. Άλιπράντης τον Αύγουστο του 1974.

16. Ό.π., σημ. 4.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Φιάλες τροπιδωτές με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια και σχέδιο με γραφίτη, διάφορα με στιλβωμένη επιφάνεια.

2 (15). Προϊστορικός οικισμός χωριού Καλλίφυτος Ν. Δράμας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 4)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24°13' / 41° 11', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Δυτικά ἀπὸ τὸ χωριὸ καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. Πρὸς Ν. καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 400 μ. συμβάλλουν δύο ρέματα χωρὶς ὄνομα. Ὁ καλύτερος δρόμος πὸν μπορεῖ ν' ἀκολουθήσει κανεὶς, εἶναι ὁ χωματόδρομος πὸν ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ΒΔ. ἄκρο τοῦ χωριοῦ καὶ κατευθύνεται πρὸς Ν. Ἡ θέση εἶναι ὄρατὴ ἀπὸ τὸ δρόμο Δράμας - Καλλιφύτου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο στοῦ χωριό.

Περιγραφή: Λόφος χαμηλός, τραπεζοειδής, με θέα τὴν πεδιάδα τῆς Δράμας πρὸς ΝΔ. Καλλιεργεῖται κατὰ ἓνα μέρος στὴν κορυφή του. Ἡ ὑπόλοιπη ἔκτασή του εἶναι θαμνώδης. Ὑψομετρικὸ τῆς Γ.Υ.Σ. στὴν κορυφή του. Σ' ἐλάχιστη ἀπόσταση πρὸς Β. ὑπάρχει ἄλλος λόφος, χωρὶς ἐνδιαφέρον.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Καφὲ σχέδιο σὲ κίτρινο φόντο (B3ε), black on red φιάλες με στιλβωμένη φαιὰ ἢ κοκκινωπὴ ἐπιφάνεια καὶ σχέδιο με γραφίτη (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 3 : 6), κυλινδρὶκὰ πόδια ἀπὸ «τράπεζες», ἐγγάρακτα πόδια τριγωνικῆς τομῆς ἀπὸ «τράπεζες», ἠθμοί, ἀπιοειδῆ ἢ κολουροπυραμιδοειδῆ ὑφαντικὰ βάρη, ἐγγάρακτα με σπειροειδῆ ἢ εὐθύγραμμα θέματα, λαβὴ tubular πρώιμης ἐποχῆς χαλκοῦ, λίθινοι πελέκεις τύπου Β, λίθινος πέλεκυς με διαμετρὴ ὁπὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στυλαιοῦ, διάφορα με στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

Βιβλιογραφία: 1. Ἀναφέρεται ὅτι ἔχουν συλλεγεῖ ὄστρακα, βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 467.

2. Garašanin 1963.

3 (16). Προϊστορικός οικισμός χωριού Καλὸς Ἄγρὸς Ν. Δράμας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 5)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 06' / 40° 06', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Γήλοφος ἀμέσως Β. ὡς ΒΑ. ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολεῖου τοῦ χωριοῦ πὸν βρίσκεται στοῦ Β. ἄκρο του, ἀνάμεσα ἀπὸ δύο ξηροπόταμους χωρὶς ὄνομα πὸν ἐνώνονται ἀνατολικότερα.

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι χαμηλός, χωματώδης καὶ πευκόφυτος. Ἡ περιοχή γύρω εἶναι πεδινή.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Με μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished), ἐγγάρακτα χονδροειδῆ με σπειροειδῆ θέματα καὶ ἐπιφάνεια καφὲ ἢ μαύρη, ἀπιοειδῆς ὑφαντικὸ βᾶρος. Βλ. καὶ βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 402.

2. Schachermeyr 1976, σ. 161.

4 (17). Προϊστορικός οικισμός χωριοῦ Ἄνω Συμβολὴ (Μπάνιτσα) Ν. Δράμας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 7)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 02' / 41° 02', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λόφος περίπου 1.200 μ. ΒΔ. από τὸ χωριὸ Ἴνω Συμβολή, περίπου 200 μ. Δ. ἀπὸ τὸ σημεῖο πὺ συναντιῶνται οἱ χωματόδρομοι πρὸς Φωτολεῖβος καὶ Ἄλιστράτη καὶ ὁ ποταμὸς Ἄγγιτης μὲ τὴ λ. ἀρδευτικὴ τάφρο τῶν Φιλίππων.

Περιγραφή: Ὁ λόφος ἔχει πυραμιδοειδῆ διαμόρφωση ἀπὸ Β. καὶ εἶναι χωματώδης. Στὴν κορυφὴ του καλλιεργεῖται. Στὴν Α. του πλευρὰ διατηροῦνται λείψανα μεσαιωνικοῦ τείχους¹⁷. Ὁ λόφος βρίσκεται πάνω σὲ ἐδαφικὴ ἔξαρση. Τὴν περιρρέει ἀπὸ Ν. καὶ Δ. ὁ Ἄγγιτης πὺ συνεχίζει νὰ κυλᾷ πρὸς Δ. ἀνάμεσα ἀπὸ φαράγγι (Στενὰ Πέτρας). Ἀμέσως Β. ἀπὸ τὸ λόφο ὑψώνεται ἀκόμη ἕνας, στὸν ὅποιο συλλέγονται ἐπίσης ὄστρακα ἀλλὰ ἱστορικῶν χρόνων, κυρίως ρωμαϊκά. Ἀμέσως Α. ἀπ' τὸ λόφο διατηροῦνται τὰ ἐρείπια δύο παλαιῶν παγοποιείων. Στὴν περιοχὴ ὑπάρχουν πολλὲς πηγές.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Ὅστρακο νεολιθικὸ πιθανῶς black torped, χονδροειδῆς κεραμεικὴ ἐποχῆς χαλκοῦ. Ἐπίσης ρωμαϊκά καὶ βυζαντινὰ ὄστρακα.

5 (18). Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Καλαμπάκ - Τεπέ χωριοῦ Καλαμπάκι Ν. Δράμας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 8)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 13' / 41° 03', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Περίπου 1 χλμ. Α. ὡς ΝΑ. ἀπ' τὸ χωριὸ Καλαμπάκι. Μεταξὺ τῶν δύο (ἀπ' τοὺς 3) χωματόδρομων πὺ ὁδηγοῦν ἀπ' τὸ χωριὸ στὰ χωράφια Α. Σὲ ἀπόσταση 500 μ. πρὸς Ν. ἢ λεγόμενῃ Διώρυγα Καλαμπακίου πὺ δὲν ἔχει πάντα νερό.

Περιγραφή: Χαμηλὸς γήλοφος χωματώδης. Ἡ γύρω περιοχὴ εἶναι πολὺ εὐφορη καὶ ἔχει πολλὲς πηγές. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποξήρανση τῶν Τεναγῶν Φιλίππων ἦταν ἐλώδης.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Μὲ σχέδιο κόκκινο σὲ καφετὶ ἐπιφάνεια στιλβωμένη, black on red, μὲ ἐπιφάνεια μαύρη στιλβωμένη καὶ σχέδιο μὲ γραφίτη, διάφορα μὲ στιλβωμένη ἐπιφάνεια, ἀπιοειδῆς ὑφαντικὸ βάρος, χονδροειδῆς κεραμεικὴ μὲ ταινωτὴ διακόσμηση ἀπὸ λοξὲς ἐγγάρακτες γραμμὲς στὸ χεῖλος ἢ κοιλία, φιάλες μὲ ἐγγάρακτα σπειροειδῆ κοσμήματα. Κλασικῶν, ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων ὄστρακα.

Βιβλιογραφία: Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 428 κ.έ. (Καλαμπάκι).

6 (19). Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Κεφαλάρι Ν. Δράμας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 9)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Κρηνίδων, 24° 16' / 41° 04', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἡ θέση βρίσκεται 1 χλμ. Α. ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἄγ. Ἀθανάσιος, περίπου 200 μ. δεξιὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο πὺ κατεβαίνει ἀπὸ Β. πρὸς Ν. κατὰ μῆκος τῶν λόφων πὺ ἀπλώνονται Α. ἀπὸ τὰ χωριά Ἄγ. Ἀθανάσιος - Ἴνω Κεφαλάρι καὶ 500 περίπου μ. Δ. ἀπὸ τὶς λεγόμενες πηγές Βοϊράνης.

Περιγραφή: Ἡ τοῦμπα εἶναι ἐκτεταμένη καὶ πολὺ χαμηλὴ. Δ. της καὶ σὲ ἀπόσταση 200 μ. περνᾷ ρέμα μὲ κατεύθυνση πρὸς Ν. Πρὸς τὰ Α. της ὑπάρχουν πολλὲς πηγές. Στὴν κορυφὴ της ἔχει ἀνασκαφεῖ κτήριο βυζαντινῶν χρόνων (βλ. ΑΕ 1973, Χρον., σ. 37). Τὰ ὄστρακα βρίσκονται στοὺς πρὸς Δ. καὶ Ν. ἀγρούς.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: «Τράπεζα» ἐγγάρακτη (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 4 : 11 - 12), ἕνα ὄστρακο black torped (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 6 : 12), ὄστρακα μὲ μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια, χονδροειδῆς κεραμεικὴ.

17. Βλ. καὶ P. Lemerle, Philippes et la Macédoine Orientale, Paris 1945, σ. 74 σημ. 2.

Βιβλιογραφία: Ἀναφέρεται ὅτι ἔχουν συλλεγεῖ ὄστρακα, βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 467.

Θέση Ἀσημότρυπα Παγγαίου Ν. Καβάλας (ἀρ. κατ. Θεοχάρη 13)

Ἡ σωστή ὀνομασία τῆς θέσης εἶναι Ἀσημότρυπες. Πρόκειται γιὰ τρεῖς σπηλιές, σὲ ὑψόμετρο περίπου 1400 μ., πού ἀπέχουν μεταξύ τους ἐλάχιστα (γύρω στὰ 30 - 50 μ.) καὶ βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 5 περίπου χλμ. σὲ εὐθεία γραμμὴ ΝΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ Νικήσιανη τοῦ Ν. Καβάλας. Πιὸ συγκεκριμένα: ξεκινώντας κανεὶς ἀπὸ τὴ Νικήσιανη μὲ κατεύθυνση ΝΔ., ἀκολουθεῖ ἀρχικὰ τὸ δρόμο πού ὁδηγεῖ στὰ λατομεῖα τοῦ χωριοῦ καὶ κατόπι μονοπάτι, πού περνᾷ διαδοχικὰ ἀπὸ τίς θέσεις Γαβανάρη ρέμα, Λειβάδι, τὴ δεξαμενὴ νεροῦ τοῦ χωριοῦ, τὴ θέση Λάκκο, τὸ ρέμα Σοποτός, τὴ θέση Σκάλα Λάκκο καὶ τέλος τὴ θέση Καριαρίστρες. Γιὰ τὴν ἀνάβαση, πού εἶναι πάρα πολὺ κοπιαστικὴ, χρειάζεται ὀπωσδήποτε ὁδηγὸς ντόπιος. Οἱ Ἀσημότρυπες βρίσκονται σὲ ἀπόσταση περίπου 700 μ., Β. ὡς ΒΔ., σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὴν κορυφὴ Αὐγὸ καὶ 1 χλμ., Α. ὡς ΒΑ., σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὴν κορυφὴ Μάτι. Ἡ μεσαία ἀπ' αὐτὲς εἶναι σπηλαιοβάραθρο στὸ ὁποῖο ἢ εἴσοδος εἶναι πολὺ δύσκολη, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλες σχηματίζουν εὐρύχωρες φυσικὲς εἰσόδους. Καὶ στὶς τρεῖς δὲν διατηροῦνται ἴχνη ἐγκατάστασης ἀνθρώπου. Ἀπὸ ἄποψη γεωλογικὴ καὶ οἱ τρεῖς εἶναι πλούσιες σὲ μεταλλοφόρα πετρώματα. Στὴν εἴσοδο τῆς τρίτης ἀπὸ δεξιὰ, διατηροῦνται δύο κυλινδρικὰ αὐλάκια ἀπὸ σφῆνα (βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων II, σ. 86, κ.ά.), ἴδιας διαμέτρου, περίπου 0.04 ἐκ., πού πιστοποιοῦν ἐπιφανειακὴ ἐξόρυξη, ἐπειδὴ μεταλλευτικὲς στοῦδες δὲν ὑπάρχουν, μιὰ καὶ τὰ ἀνοίγματα ἢ οἱ διάδρομοι πού συνεχίζουν μετὰ τὴν εἴσοδό τους εἶναι φυσικά. Ὅπωςδήποτε τὸ θέμα τῶν ἀρχαίων μεταλλείων τοῦ Παγγαίου χρειάζεται συνολικὴ ἀντιμετώπιση μιὰ καὶ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα πληθαίνουν συνεχῶς. Ἐκεῖνο πού θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει κανεὶς ἐδῶ εἶναι ὅτι σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Νικήσιανη, περίπου 1 χλμ. Ν. ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ὑπάρχουν τεράστιοι σωροὶ ἀπὸ σκουριές, τὰ ὑπολείμματα δηλαδὴ πού ἀπομένουν μετὰ ἀπὸ τὴν τήξη τοῦ μετάλλου σὲ ὑψικαμίνοους.

Οἱ Ἀσημότρυπες εἶναι γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Casson (βλ. Casson, ὅ.π., σ. 65, 76, 78) πού, χωρὶς νὰ ἔχει δεῖ, ὅπως ἀναφέρει, συγκεκριμένα στοιχεῖα, δέχεται πὼς γινόταν ἐξόρυξη μετάλλου, ἀπὸ τὴν ὀνομασία τους καὶ ἴσως ἀπὸ τὴν τοπικὴ παράδοση γιὰ μεταλλεῖα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου στὴ θέση αὐτή.

7 (20). Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Ν. Μπάφρα Ν. Σερρών (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 14)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Νικήσιανης, 24° 02' / 40° 60', ἔκδ. Ἰούλιος 1969.

Τοπογραφία: Μέσα στὸ χωριὸ δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Καβάλας - Σερρών. Ἀπὸ Α. ὀρίζεται μὲ ρέμα χωρὶς ὄνομα ἀπὸ Ν. μὲ χωματόδρομο πού ὁδηγεῖ στὸ Δ. τμήμα τοῦ χωριοῦ. Τὰ ἄλλα του ὄρια εἶναι ἀσαφῆ.

Περιγραφή: Χαμηλὸς γήλοφος πολὺ ἐκτεταμένος (περίπου 200 × 150 μ.). Καλλιεργεῖται ἐν μέρει στὴν ἰσοπεδωμένη του κορυφὴ, ὅπου καὶ τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Καφὲ σχέδιο σὲ κίτρινο φόντο (B3ε), κυλινδρικὰ πόδια «τραπεζῶν», ἐγχάρακτα πόδια «τραπεζῶν» (πρβλ. ἐδῶ Σχ. 4 : 11 - 12), black on red, μὲ μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια καὶ σχέδιο μὲ γραφίτη, ἐγχάρακτα μὲ λευκὸ ἐπίθετο

χρῶμα καὶ μαύρη ἐπιφάνεια στιλβωμένη (πρβλ. Gaḡaḡanip 1963, εἰκ. 18, 20), ἐγγάρακτα μὲ καφεκόκκινη ἐπιφάνεια καὶ μαιανδροειδῆ ἢ σπειροειδῆ κοσμήματα, μὲ ἐμπίεστη διακόσμηση (πρβλ. Renfrew 1970b, εἰκ. 6 τὸ ἀριστερὰ τῆς δεύτερης σειρᾶς), λαβὴ μὲ ἐπιφάνεια σταχτιά στιλβωμένη καὶ μὲ κομβιοειδῆ ἀπόφωση, ἀπιοειδῆ ὑφαντικὰ βάρη, πελέκεις λίθινοι, ἐγγάρακτα μὲ στιλβωμένη φαιὰ ἐπιφάνεια (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 5 : 7).

8 (21). Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Παλιόκαστρο χωριοῦ Ὀρφανίου Καριανῆς Ν. Καβάλας (= Ὀρφάνι, ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 18)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Ροδολεῖβους, 23° 59' /40° 46', ἐκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Στὸ μέσο περίπου τῆς ἀπόστασης Ὀρφανίου Καριανῆς, σὲ ἀπόσταση περίπου 1.5 χλμ. ΒΔ. ἀπὸ τὴν Καριανή.

Περιγραφή: Λόφος μὲ ὕψος περίπου 20 μ. Καταλαμβάνει μεγάλη ἔκταση. Βραχώδης κυρίως πρὸς ΝΑ. καὶ Α., ὅπου καὶ ἐρείπια ὄχρωματικῶ περιβόλου μεσαιωνικῶν χρόνων.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Ἀντιπροσωπευτικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ βλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 527-29.

Βιβλιογραφία: ΠΑΕ, 1938, σ. 103, ὅπου γίνεται ἀπλή μνεῖα γιὰ προϊστορικὸ οἰκισμὸ περιοχῆς Ὀρφανίου. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ Δ. Λαζαρίδη, Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος, 1972, σειρὰ Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις, Ἀθην. Τεχνολ. Ὁμιλος, Νο 13, σ. 10.

Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Μουσθένη Ν. Καβάλας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 21)

Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς πιθανολογεῖται σὰν νεολιθικός, ἀλλὰ μὲ ἀβέβαιη θέση καὶ ἀπὸ τὸ Δ. Λαζαρίδη, Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος, ὁ.π., εἰκ. 10. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἐπίμονη ἐπιφανειακὴ ἐρευνα, δὲ βρέθηκαν προϊστορικὰ ὄστρακα. Ν. ἀπὸ τὸ χωριὸ διατηρεῖται τμῆμα τείχους μὲ ὑστεροαρχαϊκὴ, ἀλλὰ καὶ νεώτερες φάσεις, ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Πέργαμο (Ἡροδ. VII, 112), βλ. γενικὰ P. Collart, Phillippes ville de Macédoine, Paris 1937, σ. 75 κ.ά. Ἀλλὰ καὶ Ν. ἀπὸ τὴ Μουσθένη, στὴν πεδιάδα ποὺ ἀπλώνεται μέχρι τὸ ὄρος Σῦμβολο, δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ μέχρι σήμερα προϊστορικὸς οἰκισμὸς, οὔτε καὶ εἶναι γνωστὸ προϊστορικὸ ἀντικείμενο ἀπὸ τὴν περιοχὴ.

9 (22). Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Καρὰ Ὀρμάν Καβάλας Ν. Καβάλας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 24)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Καβάλας, 24° 25-26' /40° 57', ἐκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Στὸ δρόμο Καβάλας - Κομοτηνῆς ἀριστερὰ, σὲ ἀπόσταση 200 - 300 μ. Δ. ἀπὸ τὸ δημοτικὸ στάδιο τῆς Καβάλας καὶ 100 μ. Α. ἀπὸ τὴ γέφυρα τοῦ χειμάρρου Ξερὸ ρέμα.

Περιγραφή: Λόφος χαμηλὸς καὶ βραχώδης, ἴδιως στὸ Ν. τμῆμα του. Δὲν καλλιεργεῖται. Ἡ γύρω περιοχὴ εἶναι πεδινὴ μὲ ἀρκετὲς πηγές. Στὴν κορυφὴ ὑπάρχουν χαρακώματα.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Χονδροειδῆς ἐποχῆς χαλκοῦ.

Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Νέας Καρβάλης Ν. Καβάλας

Ἡ θέση ἀναφέρεται σὰν προϊστορικὴ γενικὰ καὶ ἀπὸ τὸν D. Lazaridis, Thasos and its Peraia, Anc. Greek Cities, Ἀθην. Τεχνολ. Ὁμιλος, Νο 5, 1971, 15. Στὴν παραλια-

κή όμως αυτή περιοχή που ορίζεται Δ. από το εργοστάσιο χημικών λιπασμάτων και Α. από το χωριό Νέα Καρβάλη αλλά και στην προς Β. πεδινή περιοχή, παρά τις προσπάθειες, δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα προϊστορικός οικισμός, ούτε και είναι γνωστό προϊστορικό αντικείμενο. Στην περιοχή αυτή τοποθετείται η πόλη Ἀκόντισμα, βλ. πρόσφατα Χ. Κουκούλη, ΑΑΑ V (1972), σ. 474 κ.έ. και Lazaridis, ὁ.π., σποραδικά.

Ἄν λοιπὸν ἐξαιρέσουμε ἀπὸ τὸν κατάλογο Θεοχάρη¹⁸ τὶς θέσεις Ἀσημότρυπα, Μουσθένη και Νέα Καρβάλη, ἀπομένουν 24 θέσεις, στίς ὁποῖες μποροῦν νὰ προστεθοῦν οἱ 24 ἄγνωστες ἢ γνωστὲς θέσεις πὸ ἀναφέρθηκαν. Ἔτσι ὁ γνωστὸς μέχρι σήμερα ἀριθμὸς τῶν προϊστορικῶν οικισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀνέρχεται σὲ 48.

γ. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ὁ κατάλογος ὄλων τῶν γνωστῶν μέχρι σήμερα προϊστορικῶν θέσεων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀποβλέπει: 1. Στὴν ἐξομάλυνση τῶν τοπογραφικῶν προβλημάτων γιὰ μιὰ μελλοντική, ἔστω πιθανή, συνολική μελέτη ὄλου τοῦ χώρου, ἐφ' ὅσον βέβαια θάχουν ἀνασκαφῆ και ἄλλες θέσεις, ἔτσι πὸ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνασύσταση τοῦ περιβάλλοντος μιᾶς ἐποχῆς τῆς προϊστορίας. 2. Στὸν εὐκόλο καταρτισμὸ χάρτη τῆς διάδοσης κάθε κατηγορίας ἐπιφανειακῆς κεραμεικῆς, μιὰ και ἔχει καταβληθεῖ προσπάθεια νὰ ἀναφερθοῦν ὅσες ἀπαντῶνται σ' ὄλους τοὺς γνωστοὺς οικισμοὺς και φυσικά στοὺς ἄγνωστοι, γιὰ τοὺς ὁποῖους δὲν εἶχαν ἀναφερθεῖ ὡς τώρα συγκεκριμένα, και 3. Στὸν προγραμματισμὸ μελλοντικῶν ἀνασκαφῶν.

δ. ΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΔΟΞΑΤ-ΤΕΠΕ ΚΑΙ ΠΟΔΟΧΩΡΙΟΥ

Ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ τῶν οικισμῶν πὸ ἀναφέρθηκαν, θὰ συζητηθεῖ ἐδῶ συγκριτικά ἢ προερχόμενη ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ¹⁹ τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, μεταξὺ Σιταγρῶν και Ντικιλί Τάς, και ἀπὸ τὴ θέση Γιαλίμια τοῦ χωριοῦ Ποδοχώρι, στὴν πεδιάδα μεταξὺ Συμβόλου και Παγγαίου, δηλ. σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση Β. ἀπὸ τὸν Ἀκροπόταμο, τόσο γιὰ τὸν πλοῦτο και τὴν ποικιλία πὸ παρουσιάζουν ὅσο και γιὰ τὴ γεωγραφική τους θέση, γεγονότα πὸ παρέχουν τὴ δυνατότητα γιὰ ἐξέταση μερικῶν προβλημάτων τῆς προϊστορίας τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας - Θράκης.

Οἱ διάφορες κατηγορίες τῆς κεραμεικῆς, ἔχουν σχεδὸν ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μετὶ τὶς κατηγορίες πὸ ὁ French ἔχει διακρίνει ἀλλὰ και ἔχει περιγράψει τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς, τὶς ἰδιορρυθμίες, τὶς παραλλαγές, τὰ σχήματα και τὴ διακόσμησή τους. Οἱ κατηγορίες αὐτὲς τοῦ French ἔχουν καταρτιστεῖ μετὶ βάση ἐπίσης ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ ἀπὸ ἄλλους οικισμοὺς τῆς ἴδιας ἢ ἄμεσα γειτονικῶν περιοχῶν²⁰.

18. Ὁ.π., σὴμ. 4.

19. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Ἐπιμελήτρια κ. Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη γιὰ τὴν ἄδεια τῆς μελέτης τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ, ἀλλὰ και γιὰ κάθε πολῦτιμη πληροφορία. Ἐπίσης τὸν Ἐπιμελητὴ κ. Χ. Πέννα γιὰ τὴν ἀπὸ κοινου ἐπίσκεψη μερικῶν ἀπὸ τὶς θέσεις και τὸν Ἐπιμελητὴ κ. Χ. Μπακιρτζῆ γιὰ τὴ φωτοτυπία δυσεῦρετου ἄρθρου.

20. French 1964, σ. 31 κ.έ.

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ
ΤΩΝ ΟΣΤΡΑΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΩΝ ΑΛΛΩΝ, ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΩΝ ΕΠΙΣΗΣ,
*ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ **

I Κατηγορία: Μαύρη διακόσμηση σε κόκκινο φόντο (black on red) = κατηγ. 3 του French.

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 1 : 1 - 14)

1. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο μαῦρο. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια²¹. Διάμ. περ. 0.31.
2. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.26.
3. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.31.
4. Φιάλη, ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.32.
5. Τροπιδωτὴ φιάλη. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.27.
6. Φιάλη. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.20.
7. Φιάλη. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.26.
8. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔσω. Ὅπως τὸ 1.
9. Φιάλη (;). Μαστοειδῆς ἀπόφυση κοντὰ στὴ λαβή. Ὅπως τὸ 1.
10. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔσω μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση. Ὅπως τὸ 1.
11. Φιάλη μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση. Ὅπως τὸ 1 ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια μὲ πολὺ σκοῦρο κόκκινο ἐπίχρισμα.
12. Φιάλη μὲ καμπυλούμενο πρὸς τὰ ἔξω τὸ περὶ τὰ χεῖλη τμήμα. Ὅπως τὸ 1.
13. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω μὲ τμήμα τῆς βάσης. Ὅπως τὸ 1 ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μὲ πολὺ σκοῦρο ἐπίχρισμα.
14. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω (;). Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο ἀσημί. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια χωρὶς ἐπεξεργασία.

β. Ποδοχώρι (Σ χ. 1 : 15 - 24)

15. Φιάλη. Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι φθαρμένη.
16. Λαβὴ ἀπὸ χεῖλος φιάλης (;). Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο μαῦρο.
17. Φιάλη. Ὅπως τὸ 16. Διάμ. περ. 0.38.
18. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο μαῦρο ὡς ἀσημί. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια. Διάμ. περ. 0.25.

* Στὸ Σ χ. 1 ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι ἢ πρὸς τὰ δεξιὰ (δίπλα στὴν τομὴ). Ἀντίθετα στὰ ὑπόλοιπα σχέδια ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι ἢ πρὸς τὰ ἀριστερά.

21. Μὲ τὴ λ. ἐπίχρισμα ἀποδίδεται ἡ λ. wash πού στὸ λεξιλόγιο τῆς κεραμεικῆς τέχνης σημαίνει τὴν ἐπάλειψη τοῦ ἀγγείου μετὰ τὸ ψήσιμο μὲ πολὺ ἀραιό, καὶ χρωματισμένο ἀνάλογα, σὰν ὑδρόχρωμα, πηλό. Μὲ τὴ λ. στιλβωμένος ἀποδίδεται ἡ λ. burnished πού σημαίνει τὸ γυάλισμα τοῦ ἀγγείου μὲ στιλβωτῆρα, μὲ ἀπλὸ ὕφασμα ἢ μὲ τὸ νύχι, ὕστερα ἀπὸ τὸ τελικὸ ψήσιμο τοῦ ἀγγείου. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ ἐπίχρισμα (= wash) καὶ στὴν ἐπάλειψη τοῦ ἀγγείου μὲ πολὺ παχύτερο διάλυμα (= slip) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πάντα σαφῆς, γι' αὐτὸ καὶ προτιμᾶται ἐδῶ ἡ λ. ἐπίχρισμα πού εἶναι πιὸ ἀκριβῆς ἀπὸ τὴ λ. γάνωμα πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν κασσιτέρωση μεταλλίνων ἀντικειμένων. Γιὰ θέματα τεχνικῆς τῶν προϊστορικῶν ἀγγείων βλ. F. Matson, *Techniques of the Early Bronze Age Potters at Tarsus* στὸ *Tarsus II* (ed. H. Goldmann), Princeton 1956, σ. 352 κ.έ.

19. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο μαῦρο. Στιλβωμένα ἐπιφάνεια καὶ σχέδιο. Διάμ. περ. 0.13.
20. Βάση. Ὅπως τὸ 19. Ἐχει ἀποδοθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Διάμ. 0.042.
21. Φιάλη (;). Ὅπως τὸ 19.
22. Φιάλη. Ὅπως τὸ 19.
23. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔσω. Ὅπως τὸ 19.
24. Ἀγγεῖο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο ἄσημί. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια.

II Κατηγορία: Καφέ διακόσμηση σὲ κρέμ βάθος (brown on cream) = κατηγορία 5 τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (δὲν ἀντιπροσωπεύεται)

β. Ποδοχώρι (Σ χ. 2 : 1 - 10)

1. Φιάλη. Ἐπιφάνεια μὲ κρέμ ἐπίχρισμα, σχέδιο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια. Διάμ. περ. 0.38.
2. Φιάλη (;). Ὅπως τὸ 1.
3. Ἀγγεῖο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.12.
4. (;). Ὅπως τὸ 1.
5. Οἰνοχόη (;). Ὅπως τὸ 1. Ἐλάχιστα στιλβωμένο.
6. Ἀγγεῖο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ὅπως τὸ 1.
7. Φιάλη. Ἐπιφάνεια μὲ καφετὴ ἐπίχρισμα, σχέδιο σκοῦρο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια.
8. Φιάλη (;). Ὅπως τὸ 7. Διάμ. βάσης περ. 0.15.
9. Ἀγγεῖο μὲ στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω λαιμό. Ἐπιφάνεια μὲ ἐπίχρισμα κρέμ ὡς καφέ ἀνοιχτό, σχέδιο σκοῦρο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια.
10. ; . Ἐπιφάνεια μὲ καφέ ἀνοιχτό ἐπίχρισμα καὶ σχέδιο σκοῦρο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια.

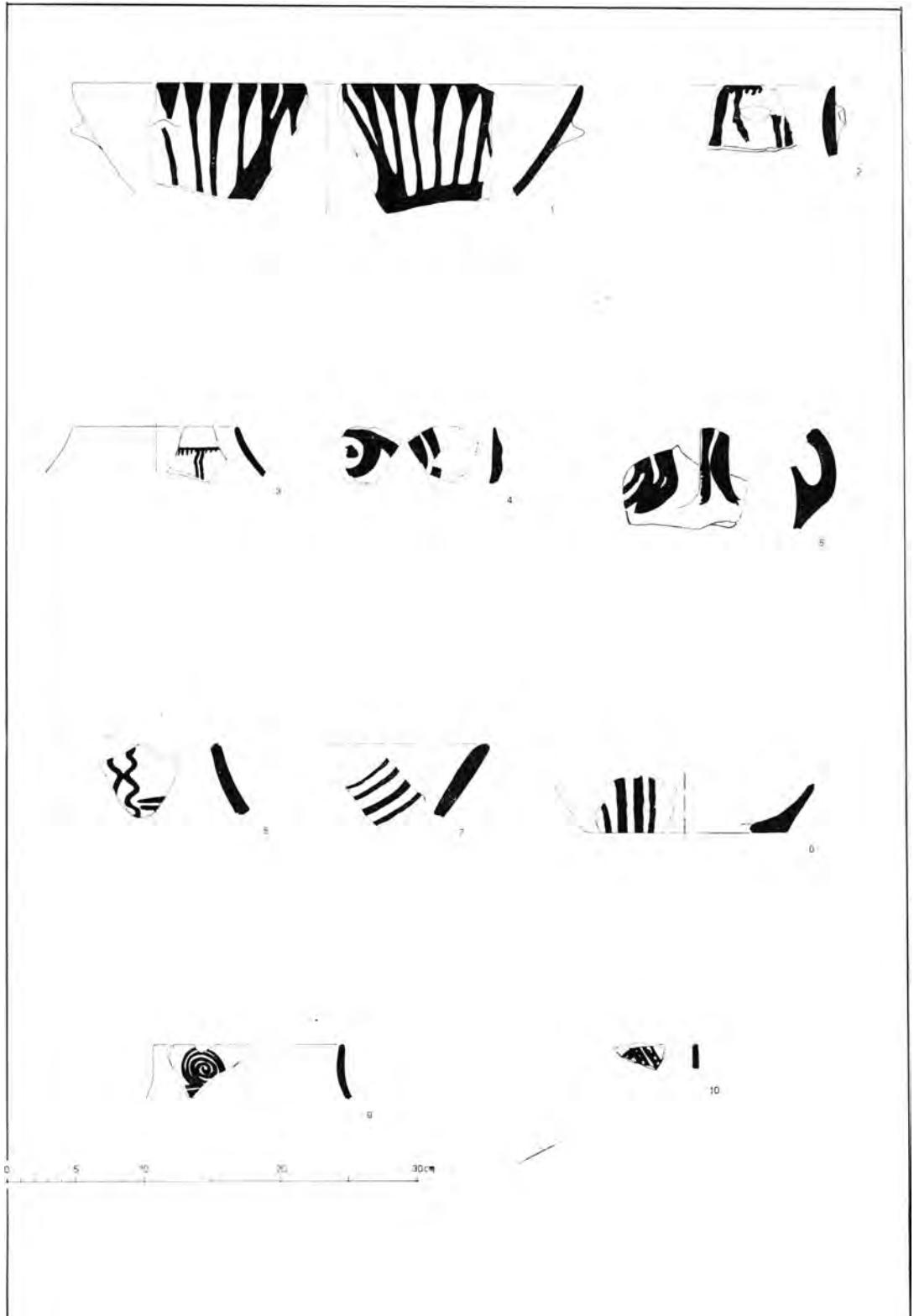
III Κατηγορία: Διακόσμηση μὲ γραφίτη (graphite painted) = κατηγορία 8 τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 3 : 1 - 16)

1. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔσω. Ἐπιφάνεια μαύρη στιλβωμένη, σχέδιο μὲ γραφίτη. Διάμ. περ. 0.29.
2. Φιάλη μὲ τριγωνικὴ ἀπόφυση στὸ ἔσω μέρος τῆς ἀπόληξης τοῦ πρὸς τὰ ἔσω καμπυλούμενου χείλους. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.23.
3. Φιάλη. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.18.
4. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ὅπως τὸ 1.
5. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.26.
6. Φιάλη μὲ καμπυλούμενο πρὸς τὰ ἔξω τὸ πρὸς τὰ χεῖλη της τμήμα. Ἐπιφάνεια καστανόμαυρη στιλβωμένη, σχέδιο μὲ γραφίτη. Διάμ. περ. 0.29.
7. Φιάλη μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση. Ἐπιφάνεια φαιὰ στιλβωμένη, σχέδιο μὲ γραφίτη.
8. Φιάλη. Ἐπιφάνεια καφέ στιλβωμένη ἐλαφρὰ, σχέδιο μὲ γραφίτη. Διάμ. περ. 0.29.
9. Φιάλη. Ὅπως τὸ 8. Διάμ. περ. 0.29.

Σχ. 1. Black on red κεραμική από το Λοζάι-Τεπέ και το Ποδοχώρι.

Σχ. 2. Brown on cream κεραμική από το Ποδοχώρι.

10. Φιάλη. Έσωτερική επιφάνεια καφέ αστίλβωτη, έξωτερική κοκκινωπή στιλβωμένη, σχέδιο με γραφίτη. Διάμ. περ. 0.28.
11. Φιάλη. Έπιφάνεια καφέ στιλβωμένη, σχέδιο με γραφίτη.
12. Φιάλη. Έπιφάνεια σταχτιά στιλβωμένη, σχέδιο με γραφίτη.
13. Φιάλη. Όπως τὸ 12. Διάμ. περ. 0.28.
14. Φιάλη. Όπως τὸ 12.
15. Φιάλη (:). Έξωτερική επιφάνεια καφέ στιλβωμένη, έσωτερική καφέ έλαφρά στιλβωμένη, σχέδιο με γραφίτη.
16. Άγγείο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ έσωτερική και ἡ έξωτερική επιφάνεια εἶναι μαυρες, ἡ έσωτερική έλαφρότερα στιλβωμένη. Τὰ παραπληρωματικά τμήματα τοῦ σχεδίου ἔχουν σχεδιαστεί με γραφίτη γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἔτσι τὸ κύριο σχέδιο με τὴν ἀρχική μαύρη επιφάνεια (τεχνική reserved ἢ negativ, βλ. Vajsoná 1966, σ. 19):
β. Ποδοχώρι (δὲν ἀντιπροσωπεύεται)

IV Κατηγορία: «Πυξίδες» ἢ «τράπεζες» (box or table) = κατηγορία 15b τοῦ French
α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 4: 1 - 10)

1. Πόδι ἀπὸ «τράπεζα». Έπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ στιλβωμένη.
2. » » » σκοῦρο » »
3. » » » κοκκινωπή » »
4. » » » καφέ ὡς μαύρη » έλαφρά.
5. Τὸ ἄνω τμήμα ἀπὸ πόδι τετραποδικοῦ (:) ἀγγείου και τμήμα ἀπὸ τὴ γωνία τῶν πλευρῶν ποῦ ἀπέληγαν σ' αὐτό. Ἐποκρατήριο (:).
6. Πόδι ἀπὸ «τράπεζα». Στὸ κάτω μέρος διατηροῦνται δύο ἀποφύσεις. Έπιφάνεια σκοῦρο καφέ, αστίλβωτη.
7. Γωνία ἀπὸ καλαθοειδές σκεῦος. Έπιφάνεια ἐγχάρακτη φαιὰ και αστίλβωτη.
8. Πόδι ἀπὸ «τράπεζα» (:). Έπιφάνεια με κόκκινο ἐπίχρισμα, στιλβωμένη.
9. Τετραποδικὸ ἀγγεῖο («ζώμορφο τραπέζι»). Έπιφάνεια σταχτιά έλαφρά στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα.
10. Τὸ ἄνω τμήμα ἀπὸ πόδι τετραποδικοῦ ἀγγείου («ζώμορφο τραπέζι») και τμήμα ἀπὸ τὴ γωνία τῶν πλευρῶν ποῦ καταλήγουν σ' αὐτό. Στὸ ἄνω μέρος τῆς γωνίας διατηρεῖται τμήμα τοῦ λαιμοῦ ἀπὸ κεφάλι ζώου. Σχέδιο με γραφίτη.

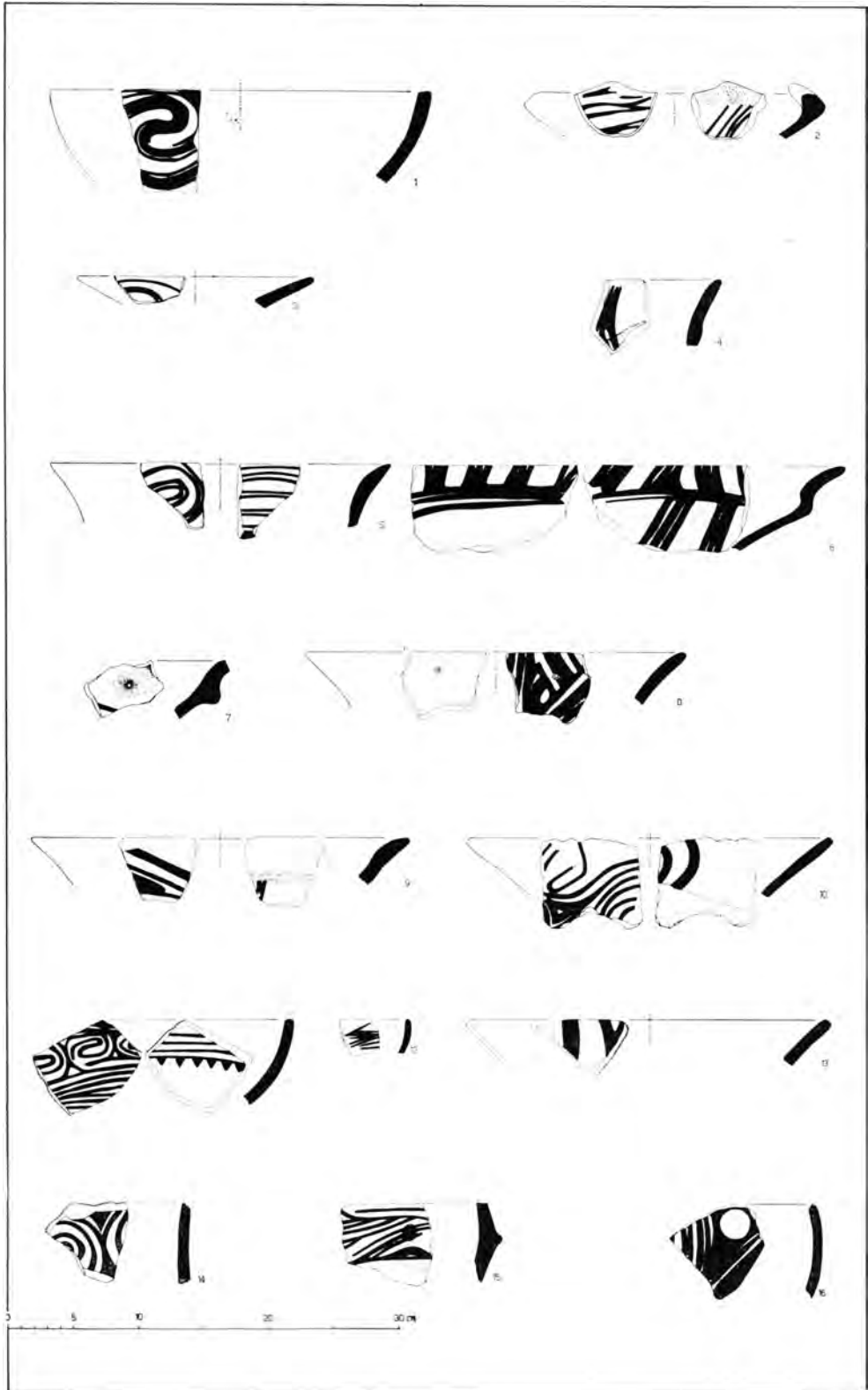
β. Ποδοχώρι (Σ χ. 4: 11 - 12)

11. Πόδι ἀπὸ «τράπεζα». Έπιφάνεια με καφετὶ ἐπίχρισμα στιλβωμένη.
12. Πόδι ἀπὸ τριποδικὴ «τράπεζα» με τμήμα τοῦ ἄνω μέρους. Έπιφάνεια με κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, στιλβωμένη. Τὸ ἴδιο σχέδιο και στὴν ἄλλη έξωτερική πλευρά.

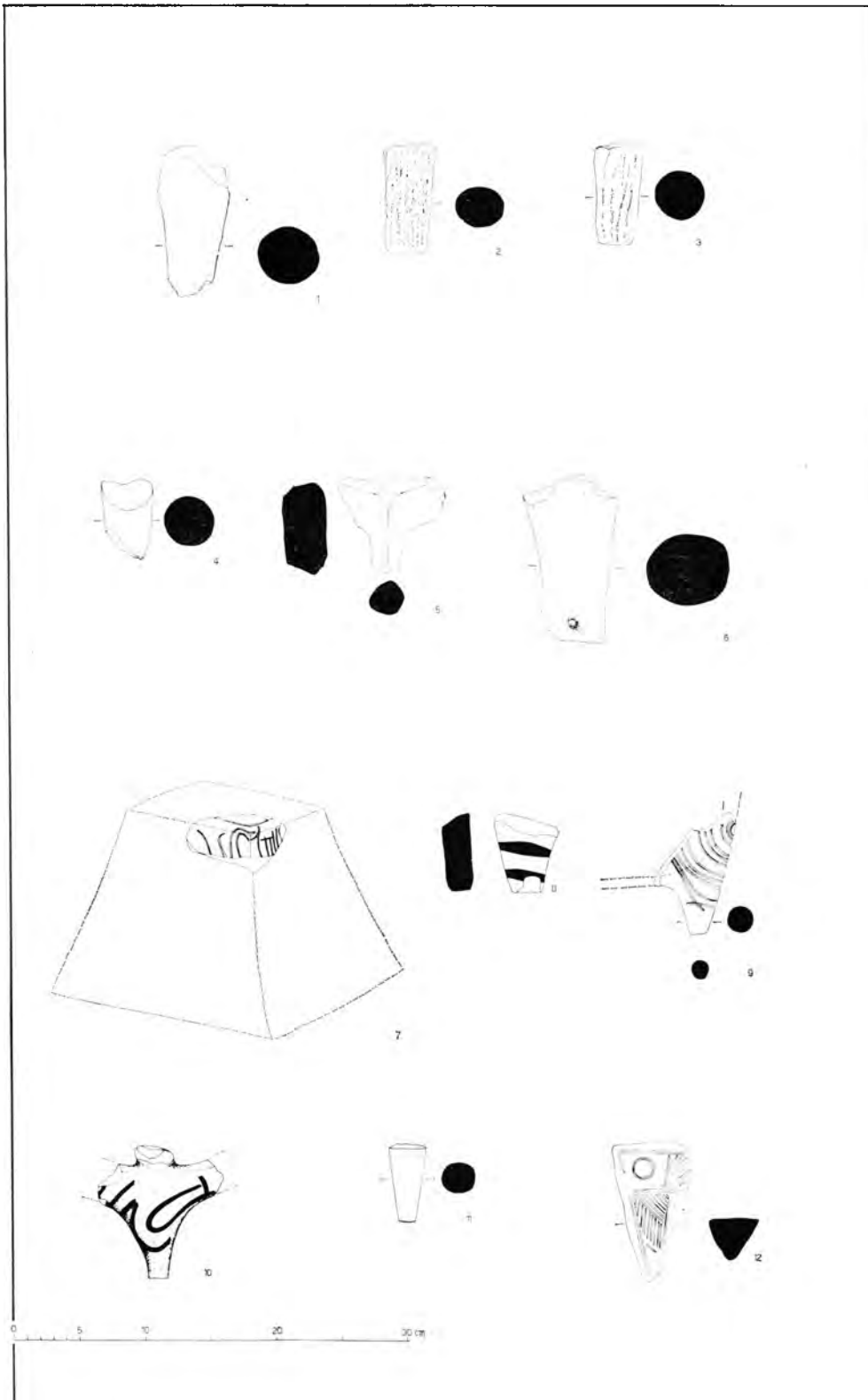
V Κατηγορία: Με κόκκινη καφέ ἢ μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια (various red, brown or black burnished) = κατηγορία 13 τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 5: 1 - 21)

1. Φιάλη. Έπιφάνεια σκοῦρο καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.28.
2. Φιάλη. Έξωτερική επιφάνεια σκοῦρο καφέ, στιλβωμένη· έσωτερική μαύρη, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.19.
3. Φιάλη. Έπιφάνεια σκοῦρο καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.28.

Σχ. 3. Διακοσμημένη με γραφίτη κεραμεική από το Δοξάτ-Τεπέ.

Σχ. 4. «Τράπεζες» από το Δοξάτ-Τεπέ και το Ποδοχώρι.

4. Φιάλη. Ἄρχη ἀπόφυσης. Ἐπιφάνεια σκοῦρο καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.27.
5. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη.
6. Ἄγγειο στενούμενο στό λαιμό καί διευρυνόμενο στήν κοιλιά. Μαστοειδῆς ἀπόφυση στή λαβή. Ἐξωτερική ἐπιφάνεια μαύρη, ἐσωτερική καφέ· ἐλαφρά στιλβωμένες. Δέ διατηρεῖται τμήμα τοῦ χεῖλους· μέγιστη διάμετρος 0.20 περ. Ἴσως πρόκειται γιά «μελανοστεφές» ἄγγειο²².
7. Τροπιδωτό ἄγγειο. Ἐξωτερική ἐπιφάνεια μαύρη, στιλβωμένη, ἐσωτερική σταχτιά, στιλβωμένη. Διάμ. στή γωνία περ. 0.19. Ἴσως πρόκειται γιά «μελανοστεφές» ἄγγειο.
8. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.22.
9. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.26.
10. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.30.
11. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.20.
12. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπιφάνεια καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.17.
13. Φιάλη. Ἐπιφάνεια καφέ, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.27.
14. Φιάλη. Ἐξωτερική ἐπιφάνεια φαιοκαφέ ἐλαφρά στιλβωμένη· ἐσωτερική σταχτιά, ἐλαφρά στιλβωμένη.
15. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.27.
16. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά-καφέ, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.22.
17. Φιάλη. Ὅπως τὸ 16. Διάμ. περ. 0.28.
18. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπιφάνεια καφεκόκκινη, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.09.
19. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, ἐλαφρά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.22.
20. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρά στιλβωμένη.
21. Φιάλη. Ὅπως τὸ 20.

β. Ποδοχώρι (Σ χ. 5 : 22 - 27)

Παρατήρηση: Ἡ κατηγορία μὲ μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια ἀντιπροσωπεύεται, ἀλλὰ μὲ ὄστρακα πού δὲν προσφέρονται γιά σχεδίαση.

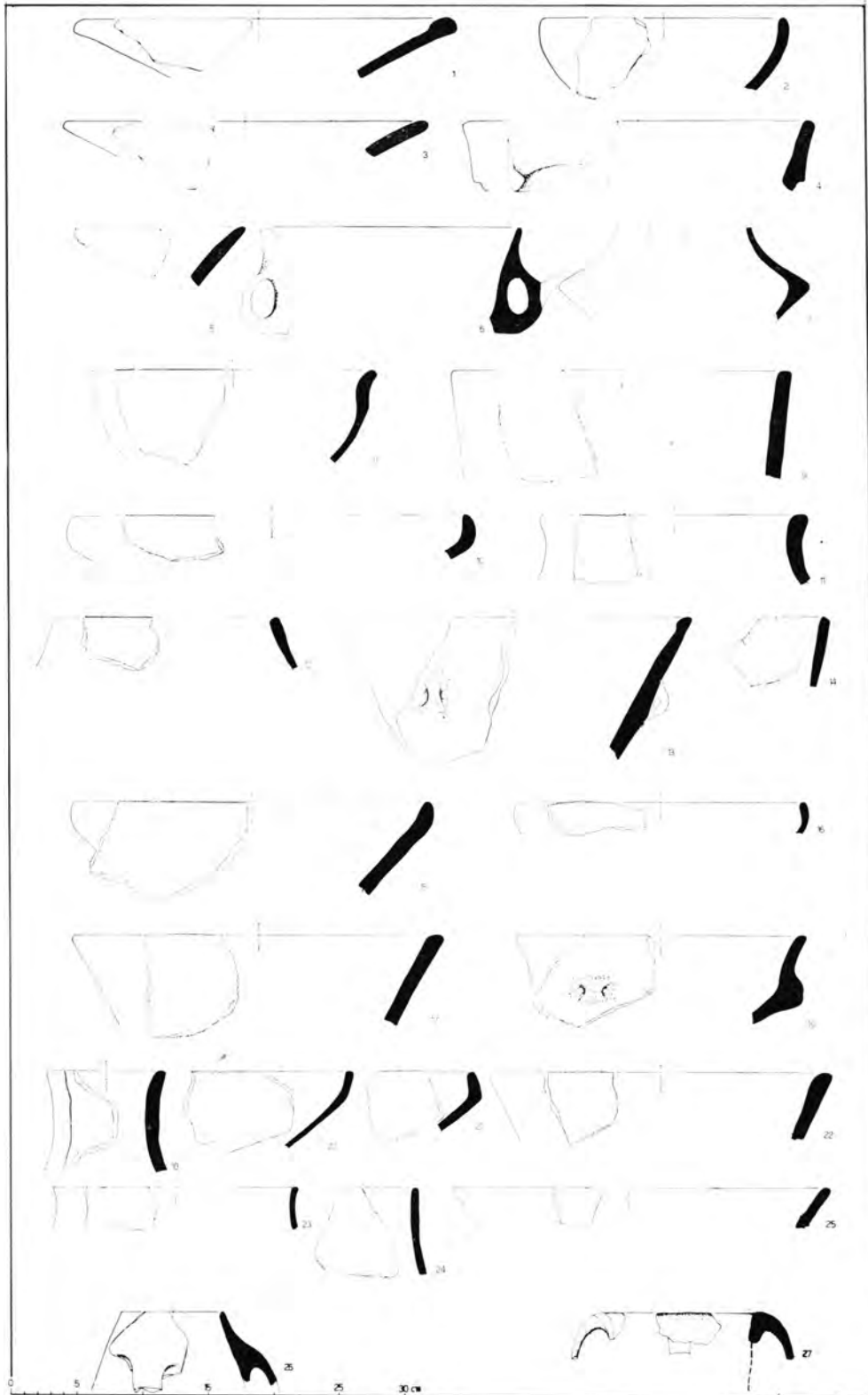
22. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.26.
23. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.19.
24. Φιάλη. Ἐπιφάνεια κιτρινωπή, στιλβωμένη.
25. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.28.
26. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ὅπως τὸ 25. Διάμ. περ. 0.13.
27. Κάνθαρος. Ἐπιφάνεια σταχτιά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.12.

VI Κατηγορία: Ἐγχάρακτα μὲ ἐπίθετη λευκή ὕλη στὶς ἐγχαράξεις (white - filled) = κατηγορία 9b τοῦ French

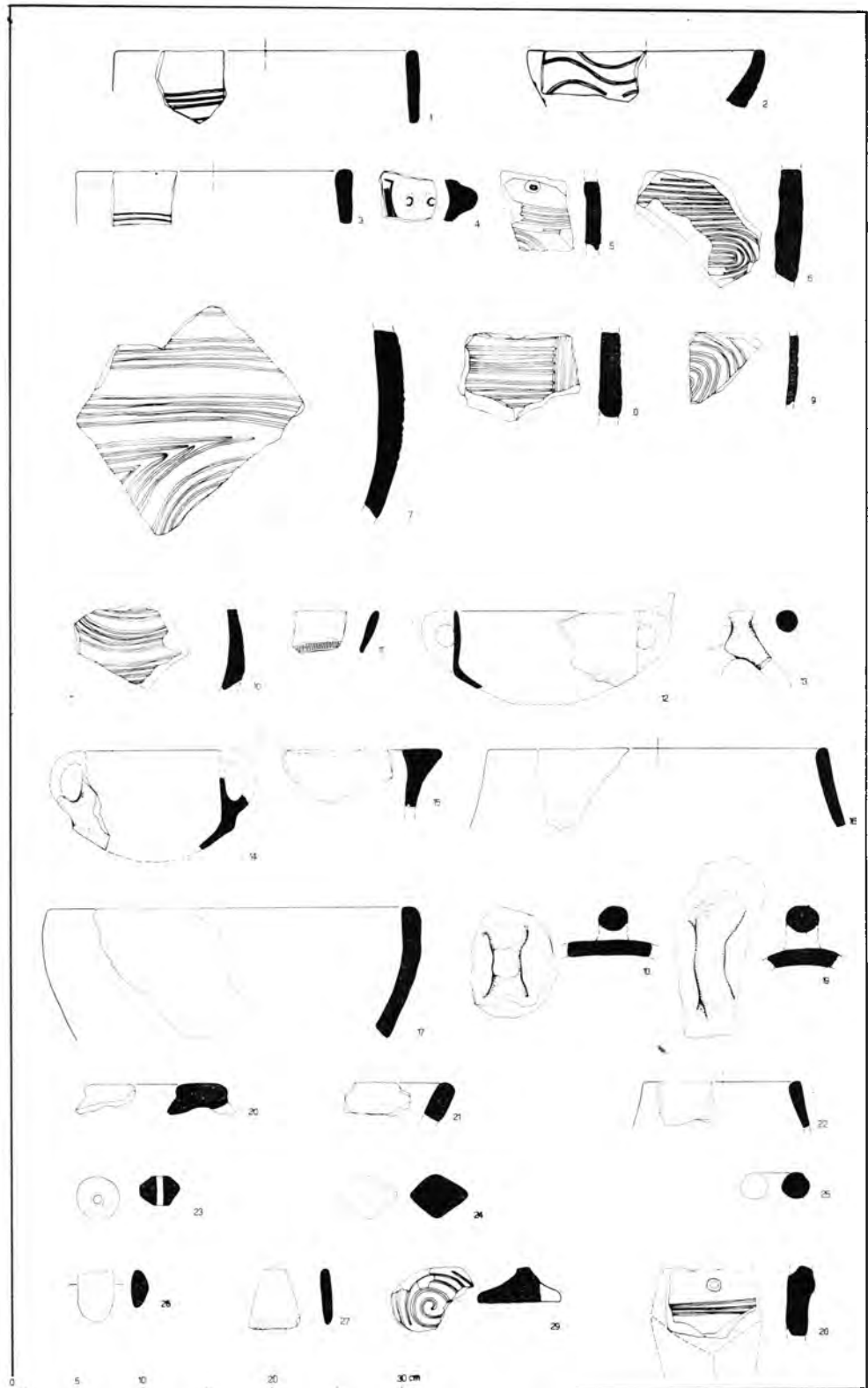
α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 1 - 10)

1. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο. Διάμ. περ. 0.23.
2. Φιάλη. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.18.

²² Ἐτσι ἀποδίδεται, ἀρκετὰ εὐστοχα, ἀπὸ τὸ Γ. Χουρμουζιάδη, Ἡ διακεκοσμημένη κεραμεικὴ τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς εἰς Θεσσαλίαν, ΑΕ 1971, σ. 171 σημ. 4, ὁ ὄρος black topped.

Σχ. 5. Κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια από το Δοξάτ-Τεπέ και το Ποδοχώρι.

Σχ. 6. Έγχάρκτη, black topped, χονδροειδής κεραμική και διάφορα αντικείμενα από το Δοξάτ-
Τεπέ και το Ποδοχώρι.

3. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο. Διάμ. 0.21.
4. Λαβή φιάλης. Ἐπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
5. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
6. Πίθος (:). Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἀστίλβωτη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
7. Πίθος. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, ἐλάχιστα στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
8. Πίθος. Ἐπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
9. Φιάλη. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη· ἐσωτερικὴ γκρί, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
10. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
β. Ποδοχώρι (Σ χ. 6 : 11)
11. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά τραχιά. Σχέδιο ἐγχάρακτο.

VII Κατηγορία : με «μελανοστεφή» διακόσμηση (black topped) = κατηγορία 7a τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 12 - 14)

12. Φιάλη. Ἡ ἔξω ἐπιφάνεια «μελανοστεφής», στιλβωμένη· ἡ ἐσωτερικὴ σταχτιά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.14.
13. Κερατοειδῆς ἀπόφυση ἀπὸ λαβὴ φιάλης πιθανότατα «μελανοστεφοῦς». Ἐπιφάνεια φαιά, ἐλαφρὰ στιλβωμένη.
14. Φιάλη. Ὅπως τὸ 12. Διάμ. περ. 0.10.

β. Ποδοχώρι

Δὲν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ἂν δύο ὄστρακα θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία.

VIII Κατηγορία: Χονδροειδῆ (rustic ware) = κατηγορία 14 τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 15 - 20)

15. Φιάλη. Ἐπιφάνεια καφέ με τριγωνικὴ ἀπόφυση στὸ χεῖλος.
16. Ἀγγεῖο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπιφάνεια σταχτιά καφέ. Διάμ. περ. 0.16.
17. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά καφέ. Διάμ. περ. 0.28.
18. Πίθος. Ἐπιφάνεια σταχτιά καφέ.
19. Πίθος. Ἐπιφάνεια καφέ.
20. Κομβιοειδῆς ἀπόφυση λαβῆς.
β. Ποδοχώρι (Σ χ. 6 : 21 - 22).
21. Φιάλη. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐσωτερικὴ με καφεκόκκινο ἐπίχρυσμα, ἐλαφρὰ στιλβωμένη.
22. Ἀγγεῖο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπιφάνεια καφεκόκκινο. Διάμ. περ. 0.12.

IX. Διάφορα εὐρήματα ἀπὸ Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 23 - 29 καὶ Πί ν. 97 : 30 - 33)

23. Πήλινο σφοντύλι. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, ἀστίλβωτη.
24. Πήλινος πεσσὸς σφενδόνας. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, ἐλαφρὰ στιλβωμένη.
25. Πήλινος πεσσὸς σφενδόνας. Ὅπως τὸ 24.
26. Σμίλη ἀπὸ πυριτόλιθο, λειασμένη.
27. Ἀξίνα. Ὅπως τὸ 26.
28. Εἰδώλιο (:).
29. Ἐλλειπτικὴ σφραγίδα (pintadera). Διακοσμεῖται με ἐγχάρακτη σπείρα. Ἐπιφάνεια

- φαιοκαφέ, αστίλβωτη (μεγ. μήκος 0.065, μεγ. πλ. 0.047). Ἄρ. εὐρετηρίου Μουσείου Καβάλας Δ 483.
30. Κεφάλι ἀπὸ πήλινο εἰδῶλιο ζῶου μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση. Ὕψ. 0.06. Ἄρ. εὐρετηρίου Μουσείου Καβάλας Ε 1455.
31. Κεφάλι ἀπὸ εἰδῶλιο ἀνθρώπου. Ἐπιφάνεια σταχτιά-καφέ καὶ στιλβωμένη στὸ πρόσωπο, μαύρη καὶ αστίλβωτη στὴν πίσω ὄψη. Ὅπῃ στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Ὕψ. 0.055. Ἄρ. εὐρετηρίου Μουσείου Καβάλας Ε 1457.
32. Κεφάλι ἀπὸ πτηνόμορφο εἰδῶλιο. Ἐπιφάνεια κοκκινωπή, αστίλβωτη. Ὕψ. 0.055. Ἄρ. εὐρετηρίου Μουσείου Καβάλας Ε 1456.
33. Κεφάλι ἀπὸ πτηνόμορφο εἰδῶλιο. Ἐπιφάνεια κοκκινωπή, αστίλβωτη. Ὕψ. 0.05. Ἄρ. εὐρετηρίου Μουσείου Καβάλας Ε 1458.

Ὅλα τὰ εὐρήματα τοῦ παραπάνω καταλόγου ἀνήκουν στὴ μέση καὶ ὕστερη νεολιθικὴ περίοδο τῶν Βαλκανίων, τὴν ἀντίστοιχη δηλαδὴ μὲ τὴ νεώτερη νεολιθικὴ τῆς Θεσσαλίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄρ. 27 τῆς V κατηγορίας, ποὺ ἀνήκει στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Σύμφωνα μὲ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα ποὺ ἤδη ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκροποτάμου, ἡ κεραμεικὴ μὲ τὴν καφέ διακόσμηση πάνω σὲ κιτρινωπὸ βάθος (ἢ γνωστὴ δηλαδὴ σὰν Β3ε), ἦταν καὶ ἡ παλαιότερη καὶ ἀνῆκε πιθανῶς στὴ μέση νεολιθικὴ περίοδο. Εἶχε βρεθεῖ μαζί μὲ τὴ λ. Β3α κεραμεικὴ, δηλαδὴ τὴν κεραμεικὴ μὲ μαύρη διακόσμηση πάνω σὲ κόκκινο βάθος²³. Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στοὺς Σιταγροὺς καὶ στὸ Ντικιλί Τάζ²⁴, ἔχει βεβαιωθεῖ ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ, ἀντίστοιχη μ' αὐτὴν ἀπὸ τὸ Ποδοχώρι (Κατηγορία II, Σ χ. 2), ἀνήκει σίγουρα στὴ μέση νεολιθικὴ περίοδο τῶν Βαλκανίων ποὺ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, συγχρονίζεται μὲ τὴ νεώτερη νεολιθικὴ τῆς Θεσσαλίας²⁵. Ἔτσι, γνωρίζοντας τὴ στρωματογραφία στὶς δύο αὐτὲς θέσεις, θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ δικαιολογημένη ἀμφιβολία τοῦ French σχετικὰ μὲ τὸ ἂν θὰ πρέπει σὰν σύνολο ἢ μερικὰ ἢ black on red καὶ ἢ brown on cream κεραμεικὴ νὰ προηγούνται ἀπὸ τὴ διακοσμημένη μὲ γραφίτη, θὰ πρέπει τώρα νὰ ἀρθεῖ²⁶, μὲ τὴν ἐπιφύλαξη πὼς πιθανῶς θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν νεώτερα, δηλαδὴ νὰ ἀνήκουν στὴ φάση III τῶν Σιταγρῶν, ὅσα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῆς brown on cream κεραμεικῆς ἔχουν διακόσμηση μὲ σπειροειδῆ καὶ γενικά μὲ μοτίβα ποὺ ἀνήκουν στὴ φάση αὐτὴ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ

23. Βλ. ΠΑΕ, 1938, σ. 104, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ κατηγορία αὐτὴ ἀπαντᾶται στὰ κατώτατα στρώματα. Τὴ σημασίαν τῆς γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς θεσσαλικῆς κεραμεικῆς ὑπόδειξε ἀπὸ νωρὶς ὁ Milošević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin 1949, σ. 48 καὶ *Zur Chronologie der jüngeren Steinzeit Griechenlands*, JdI 65/66 (1950/51), σ. 77.

24. Ἀντιστοιχεῖ στὴ φάση II τῶν Σιταγρῶν, βλ. κυρίως Renfrew 1970 a, σ. 47, πίν. 2, Renfrew 1970 b, σ. 298 καὶ Renfrew 1971, σ. 276, καὶ στὴ φάση τῆς μέσης νεολιθικῆς τοῦ Ντικιλί Τάζ, βλ. Deshayes 1970, σ. 23 εἰκ. 2, 3.

25. Σχετικὰ μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὶς παραλλαγὲς τῆς κατηγορίας αὐτῆς βλ. Hauptmann 1969, σ. 26 κ.έ. Ὁ Hauptmann ἐντάσσει στὴν κατηγορία αὐτὴ τὰ ἀγγεῖα μὲ θαμπὴ (μάτ) διακόσμηση ἀπευθείας στὸν πηλὸ τοῦ ἀγγείου (tongrundig) ἢ μὲ θαμπὴ διακόσμηση πάνω σὲ ἐπίχρισμα, ἐνῶ ἐκεῖνα ποὺ (πρβλ. τὰ τοῦ Ποδοχωρίου 3, 6, 9 καὶ 10 τοῦ Σ χ. 2) ἔχουν στιλβωμένο τὸ σχέδιο καὶ τὴν ἐπιφάνεια καὶ γενικά ἔχουν καθαρότερο πηλὸ καὶ λεπτότερη κατασκευὴ (δ.π., σ. 28), ὑποστηρίζει ὅτι ἔχουν μεγαλύτερη σχέση μὲ τὰ Β3ζ. Ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα πάντως δεδομένα φαίνεται πὼς ἡ τυπικὴ Middle Greek matt-painted (= ἢ tongrundig τοῦ Hauptmann) κεραμεικὴ, δὲ συναντιέται στὴν Ἀνατολικὴ - Κεντρικὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη, βλ. French 1961, σ. 103 κ.έ.

26. French 1961, σ. 114.

λεγόμενο στίλ Ντικιλί Τάς (πρβλ. Σ χ. 2 : 4, 9, 7), ή, ανήκοντας στη II φάση, να το προαναγγέλλουν.

Πριν από τις τελικές δημοσιεύσεις δεν είναι δυνατό να μιλήσει κανείς με βεβαιότητα για τα θεσσαλικά στοιχεία της φάσης II των Σιταγρών και της μέσης νεολιθικής του Ντικιλί Τάς ή για τη χρονική σχέση ανάμεσα στις δύο περιοχές και κυρίως ως πού σημείο ή φάση αυτή και ή φάση I των Σιταγρών «είσδύουν» χρονικά στη μέση νεολιθική της Θεσσαλίας, ή, ακόμα, αν μπορούν να διαπιστωθούν σχέσεις τους με άλλους πολιτισμούς²⁷. Το ότι ή κεραμική αυτή δεν αντιπροσωπεύεται στο Δοξάτ-Τεπέ, θα πρέπει ίσως να θεωρηθεί τυχαίο από τη μια αλλά και ένδεικτικό στοιχείο από την άλλη για το γεγονός ότι έχει μεγαλύτερη συχνότητα και ποικιλία στην κοιλάδα και στις εκβολές του Στρυμόνα απ' ό,τι στην πεδιάδα της Δράμας. "Αν και στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, επιφανειακά κυρίως, έχει διαπιστωθεί ότι απαντώνται προγενέστερες κατηγορίες που έχουν αντιστοιχία με κατηγορίες της μέσης νεολιθικής της Θεσσαλίας²⁸, ή κατηγορία αυτή δεν έχει βρεθεί προς το παρόν (έξαιρέση αποτελούν ένα ή δύο όστρακα από το Στίβο Β, French 1961, σ. 108 και δύο όστρακα από τη θέση Βασιλικά C, French 1967, σ. 68).

Στην IV κατηγορία έχουν περιληφθεί τα σκεύη που συνήθως ονομάζονται «βωμοί» ή «τράπεζες» και πού, παρά την ιδιορρυθμία τους, έχουν μεγάλη διάδοση στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μακεδονία - Θράκη και λιγότερο στη Θεσσαλία (βλ. ΠΑΕ 1938, σ. 104, σημ. 2). Ο τύπος με τα κυλινδρικά ή, καλύτερα με τα πόδια που έχουν σχήμα αναστραμμένης κόλουρης πυραμίδας (Σ χ. 4 : 1, 2, 3, 4, 6, 11) απαντάται και στις δύο θέσεις. Είναι γνωστός στο Karanovo II (= Veselinovo III) ή Karanovo III²⁹ στην Παραδημή και στο Μυλοπόταμο³⁰, αλλά και σε άλλες θέσεις της Ανατολικής Μακεδονίας (βλ. και επιφανειακή κεραμική από τις διάφορες θέσεις που αναφέρθηκαν). Μετά την ανασκαφή στους Σιταγρούς, φαίνεται ότι έχει διευκρινιστεί το πρόβλημα που είχε διατυπώσει ο Garašanin³¹ σχετικά με το αν αντιπροσωπεύεται ή φάση Karanovo II (III) στην Ανατολική Μακεδονία - Θράκη ή απλώς οι «τράπεζες» με κυλινδρικά πόδια κ.λπ. έχουν εισαχθεί. Γιατί έχει αποδειχθεί ότι ή φάση I των Σιταγρών έχει πολλά παράλληλα στοιχεία με τον πολιτισμό αυτό της Βουλγαρίας³².

Από τις ως τώρα προκαταρκτικές ανακοινώσεις δεν είναι σαφές αν στη φάση I των Σιταγρών έχουν βρεθεί «τράπεζες» με κυλινδρικά πόδια. Ωστόσο έχουν βρεθεί τριγωνικής τομής πόδια από «τράπεζες» με εγχάρκτη διακόσμηση και λευκό επίθετο χρώμα στις εγχαράξεις, που παρουσιάζουν κάποια αντιστοιχία με του Ποδοχωρίου (βλ. Σ χ. 4 : 12). Πολύ μεγαλύτερη όμως σχέση έχει με εκείνα του Ακροποτάμου και του Πολυστύλου, για τα όποια δεν αναφέρεται όμως ακριβής στρωματογραφικά μαρτυρία³³.

27. Ήδη έχουν διαπιστωθεί σχέσεις της μέσης νεολιθικής του Ντικιλί Τάς με την περίοδο B2 της Vinča και την περίοδο III του Karanovo, βλ. Deshayes 1970, σ. 23.

28. French 1970, σ. 7 κ.έ.

29. Georgiev 1961, σ. 68 πίν. XI, 1.

30. Garašanin 1963, σ. 4 κ.έ.

31. Ο.π., σ. 5.

32. Βλ. κυρίως Renfrew 1970 a, σ. 50.

33. Βλ. Σιταγρών: Renfrew, ό.π., πίν. 1, Yassa Tepe (φάση Veselinovo III): Vajsová 1966, εικ. 3, 1 - 6, Ακροποτάμου: Mylonas 1941, εικ. 6, Πολυστύλου: ΠΑΕ 1938, σ. 111 άρ. 7 - 10 της εικ. 4.

Τὸ ἀρ. 7 τοῦ Σ χ. 4 ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ ὄστρακο, θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ μὲ βάση τὸ γνωστὸ ζωγραφισμένο μὲ γραφίτη ἀγγεῖο τῆς φάσης III τῶν Σιταγρῶν ποῦ ἡ χρῆση του εἶναι ἄγνωστη³⁴.

Τὰ ἀρ. 9, 10 τοῦ Σ χ. 4, εἶναι ζωόμορφες «τράπεζες». Τὸ ἔξαρμα τοῦ ἀρ. 9 ποῦ ἔχει ἀποκρουστεῖ, θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ μὲ κεφάλι κριοῦ. Ἀνάλογα ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ντικιλί Τὰς (ἀδημοσίευτα) καὶ στὸ Yassa Tere, φάση I τοῦ πολιτισμοῦ Mariča³⁵.

Στὴ φάση I τῶν Σιταγρῶν ἀνήκει ἀκόμη ἡ σὲ σχῆμα κουμπιοῦ ἀπόφυση λαβῆς (knobhandle) ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ (ἀρ. 20 Σ χ. 6), εἶδος λαβῆς ποῦ συναντιέται ὄχι μονάχα στὰ Βαλκάνια (Karapano III)³⁶, ἀλλὰ καὶ στὸν ἐλληνικὸ - αἰγαιακὸ χῶρο καὶ τὴν Ἀνατολία³⁷.

Ἡ διάδοση τῆς «μελανοστεφοῦς» (black topped) κεραμεικῆς στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία εἶναι ἀρκετὰ μεγάλῃ³⁸. Συναντιέται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ φάση II τῶν Σιταγρῶν. Ἡ ἰδιορρυθμία τῶν λαβῶν τῆς ποῦ κοσμοῦνται μὲ μαστοειδεῖς ἢ σὲ σχῆμα κουμπιοῦ ἀποφύσεις, ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἄμεση ἐξέλιξή της ἀπὸ τὴν προηγούμενη φάση³⁹. Ὡστόσο ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει μακρὰ παράδοση μιὰ καὶ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ φάση Πρωτοσέσκλο τῆς Ὀτζάκι Μαγούλα⁴⁰, τὴν ἀρχαιότερη νεολιθικὴ τοῦ Προδρόμου καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας⁴¹. Ἡ παράδοση αὐτὴ φαίνεται νὰ συνεχίζεται στὴ νεώτερη νεολιθικὴ τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, ὅπου οἱ λαβὲς δὲν παρουσιάζουν τὶς χαρακτηριστικὲς αὐτὲς ἰδιορρυθμίες⁴², ἀντίθετα μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, μαζί μὲ ἄλλα, ἔχει ὀδηγήσει τὸν Garašanin νὰ ἐντάξει τὴν «ὀμάδα τῆς Παραδημῆς» στὶς πρωιμότερες ἐκφάνσεις τοῦ βαλκανο - ἀνατολιακοῦ komplex, ἑνὸς συνόλου πολιτισμῶν δηλαδὴ μὲ κοινὰ στοιχεῖα ποῦ ἡ γένεσή του συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ Vinča⁴³. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἀρκετὰ περίπλοκο μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Σιταγρῶν, γιὰτὶ πέρα ἀπὸ τὶς ἰδιορρυθμίες τῶν λαβῶν, ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν συνέχεια τῆς «ἐπίδρασης» τῆς φάσης III τοῦ Karapano στὴ φάση I τῶν Σιταγρῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς αἰγαιακῆς περιοχῆς ἀκόμη⁴⁴, αὐτὴ καθαυτὴ ἢ φάση II τῶν Σιταγρῶν, στὴν ὁποία γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται ἡ black topped κεραμεικὴ, παρουσιάζει, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, περισσότερα τοπικὰ καὶ θεσσαλικὰ στοιχεῖα καὶ ἐλάχιστα βαλκανικὰ ἢ ἀνατολικὰ.

Πάντως τὸ γεγονὸς εἶναι, ὅτι πρὸς τὸ τέλος τῆς μέσης νεολιθικῆς ἐμφανίζονται κατὰ

34. Renfrew 1970 b, πίν. XXXVIII ἄνω καὶ ἐγχρωμὴ φωτογραφία στὸ Νεολιθικὴ Ἑλλάς, εἰκ. 64.

35. Vajsoná 1966, σ. 17, εἰκ. 3 ἀρ. 19.

36. Renfrew 1970 a, σ. 50.

37. Βλ. γενικὰ Garašanin 1963, σ. 2 κ.έ.

38. Βλ. French 1964, σ. 33 κ.έ., ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθεῖ καὶ ἡ θέση «Μικρὴ Τούμπα» Πετρούσσας, βλ. Ρωμιοπούλου 1965, σ. 452.

39. Renfrew 1970 a, σ. 48.

40. V. Milojević, Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953 - 58), J.R.G.Z.M. 6 (1959), σ. 9.

41. Γ. Χουρμουζιάδης, ὀ.π., σημ. 22, σ. 171 κ.έ.

42. R. Rodden, Present Discoveries from Prehistoric Macedonia: An Interim Report, Balk. Stud. 5 (1964) σ. 116, πίν. 5 α ἀπὸ Ν. Νικομήδεια καὶ 6 σ ἀπὸ τὴ σπηλιὰ Ροδοχωρίου.

43. Garašanin 1963, σ. 3 κ.έ. καὶ Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, B.R.G.K. 39 (1958), σ. 25 κ.έ.

44. A. Furness, Some Early pottery of Samos, Kalimnos and Chios, P.P.C., 1956, σ. 204.

κάποιο τρόπο κοινά στοιχεία στη Vinča B2, στο Karanovo III και στους Σιταγρούς II (αναφέρονται ένδεικτικά οι πολιτισμοί αυτοί), π.χ. ή γραπτή κεραμική (βλ. σημ. 27), ενώ αντίθετα υπάρχουν ιδιόρρυθμα στοιχεία που δείχνουν την αυτονομία της εξέλιξης σ' αυτές τις περιοχές, όπως π.χ. ή black topped κεραμική της Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης. Η τελευταία θα πρέπει να θεωρηθεί σαν συγχώνευση της παλαιάς παράδοσης που υπήρχε στην τεχνική αυτή και της αρχικής «επίδρασης» του Karanovo III ή και εκείνης του Αιγαίου - Ανατολίας ως προς τις αποφύσεις των λαβών. Πιθανώς ή ανεύρεση αρχαιότερης νεολιθικής στην περιοχή να διευκρινίσει κατά πόσο ή κεραμική αυτή εξελίχθηκε παράλληλα με μορφές αντίστοιχες με εκείνες της αρχαιότερης νεολιθικής της Θεσσαλίας και των άλλων περιοχών (βλ. σημ. 41) ή είναι δημιούργημα της φάσης II των Σιταγρών αλλά και της ακριβώς αντίστοιχης φάσης, κατά τα ως τώρα γνωστά δεδομένα, της Παραδημής ή και της ιδιόρρυθμης γραπτής «μελανοστεφούς» της Λαφρούδας⁴⁵. Ωστόσο ή υπόθεση αυτή δεν είναι και τόσο απαραίτητη μετά την ανεύρεση στη μέση νεολιθική του Ντικιλί Τας «μελανοστεφούς» κεραμικής χωρίς ιδιορρυθμίες στις λαβές, αντίστοιχης, κατά τον ανασκαφέα, μ' εκείνην του τέλους της Vinča B (Deshayes 1970, σ. 23 κ.έ. εικ. 4, 5 και 6) και θα μπορούσε να συμπληρώσει κανείς, αντίστοιχης μ' εκείνην της Ν. Νικομήδειας και Σπηλιᾶς Ροδοχωρίου (βλ. σημ. 42).

Το δστρακο αρ. II Σχ. 6 από το Ποδοχώρι με τη χαρακτηριστική εγγράρακτη διακόσμηση, ανήκει πιθανότατα στην υποομάδα IVb της φάσης IV του πολιτισμού Mariça, που είναι ή μεταβατική φάση από τον πολιτισμό Mariça στον πολιτισμό Gumelnica και έχει έντοπιστεί στη Ν. Βουλγαρία⁴⁶. Η φάση αυτή έντοπίστηκε και στο κατώτερο στρώμα της φάσης III των Σιταγρών⁴⁷.

Η με σπειροειδή κοσμήματα εγγράρακτη κεραμική με τις διάφορες παραλλαγές της (Σχ. 6 : 1 - 10), φαίνεται ότι είναι άγνωστη δυτικά από το Στρυμόνα⁴⁸. Συναντάται όμως ή εγγράρακτη με επίθετο λευκό χρώμα στις εγχαράξεις κεραμική, στη φάση Ραχμάνι της Θεσσαλίας (Ραχμάνι, Πευκάκια κ.λπ.) και νοτιότερα⁴⁹. Ανήκει στην ομάδα Βοϊαν - Mariça του Garašanin⁵⁰. Έχει βρεθεί επίσης στη μέση νεολιθική του Ντικιλί Τας και

45. AA 86 (1971), σ. 380 (H. Hauptmann), Αϊκ. Ρωμοπούλου, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 461 κ.έ.

46. Vajsoná 1966, σ. 25 κ.έ. εικ. 12.

47. Renfrew 1970 b, σ. 300.

48. French 1964, σ. 38, με εξαίρεση ελάχιστα από το Στίβο, French 1961, σ. 107.

49. Νεολιθική Έλλάς, σ. 104, όπου πολύ σωστά ό Θεοχάρης έρμηνεύει τη διάδοση του είδους αυτού και άλλων σαν «διασταύρωση συρμών», ή ιδεών θα μπορούσε να προσθέσει κανείς, όταν μάλιστα συναντιέται σε φάσεις πολιτισμών που παρουσιάζουν μεγάλη ιδιοτυπία και έχουν μεγάλη παράδοση. Έξάλλου, από τα τρία είδη της εγγράρακτης κεραμικής που απαντώνται στην Ανατολική Μακεδονία (βλ. French 1964, σ. 38), μόνο εκείνο με το επίθετο λευκό χρώμα στις εγχαράξεις έχει βρεθεί στην υπόλοιπη Ελλάδα. Το ίδιο, όπως θα δούμε παρακάτω, συμβαίνει και με την black on red κεραμική που είναι τελείως διαφορετική στη Θεσσαλία και στην Ελλάδα γενικά άπ' ό,τι στην Κεντρική - Ανατολική Μακεδονία - Θράκη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και εδώ δεν παραλλάζει από περιοχή σε περιοχή. Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι ή κεραμική με γραφίτη δεν έχει βρεθεί στην κυρίως Θεσσαλία ούτε και βορειότερα, κεραμική χαρακτηριστική βέβαια της φάσης III των Σιταγρών. Έτσι τα δεδομένα μᾶς αναγκάζουν να δεχτούμε ότι ή διακοσμημένη με γραφίτη και ή black on red κεραμική από τα Πευκάκια, θα πρέπει να θεωρηθούν ά π ε υ θ ε ί α σ «εισαγωγή» από την Α. Μακεδονία και ειδικά από την πεδιάδα της Δράμας. Την αλήθεια βέβαια της υπόθεσης θα την αποδείκνυε ή ανάλυση του πηλού (βλ. π.χ. Matson, ό.π., σημ. 10, σ. 205).

50. Garašanin 1963, σ. 5 κ.έ.

στήν ΙΙΙ φάση τῶν Σιταγρῶν⁵¹. Σχετικά πρόσφατα ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ ὁμάδα Boian - Mariča διαχωρίζεται ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν πολιτισμῶν τῆς Gumelnica⁵².

Τὸ ἐρώτημα ἂν πραγματικά ἡ περίφημη γιὰ τὴν τελειότητα τῆς τεχνικῆς τῆς καὶ φαντασία τῆς διακόσμησής τῆς black on red κεραμεικῆ προηγείται χρονικά ἀπὸ τὴν ἐξίσου θαυμαστὴ κεραμεικῆ τῆ διακοσμημένη με γραφίτη, ἐρώτημα ποῦ εἶχε διατυπώσει εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη ὁ French⁵³, φαίνεται ὅτι ἔχει λυθεῖ ὀριστικά μετὰ τὶς ἀνασκαφές στὸ Ντικιλί Τάς καὶ στοὺς Σιταγρούς. Τὰ δύο αὐτὰ εἶδη εἶναι σύγχρονα καὶ συναντῶνται στὴ φάση τῶν Σιταγρῶν καὶ σ' ὅλο τὸ ὕψος τοῦ στρώματος τῆς ὕστερης νεολιθικῆς τοῦ Ντικιλί Τάς, ἀμέσως μετὰ τὸ στρῶμα καταστροφῆς ἀπὸ τὴ μέση στὴν ὕστερη νεολιθικὴ περίοδο⁵⁴. Ἐπομένως, με βάση αὐτὰ τὰ δεδομένα, ὀδηγούμαστε στὰ ἐξῆς συμπεράσματα: 1. Ἡ ὑπόθεση τοῦ French, ὅτι ὅσα ἀπὸ τὰ διακοσμημένα με γραφίτη ἀγγεῖα ἔχουν σχήματα ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα τοῦ Beysesultan καὶ Kumtere Ib (πρβλ. π.χ. τὸ ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ Σ χ. 3 : 6) θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ὕστατη νεολιθικὴ περίοδο, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ λανθασμένη⁵⁵. Τὸ φρονιμότερο εἶναι νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τοπικὴ ἐξέλιξη. 2. Δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διάκριση τοῦ Garašanin⁵⁶ ἀνάμεσα σὲ μιὰ νοτιοανατολικὴ φάση Gumelnica ποῦ πολιτιστικά καὶ χρονικά εἶναι κοινὴ με τὴ φάση Boian - Mariča καὶ χαρακτηριστικά τῆς εἶναι ἢ με γραφίτη κόσμιση κυρίως με σπειροειδῆ θέματα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ μιὰ γραπτὴ κεραμεικὴ τύπου Ντικιλί Τάς, δηλαδὴ στὴν black on red κεραμεικῆ. Γιατὶ ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω (βλ. καὶ σημ. 52), ἡ ὁμάδα Boian - Mariča διαχωρίζεται ἀπὸ τὸν κύκλο πολιτισμῶν τῆς Gumelnica ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά θάπρεπε νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ συνύπαρξη στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας τριῶν διακοσμητικῶν τρόπων (δύο γραπτῶν καὶ ἑνὸς ἐγχάρακτου), με κοινὰ διακοσμητικὰ θέματα, γεγονὸς ποῦ τουλάχιστο γιὰ τοὺς Σιταγρούς ἔχει ἀποδειχθεῖ⁵⁷. Τὸ γεγονὸς ἐπίσης ὅτι ἡ black on red κεραμεικὴ εἶναι ἄγνωστη στὸν πολιτισμὸ Gumelnica τῆς Βουλγαρίας καὶ Ρουμανίας με μοναδικὴ ὡς τώρα ἐξάιρεση ἐκεῖνη τοῦ Čeloreč κοντὰ στὴ Σόφια ποῦ δὲν ἔχει ὅμως σχέση με τὴν κεραμεικὴ τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας ἀλλὰ με τοῦ Starčeno⁵⁸, ἐνισχύει τὴν ἄποψη τῆς ἀνταλλαγῆς συρμῶν (βλ. σημ. 48) καὶ τῆς αὐτονομίας στὴν ἐξέλιξη ἀνάμεσα στὶς δύο περιοχές. 3. Θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ὑπαρξη σχέσεων τῆς black on red κεραμεικῆς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας - Θράκης με τὸν πολιτισμὸ Starčeno, γιατί οὔτε ὁμοιότητα στὰ σχήματα παρουσιάζει, μιὰ καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων στὸ Starčeno, εἶναι σφαιρικά με χαμηλὴ βάση⁵⁹, ἀλλὰ καὶ ἴδιου τύπου κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Zelenikovo I ποῦ κανονικά θάπρεπε νάχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ αὐτὸ, σχετίζεται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα⁶⁰

51. Deshayes 1970, σ. 25 εἰκ. 10 καὶ Renfrew 1970 a, σ. 48.

52. Vajsoná 1966, σ. 26. Παλαιότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶχαν ἐκφραστεῖ ἀμφιβολίες, βλ. Garašanin 1963, σ. 4, σημ. 48.

53. French 1961, σ. 114.

54. Σιταγροί: Renfrew 1970 a, σ. 48, Ντικιλί Τάς: Deshayes 1970, σ. 22.

55. French 1961, σ. 115. Βλ. καὶ Garašanin 1963, σ. 12 σημ. 44.

56. Garašanin 1963, σ. 9 κ.έ.

57. Renfrew 1970 a, σ. 48.

58. Renfrew 1970 b, σ. 300 καὶ Renfrew 1970 a, σ. 51.

59. Garašanin 1963, σ. 13.

60. R. Galović, 1962/63, σ. 12, 14, 20, 27, καὶ Ol. I, σ. 46 κ.έ. Τὸ Zelenikovo I = Starčevo III κατὰ τὴ χρονολογία Milošić, Festschrift Meineke 1950, σ. 110.

μ' ἐκείνην τῆς Ὀλύνθου καὶ τῆς Χαλκιδικῆς γιατί ἔχει καλύτερη τεχνική, δηλαδή λεπτότερα τοιχώματα καὶ καλύτερο ψήσιμο καί, θὰ προσθέταμε, πῶς ἐλεύθερη διακόσμηση ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη κεραμεικὴ τοῦ Starčeno.

Ἐνῶ ἡ ἐξάπλωση τῆς διακοσμημένης μὲ γραφίτη κεραμεικῆς φαίνεται οὐσιαστικὰ νὰ ἀτονεῖ δυτικὰ ἀπὸ τὸ Στρυμόνα⁶¹, ἡ ἐξάπλωση τῆς black on red κεραμεικῆς εἶναι μεγάλη στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη, στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θεσσαλία⁶².

Εἰδικὰ στὴν Κεντρικὴ - Ἀνατολικὴ Μακεδονία, ξεχωρίζουν δύο στίλ στὴν κεραμεικὴ αὐτή. Τὸ στίλ τῆς Ὀλύνθου, πὺ εἶναι γνωστὸ κυρίως στὴν Ὀλυνθο καὶ τὴ Χαλκιδικὴ γενικότερα, καὶ τὸ στίλ Ντικιλί Τὰς πὺ εἶναι γνωστὸ κυρίως στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας. Ἐνα ἄλλο στίλ, τὸ τῆς Γαληψοῦ - Ἀκροποτάμου φαίνεται πὺς τελικὰ, παρὰ τὶς ἰδιορρυθμίες του, π.χ. καμπύλα ἢ ἀψιδοειδῆ θέματα πὺ ὀφείλονται ἴσως στὴν ἐπίδραση τοῦ στίλ τῆς Ὀλύνθου καὶ γενικότερα τῆς φάσης Διμήνι II, εἶναι συγγενικότερο μ' ἐκεῖνο τοῦ Ντικιλί Τὰς καὶ γιὰ τὰ διακοσμητικὰ του θέματα καὶ γιὰ τὴν πολὺ καλὴ τεχνικὴ του. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ, φτωχὸ δυστυχῶς, ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Ποδοχώρι.

Ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ black on red κεραμεικὴ ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ τὴ διακοσμημένη μὲ γραφίτη σὲ δύο βασικὲς θέσεις τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, δηλαδή τὸ Ντικιλί Τὰς καὶ τοὺς Σιταγροῦς, σὲ περίοδο μάλιστα σύγχρονη μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Gumelnița (βλ. καὶ παραπάνω σ. 222), ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἰδιόμορφο στίλ τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας ἢ τοῦ Ντικιλί Τὰς εἶναι ἐξέλιξη τοῦ στίλ Γαληψοῦ - Ἀκροποτάμου⁶³· ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἀπὸ κοινοῦ ἐμφάνιση τῶν δύο αὐτῶν γραπτῶν εἰδῶν στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας ἀφήνει μετέωρο τὸ στίλ Γαληψοῦ - Ἀκροποτάμου. Γιατὶ αὐτὸ θὰ συνέβαινε μόνο ἂν θεωρούσαμε ὡς δεδομένο πὺς τὸ γραπτὸ αὐτὸ στίλ προηγεῖται μορφολογικὰ ἀπὸ τὸ στίλ τῆς κεραμεικῆς μὲ γραφίτη τοῦ Ντικιλί Τὰς ἐνῶ παράλληλα δεχόμεσταν πὺς τὸ στίλ Ντικιλί Τὰς δημιουργήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς κεραμεικῆς μὲ γραφίτη, δηλαδή τοῦ πολιτισμοῦ Gumelnița, ὑποθέσεις πὺ εἶχαν γίνεο σχετικὰ πρόσφατα⁶⁴. Φαίνεται δηλαδή τελικὰ ὅτι ἡ black on red κεραμεικὴ ἐμφανίζεται σὲ μὴ τεράστια ἔκταση, ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ πολιτισμοῦ Starčeno III ὡς τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ νοτιότερη Ἑλλάδα (πρώμη φάση τοῦ πολιτισμοῦ Διμηνίου)⁶⁵, τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία (περιοχὴ Ὀλύνθου) καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία (Σιταγροῖ III, ἀρχὴ ὕστερης νεολιθικῆς Ντικιλί Τὰς). Οἱ τοπικὲς ἰδιορρυθμίες τῆς ἀλληλοὑπεισέρχονται

61. Στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία εἶναι γνωστὴ πρὸς τὸ παρὸν ἀπὸ μερικὰ ὄστρακα ἀπ' τὴ Ν. Τρίγλια, French 1967, σ. 63. Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ διάδοση αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς βλ. G.I. Georgiev, Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums, Aeneolithikums und der Frühbronzezeit, Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory, Athens 1972, σ. 123.

62. Γιὰ Ἀ. Μακεδονία: French 1964, σ. 32 κ.έ., Καστρί Θάσου: Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, AAA III (1970), σ. 218 κ.έ., στὰ Χρονικὰ τοῦ ΑΔ 27 (1972) καὶ ΑΔ 28 (1973), Κεντρικὴ Μακεδονία: French 1970, σ. 10 κ.έ., Θεσσαλία: Hauptmann 1969, σ. 68. Ἡ black on red τῆς νοτιότερης Ἑλλάδας (φάση Βόθρου) φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν θεσσαλικὴ βλ. French, Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece, 1972 (μηχανογρ.), σ. 8 κ.έ. Γενικὰ γιὰ τὴν κεραμεικὴ αὐτὴ βλ. M. Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Macedonien, B.R.G.K. 39 (1958), σ. 112.

63. J. Deshayes, M. Garašanin 1964, σ. 65 κ.έ.

64. J. Deshayes, M. Garašanin, ὀ.π., σ. 66.

65. Hauptmann 1969, Beil. 6.

ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ· στὴν περιοχὴ ὅμως τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ κυρίως στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας εἶναι τέτοιες, πού ἡ ἀνεύρεσή της στὰ Πευκάκια τοῦ Βόλου νὰ μὴ ἐξηγεῖται παρὰ μόνο μὲ ἀπευθείας εἰσαγωγὴ της ἀπὸ τὴ θάλασσα (βλ. ἐγχρωμες φωτογραφίες στὸ Νεολιθικὴ Ἑλλάς, εἰκ. 201, 205). Ἡ ἰδιορρυθμία της αὐτὴ ὀφείλεται στὸ ὅτι χρησιμοποίησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὰ θέματα τῆς διακοσμημένης μὲ γραφίτη κεραμεικῆς ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν πολιτισμὸ τῆς Gumelnitza⁶⁶.

Δυστυχῶς, ἀπὸ τὰ ὧς τώρα γνωστὰ στοιχεῖα, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίζουμε τίποτε θετικὸ γιὰ τὴ γραπτὴ κεραμεικὴ στὴ Θράκη⁶⁷. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς μιὰ ἐξέλιξη τῶν σχημάτων ἀπὸ τὴν προηγούμενη φάση (= Karanovo III) μὲ κόσμηση γραμμικὴ ἢ καμπύλη πού φαίνεται νὰ μὴ σχετίζεται μὲ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων μὲ στιλβωμένη ἐπιφάνεια (Σ χ. 5 : 1 - 27) παρουσιάζουν σχετικὴ ὁμοιότητα μ' ἐκεῖνα τῆς γραπτῆς κεραμεικῆς τῆς III φάσης τῶν Σιταγρῶν καὶ τῆς ὕστερης νεολιθικῆς τοῦ Ντικιλί Τάς. Τὸ ἀρ. 27 τοῦ Σ χ. 5 ἀνήκει στὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ⁶⁸.

Σημαντικὸ εὑρημα εἶναι ἡ ἔλλειπτικὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 29), πού ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ σπειροειδὲς κόσμημα τοῦ τύπου της, θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴ νεώτερη νεολιθικὴ. Οἱ σφραγίδες αὐτές, γνωστὲς μὲ τὸ ὄνομα pintaderas⁶⁹, χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη γιὰ τατουάζ ἀπὸ ἰθαγενῆ φύλα τοῦ Μεξικοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰσπανικῆς κατάρκτησης. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι εἶχαν τὴν ἴδια χρῆση στὰ νεολιθικὰ χρόνια καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ γιατί στὴν Ἰταλία ἔχουν βρεθεῖ μαζί μὲ κομμάτια ὄχρας. Ἀνάλογη χρῆση εἶχαν κατὰ τὸν Τσουντα καὶ οἱ πήλινες μὲ «ἄτρητον ἐξοχήν» σφραγίδες τῆς μέσης νεολιθικῆς τοῦ Σέσκλου⁷⁰. Τέτοιες σφραγίδες ἔχουν βρεθεῖ στὸ Karanovo II⁷¹ καὶ σὲ ἄλλους βάλκανικοὺς νεολιθικοὺς οἰκισμοὺς⁷² καὶ στὴ Νέα Νικομήδεια⁷³.

Πολὴ σημαντικὴ εἶναι ἡ σειρὰ τῶν εἰδωλίων τῆς νεώτερης νεολιθικῆς ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ. Ἡ γνωστὴ εἰδωλοπλαστικὴ τῆς ὕστερης νεολιθικῆς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας περιορίζεται στὰ ἐλάχιστα εἰδώλια πού εἶχαν βρεθεῖ στὸν Ἀκροπόταμο καὶ στὰ διάφορα ἐπιφανειακὰ ἀπὸ τὸ Ντικιλί Τάς. Ἡ σειρὰ τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τίς πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὴ θέση αὐτὴ ἀλλὰ καὶ στοὺς Σιταγρούς, παρουσιάζει μιὰ τέτοια ποικιλία, πρωτοτυπία καὶ δυναμισμό πού ἀναδεικνύει τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ ἰδιαίτερα τὴν πεδιάδα τῆς Δράμας, σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ κέντρα εἰδωλοπλαστικῆς τῆς νεώτερης νεολιθικῆς. Ἕνα ἐξαίρετο δεῖγμα εἰδωλίου ἀνθρώπου (Πί ν. 97 : 31) ἐντάσσεται στὴ γνωστὴ ἀπὸ τὸ Ντικιλί Τάς σειρὰ τῶν κεφαλιῶν μὲ σκόπιμες παραμορφώσεις πού,

66. Βλ. καὶ Renfrew 1970 a, σ. 51 κ.έ.

67. Βλ. θέσεις καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ Νεολιθικὴ Ἑλλάς, σ. 347.

68. Πρβλ. ἀπὸ Σιταγρούς Renfrew 1970 b, εἰκ. 8.

69. Βλ. λ. στὸν Ebert, Real. Lex. d. Vorgesch. καὶ στὸ J. Filip, Enzykl. Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, Praga 1969.

70. Δ - Σ, σ. 339 κ.έ. καὶ ἀπὸ Θεσσαλία γενικά, στὸ Νεολιθικὴ Ἑλλάς, σ. 68 πίν. XX.

71. G. Georgiev, Verbreitung und Entwicklung der neolithischen Kulturgruppen in Bulgarien, Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud - Est Européennes, Vol. II, Sofia 1969, σ. 217.

72. J. Filip, ὁ.π.

73. Georgiev, ὁ.π., σημ. 37, καὶ B. C. Titov, Νεολιθικὴ Ἑλλάδα (ρωσ.), εἰκ. 77. καὶ Hammond, Macedonia, σ. 231 γιὰ σφραγίδες ἀπὸ Malik II a.

σέ συνδυασμό με μιὰ ρεαλιστική ἀπόδοση τῶν ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικῶν, ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα μιὰ ἀλλόκοτη ἀπόδοση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, καλύτερα θάλεγε κανεῖς γκροτέσκο, πού πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὶς φυσιοκρατικές ἢ σχηματικές μορφές τῶν εἰδωλίων ἀνθρώπου τῆς ὕστερης νεολιθικῆς⁷⁴. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι στὸ εἰδῶλιο αὐτό, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τῆς κατηγορίας, ἢ συνολικὴ καὶ ὄχι κατὰ ἐπίπεδα ἀντίληψη στῆ διαμόρφωση τῶν πλαστικῶν ὄγκων. Τὰ χαράγματα στὶς παρειές του ἴσως ὑποδηλώνουν τατουάζ.

Φυσικὰ εἶναι ἀδύνατο ἀπὸ τὰ σημερινὰ δεδομένα νὰ ἔχουμε μιὰ ἀπόλυτα βεβαιωμένη συνολικὴ εἰκόνα τῶν εἰδωλίων αὐτῶν. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ λαιμὸς ἔκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἐνῶ τὸ κεφάλι ἔκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω, ὅτι ὁ κορμὸς ἦταν ἐπίπεδος μετὰ τὰ χέρια ἀτροφικὰ ἢ σταυρωμένα κατὰ ὀρθή ἢ ὀξεία γωνία στὸ στῆθος, ἐνῶ τὰ πόδια ἐλαφρὰ λυγισμένα.

Γιὰ τὸ κεφάλι ζῶου, ἴσως ἀλεπούς, δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεῖς μετὰ βεβαιότητα ἂν προέρχεται ἀπὸ ζωόμορφο τραπέζι ἢ εἰδῶλιο ζῶου. Θαυμαστὴ εἶναι ἡ στοχαστικὴ ἔκφρασή του (Πί ν. 97, 30). Ἀνάλογα εἰδῶλια ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ντικιλὶ Τὰς⁷⁵ καὶ στὴν ΙΙ φάση τῶν Σιταγρῶν.

Τὰ εἰδῶλια μετὰ ὑπερβολικὰ μακρὺ λαιμὸ καὶ κεφάλι ἀποτελούμενο ἀπὸ τρία τριγωνικὰ ἐπίπεδα, μετὰ κυκλικὴ ἐγγάρακτη δῆλωση τῶν ματιῶν καὶ τριγωνικὲς ἐγχαράξεις στὸ «μέτωπο», θὰ μπορούσαν νὰ ὀνομαστοῦν πτηνόμορφα, μὴ μὲν δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν πρόθεση τῶν δημιουργῶν τοὺς ἦταν νὰ ἀπεικονίσουν πτηνὸ. Ἀνάλογα εἰδῶλια μ' αὐτὰ ἀπὸ τὸ Δοξάτ-Τεπέ ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ντικιλὶ Τὰς⁷⁶, στοὺς Σιταγρούς (φάση ΙΙ καὶ ΙΙΙ), στὸ Διμήνι, στὸ Zelenikono καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Σερβίας⁷⁷.

Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ἂν τὸ πῆλινο ἀντικείμενο ἀρ. 28 τοῦ Σ χ. 6 θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀντίστοιχη ἀπόδοση σὲ πηλὸ ἐνὸς τύπου εἰδωλίου ἀπὸ κόκαλο (Knochenidol), ἐπίπεδου ἐπίσης καὶ ἀκόσμητου ἀπὸ τὴν πίσω πλευρά, πού βρέθηκε στὸ Loveč τῆς Βουλγαρίας⁷⁸.

Τὰ ἀντικείμενα ἀρ. 23 - 27 τοῦ Σ χ. 6 ἀνήκουν στὴ νεώτερη νεολιθικὴ περίοδο. Ἡ ἀξίνα ἀρ. 27 ἀνήκει στὸν τύπο Β τοῦ Τσοῦντα⁷⁹.

ε. ΓΕΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Πρόσφατα ὁ French⁸⁰ δέχεται πῶς δὲ συμπίπτουν ἀναγκαστικὰ οἱ γεωγραφικὲς ζῶνες μετὰ τὶς ζῶνες τῆς διάδοσης ἐνὸς εἶδους κεραμεικῆς, συμπεραίνει ὅτι οἱ pottery distributions may reflect not only areas defined geographically, but also zones or settlement patterns determined by ecological or economic factors καὶ ὅτι εἶναι ἴσως καιρὸς νὰ εἰσαχθοῦν πρὸς πλήρεις μέθοδοι σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἔρευνα.

74. Βλ. O. Höckmann, Die menschengestaltige Figurplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit, Hildesheim 1968, σ. 35 κ.έ. κυρίως 36. Ἀνάλογο εἰδῶλιο προερχόμενο ἀπὸ Ντικιλὶ Τὰς βλ. C. Zervos, Naissance de la Civilisation en Grèce II, Paris 1963, εἰκ. 542 καὶ 545 (= Höckmann, ὁ.π., ἀρ. καταλ. 446).

75. Βλ. Zervos, ὁ.π., εἰκ. 586.

76. Βλ. Zervos, ὁ.π., εἰκ. 523 (= Höckmann, ὁ.π., ἀρ. καταλ. 443, πίν. 17).

77. Höckmann, ὁ.π., σ. 35, Galović 1962/63, σ. 24.

78. M. Dimitrov, La figurine d'homme en os du village Loveč, Archeologija IV, τεύχ. 1, σ. 65 κ.έ., εἰκ. 1, σχέδ. 2 (= Höckmann, ἀρ. καταλ. 1302, πίν. 40).

79. Δ - Σ, σ. 310.

80. French 1970, σ. 12.

Κανείς βέβαια δε θα είχε αντίρρηση σ' αυτές τις απόψεις αλλά θα μπορούσε να συμπληρώσει ότι για να όριστούν με βάση τους οικολογικούς και οικονομικούς παράγοντες τέτοιες ζώνες ή τύποι (= patterns) οικισμών θα έπρεπε, εξαιρώντας ίσως τους οικολογικούς παράγοντες που επέδρασαν σε τέτοιες ζώνες ή θέσεις, —παράγοντες που κατά κάποιο μικρό ποσοστό θα μπορούσαν να έντοπιστούν και από τη γνώση του σύγχρονου περιβάλλοντος—, να όρίζονταν από τους οικονομικούς παράγοντες. Οί τελευταίοι όμως, όπως και κατά ένα μεγάλο ποσοστό και οί οικολογικοί παράγοντες, δέν είναι δυνατό να όριστούν χωρίς πρώτα να άνασκαφούν συστηματικά οικισμοί που περιλαμβάνονται στις ζώνες αυτές. Έτσι με βάση ένα τέτοιο άρχικό πλέγμα ο χάρτης της διάδοσης των διάφορων ειδών κεραμεικής, έννοείται επιφανειακής, άποκτά άλλη διάσταση. Γιατί ή επιφανειακή άνευρεση ενός είδους κεραμεικής δε βεβαιώνει τη διάδοση του είδους από τον έναν οικισμό στον άλλο. Με την πλήρη όμως και συστηματική άνασκαφική έρευνα είναι δυνατός ή, καλύτερα, πιθανός ο καθορισμός των σχέσεων ενός είδους κεραμεικής με κάθε είδους συστήματα⁸¹ του άνασκαπόμενου οικισμού έτσι που σ' ό,τι άφορᾷ τὸ πρόβλημα της διάδοσής του να βεβαιώνονται μιᾷ ή περισσότερες από τις άκόλουθες περιπτώσεις: 1. Παράγονταν για την κάλυψη των άναγκών του ίδιου του οικισμού. 2. Η άνευρεσή του σε άλλες θέσεις γειτονικές ή και μακρινές άποδεικνύει την ύπερεπάρκεια στον τόπο της παραγωγής του έτσι που να γίνει άνταλλάξιμο είδος. 3. Άν την ιδέα για την κατασκευή του τη διδάχτηκαν οί κάτοικοι ενός οικισμού από κεραμείς ενός άλλου οικισμού ή άν θα μπορούσε να μιλήσει κανείς όχι για διάδοση ιδέας ή συρμού, αλλά για οργανική σχέση του είδους με την κοινωνία που τὸ κατασκεύαζε, και τέλος 5. Η παραδοχή της διάδοσης μόνο στην περίπτωση ενός είδους που φανερά είχε εισαχθεῖ από άλλο, αλλά, για διαφορους λόγους, δέν έγινε άποδεκτό ὡστε να γίνει άντικείμενο παραγωγής.

Όπωςδήποτε στην προσπάθεια για την επίλυση αὐτῶν των προβλημάτων και πολλῶν άλλων, μεγάλη θα πρέπει να είναι στο μέλλον ή συμβολή των μεθόδων που εισάγουν δύο νέοι κλάδοι της προϊστορίας, ή γεωαρχειολογία ή, καλύτερα ή αρχαιογεωγραφία, και ή παλαιοοικονομία.

Στὸ σημείο αὐτὸ παραθέτουμε περιγραφικὸ κατάλογο και των ένδεκα άδημοσίευτων θέσεων που έντοπίστηκαν από τους Άγγλους άνασκαφείς του προϊστορικοῦ οικισμού των Σιταγῶν (βλ. σ. 201), άκολουθώντας τη γενική άρίθμηση του ύπομνήματος στο χάρτη⁸².

38. Προϊστορικὸς οικισμὸς Πλατανιά I χωριοῦ Πλατανιά Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1: 50.000, φύλλο Κρηνίδων, 24° 24', 41° 12', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Στή θέση οδηγεί χωματόδρομος που άρχίζει δεξιά από τὸ δρόμο Άδριανῆς πρὸς Πλατανιά και πριν από τη διασταύρωση Παρανεστίου - Πλατανιάς πε-

81. Για την έννοια του συστήματος βλ. γενικά C. Renfrew, *Thrace and Culture Process in European Prehistory*, *Current Anthropology* 10 (1969), σ. 152 κ.έ. όπου και σχετική βιβλιογραφία και του ίδιου, *The Emergence of Civilisation*, London 1972.

82. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθ. κ. C. Renfrew για την άδεια της δημοσίευσης του καταλόγου αὐτοῦ. Ἐπίσης τὸ φύλακα ἀρχαιοτήτων κ. Δημ. Χαρίσκο για την υπόδειξή του.

ρίπου 1 χλμ. Σε σχέση με τὸν οἰκισμό τὸ χωριὸ Πλατανιά Α. περίπου 1 1/2 χλμ.. Ὁ Μαχαλάς, συνοικισμὸς τῆς Πλατανιάς, βρίσκεται περίπου 1 χλμ. Β. Ἀπὸ Ν. καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου περνᾷ ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ.

Περιγραφή: Χαμηλὸς λοφίσκος μὲ ἐπίπεδη κορυφὴ καὶ περίβολο ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες, πεσμένο σήμερα, πὺ περιτρέχει τὸ λοφίσκο στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους του. Ὑπάρχουν δύο ρέματα πὺ ἐνώνονται Ν. ἀπὸ τὴν Τούμπα. Ὁ λόφος εἶναι ἡμιβραχώδης καὶ ἡ ἐπιφάνειά του ἐπάνω ἔχει ἔκταση περίπου 100 × 100 μ. Στὴν περιοχὴ πὺ εἶναι πεδινὴ σὲ μικρὴ ἀκτίνα, καλλιεργοῦνται δημητριακὰ ἢ καπνὰ καὶ φυτρώνουν λευκές, πουρνάρια καὶ ἄγριοι θάμνοι. Γύρω ἀπ' τὸν οἰκισμό καὶ σὲ ἀκτίνα 2 χλμ. ἡ περιοχὴ εἶναι πεδινὴ ὡς λοφώδης καὶ ἀρκετὰ εὐφορη.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Χονδροειδῆς ἐποχῆς χαλκοῦ.

39. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Πλατανιά II χωριοῦ Πλατανιά Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Κρηνίδων, 24° 24', 41° 12', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Μετὰ τὴ διασταύρωση πρὸς Παρανέστιο καὶ Πλατανιά καὶ ἀφοῦ περάσουμε τὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο πὺ ὁδηγεῖ στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ Πλατανιά καὶ περίπου 100 μ. ΒΑ. ἀπὸ τοὺς δύο ναῖσκους πὺ βρίσκονται δεξιὰ ἀπ' τὸ δρόμο.

Περιγραφή: Χαμηλὸς λοφίσκος πὺ καταλαμβάνει μεγάλη ἔκταση. Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ βρίσκεται στὰ μαῦρα χώματα τῆς ἐπίπεδης κορυφῆς του. Τὰ χώματα τῆς περιοχῆς εἶναι ἀργιλώδη κοκκινωπά. Ἡ γύρω περιοχὴ σὲ ἀκτίνα κατὰ μέσο ὄρο 1 1/2 χλμ. εἶναι πεδινὴ ὡς λοφώδης καὶ ἀρκετὰ εὐφορη. Καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακὰ καὶ καπνὰ. Πρὸς Ν. βουνά. Πηγές καὶ ρέμα κοντὰ στοὺς δύο ναῖσκους καὶ ἄλλου γύρω ἀπ' τὸν οἰκισμό.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά: ἐποχὴ χαλκοῦ. Χονδροειδῆς, χονδροειδῆς μεταινία στὸ χεῖλος ἢ τὴν κοιλιά μὲ συνεχόμενες ἐμπίστες δαχτυλιές, χονδροειδεῖς κυλινδρικές λαβές, χονδροειδεῖς φιάλες, ταινιωτὴ λαβὴ ἀπὸ κάρθαρο πρῶμης ἐποχῆς χαλκοῦ μὲ ἐπιφάνεια μαύρη στιλβωμένη, σφαιρικὰ ἀγγεῖα μὲ γραφίτη στὴ μαύρη ἐπιφάνειά τους, ἐγγάρακτα τῆς ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ μὲ γραφίτη ἢ ὄχι στὴ μαύρη ἐπιφάνειά τους καὶ ἄσπρο ἐπίθετο χρῶμα στίς ἐγγαράξεις (πρβλ. πρόχειρα Ρ.Μ., εἰκ. 92), σφοντύλι κολουροκωνικό, λεπίδες ἀπὸ πυριτόλιθο μαῦρο, ἄσπρο, κιτρινωπό.

40. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Νικηφόρου χωριοῦ Νικηφόρος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Κρηνίδων, 24° 18', 41° 09', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λόφος μὲ τριγωνομετρικὸ σημεῖο τῆς Γ.Υ.Σ. 700 μ. περίπου πρὶν φθάσουμε στὸ Νικηφόρο ἀπὸ Ἀδριανὴ καὶ ἀριστερὰ μας, ἀρχίζει χωματόδρομος πὺ διασταυρῶνεται μετὰ 100 μ. μὲ τὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ. Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο καὶ 700 μ. περίπου μετὰ τὴ διασταύρωση.

Περιγραφή: Λόφος ἡμιβραχώδης. Τὰ ὄστρακα συλλέγονται κυρίως στὴν κορυφὴ του ΒΔ. ὅπου καὶ περίβολος σχήματος Ο πὺ σὲ μερικὰ σημεῖα διακρίνεται ἐνῶ σὲ ἄλλα καλύπτεται ἀπὸ πουρνάρια. Τεράστιος σωρὸς ἀπὸ λίθους πὺ προέρχονται ἀπ' τὸν περίβολο καὶ συγκεντρώθηκε σ' ἓνα σημεῖο γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς καλλιέργειας. Καλλιεργεῖται μικρὴ ἔκταση μὲ καπνὸ. Στὴν ἐπιφάνεια βρίσκονται κομμάτια πηλοῦ ἀπὸ

ἐπίστρωση τοίχων με ἀποτυπώματα καλαμιῶν. Ἡ ἔκταση γύρω εἶναι πεδινή ἢ λοφώδης, καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα βραχώδης, δὲν εἶναι εὐφορη καὶ χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ βοσκότοπος. Πρὸς Β. ὑψώνονται βουνά. Ὁ λόφος εἶναι ὄρατος ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση. Πηγές δὲν ὑπάρχουν στὴν περιοχὴ.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Γενικὰ ὕστερη ἐποχὴ χαλκοῦ. Χονδροειδῆ με ἐπιφάνεια μαύρη ἢ καφέ, φιάλες με γραφίτη στὴ μαύρη ἐπιφάνειά τους καὶ με κολουροκωνικὴ βάση καὶ χεῖλη ποὺ νεύουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, πίθοι με γραφίτη στὴ μαύρη ἐπιφάνειά τους με ἀτρακτοειδὲς σῶμα, λαιμὸ - βάση κολουροκωνικοειδῆ, με ἐγχάρακτη διακόσμηση καὶ με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαράξεις (πρβλ. πρόχειρα γιὰ σχῆμα Ρ.Μ., ἀρ. κατ. 408, γιὰ διακόσμ. εἰκ. 92), φιάλες τοῦ τύπου ποὺ ἀναφέρθηκε ἀλλὰ με ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ τριγωνικὰ θέματα καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαράξεις (πρβλ. πρόχειρα Ρ.Μ., εἰκ. 70), μικρὰ σφαιρικὰ ἀγγεῖα, στριφτὴ λαβὴ (πρβλ. Ρ.Μ., εἰκ. 87c), ἀμφικωνικὸ σφοντύλι, νεώτερα τροχήλατα.

41. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Γκέρανι χωριοῦ Μικρόκαμπος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 01', 41° 09' ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: 1200 μ. περίπου Β. ἀπ' τὸ χωριὸ Μικρόκαμπος ἀμέσως δεξιὰ ἀπ' τὸ χαλικοστρωμένο δρόμο Μικροκάμπου Προσοτσάνης. Στὸ Β. ἄκρο τῆς ναῖσκος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

Περιγραφή: Χαμηλὸ ἔξαρμα ποὺ καταλαμβάνει ἔκταση 150 × 150 μ. περίπου. Σὲ μεγάλη ἀκτίνα ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ ἢ ἔκταση εἶναι πεδινὴ καὶ εὐφορη. Καλλιεργεῖται με δημητριακὰ καὶ καπνά. Ὑπάρχει μία πηγὴ ἀμέσως Δ.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Γενικὰ ὕστερη ἐποχὴ χαλκοῦ. Διάφορα ἐγχάρακτα με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαράξεις (πρβλ. πρόχειρα Ρ.Μ., 92), με καφετι ἐπιφάνεια καὶ με διακόσμηση ἀπὸ πολὺ μικροὺς ἐγχάρακτους ὁμόκεντρος κύκλους καὶ εὐθεῖες γραμμές (πρβλ. πρόχειρα Ρ.Μ., εἰκ. 105), φιάλη με μαύρη ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ στιλβωμένη καὶ τριγωνικὴ πρὸς τὰ ἔσω ἀπόφωση στὰ χεῖλη, χονδροειδῆς με καφέ ἢ μαύρη ἐπιφάνεια.

42. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Μεγαλόκαμπου χωριοῦ Μεγαλόκαμπος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 23° 59', 41° 08', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Περίπου 2 1/2 χλμ. ΝΔ. ἀπ' τὸ Μικρόκαμπο στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ἀγγίτη ποταμοῦ. ΝΑ. του 1 χλμ. περίπου ὁ Μεγαλόκαμπος. Στὸν οἰκισμὸ φθάνει κανεὶς ἀκολουθώντας χωματόδρομο ποὺ ξεκινᾷ ἀπ' τὸ Μικρόκαμπο. Α. του περίπου 500 μ. ὑπάρχει μικρὸ ἀντλιοστάσιο.

Περιγραφή: Χαμηλὸς λόφος με μῆκος ἀπὸ Β. - Ν. περίπου 300 μ. καὶ πλ. Α. - Δ. περίπου 150 μ. Ἡ μετατόπιση σὲ κάποια ἐποχὴ τῆς κοίτης τοῦ Ἀγγίτη, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσπαστεῖ κάθετα ἓνα μεγάλο μέρος ἀπ' τὸν οἰκισμὸ. Ἡ περιοχὴ σὲ πολὺ μεγάλη ἀκτίνα γύρω εἶναι πεδινὴ καὶ εὐφορη. Καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακὰ καὶ καπνά. Στὴν περιοχὴ ὑπάρχουν πολλὲς πηγές. Φυτρώνουν πολλὲς λευκές.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Γενικὰ νεολιθικὴ καὶ πρώιμη ἐποχὴ χαλκοῦ. «Μελανοστεφῆς» φιάλη τροπιδωτὴ με τριγωνικὴ ὀριζόντια ἀπόφωση στὸ ὕψος τοῦ ὄμου, γραπτὰ κάθε γνωστοῦ τύπου δηλ. με κοκκινοκαφέ σχέδια (εὐθύγραμμα) σὲ καφεπορτοκαλὶ ἐπιφάνεια, με καφέ διακόσμηση σὲ κρέμ ἐπιφάνεια (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 2 : 3, ἢ French 1964, σ. 33 κατ. 5), με σκούρο καφέ διακόσμηση σὲ ἀνοικτὸ καφέ ἐπιφάνεια (πρβλ. ἐδῶ

Σ χ. 2 : 1 ή French, ὀ.π., κατ. 1), με σκοῦρο καφέ διακόσμηση σὲ καφεγκρί ἐπιφάνεια, ἐλάχιστα με μαύρη διακόσμηση σὲ κόκκινη ἐπιφάνεια (black on red), κυλινδρική πόδια ἀπὸ «τράπεζες», χονδροειδεῖς λαβές με κομβιοειδεῖς ἀποφύσεις, φιάλες με στιλβωμένο ἐπίχρισμα καὶ με χεῖλη πού νεύουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ χρώματα πορτοκαλί, καφέ ἢ μαῦρο, χονδροειδεῖς φιάλες με τριγωνική ἢ ὀριζόντια ἀπόφυση στὰ χεῖλη, φιάλη ἀνοιχτὸ καφέ με ὀριζόντια ταινιωτὴ λαβὴ κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη, χονδροειδῆ ἐγγάρακτα με θέματα σπειροειδῆ καὶ με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στίς ἐγχαράξεις (πρβλ. π.χ. ἐδῶ Σ χ. 6), φιάλες με χεῖλη πού νεύουν πρὸς τὰ μέσα ἢ ἔξω καὶ με μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια διακοσμημένη με γραφίτη καὶ με θέματα εὐθύγραμμα ἢ σπειροειδῆ (πρβλ. π.χ. ἐδῶ Σ χ. 3), φιάλες με στιλβωμένη μαύρη ἢ φαιὰ ἐπιφάνεια πρβλ. ὡς πρὸς τὴν τομὴ French 1961, πίν. 10, ἀρ. 6 κ.έ., πολυχρῶμα (πρβλ. French 1964, κατ. 4), με ἐγγάρακτα ζιγκζακωτὰ θέματα καὶ διπλὴ σειρὰ στιγμῶν κατὰ μῆκος τῶν γραμμῶν καὶ με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, διάτρητη ἀξίνα (πρώιμη ἐποχὴ χαλκοῦ, πρβλ. Op. Ath. XII, 1 (1966), εἰκ. 2c = P.M., εἰκ. 64).

43. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Προφήτης Ἡλίας χωριοῦ Ξηροπόταμος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 07', 41° 12', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀμέσως Α. ἀπὸ τὸ χωριό.

Περιγραφή: Λόφος πευκόφυτος, βραχώδης κυρίως Δ. Τὸ Α. του τμήμα ὅπου καὶ συλλέγονται ὄστρακα, καλλιεργεῖται ἐν μέρει σὲ δύο ἐπίπεδα. Ὑπάρχει πηγὴ ἐλάχιστα ΒΔ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Β. ὑψώνονται βουνὰ ἐν μέρει δασωμένα. Πρὸς τίς ἄλλες κατευθύνσεις ἢ ἔκταση εἶναι πεδινὴ σὲ πολὺ μεγάλη ἀκτίνα. Ὁ λόφος εἶναι ὄρατὸς ἀπὸ πολὺ μεγάλη ἀπόσταση.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικὰ νεολιθικὴ καὶ ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ: κυλινδρικό πόδι ἀπὸ «τράπεζα», χονδροειδῆς κεραμεικὴ, λαβές κυλινδρικές, στριφτές (πρβλ. P.M., εἰκ. 87c), ἀυλακωτές (πρβλ. P.M., εἰκ. 87c), ἑλληνιστικὸ τύπου west slope, ρωμαϊκά.

44. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Συκιὰ χωριοῦ Καλαμπάκι Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 10', 41° 03', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀκολουθώντας τὸ δρόμο ἀπὸ Καλαμπάκι πρὸς Νικήσιανη ἀμέσως μετὰ τὴ δευτέρη γέφυρα καναλιοῦ πού συναντᾶμε (Διώρυγα Νεροφράκτου) πού βρίσκεται σὲ ἀπόσταση περίπου 2 1/2 χλμ. ἀπὸ τὸ Καλαμπάκι πρὸς τὰ δεξιά, ὑπάρχει χωματόδρομος. Ἀκολουθώντας τὸ χωματόδρομο πού πηγαίνει κατὰ μῆκος καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κανάλι καὶ σὲ ἀπόσταση 1 καὶ 1 1/2 χλμ. ἀντίστοιχα συναντᾶμε δύο γέφυρες. Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 400 περίπου μ. Β. ἀπὸ τὴ γέφυρα καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ ἕνα δευτερεύον κανάλι πού διασταυρῶνεται μ' αὐτὸ πού ἀναφέραμε στὸ σημεῖο τῆς γέφυρας. Ἡ περιοχὴ γενικὰ λέγεται Συκιὰ.

Περιγραφή: Ἀνεπαίσθητο ἔξαγμα τοῦ ἐδάφους με χῶματα μαῦρα. Τὴν περιοχὴ κάλυπταν βάλτοι πού ἀποξηράνθηκαν πρὶν δεκαετίες. Ἡ ἔκταση σὲ πάρα πολὺ μεγάλη ἀκτίνα εἶναι πεδινὴ καὶ πολὺ εὐφορη. Πρὸς Ν. ὑψώνεται τὸ Παγγαῖο. Στὴν περιοχὴ καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακά.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικὰ νεολιθικὴ: διάφορα χονδροειδῆ, με μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια, με μαύρη στιλβωμένη ρυτιδωτὴ ἐπιφάνεια.

45. Προϊστορικός οικισμός Γραδίσκος χωριού Ἁγ. Πνεῦμα Ν. Σερρών

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σερρών, 23° 41', 40° 07', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λοφίσκος ἀμέσως Δ. ἀπὸ τὸ λόφο μὲ τὸ ναῖσκο τοῦ Προφήτη Ἡλία πού ὑψώνεται ἀμέσως Β. ἀπ' τὸ χωριὸ Ἁγ. Πνεῦμα.

Περιγραφή: Ἡμιβραχώδης ἀκαλλιέργητος. Πρὸς Β. ἡ περιοχή εἶναι ἡμιορεινή, ἐνῶ πρὸς τὶς ἄλλες κατευθύνσεις εἶναι λοφώδης ἢ πεδινὴ καὶ εὐφορη. Ὑπάρχουν πηγές σὲ λίγη ἀπόσταση ΒΔ. καὶ δύο ρέματα πού περνοῦν Α. καὶ Δ. ἀπ' τὸν οικισμό.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ: χονδροειδῆς κεραμεικὴ, ἐγχάρακτο ὄστρακο μὲ γραφίτη στὴ μαύρη ἐπιφάνεια καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαραξεις (πρβλ. Ρ.Μ., εἰκ. 92), τριγωνικὴ ἀπόφυση ἀπὸ χεῖλος φιάλης, ρωμαϊκῶν χρόνων.

46. Προϊστορικός οικισμός Μπουνάρ Μπασί χωριού Μυλοπόταμος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 04', 41° 10', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Δράμας Προσοτσάνης καὶ 8 χλμ. μετὰ τὴ διασταύρωση πρὸς Ξηροπόταμο, συναντᾶμε χωματόδρομο πού ὀδηγεῖ πρὸς τὸ Μυλοπόταμο. Ἡ θέση βρίσκεται περίπου 2 χλμ. ΒΔ. ἀπ' τὸ Μυλοπόταμο ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο καὶ ἀφοῦ περάσουμε τὴ γέφυρα τοῦ ρέματος πού ὀδηγεῖ πρὸς τὸ Μυλοπόταμο. 300 μ. περίπου Α. τῆς εἶναι δύο ναῖσκοι (ὁ ἓνας τῆς Ἁγ. Βαρβάρας) καὶ τὸ ἀντλιοστάσιο γιὰ τὸ ὕδραγωγεῖο τοῦ Ξηροποτάμου.

Περιγραφή: Πολὺ χαμηλὸ καὶ μὲ μεγάλη ἔκταση ἔξαρμα. Περιβάλλεται ἀπὸ Β., Ν. καὶ Δ. ἀπὸ τὸ ποτάμι πού κατευθύνεται πρὸς τὸ Μυλοπόταμο. Στὴν περιοχή πού σὲ μεγάλη ἀκτίνα γύρω ἀπ' τὸν οικισμό εἶναι πεδινὴ καὶ εὐφορη, ὑπάρχουν πολλὲς πηγές. Καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακά.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά νεολιθικὴ: χονδροειδῆς, μὲ μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρισμα, φιάλη μὲ μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρισμα (πρβλ. ὡς πρὸς τὴν τομὴ French 1961, πίν. 10 ἀρ. 6 κ.έ.) διάτρητο χονδροειδῆς ὄστρακο (ὕφαντικό βάρος).

47. Προϊστορικός οικισμός Ζωοδόχου Πηγῆς χωριού Μυλοπόταμος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 06', 41° 09', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Δράμας πρὸς Ἀλιστράτη καὶ 1 χλμ. μετὰ τὴ διασταύρωση γιὰ Μυλοπόταμο, χωματόδρομος ὀδηγεῖ στὸν οικισμό πού εἶναι σὲ περιοχή γνωστὴ καὶ σὰν Τσόρλακ. Στὸ Β. τμῆμα τοῦ οικισμοῦ ὑπάρχουν δύο ναῖσκοι (ὁ ἓνας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς).

Περιγραφή: Χαμηλὸ ἔξαρμα. Στὰ ΒΑ. του πηγάζουν νερὰ πού τρέχουν κατὰ μῆκος τῆς Α. του πλευρᾶς καὶ ἐνώνονται νοτιότερα μὲ τὸ ρέμα τοῦ Μυλοποτάμου. Καταλαμβάνει μεγάλη ἔκταση περίπου 200 × 200 μ. Ἡ περιοχή σὲ πολὺ μεγάλη ἀκτίνα γύρω ἀπ' τὸν οικισμό εἶναι πεδινὴ καὶ εὐφορη. Καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακά. Κατὰ μῆκος τῶν ρεμάτων φυτρώνουν πολλὲς λεῦκες.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά νεολιθικὴ καὶ ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ: λαβὴ μὲ κομβιοειδῆ ἀπόφυση καὶ μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (πρβλ. π.χ. Garašanin 1970, σ. 16 ἀρ. 4), κυλινδρικὰ πόδια ἀπὸ «τράπεζες», ἐγχάρακτα πόδια ἀπὸ «τράπεζες» μὲ τριγωνικὴ τομὴ καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαραξεις, πόδι ἀπὸ ζωόμορφο ἀγγεῖο, μονόχρωμες φιάλες (πιθανῶς τῆς I φάσεως τῶν Σιταγρῶν), πλακίδιο μὲ μία ὀπὴ καὶ ἐγ-

χάρακτη ζιγκζακωτή διακόσμηση, παραλληλεπίπεδες σφραγίδες, μικρό ειδώλιο με μορφή βύσματος, διάφορα γραπτά (πρβλ. French 1964, κατ. 1, 2 και 3), φιάλη με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια (πρβλ. French 1961, πίν. 10 άρ. 6 κ.έ.), εγχάρακτα με σπειροειδή θέματα (πρβλ. π.χ. Garašanin 1970, σ. 19 άρ. 18 κ.έ.), φιάλη τροπιδωτή με φαιά επιφάνεια και αύλακώσεις όριζόντιες στο άνω μέρος και λαβές με ρυτιδωτές γραμμές στο ύψος του ώμου, διάτρητο όστρακο (ύφαντικό βάρος), λεπίδες από άσπρο, μαύρο, γκρί, γκριζογάλανο, κιτρινωπό πυριτόλιθο, σφοντύλι από διάτρητη άσπρη πέτρα, λίθινες άξίνες μαύρες, φαιές, γκριζοπράσινες τύπου Β (βλ. Δ - Σ, είκ. 235) και τύπου Γ (βλ. Δ - Σ, είκ. 236, χωρίς τις κοιλότητες), λαβή καφετι από κάρθαρο πρώιμης έποχής χαλκού (πρβλ. έδω Σ χ. 5 : 27).

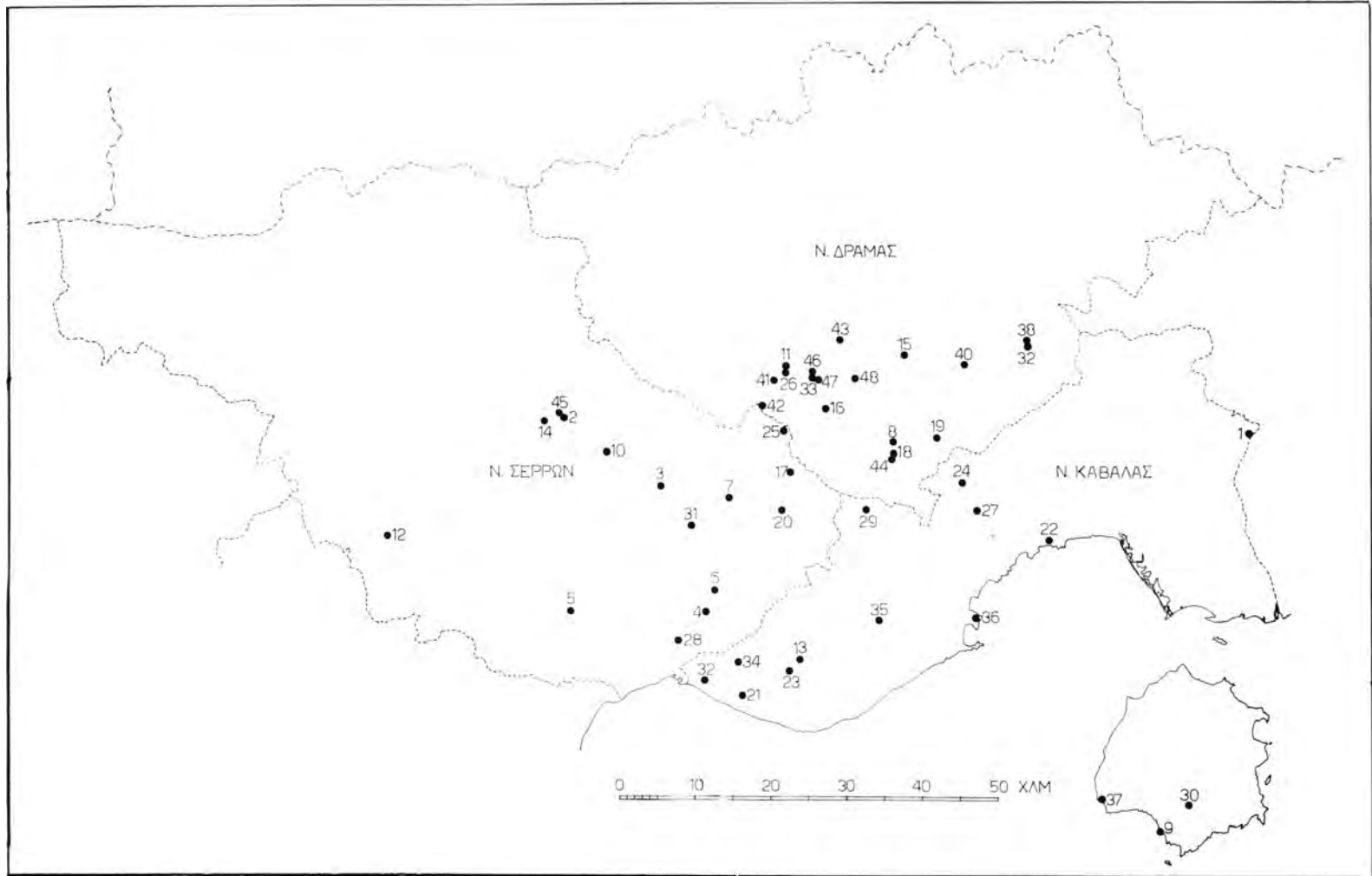
48. Προϊστορικός οικισμός Δράμας πόλης Δράμας Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 09', 41° 09', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Δεξιά από τó δρόμο Δράμας πρós Νέα Άμισό, μόλις βγούμε από τή Δράμα Ν. από τó νεκροταφείο τής πόλης.

Περιγραφή: Χαμηλός λόφος πού έχει σαν όρια πρós Β. τά νεκροταφεία, πρós Δ. ρέμα, πρós Α. επίσης ρέμα με πολú νερό πού κατευθύνεται άριστερά και κατá μήκος τού άσφαλτοστρωμένου δρόμου και πρós Ν. σπίτια. Σ' όλη αúτην τήν έκταση (περίπου 500 × 500 μ.), συλλέγονται όστρακα τά περισσότερα όμως στο Α. τμήμα του όπου και τó πιό ύπερψωμένο τμήμα τού οικισμού πάνω στο όποιο έχει κτιστεί ύδραγωγείο. Ά μετατόπιση σε κάποια έποχή τής κοίτης τού πρós Α. ρέματος, είχε σαν άποτέλεσμα νά παρασυρθεί ένα μέρος άπ' τόν οικισμό. Ά έκταση γύρω από τόν οικισμό σε μεγάλη άκτίνα είναι πεδινή και εύφορη.

Έπιφανειακή κεραμική: Γενικά νεολιθική και πρώιμης έποχής χαλκού: «μελανοστεφής» φιάλη, πόδι από ζωόμορφο άγγείο, εγχάρακτα πόδια από «τράπεζες» με τριγωνική τομή και λευκό επίθετο χρώμα στις έγχαράξεις, πλακίδιο με μία όπη και εγχάρακτη ζιγκζακωτή διακόσμηση, χονδροειδής κεραμική, κυλινδρικά πόδια από «τράπεζες», εγχάρακτα με σπειροειδή θέματα και λευκό επίθετο χρώμα στις έγχαράξεις (πρβλ. π.χ. Garašanin 1970, σ. 19 άρ. 18), με μαύρο σχέδιο σε κόκκινο φόντο (black on red) με άψιδωτά θέματα (στιλ Όλύνθου) ή θέματα τού στιλ Ντικιλί Τάς (πρβλ. π.χ. Garašanin 1970, σ. 30 άρ. 48 κ.έ.), φιάλες με χείλη πού νεύουν πρós τά έσω ή τροπιδωτές (πρβλ. π.χ. French 1961, πίν. 10 άρ. 6 κ.έ.) με μαύρη επιφάνεια διακοσμημένη με γραφίτη (πρβλ. Garašanin 1970, σ. 23 άρ. 29 κ.έ.), φιάλες εγχάρακτες διακοσμημένες με γραφίτη, «τράπεζες» διακοσμημένες με γραφίτη και με κεντρική όπη με ύπερψωμένα τοιχώματα στο άνω της μέρος, διάφορα είδη γραπτής κεραμικής (π.χ. French 1964, κατηγορίες 1, 2, 5), λαβή με κομβιοειδή άπόφυση (πρβλ. π.χ. Garašanin 1970, σ. 16 άρ. 4), χονδροειδή εγχάρακτα με λευκό επίθετο χρώμα στις έγχαράξεις (πρβλ. π.χ. Garašanin 1971, σ. 19 άρ. 18 κ.έ. αλλά και με άψιδωτά θέματα ή μίμηση διακόσμησης reserved με γραφίτη), μικρό σφαιρικό σφοντύλι, λίθινες άξίνες μαύρες ή φαιές τύπου Δ (Δ - Σ, είκ. 239) ή τύπου Β (Δ - Σ, είκ. 233), λεπίδες από μαύρο, κοκκινωπό, γκρί και άσπρο πυριτόλιθο, σκουριές από έπεξεργασία χαλκού, εγχάρακτο ειδώλιο (πρβλ. ΠΑΕ 1938, είκ. 5 άρ. 3), κάρθαροι πρώιμης έποχής χαλκού (πρβλ. έδω Σ χ. 5 : 27).

Σχ. 7. Χάρτης των προϊστορικών οικισμών της Ανατολικής Μακεδονίας.

Ἐπόμνημα στὸ χάρτη τοῦ Σ.χ. 7

(Ἡ ἀρίθμηση τῶν οἰκισμῶν ἀπὸ 1 ὠς 22 καὶ 38 ὠς 48 ἀκολουθεῖ τὴν ἀρίθμηση τῶν στὸ κείμενο)

1. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Κιλισί - Τεπέ χωριοῦ Παράδεισος
2. » » χωριοῦ Ἁγ. Πνεύματος
3. » » » Μεσοράχη
4. » » » Παλαιοκώμη
5. » » Τούμπα Σαμαρά χωριοῦ Καστανοχώρι
6. » » Μαρίνα χωριοῦ Μικρὸ Σούλι
7. » » Μακεδονικοῦ Τάφου χωριοῦ Σ. Σ. Ἁγγίστας
8. » » Δοξάτ - Τεπέ χωριοῦ Καλαμπάκι
9. » » Ἁγ. Ἀντωνίου χωριοῦ Ποτός
10. » » χωριοῦ Δαφνοῦδι
11. » » Μεγάλη Τούμπα Πετρούσας
12. » » χωριοῦ Βέργη
13. » » Γιαλίμα χωριοῦ Ποδοχώρι
14. » » Ἁγριάνιστα χωριοῦ Νέο Σούλι
15. » » χωριοῦ Καλλίφυτος
16. » » » Καλὸς Ἁγρός
17. » » » Ἄνω Συμβολή (Μπάνιτσα)
18. » » Καλαμπάκ - Τεπέ χωριοῦ Καλαμπάκι
19. » » χωριοῦ Κεφαλάρι
20. » » » Νέα Μπάφρα
21. » » Παλιόκαστρο χωριοῦ Ὀρφανίου ἢ Καριανῆς
22. » » Καρὰ Ὀρμάν Καβάλας

Θέσεις γιὰ τίς ὁποῖες δὲ γίνεται τοπογραφικὸς κ.λπ. προσδιορισμὸς στὸ κείμενο

α. Θέσεις ἀνασκαμμένες ἢ δοκιμαστικὰ ἐρευνημένες

23. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Ἀκροποτάμου χωριοῦ Ἀκροπόταμος
24. » » Ντικιλί Τὰς χωριοῦ Κρηνίδες
25. » » Σιταγρῶν (Τούμπα Ἀλιστράτης ἢ Φωτολείβους) χωριοῦ Σιταγρῶν
26. » » Μικρὴ Τούμπα χωριοῦ Πετρούσας
27. » » Πολυστύλου χωριοῦ Πολύστυλο
28. » » Λόφος 133 χωριοῦ Ἀμφίπολη
29. » » Τούμπα Νικήσιανης, χωριοῦ Νικήσιανη
30. » » Καστρί χωριοῦ Θεολόγος

β. Θέσεις γιὰ τίς ὁποῖες ἔχει γίνει τοπογραφικὸς προσδιορισμὸς ἀπὸ διάφορους ἐρευνητὲς

31. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Δήμητρα χωριοῦ Δήμητρα
32. » » Λακκοβίκια χωριοῦ Ὀφρύνιον
33. » » Μυλοπόταμος χωριοῦ Μυλοπόταμος
34. » » Γαληψοῦ χωριοῦ Γαληψός
35. Προϊστορικὴ θέση Σπηλιά ὄρους Συμβόλου χωριοῦ Μουσθένη
36. » » Σπηλιά Νυμφῶν χωριοῦ Ἡρακλείτσα
37. » » Σπηλιά Σκάλας Μαριῶν χωριοῦ Μαριῆς

Θέσεις ἐντοπισμένες ἀπὸ τοὺς Ἁγγλοὺς ἀνασκαφεῖς τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τῶν Σιταγρῶν

38. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Πλατανιά I χωριοῦ Πλατανιά
39. » » Πλατανιά II » »
40. » » Νικηφόρος χωριοῦ Νικηφόρος
41. » » Γκέρανη χωριοῦ Μικρόκαμπος

42.	»	»	Μεγαλόκαμπος χωριού Μεγαλόκαμπος
43.	»	»	Προφήτης Ἡλίας χωριού Ξηροπόταμος
44.	»	»	Συκιά χωριού Καλαμπάκι
45.	»	»	Γραδίσκος χωριού Ἁγ. Πνεύμα
46.	»	»	Μπουνάρ Μπασί χωριού Μυλοπόταμος
47.	»	»	Ζωοδόχος Πηγή ἢ Τσόρλακ χωριού Μυλοπόταμος
48.	»	»	Δράμας Δράμας

Καβάλα, Αύγουστος 1976

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

ΧΑΛΚΙΝΟ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΙΛΛΟΥΝΤΙΑ

(Πί ν. 98 - 103· Σχ. 1)

I. Προέλευση και περιγραφή

Τὸν Ὀχτώβρη τοῦ 1973 στὴ θέση Λούζι τῆς Σκιλλουντίας βρέθηκε τυχαῖα ἀπὸ κάποιον ἀγρότη ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι καὶ παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο Ὀλυμπίας¹.

Τὸ δαχτυλίδι Μ. 842, (Πί ν. 98 α-γ· Σχ. 1), ποῦ τοῦ λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ γωνιώδη κρίκο, ἔχει ἐλλειψοειδῆ ἢ φυλλόσχημη, θὰ λέγαμε, σφενδόνη, μὲ ἐλάχιστη διάμ. 0.012 καὶ μέγιστη διάμ. 0.02 μ. Πάνω στὴ σφενδόνη εἶναι σκαλισμένη μιὰ παράσταση θλιμμένης γυναικείας μορφῆς, καθισμένης σὲ ὠσειδῆς ἀντικείμενο, ποῦ τὸ σχῆμα του θυμίζει ἀγγεῖο. Τὸ πρόσωπο σὲ κατατομῇ εἶναι σκυθρωπὸ μὲ τὸ βλέμμα ἔντονα προσηλωμένο στὸ ἔδαφος· ἡ κεφαλὴ σκυμμένη. Πλούσια τὰ μαλλιά καὶ μὲ ἀπλὸ χτένισμα εἶναι ριγμένα πρὸς τὰ πίσω καὶ δεμένα σχεδὸν στὴ μέση τοῦ μάρκρου των. Ἄκουμποῦν ἐλαφρὰ στὸν αὐχένα καὶ στὴν ὠμοπλάτη. Τὸ χτένισμά τους θυμίζει πολὺ τὸ σημερινὸ χτένισμα τῶν κοριτσιῶν, ποῦ λέγεται ἀλογοουρά. Τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγισμένο ἀπὸ τὸν ἀγκώνα, στηρίζει μὲ τὶς ἄκρες τῶν δαχτύλων τὸ μέτωπο· τὸ δεξιὸ εἶναι πάλι λυγισμένο, ἀλλὰ κάθετα στὸν κατακόρυφο ἄξονα τῆς μορφῆς καὶ ἀκουμπᾷ πάνω στοὺς μηρούς. Τὰ πόδια εἶναι σταυρωτά. Τὰ πέλματα πατοῦν ἀνάλαφρα μὲ τὶς ἄκρες τῶν δαχτύλων καὶ ἡ φτέρνα τοῦ ἀριστεροῦ φαίνεται νὰ ἀγγίζει ἐλαφρὰ τὸ ἀγγειόσχημο κάθισμα. Ἡ γυναικεῖα μορφή φορεῖ μακρὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποῦ στὸ δεξιὸ γοφὸ καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης εἶναι ἀναδιπλωμένο καὶ φαίνεται νὰ κατευθύνεται πρὸς τὸν ἀριστερό, μὴ ὄρατὸ στὸ θεατῆ, ὦμο. Οἱ πλούσιες πτυχώσεις τῆς ἐνδυμασίας δηλώνονται μὲ λεπτὲς ἐγχαράξεις. Ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ἡ μορφή κάθετα σὲ ὠσειδῆς ἀντικείμενο ποῦ μοιάζει μὲ ἀγγεῖο. Ἄν καὶ τὸ ἀντικείμενο δὲν ἔχει λαβές, τὸ περίγραμμά του ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ περιγράμματα γνωστῶν ἀγγείων, ὅπως λεβητιῶν, πίθων ἢ καὶ ὑδρίας ἀκόμη μὲ χαμηλὸ λαιμό. Ταυτίζουμε τὸ ἀντικείμενο μὲ ἀγγεῖο, τοῦ ὁποῖου τὴ χρῆση θὰ ἐρμηνεύσουμε παρακάτω. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο - κάθισμα τῆς μορφῆς, εἶναι χαραγμένες δυὸ ἄνισες αὐλακωτὲς γραμμές, ἡ μία πάνω ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ μικρὴ, ποῦ ἐφάπτεται στὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου, θὰ πρέπει νὰ δηλώνει ἢ τὴ βάση του, ἢ μικρὸ βάθρο, βαλμένο γιὰ τὴν ἰσορρόπησή του. Ἡ μεγάλη αὐλακωτὴ γραμμὴ, γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις δαχτυλιδιῶν, δηλώνει τὸ ἔδαφος.

II. Χρονολόγηση

Ἄν πάρουμε γιὰ βάση τὸ μοτίβο τῆς παράστασης καὶ τὸν τύπο τοῦ δαχτυλιδιοῦ, σὲ σύγκριση μὲ ἄλλα χρονολογημένα δαχτυλίδια, τὸ δικό μας πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Εἰδικότερα, ἡ παράσταση ἀνήκει στὸν κύκλο τῶν παραστάσεων τοῦ λεγόμενου «μοτίβου τῆς Πηνελόπης»², ποῦ τοποθετεῖται στὰ

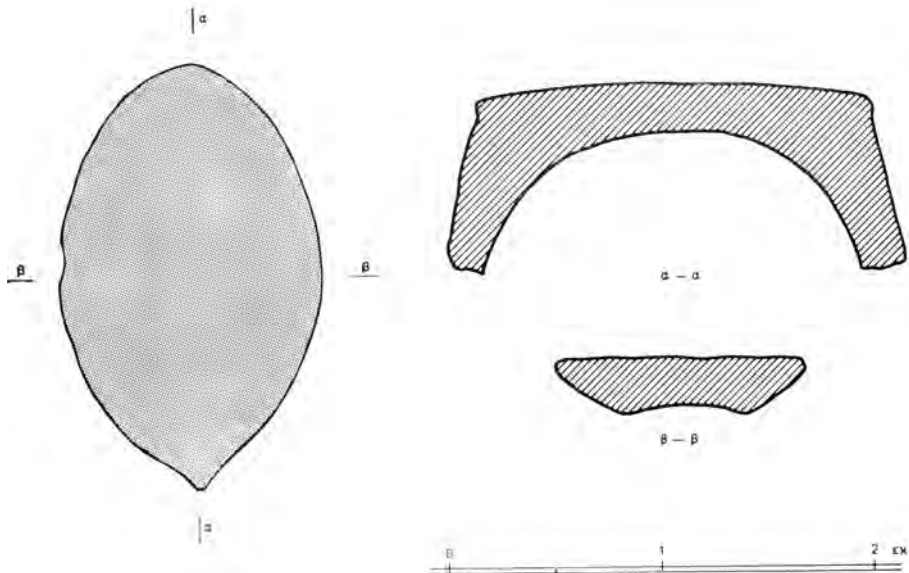
1. Τῆ δ. Στυλ. Παρλαμᾶ θερμὰ εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης τοῦ δαχτυλιδιοῦ. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καλλιτέχνη κ. Κ. Ἡλιάκη γιὰ τὴ σχεδίαση τῆς παράστασης.

2. P. Jacobsthal, Die melischen Reliefs, 1931, σ. 191-192, εἰκ. 66.

χρόνια τῆς Πεντηκονταετίας. Τὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ σχήματος ἀνήκει στὸν τύπο C τῆς Richter³, ἢ καλύτερα στὸν τύπο III τοῦ Boardman⁴, πὸν τὸν διακρίνει ὁ γωνιώδης κρίκος καὶ ἡ ἐλλειψοειδῆς σφενδόνη. Ἐπὶ τὸ σύνολο τῶν δαχτυλιδίων τοῦ τύπου III, αὐτὸ πὸν ἔχει τὸν ἀριθμὸ 687 (425-400 π.Χ.) παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα μὲ τὸ δικό μας.

III. Προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς παράστασης

Ἡ ὅλη στάση τῆς μορφῆς τόσο στὸ σύνολό της, ὅσο καὶ στὶς λεπτομέρειες, ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τρόπους ἔκφρασης βαθιᾶς λύπης ἢ πένθους τῶν ἀρχαίων.

Σχ. 1. Κάτοψη καὶ τομές τῆς σφενδόνης τοῦ δαχτυλιδιοῦ M 842.

Τὰ βασικὰ γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ τρόπου, πὸν στὴν τέχνη ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ πὸν τὸν βλέπουμε συνήθως στὶς καθισμένες γυναικεῖες μορφές καὶ σπάνια στὶς ἀνδρικές, εἶναι τὸ ἐλαφρὸ ἢ βαθὺ σκύψιμο τῆς κεφαλῆς, πὸν ἄλλοτε στηρίζεται καὶ ἄλλοτε μόνις ἀκουμπᾶ στὸ πρὸς τὰ πάνω λυγισμένο χέρι, ἢ ἤρεμη βαθιὰ κάμψη τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὴ μέση καὶ πρὸς τὰ ἐμπρός, ἢ παράλληλη ἢ σταυρωτὴ θέση τῶν ποδιῶν καὶ φυσικὰ τὸ θλιμμένο καὶ σκυθρωπὸ πρόσωπο.

Ἡ παρατηρούμενη σὲ διάφορες παραστάσεις ποικιλία, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τόσο τῆς σκυμμένης κεφαλῆς, ὅσο καὶ τοῦ χεριοῦ πὸν τὴ στηρίζει, δείχνει πὸς ἡ ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ τρόπου λύπης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καλλιτέχνες ἐξαρτᾶται ἄμεσα καὶ ἀπὸ τὸ βαθμὸ λύπης τῆς μορφῆς πὸν παρουσιάζουν. Ἔτσι, ἔκφραση λύπης βρίσκουμε σὲ παραστάσεις θλιμμένων μορφῶν, πὸν ἔχουν τὴν κεφαλὴ μὲ τὸ πηγούνι ἀκουμπισμένο

3. G. M. A. Richter, *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans*, 1968, σ. 75, 85, ἀριθ. 273.

4. John Boardman, *Greek Gems and Finger-Rings*, 1970, σ. 213 - 214, ἀριθ. 687.

στην κλειστή ή ανοιχτή παλάμη του λυγισμένου χεριού⁵. Κάπως μεγαλύτερη λύπη εκφράζουν παραστάσεις, όπου οι θλιμμένες μορφές έχουν την ανοιχτή παλάμη στο μάγουλο. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν, ή παράσταση μιᾶς ἐπαρχιακῆς στήλης ἀπὸ τῆ Σινώπη⁶, ὁ Πυλάδης σ' ἓνα μηλιακὸ ἀνάγλυφο⁷ καὶ ἡ θλιμμένη μορφή ἑνὸς κομματιοῦ ταφικῆς στήλης ἀπὸ τὸ Κυνόσαργες⁸. Ἐντονότερη ὅμως ἔκφραση λύπης παρατηρεῖται σὲ παραστάσεις, ὅπου οἱ καθιστὲς μορφὲς παρουσιάζονται περισσότερο συσπειρωμένες καὶ ὅπου ἡ παλάμη τοῦ χεριοῦ, πὺ στήριζει τὴ σκυμμένη κεφαλὴ, ἀναγκαστικὰ ἔχει μετατοπιστεῖ ἀπὸ τὸ πηγούνι, ἢ τὸ μάγουλο, στὸ μέτωπο. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς εἶναι ἡ παράσταση τοῦ θλιμμένου νέου μιᾶς ταφικῆς στήλης ἀπὸ τὸ Γεράκι τῆς Λακωνίας⁹. Χωρὶς ἀμφιβολία, σ' αὐτὴ τὴν τελευταία παραλλαγὴ ἀνήκει καὶ ἡ ἔκφραση λύπης τῆς γυναικείας μορφῆς τοῦ δαχτυλιδιοῦ, πὺ μελετοῦμε.

Ἐκφραση, λοιπόν, ἔντονης λύπης ἢ πένθους ἀποτελεῖ ἡ παράσταση τοῦ δαχτυλιδιοῦ μας. Δυστυχῶς, ὁ ἄγνωστος καλλιτέχνης δὲν μᾶς ἄφησε τὸ ὄνομα τῆς μορφῆς, πὺ παριστάνει. Παρόλο ὅμως πὺ, τόσο ἡ ἔλλειψη αὐτῆ, ὅσο καὶ ἡ ἔλλειψη, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, παρόμοιων παραστάσεων, δυσκολεύουν τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς, θὰ μπορούσε κανεὶς, παίρνοντας ὡς βάση τὸ βαρὺ πένθος τῆς, νὰ ἀναζητήσει τὴν ἀναγνώριση σὲ ἀντίστοιχη θλιμμένη ἡρώιδα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, πλούσιας σὲ σκηνὲς πένθους, καθὼς καὶ στὶς σωζόμενες καὶ συγγενικὲς μ' αὐτὲς τὶς σκηνὲς παραστάσεις τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Στὶς Χοηφόρους τοῦ Αἰσχύλου, ἀνάλογη σκηνὴ μὲ τὸ θέμα τῆς δικῆς μας παραστάσεως εἶναι ἐκείνη, ὅπου ἡ Ἥλέκτρα, παραμελημένη καὶ ταπεινωμένη, «κἀγὼ μὲν ἀντίδουλος»¹⁰, θρηνεῖ τὸν ἀδικοσκοτωμένο πατέρα τῆς Ἀγαμέμνονα. «Καὶ γὰρ Ἥλέκτραν δοκῶ στείχειν ἀδελφὴν τὴν ἐμὴν πένθει λυγρῶ πρέπουσαν»¹¹. Ἀπὸ τὶς παραστάσεις, πὺ θὰ ἀκολουθήσουν βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὺς ἡ σκηνὴ αὐτὴ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ἀποτέλεσε βασικὸ θέμα διακόσμησης ἀγγείων, πὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Νότια Ἰταλία¹².

Ἔτσι, σὲ παράσταση ὑδρίας ἀπὸ τὴ Λουκανία (Πί ν. 99 α-β), πὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Νεάπολης¹³, βλέπουμε τὴν Ἥλέκτρα νὰ κάθεται θλιμμένη στὰ σκαλοπάτια τοῦ τάφου τοῦ πατέρα τῆς. Ἡ μικρὴ κάμψη τοῦ κορμοῦ, ἡ στήριξη τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ ἓνα χέρι, ἡ τοποθέτηση τοῦ ἄλλου πάνω στοὺς μηρούς, ἡ χιαστὶ θέση τῶν ποδιῶν καὶ ἡ θλιμμένη ὄψη, ἀποτελοῦν γνωρίσματα πὺ θυμίζουν πολὺ τὴ μορφή τῆς παραστάσεως τοῦ δαχτυλιδιοῦ μας. Τὴν ἴδια παράσταση τῆς Ἥλέκτρας μὲ ἐλάχιστες διαφορὲς, συναντοῦμε καὶ σὲ μιὰ ἄλλη ὑδρία ἀπὸ τὴ Λουκανία, πὺ βρίσκεται στὸ Μου-

5. G. Neumann, *Gesten und Gebärden*, 1965, σ. 136-140, εἰκ. 69, 70, 71.

6. E. Akurgal, *BWPr.*, 1955, σ. 13, εἰκ. 5.

7. P. Jacobsthal, *δ.π.*, σ. 80, ἀριθ. 104, πίν. 61.

8. C. E. Edgar, *JHS* 17 (1897), σ. 175.

9. K. Friis Johansen, *The Attic Grave-Reliefs*, 1951, σ. 88, εἰκ. 40.

10. Αἰσχύλ., Χοηφ., στίχ. 135.

11. Αἰσχύλ., Χοηφ., στίχ. 16-18.

12. L. Séchan, *Études sur la Tragédie Grecque*, 1926, σ. 88.

13. A. D. Trendall, *The Red-figured Vases of Lucania, Campania and Sicily*, 1967, σ. 120, ἀριθ. 600, πίν. 60.3. L. Séchan, *δ.π.*, σ. 88, εἰκ. 27.

σεῖο τοῦ Μονάχου (Πί ν. 100 α), ὅπως καί στήν Κ 544 πελίκη τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου (Πί ν. 100 β)¹⁴. Ἄλλά καί ἡ παράσταση τῆς Ἡλέκτρας (Πί ν. 101 β) στό πρωιμότερο μηλιακό ἀνάγλυφο¹⁵, παρ' ὅλη τή διαφορὰ ἐποχῆς καί τεχνοτροπίας, δέ διαφέρει πολὺ ἀπὸ τῆ θλιμμένη μορφή τῆς δικῆς μας παράστασης.

Μέ τις παραστάσεις, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, λύνεται κάπως τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῆς μορφῆς, ποὺ ταιριάζει πολὺ μὲ Ἡλέκτρα. Λέμε κάπως, γιατί ἡ δική μας μορφή κάθεταί πάνω σὲ ἀγγεῖο, πράγμα, ποὺ οὔτε στίς σχετικὲς σκηνὲς τῶν Χοηφόρων τοῦ Αἰσχύλου ἀναφέρεται, οὔτε στίς παραστάσεις, ποὺ εἶδαμε παρατηρεῖται¹⁶.

Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη τοῦ δαχτυλιδιοῦ μιᾶς θλιμμένης γυναικείας μορφῆς κι ἐνὸς ἀγγείου γιὰ κάθισμά της, σημαίνει, πὼς μεταξὺ μορφῆς καί ἀγγείου ὑπάρχει στενὴ σχέση καί πὼς τὸ ἀγγεῖο παίζει τὸ βασικότερο ρόλο στὴ λύπη της. Ἄν ἀναζητήσουμε μιὰ τέτοια σχέση θλιμμένης γυναικείας μορφῆς καί ἀγγείου, θὰ τὴ βροῦμε στήν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου ἡ ὁμώνυμη ἥρωίδα, ἐνῶ θρηνεῖ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα της πληροφορεῖται καί τὸ χαμὸ τοῦ ἀδελφοῦ της Ὅρέστη, ποὺ φυγαδεύθηκε σὲ νηπιακὴ ἡλικία ἀπὸ τὸν Αἰγισθο. Τὴ θλιβερὴ αὐτὴ εἶδηση, ποὺ τὴν ἔκαμε νὰ ἐξαντλήσει ὅλα τὰ περιθώρια τῆς ἀνθρώπινης ὀδύνης, ἔμαθε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀδελφὸ της καί τὸ φίλο του Πυλάδη, ποὺ προσποιήθηκαν, πὼς εἶναι ἄγνωστοι ταξιδιώτες ἀπὸ τὴ Φωκίδα καί γιὰ νὰ γίνει πιστευτὴ ἢ κακὴ εἶδηση, ἔδειξαν στήν Ἡλέκτρα τὸ ἀγγεῖο μὲ τὴν τέφρα τοῦ Ὅρέστη, ποὺ ἔφερναν μαζί τους, «καί νιν πυρᾶ κέαντες εὐθὺς ἐν βραχεὶ χαλκῷ μέγιστον σῶμα δειλαίας σποδοῦ φέρουσιν ἄνδρες Φωκῆων τεταγμένοι, ὅπως πατρώας τύμβον ἐκλάχη χθονός»¹⁷, «φέροντες αὐτοῦ σμικρὰ λείψαν' ἐν βραχεὶ τεύχει θανόντος, ὡς ὄρᾳς, κομίζομεν»¹⁸. Στὴ συνέχεια, ἡ Ἡλέκτρα ζητεῖ καί παίρνει ἀπὸ τοὺς ἄγνωστους τὸ ἀγγεῖο¹⁹ μὲ τὴν τέφρα τοῦ ἀδελφοῦ της καί τὸ κρατεῖ σφιχτὰ στήν ἀγκαλιά της, ἐκφράζοντας καί νιώθοντας ἔτσι καλύτερα τὸν πόνο της γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ Ὅρέστη: «ὦ ξεῖνε, δός νυν, πρὸς θεῶν, εἴπερ τόδε κέκευθεν αὐτὸν τεύχος, εἰς χεῖρας λαβεῖν, ὅπως ἐμαυτὴν καί γένος τὸ πᾶν ὁμοῦ ξὺν τῆδε κλαύσω ἀποδύρωμαι σποδῶ»²⁰.

Ἄς δοῦμε ὅμως, πὼς παρουσιάζεται καί στήν τέχνη ἢ παραπάνω σχέση Ἡλέκτρας καί τεφροδόχου ἀγγείου-κάλπης τοῦ Ὅρέστη.

Στὴν Κ 428 ὑδρία (Πί ν. 101 α) τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου²¹ βρίσκουμε τὴν Ἡλέκτρα νὰ κάθεται πάνω στὸν τάφο τοῦ πατέρα της καί νὰ κρατεῖ στήν ἀγκαλιά της ἓνα ἀγγεῖο, ποὺ μᾶλλον πρέπει νὰ εἶναι ἢ τεφροδόχος κάλπη τοῦ Ὅρέστη. Γέρνει καί ἐδῶ τὸ κεφάλι της ἐλαφρὰ καί τὸ στηρίζει μὲ τὸ δεξί της χέρι.

14. Studies Presented to David M. Robinson, II, 1953, σ. 116, πίν. 38 (β) καί 40 (γ).

15. P. Jacobsthal, ὁ.π., σ. 11, ἀριθ. 1, πίν. 1.

16. Αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς δὲν ὑπάρχουν παραστάσεις καθιστῶν μορφῶν πάνω σὲ πλαγιασμένα ἢ ὄρθια ἀγγεῖα. Τὸ θέμα ὅμως τῶν παραστάσεων αὐτῶν εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ θέμα τῆς δικῆς μας παράστασης. Βλ. CVA Polen I/3, III id., πίν. 33 52, E. Diehl, Die Hydria, 1964, πίν. 51, 5, 6, 7, K. Schefold, Untersuchungen zu den Kertscher Vasen, 1934, εἰκ. 30, ἀριθ. 140, πίν. 9, ἀριθ. 163.

17. Σοφοκλ., Ἡλέκτρα, στίχ. 757-760.

18. Σοφοκλ., Ἡλέκτρα, στίχ. 1113-1114.

19. Ὁ Σοφοκλῆς δίνει διάφορες ὀνομασίες τοῦ τεφροδόχου ἀγγείου: (α) «ἐν βραχεὶ χαλκῷ» Ἡλέκτρ. στίχ. 757-758, (β) «ἐν βραχεὶ τεύχει» Ἡλέκτρ. στίχ. 1113-1114, (γ) «τόδ' ἄγγο» Ἡλέκτρ. στίχ. 1118, (δ) «σμικρῷ κύτει» Ἡλέκτρ., στίχ. 1142.

20. Σοφοκλ., Ἡλέκτρ. στίχ. 1119-1122.

21. A. D. Trendall, ὁ.π., σ. 404, ἀριθ. 298, πίν. 158.2.

Τὴν ἴδια ἔκφραση λύπης βλέπουμε στὴν Ἡλέκτρα τοῦ κρατήρα ἀριθ. 1761 τοῦ Μουσείου τῆς Νεάπολης²² (Πί ν. 102 α). Ἐδῶ ἡ Ἡλέκτρα, ποὺ παλαιότερα ταυτίστηκε μὲ τὴν Τυρώ²³, κρατεῖ πάλι στὴν ἀγκαλιά της ἕνα μεγάλο καὶ χωρὶς λαβὲς ἀγγεῖο, ποὺ στὰ γενικά του χαρακτηριστικά μοιάζει πολὺ μὲ τὸ ἀγγεῖο - κάθισμα τῆς δικῆς μας μορφῆς.

Σὲ μιὰ παράσταση ἑνὸς χαμένου ἀγγείου (Πί ν. 102 β) τῆς συλλογῆς Coghill ἀπὸ τὸ Ἀνζι²⁴, βρίσκουμε τὴν Ἡλέκτρα θλιμμένη πάλι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ πλάι της μιὰ μεγάλη ὕδρια, μᾶλλον τεφροδόχο.

Στὸν ἀμφορέα τοῦ Βερολίνου ἀριθ. F 3025 καὶ στὴν ὕδρια τῆς συλλογῆς Hore ἀριθ. 265 ἡ Ἡλέκτρα κρατεῖ στὰ χέρια της ἀγγεῖο²⁵. Σχεδὸν ἡ ἴδια παράσταση εἰκονίζεται καὶ σὲ μιὰ ὕδρια ἀπὸ τὴν Ποσειδωνία²⁶. Παράσταση τῆς παράδοσης ἀπὸ τὸν Ὀρέστη στὴν Ἡλέκτρα τῆς ὑποτιθέμενης τέφρας του, συναντοῦμε στὸν κρατήρα ἀριθ. 689 τοῦ Μουσείου τῆς Βιέννης²⁷.

Τέλος, πάνω σὲ μιὰ λαβὴ καθρέφτη (Πί ν. 103), ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Reggio, ἡ Ἡλέκτρα, ποὺ καὶ ἐδῶ παλαιότερα ταυτίστηκε μὲ τὴν Τυρώ²⁸, σφίγγει στὴν ἀγκαλιά της μιὰ μεγάλη ὕδρια²⁹.

Ἄπ' αὐτὲς τὶς λίγες, ἀλλὰ χαρακτηριστικὲς, παραστάσεις βλέπει κανεὶς, πὼς ἡ μνημονεύομενη ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ σχέση Ἡλέκτρας καὶ τεφροδόχου κάλπης τοῦ Ὀρέστη, βρῆκε πλήρη ἀνταπόκριση καὶ στὴν τέχνη. Αὐτὴ, νομίζω, τὴ σχέση παρουσιάζει καὶ ὁ καλλιτέχνης τοῦ δαχτυλιδιοῦ, παραλλαγμένη ὅμως. Κι' αὐτό, γιατί, ἐνῶ στὶς παραστάσεις ποὺ εἶδαμε, καὶ ποὺ σχεδὸν συμφωνοῦν μὲ τὴ σχετικὴ σκηνὴ τοῦ Σοφοκλῆ, ἡ Ἡλέκτρα ἄλλοτε κρατεῖ καὶ ἄλλοτε ἔχει πλάι της τὴν τεφροδόχο κάλπη τοῦ ἀδελφοῦ της, στὴ δική μας παράσταση κάθεται πάνω σ' αὐτήν.

Ἐπειδὴ δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς παράστασης βασίστηκε ὁ καλλιτέχνης στὴ σχετικὴ σκηνὴ τοῦ Σοφοκλῆ, γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ τοῦ καταλογίσουμε εὐθύνες. Ἐξάλλου, ἡ διασκευασμένη ἀπόδοση σκηνῶν, παρμένων εἴτε ἀπὸ μύθους, εἴτε ἀπὸ θεατρικὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων, δὲν ἀποτελεῖ σπάνιο φαινόμενο σὲ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Στὴ δική μας παράσταση φαίνεται, πὼς τὸν καλλιτέχνη ἀπασχόλησε περισσότερο ὁ θρῆνος τῆς Ἡλέκτρας γιὰ τὸν ἀδελφὸ της καὶ ὄχι οἱ λεπτομέρειες τοῦ ὄλου ἐπεισοδίου. Ἔτσι, ἀφαιρώντας ὅλα τὰ δευτερεύοντα καὶ περιττὰ γι' αὐτὸν στοιχεῖα, καὶ παρουσιάζοντας μόνον τὴ θρηνητικὴ μορφή, τὴν Ἡλέκτρα, καὶ τὴν αἰτία τοῦ θρήνου της, τὴν τεφροδόχο κάλπη τοῦ ἀδελφοῦ της, κερδίζει χῶρο στὴ μικρὴ σφενδόνη καὶ ἀποδίδει μὲ περισσότερες λεπτομέρειες τὴ μορφή. Παράλληλα, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει

22. Ὁ.π., σ. 127, ἀριθ. 927, πίν. 73.1.

23. (α) L. Séchan, ὁ.π., σ. 225, εἰκ. 69, (β) Millingen, 16.

24. Studies Presented to David M. Robinson, II, 1953, σ. 116, ἀριθ. 5, εἰκ. 1.

25. A. D. Trendall, Paestan Pottery: 1936, σ. 77-78, πίν. XXVIII (b - c).

26. AJA 60 (1956), σ. 391, πίν. 128, εἰκ. 1.

27. L. Séchan, ὁ.π., σ. 142, εἰκ. 44, A. D. Trendall - T. B. L. Webster, Illustrations of Greek Drama, 1971, σ. 66, εἰκ. III 2,5.

28. Nicolò Catanuto, Il Museo Nazionale di Reggio, 1939, πίν. XXII.62, σ. 48.

29. E. Langlotz - M. Hirmer, Die Kunst der Westgriechen, 1963, σ. 86, πίν. 126, W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen, 1969, σ. 356, εἰκ. 395.

μιὰ ἄρμονία στὴν ὅλη σύνθεση, χρησιμοποιεῖ γιὰ κάθισμα τῆς Ἡλέκτρας τὴν κάλπη τοῦ Ὀρέστη.

Ἐπίσης ὁμοίως καὶ μιὰ ἄλλη δυνατότητα ἐρμηνείας. Τὸ ἀγγεῖο τῆς παράστασής μας ἴσως νὰ μὴν εἶναι τεφροδόχο, ἀλλὰ ὑδροφόρο. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, θὰ μπορούσε νὰ συσχετιστεῖ μετὰ τὴν ὑδροφόρο Ἡλέκτρα³⁰, πού μνημονεύει ὁ Εὐριπίδης στὸ ὁμώνυμο ἔργο του. Συγκεκριμένα, ὁ τραγικός ποιητὴς παρουσιάζει τὴν Ἡλέκτρα παντρεμένη, χωρὶς αὐτὴ νὰ τὸ θέλει, μ' ἓνα φτωχό, ἀλλ' ἀπὸ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια ἀγρότη τοῦ Ἄργους, πού τὸ σπῖτι του εἶναι κάπου κοντὰ στὸν ποταμὸ Ἰναχο³¹. Ἐκεῖ, διωγμένη ἀπὸ τὸ πατρικὸ ἀνάκτορο καὶ χωρὶς θερααινίδες, μιὰ αὐγὴ βγαίνει ἀπὸ τὸ φτωχικὸ τῆς σπῖτι μετὰ μιὰ ὑδρία στὸ κεφάλι καὶ πηγαίνει στὸν ποταμὸ Ἰναχο νὰ πάρει νερό «ἐν ἧ τὸδ' ἄγγος τῷδ' ἐφεδρεῖον κάρα φέρουσα πηγὰς ποταμίας μετέρχομαι»³². Δὲ χάνει τὴν εὐκαιρία ἀκόμη καὶ ἐκεῖ, νὰ θρηνηθεῖ τὸ σκοτωμένο μετὰ δόλο πατέρα τῆς: «θὲς τόδε τεύχος ἐμᾶς ἀπὸ κρατὸς ἐλοῦσ', ἵνα πατρὶ γόους νυχίους ἐπορθρεύσω»³³. Κατὰ τὸν Εὐριπίδη ἔχουμε ἓνα θρῆνο τῆς Ἡλέκτρας γιὰ τὸν πατέρα τῆς μακριὰ ἀπὸ τὸν τάφο του. Αὐτὸ βέβαια εἶναι ἓνα στοιχεῖο, πού θὰ μπορούσε, ἀφοῦ στὴν παράστασή μας δὲν ἔχουμε τάφο, νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄποψή μου αὐτή. Ἐπειδὴ ὁμοίως, δὲ βρήκα σχετικὲς παραστάσεις ὑδροφόρου Ἡλέκτρας, θεωρῶ κάπως ἀπιθανὴ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία.

Ἐτσι, τίς περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει ἡ Ἡλέκτρα πού θρηνεῖ τὸν Ὀρέστη. Ἐξάλλου, ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν παραστάσεων τοῦ κύκλου τῆς Ἡλέκτρας, πού εἶδαμε παραπάνω, βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς ὁ θρῆνος τῆς Ἡλέκτρας γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ Ὀρέστη εἶχε μεγαλύτερη διάδοση καὶ ἦταν τὸ πιὸ ἀγαπητὸ θέμα διακόσμησης ἀγγείων ἢ ἄλλων ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης³⁴.

IV. Ὁ καλλιτέχνης

Ἄγνωστος παραμένει σὲ μᾶς καὶ ὁ καλλιτέχνης τοῦ δαχτυλιδιοῦ. Ὅπωςδήποτε ὁμοίως πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ ἐπαρχιακὸ ἠλιακὸ ἐργαστήριο, πού δέχεται ἐπιδράσεις ἀπὸ μεγαλύτερα καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς του. Ἡ πλούσια πτύχωση καὶ ἡ διαφάνεια τοῦ ἐνδύματος, ἡ πολυμερὴς κάμψη τῶν μελῶν τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ ἀνάλαφρο πάτημα τῶν πελμάτων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς λεπτομερειακὲς ἀτέλειές τους, δείχνουν καθαρά, πὼς ὁ καλλιτέχνης μιμήθηκε ἔργα μεγάλων καλλιτεχνῶν τοῦ πλούσιου ρυθμοῦ, ὅπως ἐκεῖνα τῆς καθημένης Ἀθηνᾶς τοῦ θωρακείου τῆς Νίκης³⁵ καὶ

30. E. Diehl, *Die Hydria*, 1964, σ. 142.

31. Τὸ σημερινὸ ποτάμι Πάνιτσα.

32. Εὐριπ., Ἡλέκτρ., στίχ. 55-56.

33. Εὐριπ., Ἡλέκτρ., στίχ. 140-142.

34. Σύμφωνα μετὰ μιὰ παράσταση τοῦ ἀμφορέα ἀριθ. 3225 τοῦ Μουσείου τῆς Νεάπολης, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ταυτίσει τὴν παράσταση τοῦ δαχτυλιδιοῦ μας, μετὰ τὴν καθισμένη πάνω σὲ πλαγιασμένη ὑδρία Κασσιώπη, τῆ μητέρα τῆς Ἀνδρομέδας. Δὲ νομίζω ὁμοίως ἓνα δευτερεύον πρόσωπο, ὅπως ἡ Κασσιώπη, τῆς ἀποσπασματικὰ σωζόμενης τραγωδίας «Ἀνδρομέδα» τοῦ Σοφοκλῆ ἢ τοῦ Εὐριπίδη, νὰ ἀποτελέσει βασικὸ θέμα παράστασης δαχτυλιδιοῦ. Γιὰ τὴν παράσταση τῆς Κασσιώπης βλ. L. Séchan, ὁ.π., σ. 261, πίν. VI. A. D. Trendall - T. B. L. Webster, *Illustrations of Greek Drama*, σ. 79, εἰκ. III, 3, 11. Γιὰ τὰ ἀποσπάσματα βλ. Augustus Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, 1889.

35. R. Carpenter, *Sculpture of the Nike Temple*, 1929, σ. 47, πίν. XIX.

τῶν παραστάσεων τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τῶν χρόνων 430-400 π.Χ.³⁶. Ἔτσι, ἂν ὑπολογίσουμε καὶ αὐτὴ τὴ μίμηση, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τοποθετήσουμε χρονολογικὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δαχτυλιδιοῦ στὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Παρόλο ὅμως, ποὺ τὸν καλλιτέχνη μας τὸν διακρίνει κάποια ἀδεξιότητα, πέτυχε ἀπόλυτα νὰ προβάλει τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ θέματος, ποὺ εἶχε νὰ ἐπεξεργαστεῖ, προσφέροντάς μας ἔτσι ἓνα μικροτεχνικὸ ἔργο, ποὺ ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα ἀπὸ πλευρᾶς σύνθεσης.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

36. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs, 1965.

MINOAN SOURCES FOR STEATITE AND OTHER STONES USED FOR VASES AND ARTIFACTS :

A PRELIMINARY REPORT

(P l a n 1)

Although the archaeological literature abounds with references to Minoan quarries and stone sources no specific locations have been designated and precisely described in print. Warren's (1969) general data permitted 18 areas on Crete to be targeted, but the absence of specific information required that a field survey be initiated. Field work conducted by the author from December 1975 through January of 1976 was intended to determine the extent of «soft stone» deposits (steatite, serpentinite, chlorite) on Crete to provide a basis for locating Minoan quarries of stone sources. Studies of geological maps (Renz et al. 1954) and preliminary field work demonstrated that outcroppings of chlorite and serpentinite throughout Greece are considerably more extensive than generally believed, and vastly more common than suggested by the archaeological literature. Renz and his associates designated numerous zones as including «basic intrusives» (peridotite, serpentinite, gabbro, diabase), and distinguished their origins as being either pre-tertiary or tertiary. On the other hand, deposits of ores such as tin and copper appear far more *rare* than indicated in the archaeological literature (e.g. Faure 1966), and would require very detailed directions to permit even the most experienced field geologist to locate them.

In order to initiate a search for the origins of stones used by the Minoans for stone vessels and artifacts, a study of the geology of Crete was undertaken. Since only the area of Hierapetra (Papastamatiou 1955: No. 22) is covered by a map at 1 : 50,000, much of this work had to be conducted from information gleaned from the literature. The remaining geological sheets for central Crete are now being produced by the Greek Geological Service and their availability will be a great value to archaeologists as well as geologists.

In addition to the extensive outcroppings of soft stones located by the author, even greater numbers of deposits were indicated by Michael G. Diallynás (pers. com.) as lying just below various limestone beds all over the island. Such strata occur from near sea level in the area around Heraklion to high into the Dikti Mountains and are often revealed by modern building activities as well as by stream erosion. True steatite is generally uncommon, particularly in quantities sufficient to permit recovery for use as artifacts. Actual field work was enormously benefitted through the use of good maps of Crete (Ethniki Statistiki Ipiesia 1963). Of the 28 maps sheets which will cover Crete at a scale of 1 : 50,000 very few are now available. The Hierapetra Quadrangle (Papastamatiou 1955 : 10,22) was the only available sheet which was of use in 1975.

The sources for soft stone on Crete noted in the literature are listed as 1 through 18 below with much of this basic data coming from Warren (1969 : 137-143). Subsequent

listings, numbers 19-25, are those which have been located via the research and field work of the author (Becker Ms C). This work also provided specific elaborations on the first 18 sources. After each area noted is an indication of the stone types available, as follows:

- (A) Chlorite or chlorite schist.
- (B) Serpentinite.
- (C) Steatite.

In cases where such designations are inadequate to describe the complex geological situation a more specific description is provided.

1. Goniae (Goniai) region (A, B)

This village of Goniae lies inside the nome (nomos) of Heraklion, near the border with the nome of Rethymnis. This is 26 km. west of Knossos. The most simple route is to drive west from Heraklion to Tyllissos (14 km.) on the ancient route to distant Perama. About 9 km. west of Goniae is Anoyeia, and then Axos (see Pashley I : chpt. 8). This entire

Plan 1

area is characterized by serpentinites and chlorites. To the north of Goniae lie Phodele (Phodeli, No. 17) and Marathos. This is not the village of Goniae mentioned by Pendlebury (1965 : 11, 13), which is situated west of Lassithi.

The village of Goniae, which is considerably changed since Pashley (1970, I : 159) spent a miserable night there, sits on a hill of serpentinite. Warren (1969 : 129) notes «chlorite and chlorite limestones are found in the foothills of the Ida massif around the village of Goniae», but did not note the prolific and varied serpentinites of the area. The most varied serpentinites, ranging in color from light green through olive, red, brown, and almost black, including thin veins of asbestos and other minerals, were found here. A small gully near a road outcrop, indicated by M. G. Diallinás, was found to contain

a profusion of roughly polished serpentinite boulders which appear very suitable for working into stone vases.

Renz (et al. 1954) notes an outcrop of «steatite» in a flysch zone, surrounded by Cretaceous limestones. These ancient limestones abound in the area, but extensive serpentinites are also found from here to the sea to the north and northeast (Becker Ms. C). How extensively they range to the southwest is not yet known.

2. Kamáres - Zaros (A), Moní Aghios Antonios Vronmiou

Warren (1969 : 129) merely notes that Zaros is a large village east of Kamáres. The actual distance by road is about 11 km., and at least two major outcrops of chlorite can be found on this road, with numerous smaller deposits. Zaros lies astride the crossroad 10 km. west of Panassós. The outcrop under discussion is west of Zaros, just west of a small village (?) noted as Moní Aghios Antonios Vronmiou on the Ethniki Statistiki Ipiresia (1963) map. Walking this in 1975, I did not notice this «village», but located the major outcrop of chlorite schist 2 to 3 km. east of Vorizia (No. 14).

Pendlebury (1965 : 12, 13, 35, 103, 111, 126, 137, 148) indicates that the area including the Kamáres (Kamárais) cave to the northwest, contains Neolithic remains, MM I material, the type ware for MM I Palace Style pottery, and Kamáres cave ware of the MM IIa period, and some terminal MM III material from Kamáres cave.

From here I walked west to Vorizia (No. 14) and then continued west past what appears to be the gorge within which, to the north, lies the Kamáres cave. Due to time limitations I continued west into Kamáres, took the south fork in the road, and on to area No. 15 (see below).

3. Miamou - Krótos (ABC)

Miamou, two hours by mule (Taramelli 1897) south of the ruins of Gortyna (west of modern Aghioi Deka), was reached by Pendlebury (1965 : 8, Map 2) from Vasilike to the NE. (Vasilike Anoyeia?) via Makry Livadhi in 1½ hours on foot, Miamou being the end of the trail up the Asterousia Mountains. Makry Livadhi does not appear on any map. One can drive 1 km. west of Aghioi Deka, turn south through Metrópolis, Choustoulia and Platanos, and take the unspaved road to Plora then east 3 km. to Apessokári, then south into the mountains just before Apessokári on to the trail to Lenda (ancient Lebena) on the coast. Miamou is about one half the distance to Lenda, or about 11 km. by road.

Warren (pers. com.) locates the interesting rocks «well below Miamou, in the Lenda-Trypete - Krotos area», as well as «westwards at ancient Lasaia, just east of Kaloi Limenes» (see also Warren 1969 : 129). This area is well noted by Renz (et al. 1954) as a source of ultramafic rock. Note also the outcrop to east, which «points to» No. 16, Lenda. Ancient Lasaia (Lasea) is supposed to have been situated about five miles (eight kilometers) west of Lenda (No. 16) along the coast. One may also go inland (north) from Lenda, over the Asterusian Range, toward Miamou. Krótos is ESE. of Miamou, about 3 km., and the separate deposit (Renz et al. 1954) lies east of the village.

There are traces of an ancient Roman road in the pass, and Roman quarries due

west of Miamou. The Roman quarries, however, are not those which produce steatite and related rock types. A rivulet flows north from the area of Miamou, down through the foothills and to the Messara. This stream flows past Platanos and joins the Hieropotamos.

Archaeological remains from the Miamou - Krotos area include Neolithic remains and EM I burials. From the Grotto at Miamou (Taramelli 1897) are Sub-Neolithic pottery remains (Pendlebury 1965 : 35, 47, Maps 3, 4). Warren says that this area produces a lighter brown/green variety of serpentine, used extensively in the Messara, but rare after MM I/II.

M. G. Diallinás (pers. com.) notes that a German operated talc mine was in this area, as well as another near Katharon (No. 11), but that both ceased operation due to insufficient supplies of raw material. Diallinás mentioned Aghia Escapi(?) and Aghia Paraskevi(?) as landmarks for this mining operation.

4. Mochlos (Moxlos) (A)

A very small island site east of the island of Pseira, which is in the Gulf of Mirabello. Mochlos is well known from Seager's publications (1909, 1912). Pendlebury (see index) describes an EM I house and related pottery, an EM II site with all cultural material, the EM III site, and the MM I occupation. Seager (1909 : 208) found an unfinished stone cup on the site and suggested that the ancient town was an area of manufacture for stone vessels. The stone type of this unfinished object is unknown, nor has this piece been specifically identified.

The modern village of Mochlos, which has but 4 or 5 houses, lies on Crete directly south of the island of the same name. This tiny island which Seager called Mochlos is called Aghios Nikolaos on the Papastamatiou map (1955) as well as the Ethniki Statistiki Ipiresia map of 1963. Papastamatiou (1955) erred in designating as Mochlos, the tiny island of Konida, which lies deep in the Gulf of Mirabello just off Pacheia Ammos (see Ethniki Statistiki Ipiresia 1963 : No. 31).

The island of Mochlos is indicated as a solid mass of thick bedded limestone. On the Papastamatiou (1955 : No. 22) map it is called Ag. Nikolaos, and is shown as a bedded limestone with a patch of marl-sandstone-conglomerate exposed in the center. As with Pseira (see No. 6 below) these late deposits probably overlie an ultrabasic layer, from whence raw stone may have been secured.

Warren (1969 : 135) found extensive deposits of mottled and banded marble, often with a bluish tinge. According to Renz (Renz et al. 1954) the zone in which Mochlos is located consists of undivided tertiary deposits, including (rarely) limestone and gypsum, but mainly sand, clay, and marl. Much of Mochlos appears to be of limestone, and a gypsum quarry lies on the shore immediately opposite the island.

5. Préveli Gorge (A)

This site is «at the head» (Warren 1969 : 130) of the gorge passing into Préveli, reached by the new road south from Rethymnon about 22.5 km., turn west to Kaxaré (another 0.5 km.) and south 8 km. to Assomati. Another 6 km. south lies Moní Préveli, although

this last part is poor trail. One could also use the old route, leaving the new route at Panagía (about 5 km. south of Spili) and driving a poor trail 10 km. to Drimiscolos, then south 1 km. to a path leading west, which is about 5 km. direct (air), but perhaps many times that length on the ground as it descends to river and rises up the other side. The route via Keramia is an old route useful only when no roads existed.

Pendlebury (1965) lists a north-south route from the Préveli Monastery, via Gerakeri, Patsos, Bene, Ornithi, and Monopari, but none of these locations nor the route appears on his Map 2, nor can they be found elsewhere. No ruins are mentioned by Pendlebury.

This region including the province (eparcheia) of Aghios Vasilios (Aghios Vasiles) includes not only the quarries of the Préveli Gorge, but also those of Spili (10 km. by air to the north), Ardhaktos (No. 9) to the east-north-east, and Saktouria (No. 7) very far east. All of these areas are described and located by Hood and Warren (1966). The area had been noted for the paucity of Minoan sites but Hood and Warren (1966 : 165) note many, and refer to others located by Paul Faure in 1965. The Préveli Gorge area is described by Hood and Warren (1966 : 180 - 182), who note three separate areas. The Megas Potamos flows through the upstream gorge and past Kato Préveli (Ellinikon), where it is joined by a tributary flowing from the north-east. The enlarged river flows through the Préveli Gorge to the sea at Aghios Savvas. The gorge widens to a valley over 100 meters across near the mouth, but is not accessible via the gorge, but only by steep paths from the east and west rims. Hood and Warren (1966 : 181) describe the date palms which grow there and their history from Minoan times. Up the western rim and 250 m. to the west lies a Minoan site. The car road is $\frac{1}{2}$ km. to the north and the Préveli Monastery lies another kilometer to the west. Hood and Warren (1966 : 182) date the ceramics to Middle Minoan II to Late Minoan I periods.

6. Pseira (A)

An island site west of Mochlos (Mochlos: No. 4), also well described by Seager (1910). Pendlebury (1965 : see index) notes an EM II site, overlain by MM I houses, a destruction, MM III through LM II occupation. Pseira is noted (Renz et al. 1954) as an island of Cretaceous limestone. Diallinás suggests that steatite may exist on or near the island, perhaps in beds beneath the limestone layers. Papastamatiou (1955: No. 22) indicates that the west coast of Pseira is a bedded limestone, but the west central portion is a mixture of marl-sandstone-conglomerate deposits, with phyllites appearing along the eastern and southern fringes. This more detailed description does not significantly alter the evaluation of Renz and his colleagues, and may equally conceal underlying beds of ultrabasic rock.

7. Saktouria (A)

Not noted by Pendlebury, this deposit appears to be near the south coast, west of Aghia Galene, perhaps near Mount Vouvala, SW. of Mélabes. Note that the ancient name of Aghia Galene was Soulia. Warren (1969 : 130) says he found chlorite «Below Saktouria».

Saktouria is reached from Mélabes (51 km. from Rethymnon) by driving north about 3 km. and turning SW. The road to Saktouria thus enters from the north-east and thence

runs west 0.5 km. to Kato Saktouria and another 4 km. to Cape Melissa on the coast. Saktouria is about 1 km. from the area which Hood and Warren (1966 : 171) call «Tris Petres», where a post-Minoan settlement and burial area lie. These are near the waters of a spring «Renda», to the west of which is the area known locally as «Ellinikon». About one hour south of Saktouria on a southward facing slope lies a Minoan settlement. This area is between the church at Aghios Ioannis and a steep gorge 125 m. west of it. Hood and Warren (1966 : 172) describe the Minoan pottery as MM II/III-LM I. This area is 0.5 km. from the sea. Continuing south to the sea one reaches the church of Aghios Markos. Some 50 m. to the east across the stream bed, and on the edge of a sea cliff appears to be an isolated Minoan house. The pottery at the house (Hood and Warren 1966 : 172) is similar to that of the Minoan settlement just to the north.

8. Sarakina Valley (AC)

This area is not noted by Pendlebury. Warren (1969 : 130) locates the deposits of the Sarakina Valley north of Myrtos, a site on the south shore on the coast road west of Hierapetra. Warren says that the Sarakina Valley has excellent deposits of steatite, first noted by Evans. Evans (1897 : 328) located the «beds of steatite in the valley of the Sarakina stream one-half hour below ancient Malla». Warren (pers. com.) locates these beds south of modern Malles (Málai) while ancient Málá is about 1.2 km. east by south. Evans' description would suggest that ancient Málá was about 3 km. from these steatite beds.

9. Ardhaktos, Aghios Vasilios (B)

This area is not noted by Pendlebury. Warren (1969 : 139) locates the site far up the east branch of the Préveli Gorge, approximately 5 km. southeast of location No. 5 above. Warren says this area is south of Spili (see No. 12) «behind and to the west and north of Ardhaktos» (Hood and Warren 1966 : 166). M. Paul Faure visited Aghios Vasilios in the summer of 1965 and noted Minoan and other sites around Ardhaktos (Hood and Warren 1966 : 165). Hood and Warren (1966 : 175) saw extensive deposits of «serpentine» in the «mountainous country around Ardhaktos and below it as far as Vatos across the valley about five kilometers due south of Spili».

10. Gonies Lepria (B)

Warren (1965a : 129) found serpentine in the narrow valley called Lepria which opens directly off the south side of the main road to Anoyeia at a point 2.3 km. west of the village of Gonies (see No. 1 above). Gonies is in Malevizi Province, but the valley may be in Mylopótamos Province. All lie in the northern foothills of the Ida massif. Warren describes the eastern side of the narrow Lepria valley as formed by a serpentine hill with a flat top, on which the remains of a MM I to LM settlement were found. This hilltop site is called Stalona or Sta Alona (from Sta Alonia?). The period of occupation is noted by Warren as that during which serpentine was extensively used for vases.

Renz (et al. 1954) note a serpentine deposit ca. 2-3 km. *East* of Anoyeia. This could be either Gonies (No. 1) or Gonies Lepria (No. 10), for both are part of the same mass.

Warren does not say how far south of the main road and into Lepria this Stalona (or Sta Alona) is located. If the Lepria Valley and Stalona cannot be located, a search should be made along the road and to the east of the road south of Sisarxa (Sisarcha), beginning 200 m. south of town and running to 1 km. south (Renz et al.).

11. Katharon (BC)

In the small Katharon Plain, which lies west of Kritsa west of the Bay of Mirabello (Pendlebury 1965 : 6, 10, 11, 365 : also Warren 1969 : 139), is a major talc deposit. Warren refers to Faure (1966 : 49) for the location of the Katharon site. Warren (1969 : 40) does not believe these deposits to have been used in Minoan times.

Faure (1966 : 49) locates the site 1½ hours on foot west-southwest from Kritsa (Mirabello) on the border of the Katharon Plateau (elev. 1100 m.). Faure places this on the slope of Mount Skaphidara, and to the northeast and east of the Selakano basin. He believes the deposit of hard rock and serpentinite (pure magnesium silicate) to be located south of Katharon. However, the Selakano Basin may lie *east* of Mountain Skaphidara, and the village of Katharon could not be reached in fewer than 4 hours on foot from Kritsa.

The supposed deposit of hard rock and serpentinite (described as pure magnesium silicate) is located south of Katharon, which is about 8 km. (by air) WSW. of Kritsa. The road winds over rough mountains and is more than twice that distance. The edge of the Katharon Plateau is over 16 km. above Kritsa. Kritsa stands almost astride the boundary, running E.-W., for a limestone - dolomite layer, being slightly north of this interface with a limestone - hornstone band (Renz et al. 1954). This band of limestone - hornstone can be clearly seen at the west end of the road between Kritsa and Aghios Nikolaos. The geological boundary is fairly straight while the road winds torturously beyond Kritsa to Katharon. Faure locates this deposit WSW. from Kritsa, along this boundary, which continues WSW. in a slow rise.

Becker (Ms. C) located 2 quarries from which bright yellow limestone was being recovered, and at about 16 km. west of Kritsa found a green stone (chlorite?) in the road ballast. Snow prevented the discovery of the source, but a local resident of Kritsa-Katharon indicated that such stone came from the area around Katharon.

True steatite exists in this area, which was mined by a German concern for some time, as well as others interested in the local minerals.

12. Spili (B)

This area is not noted by Pendlebury. Warren (1969) places Spili 4 or 5 km. due east of the Préveli Gorge (see No. 5 above). The hill just west of Spili is said by Warren to be a mass of serpentinite. Hood and Warren (1966 : 175-176) note an important Minoan settlement at this site, which they expected since Spili is the chief village in the valley of Aghios Vasilios. Spili, or more specifically the location of «Kefalia» (Hood and Warren 1966), is at the foot of high cliffs. A hill which projects south «from the mountain wall of Kedros» supports the ancient site. This lies beyond the western border of the modern village, above the main road and modern cemetery. Hood and Warren

(1966 : 175) describe the hill as being «serpentine» (see also Ardhaktos, above). The hill had been leveled prior to 1965 to make a football field, a process which destroyed the large ancient settlement.

13. Tersa (Tértsa) (B)

This area is also noted by Evans as «Arvi», but is not noted by Pendlebury. Placed by Warren (1969 : 139) along the south coast some 10 km. (on foot) west of the Sarakina Valley, between Myrtos and Arvi. The location lies about 10 km. (direct) SSW. of the Sarakina Valley deposit (No. 8). The deposit is located «just west of the Hamlet of Tersa (or Terzi)» : (Warren 1969 : 139). Myrtos is a well known archaeological site.

Evans (1897 : 328) noted «equally prolific» deposits of «steatite» on the coast at the Kakon Oros, a little east of Arvi. This is the deposit which Warren specifically designates. Warren also says that this stone is almost black in color, with lighter patches, and was not used for vases. Data on Priansos (No. 18) appears below.

Pashley (1970, I : 275) speaks of a cleft in the rock at Arvi, a location which might be investigated as a possible stone source.

14. Vorizia (B)

This area is not noted by Pendlebury. This «deposit» was located by Warren within two or three kilometers west of what he calls «Kamáres-Zaros» (see No. 2 above). Warren (1966 : 139) describes the serpentine here as «much chloritised!». In 1976 (2 January) Becker found a peculiar «hill» of chlorite about 100 m. east of the town of Vorizia, and at least three veins were located within the town along the main road which runs east-west. The entire zone is well laced with ultrabasic rock. About 1 km. west of Vorizia one can see the vast gorge which opens to the north into the mountain wall. The Kamáres cave site lies up that gorge.

From Vorizia one can go about 4 km. west to Kamáres, and take the south fork in Kamáres to Grigoriá (No. 15).

15. Kamáres - Grigoriá (C, per Warren; A via Becker)

Warren (1969 : 140) placed this deposit, which he believes to be steatite, between Kamáres and Grigoriá, and adds that it is on the southern slopes of Mountain Ida. However, all three areas (2, 14, 15) in this zone are along the southern slopes of Mountain Ida.

Renz et al. (1954) depict an ultrabasic outcropping of considerable extent southwest of Kamáres. This outcropping is an elongated oval 3 to 4 km. east-west and over 1 km. north-south, with the easternmost curve crossing the road so as to give an exposure of about 1 km. Although no steatite was found, I did not search this area with any care. The entire zone appears to be in high hills (750 to 775 m. elev.), and chlorites were most easily located along the stream valley north of Grigoriá.

This deposit (No. 15) can also be reached by a good road from the south. Passing north of the archaeological site of Festos (Phaistos) to Mires (Moirai) and toward Tym-

páki on the west, one turns north before Tympáki toward Vóri. Take the road north of Vóri, through Kalochorafitis and Grigoriá to the deposit.

16. Lenda (Leda) (C)

Lenda, the modern name for ancient Leben or Lebena (see Warren 1969 : 140; Pendlebury 1965 : 11), is located on the south shore of Crete, south of the Messara, and south of Miamou via a trail to the coast (see No. 3 above). A temple of Asklepios is at Lenda.

Pendlebury (1965 : 11) calls ancient Lebena one of the harbors of Gortyna. Warren (1969 : Fig. 4) says the steatite deposits are immediately west of the village of Lenda (see also Faure 1966 : 52). Warren (1969 : 93) also refers to the excavations at Lebena.

17. Phodhele (C)

The birthplace of El Greco. Lies west of Heraklion off the north coast route, between Aghia Pelagia (ancient Dion) and Bali (ancient Astale) : (Pendlebury 1965 : 12). Warren (1969 : 140) believes Phodhele, like Katharon (No. 11), was not quarried for steatite in Minoan times.

Becker (Ms C) found large deposits of serpentine in this area, some with very thin veins of steatite, and others with larger layers. The entire route from Gazi to Phodhele along the coast is laced with massive serpentinite deposits, within which true steatite can be found.

18. Priansos (B)

Not to be confused with Arvi, Priansos is noted by Evans (see No. 13 above) in a very confusing description (Evans 1897: 328). Evans noted a deposit in the range which separates Ano and Kato Kastelliana on the north from Tsutsuro (Tsoutsouros) on the coast. This must be the Asterousian Range, with the deposit located in the northeastern portion of the range in the area of ancient Priansos. Warren (pers. com.) provided a clarification for Evans' description of the location of this exposure. Evans had confused the location of outcroppings No. 13 and No. 18 in his published comments.

A road runs directly from Kato Kastelliana to Tsoutsouros, on the south coast, with the ancient site of Priansos situated about 1 km. south of Kato Kastelliana, on the east side of the road. Kato Kastelliana is located on the new road running between Skinias and Pyrgos.

19. West Pixikas

Renz (Renz et al. 1954) indicates an ultrabasic outcropping with an exposure of from 1 to 2 km. in diameter situated west of Pixikas. This area can be reached by taking the road north from Tympáki (Tympákion) past Kókkinos Pyrgos along the route to Rethymnon. Once through Apothoúlou, 1-2 km. north of intersection with the road to Aghia Galene (past army depot on left), the road turns east. All rocks south of that point are mainly limestones. After the road turns east around a hill, which lies on the south side of the road at this point, a clear view can be seen of the valley to the north.

This hill on the south side of the road appears altered ultrabasic rock, and similar material is plentiful further along the road as it winds toward the north.

20. Kalo Khorio

The town of Kalo Khorio, situated near the Gulf of Mirabello, lies directly astride a tiny outcrop of pretertiary acid intrusives (granite, syenite, diorite, etc.) surrounded by a vast field of tertiary deposits (mostly sand-clay-marl). The town is located about 9 km. southeast of Kritsa (see No. 11), and 9 km. west of Pacheia Ammos (Pachyammos), by straight line distance. No evidence of outcrops of ultrabasic deposits appear on the geological maps (eg. Renz et al.), but M. G. Diallinás suggests serpentinite deposits in this area and possibly talc. Becker (Ms C) covered this area on a day marked by sleet and rain, and failed to locate any indications of serpentinites or related rocks. However, closer inspection is considered desirable before reaching a conclusion regarding local stone types.

21. Pervola - Xondros

South of Kato Viannos and west of the two small towns of Pervola and Xondros is an ultrabasic outcrop which is indicated (Renz et al. 1954) as almost 1 km. in diameter. This lies on the north slope of Kephala Xóndrou (elev. 735 m.). Kato Viannos is about 10 km. by air west of Pevkos (No. 23).

22. Kératon

Southeast of Pervola and Xondros (No. 21) is a small outcropping on the mountain of Kératon (elev. 621 m.). This deposit lies east of the road leading to Keratókampos, on the south coast (Renz et al. 1954).

23. Pevkos (Viannou Province)

A large zone extending west from Pevkos, nearly to Ano Viannos. The southern margin includes the village of Amiras, and the northern edge extends well into the mountains (Renz et al. 1954).

24. Murniés (Mournies, Mourniaí)

Northwest of Myrtos and southwest of the Sarakina Valley deposit (No. 8) is a large deposit of pretertiary basic intrusives. The northern limits are west of the village of Midoi (Midi) and the deposit has the village of Murniés near its center. The southern edge is crossed by the main east-west road. A talc mine (Renz et al. 1954) is noted as north of Murniés, but no one questioned in the area knew of such a mine in 1975. Samples were collected by Becker (Ms. C), but snow prevented access to the area north of Murniés.

On the road leading north from Myrtos at least 3 veins of chlorites are evident before reaching the Mourniés intersection.

25. Sicologos Junction

A chlorite layer is evident on the north side of the road about 0.2 to 0.3 km. west of the junction of the road of Sicologos, just east of the turn to Kalámion. This lies between areas 23 and 24 on the main east-west road along the south shore.

CONCLUSION

True steatite must exist in fairly thick deposits or layers to be of sufficient quantity to permit quarrying for raw stone to be made into artifacts. The composition of steatite permits large deposits to be quarried in such a fashion as to permit removal of blocks of the raw material which can easily be worked. Faults and other inclusions may prevent the use of individual blocks quarried by such techniques, but for the most part such stone has great potential for being worked.

Serpentinite outcrops tested on Crete were quite friable, and the chlorite deposits located even more friable, with the potential for recovering useful blocks being rather low. The various deposits tested by the author (Becker Ms C) represent approximately half of the known locations from which soft stone might be recovered. In no case was there available stone of sufficient quality to permit effective quarrying of raw material for bowls of serpentinite or chlorite. However, known deposits of these two stone types have been quarried elsewhere, and workable deposits on Crete may be located in areas not yet tested. The vast and varied serpentinite hills around Gories and west toward Anoyeia (No. 1) were «mechanically presorted» by natural forces through water erosion. A small ravine through these hills was indicated as a potential source of «presorted» stones by M. G. Diállinás of Heraklion. Upon investigation the erosion caused by this stream had eaten into the serpentinite hill and collapsed large quantities of the stone into the ravine the effect of rockslides on the stone was to fracture the weak stone into small pieces, with the exception of occasional nodules, which appear to be less friable and therefore more suitable to being worked by Minoan craftsmen. The survival of such «blocks» derived from the process of natural erosion, and their subsequent abrading and polishing by stream action, in effect served as a mechanism for presorting this material which would have been far more effective in providing new material than even a large scale mining operation.

These observations should provide a useful beginning to research relating to stone types used by the ancient Minoans. Knowledge of these sources will facilitate the location and study of the specific «quarries» used by the ancient population of Crete.

MARSHALL J. BECKER

ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΑ ΠΡΕΛΟΥΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ ΤΟΥ GEORGE WHITMORE
ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

(Πί ν. 104 - 110· Σχ. 1 - 9· Εί κ. 1 - 5)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γιά να κατανοήσει κανένας σε βάθος το νεοκλασικισμό, το μεγάλο αυτό ευρωπαϊκό στύλ, που κυριάρχησε στην τέχνη τῆς ἡπείρου μας, καθώς και τῆς Ἀμερικῆς, γιά ἕνα περίπου αἰώνα, και να φθάσει στή δίκαιη ἐκτίμηση τῶν ἐπιτευγμάτων ἀλλά και τῶν ἀποτυχιῶν του εἶναι ἀνάγκη, νομίζω, να προσπαθήσει να δεῖ προσεχτικὰ τή γέννηση, ἀνάπτυξη, διάδοση καί, τέλος, τήν παρακμή του, ἀπό πολλές και διαφορετικὲς πλευρές. Προπάντων ὅμως, εἶναι ἀναγκαῖο ν' ἀντικρίσει κανένας τὸ νεοκλασικισμό μέσα στο εὐρὸ ἱστορικό, ἀλλὰ και τὸ κοινωνικό του πλαίσιο καί, μάλιστα, ὅπως αὐτὸ ἐμφανίζεται, ὄχι μόνο στίς χῶρες ὅπου γεννήθηκε τὸ καινούριο στύλ, γύρω στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., ἀλλὰ και σ' ἐκεῖνες, ὅπου διαδόθηκε ἀργότερα φερμένο ἀπέξω, ὅπως ἐγινε στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας.

Ὅσον ἀφορᾷ, εἰδικότερα, τὴ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι γιά τὴν ἀνάπτυξή της στήν Εὐρώπη σπουδαιότατο ρόλο ἐπαιξαν οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στοῦ Ercolano, τὴν Πομπηία, τὸ Σπαλάτο κ.ἄ.¹, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα—και ἰδιαί-

* Ἡ μελέτη αὐτή, πού τὸ δεύτερο μέρος της θά δημοσιευτεῖ σὲ ἐπόμενο τόμο τοῦ ΑΔ, ἀποτελεῖ τμῆμα μιάς ἐκτετατέρας ἐργασίας τοῦ ὑπογραφομένου στοῦ Institute of Advanced Architectural Studies (I.A.A.S.) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἰόρκης τῆς Ἀγγλίας γιά τὴ χορήγηση τοῦ διπλώματος τῶν Conservation Studies, τὸ 1975. Κριτὲς (examiners) τῆς ἐργασίας αὐτῆς ὑπῆρξαν ὁ Δρ. Derek Linstrum, Radcliffe Lecturer in Conservation Studies, Διευθυντῆς τοῦ Conservation Course τοῦ I.A.A.S., ὁ ἀρχιτέκτονας κ. Bernard Feilden, ἀναστηλωτῆς τοῦ γοθικοῦ Minster τοῦ York καί τοῦ St. Paul's Cathedral τοῦ Λονδίνου, καθώς και ὁ Δρ. Howard Colvin τοῦ St. John's College τῆς Ὁξφόρδης.

Ἡ παραπάνω ἐργασία ἐγκρίθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1975. Ἡ σύνταξή της ἀπαιτοῦσε, μεταξὺ ἄλλων, τὴ διεξαγωγή μιάς ἐρευνας στήν Κέρκυρα (Ἀρχεῖα Ἰόνιας Γερουσίας) και τὸ Λονδίνο (Public Record Office), πού θά ἦταν ἀδύνατο νὰ γίνει χωρὶς τὴ συμπαράσταση τοῦ κ. Derek Linstrum, τοῦ κ. Howard Colvin, τοῦ κ. John Harris (Διευθυντῆ τῆς Drawings Collection τοῦ Royal Institute of British Architects—R.I.B.A.—τοῦ Λονδίνου), τοῦ κ. J. E. South (Corps Library, Royal Engineers, Chatham, Kent), τοῦ κ. D. K. Smurthwaite (Books and Archives, National Army Museum, Λονδίνο), τοῦ κ. M. Wright (Central Library, Royal Military Academy, Sandhurst, Camberley, Surrey), τοῦ κ. Κωνστ. Μούχα, Προέδρου τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας τῆς Κέρκυρας, τοῦ κ. I. Δόικα, Διευθυντῆ τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Κέρκυρας, τοῦ Κερκυραίου ἀρχιτέκτονα κ. Γ. Κόλλα και τῆς δ. Πηνελ. Ἀγαλλοπούλου, Ἐπιμελήτριας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων, πρὸς τοὺς ὁποίους εἶμαι ἰδιαίτερα ὑποχρεωμένος.

1. Carlo Pietrangeli, *Archaeological Excavations in Italy, 1750 - 1850*, Κατάλογος τῆς Ἐκθεσης τοῦ 1972 (Λονδίνο) με θέμα «The Age of Neoclassicism», σ. XLVI κ.ἑ., Mario Praz, *On Neoclassicism*, ἔκδ. Thames and Hudson, 1972 (β' ἔκδ. paperback), σ. 70 κ.ἑ. (The Antiquities of Herculaneum), Hugh Honour, *Neo-Classicism*, Harmondsworth 1973 (α' ἔκδ. 1968), σ. 43 κ.ἑ. (The Vision of Antiquity), Dora Wiebenson, *Sources of Greek Revival Architecture*, ἔκδ. Zwemmer, London 1969, σ. 19 - 35 (Expeditions, Tourists, Patrons and Publications), σ. 36 - 61 (Reception of the Archaeological Publications) και σ. 62 - 74 (Archaeology and Architecture).

τερα για την περίοδο της λεγόμενης «Έλληνικῆς ἀναβίωσης» (Greek Revival) τοῦ νεοκλασικισμοῦ— ἢ «ἀνακάλυψη» τῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν κλασικῶν της μνημείων, πὺ ἐφοδίασαν τοὺς ἀρχιτέκτονες τοῦ νεοκλασικισμοῦ μὲ φρέσκες κι ἀπὸ πρῶτο χέρι γνώσεις, γύρω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ². Καὶ εἶναι, δίχως ἄλλο, οἱ γνώσεις αὐτὲς πὺ ἔδωσαν στοὺς νεοκλασικοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς ἓνα με-

Σχ. 1. Ἡ Κέρκυρα στὴ β' δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. Διακρίνεται καθαρὰ ὁ χώρος τῆς Σπιανάδας, χωρισμένος μὲ στενὰ δρομάκια σὲ δεντροφυτεμένα, ἀκανόνιστα κομμάτια. Ὁ γαλλικὸς αὐτὸς χάρτης τῆς Κέρκυρας περιλαμβάνεται στὸν *Nouvel Atlas pour servir l'histoire des îles Ioniennes* (Paris 1823) καὶ ἔχει συνταχτεῖ ἀπὸ ἓνα ancien officier supérieur en mission dans ces îles, revu par le colonel Bory de Saint-Vincent.

2. Dora Wiebenson, σ. 1 - 18 (External History of the «Antiquities of Athens») καὶ 19 - 35 (Expeditions, Tourists, Patrons and Publications), καὶ J. Mordaunt Crook, *The Greek Revival*, ἔκδ. John Murray, London 1972, σ. 1 - 62 (The Rediscovery of Greece).

γάλης ακριβείας λεξιλόγιο κλασικῶν ρυθμῶν καὶ ἐσωτερικῆς διακόσμησης. Τέλος, ἕνας ἄλλος παράγοντας, ποὺ ἀναγνωρίζεται ὡς στοιχεῖο βασικῆς σημασίας στοῦ ξεκίνημα τῆς νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι μερικὰ ἐξέχοντα ὀνόματα σὰν τοῦ Lodoli³ καὶ τοῦ Laugier⁴, ποὺ χάρισαν στοῦ νέο στυλ ἕνα θεωρητικὸ ὑπόβαθρο καὶ τοῦ ἔδωσαν μερικὲς θεμελιακὲς ἀρχές πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς σαφήνειας καὶ καθαρότητας τοῦ σχεδίου καὶ τῆς λειτουργικότητας τῆς κατόψεως.

Ἡ σχέση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παρουσιάζει ξεχωριστὴ σημασία σὲ τρεῖς ἐπὶ μέρους τομεῖς, ποὺ ἐνδιαφέρουν —περισσότερο ἢ λιγότερο— τόσο τὴν ἱστορία τοῦ νεοκλασικισμοῦ, γενικότερα, ὅσο καὶ τὴν ἱστορία τῆς νεώτερης ἀρχιτεκτονικῆς αὐτοῦ τοῦ τόπου.

Καταρχῆν, εἶναι γνωστό, πὼς τὰ ἑλληνικὰ μνημεῖα ἀντικατάστησαν τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχαιότητες — παρ' ὅλες τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Sir William Chambers⁵ καὶ τὴν πολεμικὴ

3. Ὁ Φραγκισκανὸς μοναχὸς Carlo Lodoli, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Βενετία, θεωρεῖται πατέρας τῆς θεωρίας τῆς «λειτουργικότητας» στὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ὁ ἴδιος δὲν ἄφησε κανένα κείμενο, ἀλλὰ οἱ ἰδέες του, ὅπως εἶχαν παρουσιαστῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο σὲ μία σχολή, ὅπου φοιτοῦσαν νεαροὶ Βενετοὶ ἀριστοκράτες, στὰ 1740 - 1760, ἔχουν συγκεντρωθεῖ στοῦ βιβλίου τοῦ Andrea Memmo, *Elementi di architettura Lodoliana*, Ρώμη (1786), μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Lodoli (1760) καί, κυρίως, στοῦ *Saggio sopra l'architettura* (1756) καὶ τὶς *Lettere sopra l'architettura* (1764) τοῦ Francesco Algaroti. Κατὰ τὸ Lodoli, «niente ha da vedersi in una fabbrica, che non abbia il proprio suo ufficio, e non sia parte integrante della fabbrica stessa, che dal necessario ha da risultare onninamente l'ornato» (Algaroti, *Saggio*, σ. 61). Γιὰ τὸ Lodoli καὶ τὶς θεωρίες του βλ. Emil Kaufmann, *Architecture in the Age of Reason*, ἔκδ. Dover, New York 1968 (ἀ' ἔκδ. στὰ 1955), σ. 95 κ.ε., καὶ σ. 242, σημ. 132 (ὅπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία), καθὼς καὶ Hugh Honour, ὁ.π., σ. 136.

4. Ὁ Γάλλος ἀβάς Marc - Antoine Laugier, συγγραφέας τοῦ *Essai sur l'Architecture* (Παρίσι 1753), παραβάλλεται —γιὰ τὸ ἔργο του— μὲ τὸ Lodoli. Πίστευε πὼς μονάχα ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ φυσικότητα μποροῦσε νὰ σώσει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τὴν παρακμὴ. Ὁ Laugier, βέβαια, εἶχε ὑπόψη τὸς ἀκρότητες τοῦ Μπαρόκ καί, κυρίως, τοῦ Ροκοκό, καὶ οἱ ἰδέες του, καθὼς λέει ὁ Emil Kaufmann (ὁ.π., σ. 134), ἀποτελοῦσαν «the mentality of romanticism with its predilection for the irregular and for productions of the past with outspoken character, such as Egyptian and Gothic Works». Ἡ ἐπιρροή του στὴ γενιὰ τῶν Γάλλων ἀρχιτεκτόνων τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. ὑπῆρξε πολὺ ἀξιόλογη, ἰδίως ὅσον ἀφορᾶ τὴν εἰσαγωγὴ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν καθαρῶν γεωμετρικῶν σχημάτων (Boullée, Ledoux). Βλ. καὶ Hugh Honour, ὁ.π., σ. 29, καθὼς καὶ Wend von Kalneim, *Architecture in the Age of Neo - Classicism*, Κατάλογος Ἐκθεσης τοῦ 1972 γιὰ τὸ Νεοκλασικισμό, ὁ.π., σ. LV.

5. Ὁ σπουδασμένος στὴ Γαλλία καὶ σύγχρονος τοῦ μεγάλου Σκωτσέζου ἀρχιτέκτονα Robert Adam, Sir William Chambers (1723 - 1796), σπουδαῖος Ἕλληνας ἀρχιτέκτονας (καὶ δημιουργὸς σχολῆς) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 18ου αἰ., ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σφοδροὺς πολέμιους τοῦ Greek Revival ἢ μᾶλλον τοῦ «Grecian style», ὅπως λέγονταν τότε στὴν Ἀγγλία τὰ νεοκλασικὰ ἀρχιτεκτονικὰ ρεύματα ποὺ ξεκινούσαν, κατὰ κύριο λόγο, ἀπὸ τὶς λαμπρὲς δημοσιεύσεις ἑλληνικῶν μνημείων ἀπὸ τὴ Society of Dilettanti. Ὄταν στὰ 1769 τυπώθηκαν ἀπὸ τὴν τελευταία οἱ *Antiquities of Ionia*, καρπὸς τῆς Expedition τοῦ 1749 στὴν Ἰωνία καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὴν ὁποία εἶχαν χρηματοδοτήσῃ οἱ Dilettanti, ὁ Chambers ἔστειλε ἕνα γράμμα στὸν James 1st Earl of Charlemont, ἀρχηγὸ τῆς Expedition, γράφοντας, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἑξῆς: «Τὸ ἔλεεινὸ αὐτὸ βιβλίον ποὺ δημοσίευσαν οἱ Dilettanti ἀποτελεῖται ἀπὸ μερικὰ ἀπὸ τὰ χειρότερα παραδείγματα ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ ἔχω δεῖ ποτὲ μου. Εἶναι καθαρὴ τρέλλα νὰ στέλνουμε ἔξω ἀνθρώπους γιὰ νὰ μᾶς φέρουν πίσω τέτοιο ὑλικό. Μοῦ εἶπαν πὼς ἡ περιέργη αὐτὴ ὑπόθεση κόστισε στὴν Ἑταιρεία σχεδὸν τρεῖς χιλιάδες λίρες. Ἐνα τέτοιο ποσό, ἂν εἶχε σωστὰ χρησιμοποιηθεῖ, θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει πολλὰς ὑπηρεσίας στὴν προαγωγὴ τῆς τέχνης. Ἀλλά, τὸ νὰ ξοδέψῃ κανεὶς τόσο πολλὰ, γιὰ νὰ εἰσαγάγῃ στὴ χώρα τέτοια κακογουστία εἶναι καθαρὴ ἀηδία!»

Ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ σαφήνεια τῶν «Grecian buildings» φαίνονταν στοῦ δημιουργοῦ τοῦ Somerset House τοῦ Λονδίνου, τοῦ μεγαλύτερου δημόσιου κτηρίου τῆς Ἀγγλίας τοῦ 1775 (ὁ Sir John Summer-

του Piranesi⁶—ως πηγή έμπνεύσεως στην ύστερη φάση τής νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, την περίοδο τής «Greek Revival Architecture» τής Εύρώπης και τής Ἀμερικῆς⁷, στο

son — Architecture in Britain 1530 - 1830, Harmondsworth 1970, σ. 420 —το χαρακτηρίζει σαν ένα «extremely thoughtful and sensitive example of that eclecticism which we find in the early phases of the age of Neoclassicism»), κάτι το ταιριαστό μονάχα για τήν αρχαία ελληνική κοινωνία, τήν κοινωνία τών αναρίθμητων ελληνικῶν κρατιδίων με τούς ατέλειωτους εμφύλιους πολέμους και τὰ πολὺ περιορισμένα οικονομικά μέσα. Στην γ' έκδ. (1791) τοῦ βιβλίου του Treatise on Civil Architecture, πρόσθεσε ὁ Chambers παραπομπές, ὅπου δριμύτητα ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν «πρωτόγονων νεωτερισμῶν» τῆς νέας γενιᾶς τοῦ ἀγγλικῆς νεοκλασικισμοῦ: «In the Constructive Part of Architecture, the Ancients were no great Proficients. I believe many of the Deformities which we observe in the Grecian Buildings must be ascribed to their Ignorance in this Particular, such as their Gouty Columns, their narrow Intervals, their disproportionate Architraves, their Ipetral Temples, which they knew not how to cover!» Βλ. ἐκτενέστερα J. Mordaunt Crook, ὁ.π., σ. 86 - 90, και Sir John Summerson, ὁ.π., σ. 415 κ.έ.

6. Ὁ Βενετὸς ἀρχιτέκτονας Giovanni Battista Piranesi (1720 - 1778) ἔχει μείνει στὴν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὀνομαστός, ὄχι τόσο γιὰ τὸ ἐλάχιστο, ἐξάλλου, ἀρχιτεκτονικὸ τοῦ ἔργο (διαμόρφωση τοῦ πλατώματος τῶν «Ἰπποτῶν τῆς Μάλτας», στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου Aventino τῆς Ρώμης — βλ. Mario Praz, ὁ.π., σ. 92 - 93— και πρόσωψη τῆς Santa Maria del Priorato, κοντὰ στοῦ παραπάνω ὕψωμα τοῦ Aventino), ὅσο γιὰ τὰ δημοσιεύματά του, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ 1743 με τὴν Prima parte di architettura, ὅπου ἀποκαλύπτει κιόλας, καθὼς σημειώνει ὁ Emil Kaufmann (ὁ.π., σ. 105), «τὴν κλίση τοῦ γιὰ τὸ μεγάλο και τὸ ἐπιβλητικὸ, γιὰ τὸ παράξενο και τούς ἀσυνήθιστους συνδυασμούς». Στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια, ὁ Piranesi παρουσίασε τὰ «Grotteschi» και τὰ «Capricci» πάνω στοῦ θέμα, κυρίως, τοῦ μαυσωλείου και δημοσίευσε, στὰ 1745, τὶς λεγόμενες «Φυλακές» του, ἕνα σύνολο θολωτῶν χώρων τεράστιων διαστάσεων, ποὺ ἔχουν βγεῖ ἀπὸ τούς χορταριασμένους θόλους τῶν θερμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ και τοῦ Καρακάλα, και μολαταῦτα δὲν ἀπεικονίζουν κανένα συγκεκριμένο ρωμαϊκὸ ἐρείπιο. Ἐμβλήματα και παλιά ὄπλα, ἀλυσίδες και σχοινιά, με δραματικὲς ἐναλλαγὲς φωτὸς και σκιᾶς, δίνουν στοῦ σύνολο βάθος και ὑποβάλλουν στοῦ θεατῆ, ἀνάμεικτα, τὸ μεγαλειώδες και τὸ τραγικὸ. Λίγο ἀργότερα, παρουσίασε ὁ Piranesi (σὲ σειρά τῶμων) τὶς Antichità Romane, ὅπου, ἀνάμεσα στὰ σχέδιά του με ἀπόψεις γνωστῶν μνημείων ἢ συνόλων τῆς Ρώμης, ἢ φαντασία τοῦ Βενετοῦ ἀρχιτέκτονα εἶδε λεωφόρους θριάμβων, σπαρμένες με μὴ ἀρχιτεκτονικὰ ἀντικείμενα, τρόπαια, ὄπλα κ.λπ.

Ἡ ἐπιρροή τῶν «Φυλακῶν» και τῶν «Antichità» σὲ πολλοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς νεοκλασικῆς Γαλλίας (Ledoux), Ἀγγλίας (Sir John Soane) και ἀκόμη τῆς Ἀμερικῆς (Latrobe), ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἀξίολογη, και, κατὰ τὸν Hugh Honour (ὁ.π., σ. 57), «σεχεδὸν σὲ κάθε χώρα, ἀπὸ τὴ Ρωσία μέχρι τὴν Ἀμερικῆ, ὑπῆρξε μιὰ ἀναπόκριση στὰ μεγαλομανιακὰ και δραματικὰ ἀρχιτεκτονικὰ τοῦ ὄραματα».

Ἡ πρώτη ἐπίθεση τοῦ Piranesi ἐναντίον τῆς διαρκῶς αὐξανόμενης ἐλληνικῆς ἐπιρροῆς στὴ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐκδηλώθηκε στὰ 1761 με τὸ ἔργο του Della Magnificenza ed architettura de' Romani. «Δὲ θὰ μπορούσα, βέβαια», γράφει ὁ Piranesi (Della Magnificenza, ἔκδ. Firmin - Didot, Παρίσι 1836, σ. 4), «ποτέ μου νὰ φανταστῶ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ κατηγορηθοῦν ὡς ἄνθρωποι με περιορισμένο πνευματικὸ ὀρίζοντα και ὡμοί. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κτήριά τους ἔχουν, ἀσφαλῶς, καταστραφεῖ ἀπὸ τούς πολέμους και τὸ χρόνο, ἀλλ' ὅπουδήποτε κι ἂν βλέπω τὰ μεγαλόπρεπα μνημεῖα τους στὴ Ρώμη και σ' ὀλόκληρη τὴν Ἰταλία, μένω κατάπληκτος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κρίση τόσο ἄδικη ἀνήκει σ' ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν κάποια παιδεία. Κι ὁμως, ἐκεῖνοι ποὺ ἀποδίδουν τὰ πάντα στοὺς Ἕλληνες ἔχουν αὐτὴ τὴ γνώμη γιὰ τούς Ρωμαίους. Καὶ ἀφοῦ αὐτὴ ἡ γνώμη ἀπλώνεται ὄλο και περισσότερο ἀνάμεσα στὰ ξένα ἔθνη, θεωρῶ ἀπόλυτα ταιριαστὸ στοῦ ἐπάγγελμά μου νὰ ξεετάσω τὸ ὄλο θέμα σὲ βάθος, ἔτσι ὥστε ὅταν ὄλα τὰ ἐπιχειρήματα καλοζυγιστοῦν νὰ εἶναι εὐκολότερο γιὰ ὅσους σκέπτονται δίκαια ποιά ἀκριβῶς κρίση θὰ δεχτοῦν».

Ἡ καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία πολεμικὴ τοῦ Piranesi ἐπαναλήφθηκε στὰ 1765 με ἕνα ἔργο σὲ μορφή διαλόγου, τὸ Parere sull'architettura, ὅπου ἐπιτίθεται με δριμύτητα στὴν ἰδέα τῆς ἀπλότητος, σαν μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς ἀρετὲς, ἐνῶ κεραυνοβολεῖ τούς νόμους τοῦ Βιτρούβιου. Βλ. J. Mordaunt Crook, ὁ.π., σ. 86 και Académie de France à Rome, Piranèse et les Français 1740 - 1790, Catalogue, Paris 1976.

7. Γιὰ τὴν Greek Revival Architecture τῆς Ἀμερικῆς, μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ περιεκτικὲς μέχρι σήμερα

19ο αιώνα. Κι αυτή ή αλλαγή αποτέλεσε ένα αγγλικό, κατά κύριο λόγο, επίτευγμα⁸, που πέτυχαν οι Stuart και Revett — με τις θαυμαστές τους δημοσιεύσεις των *Antiquities of Athens* — καθώς και οι εκδόσεις της 'Εταιρείας των *Dilettanti*⁹.

'Από την άλλη πλευρά, ή 'Αθήνα, ή πρωτεύουσα της ελεύθερης 'Ελλάδας και τὸ σύμβολο τοῦ ὕστερου νεοκλασικισμοῦ, συγκέντρωσε τὰ ἐπαγγελματικά ἐνδιαφέροντα πολλῶν Εὐρωπαϊῶν ἀρχιτεκτόνων, ἀπὸ τὰ 1830 καὶ ὕστερα. Σχέδια νέων οἰκισμῶν, ἀνάκτορα γιὰ τὸ βασιλιά 'Οθωνα, δημόσια κτήρια καὶ ἐκκλησίες γιὰ τὴν ἐρειπωμένη χώρα, ἐπαύλεις καὶ ιδιωτικά μέγαρα γιὰ τοὺς πελάτες τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς τάξης, προσελκύσανε τὸ ἐνδιαφέρον ἐνὸς ἀξιόλογου ἀριθμοῦ ἀρχιτεκτόνων, γερμανικῆς κυρίως, ἀλλὰ καὶ γαλλικῆς, δανικῆς ἢ καὶ αγγλικῆς ἀκόμη καταγωγῆς, ὅπως ὁ Gärtner, ὁ Schinkel, ὁ Klenze, ὁ Schaubert, ὁ Ziller, ὁ Boulanger, ὁ Troumpre, ὁ C. Cockerell, οἱ δύο ἀδελφοὶ Theofil καὶ Christian Hansen. Μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἔστειλε στὴν 'Ελλάδα ὁ Λουδοβίκος τῆς Βαυαρίας, θερμὸς φιλέλληνας καὶ πατέρας τοῦ βασιλιά 'Οθωνα, ἐνῶ ἄλλοι ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στὴν 'Αθήνα. Ἄλλοι, πάλι, πῆραν μέρος σὲ ἀρχαιολογικὰ ἀνασκαφές, ἀναστήλωσαν ἀρχαίους ναοὺς καὶ ἔδειξαν ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ὑπέροχες κλασικὲς ἀρχαιότητες τῆς χώρας.

Τέλος, ὑπάρχει ἀσφαλῶς καὶ μιὰ τρίτη πλευρὰ σ' αὐτὴ τὴν πολυσήμαντη σύνδεση τῆς 'Ελλάδας μὲ τὸ νεοκλασικισμὸ, ποὺ ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα τὴ χώρα αὐτή. Πρόκειται γιὰ μιὰ καθαρὰ ἐλληνικὴ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ποὺ ἀσκήθηκε ἀπὸ μιὰ σειρά, λίγο ἢ πολὺ, λησμονημένων καὶ παραγνωρισμένων σήμερα 'Ελλήνων ἀρχιτεκτόνων, ὅπως ὁ Κλεάνθης, ὁ Καυταντζόγλου, ὁ Κάλκος, ὁ Μεταξᾶς, ὁ Λαζαρίνος, ὁ Σκούταρης, ὁ Ζέζος κ.ἄ. Ἐκπαιδευμένοι στὴ Γερμανία, τὴ Γαλλία ἢ τὴν Ἰταλία, διαθέτοντας πολὺ συχνὰ ἕνα ἀξιοπρόσεχτο ταλέντο, ἐφάρμοσαν σὲ κάθε λογῆς κτήρια ἕνα νεοκλασικὸ λεξιλόγιο, ὄχι μόνον στὴν 'Αθήνα, τὴν πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου καὶ μικροσκοπικοῦ κράτους τοῦ 'Οθωνα καὶ τοῦ Γεωργίου Α', ἀλλὰ καὶ στὴν Πάτρα, τὸν Πειραιᾶ, τὴ Σύρο, τὸν Πύργο, τὴ Χαλκίδα, τὸ Ναύπλιο κ.ἄ., καθὼς καὶ σὲ πόλεις ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας¹⁰.

'Ακόμη ὅμως παραπέρα, ὁ καινούριος ρυθμὸς, ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν,

ἐργασίες εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Talbot Hamlin, *Greek Revival Architecture in America*, ποὺ εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, γιὰ πρώτη φορά, στὰ 1944 ἀπὸ τὸ Oxford University Press καὶ ξανατυπώθηκε στὰ 1964 ἀπὸ τὴς Dover Publications Inc.

8. Καθὼς, πολὺ σωστά, νομίζω, παρατηρεῖ ὁ J. Mordaunt Crook (ὁ.π., σ. 41), «The rediscovery of Greece in the early nineteenth century was predominantly a British affair».

9. Γιὰ τὴς *Antiquities of Athens*, τὴν περίφημη σειρά τῶν ἀφιερωμένων στὰ ἐλληνικὰ μνημεῖα βιβλίων, ποὺ ξεκίνησαν (στὰ 1762) οἱ James Stuart (ὁ γνωστὸς καὶ ὡς Stuart the Athenian) καὶ ὁ Nicholas Revett, καθὼς καὶ γιὰ τὴ *Dilettanti Society*, τὴν 'Εταιρεία τῶν Ἄγγλων μυλῶρων, ποὺ ξεκίνησε, ἀρχικά, σὰν ἕνας μικρὸς ὄμιλος Ἄγγλων φιλόρχαιων γλεντζέδων, γιὰ νὰ φτάσει στὴ χρηματοδότηση ἀποστολῶν στὴν τουρκοκρατούμενη 'Ελλάδα καὶ Μικρὰ Ἀσία, καθὼς καὶ στὴν ἐκδοση λαμπρῶν βιβλίων γιὰ τὰ ἐλληνικὰ μνημεῖα, βλ. ὅσα σχετικὰ γράφει ἡ Dora Wiebenson, ὁ.π., σ. 1 - 61 καὶ ὁ J. Mordaunt Crook, ὁ.π., σ. 1 - 62 (ὅπου ἰδιαίτερα κατατοπιστικὴ ἀναφορὰ στὴ γένεση, τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴ δραστηριότητα τῆς 'Εταιρείας τῶν *Dilettanti*).

10. Παρὰ τὴν ἀξιόλογη συμβολὴ μερικῶν 'Ελλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν στὴ μελέτη τῆς νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν 'Ελλάδα τοῦ 19οῦ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ., ἡ παραπάνω τόσο σημαντικὴ περίοδος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ νεότερου Ἑλληνισμοῦ ἀπέχει πάρα πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀρκετὰ διερευνημένη.

of the subject, and distinctly for the reasons I
 stated in my answer to the Deputation of the
 Senate now enclosed, I consented to issue the
 Act &c and having enquired from Sir William
 A' Court, the cost will I believe amount to £2,500.

There is another measure of a similar
 nature, on which I have hitherto determined
 nothing. - It relates to a Hall, or rather a House,
 for the aforesaid order, - and the reason why I
 have not determined any thing upon it is,
 that I have not at present sufficient data, -
 but the bent of my opinion is, that if the
 expense be not heavy, it is right to encourage
 them in every thing where there is a strongly
 marked mutual interest between the Protec-
 ting and the Protected Parties.

It will be necessary too on this head
 to do something in common duty for
 the

ὄχι μόνο συνδέθηκε συμβολικά με τὴν ἐπανεμφάνιση τοῦ Ἑθνους στὸ παγκόσμιο πολιτικό προσκήνιο, μετὰ ἀπὸ ἓνα ἐξαιρετικά μακροχρόνιο λήθαργο καὶ αἰχμαλωσία σ' ἕνα κατώτερης πολιτιστικῆς στάθμης κατακτητὴ, ἀλλὰ καὶ εἶχε εἰσδύσει σιγὰ - σιγὰ στὴν ἀνώνυμη ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ ἔκαμε αἰσθητὴ τὴν παρουσία του στὶς προσόψεις καὶ τῶν πιὸ ταπεινῶν ἀκόμη ἰδιωτικῶν σπιτιῶν τῶν ἐλληνικῶν οἰκισμῶν.

Ἄρκετὰ παράδοξα, πάντως, ὁ ἄνθρωπος, ποὺ πρῶτος ξεκίνησε τὴ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ σὲ ἐλληνικὸ ἔδαφος, δὲν ἦταν οὔτε ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους Γερμανοὺς δασκάλους τῆς ὀθωνικῆς περιόδου οὔτε κάποιος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας νεοκλασικούς. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, δὲν ἦταν κἀν ἀρχιτέκτονας. Εἶχε ἐκπαιδευτεῖ ὡς ἀξιωματικὸς τοῦ ἀγγλικοῦ στρατοῦ. Μολαταῦτα, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας ἀξιόλογος ἐρασιτέχνης - ἀρχιτέκτονας καὶ ἀρχαιολόγος. Ἐφυγε ἀπὸ τὴν Ἀγγλία γιὰ νὰ διακριθεῖ στὴν Ἑλλάδα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ἀρχαιολογία, ἀλλὰ, παρόλο τὸ σημαντικότερο ἔργο ποὺ ἄφησε στὴν Κέρκυρα, ἔμεινε ἄγνωστος ὡς σήμερα ἀκόμη καὶ στὴν ἴδια του τὴν πατρίδα. Πρόκειται γιὰ τὸ συνταγματάρχη, κὶ ἀργότερα στρατηγό, τοῦ Βασιλικοῦ Μηχανικοῦ τοῦ ἀγγλικοῦ στρατοῦ Sir George Whitmore.

Ο SIR THOMAS MAITLAND ΚΑΙ Ο SIR FREDERICK ADAM ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1810

Μετὰ ἀπὸ τέσσερις αἰῶνες ἀδιάκοπης βενετικῆς κυριαρχίας, ἡ Κέρκυρα γνώρισε, μαζί με τὰ ἄλλα Ἑπτάνησα, μιὰ δεκαοκτάχρονη περίοδο ξενικῶν κατοχῶν, ποὺ ὅλες τοὺς ἀντιστοιχοῦν σὲ διάφορες φάσεις τῆς Ναπολεόντειας περιπέτειας τῆς Εὐρώπης. Ἡ καταρρέουσα Βενετία παράδωσε στὰ 1797, μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Campoformio, τὰ Ἑπτάνησα στοὺς Γάλλους, ἀφίνοντας στὴν Κέρκυρα μιὰ προνομιούχο τάξη εὐγενῶν καὶ γαιοκτημόνων, ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀξιόλογο πολιτιστικὸ ἐπίπεδο, καθὼς καὶ πλούσια ἀρχιτεκτονικὴ κληρονομιά, φανερὴ στὶς ὀχυρώσεις τῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ, στὰ δημόσια κτήρια, τὶς ἐκκλησίες, τὰ ἰδιωτικὰ μέγαρα καὶ τὰ σπίτια¹¹. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τοὺς δημοκρατικοὺς Γάλλους διαδέχτηκαν οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποῖοι, τὸν ἐπόμενο κιόλας χρόνο, στὰ 1800, ἀναγνώρισαν τὰ Ἴονια νησιά ὡς ἡμιανεξάρτητο κράτος ὑπὸ τὴν «προστασία» τοῦ Τσάρου καὶ τοῦ Σουλτάνου. Τὰ «Ἐνωμένα Κράτη τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου» (Stati Uniti delle Isole Jonie), ὅπως ὀνομάστηκε τὸ ἀδύναμο αὐτὸ σύνολο τῆς Ἰονίας Πολιτείας, ἔζησε μόνο γιὰ ἑπτὰ χρόνια (1800 - 1807), ἀλλὰ στὸ μεταξύ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν Κόμη Ἰωάννη Καποδίστρια (1776 - 1831), τὸν Κερκυραῖο εὐγενή, ποὺ ἔγινε ἀργότερα ὁ Κυβερνήτης τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας, ν' ἀρχίσει τὴ λαμπρὴ του σταδιοδρομίαν ὡς διπλωμάτης. Ὁ Καποδίστριας διορίστηκε ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἰονίας Πολιτείας, ἐνῶ ἄλλοι Κερκυραῖοι εὐγενεῖς μοιράστηκαν μεταξύ τους τὶς θέσεις τῆς Γερουσίας καὶ τῆς διοικήσεως τῶν νησιῶν.

Στὰ 1807, μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Tilsit, ὁ Τσάρος Ἀλέξανδρος παράδωσε τὰ Ἑπτάνησα στὸ Ναπολέοντα, αὐτοκράτορα τῶρα τῶν Γάλλων, κὶ ἔτσι ἡ Κέρκυρα πέρασε γιὰ δευτε-

11. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Κέρκυρα στὸ διάστημα τῆς Βενετοκρατίας (1386 - 1797) βλ. Luigi Crema, *I Monumenti Veneti di Corfù*, Bollettino dell'Associazione Internazionale Studi Mediterranei, Anno VI, N. 1 - 6, 1935, σ. 29 - 39 καὶ, κυρίως, τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἀφροδίτης Ἀγοροπούλου - Μπιρμπίλη, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πόλεως τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἑνετοκρατίας, Ἀθήναι 1976.

In Senato
 Risoluzione del
 31 novembre 1818
 Dovendo essere Statuta
 dal Potere Esecutivo
 di questi Stati, l'erezione
 di un Palazzo Pubblico
 per la residenza del
 Gran-Maestro del Distintis-
 simo ordine di San
 Michele e San Giorgio, e
 per la riduzione del Capitolo
 di detto ordine, giustate
 disposizioni che avranno
 in appresso determinata
 è risoluto
articolo 1.º
 Che sia messa alla
 disposizione del Signor
 Colonnello Robinson
 Comandante delle Coste
 di questi Stati, e

Αμministratore delle
 Pubbliche Rendite, un
 acconto consistente nella
 somma di talleri diecimilla
 dal Tesoro Generale di
 questi Stati, affinché possa
 esser al più presto possibile
 riunire ogni genere di
 materiale necessario per
 la detta costruzione,
 salve le misure che
 verranno ulteriormente
 adottate sul soggetto.

articolo 2:

Che la presente sia
 trasmessa al Tesoriere
 Generale di questi Stati,
 e al detto Comandante
 delle Coste, per la sua
 esecuzione.

approvato
 Federico Adami
 D. A. C.

[Signature]
 By Command of His Excellency
 Sir Henry B. Osborne
 Acting Private Secretary
 to the L. C. C.

Εικ. 3. Αρχείο Ίονιας Γερουσίας. Απόφαση 422/30.11.1818, φύλ. IV.

ρη φορά υπό τὸ γαλλικὸ ἔλεγχο (1807 - 1814)¹². Μὲ τὴ λεγόμενη «Δεύτερη Εἰρήνη» (Second Peace) τοῦ Παρισιοῦ, ποὺ ὑπογράφηκε στὶς 20 Νοεμβρίου τοῦ 1815, μετὰ τὶς περιπετειώδεις Ἑκατὸ Μέρη τῆς ἐπανόδου τοῦ Ναπολέοντα ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐξορία, τὰ Ἴονια νησιά ἀποτέλεσαν, τυπικά, ἓνα ἐλεύθερο καὶ ἀνεξάρτητο κράτος ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ ἀγγλικοῦ στέμματος¹³. Ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Καποδίστρια στὴν ἐγκαθίδρυση ἀγγλικοῦ Προτεκτοράτου στὴν Ἑπτάνησο ἦταν πραγματικὰ σημαντικὴ. Τελείως ἀντίθετος στὶς ἐπιδιώξεις τοῦ Metternich νὰ ἐπεκτείνει τὸ ἀπολυταρχικὸ καθεστῶς τῆς Αὐστρίας στὴν ἴδια του τὴν πατρίδα, ὁ Καποδίστριας, ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν στὴν τσαρική Ρωσία, «διαβεβαίωσε τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ πὼς οἱ Ἑπτανήσιοι θὰ προτιμοῦσαν τὴν προστασία τῆς Μεγάλης Βρετανίας» καί, ὅπως λέει ὁ Whittingham, συγγραφέας μιᾶς ἱστορίας τῆς ἀγγλοκρατούμενης Ἑπτανήσου, «τὰ διαβήματα τοῦ Κόμη εἶχαν μεγάλη βαρύτητα»¹⁴. Μολαταῦτα, ἡ ἴδια ἡ «Δεύτερη Εἰρήνη» τοῦ Παρισιοῦ ἀποτελεῖ ἓνα συγκεχυμένο καὶ ἀσαφέστατο κείμενο, ὅσον ἀφορᾷ τὴν τύχη τῶν ἐφτά νησιῶν τοῦ Ἰονίου. Δίνει μὲν στὴν Ἴονια Πολιτεία τὸ δικαίωμα νὰ ρυθμίσει ἐλεύθερα τὴν ἐσωτερικὴ τῆς ὀργάνωση, ἀλλὰ τονίζει πὼς αὐτὸ θὰ γίνῃ μόνο μὲ τὴν «ἐγκριση καὶ ἐπικύρωση τῆς Προστατίδας Δύναμης». Ἐξουσιοδοτεῖ, ἐπίσης, τὸ βασιλιά τῆς Μεγάλης Βρετανίας νὰ ρυθμίσει «τοὺς νόμους καὶ τὴ γενικὴ διοίκηση τῶν νησιῶν», καθὼς καὶ νὰ διορίσει «ἓνα Λόρδο Ὑπατο Ἄρμοστή» (Lord High Commissioner), ὁ ὁποῖος θὰ ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ κατευθύνῃ μιὰ «Ἀντιπροσωπεία» (Assembly) ἀπὸ ντόπιους, ποὺ σκοπὸς τῆς θὰ εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ «Καταστατικοῦ χάρτη τοῦ νέου κράτους»¹⁵.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, παρ' ὅλες τὶς κατοπινὲς διαμαρτυρίες γιὰ τὴν ἐρμηνεία ποὺ ἔδινε ἡ Βρετανία στὸ κείμενο τῶν συμφωνιῶν αὐτῶν, ἡ τελευταία, ὅπως λέει ὁ Whittingham, «πρέπει νὰ πιστεῦε πὼς στὴν πράξη τὰ Ἑπτάνησα εἶχαν καταστῆ ὀλότελα κτήση τῆς»¹⁶. Κι αὐτὴ ἡ ἀποικιακὴ πολιτικὴ στὴν Κέρκυρα, τὸ «κλειδί τῆς Ἀδριατι-

12. Γιὰ τὶς δύο περιόδους τῆς γαλλικῆς κατοχῆς τῆς Κέρκυρας (1797 - 1799 καὶ 1807 - 1814), καθὼς καὶ γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Raymond Matton, Corfou, ἔκδ. Collection de l'Institut Français d'Athènes, Ἀθήνα 1960, σ. 138 - 144, 147 - 152 καὶ 246 καί, κυρίως, Jacques Baeyens, Les Français à Corfou, Ἀθήνα 1973, σ. 17 - 52, 59 - 139 καὶ 165 - 174.

13. The Great European Treaties of the Nineteenth Century, ἔκδ. τῶν Augustus Oakes καὶ R. B. Mowat, ἐπανάκδ. 1970 (Oxford University Press), σ. 111 καὶ 392.

Σύμφωνα μὲ τὸ 4ο ἄρθρο τῆς συνθήκης μεταξύ τῆς Μεγ. Βρετανίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τῆς Δανίας ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ τὴν ἄνοδο στὸν ἐλληνικὸ θρόνο τοῦ πρίγκιπα Γουλιέλμου τῆς Δανίας, ποὺ ὑπογράφηκε στὸ Λονδίνο στὶς 13 Ἰουλίου τοῦ 1863, «the limits of the Greek territory, determined by arrangement concluded at Constantinople between the Three Courts and the Ottoman Porte, on the 21st July 1832, shall receive an extension by the Union of the Ionian Islands to the Hellenic Kingdom». Βλ. ὅ.π., σ. 124.

14. F. Whittingham, Four Years in the Ionian Islands, τόμ. I, London 1864, σ. 76 - 77. Τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἄγγλο ὑποκόμη Kirkwall. Πρβλ. καὶ P. Petridis, Die Ionische Frage auf dem wiener Kongress und den pariser Friedensverhandlungen in Jahre 1815, Jus Gentium 14 (1972) σ. 23 κ.έ., καθὼς καὶ Ζαχαρία Τσιρπανλῆ, Ὑπομνήματα καὶ Ἐκθέσεις τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια, Δωδώνη (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων), ΣΤ, 1977, σ. 115 καὶ σημ. 3.

Κατὰ τὸν Whittingham (ὅ.π., σ. 78), «ὑπάρχει κάθε λόγος νὰ πιστέψουμε, πὼς, μολονότι ἡ συνθήκη ὑπογράφηκε ἀπὸ ὅλες τὶς κυριότερες Εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις (μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Γαλλίας), οἱ λεπτομέρειες εἶχαν ρυθμιστεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν ὑποκόμητα Castlereagh (πρωθυπουργό, τότε, τῆς Μ. Βρετανίας) καὶ τὸν Κόμη Καποδίστρια».

15. Whittingham, ὅ.π., σ. 80.

16. Whittingham, ὅ.π., σ. 83. Πρβλ. καὶ Jacques Baeyens, ὅ.π., σ. 141. Γιὰ τὸ διεθνὲς καθε-

κῆς», ὅπως τὴν ἔλεγαν μερικοὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ¹⁷, ἐπρόκειτο νὰ γίνεῖ πραγματικὰ σαφέστατη στὴ διάρκεια τῆς αὐταρχικῆς διοίκησης τῶν δυὸ πρώτων Ἑγγλων Ἑπατῶν Ἀρμοστῶν τῶν νησιῶν τοῦ Ἴονιου: τοῦ Sir Thomas Maitland καὶ τοῦ Sir Frederick Adam.

Γεννημένος στὰ 1759, ὁ Thomas Maitland¹⁸, δεύτερος γιὸς τοῦ κόμη τοῦ Landerdale, εἶχε μιὰ πετυχημένη σταδιοδρομία στὸν ἀγγλικὸ στρατό. Ὑπηρέτησε στὴν Ἰνδία, στὸ St Domingo, στὶς Δυτικὲς Ἰνδίες καὶ στάλθηκε μὲ μυστικὴ ἀποστολὴ στὴ Γαλλία, στὰ 1798. Ἀπὸ τὰ 1803 μέχρι τὰ 1805, ὁ Maitland διοικοῦσε ἓνα τάγμα καί, ἀμέσως κατόπιν, μιὰ ταξιαρχία στὸ Sussex. Στὰ 1806, διορίστηκε διοικητὴς (Commander - in - Chief) στὴν Κεϋλάνη, ὅπου ἔμεινε μέχρι τὰ 1811. Τότε, ἔγινε ὑποστράτηγος καὶ διορίστηκε κυβερνήτης τῆς Μάλτας, ὅπου, καθὼς ἔχουν πεῖ, «οἱ ἐκκεντρικότητες καὶ ἡ αὐταρχικὴ διακυβέρνηση τοῦ βασιλιᾶ Tom, ὅπως χαρακτηριστικὰ τὸν ἀποκαλοῦσαν, τὸν ἔκαναν πολὺ μισητὸ στοὺς ὑφισταμένους του»¹⁹. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1815, ὁ Sir Thomas ἔγινε Λόρδος Ἑπατος Ἀρμοστής τῶν νησιῶν τοῦ Ἴονιου καὶ διοικητὴς τῆς Μεσογείου, μὲ τὴν ἐξαιρέση τοῦ Γιβραλτάρ, διατηρώντας παράλληλα καὶ τὴ θέση τοῦ κυβερνήτη τῆς Μάλτας. Κράτησε τίς θέσεις αὐτὲς μέχρι πὸν πέθανε ξαφνικὰ στὴ Μάλτα στὶς 17 Ἰανουαρίου τοῦ 1824.

στὴν τῆς Ἰόνιας Πολιτείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς βλ. Στρ. Καλογερόπουλου, Τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῶν Ἰονίων Νήσων ὑπὸ ἀγγλικὴν προστασίαν, Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας, 10 (1973), σ. 44 - 64.

17. Κατὰ τὸν Ἑγγλο συνταγματάρχη Charles James Napier (The Colonies: Treating of their value generally of the Ionian Islands, ἐκδ. τῶν Thomas καὶ William Boone, London 1833, σ. 173), «Corfu is called the key of Adriatic, and it does, in some degree, guard the entrance into the sea». Ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Napier, πού εἶχε ὑπηρετήσει στὰ Ἐπτάνησα στὴ διάρκεια τῆς ἀρμοστείας τοῦ Maitland, καὶ τοῦ διαδόχου του Sir Frederick Adam, σημειώνει (ὁ.π., σ. 174) ὅτι «The French possessed Corfu during the last war; the English ruled the sea but dared not attack Corfu; so invulnerable did we consider her fortifications. She never prevented our entering the Adriatic, however, and we laughed at this key. Sir William Hoste's squadron was the real 'key' of the Adriatic; but still while ranging the seas at our pleasure the soldiers of Napoleon mocked us from behind the ramparts of Corfu»!

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ φιλελεύθερος στὸ φρόνημα συνταγματάρχης Napier, πού ὑπῆρξε κυβερνήτης τῆς Κεφαλονιάς στὰ χρόνια τῆς ἀρμοστείας τοῦ Maitland, ἦταν ἐκεῖνος πού φιλοξένησε, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1823, τὸ λόρδο Βύρωνα, ὅταν ἔφτασε στὸ νησί στὶς 3 Αὐγούστου 1823 μὲ προορισμὸ τὸ Μεσολόγγι. Βλ. Κόμητος Πέτρου Γκάμπα, Ὁ Βύρων ἐν Ἑλλάδι, μετάφρ. Μπάμπη Ἀννίνου, ἐκδ. Γαλαξία, Ἀθήνα 1966, σ. 21 - 23.

18. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Sir Thomas Maitland βλ. Dictionary of National Biography, Oxford University Press, τόμ. XII, σ. 818 - 820.

19. Dictionary, ὁ.π., σ. 819. Ὁ Napier περιγράφει τὸ Maitland ὡς «rough old despot», μὲ «αταλάντο μὲν, ἀλλ' ὄχι καὶ πολὺ σπουδαῖο», στενοκέφαλο, πού ἔβλεπε πάρα πολλὰ πράγματα «under false light» καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ «συκοφάντες πού τὸν θεωροῦσαν θεό, ἐπειδὴ ἦταν μόνον καὶ μόνον ἐξυπνότερός τους». Καὶ οἱ ἐξουσίες τοῦ Sir Thomas στὴν Κέρκυρα, καθὼς καὶ ἐκεῖνες τοῦ διαδόχου του Adam, ἦταν ἀπεριόριστες. «Ὁ αὐτοκράτορας τῆς Ρωσίας», λέει ὁ Napier (ὁ.π., σ. 181), «δὲν εἶναι περισσότερο αὐταρχικὸς ἀπὸ τὸ Λόρδο Ἀρμοστή». Ἀλλὰ καὶ ὁ Whittingham (ὁ.π., σ. 85), μᾶς ἔχει ἀφήσει μιὰ παρόμοια εἰκόνα τοῦ πρώτου Ἑγγλου Ἀρμοστή στὴν Ἐπτάνησο: «a man of great abilities and much respect», «a man of energy, resolution and soldier - like frankness», χαρακτηριστικὰ, πού κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα πού γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τὸν Sir Thomas, «would have attracted more admiration, had they not been counterbalanced by an excessive coarseness and roughness of language and manner, which made him many enemies. But even these could find no fault in his morals, excepting with regard to the extraordinary lengths to which he carried his hospitable conviviality. To a temperate race like the Greeks, this appeared very despicable; but it was undoubtedly the fault rather of the age than of the man»!

Ὁ Maitland ἔφτασε στὴν Κέρκυρα τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1816²⁰ καὶ ἀμέσως ἄρχισε νὰ ὀργανώνει τὴ διοίκηση τῶν Ἰόνιων νησιῶν καὶ νὰ καταστρώνει τὸν καταστατικό χάρτη τῆς Ἰόνιας Πολιτείας²¹. Μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες, ἔφυγε γιὰ τὸ Λονδίνο, ὅπου, πιθανότατα, εἶχε μερικές διαβουλεύσεις μὲ τὴν τότε ἀγγλικὴ κυβέρνηση (Castlereagh, Bathurst κ.ἄ.) γιὰ τὸ σύνταγμα, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ παραχωρηθεῖ στοὺς κατοίκους τῆς Ἐπτανήσου²². Τὸ τελευταῖο, ἔχει θεωρηθεῖ ἀπὸ μερικοὺς ὡς τὸ σπουδαιότερο ἐπίτευγμα τῆς ἀρμοστείας τοῦ Sir Thomas καί, κατὰ τὸ Dictionary of National Biography, «εἶναι θεμελιωμένο πάνω σὲ ἀρχές δικαιοσύνης καὶ ὀρθῆς πολιτικῆς»²³. Ὁ καταστατικὸς χάρτης τοῦ Maitland μπῆκε σὲ ἐφαρμογὴ στὰ 1817 καὶ στὴν πραγματικότητα ἀντικατοπτρίζει τὴν τότε ἀποικιακὴ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας στὸ Ἴόνιο.

Ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πρᾶγμα, τὰ «ἱκανοποιητικὰ» ἀποτελέσματα τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Sir Thomas στὸ Λονδίνο διαφαίνονται καθαρὰ σ' ἓνα κείμενο ποῦ δημοσιεύθηκε στίς 16 Νοεμβρίου τοῦ 1816, στὴν ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου, τὴ γνωστὴ «Gazzetta Jonia» ἢ, ὅπως ὀνομάστηκε ἀργότερα, «Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie»²⁴. Τὸ κείμενο ἀναφέρεται στὴν ἀπόφαση μιᾶς ὀμάδας Κερκυραίων εὐγενῶν νὰ ὑψώσουν πρὸς τιμὴν τοῦ Λόρδου Ὑπατου Ἀρμοστῆ, «ἓνα μαρμάρينو μνημεῖο (monumento marmoreo), παρόμοιο μ' αὐτὸ ποῦ δείχνει τὸ συνημμένο σχέδιο», μὲ τὸ σκοπὸ νὰ μνημονεῦται ἔτσι γιὰ πάντα ἢ ἀφοσίωσή τους πρὸς τὸν Sir Thomas καὶ νὰ ἐκφραστοῦν ἐξ ὀνόματος τῆς Ἰόνιας πολιτείας, ἢ εὐγνωμοσύνη καὶ τὰ εἰλικρινῆ αἰσθήματα θαυμασμοῦ καὶ ἱκανοποίησης γιὰ τὸ γυρισμὸ τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὴ Μεγά-

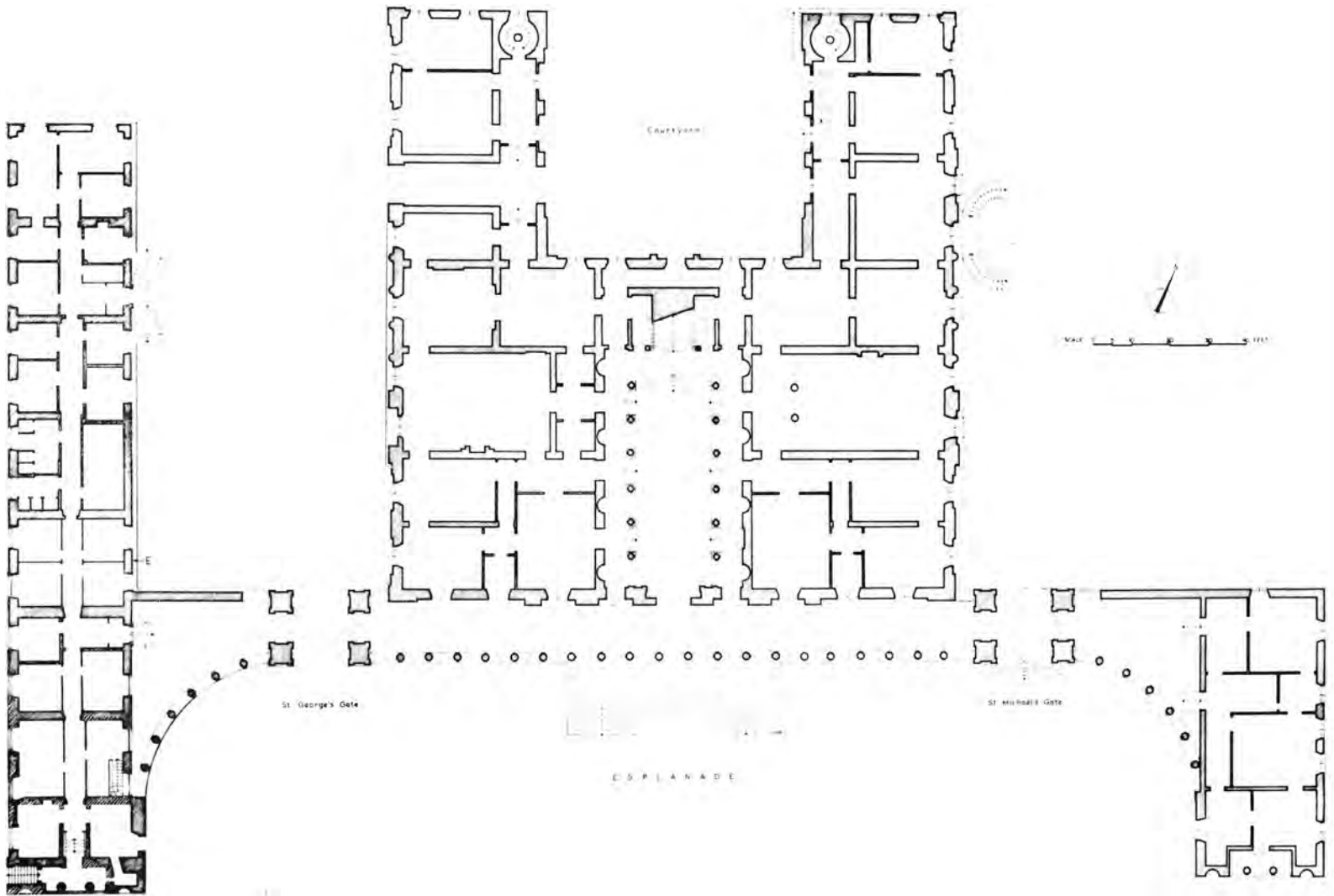
20. Whittingham, ὁ.π., σ. 86.

21. Κατὰ τὸν Whittingham, ὁ.π., σ. 86-87, μόλις ὁ Maitland ἔφτασε στὴν Κέρκυρα, διέλυσε τὴ Γερουσία, ποῦ τὴν εἶχαν σεβαστεῖ, τουλάχιστο τυπικά, οἱ αὐτοκρατορικοὶ Γάλλοι. Ἐπίσης, «υἱοθέτησε ἀμέσως τὴ γνώμη ὅτι ὁ λαὸς τῆς Ἐπτανήσου ἦταν ὀλότελα ἀνώριμος γιὰ συνταγματικὴ διακυβέρνηση, τουλάχιστο μὲ τὴν ἀγγλικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου». Ἔτσι, ἀποφάσισε οὐσιαστικά νὰ διατηρήσει «for the present, a dictatorship in his own hands».

22. Κατὰ τὸν Whittingham, ὁ.π., σ. 87, ὁ Maitland πῆγε στὴν Ἀγγλία γιὰ νὰ κάμει τὴν ἀναφορὰ του καὶ νὰ πάρει ὁδηγίες, φαίνεται δὲ ὅτι ἐξουσιοδοτήθηκε νὰ προχωρήσει σὲ ὅ,τι σχεδίαζε νὰ κάμει.

23. Dictionary, ὁ.π., σ. 819. Ἀντίθετα, ὁ Whittingham ὄχι μόνο μᾶς δίνει μιὰ σαφὴ εἰκόνα τοῦ αὐταρχικοῦ συντάγματος ποῦ ἔφτιαξε ὁ Maitland, ἀλλὰ σημειώνει, παράλληλα (ὁ.π., σ. 95), τὰ ἐπανελημμένα διαβήματα πρὸς τὸ Λονδίνο, ποῦ ἔκαμε ὁ Καποδίστριας, ὡς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας, διαμαρτυρόμενος «against the constitution of 1817 as directly contrary to the Treaty of Paris». Ἀλλά, καθὼς παρατηρεῖ ὁ ἀντικειμενικὸς Whittingham (ὁ.π.), «his representations had no effect either with Sir Thomas Maitland or with the Ministers of England. He was looked upon as the strong partisan of Russia, in whose diplomatic service he had been so long employed».

24. Δὲν εἶναι καθόλου περίεργο ὅτι ἡ γλώσσα τῆς «Gazzetta» ἦταν τὰ ἰταλικά καὶ ὄχι τὰ ἑλληνικά. Ἐδῶ, πρέπει κανένας νᾶχει ὑπόψη τοῦ τῆ μεγάλης ἐπιρροῆς τῆς Ἰταλίας σ' ὅλα τὰ Ἐπτάνησα καὶ ἰδιαίτερα στὴν Κέρκυρα μὲ τὴν ἀδιάπτωτη βενετικὴ κατοχὴ τῶν τετρακοσίων χρόνων, ποῦ μοιραῖα ἐπηρεάσε τὸν ἑπτανήσιακὸ πολιτισμὸ καὶ πολὺ περισσότερο τὶς ἀνώτερες τάξεις τῶν εὐγενῶν καὶ γαιοκτημόνων, ποῦ εἶχαν συνδεθεῖ ἀκόμη πιὸ στενὰ μὲ τὸ ξένο στοιχεῖο. Στὴν Ἰταλία σπούδαζαν τὰ παιδιά τῶν Κερκυραίων καὶ Ζακυνθινῶν ἀριστοκρατῶν καὶ ἐκεῖ εἶχε σπουδάσει καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμὸς, ὁ ὁποῖος, ὅταν γύρισε στὴν πατρίδα του ἀπὸ τὴν Ἰταλία, δὲν μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ παρὰ μονάχα στὰ ἰταλικά. Ἔτσι, μόνο στὴ διάρκεια τῆς ἀρμοστείας τοῦ τρίτου στὴ σειρά Ὑπατου Ἀρμοστῆ, δηλ. τοῦ George Grenville Nugent, ἡ «Gazzetta» μπόρεσε νὰ ἐμφανιστεῖ στὰ ἑλληνικά. Μιὰ πλήρης σειρά τῆς ἐπίσημης αὐτῆς Ἐφημερίδας τῆς Ἰόνιας Πολιτείας βρίσκεται στὰ Ἀρχεῖα τῆς Κέρκυρας, μιὰ ἄλλη στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, καὶ τρίτη στὸ Public Record Office τοῦ Λονδίνου μὲ τὰ στοιχεῖα: Reference C.O./136/252 - C.O./136/288.

Σχ. 2. 'Ανάκτορο τῶν Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου. Κάτοψη ἰσογείου.

λη Βρετανία. Μιά ύποσημείωση, στο ίδιο κείμενο, έπεξηγεΐ ότι τὸ προτεινόμενο μνημείο θὰ εἶναι ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ὁ ὁποῖος ὅπως ἀναφέρεται, εἶναι «κομψός», καθὼς καὶ «ὄλο μεγαλοπρέπεια» γιὰ ἓνα τέτοιο σκοπὸ²⁵.

Ἄλλὰ τί ἀκριβῶς εἶχε προκαλέσει τὴ βαθιὰ αὐτὴ ἱκανοποίηση —εἰλικρινὴ ἢ προσποιητὴ— τῶν Κερκυραίων ἀριστοκρατῶν μποροῦμε νὰ τὸ πληροφορηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφή, ποὺ προοριζόταν, σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο ψήφισμα, γιὰ τὴν πρόσοψη τοῦ προτεινόμενου μνημείου. Πρόκειται γιὰ ἓνα μᾶλλον ρητορικὸ κείμενο, ποὺ ἢ «Gazzetta Jonia» τὸ δίνει τόσο στὰ ἰταλικά, τὴν ἐπίσημη γλῶσσα τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἰονίων νησιῶν ὡς τὶς ἀρχές τῆς τέταρτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅσο καὶ στὰ ἑλληνικά: «Εἰς ἀνάμνησιν αἰσίου ἡμέρας τῆς ἐκ Μεγάλης Βρεταννίας ἐπανόδου Θωμᾶ Μαιτλανδίου Λόρδ Ἄρμοστοῦ Ὑπερτέρου τῆς Α.Μ. τοῦ προστάτου βασιλέως παρὰ ταῖς Ἰονικαῖς ἠνωμέναις νήσοις, εὐθυντῆρος τοῦ πολιτικοῦ καταστήματος Κερκυραῖοι πολῖται ὑπόμνημα τόδε ἀνέστησαν τῆς σφῶν αὐτῶν καὶ κοινῆς χαρμοσύνης τοῖς ἐπιγενομένοις τεκμήριον τῆ ΚΕ' Ὀκτωβρίου/ΣΤ' Νοεμβρίου ΑΩΙΣΤ» (1816). Στὸ ἴδιο φύλλο τῆς «Gazzetta Jonia», δὲν ὑπάρχει κανένα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ νὰ δείχνει τὴ μορφή τοῦ προτεινόμενου μνημείου —πέρα ἀπ' ὅσα λέει ἡ ὑποσημείωση ποὺ προαναφέρθηκε γιὰ τὸν ἰωνικὸ ρυθμὸ τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ— καὶ στὴν πραγματικότητα τὸ τελευταῖο δὲ χτίστηκε παρὰ στὰ 1821, δηλαδὴ πέντε χρόνια ἀργότερα. Μολαταῦτα, μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφή τοῦ μνημείου Maitland, ὅπως αὐτὸ ὑψώθηκε, ἀργότερα, στὴ Σπιανάδα τῆς Κέρκυρας, τὴ χρονιά ποὺ στὴ γειτονικὴ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα εἶχε κιάλας ξεσπάσει ἡ μεγάλη Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση, γίνεται, καθὼς θὰ δοῦμε, ἓνας ἀκόμη σαφέστερος ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Maitland στὸν καταστατικὸ χάρτη τοῦ 1817, ἀπ' ὅσο ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ τὸ παραπάνω κείμενο στὴν περικοπὴ «εὐθυντῆρος τοῦ πολιτικοῦ καταστήματος». Δὲν ὑπάρχει, πάντως, ἀμφιβολία πὼς ἡ ἀριστοκρατία τῆς Κέρκυρας σκόπευε μ' αὐτὴ τὴν ἐνέργειά της νὰ κολακεύσει προσωπικὰ τὸν Maitland²⁶. Τὸ ψήφισμα ὑπογράφεται ἀπὸ 46 συνολικὰ εὐγενεῖς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους περιλαμβάνεται καὶ ὁ Ἄντωνιος Μαρία Καποδίστριας, πατέρας τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια.

Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ ἀριστοκρατία τῆς Κέρκυρας εἶχε κάμει, ὅπως

25. Δὲν εἶναι ἀπίθανο ἡ ἔlite τῶν Κερκυραίων εὐγενῶν νὰ κάνει ἐδῶ κάποια σύγχυση τῆς καταγωγῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ (ordine Ionio στὸ ἰταλικὸ κείμενο) μὲ ἐκεῖνο τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου (isole Jonie, ἀντίστοιχα), σὰν νὰ ὑπῆρχε τάχα κάποια σχέση ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα καὶ τὸν ἰωνικὸ ρυθμὸ.

26. Βέβαια, ἡ διάθεση αὐτὴ τῶν Κερκυραίων εὐγενῶν νὰ κολακεύσουν τὸν ἰσχυρὸ τῆς στιγμῆς δὲν ἦταν κάτι τὸ καινούριο γιὰ τὰ μέλη τῆς κερκυραϊκῆς ἀριστοκρατίας. Πραγματικά, μᾶς εἶναι γνωστὸ ὅτι, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1810, τὰ μέλη τῆς Ἰονίας Γερουσίας ἐστειλαν μὲ κρατικὰ ἐξοδα στὴ Ρώμη τὸν Παῦλο Προσαλέντη (1784 - 1837), τὸν Κερκυραῖο νεοκλασικὸ γλύπτη, ποὺ εἶχε μαθητεύσει κοντὰ στὸν περίφημο Ἰταλὸ δάσκαλο τῆς Νεοκλασικῆς γλυπτικῆς Antonio Canova (1757 - 1822), νὰ δεῖ τὸν τελευταῖο καὶ νὰ διαπραγματευτεῖ, ἐξ ὀνόματος τῆς γαλλοκρατούμενης Ἰονίας Πολιτείας, τὴ φιλοτέχνηση ἑνὸς ἀνδριάντα τοῦ Ναπολέοντα, ποὺ τὸν προόριζαν γιὰ τὴν αἴθουσα τῶν συνεδριάσεων τῆς Γερουσίας. Ἀφοῦ ἔμεινε ἐπτά μῆνες στὴ Ρώμη, ὁ Προσαλέντης γύρισε στὴν Κέρκυρα φέρνοντας μαζί του ἓνα χάλκινο μοῦστο τοῦ Βοναπάρτη, ἔργο τοῦ Canova, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ τελευταῖος πῆρε ἀμοιβὴ 200 τάλιρα, ποσὸ ποὺ ἀντιπροσώπευε, σύμφωνα μὲ ἓνα γράμμα τοῦ ἴδιου τοῦ Canova πρὸς τὴν Ἰόνια Γερουσία, μὲ ἡμερομηνία 28 Ἀπριλίου 1810, μονάχα τὴν ἀξία τῶν ὑλικῶν. Στὰ 1864, τὸ μοῦστο τοῦ Ναπολέοντα μεταφέρθηκε στὴν Ἀγγλία καί, καθὼς λέγεται, ἀνήκει σήμερα στὴ συλλογὴ τοῦ Δούκα τοῦ Devonshire. Βλ. Σπ. Θεοτόκη, Προτομὴ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος ἐκ χαλκοῦ ἐν Κερκύρα, ἔργον Ἀντωνίου Κανόβα, Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας 10 (1973), σ. 5 - 15.

διαφαίνεται από το ίδιο αυτό κείμενο της «Gazzetta Jonia», την έκλογή του χώρου, όπου θα ανεγειρόταν το προτεινόμενο μνημείο: το οικόπεδο είχε βρεθεί πάνω στον πελώριο άνοιχτο χώρο της Σπιανάδας, που είχε άφραξε ακάλυπτη από τους Βενετούς, για ευνόητους άμυντικούς λόγους, μπροστά στην οχυρωμένη Fortezza Vecchia (Πίνακ. 104α), που χώριζε την οχυρή αυτή ακρόπολη από την τειχισμένη με προμαχώνες και τάφρο πόλη της Κέρκυρας. Από ένα γαλλικό χάρτη (Σχ. 1), που ανάγεται στη δεύτερη περίοδο της γαλλικής κατοχής (1807 - 1814), γίνεται φανερό όχι μόνο η κατάσταση της Σπιανάδας στα 1816, αλλά επίσης και η καλή έκλογή οικοπέδου που είχαν κάμει οι ντόπιοι άριστοκράτες, μια και είναι αμφίβολο, αν θα μπορούσε να βρεθεί άλλος τέτοιος μεγάλος και ελεύθερος χώρος μέσα στην οχυρωμένη περίμετρο της Κέρκυρας των αρχών του 19ου αιώνα.

Η απάντηση του Maitland στην τιμητική προσφορά των Κερκυραίων δημοσιεύεται στη δεύτερη σελίδα της ίδιας έκδοσης της «Gazzetta Jonia». Ο Sir Thomas εκφράζει τις ευχαριστίες του και διαβεβαιώνει το τοπικό άρχοντολόι, πως σκοπεύει να φέρει σε «αίσιο πέρας» την αποστολή του στα Έπτάνησα, ώστε «να καθοδηγήσει τους κοινούς κόπους σ' ένα ευτυχισμένο τέλος» («per guidare le comuni fatiche ad un esito favorevole»).

Δεν είναι γνωστό τί ακριβώς οδήγησε στην άναβολή της ανέγερσης του μνημείου στα 1816 ή στα αμέσως επόμενα χρόνια. Μπορούμε, πάντως, να υποθέσουμε πως η καθυστέρηση αυτή συνδεόταν, πιθανότατα, με μερικά σχέδια, που είχε στο μυαλό του ο πρώτος Λόρδος Άρμοστής, σχετικά με το κτήριο που του πρόσφερε κατάλυμα κατά τη διάρκεια της διαμονής του στην πρωτεύουσα της Έπτανήσου.

Πραγματικά, φαίνεται πως στην Κέρκυρα του 1816 δεν υπήρχε κανένα δημόσιο κτήριο για να στεγάσει τον Lord High Commissioner, εκτός από ένα παλιό κτήριο, που βρισκόταν μέσα στην οχυρωμένη περίμετρο του Παλιού Φρουρίου, όπου έμεναν, παλιότερα, οι Βενετοί Γενικοί Προνοητές της Κέρκυρας. Και τώρα, κάτω από την ίδια ακριβώς στέγη, μπορούσε κανένας να βρει το ύπνοδωμάτιο του Sir Thomas, καθώς και μικρό αριθμό άλλων δωματίων για τους υπηρέτες του, αλλά επίσης και την αίθουσα της Γερουσίας, εκείνη του Νομοθετικού Σώματος κλπ.²⁷ Το σαλόνι του, παραπονιόταν ο Maitland στον Bathurst, στέγαζε το Συμβούλιο των Αντιπροσώπων, ενώ το Νομοθετικό Σώμα «συνεδρίαζε στο χάλ της εισόδου» και ο ίδιος δεν είχε «που να βάλει το πιάτο του»²⁸!

Θα ήταν, βέβαια, δυνατό να θεωρήσει κανείς όλα αυτά υπερβολές, αλλά, όπως ούποτε, δείχνουν τις προθέσεις του «βασιλιά Τόμ»: ήθελε ν' αποκτήσει μια αξιοπρεπή για τη θέση και το αξίωμά του κατοικία. Το μεγάλο έρωτηματικό για την Έξοχότητά του ήταν τώρα πως να παρουσιάσει το πρόβλημά του τόσο στο Λονδίνο, όσο και στην Ίο-

27. Κατά το Napier (ό.π., σ. 211), στην Κέρκυρα του 1816 μπορούσε κανένας να δει «το παλιό ανάκτορο των Βενετών, ένα κρατικό κτήριο που βρισκόταν μέσα στην οχυρωμένη ακρόπολη και δεν ήταν αρχιτεκτονικά ωραίο, πρέπει να παραδεχθώ, αλλά ήταν όμως τόσο μεγαλόπρεπο όσο ήταν επιτρεπτό να ανεχθεί ένας κυβερνήτης, που διοικεί ένα κράτος με προϋπολογισμό μόνον εκατό σαράντα χιλιάδες λίρες το χρόνο».

28. Tim Clarke, Britain in the Adriatic. English Regency Architecture in Corfu, Country Life, τεύχ. 10.9.1938, σ. 255. Για το μέγαρο του Γενικού Προνοητού της Κέρκυρας βλ. Άφρ. Άγοροπούλου - Μπιρμπίλη, ό.π., σ. 87.

νια Γερουσία. Χρειαζόταν να βρεῖ μερικά γερὰ επιχειρήματα καὶ δικαιολογίες, ἀφοῦ ἡ Γερουσία ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσει τὴ χρηματικὴ δαπάνη, ἐνῶ ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἦταν ἀνάγκη νὰ πεισθεῖ γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς οἰκοδόμησις ἐνὸς τέτοιου κτηρίου, ποῦ ἀσφαλῶς θὰ στοίχιζε ἀρκετὰ στὸν ἀσθενικὸ προϋπολογισμό τῆς Ἰόνιας Πολιτείας.

Ἡ μεγάλη εὐκαιρία γιὰ τὴν πραγματοποίησι τῶν σχεδίων τοῦ Maitland παρουσιάστηκε στὰ 1818, ὅταν ὁ τελευταῖος κατάφερε τελικὰ νὰ πείσει τὸ Λονδίνο νὰ ἰδρύσει ἕνα καινούριο τάγμα Ἱπποτῶν τῆς αὐτοκρατορίας, τὸ Τάγμα τῶν Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου, ποῦ τὰ διάσημά του, μολοντί ἀργότερα ἀπονέμονταν, γενικά, στοὺς κατοίκους τῶν βρετανικῶν ἀποικιῶν, ἀρχικὰ προορίζονταν μονάχα γιὰ τοὺς νησιῶτες τῆς Μάλτας καὶ τῆς Ἑπτανήσου. Ἐνα ἀνώνυμο καὶ ἀδημοσίευτο ἀκόμη ἐντύπο τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων (Public Record Office) τοῦ Λονδίνου, μὲ χρονολογία 16 Αὐγούστου 1887 καὶ τίτλο «History and Constitution of the most distinguished order of Saint Michael and Saint George», διασαφηνίζει ὅτι ὁ Sir Thomas, «became strongly impressed with the advantages of rewarding the merits and encouraging the loyalty of the natives of those islands by the grant of some rank of the royal favour»²⁹. Ἔτσι, ὁ Ἄγγλος ἀντιβασιλιάς «ἀποδέχτηκε τὴν εἰσήγησι νὰ δημιουργήσῃ ἕνα νέο ἱπποτικὸ Τάγμα γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ»³⁰. Τὸ Τάγμα τῶν Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου ἰδρύθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1818 καὶ στὶς 12 Αὐγούστου τοῦ ἴδιου χρόνου, τέλειωσε ὅλη ἡ σχετικὴ νομοθετικὴ διαδικασία. Σύμφωνα μὲ τὸ καταστατικὸ, ὁ βασιλιάς τῆς Μεγάλης Βρετανίας ὀρίστηκε ἀρχηγὸς τοῦ Τάγματος, ἐνῶ ὁ ἐκάστοτε Λόρδος Ὑπατος Ἀρμοστής τῆς Ἑπτανήσου ἢ ἄλλος διακεκριμένος ἀνώτατος ἀξιωματικὸς τοῦ ἀγγλικοῦ στρατοῦ ἢ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ μπορούσε νὰ γίνῃ ὁ Grand Master τοῦ Τάγματος³¹.

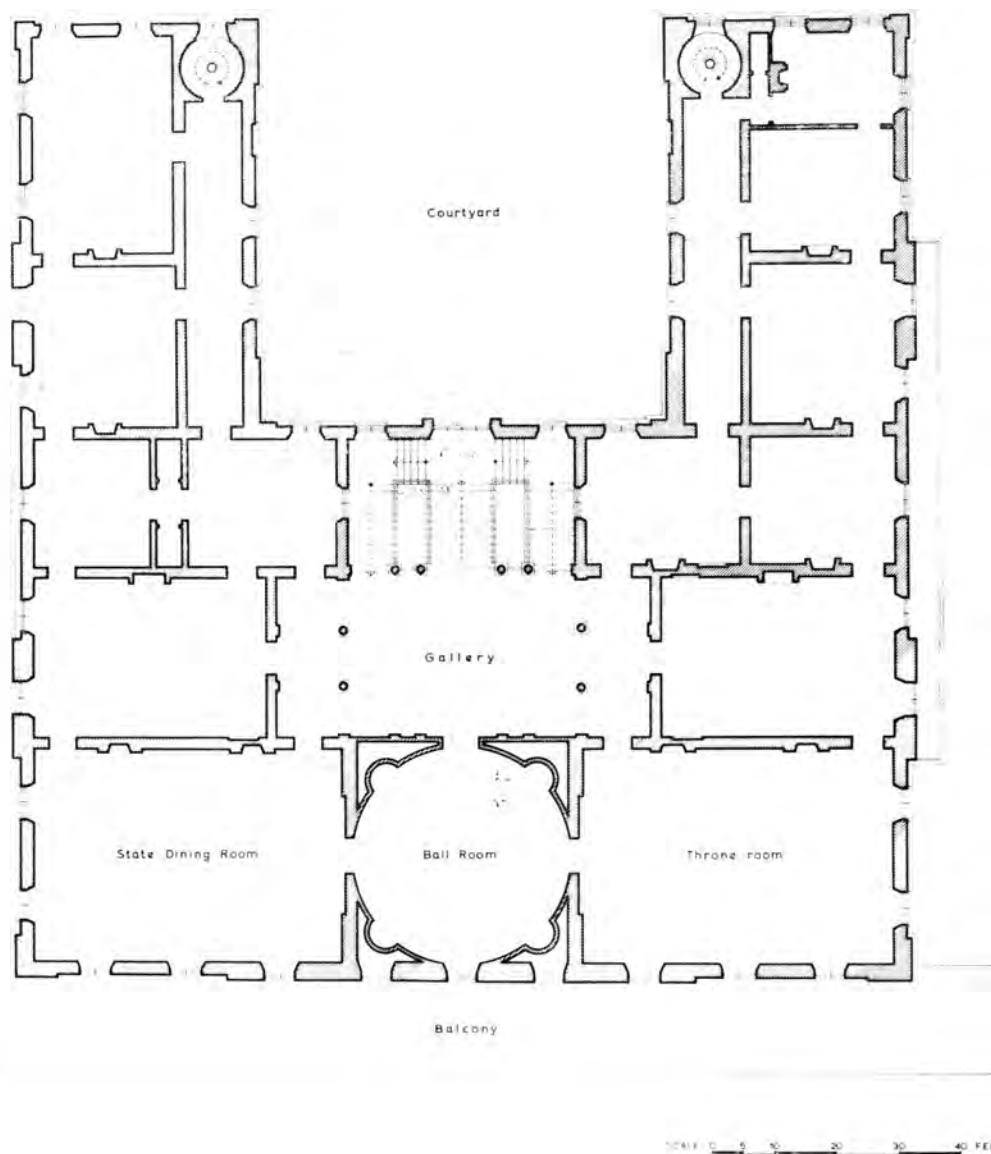
Μόλις λίγους μῆνες ἀργότερα, στὶς 28 Ἰανουαρίου τοῦ 1819, ὁ Maitland γνωστοποιοῦσε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, μὲ τρόπο, τὰ σχέδιά του στὸ Λόρδο Bathurst, σ' ἕνα γράμμα του πρὸς τὸν τελευταῖο, ποῦ περιλαμβάνεται στὴ δέσμη C.O. /136/12 τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τοῦ Λονδίνου (E i κ. 1). Ὁ Sir Thomas, ἀφοῦ σκόπιμα ἀναφέρεται ἀρχικὰ στὴν ἐκ μέρους του ἀπόρριψη τῆς προσφορᾶς τῆς Ἰόνιας Γερουσίας νὰ τοῦ ἀπονεμίει, τώρα ποῦ εἶχε διο-

29. Βλ. History and Constitution of the most Distinguished Order of Saint Michael and Saint George, 16th August 1887, London, printed for Her Majesty's Stationary Office. Λονδίνο, Public Record Office, C.O./136/405, σ. 3. Πρβλ. καὶ τὴ σειρά τοῦ P.R.O.: Commissioners Papers, Courts Martial Order of St. Michael and St. George.

30. History and Constitution, ὁ.π., σ. 3. Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ ἴδιου ἐντύπου (σ. 3) μᾶς ἐξηγεῖ γιὰ τὸ νέο αὐτὸ Τάγμα συνδέθηκε μὲ τοὺς Ἁγίους Γεώργιο καὶ Μιχαὴλ: «Προφανῶς, ἡ ἐπιθυμία ἦταν νὰ συνδεθεῖ ὀνομαστικὰ τὸ Τάγμα μὲ τὴ χώρα στὴν ὁποία ἀνήκε. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, υἱοθετήθηκε τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἀλλά, καθὼς ὁ τελευταῖος (δηλ. ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ποῦ εἶναι ὁ «Ἅγιος» τῶν Ἄγγλων) ἀποτελοῦσε τὸν προστάτη Ἅγιο τοῦ «Τάγματος τῆς Περικνημίδος» (Order of the Garter), ἀποφασίστηκε νὰ προηγηθεῖ (στὸ ὄνομα τοῦ νέου Τάγματος) τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Μιχαὴλ, ποῦ εἶναι ἕνας στρατιωτικὸς Ἅγιος, ὁ ὁποῖος τιμᾶται τὸ ἴδιο ἀπ' ὅλους τοὺς Χριστιανούς εἴτε εἶναι προτεστάντες, εἴτε ρωμαιοκαθολικοὶ ἢ ἑλληνορθόδοξοι». Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ, καταλαβαίνει κανένας γιὰ τὸ Τάγμα ὀνομάστηκε «Τάγμα τοῦ Ἁγίου Μιχαὴλ καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου».

31. Ὁ.π., σ. 4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Μεγάλο Μάγιστρο» (Grand Master), ποῦ ταυτιζόταν μὲ τὸν ἐκάστοτε Λόρδο Ὑπατο Ἀρμοστή τῆς Ἑπτανήσου, τὸ Τάγμα περιλάμβανε (καὶ περιλαμβάνει μέχρι καὶ σήμερα) ὀχτῶ Ἱππότες τοῦ «Μεγάλου Σταυροῦ» (Grand Cross), δώδεκα «ἐπικεφαλῆς» Ἱππότες (Knights Commanders) καὶ εἴκοσι τέσσερις Ἱππότες (Knights).

ριστεί Grand Master του νέου Τάγματος, τὰ διάσημα τοῦ ἀξιώματός του στή μορφή ἑνὸς ἀστεριοῦ, φτιαγμένον ἀπὸ διαμάντια, ἀξίας 10.000 λιρῶν, ποὺ φυσικὰ θὰ προέρχονταν ἀπὸ τὸ φτωχὸ κρατικὸ προϋπολογισμό τῆς Ἑπτανήσου, ἔρχεται στὸ θέμα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε ἀπὸ καιρὸ: «ἡ κατάσταση τῶν δημοσίων κτηρίων ἐδῶ εἶναι τέτοια ποὺ πραγμα-

Σχ. 3. Ἀνάκτορο Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου. Κάτοψη ὀρόφου.

τικὰ ἀποτελεῖ ντροπή (disgrace) γιὰ τὴν κυβέρνηση». Γι' αὐτό, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὴς Ἀρχές τούτη τῆ στιγμή, εἶναι καὶ «κάποιο θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχω ἀκόμη ἀποφασίσει τίποτε τὸ ὀριστικό. Τοῦτο σχετίζεται, πάντως, μὲ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς «hall - or rather a house», ποὺ νὰ προορίζεται γιὰ τὸ Τάγμα αὐ-

τό, για τὸ ὅποιο μίλησα πρωτότερα³². Καὶ ἡ αἰτία ποὺ δὲν ἔχω ἀποφασίσει τίποτε πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι ὅτι μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχω ἀρκετὰ σχετικὰ στοιχεῖα στὴ διάθεσή μου». Πάντως, «ἂν ἡ δαπάνη δὲν εἶναι ὑπερβολικὴ, εἶναι σωστὸ νὰ ἐνθαρρύνει κανεὶς τοὺς κατοίκους τῆς Ἑπτανήσου σὲ κάθε τομέα, ὅπου διαπιστώνεται πὼς ὑπάρχει ἰδιαίτερο καὶ ἀμοιβαῖο ἐνδιαφέρον, τόσο γιὰ τὴν προστάτιδα, ὅσο καὶ τὴν προστατευόμενὴ Δύναμη» (Εἰ κ. 1).

Καὶ ὅμως, ὅ,τι λέει ὁ Sir Thomas στὸ Λόρδο Bathurst φαίνεται νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθεια. Πραγματικά, ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα, ποὺ πείθουν πὼς ἡ ἀνέγερση ἐνὸς ἀνακτόρου στὴν Κέρκυρα ἀποτελοῦσε ἀπὸ νωρὴς ἔμμονη ἰδέα τοῦ Maitland. Γιατί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ σχετικὰ ἐγγραφα στοιχεῖα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ βασιλικοῦ Μηχανικοῦ, στὸ Chatham τῆς Κομητείας Kent, «στὶς 4 Μαΐου τοῦ 1818, μιὰ ὁμάδα ἀπὸ πενήντα ἄνδρες τοῦ Σώματος τῶν Βασιλικῶν Σκαπανέων καὶ Ὑπονομευτῶν (Royal Sappers and Miners), ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1813 ἦταν γνωστὸ ὡς Σῶμα τῶν Βασιλικῶν Τεχνιτῶν, ξεκίνησε μὲ καράβι ἀπὸ τὸ Portsmouth καὶ ἔφτασε στὴν Κέρκυρα τὸν Αὐγούστο τοῦ 1818, ἀφοῦ σταμάτησε γιὰ λίγο καιρὸ στὴ Μάλτα. Οἱ πενήντα Ἄγγλοι τεχνίτες προορίζονταν, σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα, «γιὰ δουλεῖα στὸ ἀνάκτορο ποὺ σκόπευε νὰ κτίσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ τοῦ ὁ Λόρδος Ὑπάτος Ἀρμοστής»³³.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἓνα πολὺτιμο ἐγγραφοῦ τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἰόνιας Γερουσίας, στὴν Κέρκυρα, ρίχνει καὶ πάλι φῶς στὶς προθέσεις τοῦ Maitland. Τὸ ἴδιο αὐτὸ ντοκουμέντο, ἂν ἐξεταστῆ σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅσα ἔχουμε πεῖ μέχρι τώρα, δείχνει τὸν πραγματικὰ πανοῦργο τρόπο, μὲ τὸν ὅποιο χειρίστηκε ὁ Maitland τὸ θέμα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κέρκυρας. Πρόκειται γιὰ ἀπόφαση τῆς Ἰόνιας Γερουσίας, μὲ ἀριθμὸ 422 καὶ ἡμερομηνία 30

32. Πρὸβλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γράφει γιὰ τὴν παραπάνω περικοπὴ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Maitland ὁ Στ. Χουρμούζιος στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸ ἀνάκτορο τῶν Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου (Stelio Hourmouziou, *An English Palace in Corfu, Country Life*, τεύχ. 26.4.1962, σ. 959).

Κατὰ τὸ Napier ὅμως (δ.π., σ. 211), μεταξὺ τῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ πρόβαλε ὁ Maitland γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἀνακτόρου ἦταν καὶ τὸ νὰ «ἐξοικονομήσει κανένας τὰ χρήματα ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὸ νοίκιασμα κτηρίων», ποὺ ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ τὶς διάφορες ὑπηρεσίες, ἀφοῦ τὸ ἀνάκτορο προοριζόταν, ἀκόμη, καὶ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση διάφορων κρατικῶν ὑπηρεσιῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ «διαμαντένιο ἄστρο», ποὺ δὲ δέχθηκε ὁ Maitland, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, συμπληρωματικά, ὅτι ὁ Napier (δ.π., σ. 211) κατηγορεῖ τὸ δευτέρου Λόρδο Ἀρμοστή στὰ Ἑπτάνησα, τὸ Sir Frederick Adam, ὅτι εἶχε ἀποδεχθεῖ παρόμοιο δῶρο ἀπὸ τὴ Γερουσία, τὴν πληρωμὴ δηλαδὴ δύο χιλιάδων λιρῶν γιὰ ἓνα διαμαντένιο ἄστρο, ποὺ φαίνεται πὼς ἀποτελοῦσε τὸ διάσημο τοῦ μεγάλου μαγίστρου τοῦ Τάγματος τῶν Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου. Τοῦτο ὀφειλόταν, κατὰ τὸ Napier, στὸ γεγονός ὅτι ὁ Adam «ἦταν ἀπόλυτα κύριος τῆς Γερουσίας, κι αὐτὴ ἡ Γερουσία ἀποφάσισε μὲ ψηφοφορία νὰ τοῦ στήσει ἄγαλμα (τὸ ὅποιο σώζεται ἀκόμη μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ἀνακτόρου, ἔργο τοῦ Π. Προσάλεντη), καθὼς καὶ δύο χιλιάδες λίρες ἀπὸ τὸ πάμπτωχο θησαυροφυλάκιο τῆς Ἑπτανήσου!» «Ἀφίνω», συμπληρώνει ὁ Napier, «τὸν ἀναγνώστη νὰ σχηματίσει μόνος του γνώμη γιὰ τὴν ἐντιμότητα αὐτῆς τῆς συναλλαγῆς».

Ὅπως ὅμως διηγεῖται ὁ Whittingham (δ.π., σ. 114 σημ. 2), ποὺ εἶχε διαβάσει τὸ βιβλίο τοῦ Napier, ὁ φιλελεύθερος διοικητὴς τῆς Κεφαλλονιάς (δηλ. ὁ Napier) εἶχε προσωπικοὺς λόγους γιὰ νὰ μὴ συμπαθεῖ καθόλου τὸν Adam, γιατί ὁ τελευταῖος τὸν εἶχε διατάξει, ὅταν ἔγινε Ἀρμοστής μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Maitland, νὰ ξυρίσει τὸ μουστάκι του «μιὰ καὶ δὲν ἐπιτρεπόταν στοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ πεζικοῦ νὰ διατηροῦν μουστάκι!»

33. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα μοῦ χορηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Διευθυντὴ τῆς Royal Engineers Corps Library, κ. J. E. South, καὶ βασίζονται σὲ στρατιωτικὰ ἐγγραφα ποὺ φυλάσσονται στὸ Institution of Royal Engineers (Chatham, Kent).

Νοεμβρίου 1818, (Ε ι κ. 2-3). Στην αρχή το κείμενο αυτό αναφέρεται στην απόφαση της εκτελεστικής εξουσίας «να χτίσει ένα δημόσιο ανάκτορο (Palazzo Pubblico), προορισμένο ν' αποτελέσει την κατοικία του Grand Master του Τάγματος των Άγιων Μιχαήλ και Γεωργίου». Η απόφαση της Ίόνιας Γερουσίας, την οποία καθοδηγούσε, χωρίς αμφιβολία, ο βαρώνος Θεοτόκης³⁴, άφοσιωμένος φίλος του Maitland, περιλαμβάνει μονάχα δύο άρθρα. Με το πρώτο δίνεται η έντολη στο Δημόσιο Ταμείο να δώσει στο συνταγματάρχη Robinson 10.000 τάλιρα. Ο τελευταίος έπρεπε, «το συντομότερο δυνατό», να προχωρήσει στη συλλογή «του αναγκαίου οικοδομικού ύλικού» (Ε ι κ. 3). Τέλος, το δεύτερο άρθρο, αναφέρει πως η απόφαση αυτή της Γερουσίας θα κοινοποιηθεί στο συνταγματάρχη Robinson, καθώς επίσης και στο Γενικό Θησαυροφύλακα (Tesoriere Generale). Τουλάχιστον ο Maitland είχε τη διακριτικότητα να αποφύγει να έγκρινει με την υπογραφή του το ύπαγορευμένο αυτό κείμενο. Αυτό το καθήκον μπορούσε όμως να αφεθεί από τον Λόρδο Ύπατο Άρμοστή στον Sir Frederick Adam, τον αναπληρωτή του, που η υπογραφή του εμφανίζεται στην κάτω δεξιά γωνία της δεύτερης σελίδας: «Approved, Frederick Adam»³⁵ (Ε ι κ. 3).

Γεννημένος στα 1781 ο Frederick, ήταν ο τέταρτος γιός του διακεκριμένου ρήτορα, Σκωτσέζου δικαστή και μέλους του Άγγλικού Κοινοβουλίου William Adam, από το Blair Adam του Fifeshire της Σκωτίας³⁶. Ο Frederick άρχισε τη στρατιωτική του σταδιοδρομία στα 1796, σε ηλικία μόλις 15 ετών. Εκπαιδεύτηκε στη Στρατιωτική Άκαδημία του Woolwich και έγινε λοχαγός στα 1799. Οί Ναπολεόντειοι πόλεμοι έδωσαν στον Frederick την ευκαιρία να διακριθεί σε πολλές επιχειρήσεις. Ύπηρετησε στην Αίγυπτο, τη Σικελία και την Ίσπανία. Στο Βατερλώ, ο Frederick Adam διοικούσε μια ταξιαρχία και έπαιξε πολύ σπουδαίο ρόλο στη μάχη, γιατί έμπόδισε, στην πιο κρίσιμη

34. Για τον Έμμανουήλ Θεοτόκη (1777 - 1837), Πρόεδρο της Γερουσίας για χρόνια και μέλος της Έπιτροπής των εγγενών, που είχε συγκροτήσει ο Maitland για την κατάρτιση του κάθε άλλο παρά φιλελεύθερου συντάγματος του 1817, ο Whittingham (ό.π., σ. 90) παρατηρεί: «This Ionian, an amiable man, and a pleasing author, has been the object of much obloquy for the manner in which he supported the English Protectorate in the Islands. Certainly this zeal was well rewarded».

35. Στην ίδια σελίδα, πιο κάτω από την υπογραφή του Adam, υπάρχει και η υπογραφή του Sidney G. Osborne και, λίγο πιο κάτω απ' αυτήν, αναφέρονται τα εξής (στο δεξιό κάτω άκρο της σελίδας), στα άγγλικά:

«By Command of His Excellency
Sidney G. Osborne
Acting Private Secretary
to the L.H.C.»

Δηλαδή:

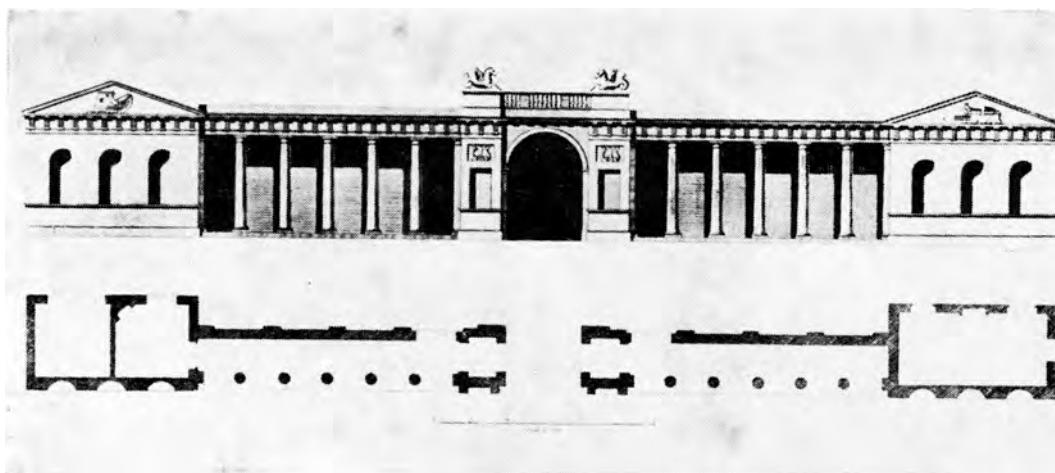
«Έντολη της Αύτου Έξοχότητος
Σίντνεϋ Τζ. Όσμπορν
Άναπληρωτής Ίδιαίτερος Γραμματεΐς
Παρά τῷ Λόρδῳ Ύπάτῳ Άρμοστῇ».

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Osborne ήταν φίλος και συγγενής του Λόρδου Βύρωνα και, καθώς αναφέρει ο κόμης Πέτρος Γκάμπα (ό.π., σ. 39), τον Οκτώβριο του 1823, όταν ο μεγάλος Άγγλος ποιητής, ο οποίος δέ συμπαθούσε καθόλου τον Maitland για τη στάση που κρατούσε απέναντι στην Έλληνική Έπανάσταση (ό.π., σ. 22), βρισκόταν ακόμη στην Κεφαλλονιά, ο Osborne «ήλθεν εκ Κερκύρας δια να τον επισκεφθῆ και διέτριψε μαζί του επί τινος ημερας».

36. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Sir Frederick Adam βλ. Dictionary of National Biography, Oxford University Press, τόμ. 1, σ. 85 - 86.

στιγμή, την παλιά φρουρά του Ναπολέοντα ν' ανασυνταχτεί, εξασφαλίζοντας μ' αυτό τον τρόπο, τη νίκη στους συμμάχους. Για ό,τι έκαμε εκείνη την ημέρα, ο Adam ανακηρύχτηκε Ίππότης της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, του Τάγματος της Μαρίας Θηρεσίας της Αυστρίας και του 'Αγ. 'Ανδρέα της Ρωσίας³⁷. 'Από τὰ 1817 μέχρι τὰ 1822, ο Sir Frederick είχε τη διοίκηση μιὰς μεραρχίας που στάθμευε στη Μάλτα και, μετά το θάνατο του Maitland, στά 1824, πήρε τη θέση του Λόρδου Ύπατου 'Αρμοστή στα Έπτανησα, που την κράτησε ως τὰ 1831. Τότε, γύρισε για λίγο στην 'Αγγλία και τον επόμενο χρόνο έφυγε για τις 'Ινδίες, όπου διορίστηκε κυβερνήτης του Madras (1832 - 1837). Πέθανε ξαφνικά στο Λονδίνο, στις 17 Αυγούστου του 1853.

Δέν είναι γνωστό πότε ακριβώς γνώρισε ο Adam τον Maitland. Αυτό μπορεί να έγινε στα 1817, όταν ο πρώτος έφθασε στη Μάλτα, ή στα 1818, όταν ο Adam επισκέφτηκε την

Σχ. 4. Κάτοψη και όψη του Admiralty Screen στο Whitehall του Λονδίνου. Σχέδιο του Robert Adam (1760).

Κέρκυρα και έβαλε την ύπογραφή του στην απόφαση 422 της 'Ιόνιας Γερουσίας, παρεμβάλλοντας έτσι το όνομά του στο θέμα της ανέγερσης του ανακτόρου των 'Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου³⁸. Στις 22 Μαρτίου του 1821, ο Maitland ανακήρυξε τον Adam αναπληρωτή Λόρδο Ύπατο 'Αρμοστή της Έπτανήσου κατά τὰ διαστήματα, που εκείνος τύχαινε να απουσιάζει από την Κέρκυρα³⁹ και μολονότι, βέβαια, αυτό δε θα μπορούσε να είχε γίνει χωρίς τη συγκατάθεση του Λονδίνου, είναι, πάντως, φανερό πώς ο Maitland πίστευε πώς ο Adam ήταν άνθρωπος στον οποίο μπορούσε να έχει έμπιστοσύνη.

Πέρα απ' αυτούς τους λόγους όμως, είναι πολύ πιθανό πώς η ενέργεια αυτή ύπα-

37. 'Ο.π., σ. 86.

38. Καθώς σημειώνει ο Whittingham, ό.π., σ. 111, ο Sir Frederick «had been for some years second in command of the troops and in the occasional absence of his chief at his government at Malta Sir Frederick had had temporary charge of the civil government of the islands».

39. 'Η σχετική απόφαση δημοσιεύεται στο φύλλο 169 του Σαββάτου 12/24 Μαρτίου 1821 της Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonic και, όπως αναφέρεται στο προοίμιο της, η αναπλήρωση του Maitland βασίζεται στην παράγραφο 7α του Άρθρου 9 του Καταστατικού Χάρτη (Carta Costituzionale) του 1817.

γορεύτηκε κι από την επιθυμία του Adam να μένει στην πρωτεύουσα της Ίονιας Πολιτείας όπου, εξάλλου, μπορούσε να περνάει πολύ πιο ευχάριστα, απ' όσο στο πιο απομονωμένο και μικρότερο νησί της Μάλτας⁴⁰. Παντρεμένος με την Κερκυραία Νίνα Παλατιανού, ο Sir Frederick Adam ήταν αναμφίβολα πιο δημοφιλής από τον προκάτοχό του, που ή εξαιρετικά έχθρική στάση του απέναντι στη μεγάλη Έλληνική Έπανάσταση του 1821 τον έκαμε μισητό στο λαό της Έπτανήσου⁴¹.

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Ανάμεσα στα πλήθη των Ελλήνων και ξένων περιηγητών που ξεχύνονται τα καλοκαιριάτικα πρωινά στη Σπιανάδα της Κέρκυρας, φαντάζομαι, πώς είναι λίγοι εκείνοι που γνωρίζουν ότι το πελώριο στίς διαστάσεις του κτήριο που υψώνεται στο βόρειο άκρο αυτής της τεράστιας πλατείας (Πί ν. 104β), ἀγκαλιάζοντάς την με τις κυκλικές του κιονοστοιχίες, είναι το ανάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου⁴². Κι όμως, το κτήριο αυτό έχει παρουσιαστεί αρκετές φορές τόσο από Έλληνες όσο και Γάλλους και Άγγλους συγγραφείς σχετικών άρθρων⁴³, που το έχουν περιγράψει σαν ένα κτήριο με «bel

40. Κατά τον Whittingham (δ.π., σ. 111), ο Sir Frederick «είχε συνδεθεί με στενές, προσωπικές σχέσεις με τους μορφωμένους και ευχάριστους στην παρέα τους ευγενείς της Κέρκυρας. Καθώς λένε, αυτό το γεγονός επηρέασε τη συμπεριφορά και τη διακυβέρνηση του Λόρδου Ύπατου Άρμωστή και τον έριξε στα χέρια των φεουδαρχών». Κατά συνέπεια, όπως παρατηρεί ο ίδιος συγγραφέας (δ.π., σ. 112), «είναι βέβαιο πώς ο δεύτερος Λόρδος Ύπατος Άρμωστής είνουσε την άριστοκρατία, ή όποια, με τη σειρά της, τον έχει από τότε θεωρήσει ως τον καλύτερο και πιο δημοφιλή από τους Άγγλους Κυβερνήτες». Πρβλ. και Μαρίας Άσπιώτη, 'Ο Λόρδος Νιούτζεντ στην Κέρκυρα, Δελτίον Άναγνωστικής Έταιρείας Κερκύρας ΙΙ (1974), σ. 95 - 97.

41. Για τη στάση της Άγγλίας και του Maitland απέναντι στην Έλληνική Έπανάσταση και τα αντίστοιχα αισθήματα του λαού της Έπτανήσου βλ. Whittingham δ.π., σ. 103, 105, Christian Müller, Voyage en Grèce et dans les îles Ioniennes, γαλλ. μετάφραση του γερμανικού κειμένου, Paris 1822, σ. 108, R. Matton, δ.π., σ. 155, Jacques Baeyens, δ.π., σ. 141, Διον. Κόκκινου, 'Η Έλληνική Έπανάσταση, τόμ. 2, Άθήναι 1932, σ. 137 - 141, τόμ. 3, Άθήναι 1932, σ. 354 - 368, Σπυρίδωνος Τρικούπη, 'Ιστορία της Έλληνικής Έπαναστάσεως, επανέκδ. ΝΕΒ (1971), τόμ. Ι, σ. 291 - 294, «Έλληνικά Χρονικά», Μεσολόγγι, φύλλο της 24.12.1823, όπου άνθελληνική προκήρυξη του Maitland και σχόλια των «Έλληνικών Χρονικών» ('Ο Τύπος στόν Άγόνα, έκδ. Νέας Έλλ. Βιβλιοθήκης, με επιμέλεια Α. Κουμαριανού, τόμ. Β', σ. 12 - 16), Έλευθ. Πρεβελάκη, 'Η Έπανάσταση του 1821 και ή Βρετανική Πολιτική, Άφιέρωμα εις τὰ 150 χρόνια από της Έπαναστάσεως του 1821, Δημοσιεύματα της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, τόμ. 31, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 205 - 218, Τάκη Σταματόπουλου, 'Ο έσωτερικός άγώνας πριν και κατά την επανάσταση του 1821, έκδ. Κάλβου, τόμ. Β', Άθήνα 1972 (β' έκδ.), σ. 438 - 458, 466 - 472, όπου ιδιαίτερο κεφάλαιο με τίτλο «'Ο μισελληνισμός του Μαίτλαντ», και, τέλος, 'Ιστορία του Έλληνικού Έθνους, τόμ. ΙΒ' ('Η Έλληνική Έπανάσταση), Άθήνα 1975, σ. 193 - 194 και 243.

42. Το ανάκτορο στεγάζει τώρα το Μουσείο Σινοϊαπωνικής τέχνης, τὰ Γραφεία της τοπικής Έφορείας Κλαστικών Άρχαιοτήτων, τὸ Άρχείο της Ίονιας Γερουσίας, τὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη της Κέρκυρας και τὰ γραφεία της Τροχαίας.

43. Στὰ τελευταία σαράντα, περίπου, χρόνια έχουν εμφανιστεί τέσσερα κείμενα στὰ άγγλικά κι ένα στὰ έλληνικά, που είναι όλα αφιερωμένα στο Άνάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου. Άπ' αυτά, τὸ άρθρο του Στέλιου Χουρμούζιου στο Country Life, τεύχ. 26.4.1962, σ. 958 - 960, με τὸν τίτλο An English Palace in Corfu, και τὸ βιβλιαράκι της Μαρίας Άσπιώτη, Τὸ Άνάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, ή βασιλική έπαυλις Mon Repos, Κέρκυρα, 1964, περιέχουν αξιόλογα στοιχεία γύρω από την άνέγερση του κτηρίου και τὸν αρχιτέκτονά του. 'Ο Nigel Nicolson έχει γράψει ένα άρθρο

effet»⁴⁴, «magnificent»⁴⁵, «sobre et elegant»⁴⁶, «remarkably dignified»⁴⁷ (Πί ν. 105α-β), ἐνῶ ἄλλοι πάλι ἔχουν πεῖ πὼς «ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ ἀνάκτορα τῆς Εὐρώπης, αὐτὸ ἐδῶ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ πιὸ ταιριαστὸ πρὸς τὸ ἄμεσο περιβάλλον του καὶ τὸ πιὸ σεμνὸ στὸν τονισμό τῆς ἐπιβολῆς καὶ τῆς κυριαρχίας του πάνω στὰ γύρω κτήρια»⁴⁸ (Πί ν. 106α)

Τὸ ἀνάκτορο τῶν Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου εἶναι, βασικά, ἓνα κτήριο ἀπλὸ στὸ σχέδιο, καὶ μὲ σαφήνεια δοσμένης λειτουργίας (Σ χ. 2), ὀλοφάνερα σχεδιασμένο πάνω σ' ἓναν ἄξονα συμμετρίας, παράλληλο πρὸς τὴ νοτιοανατολικὴ καὶ τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Σπιανάδας, πού κατηφορίζει ἀπὸ τὸ νότο πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ βορρᾶ. Πάντως, ἐφόσον τὸ κτήριο ὑψώνεται στὸ βόρειο αὐτὸ καὶ χαμηλότερο ἄκρο τῆς κερκυραϊκῆς πλατείας, ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς τελευταίας, πού ἦταν ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς μεγάλου ἐλεύθερου χώρου μπροστὰ στὰ κανόνια τοῦ βενετσιάνικου φρουρίου τῆς Fortezza Vecchia, δὲν ἀλλοιώνεται καθόλου⁴⁹. Ταυτόχρονα, ἡ τοποθέτηση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴ χρησιμοποίησή τοῦ πελώριου χώρου τῆς πλατείας γιὰ στρατιωτικὲς παρελάσεις, ἐπι-

μὲ τὸν τίτλο Corfu, the Palace erected in Honour of St Michael and St George, στὸ βιβλίον πού ἔχουν ἐκδόσει στὸ Λονδίνο, στὰ 1964, οἱ Weidenfeld καὶ Nicolson μὲ τίτλο Great Palaces (σ. 274 - 281). Ὁ Nicolson παίρνει τίς πιὸ σημαντικὲς πληροφορίες του ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Στ. Χουρμούζιου.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Tim Clarke στὸ Country Life, τεύχ. 10.9.1938, σ. 252 - 256, μὲ τίτλο Britain in the Adriatic. English Regency Architecture in Corfu, εἶναι τὸ παλιότερο ἀγγλικὸ κείμενο γιὰ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κέρκυρας, ἀλλὰ, ταυτόχρονα, τὸ πιὸ λαθεμένο ἀπὸ ὅλα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ταυτότητα τοῦ ἀρχιτέκτονα τοῦ κτηρίου. Τέλος, στὸ λεύκωμα πού τύπωσε στὴν Ἀθήνα (στὰ ἀγγλικά), στὰ 1959, ἡ Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιτροπὴ πού εἶχε φροντίσει γιὰ τὴν ἐκτέλεση στερεωτικῶν καὶ ἄλλων ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν στὸ κτήριο (ἀνάμεσα στὸ Μάιο τοῦ 1954 καὶ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1956), μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Κερκυραίου ἀρχιτέκτονα Γιάννη Κόλλα, ὑπάρχει ἓνα εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα σχετικὸ μὲ τὸ ἀνάκτορο γραμμένο ἀπὸ τὸν A. Lambert, ὁ ὁποῖος ὑπηρετοῦσε τότε στὴν βρετανικὴ πρεσβεία τῆς Ἀθήνας. Ὅπως ὁμως γράφει ὁ Lambert, ὅσα λέγονται ἐκεῖ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κτηρίου ἀποτελοῦν συμβολὴ τοῦ Γ. Κόλλα. Ἀξίζει, μάλιστα, νὰ σημειωθεῖ πὼς οἱ συσχετίσεις τοῦ κτηρίου μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα τοῦ ἀγγλικοῦ νεοκλασικισμοῦ ἀντιγράφονται μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τὸ Στ. Χουρμούζιο στὸ ἄρθρο τοῦ τελευταίου πού προαναφέρθηκε.

44. Alexandre Buchon, Voyage dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades en 1841, Paris 1911, σ. 121.

45. Napier, ὁ.π., σ. 211.

46. Raymond Matton, ὁ.π., σ. 160.

47. Tim Clarke, ὁ.π., σ. 255.

48. Nigel Nicolson, ὁ.π., σ. 278. Πρβλ. καὶ τὸ παραπάνω εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ A. Lambert στὸ λεύκωμα The Restoration of the Palace of Saint Michael and Saint George at Corfu, Athens 1959, τελευταία σελίδα, καὶ Μαρ. Ἀσιώτη, ὁ.π., σ. 7.

49. Σὲ χάρτη (Pianta) τῆς πόλης τῆς Κέρκυρας καὶ τῶν ὀχυρώσεών της, τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετοκρατίας (πιστεῶ πὼς ἀνήκει, ὅπως δὴποτε, στὸ 18ο αἶ.), τὸν ὁποῖο ἔχει πρόσφατα δημοσιεύσει ἡ Ἄφρ. Ἀγοροπούλου - Μπιρμπίλη (ὁ.π., εἰκ. 17), στὸ βορειότερο ἄκρο τῆς Σπιανάδας ἐμφανίζονται δύο κτήρια. Ἐκεῖνο πού εἶναι στὸ βόρειο μυχὸ χαρακτηρίζεται μὲ τὸν ἀριθμὸ 33. Στὸ ὑπόμνημα τοῦ χάρτη, στὸν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ (πού τὸν ξαναβρίσκουμε, τὸν ἴδιο, καὶ σ' ἓνα ἄλλο κτήριο πού σχεδιάζεται, τούτη τὴ φορά, στὴ Fortezza Vecchia), διαβάζουμε: «33, Due Ospedali, una in città per li stradioti, l'altro in Fortezza vecchia per li condannati». Εἶναι, λοιπόν, φανερὸ πὼς στὴν ἄκρη αὐτῆ τῆς Σπιανάδας ὑπῆρχε ἓνα στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο, πού δὲν ὑπάρχει πιά σήμερα, γιὰτὶ κατεδαφίστηκε, προφανῶς, ἀπὸ τὸν Maitland, ὅταν κτιζόταν τὸ ἀνάκτορό του. Ἀλλὰ, στὸν ἴδιο χάρτη βλέπουμε κι ἓνα ἄλλο στενόμακρο κτήριο, στὸ ἴδιο βόρειο ἄκρο τῆς Σπιανάδας, πού εἶναι τοποθετημένο μὲ τὸν ἄξονά του παράλληλο, περίπου, μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς Σπιανάδας. Τὸ κτήριο φέρει τὸν ἀριθμὸ 45 καὶ στὸ ὑπόμνημα διαβάζουμε: «45, Monte di Pietà». Εἶναι φανερὸ πὼς πρόκειται γιὰ τὸ οἶκμα κάποιου φιλανθρωπικοῦ

σημες τελετές και καθημερινές συγκεντρώσεις του κερκυραϊκού λαού μέχρι σήμερα. Είναι, γι' αυτό, πολύ φυσικό που η πρόσοψη του ανακτόρου είναι στραμμένη προς την πλευρά της μοναδικής αυτής Esplanade (Πί ν. 104β, 105α-β).

Το ίδιο το κτήριο παρουσιάζεται στη μορφή ενός συμπαγούς όγκου σχήματος Π, που εκτείνεται κατά μήκος των τριών πλευρών μιας ορθογωνικής εσωτερικής αυλής, που

Εικ. 4. Άνακτορο των Άγιων Μιχαήλ και Γεωργίου. Όψη προς τη Σπιανάδα. Δυτική ναϊδιόσχημη πτέρυγα. Λεπτομέρεια από το άέτωμα και το θριγκό.

βρίσκεται στο πίσω μέρος του ανακτόρου (Σχ. 2-3). Περιλαμβάνει τέσσερα επίπεδα: υπόγειο, ισόγειο, πρώτον όροφο κι ένα υπερώο, κάτω ακριβώς από τη στέγη. Στόν κύριο αυτό κορμό του κτηρίου έρχεται να προστεθεί μια ισόγεια κιονοστοιχία, που συνάπτεται προς την επίπεδη πρόσοψη του ανακτόρου (Πί ν. 105α· Σχ. 2). Ή στοά συνοδεύεται κι από τα δύο της άκρα από δύο ψηλές, θολωτές πύλες, που προβάλλουν ελαφρά πιο έξω από τη στοά, επιτρέποντας την επικοινωνία μεταξύ της Σπιανάδας και των πίσω από το άνακτορο χώρων (Πί ν. 106β, 107α· Σχ. 2). Και οί δύο πύλες συνδέονται κατόπιν

ιδρύματος της βενεοκρατούμενης Κέρκυρας. Το κτήριο αυτό ξέφυγε, τελικά, την κατεδάφιση και αποτέλεσε, όπως θα δούμε πιο κάτω, ένα τμήμα των βοηθητικών διαμερισμάτων του ανακτόρου των Άγιων Μιχαήλ και Γεωργίου.

μέ κιονοστοιχίες τεταρτοκυκλικής χάραξης, που ἀπολήγουν σέ ὀρθογωνικῆς κάτοψης πτέρυγες, στή μορφή δωρικοῦ ναοῦ ἐν παραστάσι (Πί ν. 106α Σχ. 2). Οἱ πύλες ἐδράζονται πάνω σέ τέσσερις πεσσούς ἢ καθεμιά (Σχ. 2) καί φέρουν πάνω ἀπό τὸ τόξο ἐλληνικῆς ἐπιγραφῆς, που τις ταυτίζουν, τὴ μιὰ μὲ τὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Πί ν. 106β) καί τὴν ἄλλη μὲ τὴν πύλη τοῦ Ἀρχαγγέλλου Μιχαήλ (Πί ν. 107α).

Τέλος, μιὰ στενόμακρη μονάδα, που συνεχίζει πρὸς τὸ βορρὰ τὴν πορεία τῆς δυτικῆς πτέρυγας, ἀνήκει σέ φιλανθρωπικὸ ἴδρυμα τῆς βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (ἐνεχυροδανειστήριο), που χτίστηκε ἢ ιδρύθηκε στὰ 1769, σύμφωνα μὲ σχετικὴ λατινικὴ ἐπιγραφή⁵⁰ (Σχ. 2).

Ἀπὸ τις ὄψεις τοῦ ἀνακτόρου, ἢ πιὸ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐκείνη που στρέφεται πρὸς τὴ Σπιανάδα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τις δυὸ πλάγιες πτέρυγες μὲ τις ἀετωματικῆς προσόψεις.

Γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου καί τὸν προορισμὸ τῶν πολυάριθμων διαμερισμάτων του, τῶν βοηθητικῶν χώρων, τῶν διαδρόμων, τῶν κλιμακοστασιῶν κλπ. ὑπάρχει ἀκριβέστατη καί λεπτομερειακὴ περιγραφή τῆς ἐποχῆς, στή μορφή ἑνὸς ἀνυπόγραφου ἄρθρου, στὸ ὁποῖο ἐστρεψε πρώτη τὴν προσοχή μας ἡ Μαρία Ἀσπιώτη⁵¹.

Τὸ ἄρθρο ἀρχίζει μ' ἕνα εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα, που ἔχει πιθανότατα γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς ἐφημερίδας. Αὐτὸς δίνει μὲ ἀκρίβεια καί τὴν ἡμερομηνία τῆς θεμελίωσης

50. Στὸ σημεῖο Ε τοῦ σχεδίου τῆς κάτοψης τοῦ ἰσογείου τοῦ ἀνακτόρου (Σχ. 2) δείχνω τὴ θέση τῆς ὀρθογωνικῆς πλάκας τῆς λατινικῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, που εἶναι πολὺ καλὰ διατηρημένη μέχρι σήμερα, πάνω στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ στενόμακρου αὐτοῦ κτηρίου τῆς Βενετοκρατίας. Ἡ ἐνσωμάτωσή του στὸ ἀνάκτορο τῶν Ἁγίων Μιχαήλ καί Γεωργίου ἐγινε γιατί, προφανῶς, ὄχι μόνο σωζόταν σέ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἀλλὰ προσφερόταν μὲ τὸ στενόμακρο σχῆμα του καί, πιθανόν, τὴν ἐσωτερικὴ του διάταξη, γιὰ τὴν ἐξοικονόμηση μερικῶν βοηθητικῶν χώρων τοῦ ἀνακτόρου. Ἡ ἐπιγραφή λέει τὰ ἑξῆς:

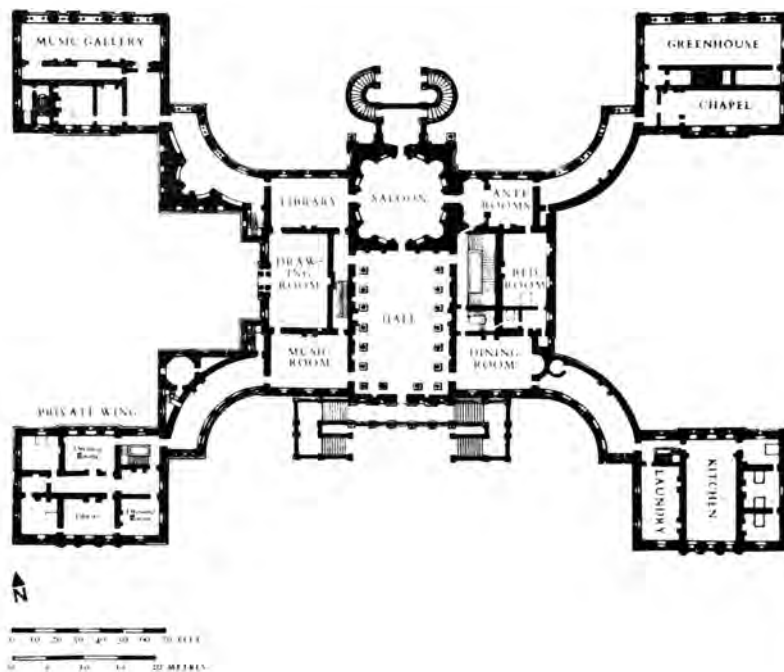
D.O.M.
ANDREAE DONATO PROC.
QUOD
HOC PERENNI SUBSIDIO
PIE
E GENIS
PROSPEXERIT
CORCYRA
MDCCLXIX

Δηλαδή: «Εἰς τὸν Ἀνδρέαν Δονάτον, Ἀνθύπατον (= Γενικὸν Προνοητὴν), ἐπειδὴ τοῦτο (ἐνν. τὸ ἔργο) εἰς διαρκὴ βοήθειαν εὐσεβῶς χάριν τῶν ἐνδεῶν ἐπεμελήθη, ἐν Κερκύρα, 1769».

Εἶναι, λοιπόν, φανερὸ πὼς στὰ 1769, ὅταν ὁ Andrea Donato ἦταν *Provveditore Generale da Mar* τῆς Γαλινοτάτης στὴν Κέρκυρα (βλ. Σπ. Θεοτόκη, Ἀναμνηστικὸν τεύχος τῆς Πανιονίου Ἀναδρομικῆς Ἐκθέσεως, μέρος Α', Ἐνετοκρατία, Κέρκυρα 1914, σ. 25, ὅπου κατάλογος τῶν Γενικῶν Προβλεπτῶν τῆς Κέρκυρας, παρμένος ἀπὸ τὰ *Chroniques Gréco - Romaines* τοῦ Καρόλου Hopf), ἐγινε ἕνα ἴδρυμα, που ὀνομαζόταν *Monte di Pietà*, ἦταν δηλαδή ἕνα ἐνεχυροδανειστήριο. Ἀνάλογο (φιλανθρωπικὸ) ἴδρυμα ὑπῆρχε καί στὴ Βενετία στὸ ὁποῖο, μάλιστα, ἀπαγορευόταν ἢ εἰσοδος στοὺς Ἑβραίους καί στοὺς ξένους. Εἶχε κοινωνικὸ χαραχτήρα καί ὄχι ἐμπορικὸ. Βλ. P. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, τόμ. 3, ἐπανέκδ. 1973, σ. 32 - 73 καί 286.

51. Μαρ. Ἀσπιώτη, ὀ.π., σ. 12 - 13. Τὸ ἄρθρο δημοσιεύεται στὴ δευτέρη καί τὴν τρίτη σελίδα τῆς ἐπίσημης ἐφημερίδας τῆς Ἰόνιας Πολιτείας, τῆς γνωστῆς μας «*Gazzetta degli stati Uniti delle Isole Jonie*» τοῦ Σαββάτου, 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1823.

του ἀνακτόρου: 23 Ἀπριλίου τοῦ 1819, ἡμέρα τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, δηλαδή πέντε περίπου μῆνες μετὰ τὴν ἀπόφαση τῆς Ἰόνιας Γερουσίας, στὴν ὁποία ἔχουμε κιόλας ἀναφερθεῖ, καὶ ἔννεα περίπου μῆνες ἀφότου μιᾶ ὁμάδα 50 ἀνδρῶν τοῦ σώματος τῶν Royal Sappers and Miners ἔφτασε στὴν Κέρκυρα. Τοῦτο σίγουρα σημαίνει πῶς, πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1819, ὅλα ἢ τουλάχιστο τὰ κυριότερα ἢ τὰ γενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τοῦ ἀνακτόρου ἦταν κιόλας ἔτοιμα καί, φυσικά, εἶχαν ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸν Sir Thomas Maitland⁵². Τώρα, ἂν ὁ τελευταῖος εἶχε πάρει τὴ γνώμη καὶ τοῦ Sir Frederick Adam πάνω στὰ σχέδια αὐτὰ ἢ ὄχι, εἶναι ἓνα ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ δώσουμε μιὰ μᾶλλον θετικὴ ἀπάντηση. Πάντως, ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πράγμα, ὁ ἐκδότης τῆς «Gazetta» πληροφορεῖ τοὺς ἀναγνώστες του, ὅτι οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἀνακτόρου βρίσκονται πρὸς τὸ τέλος τους («quasi al suo termine»), ἀλλ' ὅπωςδῆποτε

Σχ. 5. Τὸ Kedleston Hall στὸ Derbyshire, ὅπως συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν Robert Adam στὰ 1765 (ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ James Paine). Κάτωψη ὑπερυψωμένου ἰσογείου.

52. Ἀπὸ στοιχεῖα πού συγκέντρωσε ὁ J. E. South ἀπὸ τὴ R. E. Corps Library, προκύπτει ὅτι ἡ ὁμάδα τῶν πενήντα Royal Sappers and Miners, πού, καθὼς εἶδαμε, ἔφτασαν στὴν Κέρκυρα τὸν Αὐγούστο τοῦ 1818, ἀσχολήθηκε, στὴν ἀρχή, μὲ ἐκβραχισμούς καὶ κατεδαφίσεις πού γίνονταν μὲ ἀντίταξη, μὲ τὴ χρήση ἐκρηκτικῶν, γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ἀνακτόρου. Ὅταν τέλειωσε αὐτὴ ἡ ἀποστολή, 34 ἀνδρες ἀπὸ τοὺς 50 τῆς ὁμάδας ἔφυγε γιὰ τὴν Ἀγγλία μὲ τὸ πλοῖο Christian, στὶς 14 Νοεμβρίου 1819». Ἡ πληροφορία δείχνει πῶς, πιθανότατα, τὴν ἀνοιξὴ ἢ ἀκόμη νωρίτερα, ὁ Sir Thomas εἶχε δεῖ καὶ ἐγκρίνει τὰ σχέδια γιὰ τὸ ἀνάκτορο τῶν Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου. Εἶναι, ἐπίσης, βέβαιο πῶς ἔργο τῆς ὁμάδας αὐτῆς τῶν 50 Sappers and Miners ἦταν, πέρα ἀπὸ τοὺς ἐκβραχισμούς γιὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν ὑπόγειων χώρων, καθὼς καὶ τῶν θεμελίων τοῦ κτηρίου, καὶ ἡ κατεδάφιση τοῦ βενετσιάνικου στρατιωτικοῦ νοσοκομείου, πού ὑπῆρχε μέχρι τότε στὴ βορειότερη γωνιά τῆς Σπιανάδας, στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε νωρίτερα.

«χρειάζονται ακόμη πολλά να γίνουν για την εσωτερική του διακόσμηση»⁵³.

Κατόπιν, μετά από ένα σύντομο εγκώμιο, που αναφέρεται στην κομψότητα, τη μεγαλοπρέπεια κλπ. του κτηρίου και αφού υπομνηστεί στους Κερκυραίους πώς το όνομα του ανακτόρου αυτού συνδέεται με το όνομα του ένδοξου Τάγματος των Ἁγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, ακολουθεί ένα μακρὸν κείμενο κάτω από τὸν ὑπότιτλο: «Τὰ ἐπόμενα αποτελοῦν μιὰ σύντομη περιγραφή τοῦ παραπάνω ανακτόρου». Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς περιγραφῆς αὐτῆς φαίνεται νὰ ἔχει πάρει τὶς πληροφορίες του ἀπὸ πρῶτο χέρι. Γιατί, ὄχι μόνο συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ ἐσωτερικό, καθὼς καὶ στὸ ἐξωτερικό τοῦ κτηρίου, πού φαίνεται νὰ τὸ ξέρει πολὺ καλά, ἀλλὰ μᾶς δίνει καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς βασικὲς διαστάσεις τοῦ ανακτόρου, μετρημένες ὅλες σὲ ἐγγλέζικα πόδια. Ἀρχίζει μὲ τὴν πρόσοψη, πού ἔχει μῆκος 325 πόδια (σ' αὐτὰ περιλαμβάνονται καὶ οἱ δυὸ πλάγιες πτέρυγες) καὶ ἡ ὁποία ὑψώνεται πάνω σ' ἓνα περιφραγμένο μὲ στηθαῖο ἐπίπεδο, πού ἔχει πλάτος 65 πόδια. Ὁ κορμὸς τοῦ κτηρίου εἶναι 145 × 150 πόδια καὶ εἶναι ἐνωμένος μὲ ἓναν «ξυστό», δηλαδή, ὅπως ἐπεξηγεῖται στὸ ἰταλικὸ κείμενο, «μιὰ συνεχῆ στοὰ ἀπὸ 32 ραβδωτὲς κολόνες δωρικοῦ ρυθμοῦ, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν κιόνων τοῦ Παρθενώνα»

53. Στὴν πρώτη καὶ τῆ δεύτερη σελίδα τοῦ ἴδιου φύλλου τῆς «Gazzetta» (ἀριθμ. 271, Σάββατο, 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1823) ὑπάρχει μιὰ εἰδηση, γραμμένη, πιθανότατα, ἀπὸ τὸν ἐκδότη, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὲ μιὰ δεξίωση πού «δόθηκε τὴν περασμένη Πέμπτη ἀπὸ τὶς Ἀγγλικὲς πολιτικὲς Ἀρχὲς καὶ τοὺς ἀξιωματικούς τῆς φρουρᾶς τῆς Κέρκυρας πρὸς τιμὴ τοῦ βαρῶνου Θεοτόκη καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἡ πιὸ λαμπρὴ ἀπ' ὅσες ἔχουμε δεῖ ποτὲ σ' αὐτὸ τὸ Κράτος».

Ἡ δεξίωση ἔγινε στὸ καινούριο ἀνάκτορο: «εἶχαν προσκληθεῖ ἑξακόσια πρόσωπα. Τὸ πρῶτο πάτωμα τοῦ ανακτόρου τῶν Ἁγίων Μιχαήλ καὶ Γεωργίου εἶχε κατάλληλα διευθετηθεῖ ὅσο, βέβαια, τὸ ἐπέτρεπε ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκεται, γιατί πρέπει νὰ ἔχει κανεὶς ὑπόψη του ὅτι δὲν ἔχει ὁλότελα τελειώσει».

Τρεῖς μῆνες ἀργότερα, τὸ ἀνάκτορο ἐγκαινιάστηκε καὶ τυπικὰ μὲ μεγάλες γιορτές. Στὴν πρώτη σελίδα τῆς «Gazzetta» τῆς 28 Ἀπριλίου / 10 Μαΐου 1823 ἐμφανίζεται ἓνα σημεῖωμα πού πληροφορεῖ τὸν ἀναγνώστη ὅτι «Τῆ Δευτέρα, πέμπτη μέρα αὐτοῦ τοῦ μήνα, γιορτάστηκαν τὰ γενέθλια τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλιᾶ Γεωργίου 5ου, τοῦ Προστάτη Μονάρχῃ μας. Οἱ γιορτὲς ἀναγγέλθηκαν νωρὶς τὸ πρωὶ μὲ ἓνα βασιλικὸ χαιρετισμὸ ἀπὸ τὰ κανόνια τοῦ Φρουρίου καὶ τὰ πολεμικὰ καράβια πού βρισκόνταν στὸ λιμάνι. Στὶς 11 ἡ ὥρα π.μ. ἡ Α.Ε. ὁ Ἀντιστράτηγος Σερ Φρέντερικ Ἄνταμ, Ἀναπληρωτῆς τοῦ Λόρδου Ὑπατου Ἀρμοστή αὐτοῦ τοῦ Κράτους ἐγκαινιάσε (tenne Levée nel Nuovo Palazzo di S.M. e S.G.) τὸ καινούριο ἀνάκτορο τῶν Ἁγίων Μιχαήλ καὶ Γεωργίου, πού ἦταν ἀσφυχτικὰ γεμάτο μὲ στρατιωτικὸς καὶ πολίτες, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν εὐγενῶν (ἀριστοκρατῶν) αὐτῆς τῆς χώρας».

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Ἄγγλος στρατιώτης William Wheeler, ὁ ὁποῖος ὑπηρετοῦσε στὴ φρουρὰ τῆς Κέρκυρας τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1823 καὶ ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας τῶν ἑορτῶν αὐτῶν, θυμᾶται, σ' ἓνα γράμμα του γραμμένο στὴν Κέρκυρα στὶς 2 Μαΐου 1823 (βλ. The Letters of Private Wheeler 1809 - 1828, ἔκδ. Β. Η. Liddel Hart, Bath 1971, σ. 217), καὶ περιγράφει κατὰ τρόπο ἑναργῆ καὶ γραφικὸ τοὺς ἀθλητικὸς ἀγῶνες, πού γίνονταν στὶς 23 Ἀπριλίου (νέο ἡμερολόγιο) τοῦ 1823 στὴ Σπιανάδα, ὅπου εἶχε συγκεντρωθεῖ πολὺς κόσμος: «Ἕλληνες ντυμένοι μὲ τὴν τοπικὴ ἐνδυμασία τῶν νησιῶν τοῦ Ἴονιου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονταν, Ἀλβανοί, στρατιῶτες, ναῦτες κ.ἄ., ὅλοι ἀνακατεμένοι σ' ἓνα (πολύχρωμο) σύνολο, πού ἔπαιρναν μέρος, προσπαθώντας νὰ εἶναι οἱ νικητὲς, στοὺς διάφορους ἀγῶνες» (πήδημα, τρέξιμο, πάλη). «Εἶναι ἐκπληκτικὸ», συνεχίζει ὁ Wheeler, «πόσο καλὰ τὰ κατάφεραν οἱ Ἕλληνες, πού εἶναι μιὰ καλὴ, ζωνηρὴ καὶ γεροδεμένη ράτσα»! Τελικὰ, «τῆ νύχτα, ἔγινε φωταγία καὶ τὸ ἀνάκτορο ὁλόκληρο ἦταν σὰν νάχε πάρει φωτιά, ἐνὼ μεγάλος χορὸς δόθηκε στὸ παλάτι ἀπὸ τὸν προσωρινὸ Λόρδο Ὑπατο Ἀρμοστή» (προφανῶς τὸν Adam). Ὁ χορὸς «συνεχίστηκε μέχρι τὶς 5 τὸ πρωί, πού συνοδεύσαμε τὸ Βαρῶνο Θεοτόκη στὸ σπῆτι του μὲ τὴ συνοδεία τῆς φιλαρμονικῆς τοῦ στρατοῦ καὶ τὶς σημαῖες τῶν διαφόρων συνταγμάτων τῆς φρουρᾶς, ξυπλώνοντας τὸν καημένο τὸν κόσμο ἀπὸ τὸν ὕπνο του καί, κατόπιν βαδίσουμε πρὸς τοὺς στρατῶνες μας».

(Πί ν. 105α-β, 107β· Σ χ. 2). 'Η πρόσοψη του ἀνακτόρου «κορυφώνεται», ὅπως λέει τὸ ἴδιο κείμενο, «μὲ τὰ ἐμβλήματα τῶν ἑπτὰ νησιῶν τοῦ Ἰονίου, τὰ ὁποῖα ἐπιστέφονται μὲ ἀγάλματα μεγέθους μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικό, πὸ παριστάνουν τὴ Μεγάλῃ Βρετανία μὲ τὸ λιοντάρι τῆς, καθὼς καὶ ἄλλα σύμβολα πὸ ὑποδηλώνουν τὴν προστατίδα Δύναμη»⁵⁴ (Πί ν. 108α).

Δημιουργοὶ τῶν γλυπτῶν αὐτῶν καθὼς καὶ τῶν ἑπτὰ ἀνάγλυφων πλακῶν, πὸ κομοῦν ἀκόμη τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου, θεωροῦνται πὸς εἶναι ὁ Παῦλος Προσαλέντης καὶ ὁ Μαλτέζος γλύπτης Dimech. Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀγγλίας, στὴ μορφή μιᾶς γυναικείας μορφῆς, τοποθετημένο στὸ ἀκρόπρωρο ἑνὸς караβιού, ἀφαιρέθηκε στὰ 1864 ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας καὶ μεταφέρθηκε, σύμφωνα μὲ ὀρισμένες πληροφορίες, στὴ Μάλτα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως πλευρά, ὁ Γερμανὸς περιηγητῆς Christian Müller, πὸ ἐπισκέφθηκε τὴν Κέρκυρα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1821, μᾶς πληροφορεῖ πὸς, καθὼς εἶχε ἀκούσει, καὶ οἱ δύο τοξωτὲς πύλες τῶν πλαγίων πτερυγῶν τοῦ ἀνακτόρου θὰ ἐπιστέφονταν μὲ ἀγάλματα, πὸ θὰ παρουσίαζαν τέθριππα ἄρματα καὶ ἄλλες φιγούρες, οἱ ὁποῖες ὁμως δὲν κατασκευάστηκαν ποτέ. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς εἶναι πιθανὸ ν' ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν ἀλήθεια, δεδομένου ὅτι εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Προσαλέντης εἶναι ὁ καλλιτέχνης πὸ μᾶς ἄφησε τὸ χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ Adam, ὁ ὁποῖος ὑψώνεται ἀκόμη μπροστὰ στὴ δωρική στοὰ τοῦ κτηρίου, καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν μούστων τοῦ Adam καὶ τοῦ Maitland, πὸ βρίσκονται μέσα στὸ ἴδιο ἀνάκτορο.

Συνεχίζοντας τὴν περιγραφή τοῦ ἀνακτόρου, τὸ παραπάνω ἀνυπόγραφο ἄρθρο, ἀναφέρεται κατόπιν στὴ «διπλὴ σκάλα πὸ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ δωρικὸ προστώο στὸ χῶλ τοῦ ἰσογείου» (Σ χ. 2). Τὸ τελευταῖο περιλαμβάνει καὶ τὸ μνημειακὸ κλιμακοστάσιο

54. Ὁ Κερκυραῖος νεοκλασικὸς γλύπτης Παῦλος Προσαλέντης, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε κῖόλας, εἶχε σπουδάσει γλυπτικὴ στὴ Ρώμη, ὅπου εἶχε τὴν τύχη νὰ γίνῃ μαθητῆς τοῦ μεγάλου Canova. Μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του, ὁ Προσαλέντης γύρισε στὴν Κέρκυρα καὶ ἱδρυσεν μιὰ ἰδιωτικὴ σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1810.

Πιστεῦεται ὅτι στὰ 1822, ὅταν χιζόταν ἀκόμη τὸ ἀνάκτορο, ἀνατέθηκε (εἴτε ἀπὸ τὸ Maitland εἴτε ἀπὸ τὸν Adam) στὸν Προσαλέντη καὶ στὸ Μαλτέζο γλύπτη Dimech ἡ ἐκτέλεση ἑνὸς μεγάλου μαρμάρινου γλυπτοῦ, πὸ παρίστανε, στὸν τύπο μιᾶς γυναικείας μορφῆς, τὴ Μεγάλῃ Βρετανία μὲ τὸ πατροπαράδοτο σύμβολο τῆς τελευταίας, δηλαδὴ ἕνα λιοντάρι. Εἶναι φανερὸ πὸς ἡ περικοπὴ αὐτῆ τοῦ ἀνυπόγραφου ἄρθρου τῆς «Gazzetta» ἀναφέρεται στὴν παραπάνω σύνθεση, πὸ στὰ 1864, μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀμετάκλητης ἀποχώρησης τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα, ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴ θέση του καὶ μεταφέρθηκε στὴ Μάλτα. Τὸ μόνο κομμάτι τῆς σύνθεσης, πὸ μένει στὴ θέση του ἀκόμη, εἶναι τὸ ἀκρόπρωρο ἑνὸς караβιού, σύμβολο τῆς θαλασσοκράτειρας (τότε) Ἀλβιόνας.

Στὴ θέση τους ἐπίσης παραμένουν οἱ ἑπτὰ πώρινες ἀνάγλυφες πλάκες τοῦ στηθαίου τοῦ κεντρικοῦ (μεσαίου) μέρους τῆς πρόσοψης τοῦ κτηρίου, πὸ εἶχαν σχεδιαστεῖ, πιθανότατα, ἀπὸ τὸν ἴδιο γλύπτη. Ἀξίζει, μάλιστα, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Γερμανὸς περιηγητῆς Christian Müller, πὸ ἐπισκέφθηκε τὴν Κέρκυρα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1821, λέει ὅτι καὶ οἱ δύο τοξωτὲς πύλες τοῦ ἀνακτόρου θὰ ἐπιστέφονταν μὲ γλυπτὲς μορφὲς στὸν τύπο τοῦ τεθρίπου ἄρματος κ.λπ. πράγμα ὁμως πὸ ποτέ δὲν ἐγένε. Βλ. Μαρ. Ἀσιώτη, ὀ.π., σ. 12.

Πάντως, ὁ Προσαλέντης ἐφτιαξε, ὅπωςδήποτε, τὴν προϋτζίνη καὶ τὴ μαρμάρινη προτομὴ τοῦ Maitland καὶ τοῦ Adam, ἀντίστοιχα. Καὶ οἱ δύο προτομὲς προορίζονταν γιὰ τὴν αἶθουσα τῆς Γερουσίας, στὸ ἰσόγειο τοῦ κτηρίου, ὅπου καὶ βρίσκονται ἀκόμη. Ἐκτὸς ὁμως ἀπὸ τὶς παραπάνω παραγγελίες, ὁ Προσαλέντης πῆρε καὶ τὴν ἀνάθεση γιὰ τὸν προϋτζίνο ἀνδριάντα τοῦ Adam, πὸ ὑψώνεται ἀκόμη μπροστὰ στὴν πρόσοψη τοῦ ἀνακτόρου. Γιὰ τὸν Προσαλέντη καὶ τὰ παραπάνω νεοκλασικὰ του ἔργα, βλ. Ἀγγελου Προκοπίου, Ἱστορία τῆς τέχνης, 1750 - 1950, τόμ. 1 (Νεοκλασικισμός), Ἀθήνα 1967, σ. 375 κ.έ., καὶ εἰκόνες 202α - 208β.

πρὸς τὸν ὄροφο καὶ ἔχει διαστάσεις 84×34 πόδια (Πί ν. 108β· Σχ. 2). Ἡ ὄροφή του ὑποβαστάζεται ἀπὸ 14 ἰωνικὲς κολόνες, πού, ὅπως γράφει ἡ «Gazzetta», «ἔχουν ἀντιγραφεῖ με ἀκρίβεια ἀπὸ τὶς κολόνες τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς στὴν Πριήνη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας». Ἀπὸ τὸ χῶλ τῆς εἰσόδου, μπαίνει κανεὶς σὲ δυὸ ἐπίσημες αἴθουσες, πού προορίζονται γιὰ τὴν Ἰόνια Γερουσία καὶ τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα, με διαστάσεις 38×25 καὶ 20×25 πόδια, ἀντίστοιχα (Σχ. 2). Κατόπιν, τὸ κλιμακοστάσιο

Εἰκ. 5. Τὸ Kedleston Hall στὸ Derbyshire. Ἡ βόρεια ὄψη, ὅπως τροποποιήθηκε καὶ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν Robert Adam στὰ 1761.

πρὸς τὸν ὄροφο, βγάζει σὲ μιὰ μεγάλη ὑπόστυλη αἴθουσα (Σχ. 3). με 8 κορινθιακὲς κολόνες, «ἀντιγραμμένες ἀπὸ τὶς κολόνες τοῦ Μνημείου τοῦ Λυσικράτους», ὅπως λέει τὸ κείμενο.

Ἀπὸ κεῖ, ἐπτά συνολικὰ πόρτες ἀπὸ μαόνι ὀδηγοῦν στὰ βασικὰ διαμερίσματα τοῦ ὄροφου, ἐνῶ ὁλόκληρη ἡ ὄψη τοῦ ἀνακτόρου πρὸς τὴν πλατεία, περιλαμβάνει μόνο τὶς τρεῖς ἐπίσημες αἴθουσες τοῦ ὄροφου: «στὸ κέντρο», ὅπως γράφει ἡ «Gazzetta», «ὑπάρχει μιὰ κυκλικὴ θολωτὴ αἴθουσα με διάμετρο 37 πόδια, στολισμένη με καθρέφτες στοὺς τοίχους, καθὼς καὶ με ἐπιχρυσωμένους ρόδακες, τοποθετημένους χωριστὰ τὸν καθένα μέσα στὰ φατώματα τοῦ θόλου» (Πί ν. 109, 110α· Σχ. 3). Τὸ ὕψος τῆς εἶναι 34 πόδια, ἐνῶ οἱ δυὸ πλάγιες αἴθουσες εἶναι 50×34 πόδια καὶ ἔχουν ὕψος 27 πόδια. Οἱ δυὸ αὐτὲς αἴθουσες ἔχουν διακοσμηθεῖ με κορνιζώματα καὶ ἐπιστέψεις πού ἀπομιμοῦνται ἑλληνικὰ ὑποδείγματα καὶ περιλαμβάνουν μαρμάρινα τζάκια, ἐνῶ οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι ἔχουν ἐπικαλυφθεῖ με δαμασκηνὰ μεταξωτὰ, φερμένα ἀπὸ τὴ Λυών. Ἀπὸ τὶς αἴθουσες αὐτὲς, ἡ μιὰ προορίζεται γιὰ τὸ ἐπίσημο σαλόνι, ὅπου ἀργότερα τοποθετήθηκε καὶ ἓνας θρόνος, καὶ ἡ ἄλλη γιὰ τὴν ἐπίσημη τραπεζαρία (Σχ. 3). Ἀπὸ τὴν ὑπόστυλη κεντρικὴ

αίθουσα μπορεί κανείς να κατευθυνθεί στις δυο πτέρυγες του δρόφου, που περικλείουν από τις δυο πλευρές την εσωτερική αυλή. Κάθε πτέρυγα περιλαμβάνει 5 συνολικά χώρους, που προορίζονταν για τη στέγαση των ιδιαίτερων διαμερισμάτων του Λόρδου Ύπατου Άρμοστη των Έπτανήσων (Σχ. 3).

Τέλος, το αττικό (attic storey), δηλαδή ο κάτω από την κεραμοσκέπαστη στέγη χαμηλός χώρος, προοριζόταν για το υπηρετικό προσωπικό. Μερικά βοηθητικά δωμάτια βρίσκονται εκεί, ωστόσο, τα πιο πολλά έχουν αφαιρεθεί στο υπόγειο του κτηρίου. Οι δυο πλάγιες πτέρυγες του ισόγειου προορίζονταν για τη φρουρά και το σταύλο (Σχ. 2).

Η περιγραφή του ανακτόρου από τον άνωθυμο άρθρογράφο της «Gazzetta» τελειώνει με μερικές γραμμές αφιερωμένες στον αρχιτέκτονα και στα κτήρια που άφησε ο τελευταίος στην Κέρκυρα. Προς το παρόν, θα περιοριστούμε μονάχα στις πρώτες σειρές αυτής της αναφοράς, για να επανέλθουμε αργότερα και στις υπόλοιπες γραμμές. Πρόκειται για μια μόνο παράγραφο όπου κατά λέξη, σε μετάφραση από τα ιταλικά, αναφέρεται: «Δέν είναι δυνατό να τελειώσουμε αυτό το άρθρο χωρίς να απευθύνουμε τον όφειλόμενο έπαινο στο διακεκριμένο συνταγματάρχη Whitmore, που είναι ο πρώτος και μοναδικός αρχιτέκτονας αυτού του ανακτόρου και επέβλεψε τις εργασίες που έγιναν για την κατασκευή και τη διακόσμησή του». Το χωρίο δέν αφήνει αμφιβολία για την ταυτότητα του αρχιτέκτονα και είναι έξω από κάθε πραγματικότητα όσα έχει γράψει ο Tim Clarke αποδίδοντας λαθεμένα το ανάκτορο στον αρχιτέκτονα Daniel Aster Alexander⁵⁵. Τέλος, δέν πρέπει ν' αμφιβάλλουμε πώς, ή ο ίδιος ο Whitmore έδωσε προφορικά στον εκδότη της «Gazzetta» τις λεπτομερειακές αυτές πληροφορίες για το κτήριο, ή έγραψε ο ίδιος την περιγραφή του ανακτόρου, που μεταφράστηκε κατόπιν στα ιταλικά. Πραγματικά, το ύφος και μερικοί αρχιτεκτονικοί όροι του άρθρου αυτού μπορούν να οδηγήσουν στη δεύτερη μάλλον έκδοχή.

Άλλα ποιός ήταν ο Whitmore; Φοβάμαι πώς για τη ζωή του ξέρουμε λίγα πράγματα⁵⁶. Πιο συγκεκριμένα, μάς είναι άγνωστο πότε ακριβώς γεννήθηκε, ποιό ήταν οι γονείς του και, τέλος, πότε παντρεύτηκε. Από τα αρχεία όμως της Royal Engineers Corps Library στο Chatham του Kent, προέρχεται ή πληροφορία, πώς ο George Whitmore έγινε δεκτός στη Βασιλική Στρατιωτική Ακαδημία (Royal Military Academy), στο Woolwich, την 1η Σεπτεμβρίου του 1789. Ήταν στην τύχη του Whitmore να γίνει κάποτε υποδιοικητής του όνομαστού αυτού ιδρύματος, που και σήμερα άκομη εκπαιδεύει άξιωματικούς του άγγλικού στρατού. Στις 18 Σεπτεμβρίου του 1793, ο Whitmore, που προφανώς μόλις είχε τελειώσει τις σπουδές του στο Woolwich, έγινε δεκτός στο Royal Artillery (το Πυροβολικό), ως Second Lieutenant R. A. δηλαδή άνθυπολοχαγός Β', και την 1η Ίανουαρίου του 1794 έγινε ή μετάταξή του στο Βασιλικό Μηχανικό. Από τα ίδια

55. Ο Tim Clarke (ό.π., σ. 255 - 256) αποδίδει το ανάκτορο στον Daniel Aster Alexander (1768 - 1846), ο όποιος έχτισε, μεταξύ άλλων, μία σειρά φάρων στην Άγγλία. Ο Στέλιος Χουρμούζιος ήταν ο πρώτος που άπόδωσε, πολύ σωστά, το μεγάλο αυτό κτήριο στον Whitmore (ό.π., σ. 958 - 59) και το ίδιο έκαναν, αργότερα, ή Μαρ. Άσπιώτη (ό.π., σ. 9) και ο Nigel Nicolson (ό.π., σ. 278). Από τους δυο τελευταίους, ή Μαρ. Άσπιώτη βασίζει τα (σωστά) αυτά συμπεράσματά της στις πληροφορίες της «Gazzetta», καθώς επίσης και στο άρθρο του Στ. Χουρμούζιου, ένω ο N. Nicolson στηρίζεται άποκλειστικά στο άρθρο του Στ. Χουρμούζιου.

56. Δέν υπάρχει τίποτε στο Dictionary of National Biography για τον George Whitmore. Άντίθετα, υπάρχει ένα λήμμα για τον Sir George Whitmore, Λόρδο Δήμαρχο του Λονδίνου († 1654).

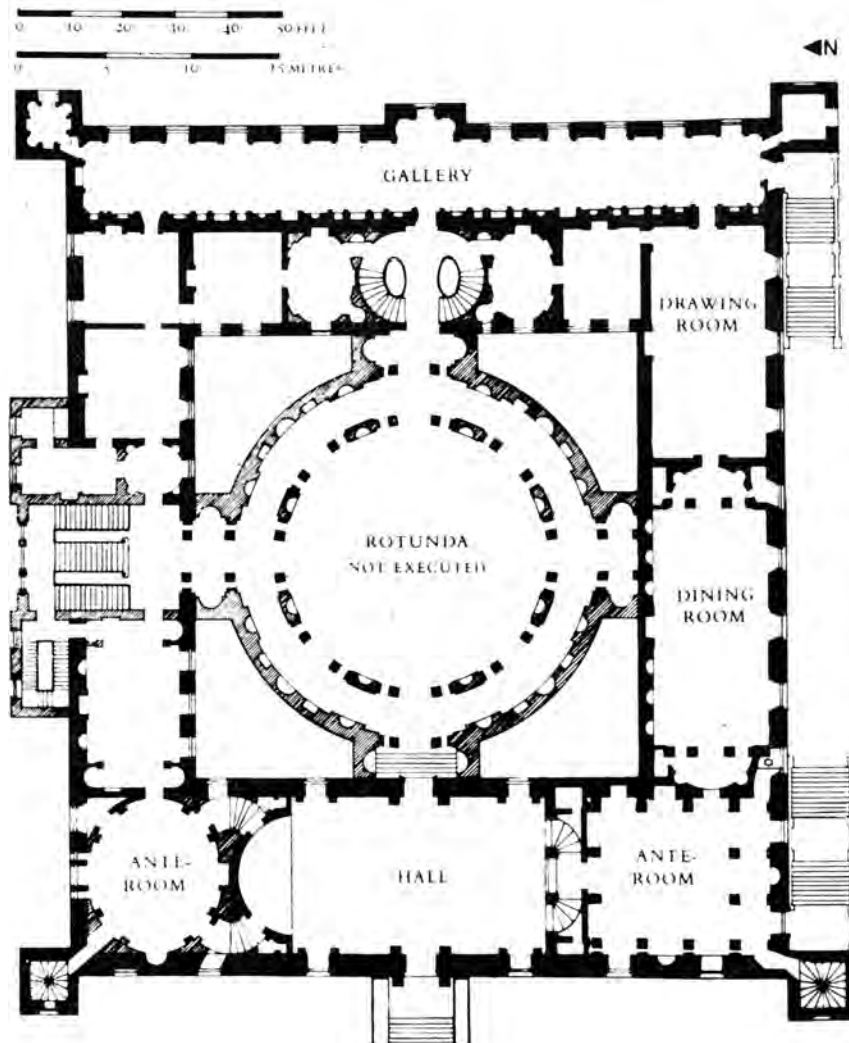
ἀρχεῖα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Κατάλογο τῶν Harts Army Lists τοῦ 1860 μαθαίνουμε τὶς ἐπόμενες ἡμερομηνίες προαγωγῶν τοῦ Whitmore: 5 Φεβρουαρίου 1796: ἀνθυπολοχαγὸς Α', 28 Φεβρουαρίου 1801: ὑπολοχαγός, 4 Ἰουνίου 1813: ταγματάρχης, 21 Ἰουλίου 1813: ἀντισυνταγματάρχης, 23 Μαΐου 1825: συνταγματάρχης, 1η Ἀπριλίου 1836: ταξίαρχος, 10 Ἰανουαρίου 1837: ὑποστράτηγος, 9 Νοεμβρίου 1846: ἀντιστράτηγος καί, τέλος, 20 Ἰουνίου 1854: στρατηγός⁵⁷. Ἀπὸ τὰ ἴδια ἀρχεῖα παίρνομε τὴν πληροφορία, πὼς ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1794 μέχρι τὸ Μάρτιο τοῦ 1800 ὑπῆρέτησε μὲ τὸ Μηχανικὸ στὸ Γιβραλτάρ. Ἀπὸ τὸ Μάρτιο τοῦ 1803 μέχρι τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1811 βρισκόταν σὲ ὑπηρεσία στὰ νησιά τῆς Καραϊβικῆς. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1811 μέχρι τὸ Νοέμβριο τοῦ 1829 ὁ Whitmore ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ Μηχανικοῦ στὴ Μάλτα καὶ ἀσφαλῶς εἶναι αὐτὴ ἡ περίοδος τῆς στρατιωτικῆς του σταδιοδρομίας ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα. Ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1835 μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1837 ὁ Whitmore ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ Μηχανικοῦ στὴν περιοχή τοῦ Plymouth, στὴν Ἀγγλία, καὶ ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1840 μέχρι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1846 ὑπῆρξε ὑποδιοικητῆς τῆς Royal Military Academy τοῦ Woolwich. Πέθανε στὸ Charlton τοῦ Kent στὶς 2 Ἀπριλίου τοῦ 1862.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῆς R. E. Corps Library πηγάζει ἡ πληροφορία ὅτι στὶς 8 Μαρτίου τοῦ 1816, ἐνῶ ὁ Whitmore βρισκόταν στὴ Μάλτα, πῆρε διαταγὴ ἀπὸ τὸν Sir Thomas Maitland νὰ κάμει ἐπιθεώρηση στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου καὶ νὰ ἐτοιμάσει κατόπιν σχέδια γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἀμυνᾶς τους. Τὰ σχέδια ἔπρεπε νὰ ὑποβληθοῦν γιὰ ἔγκριση στὸ Board of Ordnance, ἐνὸς ἐπιτελικοῦ ὄργανου τῶν βρετανικῶν κυβερνήσεων γιὰ θέματα ἐθνικῆς ἀμυνας, ποὺ βρισκόταν τότε κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Δούκα τοῦ Wellington, τοῦ νικητῆ τοῦ Waterloo. Δὲν ὑπάρχει, βέβαια, ἀμφιβολία πὼς ὁ Whitmore δὲ θὰ μπορούσε νὰ μὴν ὑπακούσει στὶς διαταγές αὐτῆς τοῦ «Βασιλιᾶ Τόμ». Ἀλλὰ, μολαυτὰ, τέτοια σχέδια δὲ φαίνεται, ἀπὸ τὶς ἔρευνές μας στὸ Λονδίνο, νὰ ὑπάρχουν στὶς συλλογές τοῦ War Office τοῦ Public Record Office καὶ τὸ μόνο πρόγραμμα ἀμυντικῶν ἔργων (στὴν Κέρκυρα), στὸ ὁποῖο πῆρε ἐνεργὸ μέρος ὁ Whitmore χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 1820 καὶ σ' αὐτὸ θ' ἀναφερθοῦμε ἀργότερα. Ἔτσι, ἀμφιβάλλει κανεὶς, ἂν σκόπευε ποτὲ ὁ Maitland νὰ πάρει στὰ χέρια του μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Whitmore γιὰ τὶς ὀχρώσεις τῆς Ἑπτανήσου. Τοῦτο ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ πρῶτος Λόρδος Ἀρμοστής ἐπίτηδες μηχανεύτηκε μιὰ δικαιολογία, γιὰ νὰ ἀποσπάσει τὸν Whitmore ἀπὸ τὴ Μάλτα στὴν Κέρκυρα μὲ τὸ σκοπὸ νὰ συζητήσῃ μαζί του τὰ σχέδιά του νὰ χτίσῃ ἕνα ἀνάκτορο γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ὅπως καὶ νᾶχει, πάντως, τὸ πράγμα οἱ δυὸ ἄνδρες θὰ πρέπει νὰ εἶχαν πρωτογνωριστῆι στὴ Μάλτα, στὴν ὁποία διορίστηκε κυβερνήτης ὁ Maitland στὰ 1813 ἐνῶ ὁ Whitmore βρισκόταν κιόλας ἐκεῖ ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1811.

Αὐτὲς οἱ λιγοστές, ἀλλὰ ἀξιόλογες εἰδήσεις δείχνουν, ἴσως, πὼς δὲν ὑπάρχουν ἄλλα ἐπίσημα ἔγγραφα ποὺ νὰ ἀναφέρουν τὸν Whitmore ὡς τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ ἀνακτόρου τῶν Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου. Ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα προέχει τὸ γεγονός, πὼς τὰ σχέδια τοῦ Whitmore δὲν ἔχουν διασωθεῖ ἢ τουλάχιστο δὲ βρίσκονται στὸ War ἢ Colonial Office τῶν Ἀρχείων τοῦ Λονδίνου οὔτε στὴ R. E. Corps Library, τὸ R. E. Museum, τὸ

57. Harts Army List τοῦ 1860, σ. 399. Τὶς ἴδιες ἀκριβῶς πληροφορίες πῆρα ἀπὸ τὸν κ. M. Wright, Ἀναπληρωτὴ Διευθυντὴ τῆς Κεντρικῆς βιβλιοθήκης τῆς Royal Military Academy (Sandhurst, Camberley, Surrey). Ἡ μόνη πρόσθετη πληροφορία ἦταν ὅτι ὁ G. Whitmore εἶχε ἀνακηρυχθεῖ Knight Commander τοῦ Royal Hanoverian Guelphic Order.

National Army Museum, την Κεντρική Βιβλιοθήκη της Royal Military Academy του Sandhurst και τη Ministry of Defence Library (Central and Army). Και απ' ό,τι φαίνεται, τὰ σχέδια αὐτὰ εἶναι ἀπίθανο νὰ βρίσκονται στὴν Κέρκυρα⁵⁸. Ἐν, πάντως, δὲ βρεθοῦν κάποτε οὔτε στὴ Μάλτα, σημαίνει πὼς μάλλον ἔχουν χαθεῖ γιὰ πάντα.

Σχ. 6. Τὸ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ Robert Adam γιὰ ἀλλαγές στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ Syon House στὸ Middlessex (1762).

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν παραπάνω περιγραφή τοῦ ἀνακτόρου ἀπὸ τὴ «Gazzetta», γιὰ τὸ ἴδιο κτήριο ὑπάρχει κι ἓνα ἄλλο παλιὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ μερικὰ ἀποσπάσματα πὺ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸ Στέλιο Χουρμούζιο, φαίνεται νὰ εἶναι ἐξίσου λεπτομερειακὸ γιὰ τὸ κτήριο πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.

58. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καθόλου νὰ ὑπάρχει κάτι στὰ ὑπόγεια τοῦ ἀνακτόρου, ὅπου ἀκόμη φυλάσσονται σωροὶ ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς παραπάνω περιόδου.

Πρόκειται για ένα τμήμα των αδημοσίευτων ακόμη απομνημονευμάτων του Whitmore, που βρίσκονται τώρα στα χέρια της κυρίας P. Whitmore, χήρας του disέγγονου του George Whitmore⁵⁹.

Ύπό τα δημοσιευμένα αποσπάσματα των απομνημονευμάτων αυτών προκύπτει πώς τουλάχιστο για το ανάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου ο συγγραφέας τους είχε παράπονα για τρία διαφορετικά θέματα. Το πρώτο αναφέρεται στην «ελάχιστη βοήθεια», που του έγινε από τους διάφορους τεχνίτες που χρησιμοποιήθηκαν στο κτίσιμο του ανακτόρου⁶⁰. «Είχα», λέει, «ένα λοχία του Σώματος των Σκαπανέων για ξυλουργό, ένα δεκανέα από το ίδιο Σώμα για επιστάτη των εργασιών, κι έναν αρχιτεχνίτη από τη Μάλτα, που δεν καταλάβαινε τίποτα από σχέδια⁶¹. Έτσι, αναγκάστηκα να κάνω μοντέλα για κάθε τμήμα της οικοδομής και νομίζω πώς στο γιαπύ μπορούσε καθένας ν' ακούσει όχι λιγότερες από οκτώ διαφορετικές γλώσσες που μιλούσαν οι εργάτες, οι όποιοι μάλιστα σπάνια ήξεραν και καμμιά άλλη αλφαβήτα εκτός από τη δική τους⁶². Πώς τώρα μπόρεσε κάποτε να τελειώσει αυτός ο Πύργος της Βαβέλ, μού φαίνεται κι έμένα ακόμη άκατανόητο»⁶³.

Το δεύτερο παράπονο του Whitmore αναφέρεται στην επιμονή του Maitland να επενδυθεί έξωτερικά το κτήριο με πορώλιθο από τη Μάλτα⁶⁴. Ο Tim Clarke έχει βέβαια υποστηρίξει την άποψη πώς η χρήση της μαλτέζικης αυτής πέτρας όφειλόταν στο γεγονός, πώς στην Κέρκυρα των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα ήταν αδύνατη ή προμήθεια μεγάλων κομματιών ντόπιας πέτρας από τα λατομεία του νησιού⁶⁵. Παρ' όλα αυτά,

59. Είμαι υποχρεωμένος στον αρχιτέκτονα και πολύ αξιόλογο Άγγλο ερευνητή κ. John Harris, της R.I.B.A. Drawings Collection, που έκαμε τον κόπο να με φέρει σε έπαφή με την κ. P. Whitmore, χήρα του disέγγονου του George Whitmore, έπαφή που δεν κατέληξε όμως στο θετικό έκεινο αποτέλεσμα που περίμενα. Η κ. Whitmore δεν έχει σχέδια του Whitmore. Κατέχει όμως ένα μπλόκ με σκίτσα τοπίων που έκαμε ο αρχιτέκτονας του κερκυραϊκού ανακτόρου από τους διάφορους τόπους όπου υπηρέτησε, τα όποια, μάλιστα, όπως με πληροφόρησε, δεν είναι «very good ones». Πάντως, η χήρα του disέγγονου του Whitmore σκοπεύει να εκδώσει τα παραπάνω απομνημονεύματα.

60. Στ. Χουρμούζιου, ό.π., σ. 958 - 959.

61. Ο. π. Ύπό τις πληροφορίες που πήρα από τον κ. J. E. South (Royal Engineers Corps Library) προκύπτει ότι από τους 34 άνδρες των Royal Sappers and Miners, που έμειναν τελικά στην Κέρκυρα μετά την αποπεράτωση των κατεδαφίσεων και των έσκαφών, μερικοί χρησιμοποιήθηκαν ως τεχνίτες ή και επικεφαλής των διάφορων συνεργείων, ανάλογα με την ειδικότητά τους. Ο λοχίας John Hall π.χ. ήταν αρχιτεχνίτης ξυλουργός για τέσσερα χρόνια και ο δεκανέας Andrew Lawson, ένας άνθρωπος με αξιόλογο ταλέντο, επιστάτης οικόδομος, που καθοδηγούσε τους χτίστες λιθοδομών και όπτοπλινθοδομών, ενώ ο Gamaliel Ashton, ένας χτίστης όπτοπλινθοδομών, σκοτώθηκε πέφτοντας από μιá σκαλωσιά.

62. Όσο υπερβολική κι αν μής φαίνεται η περικοπή αυτή από τα απομνημονεύματα του Whitmore, μπορούμε να υποθέσουμε πώς στο εργατοτεχνικό προσωπικό του ανακτόρου περιλαμβάνονταν Έλληνες, Έγγλέζοι, Άλβανοί, Ίταλοί, Μαλτέζοι και, ίσως, και άλλοι ακόμη. Το ίδιο απόσπασμα δείχνει ότι οι Μαλτέζοι οικόδομοι και άλλα «practical persons» από την άγγλική φρουρά της Κέρκυρας (και, ίσως, της Μάλτας) είχαν χρησιμοποιηθεί στην οικόδομή, προφανώς μετά από σχετική έντολή του πανίσχυρου Maitland. Οι απόγονοι, μάλιστα, των Μαλτέζων αυτών τεχνιτών, που ήταν, καθώς φαίνεται, πολύ επιδέξιοι λιθοξόοι, συγκροτούν ακόμη και σήμερα μιá όμοιογενή Κοινότητα στην Κέρκυρα.

Για την αξιόλογη αρχιτεκτονική της Μάλτας και την επιδεξιότητα των τεχνιτών της στις λαξευτές, ίδιως, λιθοδομές, βλ. J. Quentin Hughes, *The Building of Malta*, έκδ. Alec Tiranti, London 1956.

63. Στ. Χουρμούζιου, ό.π., σ. 958.

64. Στ. Χουρμούζιου, ό.π.

65. Tim Clarke, ό.π., σ. 255.

ή άποψη του Clarke φαίνεται άσθήρικτη και έτσι δε διαφωτίζονται ίκανοποιητικά οί λόγοι που δόγησαν τον Maitland σ' αυτή την άπόφαση⁶⁶.

Το τρίτο θέμα που θίγει στις Recollections ο Whitmore αναφέρεται στις αδιάκοπες επεμβάσεις του ίδιου του Maitland. Γιατί, καθώς λέει ο Whitmore, «μετά την έγκριση των σχεδίων μου και άκόμη πολύ μετά την έναρξη των έργασιών, μου είπαν πώς ή αίθουσα των συνεδριάσεων του νομοθετικού σώματος πρέπει να στεγαστεί στο ίδιο κτήριο». Αυτό σήμαινε πώς οί αίθουσες του ίσογειού έπρεπε να χτιστούν πολύ μεγαλύτερες άπ' όσο είχαν άρχικά σχεδιαστεί. Τουτό άποτελούσε μιá τροποποίηση που, κατά τον Whitmore, άλλαξε στο τέλος την πρόσοψη του κτηρίου, όπως την είχε συλλάβει στα σχέδιά του⁶⁷. Δέν ύπάρχει καμμιá άμφιβολία, πώς ο Whitmore αναφέρεται στο ύψος του ίσογειού, που είχε σχεδιαστεί άρκετά πιό χαμηλό άπ' όσο χτίστηκε τελικά. Έτσι, οί κολόνες της δωρικης του στοάς, που φαίνεται πώς είχαν κιόλας κοπεί στο ύψος που προβλεπόταν στα σχέδια, άναγκαστικά τοποθετήθηκαν είτε πάνω σ' ένα συμπαγές στηθαίο είτε πάνω σε τετραγωνικης κάτοψης άπερίττες βάσεις (Π ί ν. 105α, 106β και 107β· Σ χ. 2).

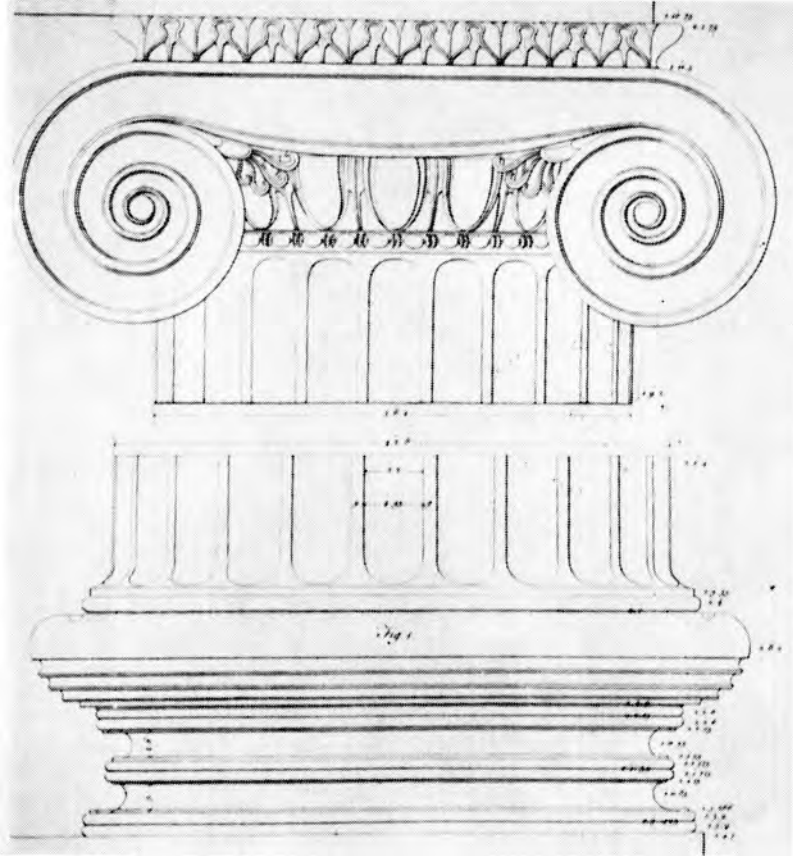
Αυτό άποτελεί, πραγματικά, ένα σημαντικό συμπέρασμα. Γιατί φανερώνει πόσα άλήθεια όφείλει ο Whitmore σε μιá από τις πιό σημαντικές πηγές της άρχιτεκτονικης του, που όμως δέν αναφέρεται ούτε στα άπομνημονεύματά του άλλ' ούτε και στη «Gazzetta». Κι αυτή ή πηγή είναι το λεγόμενο Admiralty Screen, στο Whitehall, την κατά παράδοση περιοχή των κρατικων ύπηρεσιων της βρετανικης πρωτεύουσας (Σ χ. 4). Άρχιτέκτονας της νεοκλασικης αυτης κιονοστοιχίας ήταν ο διάσημος Robert Adam (1728 - 1792), που καταγόταν από το Kirkcaldy του Fifeshire της Σκωτίας⁶⁸, δηλαδή άκριβώς από την ίδια κομητεία, από την όποία προερχόταν ο άναπληρωτής του Maitland, κι άργότερα δεύτερος στη σειρά Λόρδος Άρμοστής Sir Frederick Adam. Βέβαια, ή χρονική περίοδος που έζησε ο πρώτος δέν ταιριάζει μ' εκείνη του δεύτερου. Ταιριάζει όμως εκείνη του πατέρα του Sir Frederick Adam με εκείνη του όνομαστού αυτου Βρετανου άρχιτέκτονα του νεοκλασικισμού. Κατά συνέπεια, είναι πάρα πολύ πιθανό, πώς ο Sir Frederick ήταν εκείνος που εισήγαγε τον Whitmore, έναν έρασιτέχνη άρχιτέκτονα, στην άρχιτεκτονική του μεγάλου συγγενή του, που ασφαλώς συνδεόταν και προσωπικά με τον πατέρα του, έναν όνομαστό Σκώτο δικαστικό και μέλος του Άγγλικου Κοινοβουλίου. Στην αντίθετη περίπτωση, ο Whitmore μόνος του μπορεί να άποφάσισε να υίοθετήσει το σχέδιο του Adam για το Admiralty Screen, προσαρμόζοντάς το στις τεταρτοκυκλικές στοές των δυό πλάγιων πτερύγων της πρόσοψης του άνακτόρου (Π ί ν. 106α· Σ χ. 2), όχι μόνο γιατί πίστευε, πώς ήταν μιá άπόλυτα ταιριαστή λύση για τις προθέσεις του, από καθαρά άρχιτεκτονική σκοπία, αλλά και επειδή μπορεί να είχε θελήσει να κολακεύσει και τιμήσει μ' αυτό τον τρόπο το δεύτερο ίσχυρό άνδρα στην άγγλοκρατούμενη Έπτάνησο, τον

66. Το γεγονός, πάντως, είναι ότι Γάλλοι, ιδίως, συγγραφείς έχουν άσκήσει έντονη κριτική γι' αυτό το θέμα. «On importa», γράφει ο Jacques Bacyens για τους Άγγλους (δ.π., σ. 142), «même de Malte les pierres destinées à construire le palais des gouverneurs qui devint par la suite palais royal grec. Pourtant les Vénitiens avaient montré ce que l'on pouvait faire avec les moellons du pays. C'est peut-être pour cela que l'édifice construit avec le concours des «Royal Sappers» est dans un tel état de délabrement. La pierre étrangère n'a pas résisté au climat corfiote». Πρβλ. και Στ. Χουρμούζιου, δ.π., σ. 958.

67. Στ. Χουρμούζιου, δ.π., σ. 958.

68. Howard M. Colvin, A Biographical Dictionary of English Architects 1660 - 1840, έκδ. John Murray, 1954, σ. 28.

ἀναπληρωτή τοῦ Maitland, κι ὅπωςδὴποτε ἀρκετὰ καλλιεργημένο, Sir Frederick Adam, συνδέοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ ὄνομα καὶ τὴν σκωτσέζικη καταγωγή τοῦ τελευταίου μ' ἓνα μεγάλο ἀρχιτέκτονα, πού, ὅπως λέει ὁ Sir Nikolaus Persner, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς «διεθνῶς γνωστὸς πατέρας τῆς Greek Revival»⁶⁹, τῆς φάσης δηλαδή τῆς «ἐλληνικῆς ἀναβίωσης» τῆς νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴ Βρετανία⁷⁰.

Σχ. 7. Πριτήνη. Ναὸς Πολιάδος Ἀθηνῶν. Σχέδιο ἰωνικῆς κολόνας ἀπὸ τῆς *Ionian Antiquities*, ἐκδ. τῆς *Dilettanti Society*, τόμ. I, London 1769, Κεφ. II, πίν. II.

Τόσο ἡ κάτοψη ὅσο καὶ ἡ ὄψη τοῦ Admiralty Screen δημοσιεύτηκαν στὰ 1773 στὸν πρῶτο τόμο τῶν «*Works in Architecture*», ἓνα δίτομο ἀρχιτεκτονικὸ βιβλίο πού τύπωσε

69. Sir Nikolaus Persner, *An Outline of European Architecture*, Penguin Books, ἐπανεκδ. 1968, σ. 353.

70. Ὁ κ. Howard M. Colvin, βαθὺς ἐρευνητὴς καὶ βιογράφος τῶν παλαιότερων Βρετανῶν ἀρχιτεκτόνων (βλ. σημ. 68) καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς examiners τούτης τῆς ἐργασίας, κατόρθωσε νὰ βρεῖ πῶς ὁ πατέρας τοῦ Sir Frederick καὶ ὁ Robert Adam ἦταν ξαδέρφια. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐγινε μετὰ τὴν ὑποβολὴ τῆς ἐργασίας αὐτῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς York καί, ἔτσι, ἐπιβεβαιώνονται ὅσα εἶχα ὑποθέσει πῶς κρύβονταν πίσω ἀπὸ τὴν σχέση τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κερκυραϊκοῦ ἀνακτόρου καὶ τοῦ Admiralty Screen τοῦ μεγάλου Σκωτσέζου νεοκλασικοῦ δασκάλου.

ο ίδιος ο Robert Adam, καθώς επίσης και στο βιβλίο του Jean François de Neufforge «Recueil élémentaire d'Architecture», (Παρίσι, 1757 - 1780). Στην πραγματικότητα όμως, τα σχέδια του Adam για το Admiralty Screen ήταν ακόμη ωριότερα γνωστά, γιατί ο ίδιος πάντα αρχιτέκτονας τα τύπωσε σ' έναν αυτοτελή πίνακα, στις 20 Φεβρουαρίου 1761, με την επεξήγηση «Robert Adam, Architect, Invt., Delin. 1760», δηλαδή «ο (αρχιτέκτονας) Robert Adam έκανε τη σύνθεση αυτή και ο ίδιος τη σχεδίασε στα 1760». Το τυπωμένο σχέδιο του Adam πουλιόταν τον καιρό εκείνο στη Strand του Λονδίνου 2 σελίνια και 6 πένες⁷¹. Όπως μάλιστα γράφει ο Emil Kaufmann, «είναι, ίσως, σημαδιακό πώς ο Adam ήταν προορισμένος να χτίσει το Admiralty Screen στην αρχή της σταδιοδρομίας του, στα 1760. Γιατί, ήταν πεπρωμένο του να ξαναφέρει στη ζωή τον τύπο της Μπαρόκ σύνθεσης, ταυτόχρονα όμως και να αφαιρέσει απ' αυτή κάθε αλαζονεία και πληθωρικότητα»⁷². Και είναι, ασφαλώς, πολυσύνθετο το στυλ του Robert Adam: Άγγλικός Παλλαδιανισμός του πρώτου μισού του 18ου αιώνα, προσανατολισμένος προς την κατεύθυνση του κύκλου του Λόρδου Burlington και του Kent, με ιδιαίτερη, μάλιστα, έμφαση στην «κίνηση» των μαζών, όπως έλεγε ο ίδιος ο Adam, γαλλικές επιρροές, κατεξοχήν αισθητές στα περίτεχνα σιδερένια κιγκλιδώματα των κλιμακοστασίων, καθώς και στα αναρίθμητα σχέδια ξύλινων νεοκλασικών επίπλων του ίδιου Σκωτσέζου αρχιτέκτονα, μεγάλοι Δάσκαλοι της Ίταλικής Αναγέννησης του Cinquecento και, φυσικά, αρχαιολογικές επιρροές φερμένες κατευθείαν από την πρωτο-άνασκαπόμενη Πομπηία, το Μπααμπέκ της ρωμαϊκής Συρίας, την κλασική Αθήνα και το ανάκτορο του Διοκλητιανού στο Σπαλάτο της Δαλματίας, το όποιο μάλιστα ο ίδιος ο Adam είχε πρώτος μελετήσει και δημοσιεύσει⁷³.

Στην περίπτωσή μας, το μνημειακό Admiralty Screen αποτελεί την πηγή, από την οποία άντλησε ο Whitmore την όρθη προβολή, καθώς και επιμέρους λεπτομέρειες από την κάτοψη των δυο αντιμετρικών, τεταρτοκυκλικής μορφής στοών, που άγκαλιάζουν την κερκυραϊκή Σπιανάδα. Ίδιαίτερα μάλιστα πρέπει κανείς να προσέξει το «δέσιμο» των δυο θριαμβευτικών τόξων με τις εκατέρωθεν δωρικές κιονοστοιχίες και ως όψη και ως κάτοψη (Πί ν. 106α, 106β, 107α· Σχ. 2).

Είναι, ακόμη, χαρακτηριστική και η διαμόρφωση του πίσω από τα δυο τόξα τοίχου τόσο στον Adam, όσο και στον Whitmore: και οι δυο φροντίζουν για την άνετη διακίνηση του κόσμου και των τροχοφόρων από τη μιὰ προς την άλλη κατεύθυνση (Σχ. 2 και 4). Επίσης, εξαιρετικά αξιόλογη είναι η αντιστοιχία των δυο άκρινων ναϊδιόσχημων — στον τύπο εν παραστάσι ναού (Πί ν. 106α· Σχ. 2· Εί κ. 4) — πτερύγων επάνω στο συμπαγή τοίχο, των οποίων ο μὲν Adam διανοίγει τρεις συνολικά από τις τόσο αγαπητές στον Palladio ήμικυκλικές κόγχες (Σχ. 4), ενώ ο Whitmore επαναλαμβάνει τις δυο άκραϊες, βάζοντας ανάμεσά τους μιὰ πόρτα.

71. Κατά τον Arthur Bolton, συγγραφέα του δίτομου και μνημειακού έργου *The Architecture of Robert and James Adam*, τόμ. 1, London 1932, σ. 37.

72. Emil Kaufmann, *Architecture in the Age Reason. Baroque and Post-Baroque in England, Italy, France*, Dover Publications Inc., New York, σ. 36.

73. Sir John Summerson, *Architecture in Britain 1530 - 1830*, Pelican Paperback edition, 1970, σ. 425 - 426. Πρβλ. και Sir Nikolaus Persner, *δ.π.*, σ. 356, Peter Kidson, Peter Murray and Paul Thompson, *A History of English Architecture*, Penguin Books, 1969, σ. 238, και J. Mordaunt Crook, *δ.π.*, σ. 72 - 73.

Μολαταῦτα, τὸ Admiralty Screen δὲν ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ ἐπιρροή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Robert Adam, ποὺ βρίσκει κανεὶς στὸ Ἐνάκτορο τῶν Ἁγίων Μιχαήλ καὶ Γεωργίου. Πραγματικά, τὸ πρῶτο μεγάλο νεοκλασικὸ κτήριο, ποὺ βρίσκει κανεὶς σήμερα σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος, ἔχει συνδεθεῖ μὲ δυὸ ὀνομαστὰ ἔργα τοῦ Adam, δηλαδὴ τὸ Kedleston Hall (Σ χ. 5· Ε ἰ κ. 5), στὸ Derbyshire, ποὺ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν Adam στὰ 1761 - 1765, καὶ τὸ Syon House (Σ χ. 6), στὸ Middlesex, μιὰ Ἑλισαβετιανὴ ἐξοχικὴ κατοικία, ποὺ ἀνακαινίστηκε καὶ τροποποιήθηκε εὐρύτατα ἀπὸ τὸν Adam στὰ 1762⁷⁴.

Τέλος, γιὰ τὴν πλούσια διακόσμηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀνακτόρου ἀπὸ τὸν Whitmore, θέμα στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Nicolson⁷⁵, μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε πῶς, τόσο ἡ ροτόντα, ὅσο καὶ οἱ δυὸ πλάγιες αἰθουσες τοῦ πρῶτου ὀρόφου, παρουσιάζουν ἓνα μείγμα ἀπὸ περισσότερα στυλ: οἱ διακοσμήσεις ἀπὸ stucco στοὺς τοίχους καὶ τὰ ταβάνια, καθὼς καὶ οἱ καθρέφτες (Π ἰ ν. 109) θυμίζουν τὴν inner decoration τοῦ ἄλλου μεγάλου Ἁγγλοῦ νεοκλασικοῦ, τοῦ James Wyatt⁷⁶, ἐνῶ ἡ ἀγάπη γιὰ τὶς κλειστὲς κυκλικὲς φόρμες, καὶ κυρίως οἱ ἡμικυκλικὲς κόγχες ποὺ ἀνοίγονται στοὺς τοίχους τῆς ροτόντας, μὲ τὸ ρωμαϊκὸ - παλλαδιανὸ τους παρελθόν, φέρνουν στὸ νοῦ τὸν Robert Adam, τὸν «Roman Bob», ὅπως ἀποκαλοῦσαν τὸ μεγάλο Σκωτσέζο νεοκλασικὸ μερικοὶ συνάδελφοι καὶ φίλοι τοῦ τελευταίου.

Ἐκτὸς τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Whitmore θὰ μπορούσε νὰ δεῖ τὰ ἀρχικὰ σχέδια τοῦ Syon House⁷⁷, ποὺ περιλάμβαναν καὶ μιὰ ροτόντα ἢ ὁποῖα ὅμως ποτὲ δὲν ἔγινε (Σ χ. 6). Πάντως, τὸ σχέδιο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Robert Adam στὰ «Works» ποὺ προαναφέραμε, καὶ θὰ μπορούσε ἀπὸ κεῖ νὰ γίνει γνωστὸ στὸν Whitmore, εἴτε μέσω λόγου χάρι τοῦ Sir Frederick Adam, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε στὴν κατοχὴ του τὰ «Works» στὴν Κέρκυρα, εἴτε καὶ νὰ ἦταν καὶ στὴν ἰδιοκτησία τοῦ ἴδιου τοῦ Whitmore⁷⁸. Ὅπως-

74. Ἡ μορφολογικὴ σύνδεση τοῦ ἀνακτόρου μὲ τὰ δυὸ παραπάνω ἔργα τοῦ Robert Adam ἔχει γίνει στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ A. Lambert στὸ λεύκωμα, τὸ ὁποῖο τυπώθηκε γιὰ τὶς ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες τοῦ 1954 - 1956, ποὺ ἀναφέρθηκε κιόλας, κι ὅπου γίνεται ἡ παρατήρηση, πῶς ὅσα λέγονται ἐκεῖ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἀνακτόρου ἀποτελοῦν συμβολὴ τοῦ Κερκυραίου ἀρχιτέκτονα Γιάννη Κόλλα. «Architecturally, ἀναφέρεται στὴν τελευταία σελίδα τοῦ παραπάνω λευκώματος, the palace at Corfu contains no innovations, and there are features in it which obviously derive from earlier examples of the English neo - classical style such as Kedleston and Syon House». Ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἀντιγράφεται μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια στὸ ἄρθρο τοῦ Στ. Χουρμούζιου (ὁ.π., σ. 960).

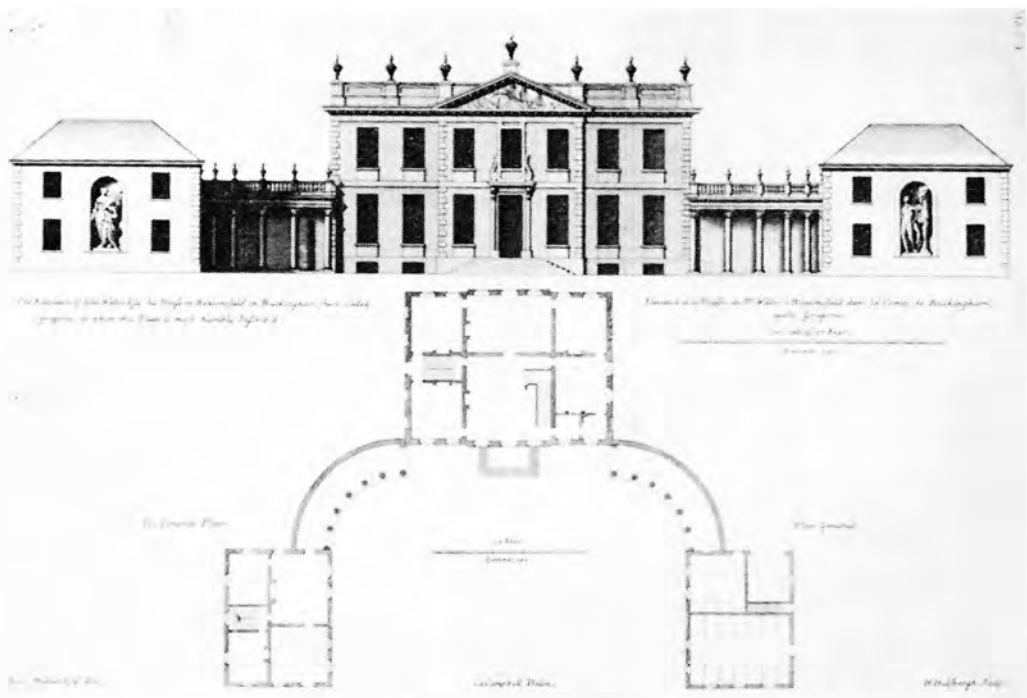
75. Κατὰ τὸ Nicolson (ὁ.π., σ. 278) : «The triglyph frieze and guttae above the frontal portico, and the cornices of the high wings at the back, prepare the visitor for the Adam-like care with which the ornamentation of the main rooms was executed».

76. Γιὰ τὸν James Wyatt καὶ τὸ σπουδαῖο ἀρχιτεκτονικὸ του ἔργο βλ. Sir John Summerson, *Architecture in Britain 1530 - 1830*, Pelican History of Art, Paperback edition, Harmondsworth 1970, σ. 458 κ.έ., J. Mordaunt Crook, ὁ.π., σ. 75 κ.έ. καὶ εἰκόνες 63 (κυκλικὸ Drawing Room στὸ Castle Coole μὲ καθρέφτες στοὺς γύρω τοίχους), 65 - 69.

77. Γιὰ τὸ Syon House βλ. Arthur Bolton, ὁ.π., σ. 246 κ.έ. καὶ εἰκόνα σ. 248 (τὸ σχέδιο τοῦ Syon House, ποὺ δημοσίευσε ὁ ἴδιος ὁ Adam στὰ Works). Πρβλ. Sir John Summerson, ὁ.π., σ. 429 - 432 καὶ εἰκόνα 340, P. Kidson, P. Murray καὶ P. Thompson, ὁ.π., σ. 239 - 240 καὶ J. Mordaunt Crook, ὁ.π., σ. 72.

78. Στὰ ἀρχικὰ σχέδια τοῦ Robert Adam γιὰ τὸ Syon House περιλαμβάνονταν καὶ μιὰ ροτόντα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου, παρόμοια μ' αὐτὴν τοῦ ὀρόφου τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κέρκυρας. Βλ. Σχετικὰ Sir John Summerson, ὁ.π., σ. 429. Τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ σχέδιο εἶχε δημοσιευθεῖ στὰ Works τοῦ Adam (τεῦχ. I, London 1773, πίν. V). Βλ. Σ χ. 6.

δήποτε όμως, πέρα από την άπλη αυτή αναφορά, δε θα μπορούσε κανείς να προχωρήσει σε άλλες συσχετίσεις. Αντίθετα όμως, πιστεύω πως μερικά στοιχεία της νότιας πρόσοψης του Kedleston Hall⁷⁹, όπως λόγου χάρι τα παράθυρα του Attic Storey (Είκ. 5), στα οποία ο Summerson βρίσκει ένα παράδειγμα του μικτού στυλ του Adam με συγκεκριμένη τώρα πηγή τους Ίταλους δασκάλους του Cinquecento⁸⁰, θα μπορούσαν να έχουν αποτελέσει ένα προηγούμενο για τον τρόπο, με τον οποίο χειρίστηκε ο Whitmore τα παράθυρα του τελευταίου ορόφου του ανακτόρου των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου

Σχ. 8. Κάτοψη και πρόσοψη της εξοχικής κατοικίας του John Waller στο Beaconsfield του Buckinghamshire (σχέδιο T. Miller).

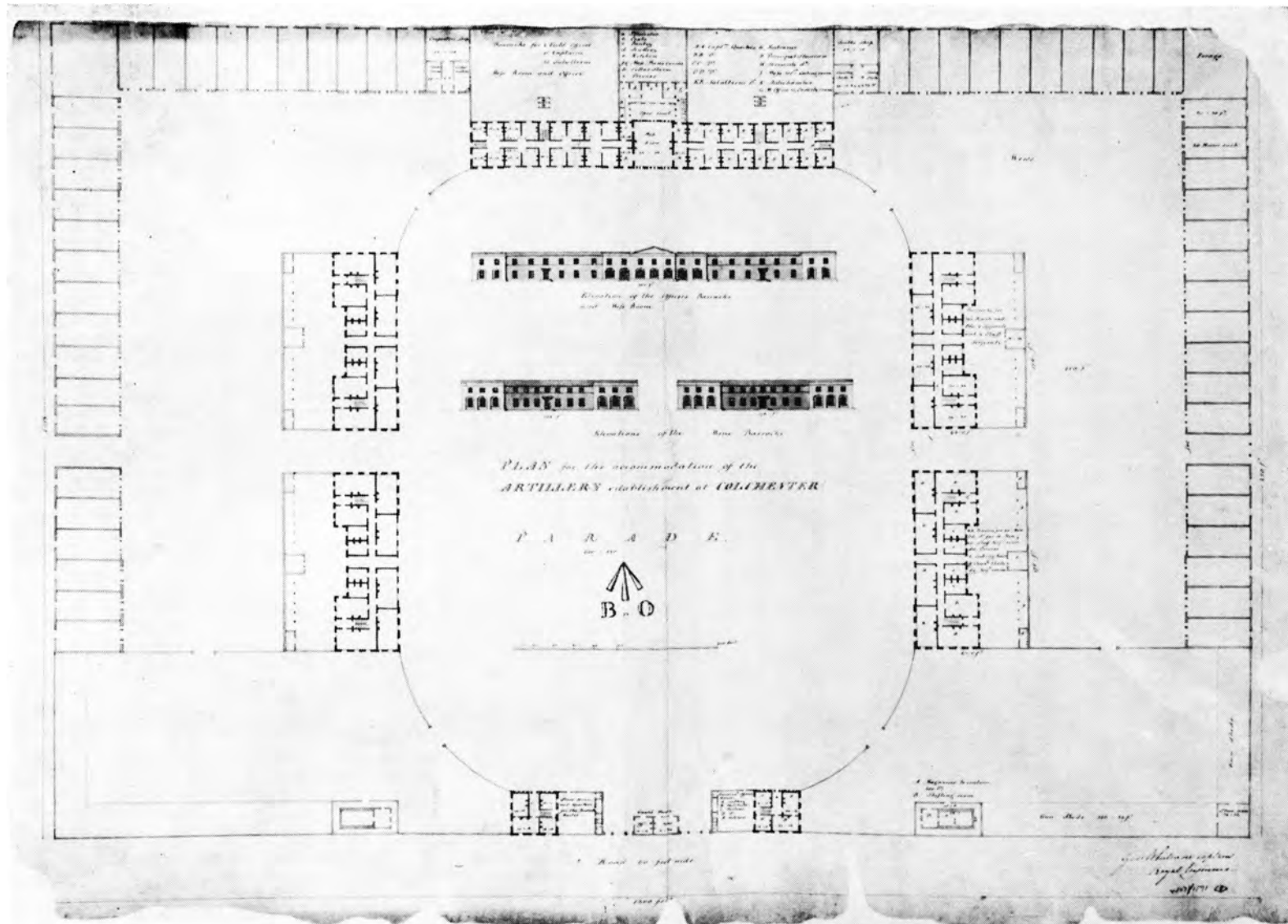
(Πίν. 105β, 108α). Ακόμη κι ο περιορισμένων διαστάσεων τοίχος του στηθαίου, που κορυφώνει την πρόσοψη του ανακτόρου και τονίζει τον κατακόρυφο άξονα συμμετρίας, φέρνει και πάλι στο νοῦ το Kedleston Hall και το θριαμβικό τόξο του Κωνσταντίνου στη Ρώμη, απ' όπου ο «Roman Bob» είχε δανειστεί, με μιὰ Μπαρόκ πλαστικότητα, ολόκληρο το Frontspiece του κτηρίου⁸¹ (Είκ. 5).

Τώρα, από όσα τόσο ξεκάθαρα λέγονται στο άρθρο της «Gazzetta Jonia», και τὰ δ-

79. Για τη δουλειά του Robert Adam στο Kedleston Hall βλ. A. Bolton, *ο.π.*, σ. 229 κ.έ. και εικόνα 230 (κάτοψη). Πρβλ. Sir John Summerson, *ο.π.*, σ. 369 και 432. Βλ. Σχ. 5 και Είκ. 5.

80. Sir John Summerson, *ο.π.*, σ. 432.

81. Καθώς παρατηρεί ο J. Mordaunt Crook (*ο.π.*, σ. 73): The Roman triumphal arch motif (the arch of Constantine) is boldly manipulated in pursuit of a variety and plasticity of that Baroque 'manifestation touristique', the Fontana Trevi in Rome (finished 1762). And it is here—as much in Adam's compositional theory as in his handling of decorative motifs—that the classic-romantic ambivalence of the Adam style is clearest.

Σχ. 9. Λονδίνο. Public Record Office, W.O./78/1591. (Reference : MPH 154).
 Σχέδιο του George Whitmore για την «Accommodation of the Artillery establishment at Colchester».

ποια δὲ φαίνονται νὰ ἐπαναλαμβάνονται στὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Whitmore, γίνεται ὀλοφάνερο πὼς ἄλλες «ἐλάσσονες» πηγὲς στὸ νεοκλασικὸ λεξιλόγιο τοῦ ἀρχιτέκτονα τοῦ κερκυραϊκοῦ ἀνακτόρου ἦταν τὰ ἀρχαιολογικὰ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς. Καὶ εἶναι καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συνειδητὰ νεοκλασικὸς ὁ Whitmore, ἀφοῦ διαλέγει ἐκούσια στοὺς κλασικοὺς ρυθμοὺς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλώσσας, κάνοντας μιὰ ἐπιλογή ἀνάμεσα στοὺς 8 συνολικὰ ρυθμοὺς ποὺ εἶχαν πιά στὴ διάθεσή τους οἱ νεοκλασικοί: τοὺς πέντε ρωμαϊκοὺς, ποὺ εἶχε καθιερώσει πρὶν αἰῶνες ὁ Serlio, καὶ τοὺς τρεῖς ἑλληνικοὺς, ποὺ μποροῦσε κανεὶς νὰ βρεῖ ξεφυλλίζοντας τοὺς Stuart καὶ Revett⁸². Καὶ εἶναι σωστὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ J. Mordaunt Crook, ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ σημασία τοῦ μνημειακοῦ ἔργου τῶν δυὸ αὐτῶν Ἑγγλῶν ἀρχιτεκτόνων δὲν ἦταν τόσο ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τους ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς, ὅσο ἡ παρακίνηση ποὺ δέχτηκαν οἱ νεοκλασικοὶ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Εὐρώπης γιὰ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπανάσταση, «κερδίζοντας ζηλευτὰ βάρθρα γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς τους μέσα στὸ Πάνθεο τοῦ Νεοκλασικισμοῦ»⁸³. Ἀλλὰ ποιά ἀκριβῶς ἀρχαιολογικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς εἶχε ἢ γνώριζε ὁ Whitmore; Τουλάχιστο δυό: (1) Τὶς «Ἀρχαιότητες τῆς Ἀθήνας» (The Antiquities of Athens), συγκεκριμένα τὸν πρῶτο τόμο (1762), ὅπου τὸ Χορηγικὸ Μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους, καὶ τὸ δεῦτερο τόμο (1787), ὅπου ὁ Παρθενώνας, καὶ (2) Τὶς «Ἀρχαιότητες τῆς Ἰονίας» (Ionian Antiquities), τὸν πρῶτο τόμο (1769), ὅπου ὁ ναὸς τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς στὴν Πριήνη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔργο ποὺ τυπώθηκε ἀπὸ τὴν περίφημη Ἑταιρεία τῶν Dilettanti⁸⁴.

Γεγονός, πάντως, εἶναι ὅτι ὁ ναὸς τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς τῆς Πριήνης ἔδωσε στὸν Whitmore ἓνα ἀλλόκοτο, στὴν πρώτη ματιά, παράδειγμα ἰωνικῆς βάσης, ποὺ ἀντιγράφηκε μὲ ἀκρίβεια στὶς 14 ἀρράβδωτες κολόνες τῆς ἰσόγειας αἴθουσας. Πραγματικά, ὁ ἐπισκέπτης τοῦ Μουσείου Σινικῆς Τέχνης, ποὺ στεγάζεται σήμερα στὸ ἰσόγειο τοῦ ἀνακτόρου, παραξενεύεται μ' ἓνα, φαινομενικὰ, χτυπητὸ ἀρχιτεκτονικὸ λάθος, βλέποντας πὼς οἱ κολόνες τοῦ χῶλ τῆς εἰσόδου πατοῦν ἐπάνω σὲ ἀνεστραμμένες βάσεις (Πί ν. 108β, 110β). Ὁ ναὸς εἶχε χτιστεῖ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς τέταρτης δεκαετίας τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα Πύθιου, συγγραφέα καὶ ἐνὸς δοκιμίου περὶ ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ δὲν ἔχει διασωθεῖ. Ὁ Richard Chandler, ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ὁμάδας ποὺ ἔστειλε στὴν Ἰωνία ἢ Ἑταιρεία τῶν Dilettanti⁸⁵, γράφει σχετικὰ μὲ τὶς βάσεις τὰ ἑξῆς: «The upper scotia is inverted, which diversifies and gives to the profile a greater beauty than is in the vitruvian base, in which the scotiae are placed one over the other uninverted»⁸⁶. Καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τοῦ Chandler ἦταν ἀπόλυτα σωστὸ⁸⁷ (Σ χ. 7).

82. Sir John Summerson, *The Classical Language of Architecture*, ἔκδ. Methuen, London 1964, σ. 39. Πρβλ. καὶ Dora Wiebenson, ὁ.π., σ. 66 - 67.

83. «Βάζοντας ἔτσι», συμπληρώνει ὁ Mordaunt Crook (ὁ.π., σ. 71), «καὶ οἱ δυὸ τους μαζί (δηλαδή ὁ Stuart καὶ ὁ Revett), τὰ θεμέλια γιὰ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπανάσταση».

84. Γιὰ τὸ ξεκίνημα τῆς Ἑταιρείας τῶν Dilettanti, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ξεκαθαριστεῖ (ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς ὅρους γιὰ τὴν ἐγγραφή κάποιου ὡς μέλους τῆς Ἑταιρείας ἦταν νὰ ἔχει κάμει ὁ τελευταῖος τὸ «grand tour» τῆς Ἰταλίας), τὴν πρώτη της συγκρότηση ἀπὸ σαράντα ἕως πενήντα Ἑγγλούς εὐγενεῖς ἢ γιούς εὐγενῶν βλ., κυρίως, J. Mordaunt Crook, ὁ.π., σ. 6 - 62.

85. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Richard Chandler στὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸν πρῶτο τόμο τῶν *Ionian Antiquities* (1769) βλ. J. Mordaunt Crook, ὁ.π., σ. 20 - 21.

86. *Ionian Antiquities*, τόμ. 1, 1769, *The Temple of Minerva Polias at Priene*, σ. 17, σημείωση γιὰ τὸν πίνακα 1.

87. A.W. Lawrence, *Greek Architecture*, Pelican History of Art, Harmondsworth, 1957, σ. 193. Ὁ

Ένα τελευταίο θέμα σχετικά με την αρχιτεκτονική και τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ ἀνακτόρου τῶν Ἀγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου εἶναι τὸ τεταρτοκυκλικὸ σχῆμα τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς πρόσοψης, ἀφοῦ μόνο του τὸ Admiralty Screen τοῦ Adam δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὸ παραπάνω καμπυλωτὸ σχῆμα. Βέβαια, στὴ δυτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, γενικὰ οἱ στρογγυλεμένες στοές, ποὺ πλαισιώνουν κι ἀπὸ τὰ δυὸ πλάγια τῆς πρόσοψης τὸ κυρίως κτήριο, ἔχουν ἕνα παρελθόν. Πρῶτος ὁ Andrea Palladio εἰσάγει τὴν ιδέα αὐτὴ σὲ ἐξοχικὲς βίλλες ποὺ χτίζει στὴν περιοχὴ τοῦ Brenta γιὰ εὐποροὺς ἀστοὺς καὶ ἀριστοκράτες τῆς βενετσιάνικης ἐνδοχώρας. Τέτοια λόγου χάρι εἶναι ἡ περίπτωση τῆς βίλλας Badoer, ἐνῶ στὶς ξυλογραφίες τῶν *Quattro libri dell'architettura* (Βενετία 1570) ὁ ἴδιος ἀρχιτέκτονας θ' ἀφήσει κι ἄλλα σχετικά παραδείγματα. Μετὰ τὴν ἀνθησι τοῦ Ἀγγλικοῦ Παλλαδιανισμοῦ, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου αἰ., οἱ κυκλοτερεῖς στοές τοῦ Palladio εὐδοκίμησαν στὰ καταπράσινα λειβάδια τῆς νότιας καὶ κεντρικῆς Ἀγγλίας, ἐνώνοντας τὸν κεντρικὸ κορμὸ τῶν Country Houses καὶ Halls τῆς ἐξοχῆς, ὅπου προτιμοῦν νὰ ἐδρεύουν πολλοὶ Ἀγγλοὶ ἀριστοκράτες, μετὰ πλάγιες πτέρυγες βοηθητικῶν διαμερισμάτων, μετὰ τὴ μορφή καμπυλωτῶν διαδρόμων ἢ στοῶν. Καὶ τέτοια ἀκριβῶς εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Kedleston Hall, ποὺ εἶδαμε πρὶν⁸⁸ (Σχ. 5). Ἀλλὰ καὶ στὸν «Vitruvius Britannicus», τὴ μνημειακὴ ἔκδοση τοῦ Campbell, ἐμφανίζονται ἀρκετὰ ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ adaptation τοῦ Palladio, ὅπως λόγου χάρι ἡ κατεστραμμένη στὰ 1812 ἀπὸ πυρκαγιὰ ἐξοχικὴ κατοικία τοῦ John Waller (Σχ. 8), γνωστὴ ὡς «Gregories», στὸ Beaconsfield τοῦ Buckinghamshire, ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα T. Miller, στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα⁸⁹. Ἀνάλογα παραδείγματα μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ στὸ Ditchley τοῦ Oxon, ἀπὸ τὸν James Gibbs (1720-22), καὶ στὸ λεγόμενον γοτθικὸ ἀνάκτορο τοῦ James Wyatt στὸ Kew, ποὺ κατεδαφίστηκε στὰ 1827⁹⁰.

Ἀλλὰ ἡ ἴδια ιδέα τῶν κυκλοτερῶν αὐτῶν κιονοστοιχιῶν εἰσέδωσε στὸ γνωστὸ τύπο τῶν Cour d'honneur, καὶ μάλιστα στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τοῦ ἀγγλικοῦ νεοκλασικισμοῦ. Ἔτσι, ὁ Benjamin Dean Wyatt, γιὸς τοῦ James Wyatt, σχεδίασε, μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Ναπολέοντα στὸ Βατερλώ, ἕνα πελώριο ἀνακτορικὸ συγκρότημα γιὰ τὸ νικητὴ, τὸ Δούκα τοῦ Wellington. Τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια τοῦ νεαροῦ Wyatt ποτὲ δὲν πραγματοποιήθηκαν, ἀλλὰ ἔχουν πάντως διασωθεῖ καὶ δείχνουν μιὰ πελώρια ὀρθογωνικὴ πλατεία, ποὺ ἐκτείνεται μπροστὰ στὸ ἀνάκτορο, στὴ μορφή τῆς Cour d'honneur. Οἱ δυὸ μακρὲς πλευρὲς καταλαμβάνονται ἀπὸ κτήρια ποὺ θὰ στέγαζαν τοὺς ἐπιτελεῖς τοῦ Δούκα, ἐνῶ ἡ τέταρτη πλευρά, ἀπέναντι στὴν πρόσοψη, παίρνει τὴ μορφή ἐνὸς μνημειώδους Screen. Οἱ τέσσερις αὐτὲς κτηριακὲς μονάδες συνδέονται μεταξύ τους μετὰ τεταρτοκυκλικὲς γωνιὲς μετὰ κολόνες, κι ὁλόκληρη ἡ αὐτὴ προσφέρεται γιὰ παρελάσεις καὶ στρατιωτικὲς τελετὲς⁹¹.

Ἐξάστυλος αὐτὸς ἰωνικὸς ναὸς εἶχε χτιστεῖ μετὰ τὸ 340 καὶ τὸ 334 π.Χ., σὲ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα Πυθίου καὶ εἶχε ἐγκαινιαστεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Μεγάλον Ἀλέξανδρον.

Γιὰ τὴ μίμηση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν στὴ νεοκλασικὴ ἢ μᾶλλον τὴ Greek Revival Architecture τῆς Ἀγγλίας βλ. J. Mordaunt Crook, ὅ.π., σ. 91. Βλ. ἀκόμη, τί λέει, γενικὰ, γιὰ τὴ μίμηση στὴ νεοκλασικὴ τέχνη ὁ Hugh Honour, ὅ.π., σ. 111.

88. Sir John Summerson, *Architecture in Britain* κλπ., ὅ.π., σ. 432.

89. Vitruvius Britannicus, τόμ. 2, 1717, πίνακας 47.

90. Sir John Summerson, ὅ.π., σ. 349-350.

91. Derek Linstrum, *The Waterloo Palace*, *The Architectural Review*, τόμ. CLV, ἀριθ. 926, Ἀπρίλιος 1974, σ. 217-223.

Ξαναγυρίζοντας τώρα στον George Whitmore και το ανάκτορο της Κέρκυρας, μπορούμε να διαπιστώσουμε πώς ο ανώτερος αυτός αξιωματικός του Μηχανικού και έρασιτέχνης αρχιτέκτονας ήταν οίκεϊος και πρὸς τις Cours d'honneur και πρὸς τις τεταρτοκυκλικές τους γωνίες, γιατί φαίνεται πώς ήταν σὲ χρήση στὸν ἀγγλικὸ στρατὸ τῆς ἐποχῆς, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τοῦ σχήματός τους, τόσο ταιριαστοῦ ἐξάλλου γιὰ παρελάσεις και ἀθλητικούς ἀγῶνες. Πραγματικά, τὰ παραπάνω μποροῦν νὰ ἀποδειχτοῦν εὐκόλα ἀπὸ ἓνα σχέδιο πὸν προοριζόταν γιὰ τις «Ἐγκαταστάσεις τοῦ Πυροβολικοῦ στὸ Colchester» (Σ χ. 9).

Τὸ σχέδιο ἀνήκει στὶς συλλογές τοῦ War Office τοῦ Public Record Office τοῦ Λονδίνου και φέρνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία (6 Ἀπριλίου 1806), και τὴν ὑπογραφή και τὸ βαθμὸ τοῦ George Whitmore. Ἡ ἴδια ἢ αὐτὴ (610 × 510 πόδια) φέρεται ὡς Parade και περιβάλλεται ἀπὸ διάφορα κτήρια, συμμετρικά τοποθετημένα και συνδεδεμένα μεταξύ τους μὲ τοίχους, στὴ μορφή τεταρτοκυκλικῶν γωνιῶν⁹². Τὸ σχέδιο αὐτὸ τοῦ Whitmore ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἀξιόλογο, ἀλλὰ μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξηγήσει πῶς, μετὰ ἀπὸ ὅσα εἶπαμε, ὁ ταλαντοῦχος και μορφωμένος αὐτὸς συνταγματάρχης ὁδηγήθηκε, ὕστερα ἀπὸ δώδεκα περίπου χρόνια, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη ἑνὸς συμπαγοῦς πυρήνα συνοδευμένου ἀπὸ ἰσόγειες, καμπυλωτὲς και νεοκλασικῆς μορφῆς στοές, πὸν ἀνοίγονταν μὲ τοὺς δύο πελώριους βραχίονές τους πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς κερκυραϊκῆς Σπιανάδας ἀγκαλιάζοντας λαὸ και στρατὸ σὲ μέρα γιορτῆς και παρελάσεων.

ΙΩΡΑΝΗΣ Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

92. Γιὰ τὸ ἴδιο κτηριακὸ συγκρότημα, στὴν ἴδια σειρά σχεδίων τοῦ W. O. τῶν Public Record Office τοῦ Λονδίνου, ὑπάρχουν, ἐπίσης, ὄψεις τῶν κτηρίων, πὸν περικλείουν τὴ μεγάλη αὐτὴ (Parade). Ἡ ἡμερομηνία πὸν ἔχουν κι αὐτὰ τὰ σχέδια τοῦ George Whitmore εἶναι ἡ ἴδια: 6 Ἀπριλίου 1806.

ΤΟ «ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΤΟΥ ΑΡΚΑΔΙΟΥ»

ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΡΟΤΥΠΟΥ ΚΑΙ ΑΝΤΙΓΡΑΦΩΝ*

(Πί ν. 111 - 124)

Είναι ήδη γνωστό ότι, στα πλαίσια μιᾶς πανηγυρικής ιστορικής αναφοράς τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν πολιτικῶν ἀγῶνων γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησία, οἱ ἥρωϊκὲς πράξεις καὶ οἱ θυσίες τῶν Ἀγωνιστῶν στάθηκαν πηγὴ πλούσιας ἐμπνευσης γιὰ τὴν ποίηση, τὴ μουσικὴ καὶ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες¹.

Παράλληλα μὲ τὴν εἰκονολογικὴ ἱστορία τῶν μεγάλων προγραμματισμένων κύκλων ποῦ ἀφοροῦν τὴν ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 —ὅπως οἱ γνωστὲς σειρὲς τοῦ V. Gajassi (1833), τοῦ Peter von Hess (1836 - 1844), τοῦ Π. Ζωγράφου - Ἰ. Μακρυγιάννη (1836 - 1839), τοῦ Ἄ. Ἡσαΐα (1839) καὶ πολλῶν ἄλλων ἀκόμη²—, ἀναπτύσσεται καὶ ἐπαναλαμβάνεται μὲ μιὰ συγκινησιακὴ εἰκαστικὴ φόρτιση ἢ ἐπὶ μέρους ἀπεικόνιση ὀρισμένων ἱστορικῶν καὶ ἥρωϊκῶν γεγονότων. Ἡ «Φυγὴ τῆς Πάργας», ὁ «Χορὸς τοῦ Ζαλόγγου», ὁ «Ὅρκος τῆς Ἁγίας Λαύρας», ἢ «Πυρπόληση τοῦ Κανάρη», ὁ «Θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη», ἢ «Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγίου» εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα μιᾶς φιλολογικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς, θέματα ποῦ ἐμπνέουν ἐπίσης ἕνα Φιλελληνισμό, ποῦ ἡ δρᾶση καὶ τὰ ἰδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ αἰτία του εἶναι μόνο ὡς ἕνα σημεῖο γνωστὰ καὶ μελετημένα. Στὰ θέματα αὐτά, ποῦ γίνθηκαν «μύθος», ἢ εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία ἀφιερώνει ποιητικὲς σελίδες, ἔργα θεατρικὰ καὶ μουσικὰ, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐμφανίζεται μιὰ πολύμορφη σειρὰ ἀπὸ πίνακες, χαρακτηριστικά, καθὼς καὶ —στὶς

* Γιὰ τὴν εὐγενὴ καὶ πρόθυμη πάντα βοήθειά τους, ὅπως καὶ τὴν ἄδεια φωτογράφησης τοῦ ὕλικου, εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Δ. Παπαστάμο, Διευθυντὴ τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης Ἀθηνῶν καὶ τὴ συνεργάτιδά του κ. Νέλλη Μισιρλῆ, τὸν κ. Ἄγγ. Δελιβορριᾶ, Διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, τὴν κ. Μ. Μινώτου καὶ τὴ διευθύνση τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τὸν Dr G. Montenegro καὶ τὸν συνεργάτη του B. Ferigutti, τὴν δ. Ὀλγα Κατσιαρδῆ καὶ τὸν κ. Γ. Ραγιᾶ, διευθυντὴ τῶν ἐκδόσεων «Μέλισσα». Εὐχαριστῶ ἐπίσης τοὺς κκ. Μ. Σκιαδαρέση, Δ. Χλιβερό καὶ Α. Ρ. Pozzar. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴν δ. Καίτη Φτυραῖ, Ἐπιμελήτρια Δημοσιευμάτων τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὴν πολύμορφη συμπαράστασή της στὴν ἐκτύπωση αὐτῆς τῆς μελέτης.

1. Βλ. τὴ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση τῆς L. Droulia, *Philhellénisme, ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque 1821 - 1833*, Athènes 1974. Γιὰ μιὰ πρώτη γνωριμία τοῦ εἰκονογραφικοῦ ὕλικου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διάφορες εἰκονογραφημένες ἱστορίες τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 21, πολὺ χρήσιμο εἶναι τὸ Ἱστορικὸ Λεύκωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, I, II, ἔκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1970.

2. V. Gajassi, *Storia della Grecia moderna dal 1803 al 1832*, Roma 1833. (Βλ. ἐπίσης διάφορες ἀναπαραστάσεις αὐτῆς τῆς σειρᾶς στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους, τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 407, 415-IB', Ἀθήνα 1975, σ. 60 - 61, 131). P. von Hess, *Griechenlands Befreiung in 39 Bildern* (λιθογρ. H. Kohler), München 1852 (βλ. Στ. Λυδάκη, Ἱστορία τῆς Νεοελ. Ζωγραφικῆς, ἔκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1976, σ. 67, 460 - 61, καὶ Ἱστορ. Λεύκωμα, ὀ.π., passim). Ἰ. Μακρυγιάννη - Π. Ζωγράφου, *Histoire picturale de la guerre de l'Indépendance Hellénique par le général Makryiannis, Notice historique de J. Gennadius*, Paris 1926. (Βλ. τελευταῖα, Ἑλληνες Ζωγράφοι, ἔκδ. Μέλισσα, I, Ἀθήνα 1974, σ. 12 κ.έ., 35 κ.έ. καὶ Γ. Πετρῆ, Μακρυγιάννης καὶ Παν. Ζωγράφος, Ἀθήνα 1975). Γιὰ τὸν Ἡσαΐα, βλ. τελευταῖα Γ. Πετρῆ, Ὁ Μακρυγιάννης καὶ ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἡσαΐα, «Ἀντί» 20/3/76, σ. 28 κ.έ. Γιὰ ἄλλους εἰκονογραφικοὺς κύκλους βλ. π.χ. Institut Français d'Athènes, *Images du Philhellénisme Français (1820 - 1840)*. Exposition. Athènes 1971, passim.

λεγόμενες «εφαρμοσμένες τέχνες»—διάφορα αντικείμενα, όπως πιάτα, όρειχάλκινα αγαλματίδια, ρολόγια, χαρτιά ταπετσαρίας κλπ. Στις εικαστικές τέχνες μάλιστα γίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα —και από την καθαρά μορφολογική και από την πολιτικο-ιδεολογική άποψη—, ή επανάληψη της εικονογραφίας ενός θέματος, που ξεκινάει από μια δημιουργική δέσμευση, όπως είναι ένας πίνακας, για να περάσει σε μια φάση μηχανικής αναπαραγωγής και επομένως πλατιάς διάδοσης, όπως είναι τα κάθε είδους χαρακτηριστικά ή ακόμη τα αντικείμενα κοινής χρήσης, όπως ιστορημένα πιάτα αναμνηστικού τύπου. Το φαινόμενο αυτό, που παίρνει διαστάσεις κυρίως στην περίοδο της Έπανάστασης του 21, θα συνεχιστεί και στα μετέπειτα δύσκολα χρόνια της νεοελληνικής ιστορίας, όπως π.χ. στην Κρητική Έπανάσταση του 1866-69, χάρη στην οποία μάλιστα σημειώνεται, όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και στην Αμερική, μια δεύτερη φάση ενός ένθερμου φιλελληνισμού³.

Το «κρητικό ζήτημα», όπως συνθετικά εκθέτει στη μελέτη του ο Έλευθέριος Πρεβελάκης⁴, «δεν ήταν υπόθεση μόνο κρητική, αλλά φυσικά, και ελληνική και βαλκανική και τουρκική και ευρωπαϊκή», και αποτέλεσε μια από τις σημαντικές φάσεις του επίμαχου Ανατολικού ζητήματος. Έχουμε λοιπόν και δώ, στην περίπτωση της Κρήτης, ένα ήρωικό επεισόδιο, που αποκτά τη συμβολική σήμανση ενός ολόκληρου αγώνα.

Στις 8 του Νοέμβρη 1866, οι τουρκικές δυνάμεις του Μουσταφά Πασά, 15 χιλιάδες περίπου άνδρες με 30 κανόνια, περιζώνουν το Άρκάδι, έδρα της επαναστατικής επιτροπής Ρεθύμνου. Στο μοναστήρι, όπου έχουν καταφύγει γύρω στα 600 γυναίκοι και 300 όπλοφόροι αγωνιστές, δεσπόζουν οι δύο ήγαιες μορφές που οργανώνουν και συντονίζουν την άμυνα: ο άνθρωπολογός Ιωάννης Δημακόπουλος, φρούραρχος της Μονής, και ο ήγούμενος Γαβριήλ, ψυχή των πολιορκημένων. Ο αγώνας είναι άμισος και δραματικός. Ύστερα από τη μάταιη προσπάθεια και αναμονή των στρατιωτικών ενισχύσεων του συνταγματάρχη έθελοντή Πάνου Κορωναίου, του όπλαρχηγού Μιχαήλ Κόρακα και του Ιωάννη Ζυμπρακάκη —γενικών αρχηγών της Έπανάστασης—, στην έγκλειστη φρουρά του Άρκαδίου δεν απόμεινε άλλο παρά η ήρωική απόφαση «έλευθερία ή θάνατος». Πραγματικά, την άλλη μέρα το πρωί, στις 9 του Νοέμβρη, η άμυνα έφτασε στην πιό κρίσιμη και μοιραία της ώρα: οι βολές της τουρκικής «μπουμπάρδας» γκρεμίζουν τη δυτική Πύλη του μοναστηριού και ανοίγουν το δρόμο στους έξαγριωμένους Τούρκους. Ο ήγούμενος είναι ήδη νεκρός. Ο αγώνας είναι πιά καταδικασμένος. Η τελευταία πράξη θα κλείσει με την ήρωική στάση της θυσίας που ξαναζεί τις αντίστοιχες αποφάσεις ενός Σαμουήλ, ενός Όλύμπιου, ενός Καψάλη: ανατίναξη και ολοκαύτωμα, παρά τον εξευτελισμό μιās παράδοσης και ύποταξης. Ο Γιαμπουδάκης, ή, όπως λέει το δημοτικό τραγούδι, ο άνωγειανός δάσκαλος Σκουλάς βάζει φωτιά στην πυριτιδαποθήκη της Μονής. Κάτω από τα έρειπια της ανατίναξης θα βρούν το θάνατο όχι μόνο οι τραγικοί πολιορκημένοι, αλλά και μεγάλος αριθμός Τούρκων, που στο μεταξύ είχαν μπει στο μοναστήρι και είχαν αρχίσει το έργο της σφαγής⁵.

3. Έλ. Πρεβελάκης, Η μεγάλη Κρητική Έπανάσταση 1866-69, Αθήνα 1966, σ. 31, σημ. 1 (βιβλιογραφία).

4. Πρεβελάκης, ό.π., σ. 11.

5. Τ. Βενέρη, Το Άρκάδι διά των αιώνων, Αθήνα 1938, σ. 209-421.

«Τὸ Ἀρκάδι ἔγινε ἰδέα, ἀπὸ τὶς ἰδέες ἐκεῖνες ποὺ γονιμοποιοῦν τὴν Ἱστορία καὶ στὴν ἄμεση πραγματικότητα καὶ στὴ μνήμη τῶν λαῶν»⁶.

«Ἀρκάδι» θὰ εἶναι καὶ τὸ ὄνομα τοῦ καταδρομικοῦ, προσφορᾶς τῶν φιλελληνικῶν ἐπιτροπῶν ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ἐπανάσταση μὲ ἀποστολὰς χρημάτων, ἐθελοντῶν, μὲ δημοσιεύματα στὶς ἐφημερίδες κ.λπ. Τὸ «Ἀρκάδι», μαζί μὲ τ' ἄλλα καράβια (ὅπως ἡ «Ὑδρα», τὸ «Πανελλήνιον», ἡ «Εὐνομία», ἡ «Ἐνωσις», ἡ «Κρήτη»), θὰ παρασταθοῦν στὸν Ἀγώνα ποὺ συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ μοναστηριοῦ, βοηθώντας τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν ἀποκλεισμένων ἀπὸ τὸν Τουρκικὸ στόλο Ἐπαναστατῶν⁷.

Τὸ ὄλοκαῦτωμα τοῦ ἱστορικοῦ Ἀρκαδίου, συγκινεῖ τὴ διεθνή κοινὴ γνώμη καὶ πέρα ἀπὸ τὸ σοβαρὸ ἀντίτυπο στὸν πολιτικὸ καὶ διπλωματικὸ τομέα καὶ τὰ σχόλια στὸν ἑλληνικὸ καὶ ξένο τύπο⁸, ἐμπνέει μιὰ σειρὰ φιλολογικῶν⁹ καὶ καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων. Ἐναν ὅπωςδὴποτε σπουδαῖο ρόλο στὴν ὑπόθεση τῆς Κρήτης καὶ γενικότερα τῆς Ἑλλάδας ἔπαιζαν τὰ μεγάλα εἰκονογραφημένα περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως τὸ Illustrated London News, τὸ Illustration τοῦ Παρισιοῦ, τὸ Illustrierte Zeitung τῆς Λειψίας —ποὺ εἶχαν σχετικὰ σημαντικὴ κυκλοφορία— προπαντὸς μὲ τὴν ἀποστολὴ ἐιδικῶν ἀνταποκριτῶν, ὅπως ἡ Madame Dora d'Istria, ὁ σκιτσογράφος Montaud ἢ ἀκόμη μὲ τὴ συνεργασία Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν ποὺ ἔστελναν ἄρθρα, φωτογραφίες, σχέδια χαρακτηριστικά, στὰ πλαίσια ἐνὸς δημοσιογραφικοῦ reportage¹⁰.

Τὰ εἰκονογραφημένα ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν Ἀγώνα τῆς Κρήτης εἶναι πάρα πολλὰ, καθὼς καὶ οἱ ναυτικὲς σκηνὲς ποὺ ἐξαίρουν κυρίως τὸ σημαντικὸ ρόλο τοῦ ἐμπορικοῦ βοηθητικοῦ στόλου, ὁ ὁποῖος εἶχε σὰν ἀφετηρία του τὴ βάση τῆς Σύρας, κέντρο ἀνεφοδιασμοῦ τῶν Κρητῶν ἀνταρτῶν¹¹. Ἀλλὰ τὸ θέμα τοῦ Ἀρκαδίου μένει πάντα στὸ κέντρο ἐνὸς συγκινησιακοῦ κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος μὲ μιὰ πλατύτερη ἀπήχηση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ, κυκλοφοροῦν καὶ διάφορα χαρακτηριστικὰ σὲ ἐλεύθερα φύλλα, ὅπως ἡ «Θυσία τοῦ Ἀρκαδίου», τυπωμένη στὸ Βουκουρέστι «ὑπὲρ τῶν Κρητῶν», μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Ἐ. Φραγκοῦδη¹², ποὺ δημοσιεύει —πάντα στὸ Βουκουρέστι—

6. Πρεβελάκη, ὁ.π., σ. 22.

7. Μ.Ε.Ε., Συμπλ. Α', σ. 704. Μ.Ε.Ε., Ε' 1928, σ. 528. Μ.Ε.Ε. ΙΘ' 1932, σ. 515 κ.έ.

8. Βενέρη, ὁ.π., σ. 422 κ.έ. E. Zambettakis, Influence de l'holocauste d'Arkadi sur l'opinion mondiale, Κρητικά Χρονικά 8 (1954), σ. 413 - 427.

9. Χ. Γ. Σακελλαριάδη, Τὸ Ἀρκάδι στὴν ποίησή μας, Ἑλλην. Δημιουργία 6 (1950), σ. 87 κ.έ.

10. Illustr. London News, 1867, 19 Jan., σ. 69, 26 Jan., σ. 81 (from a sketch by a Greek artist). L' Illustration, 1867, σ. 5 κ.έ., (5/1/1867), σ. 8, σ. 53 (26/1/1867), σ. 156 (9/3/1867), σ. 220 (6/4/1867), σ. 232 (13/4/1867), σ. 276 (4/5/1867), σ. 116 (24/8/1867). Illustrierte Zeitung, Leipzig 1867, σ. 25, 33, 60, 112, 113.

11. Μ.Ε.Ε. ΚΒ' (1933), σ. 629. Μ.Ε.Ε., Συμπλ. Α.Ο., Α 1 σ. 704. Βλ. δυὸ πίνακες τοῦ Ἱ. Ἀλταμούρα τῆς συλλογῆς Κουτλίδη. (Σπ. Μαρκεζίνη, Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, II, Ἀθήναι 1966, σ. 333, 340) καὶ ἕνα πίνακα τοῦ Ρώσου ζωγράφου W. Choudiakoff μὲ τὸν τίτλο «Οἱ Καντιῶτες περιμένουν τὸ καράβι «Ἀρκάδι»» βλ. Thieme - Becker, VI, 1912, σ. 552.

12. Μουσεῖο Μπενάκη. Φάκ. 13, 849 (0.57 × 0.46): Ἡ ἐν Ἀρκαδίῳ ἱερωτάτη ὄλοκαῦτωσις τῆ Ἐλευθερίῃ 10 Νοεμβρίου 1866. Λιθογρ. Ι. Οδονεβέργου ἐν Βουκουρεστίοις —ἀριστερά— καὶ Ἐπαμ. Ι. Φραγκοῦδης —δεξιά. Πρβλ. ἕνα ἀντίτυπο ἔργο τοῦ Στ. Χρησιτίδη (Λυδάκη, Λεξικό, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1976, σ. 486) στὸ Λεύκωμα τῆς Ἑλλ. Ἱστορίας 1828 - 1922, ἐκδ. Φυτράκη, Ἀθήναι 1976, εἰκ. σ. 107.

τὸ 1867 καὶ ἓνα δίγλωσσο ἐπιτάφιο λόγο εἰς μνήμην τῶν πεσόντων¹³. Τὸ ἥρωικὸ ὀλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου θὰ γίνῃ ἐπίσης καὶ τὸ βασικὸ θέμα στὴν εἰκαστικὴ ἀναπαράσταση ἔργων μὲ μεγαλύτερη καλλιτεχνικὴ ὑπευθυνότητα καὶ δέσμευση. Ὁ γέρος πιά καὶ σχεδὸν τυφλὸς Βρυζάκης ζωγραφίζει στὸ Μόναχο ἓνα «Ἀρκάδι», ποῦ ἀνήκει στὰ τελευταῖα ἔργα τῆς σταδιοδρομίας του ὡς ἱστορικοῦ ζωγράφου¹⁴: ὁ πίνακας —ποῦ πέρασε κληρονομικὰ μαζί μὲ ἄλλα του ἔργα πρῶτα στὴ συλλογὴ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀργότερα στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη Ἀθηνῶν, ὅπου βρίσκεται σήμερα— παρουσιάζει ἐμφανέστατα τὰ σημάδια μιᾶς παλιῆς καὶ κακῆς ἐπέμβασης γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ἔργου.

Ἐνα ἄλλο «Ἀρκάδι» θὰ ζωγραφίσει ὁ Κερκυραῖος Χαράλαμπος Παχῆς. Ὁ πίνακας αὐτὸς τοῦ Παχῆ ἔγινε τελευταῖα θέμα μιᾶς μελέτης τοῦ Ἡλίου Μυκονιάτη, σχετικὰ μὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἔργο καὶ τὰ πιθανὰ πρότυπά του, —σχέση συναλλαγῆς καὶ δανείου— ἢ θὰ λέγαμε τὸ πρόβλημα τῆς ἔνταξης τοῦ ἔργου σὲ μιὰ ἀκριβῆ εἰκονογραφικὴ παράδοση¹⁵.

Στὴ μελέτη αὐτὴ —τὴν ὁποία ἐκτιμοῦμε σὰν μιὰ πρώτη καὶ ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια ἀνάλυσης τῶν ἐνδεχόμενων σχέσεων ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀνάμεσα σὲ ἔργα διαφορετικῆς φύσης— παραπέμπουμε τὸν ἀναγνώστη γιὰ μιὰ καλύτερη ἐνημέρωση βιβλιογραφικῆ. Δὲν μᾶς εἶναι ὅμως δυνατό νὰ δεχτοῦμε τίς θέσεις καὶ τίς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα γιὰ λόγους μιᾶς κάποιας μεθοδολογικῆς τάξης καὶ ἔρευνας, ὅπως θὰ ἐκθέσουμε παρακάτω. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ λοιπὸν νὰ ἐπανέλθουμε στὸ ἴδιο θέμα τόσο σύντομα μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης.

Τρία εἶναι τὰ ἔργα γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ μελέτη τοῦ Μυκονιάτη. Ἀφορμὴ καὶ ἀφετηρία του εἶναι ὁ πίνακας τοῦ Χαράλαμπου Παχῆ, σήμερα στὴ συλλογὴ Ἐ. Κουτλίδη¹⁶. Τὸ δεύτερο ντοκουμέντο, εἰκονογραφικὰ δεμένο μὲ τὸ ζωγραφικὸ ἔργο, εἶναι «μιὰ μικρὴ λιθογραφία μὲ τὸ ἴδιο θέμα τῆς ὀλοκαύτωσης τοῦ Ἀρκαδίου», ἔργο τοῦ Ἰταλοῦ ζωγράφου καὶ χαρακτῆ ἱστορικῶν θεμάτων G. L. Gatteri, ποῦ ὑπάρχει —κατὰ τὸν Μυκονιάτη— στὸ Μουσεῖο Μπενάκη¹⁷. Τέλος, «μιὰ τρίτη παραλλαγή τοῦ ἴδιου θέματος εἰκονίζεται στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἀναμνηστικοῦ πιάτου», τῆς γνωστῆς σειρᾶς πιάτων τῆς Σύρας, παραγγελμένο καὶ κατασκευασμένο στὴν Ἀγγλία¹⁸.

Καὶ στὰ τρία αὐτὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀναλῶν διεξοδικὰ ὁ μελετητῆς, παρατηρεῖται πραγματικὰ ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν κοινῶν στοιχείων, ποῦ μαρτυροῦν, χωρὶς ἀμφιβολία, μιὰ σχέση συναλλαγῆς καὶ δανείου· σὲ κανένα ὅμως ἀπὸ τὰ τρία ἔργα δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἀκριβῶς, μὲ τὴν ἐννοια τῆς ἀντιγραφῆς, ἡ ἴδια σύνθεση. Διαπιστώνεται ἀκόμη μιὰ κάποια στενότερη σχέσις ἀνάμεσα στὴν παράσταση τοῦ πιάτου καὶ στὸ λάδι τοῦ Παχῆ,

13. Ἐπαμ. Φραγκοῦδη, Λόγος εἰς τὸ ἱερὸν καὶ δημοτελεῖς μνημόσυνον τῶν ἐν Κρήτῃ ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος πεσόντων , Bucarest 1867.

14. Δ. Παπαστάμου, Ἐθνικὴ Πινακοθήκη, Ἑλληνικὴ Ζωγραφικὴ ἀπὸ τὸ 1640, Ἀθήνα 1976, σ. 34, ἄρ. 835. Πρβλ. ἐπίσης, Λυδάκη, Ἑλλ. Ζωγράφοι, I, Ἀθήνα 1974, σ. 82, σημ. 32.

15. Ἡλίας Μυκονιάτη, Τὸ «Ἀρκάδι» τοῦ Χαράλαμπου Παχῆ. Πιθανὰ πρότυπα, Ἑλληνικά 28 (1975), 2, σ. 401 - 408. Βλ. ἐπίσης Φ. Γιοφύλλη, Ἱστορία τῆς νεοελλ. τέχνης, I, Ἀθήνα 1962, σ. 212 κ.έ. Lydakís, Geschichte der griech. Malerei des 19 Jahrh., München 1972, σ. 141, κυρίως, ὅμως 256.

16. Μυκονιάτη, ὁ.π., πίν. 2, σ. 401 κ.έ. Λάδι σὲ καμβά (0.82 × 1.10).

17. Μυκονιάτη, ὁ.π., πίν. 3, σ. 401 κ.έ.

18. Μυκονιάτη, ὁ.π., πίν. 1, σ. 401 κ.έ.

ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πιάτου ὑπάρχουν λεπτομέρειες, ποὺ δὲ συναντῶνται στὸν πίνακα τοῦ Παχῆ. Ἡ ἀποδοχὴ τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν προϋποθέτει μιὰν ἀνεξάρτητη προέλευση τῶν δύο ἔργων ἀπὸ ἓνα κοινὸ πρότυπο¹⁹.

Βάση ὅμως γιὰ μιὰν ἀκριβῆ ἀνάλυση καὶ διαπίστωση μιᾶς τέτοιας προέλευσης καὶ ἐξάρτησης εἶναι φυσικὰ ὁ προσδιορισμὸς τῆς χρονολογικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ τρία ἔργα, ποὺ ὁ μελετητὴς θέτει ὑπόψη μας.

Ἄλλὰ «γιὰ κανένα ἀπὸ τὰ τρία ἔργα» —πάντοτε κατὰ τὸν Μυκονιάτη— «δὲν ἔχουμε σίγουρη χρονολόγηση»²⁰. Ἐτσι, ὁ μελετητὴς προχωρεῖ «σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα, χάρις στὴν ὑπαρξὴ μερικῶν ἐνδείξεων» καὶ προτείνει —ὑποθετικὰ ἐπομένως— τὴν ἀκόλουθη διαδοχὴ :

(1) Ἡ “λιθογραφία” τοῦ Μουσείου Μπενάκη

Μιὰ σημείωση γραμμένη μὲ πένα στὸ πίσω μέρος τῆς λιθογραφίας, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη, κι ἀπὸ κάτω «Triest περίοδος 1870», θὰ ἦταν ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸν τόπο τῆς κατασκευῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὴ χρονολογία. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση μάλιστα, ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔργο θὰ ἔπρεπε νᾶχει γίνῃ δυὸ - τρία χρόνια νωρίτερα, δηλαδή πιὸ κοντὰ ἢ καλύτερα ἐνῶ διαρκοῦσε ἀκόμη ἡ Κρητικὴ ἐπανάσταση, στὴν ὁποία ὁ ἑλληνικὸς τύπος τῆς Τεργέστης —«Ἡμέρα» καὶ «Κλειώ»— ἀφιερώνει μιὰν ἔντονη καὶ συγκινητικὴ ἀρθρογραφία. «Ἐδῶ λοιπόν, καὶ κατὰ παραγγελίαν πατριωτῶν τῆς ἀκμάζουσας ἑλληνικῆς παροικίας, σχεδιάστηκε, τυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτό»²¹.

(2) Ἡ ἐλαιογραφία τοῦ Παχῆ

Ὁ συγγραφέας πολὺ σωστὰ ἀντιτίθεται στὴ σχετικὴ νεοελληνικὴ βιβλιογραφία ποὺ, συνδέοντας τὴ γένεση τοῦ πίνακα μὲ τὸ ποίημα τοῦ Γ. Μαρκοῦ «Ὁ ὄρκος» (1875), χρονολογεῖ τὸ ἔργο τοῦ Παχῆ μετὰ τὸ 1875, καὶ μάλιστα στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς καλλιτεχνικῆς του δραστηριότητος. Ἐνῶ γιὰ τὸν Μυκονιάτη «τὸ ἔργο πιὸ σωστὰ ἴσως θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὰ δυὸ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν Κέρκυρα, τὸ 1870»²².

(3) Ἐναμνηστικὸ πιάτο

«Ἡ κατασκευὴ του», κατὰ τὸν μελετητὴ, «ἴσως θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου . . . ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα»²³.

Ὁ Μυκονιάτης, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς στενῆς εἰκονογραφικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν παράσταση τοῦ πιάτου καὶ στὸ λάδι τοῦ Παχῆ. Στὴν παράσταση ὅμως τοῦ πιάτου ἡ παρουσία μορφῶν καὶ λεπτομερειῶν, ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸν πίνακα τοῦ Παχῆ, ἀποκλείει ὁπωσδήποτε τὴν εἰκονογραφικὴ ἐξάρτηση τοῦ πρῶ-

19. Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 407.

20. Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 404.

21. Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 404 κ.έ.

22. Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 405 κ.έ.

23. Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 406 κ.έ., καὶ σημ. 5.

του από το δεύτερο. Ἀποκλείεται ἔπισης καὶ μιὰ ἀνεξάρτητη προέλευση τῶν δύο ἔργων ἀπὸ τὴ «λιθογραφία» τοῦ Gatteri τοῦ Μουσείου Μπενάκη, γιατί παρόλο ποὺ ἀρκετὲς λεπτομέρειες εἶναι κοινὲς καὶ στὰ δύο ἔργα, ἐντούτοις ἡ παράσταση διαφέρει καὶ στὴν τάξη τῆς δομῆς καὶ στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σκηρικὸ πλαίσιο. Ὁ Μυκονιάτης, λοιπόν, περιορίζοντας τὸ θέμα, βασικὰ στὴ διευκρίνιση τῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς παράστασης τοῦ πιάτου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παχῆ, πιστεύει ὅτι ἡ ἔρευνα «σ' ἓνα μόνο συμπέρασμα μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει, τοῦτο: τὸ πρότυπο τῶν δύο ἔργων ἦταν ἔπισης ἓνα χαρακτηριστικὸ καὶ ὁ τεχνίτης του δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸν Gatteri. Ἴσως νὰ ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του . . .»²⁴.

Μιὰ ὅμως συνετώτερη καὶ προσεκτικότερη ἀνάγνωση τῶν τριῶν ἔργων ποὺ ἐξετάζουμε καὶ προπαντὸς ἡ γνώση δύο τουλάχιστον ἀκόμη στοιχείων —βασικῶν— σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα, ποὺ ἀγνοεῖ ὁ Μυκονιάτης, θὰ εἶχαν ὀδηγήσει σ' ἓνα τελείως ἄλλο συμπέρασμα, πιὸ ἔγκυρο μεθοδολογικὰ καὶ φιλολογικὰ καὶ σημαντικότερο ἱστορικὰ.

Ἡ πρώτη παραδρομὴ, ποὺ ἐξασθενίζει τὴ βάση τοῦ συλλογισμοῦ του, ἀφορᾷ τὸ ντοκουμέντο τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Δὲν πρόκειται γιὰ λιθογραφία «ἀσπρόμαυρη, τυπωμένη σὲ σκληρὸ χαρτί, τὸ ὁποῖο μὲ τὰ χρόνια κιτρίνισε καὶ τὸ μελάνι πῆρε μιὰ ἀπόχρωση καφετιά»²⁵! Πρόκειται ἀπλούστατα γιὰ μιὰ φωτογραφία, ἀσπρόμαυρη, ποὺ χάρισε —μαζὶ μὲ ἄλλο ὑλικό— τὸ 1937 ὁ Περικλῆς Σταυρόπουλος, μέλος ἑλληνικῆς οἰκογένειας, ἐγκατεστημένης στὴν Τεργέστη, καὶ πολὺ γνωστῆς στοὺς πνευματικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς κύκλους τῆς πόλης, χάρις στὴ δωρεὰ μιᾶς σημαντικῆς συλλογῆς ἔργων τέχνης²⁶.

Ἡ φωτογραφία ἀναπαριστάνει μιὰ θαυμάσια ἀκουαρέλλα (Π ἰ ν. 111), ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Revoltella τῆς Τεργέστης, μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Gatteri —ἐπίτροπου τότε τοῦ Μουσείου—, ἔργα τὰ ὁποῖα ἄφησε μὲ τὴ διαθήκη της, στὴ συλλογὴ τοῦ Μουσείου, ἡ ἀδελφὴ τοῦ ζωγράφου Matilde Weber Gatteri, τὸν Ὀχτώβρι τοῦ 1904²⁷.

Τὸ ἔργο, ἀνέκδοτο²⁸, γνωστὸ μὲ τὸν τίτλο «Ἐπίθεση στὸ μοναστήρι τοῦ Ἀρκαδίου», προέρχεται ἀπὸ τὸ σπῆτι τοῦ ζωγράφου, ἐπομένως ἀπὸ τὴν προσωπικὴ παρακαταθήκη τοῦ ἀτελιέ του. Δὲν πρόκειται λοιπόν γιὰ παραγγελία, γιατί τότε θὰ εἶχε φτάσει στὸ συγκεκριμένο τῆς προορισμό. Κατὰ τὴ γνώμη μας, πρόκειται γιὰ μιὰ μελέτη τοῦ καλλιτέχνη, μιὰ πρώτη ἐκδοσι, θὰ λέγαμε, τοῦ θέματος ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει, τῆς ὁποίας μάλιστα ὑπάρχει ἓνα ἐπι μέρους προσχέδιο (Π ἰ ν. 112)²⁹. Τὸ ἔργο λοιπόν αὐτὸ μένει ἔξω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης-μετάδοσης μιᾶς εἰκονογραφίας, ὅπως λογαριάζει

24. Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 407.

25. Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 401, σημ. 3.

26. Ἡ συλλογὴ τοῦ Σταυρόπουλου βρίσκεται στὴν Τεργέστη, via Imbriani 5. Ὁ Περικλῆς Σταυρόπουλος ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Σωκράτη Σταυρόπουλου, δωρητῆ τῆς συλλογῆς στὴν πόλη τῆς Τεργέστης, ποὺ πέθανε στὴ Ζυρίχη στίς 25/10/1960. (Βλ. Διαθήκη notaiο avv. Glaucio Modugno, Trieste, registr. 22/2/1961 No 4036, τόμ. 121. Στὸ Μουσεῖο Revoltella ὑπάρχει ἓνα ἀντίγραφο).

27. Civico Museo Revoltella, Trieste: Galleria d'arte moderna, Catalogo, Trieste 1967, σ. 5.

28. Τεργέστη, Μουσεῖο Revoltella, Ἀριθ. Εὐρ. 187. Ἀκουαρέλλα (0.55 × 0.73). Πῆρε μέρος στίς τιμητικὲς ἐκθέσεις ἔργων τοῦ Gatteri στὴν Τεργέστη τὸ 1954 καὶ τὸ 1964. Ἡ φωτογραφία ποὺ δημοσιεύουμε εἶναι τῆς Giornalfoto τῆς Τεργέστης.

29. Τεργέστη, Μουσεῖο Revoltella, Ἀριθ. Εὐρ. Gatteri 204 (0.20 × 0.25). Σχέδιο μὲ μολύβι καὶ μελάνι. Στὸ πίσω μέρος μὲ μολύβι εἶναι τὸ σχέδιο τοῦ Π ἰ ν. 114, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

ό Μυκονιάτης, μιὰ και εἶναι σίγουρο πὼς ὡς τὸ 1904 κανεῖς δὲ γνῶριζε τὴν ὕπαρξή του.

Τὸ ὅτι θεωροῦμε τὴν ἀκουαρέλλα τῆς Τεργέστης σὰν μιὰ πρώτη ἰδέα, μιὰ πρώτη σύνθεση γιὰ ἓνα πίνακα ποὺ τὸν ἐπεξεργάζεται μετὰ μεγαλύτερη ἐπιμέλεια, και ὡς πρὸς τὸ βασικὸ θέμα και ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ δύο προμελέτες, ποὺ σαφῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀκουαρέλλα αὐτή, μιὰ ποὺ ὀδηγοῦν στὴν πραγμάτωση ἑνὸς δευτέρου ἔργου τοῦ Gatteri. "Ἐνα σκίτσο μετὰ μολύβι και μελάνι (Π ἰ ν. 113)³⁰ ἀναποδογυρίζει πράγματι, ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴ ἀκουαρέλλα, τὴ σκηνοθετικὴ διάταξη και τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σκηνογραφία, μεταθέτοντας στ' ἀριστερὰ τὴν αἱματηρὴ σύγκρουση τῶν ἀγωνιστῶν μετὰ τοὺς Τούρκους. Ἀλλά, σ' αὐτὴ τὴν καινούργια διάταξη, παρατηροῦμε και μιὰ σειρά νέων στοιχείων, ποὺ ἀφοροῦν τὶς λεπτομέρειες, ὅπως π.χ. ἡ ὁμάδα τῶν μαχόμενων γυναικῶν γύρω ἀπὸ τὸ σημαιοφόρο - μοναχό, ποὺ ὁ Gatteri ἰδιαίτερα θὰ μελετήσει σ' ἓνα δεύτερο γραμμικὸ σχεδίασμα μετὰ μολύβι (Π ἰ ν. 114)³¹.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πολλαπλῆς γραφικῆς διεργασίας εἶναι μιὰ ἔλαιογραφία ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη Ἀθηνῶν (Π ἰ ν. 115 και 122)³², δωρεὰ τοῦ Γεωργίου Ἀφεντούλη ἀπὸ τὸ 1961. Τὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεῖς ὅτι εἶναι ἄγνωστο, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ ἔμεινε στὴ διαρκὴ Ἐκθεση τῆς Πινακοθήκης και εἶναι δημοσιευμένο στὴν «Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος» τοῦ Δ. Κόκκινου³³, ἔκδοση πλατιᾶς κυκλοφορίας ποὺ βγήκε και σὲ ἐβδομαδιαῖα φυλλάδια. Και εἶναι κρίμα ποὺ διέφυγε ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ Μυκονιάτη, γιατί αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔργο, ὅπως εἶναι εὐκολο νὰ ἀντιληφθεῖ κανεῖς μ' ἓνα προσεχτικὸ ἔλεγχο, ἀντιπροσωπεύει τὸ πρότυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται, μετὰ μεγαλύτερη εἰκονογραφικὴ πιστότητα, ἢ παράσταση τοῦ πιάτου, ὅπως ἐπίσης, μετὰ κάποια ἐπιλογή τῶν βασικῶν στοιχείων, και ὁ πίνακας τοῦ Παχῆ.

Ἡ ἔλαιογραφία τοῦ Gatteri δὲ μᾶς προσφέρει μόνο τὴ λύση σ' ἓνα πρόβλημα ποὺ εἶχε μείνει ὡς τώρα στὰ πλαίσια μιᾶς ὑπόθεσης, ἀλλὰ μᾶς ἐπιτρέπει και τὴν ἀνασύνθεση μιᾶς σημαντικῆς σελίδας τοῦ Φιλελληνισμοῦ σὲ μιὰ περίοδο ἰδιαίτερα δραματικὴ τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας.

Τὸ ἔργο, ποὺ δωρήθηκε, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ἀφεντούλη, ἔγινε στὴν Τεργέστη μετὰ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν μορφολογικῶν στοιχείων μετὰ τὰ προκαταρκτικὰ σχέδια, και ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶχε προηγηθεῖ μιὰ πρώτη ἔκδοση μετὰ τὴ γρήγορη τεχνικὴ τῆς ἀκουαρέλλας. "Ὅλα αὐτά, και κυρίως ἢ προέλευση τοῦ ἔργου, προϋποθέτουν παραγγελία ἑνὸς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου και μιᾶς κάποιας ὑπευθυνότητας.

Ὁ Γεώργιος Ἀφεντούλης εἶναι ἀπόγονος μιᾶς ἀπὸ τὶς πλέον λαμπρὲς και δραστή-

30. Τεργέστη, Μουσεῖο Revoltella, Ἀριθ. Εὐρ. Gatteri 214 (0.33 × 0.208). Τὸ σχέδιο εἶναι μετὰ μολύβι και μελάνι γκριζο. Στὸ πίσω μέρος τοῦ φύλλου ὑπάρχουν τρία σκίτσα γιὰ τὴ βάση μιᾶς προτομῆς μετὰ τὴν ἐπιγραφή «Tu duca, tu maestro, tu signore. MDCCCLXVI», και τὴ χρονολογία «8 Novembre 1866». Ἐνα στοιχεῖο ποὺ ἔχει ὁποσδήποτε σχέση μετὰ τὴν παράσταση τῆς ὀρθῆς ὄψης, τὸ ὄλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου.

31. Τεργέστη, Μουσεῖο Revoltella, Ἀριθ. Εὐρ. Gatteri 294 (πρβλ. σημ. 29). Τὸ σκίτσο αὐτὸ μετὰ ἄπλο μολύβι εἶναι στὸ πίσω μέρος τοῦ πρώτου σχεδίου γιὰ τὸ «Ἀρκάδι», ποὺ πραγματώνεται στὴν ἀκουαρέλλα τοῦ Μουσείου Revoltella (Π ἰ ν. 111). Στοιχεῖο ποὺ φανερώνει μιὰ ἰδιαίτερη ἐπεξεργασία τοῦ θέματος στὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἴδιας περιόδου.

32. Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Πινακοθήκη, Ἀριθ. Εὐρ. 2427. Λάδι σὲ καμβά (0.70 × 1.04).

33. Δ. Α. Κόκκινου, Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος. ἔγχρωμη εἰκ. σ. 632 - 633.

ριες οικογένειες τῆς ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Τεργέστης³⁴. Ἐδῶ, στὴν Τεργέστη, ποὺ ἦταν τότε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα λιμάνια τῆς Ἀδριατικῆς, ὁ Ἰωάννης Ἀφεντούλης ἰδρύει πρῶτος ἕναν ἐμπορικὸ Οἶκο καὶ ἀργότερα, τὸ 1842, συνεταιρίζεται μὲ τὸν ἀδελφὸ του Γεώργιο. Ὁ τρίτος ἀδελφός, ὁ Θεόδωρος, ἀκολουθεῖ ἐπιστημονικὴ σταδιοδρομία καὶ γίνεται καθηγητὴς τῆς Φαρμακολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μὲ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ στὰ γράμματα, ὡς ποιητῆς καὶ μεταφραστῆς τοῦ Lessing καὶ τοῦ Schiller³⁵. Μὲ τὴν ἔκρηξη τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης, συνθέτει μιὰ σειρὰ ποιημάτων, ποὺ ξεχωρίζουν ὄχι τόσο γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ λογοτεχνικοῦ ὕφους, ὅσο γιὰ τὸ πάθος μιᾶς πολιτικῆς καὶ ἀνθρώπινης δέσμευσης. Ἡ συλλογὴ, μὲ τίτλο «Τὰ Κρητικά», δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1867 καὶ ξαναδημοσιεύεται στὰ «Φιλολογικὰ Πάρεργα» τοῦ 1881³⁶. Στὴν Τεργέστη, πάντα, ὁ Γεώργιος Ἀφεντούλης, ἀνεξάρτητος πλέον οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του, ἰδρύει τὸ 1854 μιὰν ἄλλη ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ του δραστηριότητα ἀναπτύσσει μεγάλο καὶ σημαντικὸ κύκλο ἐργασιῶν. Στὴν ἐπιχείρηση αὐτή, τὸ 1856, προσλαμβάνεται ὡς λογιστῆς ὁ νεαρὸς Κωνσταντῖνος Βολανάκης, γόνος Κρητικῆς οἰκογένειας, ποὺ μὲ τὴν Ἐπανάσταση εἶχε καταφύγει στὴ Σύρα. Ὁ νεαρὸς λογιστῆς, ὅμως, γρήγορα θὰ ἐγκαταλείψει τὰ λογιστικὰ βιβλία γιὰ τὸ σχέδιο, καὶ μὲ τὴν ἐνθαρρυντικὴ συμπαράσταση τοῦ Ἀφεντούλη — ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐμπορικὲς του ἱκανότητες ἦταν ἐνθερμος πατριώτης καὶ φιλότεχνος — ἀφιερώνεται ἀποκλειστικὰ στὴ ζωγραφικὴ³⁷.

Ὁ Γεώργιος Ἀφεντούλης ἦταν λοιπὸν ὁ ἀρχικὸς ἰδιοκτῆτης καὶ πιθανότατα ἐκεῖνος ποὺ παράγγειλε τὸ ἔργο, ποὺ μέσῳ τοῦ γιοῦ του Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ ἀνιψιοῦ του Γεώργιου, ἔφτασε στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη Ἀθηνῶν.

Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου τῆς Τεργέστης γιὰ τὸ δράμα τῆς Κρήτης ἦταν πολὺ μεγάλο καὶ ἔντονο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἡ Ἡμέρα καὶ ἡ Κλειῶ κυρίως, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐφημερίδα ἢ περιοδικὸ ἑλληνικὸ καὶ ξένο, παρακολουθοῦσαν βῆμα πρὸς βῆμα τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ νησί, ὅπως καὶ τὶς διπλωματικὲς διαπραγματεύσεις³⁸. Ἡ Τεργέστη, μὲ τὴν οἰκονομικὴ δύναμη τῆς ἀκμάζουσας ἑλληνικῆς Κοινότητος, γίνεται τὸ κέντρο συλλογῆς καὶ παροχῆς βοήθειας γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ νησιοῦ³⁹, καὶ χάρι τῆς ἐμπορικῆς καὶ ναυτικῆς δραστηριότητάς βρίσκεται σὲ συνεχῆ ἐπαφὴ μὲ τὴ Σύρα, βασικὴ ἀφετηρία ἀνεφοδιασμοῦ καὶ ἐνισχύσεων τοῦ Κρητικοῦ ἀγώνα⁴⁰.

34. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Ἀφεντούλη τῆς Τεργέστης τελευταῖα: Μ. Βλάχου, Ὁ ζωγράφος Κωνστ. Βολανάκης, Ἀθήνα 1974, σ. 36 σημ. 4. Πρβλ. ἐπίσης τὴ νεκρολογία γιὰ τὸν Γ. Ἀφεντούλη στὴ Νέα Ἡμέρα τῆς Τεργέστης 14/26 Ἰουνίου 1909, φ. 1802/2779.

35. Μ.Ε.Ε., λ. Θ. Ἀφεντούλης.

36. Θ. Ἀφεντούλη, Τὰ Κρητικά, Ἀθήνα 1867. Τοῦ ἴδιου, Φιλολογικὰ Πάρεργα (Τὰ Κρητικά, ὠδαὶ Ἀλκαϊκαὶ, Σύμμικτα), Ἀθήνα 1881.

37. Βλάχου, ὁ.π., σ. 36 κ.έ.

38. Πρβλ. Zambettakis, ὁ.π., σ. 418, 426. Καὶ βλ. π.χ. Κλειῶ 11/23 Νοεμβρίου 1866, Ἡμέρα 5 Νοεμβρίου 1866, 29 Νοεμβρίου 1866, 20 Μαρτίου 1868, 23 Σεπτεμβρίου 1869, 27 Ὀκτωβρίου 1869.

39. Zambettakis, ὁ.π., σ. 418 (La Renaissance 12 Dec. 1866).

40. Μεταξὺ Τεργέστης καὶ Σύρας ὑπῆρχε ἀτμοπλοικὴ συγκοινωνία δύο φορὲς τὴν ἐβδομάδα μὲ τὶς γραμμὲς τοῦ Lloyd Adriatico. Γιὰ τὴ σημασία καὶ τὸ ρόλο τῆς Σύρας στὴ διάρκεια τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης, Μ.Ε.Ε. ΚΒ' (1933), σ. 629. Πρεβελάκη, ὁ.π., σ. 28.

Με τις προϋποθέσεις αυτές, καταλαβαίνει κανείς, πώς και γιατί γεννήθηκε και ανατέθηκε η παραγγελία του πίνακα σ' έναν από τους πιο ονομαστούς ζωγράφους ιστορικών θεμάτων της Τεργέστης, όπως ήταν ο Giuseppe Lorenzo Gatterì, που είχε πολεμήσει κι ο ίδιος στα προχώματα της Μαργκέρας το 1848 για την ανεξαρτησία της Βενετίας, και πού, όπως γράφει ο Caprin, «όταν επρόκειτο να ζωγραφίσει θέματα προσωπικής του έκλογής, ή καρδιά του και ή σκέψη του ήταν πάντα στους αγώνες της Ελλάδας, της Πολωνίας ή στις κατατρεγμένες οικογένειες των εξορίστων . . .»⁴¹.

Ο ίδιος συγγραφέας σε συνέχεια, αναφέρει ότι: «στο 'Αρκαδί' μαζεύει έξω από το μοναστήρι, γύρω από τον Επίσκοπο που ύψώνει το Σταυρό, τους γέρους αρχηγούς των πατριαρχικών οικογενειών, τις μονάδες, τις νιόπαντρες, τα παιδιά, τους ξφηβους, αποφασισμένους να μπουν στο θρησκευτικό καταφύγιο και να επικοινωνήσουν με το Θεό, πριν να ταφούν μαζί με τ' άγια και τις εικόνες κάτω από τα έρειπια . . .».

Και θ' αντιληφθεί κανείς τη μεγάλη ιστορική σημασία που παίρνει το έργο, διαπιστώνοντας τις σχέσεις που το συνδέουν με άλλα ντοκουμέντα, τα όποια παρουσιάζουμε και τα όποια πιστεύουμε ότι αποτελούν ένα καθοριστικό παράγοντα στην «κάπως περίπλοκη σχέση προτύπου και αντιγράφου»⁴².

Και πρώτα απ' όλα, μιιά τρίτη έκδοση του «'Αρκαδίου» (Πί ν. 116)⁴³, που ο Gatterì ζωγράφισε έχοντας για πρότυπο τη δομή της αρχικής του άκουαρέλλας. Ο νεωτερισμός, σ' αυτή την τρίτη έκδοση, είναι ή προοπτική διάταξη του κτηρίου με το βαρύ πλαστικό γείσο, το όποιο δανείζεται από την έλαιογραφία του, που βρίσκεται σήμερα στην Έθνική Πινακοθήκη Αθηνών. Το έργο παρουσιάζεται στη μεγάλη Έκθεση της Τεργέστης του 1871 και, όπως αναφέρεται στον κατάλογο, ήταν ιδιοκτησία της γνωστής έλληνικής οικογένειας του Κωνστ. Ρουχπάνη. Η συμμετοχή του πίνακα στην Έκθεση είναι τιμητική, εκτός διαγωνισμού, επειδή ο Gatterì ήταν μέλος της κριτικής επιτροπής. Φαίνεται λοιπόν, ότι, με την ευκαιρία αυτή, έγινε και ή φωτογραφία που παρουσιάζουμε, και που μās προσφέρει δυό σημαντικά στοιχεία που λείπουν από τα σχετικά τεκμήρια που αναφέρουμε: την ένδειξη της ύπογραφής του καλλιτέχνη και πρό παντός της χρονολογίας που διαβάζουμε σαφώς κάτω δεξιά: «G. L. Gatterì 1870».

Η έλαιογραφία του Gatterì της Έθνικής Πινακοθήκης Αθηνών δεν έχει ούτε ύπογραφή ούτε χρονολογία. Τη δυνατότητα ώστόσο μās χρονολογικής έντόπισης του έργου, όπως σδήποτε προγενέστερης του πίνακα που παίρνει μέρος στην έκθεση του 1871, μās την προσφέρει το ίδιο το πιάτο (Πί ν. 117), του όποιου την έρευνα δεν εξαντλεί στη μελέτη του ο Μυκονιάτης.

Η παράσταση του αναμνηστικού πιάτου ανήκει σε μιιά σειρά σερβίτσιων με πιατέ-

41. G. Caprin, *Tempi Andati*, Τεργέστη 1891, σ. 177 κ.έ. Για τον Gatterì, εκτός από τον Thieme - Becker XIII, 1920, σ. 249, βλ. και M. Malabotta, στο *Archeografo Triestino*, 1929 - 30, σ. 353 κ.έ., 393. A. Berlam, στο «*Archeografo Triestino*» 1946, σ. 369 κ.έ.

42. Μυκονιάτη, ό.π., σ. 402.

43. Πρβλ. *Atti della esposizione agricola industriale e di belle arti a Trieste nel Settembre 1871*, Τεργέστη 1872, σ. 116, Νο 35: Gatterì G. L., *Il monastero di Arcadion* (Sollevazione di Candia nel 1866). Proprietà del Sign. Constantino G. Ruchpani. Ο Κωνσταντίνος Ι. Ρουχπάνης (βλ. Βιβλίο Καταχωρήσεως Θανάτων, III, σ. 90, στα άρχεία της Έλληνικής Κοινότητας της Τεργέστης) πεθαίνει 79 χρονών στις 19/6/1899. Η φωτογραφία που παρουσιάζουμε (Πί ν. 116) είναι από την εποχή της Έκθεσης και φυλάσσεται στο άρχειο Gatterì του Μουσε'ου Revoltella.

λες όβάλ, πιάτα ρηχά και βαθιά από φαγεντιανή, σε έλαφρους χρωματικούς τόνους του γκριζου ή του άνοιχτου πράσινου. Τα πιάτα αυτά, γνωστά ως «Συριανά», έγιναν στην Άγγλία, όπως αποδεικνύει ο τύπος της ρομβοειδούς σήμανσης (patent mark) στο πίσω μέρος, κατά παραγγελία του συριανού εμπόρου Δ.Χ. Άργυρόπουλου (Πί ν. 124).

Είναι περίεργο πώς ο Μυκονιάτης εκφράζει τόση άβεβαιότητα για το χρόνο της κατασκευής τους: «οί γνώσεις μας», γράφει, «σχετικά με τη χρονολόγηση, είναι άκόμη πιο περιορισμένες. Η έξάρτηση ωστόσο της παράστασης από Ιταλικό πρότυπο και ή κατασκευή του πιάτου στην Άγγλία κατά παραγγελία συριανού εμπόρου, προϋποθέτουν άρκετά πλατιά χρονικά όρια»⁴⁴.

Άντιθέτως, πρέπει άμέσως να διευκρινίσουμε ότι ή χρονολογική άπόσταση από το πρότυπο είναι πάρα πολύ μικρή, όπως άλλωστε μάς πληροφορούν δυο σίγουρα και βασικά στοιχεία. Πρώτα, ή άνάγνωση της ρομβοειδούς σήμανσης (του patent mark). Το σημά στο κέντρο (R^d = Registered) μάς εξηγεί άκριβώς ότι έχουμε μπροστά μας τη σφραγίδα της κατάθεσης του σχεδίου του πιάτου στο άρμόδιο γραφείο (British Patent Office), το όποιο έτσι διασφάλιζε στον Οίκο την άποκλειστικότητα της παραγωγής για τρία τουλάχιστον χρόνια⁴⁵. Ο λατινικός άριθμός IV, στο πάνω μέρος του ρομβοειδούς τετραπλεύρου, σημειώνει την τάξη του έργου και είναι ένδεικτικό των κεραμικών και των προϊόντων από γυαλί. Ο άριθμός 4, στο έσωτερικό της άριστερης γωνίας, είναι ο αύξων άριθμός της καταγραφής και τα ύπόλοιπα στοιχεία, 16, W, X, δηλώνουν τη χρονολογία:

16 (πάνω) = ή ήμερομηνία

W (κάτω) = ό μήνας Μάρτης

X (δεξιά) = ό χρόνος 1868

Η κατάθεση του σχεδίου του πιάτου στο British Patent Office του Λονδίνου, στις 16 Μαρτίου 1868, άποτελεί φυσικά, το terminus ante quem για τη χρονολόγηση της έλαιογραφίας και της άκουαρέλλας του Gatteri.

Ένα δεύτερο στοιχείο σημαντικό, που πρέπει νάχουμε ύπόψη μας, γιατί μάς εισάγει στα μυστικά της εικονογραφίας του άναμνηστικού πιάτου, είναι ή θεώρηση του συνόλου και όχι μόνο ή εξέταση της κεντρικής παράστασης. Στο πλαίσιο του πιάτου έναλλάσσονται τα πορτραίτα μερικών πρωταγωνιστών του Κρητικού Άγώνα⁴⁶ και οί άναπαραστάσεις, σε όβάλ κορνίζα, της Μονής και των πλοίων «Άρκάδι» και «Πανελλήνιον». Το πανηγυρικό πρόγραμμα της σύνθεσης δέ χρειάζεται σχόλια: άποτελεί μέρος μιας άνάλογης πρωτοβουλίας και κίνησης που είχε χαρακτήρα φιλολογικό, αλλά πάντα με τη σημασία της συμπάραστασης, που δημιουργήθηκε τότε σε διάφορα μέρη του κόσμου και ιδιαίτερα στη Σύρα. Άναφέρουμε ένδεικτικά το δράμα «οί Μάρτυρες του Άρ-

44. Μυκονιάτη, ό.π., σ. 406.

45. Geoffrey A. Godden, *British Porcelain*, London 1974, σ. 26 - 27. J. P. Cushion, *Pocket Book of British Ceramic Marks including Index to Registered Designs 1842 - 1883*, London 1976, σ. 12, 285 κ.έ.

46. Υπάρχουν τα πορτραίτα των ήρωικών υπερασπιστών του Άρκαδίου: ήγούμενου Γαβριήλ και Ι. Δημακόπουλου του άξιωματικού Πραΐδη και των έθελοντών Έσλεν, Βαφειάδη και Βαρνάβα, που έπασαν στη μάχη του Βαφέ Άποκορώνου, στις 12 Οκτωβρίου 1866 του άξιωματικού Βασιλείου και του δημοσιογράφου - πατριώτη Μ. Άναγνωστόπουλου, που ήταν άρχηγός της «Φιλανθρωπικής Άποστολής προς περίθαλψιν των Κρητικών προσφύγων» (Μ.Ε.Ε. Δ' (1928), σ. 479).

καδίου» του Τιμ. Ἀμπελᾶ, τυπωμένο στη Σύρα τὸ 1867 καὶ «Ἡ Κρήτη καὶ ἡ Εὐρώπη», τυπωμένο ἐπίσης στη Σύρα τὸ 1868, μετὴν ἀκριβῆ μάλιστα ἐνδείξει στὴν τελευταία σελίδα: «πωλεῖται ὑπὲρ τῶν ἐν Σύρῳ κρητικῶν οἰκογενειῶν»⁴⁷.

Ἄλλὰ θὰ θέλαμε νὰ ἐπιστήσουμε τὴ προσοχὴ καὶ σ' ἓνα ἄλλο γεγονός. Ὅλο τὸ εἰκονογραφικὸ ὕλικὸ τοῦ πλαισίου τοῦ πιάτου εἶναι παρμένο (μετὰ μικρὰς φυσικὰ παραλλαγές, ποὺ ὀφείλονται στὴ μετάφραση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸ πρωτότυπο στὴ φαγεντιανή), ἀπὸ τὸ γνωστὸ «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ Μαρίνου Βρεττοῦ τοῦ 1868⁴⁸ (Πί ν. 118 - 119α-β, 120β). Εἶναι εὐκόλο ἐπομένως νὰ προσδιορίσει κανεὶς τὴν εἰκονογραφικὴ καταγωγὴ τοῦ πιάτου, ὅπως καὶ τὴ στιγμὴ τῆς σύλληψής του, ποὺ κυμαίνεται ἀνάμεσα στὸ τέλος τοῦ 1867 —περίοδο μεγάλης κυκλοφορίας τοῦ «Ἡμερολογίου» στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Εὐρώπη— καὶ στὴ χρονολογία τῆς κατάθεσης τοῦ σχεδίου τοῦ πιάτου στὴν Ἀγγλία (χρονολογία τῆς σήμανσης - patent mark): 16 Μαρτίου 1868.

Ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιον» τοῦ Βρεττοῦ λείπει μόνο τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀναγνωστόπουλου καὶ ἡ κεντρικὴ παράσταση τοῦ πιάτου, ποὺ ἀντιγράφει τὸ ἔργο τοῦ Gatteri. Ἐπειδὴ ὅμως μέχρι σήμερα, παρ' ὅλες τὶς ἐρευνές μας στὶς πιὸ πλούσιες ἰταλικές καὶ ἑλληνικές συλλογές, δὲ στάθηκε δυνατὸ νὰ ἐντοπίσουμε καμιά λιθογραφία - ἀναπαράσταση τῆς ἐλαιογραφίας τοῦ Gatteri, ποὺ θὰ ἔλυνε πράγματι τὸ πρόβλημα τῆς εἰκονογραφικῆς μετάδοσης, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, μαζί μετὰ τὶς εἰκόνες ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιον» τοῦ Βρεττοῦ, στάλθηκαν στὴν Ἀγγλία, μιὰ φωτογραφία τοῦ Ἀναγνωστόπουλου καὶ μιὰ φωτογραφία τοῦ ἔργου τοῦ Gatteri.

Ἀκριβῶς, μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς φωτογραφίες κυκλοφόρησε τότε, κολλημένη πάνω σὲ ἓνα κομψὸ χαρτόνι, καὶ σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση τῆς τυπολογίας τῶν λιθογραφιῶν ἔχει στὸ κάτω μέρος τοῦ πλαισίου τυπωμένες τὶς ἐξῆς ἐνδείξεις: Ἀριστερά: «G. L. Gatteri inv. e dip.» δεξιά: «Foto di G. Malovich, Trieste» στὸ κέντρο: «diritto di riproduzione riservato» καὶ πιὸ κάτω, μετὰ μεγαλύτερα γράμματα, τὸ δίγλωσσο τίτλο τοῦ ἔργου —ἀριστερά— «Ἡ Μονὴ τοῦ Ἀρκαδίου» —δεξιά— «Il monastero di Arcadio»⁴⁹. Ἡ φωτογραφία αὐτὴ λοιπὸν καὶ ὄχι μιὰ λιθογραφία βρίσκεται στὴ βάση τῆς ἀντιγραφικῆς διαδικασίας τοῦ ἀγγλικοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου.

Ἄλλωστε, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, οἱ στενές, γενικά, σχέσεις μεταξύ Τεργέστης καὶ Σύρας, καὶ εἰδικὰ οἱ δεσμοὶ τοῦ Τριεστίνου μεγαλέμπορου Γεώργιου Ἀφεντούλη μετὰ τὸ νησί, χάρις στοὺς Βολανάκηδες⁵⁰ —ποὺ ἦταν κρητικῆς καταγωγῆς—, ὅπως καὶ τὰ αἰσθήματα μιᾶς πατριωτικῆς καὶ πολιτικῆς εὐαισθησίας ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας

47. Γ. Α. Ναύτη, Ἡ Κρήτη καὶ ἡ Εὐρώπη, ἐπιστολὴ τοῦ πρώην βουλευτοῦ Σύρου, Ἐρμούπολις 1868.

48. Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ Μ. Βρεττοῦ, 1868 τυπογρ. φυλ. ε' (Τὸ Ἀρκάδιον, τὸ Πανελλήνιον), σ. 160 (Ἀρκάδι, μοναστήριον), σ. 144, (πορτραῖτα Ἑσλέν, Βαφειάδη, Πραϊδῆ, Βασιλείου), σ. 128 (Γαβριήλ, Δημακόπουλου), σ. 321 (Βαρνάβα).

49. Μαζί μ' αὐτὴ τὴ φωτογραφία (0.24 × 0.17, πάνω σὲ χαρτόνι διαστάσεων 0.41 × 0.31) ὑπάρχουν στὸ ἀρχεῖο Gatteri τοῦ Μουσείου Revoltella δυὸ ἄλλες ἀκόμη φωτογραφίες, τοῦ ἴδιου ἔργου, ἀλλὰ σὲ μικρότερες διαστάσεις: (α) 0.31 × 0.20, σὲ χαρτόνι διαστ. 0.38 × 0.28, μετὰ τὴν αὐτόγραφη σημείωση τοῦ Gatteri «Arcadion 1866», καὶ (β) 0.10 × 0.06. Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς φωτογραφίες προέρχονται ἀπὸ τὸ φωτογραφικὸ ἐργαστήρι τοῦ G. Malovich, via del Torrente 16, Trieste.

50. Ἡ οἰκογένεια Βολανάκη θὰ μεταφερθεῖ στὸν Πειραιᾶ πολὺ ἀργότερα. (Μ. Βλάχου, ὁ.π., σ. 37, σημ. 1).

νειάς του για τὸ θέμα τῆς Κρήτης μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν μιὰ τέτοια ἐνέργεια τῆς ὁποίας τὴν ἀκριβῆ τεκμηρίωση ἐλπίζουμε νὰ ἀνακαλύψουμε μὲ τὸν καιρό.

Ἐξάλλου, ἡ ἱστορία τοῦ πιάτου τῆς Σύρας δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν τύχη ἢ καλύτερα τὴν εἰκονογραφικὴ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τοῦ Gatteri στὰ πλαίσια τῶν πατριωτικῶν ὑπὲρ τῆς Κρήτης ἐνεργειῶν.

Στὴ βιτρίνα τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ὅπου φυλάσσονται ἀρκετὰ κειμήλια τοῦ Κρητικοῦ Ἀγῶνα 1866 - 1869, δίπλα σ' ἓνα πιάτο τῆς σειρᾶς ποὺ ἀναφέραμε, εἶναι ἐκτεθειμένο ἓνα ἀναμνηστικὸ μετάλλιο. Τὸ χάλκινο αὐτὸ μετάλλιο⁵¹ (Πί ν. 120α), διαμέτρου 6 ἑκατ., ἀναπαριστᾷ στὴν ὄρθια ὄψη τὴν κεντρικὴ παράσταση τῆς ἐλαιογραφίας τοῦ Gatteri, μὲ τὴ λεζάντα «Κρητικὸς Ἀγὼν 1866 - 67 - 68» καὶ στὸ πίσω μέρος, τὸ σύμβολο τοῦ Φοίνικα μὲ τὴ γραφὴ «ἀναγεννώμαι ἐκ τῆς τέφρας μου». Μαζὶ μὲ τὸ ἀναμνηστικὸ μετάλλιο σώζεται —ἐκτεθειμένη ἐπίσης στὴν ἴδια βιτρίνα— καὶ ἡ πρωτότυπη προκήρυξη τῆς προεγγραφῆς γιὰ τὴν «ἐγχάραξιν αὐτοῦ» (Πί ν. 121). Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ παραθέσουμε τὸ κείμενο μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Γ. Γιάμαρη⁵², γιὰτὶ πιστεύουμε ὅτι ἔτσι ἀποκτᾷ καὶ μιὰ καινούργια σημασία ἢ πρωτοβουλία τῆς Τεργέστης, στενὰ δεμένη μὲ κείνον τὸν πίνακα τοῦ Gatteri, ποὺ στὸ χῶρο τῆς ἐλληνικῆς Κοινότητος πρέπει νὰ εἶχε πάρει τὴν ἀξία ἐνὸς συμβόλου.

Τὸ φύλλο τῆς προκήρυξης μὲ τὸ προκαταρκτικὸ σχέδιο τοῦ μεταλλίου (ἐλάχιστα ἀλλαγμένου στὴν κατοπινὴ πραγμάτωσή του) γράφει τὰ ἑξῆς: «Τὸ προκείμενον μετάλλιον μέλλει νὰ καταστήσῃ ἀείμνηστον τὸν κρητικὸν ἀγῶνα. Παρακαλοῦνται λοιπὸν οἱ Φιλογενεῖς καὶ Φιλέλληνες νὰ συνδράμωσιν εἰς τὴν ἐγχάραξιν αὐτοῦ, ἀφ' οὗ μάλιστα τὰ συλλεγησόμενα χρήματα προσδιορίζονται ὡς μικρὸς ἔρανος εἰς τὴν ναυπήγησιν ἐλληνικοῦ στόλου.

Συνδρομὴ ἑνὸς μεταλλίου χαλκοῦ δέκα φράγκα 10
 » » » ἄργυροῦ εἰκοσιπέντε » 25

Αἱ συνδρομαὶ προκαταβάλλονται παρὰ ταῖς ἐπιστασίαις τῆς «Ἡμέρας» καὶ τῆς «Κλειοῦς» καὶ παρὰ τοῖς ἐπιτετραμμένοις ὑπὸ τοῦ λαβόντος τὴν πρωτοβουλίαν.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΙΑΜΑΡΗ

ΤΕΡΓΕΣΤΗ, κατὰ μάϊον 1869».

Σ' αὐτὴ τὴν ἀλληλένδετη καὶ διαδοχικὴ σειρὰ τῶν τεκμηρίων ποὺ ἀναφέραμε, τὸ «Ἀρκάδι» τοῦ Χαράλαμπου Παχῆ, τῆς συλλογῆς Κουτλίδη (Πί ν. 123), φαίνεται ξένο καὶ ἀπομονωμένο. Βέβαια, τώρα, ἡ διαπίστωση τῆς ὑπαρξῆς τῶν φωτογραφιῶν θὰ μποροῦσε νὰ δικαιολογήσει μιὰ μεγάλη διάδοση τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Gatteri ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Τεργέστης καὶ ἐπομένως τὴ δυνατότητα ποὺ θὰ εἶχε ὁ Παχῆς νὰ ζωγραφίσει τὸν πίνακά του στὴν Κέρκυρα, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του ἀπὸ τὴν Ἰταλία⁵³.

Πιὸ πιθανὴ μᾶς φαίνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ σύλληψη καὶ ἡ προμελέτη, —ἂν ὄχι τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, τόσο στενὰ δεμένο μὲ τὴν ἐλαιογραφία τῆς Τεργέστης— ἔγινε στὴν Ἰτα-

51. Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Μουσεῖο, Ἀριθ. Εὔρ. 2082. Τὸ χάλκινο μετάλλιο εἶναι δωρεὰ τοῦ συμβολαιογράφου Δημ. Κισσόπουλου ἀπὸ τὸ Ἄργος. Μιὰ εἰκόνα τοῦ μεταλλίου στοῦ Βενέρη, ὁ.π., σ. 332.

52. Γιὰ τὸν Γ. Γιάμαρη, Ἡμέρα 19/31 Ὀκτωβρίου 1863, φ. 424. Ἡμέρα 18/2/1878 —νεκρολογία.

53. Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 405.

λία. Πράγματι, ο Παχῆς, ὕστερα ἀπὸ παραμονὴ καὶ ἐντατικὴ μελέτη δυὸ χρόνων στὴ Νεάπολη καὶ στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἁγίου Λουκά τῆς Ρώμης (1868 - 69), πραγματοποιεῖ ἓνα μεγάλο ταξίδι καλλιτεχνικῆς ἐνημέρωσης στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Εὐρώπη μέχρι τὸ 1870 πού γυρίζει στὴν Κέρκυρα⁵⁴. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ ταξιδιοῦ (ἢ ἴσως καὶ πρὶν ἀκόμη, τὸν καιρὸ τῆς μαθητείας του) θὰ πρέπει νὰ πέρασε ἀπὸ τὴν Τεργέστη καὶ νὰ ἦρθε σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔργο. Ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦ Gatteri ἀντιγράφει, —μὲ μιὰ ἐκλεκτικὴ ἀφαίρεση καὶ μερικὲς παραλλαγές στὰ χρώματα— τὴ δομὴ τῆς δικῆς του σύνθεσης, πού δηλώνει ὀπωσδήποτε μιὰ δεξιοτεχνία καὶ μιὰ κάποια δύναμη συνθετικῆ. Ὅταν ὁ Παχῆς, μετὰ τίς σπουδές του, γυρίζει στὴν Κέρκυρα, τὸ ἔργο πού ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ καλλιτεχνικοῦ του dossier, πρέπει νὰ ἔκαμε ἐντύπωση καὶ νὰ ἔπαιξε ἓνα ρόλο στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, στὴν ὁποία συμμετέχει ἐνεργᾶ σὰν ζωγράφος καὶ σὰν δάσκαλος στὴ σχολὴ τοῦ Καποδίστρια κι ἀργότερα στὸ δικό του ἀνεξάρτητο ἐργαστήρι.

Ἴσως μάλιστα θάπρεπε ν' ἀναρωτηθεῖ κανεὶς, μήπως ἢ μέχρι τώρα δεκτὴ ἄποψη, γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν «Ὀρκο» τοῦ Κερκυραίου ποιητῆ Γ. Μαρκοῦ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Παχῆ, εἶναι ἀντίστροφη. Μήπως δηλαδή τὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου στάθηκε τὸ ἰδανικὸ προοίμιο γιὰ τὴ Μούσα τοῦ ποιητῆ, πού τραγουδάει τὸ δράμα τοῦ ἡρωικοῦ μοναστηριοῦ μερικὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονός πού συγκλόνησε τὴ διεθνή κοινὴ γνώμη⁵⁵.

Τελειώνοντας, μποροῦμε, νομίζω, νὰ ἐκθέσουμε συμπερασματικὰ τὸ διάγραμμα τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς διαδοχῆς πραγμάτων καὶ γεγονότων, πού ἀφοροῦν τίς σχέσεις προτύπου καὶ ἀντιγράφων.

Στὸ φιλελληνικὸ κλίμα τῆς Τεργέστης (ὅπως καὶ στὸ Βουκουρέστι καὶ στὸ Μόναχο), τὸ ὄλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου γίνεται τὸ σύμβολο τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1866 - 69. Τὰ σχόλια καὶ ἡ ἀρθρογραφία στίς τοπικὲς ἑλληνικὲς ἐφημερίδες καὶ οἱ «φιλανθρωπικὲς» πατριωτικὲς πρωτοβουλίες τῆς ἀκμάζουσας ἑλληνικῆς Κοινότητας ἀποτελοῦν τίς πνευματικὲς καὶ πολιτικὲς προϋποθέσεις τοῦ ἔργου τοῦ G. L. Gatteri.

Ὁ Γεώργιος Ἀφεντούλης, ἀπὸ τοὺς πιὸ δυναμικοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Κοινότητας, πού εἶχε στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴ Σύρα —κέντρο ἀνεφοδιασμοῦ καὶ γέφυρα γιὰ τὴν παροχὴ βοήθειας στοὺς ἀποκλεισμένους ἀγωνιστὲς τῆς Κρήτης—, εἶναι ἐκεῖνος πού ἐνέπνευσε καὶ παράγγειλε τὸ ἔργο σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ζωγράφους ἱστορικῶν θεμάτων τῆς βενετσιάνικης σχολῆς τοῦ 19ου αἰώνα, τὸν Giuseppe Lorenzo Gatteri.

Ὁ ζωγράφος ἦταν γνωστός, κυρίως ἀπὸ τὴ σειρά τῶν 150 χαλκογραφιῶν στὴν Εἰκονογραφημένη Ἱστορία τῆς Βενετίας τοῦ Francesco Zanotto, ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του σὲ ἰταλικὲς καὶ διεθνεῖς ἐκθέσεις (Μιλάνο 1842, Βενετία 1866, Βιέννη 1860 καὶ 1882, Δρέσδη 1883) καὶ ἀπὸ τίς ἰδιωτικὲς καὶ κρατικὲς παραγγελίες, ὅπως οἱ περίφημες τέσσερις ἀκουαρέλλες γιὰ τοὺς γάμους τοῦ πρίγκιπα - διαδόχου Umberto τὸ 1867⁵⁶.

Στὸν ἴδιο χρόνο —1867— ἀνήκει καὶ ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ «Ἀρκαδίου», πού τὴ χαρακτηρίζει ἡ ἀμεσότητα ἐνὸς ζωντανοῦ σχεδίου καὶ ἡ γρήγορη τεχνικὴ τῆς ἀκουα-

54. Πρβλ. Γιούφλλη, ὁ.π., σ. 212. Lydakis, Geschichte, σ. 140 κ.έ., 256. Τοῦ ἴδιου, Ἱστορία, σ. 48, 58.

55. Πρβλ. Χ. Γ. Σακελλαριάδη, ὁ.π., σ. 2 κ.έ., καὶ Μυκονιάτη, ὁ.π., σ. 405.

56. Thieme - Becker, ὁ.π. λ. Gatteri.

ρέλλας. Στο φόντο κυριαρχεί ή αρχιτεκτονική σκηνογραφία με τή λοξή προοπτική της διάταξη· άριστερά, ή πυριτιδαποθήκη με τὸ μεγάλο τοξωτὸ πρόθυρο· στὸν ἄξονα τοῦ πίνακα, ἀνάμεσα στοὺς καπνοὺς τῆς μάχης, ή ἐκκλησία καὶ δεξιὰ ὁ γκρεμισμένος περιβόλος τοῦ μοναστηριοῦ με τοὺς πολεμιστὲς ποὺ προσπαθοῦν ἀπεγνωσμένα ν' ἀντικρούσουν τὴν εἰσβολή τῶν Τούρκων. Σκηνοθετικά, ή ὀργάνωση τῶν μαζῶν ὀρίζεται καὶ κινεῖται σὲ δυὸ ὀμάδες: ἀριστερὰ τὰ γυναικόπαιδα καὶ οἱ γέροι πλαισιώνουν τὸν ἡγούμενο Γαβριήλ με τὸ σταυρὸ στὸ ἓνα χέρι καὶ τὸ δαυλὸ στὸ ἄλλο, ἔτοιμο ν' ἀνάψει τὴ φωτιά στὴν πυριτιδαποθήκη, καὶ δεξιὰ, πρὸς τὸ κέντρο οἱ ἀγωνιστὲς σὲ μιὰ εἰκόνα δλέθρου καὶ ἀπελπισίας. Τὸ σύνολο τῆς παράστασης ἐντάσσεται σ' ἓνα ἐνιαῖο σχῆμα πυραμίδας ποὺ τὸ στεφανώνουν οἱ ἥρωικὲς μορφές τοῦ γενναίου φρούραρχου τῆς Μονῆς Ἰωάννη Δημακόπουλου με ὑψωμένο τὸ ξίφος, τοῦ καλόγερου - σημαιοφόρου καὶ μιᾶς νεαρῆς γυναίκας, ποὺ ἀμύνεται ἐκσφενδονίζοντας τὰ γκρεμισμένα ἀγκωνάρια καὶ τίς πέτρες τοῦ περιβόλου. Ἡ συνθετικὴ αὐτὴ λύση πρέπει νὰ ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὸν ζωγράφο, γιατί θὰ τὴν ἐπαναλάβει τὸ 1870 σ' ἓναν ἄλλο πίνακα με τὸ ἴδιο θέμα, παραγγελία τῆς οἰκογένειας Κωνστ. Ρουχπάνη τῆς Τεργέστης. Ἡ ἐκρηκτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς καταστροφῆς, ή ἐναλλαγὴ μιᾶς διαφάνειας χρωματικῆς με τὴ δυναμικὴ προβολὴ τῶν σκούρων κηλίδων τοῦ κόκκινου, τοῦ μαύρου καὶ τοῦ πράσινου, ή ἔνταση τοῦ μπαρόκ συμπλέγματος σωμάτων καὶ ἐρειπίων καὶ ή ἀμεσότητα τῆς γραφῆς τοῦ καλλιτέχνη, μᾶς μιλοῦν γιὰ ἓνα ὕφος, μιὰ τεχνοτροπία, ποὺ εἶναι περισσότερο κοντὰ στίς ἐμπειρίες τῆς βενετσιάνικης ζωγραφικῆς τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα, παρὰ στίς νεοκλασικὲς καὶ ἀκαδημαϊκὲς προοπτικὲς τῆς ἐποχῆς του.

Λίγο ἀργότερα, ὁ ζωγράφος ἐπεξεργάζεται τὴν τελειωτικὴ μορφή τοῦ θέματος με τὴν τεχνικὴ τῆς ἐλαιογραφίας. Ἀπὸ τὸν πίνακα ὅμως λείπει ἐκεῖνη ή συγκίνηση καὶ ὁ παλμός τῆς πρώτης γέννας καί, παρ' ὄλη τὴ χρωματικὴ διάθεση τῆς λαμπρῆς βενετσιάνικης παλέτας του, κινεῖται μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς χώρου θαυμάσια ὀργανωμένου ἀλλὰ ἀκαδημαϊκοῦ.

Τὸ ἐνιαῖο πυραμιδοειδὲς σχῆμα τῆς ἀκουαρέλλας διαχωρίζεται ἐδῶ με μιὰ ἰσορροπία δυνάμεων σὲ δυὸ ὀμάδες: δεξιὰ καὶ πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ πίνακα, στέκει τὴν ἡγούμενος με τὸ μικρὸ τρομοκρατημένο πλῆθος τῶν γυναικῶν, τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς γέρους· ἀριστερὰ, οἱ πολεμιστὲς, στὴν ἔξαρση τῆς ὕστατης προσπάθειας, ή γκρεμισμένη πύλη καὶ οἱ χιλιάδες τῶν Τούρκων μέσα στοὺς καπνοὺς τῆς ἄνισης μάχης. Ἡ διχοτόμηση αὐτὴ δημιουργεῖ μιὰν ἀλλαγὴ στὴ δομὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σκηνογραφίας, ποὺ δὲν ἔχει πιά τὴ λοξὴ προοπτικὴ διάταξη, ἀλλὰ μιὰ μετωπικὴ καὶ ἀνάστροφη σὲ σχέση με τὴν ἀκουαρέλλα. Οἱ μορφές στίς ὀμάδες ἐπαναλαμβάνονται, ἀλλὰ ὀργανωμένες σὲ μιὰ καινούργια σύνθεση καὶ σύνταξη. Ἡ ἐλαιογραφία αὐτὴ τοῦ Gatteri, μέσφ μιᾶς φωτογραφίας, στάθηκε τὸ πρότυπο γιὰ τὸ δημιουργὸ τοῦ γνωστοῦ τύπου τῆς σειρᾶς τῶν ἀναμνηστικῶν πιάτων ποὺ κατασκευάστηκαν στὴν Ἀγγλία στίς 16 Μαρτίου 1868, ὅπως ὑποδεικνύει ή ἀνάγνωση τῆς ρομβοειδοῦς σήμανσης (patent mark). Τὰ πιάτα αὐτὰ εἶχαν μεγάλη διάδοση στὸ ἐμπόριο τῆς Σύρας καὶ ἀνήκουν στὸν κύκλο τῶν πρωτοβουλιῶν τῆς Φιλοκρητικῆς κίνησης, ποὺ εἶχε κέντρο τὸ νησί. Ἡ παράσταση στὸ κέντρο τοῦ πιάτου —ἀποκορύφωμα

57. Πρβλ. τὴν κριτικὴ τοῦ F. Bellonzi, *La pittura di storia dell'Ottocento italiano*, Milano 1967 σ. 22, πίν. XXV· ἐπίσης, ὅσα ἀναφέρει ὁ M. Brion, *The Art of the Romantic Era*, London 1966, σ. 219.

μιᾶς ἐποποιίας— πλαισιώνεται μὲ τὰ πορτραῖτα καὶ τὰ σύμβολα τοῦ Κρητικοῦ Ἀγώνα, ποὺ εἰκονογραφικὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ Βρεττοῦ τοῦ 1868.

Τὸ Μάη τοῦ 1869, τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς ἐλαιογραφίας τοῦ Gatteri θὰ περάσει στὸ ἀναμνηστικὸ μετάλλιο τῆς θυσίας τῶν Κρητῶν, ποὺ ἔγινε μὲ σκοπὸ νὰ πουληθεῖ καὶ νὰ διατεθοῦν τὰ χρήματα γιὰ τὴ ναυπήγηση στόλου. Μιὰ συγκινητικὴ χειρονομία τοῦ ἀπόδημου Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἔφτασε ὅμως πολὺ ἄργά γιὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ γιὰ τὰ θύματα.

Τέλος, ὁ Κερκυραῖος ζωγράφος Χαράλαμπος Παχῆς, ποὺ ἐκεῖνα τὰ δύσκολα καὶ πικρὰ χρόνια τοῦ Κρητικοῦ Ἀγώνα βρισκόταν στὴν Ἰταλία, πρέπει νὰ αἰσθάνθηκε βαθύτερα τὴν πολιτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ γοητεία τοῦ ἔργου τοῦ Gatteri, γιατί, πρῶτος αὐτός, μ' ἓνα ἀπλοποιημένο ἀντίγραφό του, θὰ φέρει τὸ μήνυμα στὴν πατρίδα του, τὴν Κέρκυρα, ποὺ μόλις εἶχε ἀπελευθερωθεῖ καὶ ἔνωθεῖ μὲ τὴν Ἑλλάδα, σὰν εὐχὴ γιὰ τὸ ποθητὸ τέλος τῶν ἀγώνων καὶ τὴν ἔνωση τῆς παντέρμης Κρήτης.

Ρώμη, Μάης 1977

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-BESCHI

UNO SCAVO DEL 1819 NEL DEMO DI AIXONE (GLYPHADA)

NUOVE INDIVIDUAZIONI

(T a v v. 125 - 133; F i g g. 1 - 2)

Ritrovamenti sporadici, vecchi e nuovi, scavi occasionali, editi e inediti, debbono contribuire a ricomporre il quadro storico-archeologico, soprattutto di quei demi che, situati nei pressi di Atene e in aree di recente sviluppo, sono divenuti campo di un rapidissimo e intenso sfruttamento edilizio. Poichè in tali condizioni i margini per nuove scoperte si sono notevolmente ridotti, ogni documento di interventi, a carattere più o meno scientifico, eseguiti nel passato sul terreno, acquista un particolare valore.

È il caso del demo di Aixone, situato nell' area dell' attuale Glyphada, sulla strada che collega Atene a Capo Sunio¹. Qui, già nel novembre del 1805, tra la piccola chiesa tardobizantina di Hagios Nikolaos Prinari, unica costruzione nella zona, e la penisola di Capo Punta, il Dodwell aveva registrato varie antichità affioranti dal terreno². Proprio queste emergenze archeologiche dovettero guidare, nella primavera del 1819 e su un lungo tratto, le operazioni congiunte di due antiquari ateniesi del tempo, il vice-console francese L. S. Fauvel e il console austriaco G. Gropius, affiancati dal generale olandese B. E. Rot-tiers³. Nel 1864 uno scavo, ancora a fini di collezionismo, vi fu condotto dall' ambasciatore russo in Grecia, conte Blourdorff⁴. Nuovo interesse suscitò la scoperta casuale, presso Capo Punta, di alcune tombe micenee e geometriche nel 1880. Le uniche iniziative scientifiche sono del nostro secolo : una serie di esplorazioni e scavi del Keramopoullos nel 1919, del Kyparissis e dell'Orlandos (che vi scavò una basilica paleocristiana) nel 1927, del Papadimitriou che dal 1954 scavò nella vicina Voula una serie di tombe tardomicenee, fino al recente studio del Themelis sui resti di una grande struttura, probabilmente funeraria⁵.

Una visione panoramica e critica dei risultati di queste indagini saltuarie nel demo di Aixone è già presente nell' ampio studio che C. W. Eliot ha dedicato ai demi costieri

1. Sui problemi topografici del demo e sui principali reperti della sua area, cfr. recentemente : C. W. Eliot, *Coastal Demes of Attica* (Phoenix Suppl. V), Toronto 1962, p. 6 ss. : P. Themelis, *AD 25* (1970) : *Χρονικά*, p. 123 ss.; M. Petropoulakou - E. Pentazos, *Ἀττική*, Atene 1976, pp. 101, 110 e s. Per il cortese permesso di pubblicazione e per la concessione di fotografie ringrazio le Direzioni del Museo dell' Acropoli, di Leida e degli Scavi dell' Agorà ateniese, dei Dipartimenti di Antichità greche e romane del Louvre e del British Museum, della Bibliothèque Nationale di Parigi e degli Archivi Generali di Stato di Atene. I disegni sono della Signorina Aspasia Dringopoulou.

2. E. Dodwell, *A classical and topographical Tour through Greece*, London 1819, I, p. 525.

3. Eliot, o.c., p. 10 ss.; Themelis, o.c., p. 126. Sulle figure dei tre scavatori cfr. Ph. E. Legrand, *RA* 1897, I, pp. 41 ss., 185 ss., 385 ss. (a p. 393 è ricordato lo scavo in questione); II, pp. 94 ss., 185 ss.; E. Protopsaltis, *Ὁ Γεώργιος X. Gropius*, Atene 1947 (a p. 82, lo scavo in questione); Eliot, o.c., p. 13 ss.

4. A. Rousopoulos, *Scavi attici di Aixone, 1864*. Tra gli scavi del 1819 e del 1864, altre ricerche nell'area furono eseguite dal Pittakis; cfr. *AE* 1842, p. 519.

5. Cfr. bibl. in Eliot, o.c., p. 17; Themelis, o.c., p. 126; Petropoulakou - Pentazos, o.c., pp. 101 (loc. 9), 110 (loc. 38-40), 111 (loc. 41).

dell' Attica⁶. L' obiettivo principale dell' autore è naturalmente la definizione dei problemi topografici del demo e a tal fine è esemplare il puntuale accertamento del luogo di provenienza di ben nove decreti del demo, argomento fondamentale per fissarne il centro politico. Ma all' esame delle iscrizioni, provenienti per lo più dall' area della chiesetta di H. Nikolaos Prinari — a mezza strada tra il villaggio di Trachones (antico demo di Euonymon) e di Vari (antico demo di Anagyrous) — si intreccia opportunamente, in rapporto ai due decreti IG, II², 1199e 2492, un esame di un più largo contesto archeologico.

I due decreti provengono infatti dagli scavi già citati del 1819; il secondo, col testo della sua prima riga (κατάδε ἐμισθωσαν Αἰξωνεῖς τὴν Φελλεῖδα), dovette anzi fornire agli scavatori il nome del demo (Aixone) e della campagna rocciosa (Φελλήεις=Champs phelléens) entro la quale essi stavano operando. Una rapida relazione dei risultati di quegli scavi è contenuta in un passo di una lettera dell' 11 aprile 1819 del Fauvel, che l' Eliot pubblica e commenta⁷. Nuovi documenti consentono ora di integrare il commento dell' Eliot e di ricomporre quindi, con le vicende di uno scavo, anche un gruppo di monumenti, finalmente di accertata provenienza.

Il citato passo del Fauvel rappresenta ancora il documento fondamentale; è quindi necessario impostare un commento sulla sua ossatura, riportandone per esteso il testo :

«Je viens de faire des fouilles entre Alace et Exone dans les champs felléens a 2 lieux d'Athènes; imaginez vous une plaine de roches couverte de quelques pouces de terre, de plus de 2 lieux d'étendue, de 3/4 lieu de large de pied de l'himette à la mer, couverte d'une multitude de tumulus qui la plus part sont des amas de pierailles qui couvrent des sarcophages, des urnes de cuivre, ou bronze, des cipes brisés, des bas reliefs renversés, beaucoup de vases, des disques dont se servoient les athlètes, un cipe de 12 pieds avec un beau fleuron peint port le nom de Θέρονος, nom que j'ai lu aussi sur un casque qui avoit été trouvé a Olympie, on y a trouvé des médailles des athéniens, des empereurs romains, de Gordien, de Maxime, de Constantin et plus bas — un lion, une lionne que je crois représenter Leana maitresse d'Armodius — un boeuf grand comme nature. J'ai eu pour ma part un bas relief conservé de 4 figures du bon temps, d'environ deux pieds, représentant l'affranchissement d'un esclave, une urne d'un pied de haut et d'un pied et demi de large, en cuivre encore doré et poli en certains endroits; elle contenoit des os a demi brulés, des vases, des coupes, dans une des pommes très reconnaissables, des tablettes encore enduites de cire ou j'ai lu les caractères qui donnent l'époque qui est celle des monuments d'Athènes de Periclès. Dans cette urne, pardessus les os brulés et les vases, il y avoit une pièce de toile fine de lin de 4 pieds de large et de huit de long, roulée, fort serrée de manière à occuper le vide que lassoient les os et les vases; cette toile a pu être déroulée, et c'est devenue verte par le voisinage du cuivre, les anses de l'urne sont garnis d'étoffe. On a trouvé des inscriptions dont des donations de terrains par les habitants d'Exone... la plus part de ces urnes sont renfermées dans des marbres, ou de gros vases de terre. Il est difficile de les avoir entières. Quand il se fera quelques decouvertes, mon ami, je vous en ferai part et vous au public, si vous la jugez à propos».

6. Eliot, o.c., soprattutto a pp. 17-20.

7. Eliot, o.c., p. 11 s. (Paris, Bibl. Nat., mss. franç. 22871, f. 28). Nella citazione di questo e dei seguenti passi non si è voluto intenzionalmente rispettare una riproduzione paleografica del testo per facilitarne la lettura.

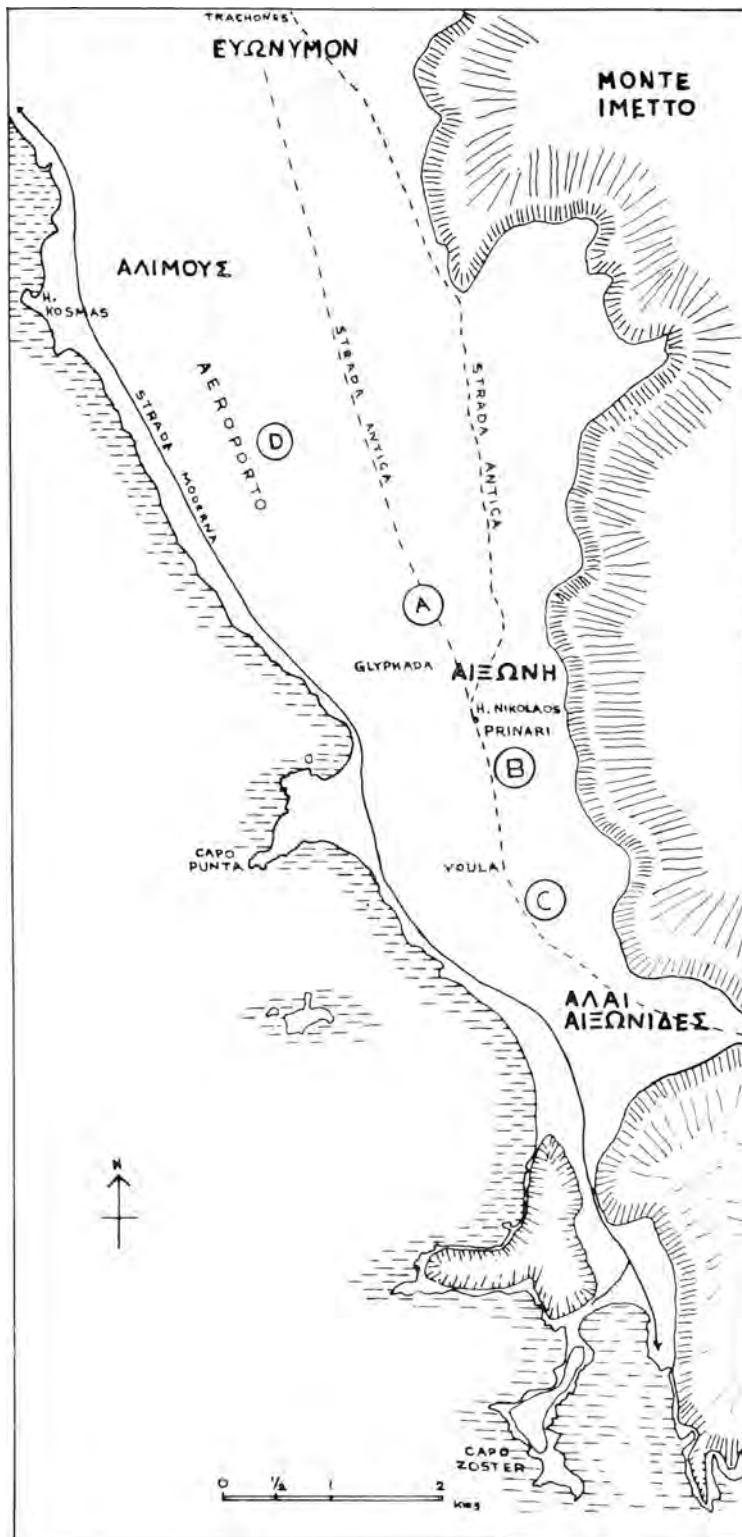

Fig. 1. Pianta schematica dello scavo 1819 nel demo di Aixone.

- A) Area dello scavo Fauvel, B) Area dello scavo Gropius,
 C) Area dello scavo Rottiers, D) Recinto funerario, c.d. steccato di Proclus.

La breve relazione inizia con alcune indicazioni topografiche (v. Fig. 1). L' area dello scavo del Fauvel a due leghe da Atene, quindi a circa 9 Km. dalle mura della città, si estendeva «entre Alace et Exone dans les champs felléens»: i due ultimi toponimi hanno origine, come s' è visto, da un testo epigrafico (IG, II², 2492), che il Fauvel stesso ricorda più avanti (inscriptions dont des donations des terrains par les habitants d' Exone), mentre il primo (Alace) va letto «Alae», ad indicare il demo di Halai Aixonides presso Capo Punta. Nella piana rocciosa che si stende dall' Imetto al mare, e precisamente nell' area corrispondente oggi al quartiere abitato di Glyphada, il Fauvel registra genericamente tumuli (molti dei quali forse non di carattere funerario), serie di materiali archeologici, non precisati per poter procedere ad individuazioni. Solo in direzione inversa, nel caso cioè di oggetti di accertata provenienza, possono esser stabiliti dei nessi: tre loutrophoroi a figure nere, oggi a Berlino ma provenienti dallo scavo in questione tramite il Gropius che ne fu l' originario possessore, sono ricordate dall' Eliot sotto l' esponente generico «beaucoup de vases»⁸. La provenienza dalla collezione del Gropius non deve sorprendere se si tengono presenti i termini giuridici della collaborazione dei tre antiquari - scavatori, operanti in settori diversi ma nel contesto di una iniziativa unitaria che vede alla fine dei lavori operazioni di scambio e di commercio dei materiali ritrovati⁹.

Dopo una premessa generica, il Fauvel enumera singoli reperti. Il primo è la stele di Theron, troppo nota e commentata per doverci nuovamente diffondere su di essa¹⁰. Entrò nella collezione del Fauvel dove la vide, fresca di scavo nell' aprile del 1819, il pittore francese L. Dupré, che la delinè in un angolo del cortile della sua casa ateniese in una ormai celebre litografia (T a v. 125-126a). Tra le macerie della stessa casa, distrutta nel 1825, essa dovette subire vari danni al punto che un suo largo settore comprendente il nome di Theron, fu reimpiegato come soglia, in una casa che sorse nello stesso luogo alla fine del conflitto greco - turco (T a v. 126b)¹¹. L' aspetto della stele ci è noto anche da una descrizione del Vuilliamy e da un suo disegno del capitello a palmetta postillato da misure: la sua documentazione sembra avere la garanzia dell' autopsia, trovandosi l' autore in Grecia e in Italia dal 1818 al 1821. Lo stesso non può dirsi della riproduzione dello Stackelberg il quale dovette esserne informato indirettamente, trovandosi in quegli anni a Roma.

8. Eliot, o.c., p. 21 s. (e relat. bibl.).

9. Eliot, p. 14 nota 34, p. 15.

10. Cfr., più recentemente, G. M. A. Richter, *The archaic Gravestones of Attica*, London 1961, p. 43 n. 60 figg. 148-150; Eliot, o.c., p. 11 ss., p. 22 ss.; E. Harrison, *Ath. Agorà XI (Archaic and archaistic Sculpture)*, 1965, p. 43 ss. tav. 20; O. Harl, *AAA IV* (1971), p. 417 ss.; E. Vanderpool, *AAA V* (1972), p. 248 ss.

11. Sulle vicende della casa, già situata sull' angolo SE dell' Odeion di Agrippa presso la Stoà di Attalo, e della collezione antiquaria del Fauvel è di prossima pubblicazione una mia specifica ricerca. Cfr., per ora, A. Kokkou, *Ἡ μέριμνα γιά τίς Ἀρχαιοτήτες στήν Ἑλλάδα*, Atene 1977, p. 20 s., figg. 12-13, dove si pubblica, per mia concessione, una ricostruzione plastica della casa di Fauvel, effettuata da J. Travlos su documenti inediti da me segnalati. La stele di Theron ha subito, nel suo reimpiego, una notevole consunzione che ne ha parzialmente cancellato l' iscrizione retrograda e parzialmente ridotto lo spessore: alla base del frammento lo spessore è di 15 cm. a sin., e 13 cm. a destra; sulla sommità del frammento lo spessore è di 13 cm. a sin., e di cm. 11, 2 a destra.

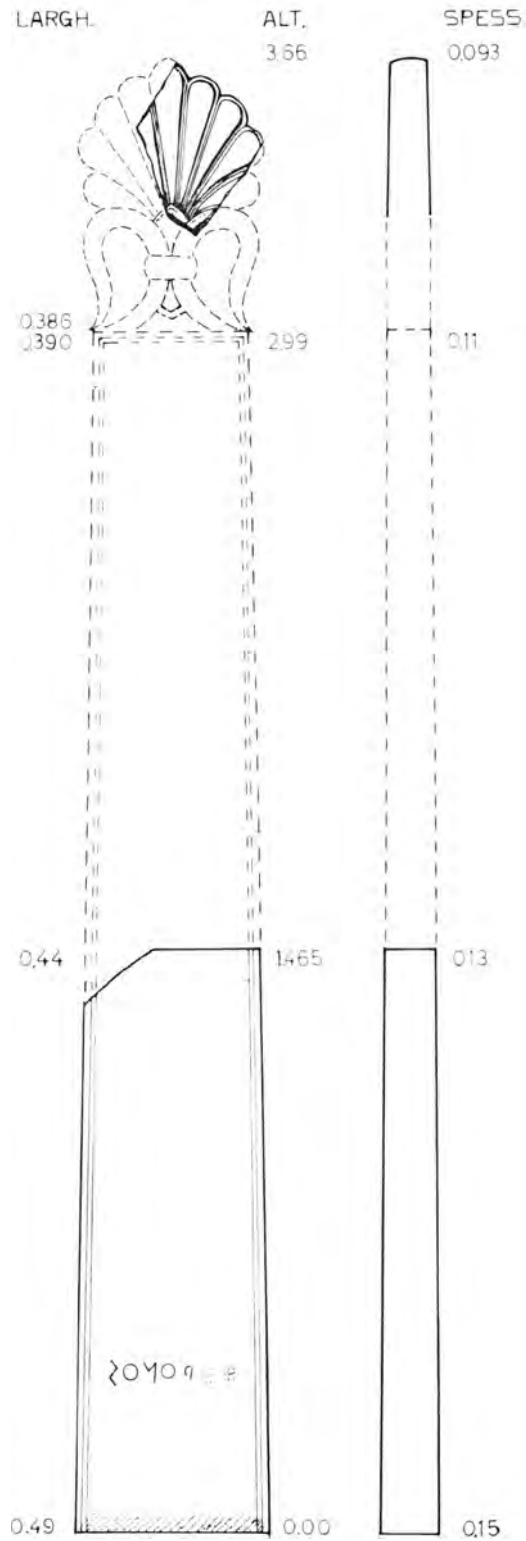

Fig. 2. Disegno ricostruttivo della stele arcaica di Theron (prospetto e profilo).

Ugualmente derivato, probabilmente dal Vuilliamy, il disegno del Kinnard¹². Da questa documentazione, criticamente valutata con particolare riguardo ai dati più concreti del Vuilliamy, si può dedurre che l' altezza complessiva del monumento fosse di 12 piedi, dei quali 2 piedi e 2 1/2 pollici erano occupati dal capitello : la misura generale di 12 piedi (data anche dal Fauvel) impiega quindi probabilmente l' unità inglese, cioè il piede di m. 0,305. Su questa base metrica ci sembra possibile tentare una ricostruzione grafica della stele, basata anche sul frammento riscoperto negli scavi americani dell' Agorà ateniese (F i g. 2). Del singolare capitello a palmetta non si ebbe più notizia; ma un frammento di palmetta anfiglifa, originariamente a 9 petali (T a v. 127), degli stessi rapporti metrici e dello stesso disegno di quella della stele di Theron, potrebbe esserle pertinente, anche per la sua provenienza dai livelli ottocenteschi della vicina area della Stoà di Attalo¹³.

Dopo un ricordo generico di monete varie, e una indicazione topografica (*plus bas*) che sposta più a Sud (o più verso la costa) un nuovo nucleo di ricerca e di reperti, Fauvel ricorda il ritrovamento di tre animali funerari. Su di essi si amplierà il nostro commento più avanti.

Ricorda quindi un bassorilievo con quattro figure, rappresentante l' «*affranchissement d' un esclave*». Poiché è possibile che la caratterizzazione del Fauvel nasca da una esegesi scorretta, l' identificazione è oggi particolarmente ardua. Senz' altro da escludere è un rilievo oggi a Mariemont, ricordato ma escluso anche dall' Eliot, perché il rilievo era in collezione romana almeno fino dal XVI secolo¹⁴. Non vi sono argomenti sufficienti per una seria considerazione di un altro rilievo raffigurante la liberazione di uno schiavo¹⁵. Non si esclude, dato il contesto «funerario» degli altri ritrovamenti, che il rilievo potesse essere semplicemente una stele funeraria o un frammento di sarcofago, interpretato fantasticamente dal Fauvel, che lo ottenne in proprietà per la sua partecipazione allo scavo. Ugualmente del Fauvel fu l' urna cineraria di rame dorato con il suo contenuto dettagliatamente descritto. Mentre i frammenti di stoffa furono inviati al Lebrun e passarono successivamente nel Museo del Louvre¹⁶, l' urna fu da lui venduta, tramite il Famin, sul mercato antiquario francese, ma non ci è stato possibile ancora rintracciarne le sorti successive¹⁷.

12. Per la documentazione grafica della stele, sfruttata dal Conze, *Att. Grabreliefs*, I, n. 23, tav. XIV : L. Vuilliamy, *Examples of ornamental Sculpture in Architecture, drawn from the Originals in Greece, Asia Minor and Italy in the Years 1818-1821*, London 1824-26, tav. 20, 4; Kinnard, in *Stuart - Revett, Antiquities of Athens*, IV Suppl., p. 13 ss. fig. 3; O. M. v. Stackelberg, *Gräber der Hellenen*, 1837, p. 41, tav. VI, 2-5.

13. Atene, Agorà S1386 dal settore ΣΑ, n. 324 : Richter, o.c., p. 41 n. 56 figg. 142-43; Harrison, o.c., n. 106. La stele di Theron è ricordata dal Fauvel anche in *Paris, Bibl. Nat., mss. franç., 22877, 1, f. 38*.

14. Eliot, o.c., p. 24 (*Antiquités du Musée de Mariemont*, tav. 19). Ma cfr. già in G. B. De Cavalleriis, *Antiquarum statuarum urbis Romae*, 1585-1594.

15. Cfr. Museo Archeologico Nazionale di Chieti, inv. 782 (di ignota provenienza, già all' Aquila): Museo Archeologico Nazionale di Chieti, *Schede*, IV Serie, tav. s.n.

16. Cfr. E. Michon, in *Mém. Soc. Antiq.* 58 (1899), p. 42 nota 2. Cfr. anche A. Kaloyeropoulou, *AD 24* (1969): *Μελέται*, p. 224 nota 60 (dove il reperto, con altri, è visto nel problema generale dell'offerta rituale di stoffe ai defunti).

17. Cfr. *Paris, Bibl. Nat., mss. franç. 22877, 2, f. 14 v.* : «Le 5 juillet 1822 j'ai embarqué 3 caisses contenant des vases et autres objets curieux. Le n. 3 est une caisse carée d'environ 1 pied 8 pouces dans

La relazione si conclude, infine, con il ricordo dei decreti, attentamente riconsiderati dall' Eliot¹⁸.

Le informazioni fornite dal Fauvel nel passo citato (estratto da una lettera!) non sono ovviamente una registrazione esauriente di come si svolsero i lavori e di quanto fu trovato in quel marzo del 1819. Ne è prova quanto già l' Eliot è riuscito a ricomporre nel suo studio sulla base di altre informazioni e ne sono conferma i documenti che riferiremo tra breve. Non va dimenticato, per esempio, quanto scrive il Rottiers a proposito del suo ritrovamento principale, il rilievo funerario di Archestrate oggi nel Museo di Leida (T a v. 128): «Il fut trouvé dans le courant de mars 1819 aux fouilles des tombeaux près de l'endroit où était anciennement le bourg d'Exones à trois lieus ou 9 milles d'Athènes sur l'ancienne route à Sounion»¹⁹. Altri passi ancora testimoniano che la sua iniziativa era contemporanea e coordinata a quella del Gropius e del Fauvel²⁰; ma le tre leghe sopra indicate indicano un'area lontana da quella delle operazioni del Fauvel, oltre H. Nikolaos Prinari, nell'area quindi dell'attuale Voula, ormai in direzione di Capo Zoster. Dalla stessa area proviene un secondo rilievo funerario, la stele di Demostrate, venduta dal Rottiers al Museo di Leida (T a v. 129)²¹. Non va ugualmente dimenticato che nello stesso periodo fu scavato «near Cape Zoster», e probabilmente nel contesto di queste ricerche, anche il noto e fine rilievo di Aristomache: già in possesso di Lady Ruthwen, pittrice allora operante ad Atene, restò a lungo a Winton Castle, ed ora si trova nel Museo di Edinburgo in Scozia²².

Tra la zona delle ricerche del Fauvel, a 2 leghe da Atene, e quella del Rottiers, ormai a 3 leghe, doveva operare il Gropius: l'epicentro doveva essere, come ha attentamente definito l' Eliot, la chiesetta di H. Nikolaos (F i g. 1). I risultati dei tre cantieri si intrecciano e talvolta si complicano per la documentazione disarticolata e per le sorti che i singoli reperti ebbero a scavi compiuti. Ce lo dimostra il caso della serie dei tre animali funerari che il Fauvel ricorda nel brano sopra citato: «un lion, une lionne, et un boeuf grand comme nature».

(1) Un lion

Già il Michon nel 1899²³, giustificando alcune discordanze della tradizione scritta

la quelle est une urne de cuivre doré, des vases J'ai embarqué les caisses sur la f. te Rose Cap. ne Cortet; je les ai recommandées à M. Famin. Il m'en a accusé la réception». Cfr. ancora, Paris, Bibl. Nat., mss. franç., 22874, f. 150 ss. (lettera di Famin, 10.8.1824: . . . J'ai toujours les deux caisses etc. . .). Con lettera del 25.9.1828, il Famin informa il Fauvel che i suoi vasi sono stati venduti a Parigi. (Paris, Bibl. Nat., mss. franç., 22874, f. 152 ss.).

18. Eliot, o.c., p. 9 ss., nn. 4 e 8.

19. IG, II², 7423; Conze, o.c., I, 66-67, n. 297 e Conze, o.c., IV, p. 114 (Nachträge) n. 297. Cfr. recent. Album «Artefact», Leyden 1968, p. 47 tav. 87. Il testo cit. è da Eliot, o.c., p. 14.

20. Eliot, o.c., p. 14.

21. Conze, o.c., I, n. 123 tav. 42. H. W. Pleket, The Greek Inscriptions in the «Rijksmuseum van Oudheden» at Leyden, 1958, n. 72 p. 92, tav. XVI.

22. Cfr. A. Michaelis, Ancient Marbles in Great Britain, 1882, p. 721; JHS 6 (1885), p. 16 tav. B; JHS 36 (1916), p. 286; Möbius, Ornamente gr. Grabst., p. 30 tav. 15b.

23. E. Michon, Mém. Soc. Antiq. 58 (1899), p. 32 ss. fig. 1; M. Collignon, Les Statues funéraires dans l'art grec, Paris 1911, p. 229 fig. 19.

relativa, aveva precisato la provenienza di un leone del Museo del Louvre (donato nell'ottobre del 1824 dall'ammiraglio Halgan a Carlo X) (T a v. 130a-b) dagli scavi negli «environs du Cap Zostèr dans les Champs Phelléens». Il leone, giunto in Francia da Atene nel 1822, sarebbe quindi stato trovato negli scavi congiunti del Gropius e del Fauvel nella primavera del 1819²⁴. Mancava tuttavia al Michon la notizia più precisa, implicita nella lettera sopra citata che ha permesso all'Eliot un discorso più articolato sulla sua esatta provenienza. Ai suoi accertamenti aggiungiamo ora una notizia inedita che conferma l'originaria appartenenza del pezzo al Fauvel e ne spiega il primo momento della sua storia collezionistica da inquadrare nelle alterne vicende della biografia del Fauvel nei primi tempi della rivoluzione greca del 1821. Il vice-consule francese era, com'è noto, filoturco e quindi, dopo un primo momento di attesa di fronte allo svolgimento dei fatti, egli aveva opportunamente lasciato Atene, allorché i Greci insorti avevano occupato la piazzaforte dell'Acropoli. Ad Atene egli aveva lasciato tutta la sua collezione (e quindi anche i risultati dei suoi ultimi scavi!) nella sua maison-musée il giorno in cui una palla di cannone, forse non del tutto casuale, era piombata sulla sua casa, davanti ai suoi piedi²⁵. Convinto che il successo greco sarebbe stato momentaneo, risultato di un coraggioso ed eroico entusiasmo ma senza rivoluzionarie conseguenze politiche, egli si era ritirato provvisoriamente a Kea. Ma non appena i Turchi riconquistarono ad Atene le posizioni perdute, Fauvel ritorna nella sua casa ateniese (ancora per breve tempo prima della sua partenza definitiva per Smirne). In occasione appunto di quel suo rientro egli donò il leone in questione all'ammiraglio Halgan, per ricompensa di un trasbordo dall'isola di Kea alle coste dell'Attica.

Il passo relativo del Fauvel²⁶, presente in un «relevé des notes éparses dans un journal», merita di esser riportato per esteso, anche perché, come documento da affiancare alla lettera citata dall'Eliot, costituirà un preciso tramite per la considerazione del caso della «lione».

«J'ai découvert à 3 heures d'Athènes, assez près du Cap Zostèr, au pied d'un grand tumulus, une lionne en marbre d'un très beau travail dont le pied de devant paroit avoir été torturé, ce qui m'a fait presumer qu'il avoit été posé sur ce tumulus qui pourrait bien être la sepulture de la courtisane Léèna, maîtresse d'Armodius, qu' Hippias fit mettre à la torture pour connaitre les complices d'Armodius et qui se coupa la langue pour être dans l'impossibilité de rien révéler. Pausanias dit qu'on avoit placé dans la citadelle une lionne en bronze sans langue, à coté d'une statue de Venus faite par Calamis. La lionne dont je viens de parler a la patte disloquée; je n'avoit pu m'assurer si elle avoit été sans langue, le nez et le mâchoire étant mutilé. Mais vu qui est rare de voire sculpté des lionnes, que celle cy ornaît un tumulus, que Pausanias ne dit pas où Léèna fut inhumée, ma conjecture n'est point dessous de vraisemblance. Dans les environs de tumulus, il y en a quantité d'autres. J'y ai trouvé des lions, dont j'ai fait present d'un très beau à M. l'Amiral Halgan,

24. Eliot, o.c., p. 24. Il Michon, o.c., p. 49 ss. ricorda anche il ritrovamento della «lione», di cui più avanti.

25. Cfr. Legrand, o.c., II, p. 203 ss.

26. Paris, Bibl. Nat., mss. franç., 22871, f. 157.

lorsqu'il me reconduit de Céa à Athènes après que les Turcs furent rendus maîtres, ayant été secourus par le Pacha de Negropont».

Il leone Halgan non era quindi il solo animale funerario nell' area dei «Champs Phelléens», e neppure il reperto al quale il Fauvel attribuisse maggiore importanza.

(2) Une «lione»

Già il Michon ed ora l' Eliot, collegando una notizia del Dodwell con una del Prokesch von Osten²⁷, identificano il pezzo con una scultura situata all' ingresso dell' Acropoli ateniese, presso la porta Beulé. A dire il vero l' Eliot resta sorpreso di fronte alle diverse lunghezze riferite (Dodwell : 4 feet, 9 inches; Prokesch von Osten : nicht über 4 Fuss lang), ma cerca di giustificarne lo scarto, così come di spiegarne l' errata indicazione del ritrovamento sulla sommità di un tumulo. Il nuovo documento del Fauvel è esplicito al riguardo e dimostra, con altri documenti, che la connessione stabilita dai due studiosi non é corretta.

Il passo del Fauvel, a prescindere dalla «pittoresca» identificazione della Leaina dei Tirannicidi²⁸ (non senza interesse come caso di ermeneutica storica!), aggiunge infatti, a quanto già noto, le condizioni del ritrovamento ai piedi di un grande tumulo, e alcune note descrittive del pezzo, come la frattura sul lato frontale del muso. Un altro passo, pur ripetendo le già note considerazioni, precisa ulteriormente i fatti²⁹ :

«Dans un voyage que j'avais de faire à Cap Zostèr pour en avoir le plan au détail, près d'un autre Cap éloigné d'une lieu de celui vers Athènes, j'ai découvert au pied d'un tumulus de 20 pieds de haut, et qui a été fouillé, une lione en marbre de 5 pieds de long, couchée. Le mufle est cassé, elle paroît avoir la patte de devant disloquée, ce qui me ferait croire que ce tombeau a pu être celui de Lèèna maîtresse d'Aristogiton a la quelle les Athéniens firent ériger une statue sous la figure d'une lione. . . . Dans ce meme voyage j'ai vu la palestre de Proclus à une demi heure plus près d'Athènes, indiqué par Strabon — traduction italienne — lo steccato di Proclo. C'est un mur de très grand pierres, fort beau formant environs les trois cotés d'un carré de 60 pieds sur 15 de haut. . . .».

Il testo offre quindi alcuni punti fondamentali di un contesto topografico. Il Capo Zoster è il punto più lontano; ad una lega da esso, in direzione di Atene, il promontorio di Capo Punta, presso il quale si effettuano gli scavi del 1819. Ancora oltre, a circa una mezz' ora di cammino verso Atene, una costruzione detta palestra di Proclus che va identificata con una struttura rimasta sempre in evidenza e spostata recentemente ai bordi dell' areoportò ateniese³⁰ : un recinto funerario in tecnica isodomica, dalle misure corrispondenti a quelle riferite dal Fauvel, il quale ricorda anche, sul bordo d' una modanatura, i resti di un demotico Λαμπρ[], non ricordato altrove.

27. Dodwell, I. c.; A. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*, II, p. 394. Cfr. Eliot, o.c., p. 15 nota 37; Michon, o.c., p. 49 ss.

28. L' esegesi si basa, com' è noto, su Paus., I, 23, 2.

29. Paris, Bibl. Nat., mss. franç., 22877, I, f. 39.

30. Cfr. W. Wrede, *Att. Mauern*, Athen 1933, p. 23 ss. (m. 19,50 × 8,40); AD 17(1961-62): Χρονικά, p. 30 ss. (con altra bibl.); Petropoulakou - Pentazos, o.c., p. 100 (loc. 7). La strana denominazione del Fauvel nasce dal passo ó Πατρόκλου χάραξ (in alcuni mss. ó Πρόκλου χάραξ) : cfr. Strab., *Geograph.*, Berlin 1847, II, p. 227 A 611.

Ma torniamo alla nostra scultura trovata ai piedi d' un tumulo, alto 20 piedi : essa può essere la stessa che già nel 1805 ricorda il Dodwell, abbandonata tra i cespugli presso Capo Punta : «Among the bushes I discovered a marble lion, admirably sculptured in the style of those at Mycenae; it is in a recumbent posture; its length is four feet nine inches; but its head is mutilated»³¹. I cinque piedi di lunghezza dati dal Fauvel coincidono all' incirca con la misura del Dodwell, mentre suscitano il dubbio che la scultura ricordata dal Prokesch von Osten all' ingresso dell' Acropoli, lunga non più di quattro piedi, non corrisponda assolutamente all' esemplare in questione.

La prova definitiva che guiderà la nostra identificazione, escludendo le precedenti ipotesi, ci viene ancora dalle carte del Fauvel, che evidentemente attribuiva alla scoperta un particolare valore motivato dalla sua esegesi. Due disegni a matita ci forniscono ormai l' aspetto della scultura.

Di fronte al primo (T a v. 131a)³² è la scritta : «Lione qui a orné un tumulus près du Cap Zostèr à trois heures de marche d'Athènes. Il est à présumer qu'elle étoit sur le tombeau de la courtisane Léèna maîtresse d'Armodius qu'Ippias fit mettre à la torture pour découvrir les complices de son amant et qui se coupat la langue pour ne pouvoir rien révéler : cette courageuse femme mourut dans les tourments. Il est à remarquer que ce appui ma conjecture est que cette lionne a la patte disloquée. Si le muffle n'étoit pas cassé on verrait, je pense, la langue coupée. Il y avoit une lionne semblable en bronze dans la citadelle d'Athènes à coté d'une statue de Venus. Elle étoit sans langue».

Di fronte al secondo schizzo (T a v. 131b)³³, che replica la scultura da un altro punto di vista, è scritto : «La courtisane Léèna maîtresse d'Armodius étoit représentée en bronze dans la citadelle d'Athènes. Son tombeau étoit, je pense, près du Cap Zostèr, près du village nommé Tragones. J'ai vu une lionne sur un tumulus, c'est à dire qu'elle y avoit été, elle étoit au pied. A trois heures d'Athènes du coté du Cap Zostèr. . . . Il est à remarquer que cette lionne a la patte disloquée, ce qui fait allusion à la torture qu'a subi la maîtresse d'Armodius. Il est probable que si le muffle n'étoit pas cassé on verrait la langue coupée».

I due schizzi permettono finalmente di identificare la «lione» di Fauvel in una scultura esposta nel cortile semicircolare ad Ovest dell' Hephaisteion (T a v. 132)³⁴. Probabilmente essa si trova in zona fin dai primi anni della Grecia indipendente, a poca distanza dalla casa del Fauvel, dove essa doveva essere originariamente conservata, e nei pressi dell' Hephaisteion, funzionante allora come Museo ateniese³⁵.

(3) Un boeuf grand comme nature

Non ne è mai stata tentata una identificazione, anche se la relativa rarità del tema poteva essere invitante. Esso va riconosciuto, a nostro avviso, in un esemplare ben noto, ma del quale si ignora tutt' ora la precisa provenienza di scavo : un toro sdraiato del

31. Dodwell, o.c., I, p. 525.

32. Paris, Bibl. Nat., mss. franç., 22870, f. 88 v. (disegno), f. 89 r. (testo).

33. Paris, Bibl. Nat., mss. franç., 22870, f. 89 v. (disegno), f. 90 r. (testo).

34. La scultura, in marmo pentelico, ha subito danni rispetto allo stato registrato dai disegni del Fauvel; misura cm. 75 di altezza, cm. 122 di lunghezza mass., e cm. 40 di larghezza.

35. Kokkou, o.c., p. 154 ss. La nostra scultura è registrata in AJA 72 (1968), p. 101.

Museo Britannico di Londra (T a v. 133a-b)³⁶. Esso avrebbe raggiunto l' Inghilterra dalla Grecia, con un singolare naufragio finale nel Tamigi, circa sessant' anni prima della redazione degli «Ancient Marbles» del Michaelis nel 1882, quindi attorno al 1822³⁷. Il destinatario era il celebre architetto Cockerell, scavatore di Egina e Basse, che non ritirò la scultura presso gli uffici doganali britannici, dopo il suo costoso recupero. Fu quindi acquistata da Mr. J. Bandinel, e dopo un lungo soggiorno nel parco di Mr. Mills a Hillingdon Court, passò al Museo Britannico.

La prova che il toro londinese proviene dallo scavo del marzo 1819 nella necropoli del demo di Aixone, in accordo con le sue dimensioni naturali e con l'epoca dell' acquisto, ci viene ora da una lettera inedita del Gropius, conservata negli Archivi di Stato di Atene³⁸. Il console austriaco scrive infatti a G. Waddington in Inghilterra il seguente post-scriptum, in margine alla sua lettera del 31 maggio 1824 :

«En cas que vous voyez Cockerell, veuillez le saluer de ma part, et le prier de me donner nouvelle *de mon taureau*, celui que lui fut envoyé par Mr. Fischer de Smyrne il y a trois ans. Je n'ai point de nouvelles de l'acquisition que vous avez faite a Égine».

La notizia del Gropius, nel contesto di una lettera che informa sui fatti drammatici della rivoluzione greca, offre due interessanti notizie. La seconda precisa la fonte di un acquisto del Waddington, noto viaggiatore inglese dei primi decenni dell' Ottocento³⁹. La prima spiega anche il silenzio del Cockerell nei confronti dell' operazione antiquaria del Gropius, il quale, negli anni turbolenti dello scoppio della rivoluzione greca nel corso del 1821, gli aveva inoltrato il «suo toro», tramite la via più sicura di Smirne. Il «suo toro», data la partecipazione del Gropius agli scavi di Aixone nel 1819, deve quindi esser identificato con il «boeuf», ricordato dal Fauvel, e inserito nel contesto degli animali funerari testè commentati. Risulta in tal modo corretta anche la pubblicazione del toro londinese nel quadro dello «Statues funéraires» del Collignon, il quale ne aveva intuito, più che dimostrato, la pertinenza alla classe, già nel 1911⁴⁰.

Col recupero della realtà monumentale dei tre animali ricordati dal Fauvel (i primi due di sua proprietà, il terzo di Gropius), manca purtroppo la possibilità di portare avanti il discorso dai termini di una storia del collezionismo ad una loro collocazione in un preciso contesto topografico - archeologico, e quindi storico. Manca purtroppo, fino ad oggi, una piantina dettagliata dello scavo. Tuttavia i vari accenni topografici presenti qua e là nei documenti citati, e una piantina abbozzata dell' Attica, opera del Fauvel e ancora inedita, con l' indicazione del tumulo con la «Lione de Léèna» a Nord-Est di Capo Punta e di alcuni tumuli a Sud della stessa⁴¹, ci consentono di indicare approssi-

36. A. H. Smith, *A Catalogue of Sculpture, Brit. Mus.* I, 1892, p. 324 n. 680; cfr. anche *AJA* 59 (1955), p. 136. In marmo pentelico, la scultura misura m. 1,52 di lunghezza, m. 0,92 di altezza.

37. Michaelis, o.c., p. 301; Id., *JHS* 6 (1885), p. 32 tav. C.

38. Atene, Archivi Generali dello Stato, inv. 000.022 (Archivio Gropius, K 44).

39. G. Waddington, *A Visit to Greece in 1823 a. 1824*, London 1825, p. 96.

40. Collignon, o.c., p. 238 fig. 155. Il toro londinese, come la «lione» dell' Hephaisiteion, ha il lato posteriore non rifinito.

41. Paris, *Bibl. Nat.*, Dept. Cartes et Plans, Reg. C. 2238 f. 23. Utile un confronto con la tav. VIII di Curtius - Kaupert, *Karten v. Attika*, dove si registra la stessa densità di tumuli nell' area indicata dal Fauvel, e dalla quale si può ricavare un corretto schema della viabilità antica nella zona. Cfr. anche Petropoulakou - Pentazos, o.c. pianta nr. 9.

mativamente l' area dei ritrovamenti (F i g. 1). Il Fauvel dovette scavare a 2 leghe da Atene, tra Trachones e Prinari; il ritrovamento più settentrionale fu quello della stele di Theron; «plus bas», nell' area dell' attuale Glyphada, egli dovette trovare i tre animali, nonchè il bassorilievo con quattro figure e l' urna di rame dorato. Presso H. Nikolaos, per le considerazioni dell' Eliot, furono trovate le iscrizioni pubbliche del demo : l' area era controllata dal Gropius. Più a Sud ancora, a 3 leghe da Atene, tra Glyphada e Voula, i ritrovamenti del Rottiers. Procedere oltre queste considerazioni approssimative non ci sembra oggi possibile. Il ritrovamento recente dei probabili resti di un grande tumulo funerario⁴² a 500 m. da H. Nikolaos non consente una sicura individuazione, dati i numerosi tumuli ricordati nella zona; neppure con il grande tumulo della «Leaina», che doveva trovarsi notevolmente più a Nord.

Resta quindi da esaminare, astratto da un contesto archeologico e come risultato di uno scavo prescientifico, teso al collezionismo e solo vagamente alla definizione di problemi topografici (come la individuazione — già allora conseguita — del demo di Aixone), un campionario di materiali di varia datazione.

La stele di Theron è il documento più antico e fu trovato nelle buone condizioni dei monumenti funerari arcaici provenienti dai demi. La distruzione persiana, così pesante nella necropoli ateniese, non poteva ovviamente estendersi capillarmente nelle ampie necropoli dei demi. La datazione al 530 circa può, a nostro avviso, esser riconfermata anche dal frammento di palmetta che le va probabilmente riferito.

Segue la stele di Aristomache, uno degli esemplari più impegnati e rappresentativi della scultura funeraria attica dei primi decenni del IV secolo.

La stele di Arcestrate figlia di Alexo del demo del Sunion, interessa oltre che per le sue qualità formali che la datano ai primi decenni della seconda metà del IV secolo, anche per il probabile rapporto familiare con Alexo Sunieus, titolare del grande e profondo *naïskos* di poco posteriore e di altra provenienza⁴³ : documenti di ricche famiglie distribuite a distanza dal demo di appartenenza. Dello stesso periodo, ma molto più semplice, il rilievo di Demstrate.

I tre animali funerari, tutti nei termini cronologici degli ultimi decenni di fioritura delle necropoli attiche prima del decreto contro il lusso di Demetrio Falereo, documentano, come più raramente ad Atene, l' estensione e la conformazione monumentale delle aree tombali nei demi. Il leone poteva, secondo casi analoghi⁴⁴, affrontarsi ad un altro simile, simmetricamente esposto sulla fronte di un recinto funerario familiare; o forse, come nel caso degli altri due animali, poteva essere collocato sulla sommità di un tumulo. Le grosse fondazioni rettangolari spesso presenti nell' area centrale dei recinti circolari dei tumuli, potevano forse esser destinate a reggere le figure dominanti dell' animale, custode della tomba. La «lione» del Fauvel raffigura in realtà una pantera, ingrandita oltre le dimensioni naturali forse per la collocazione sulla sommità di un grosso tumulo.

42. Themelis, o.c., p. 123 ss. dis. 2 e 3.

43. Cfr. Conze, o.c., IV (Nachträge), p. 114 n. 297; S. Karouzou, 'Εθν. 'Αρχ. Μουσείον, Συλλογή Γλυπτῶν, Atene 1967, p. 121 n. 2574 (e anche, Guide du Musée National d'Athènes, Atene 1927, p. 165).

44. Cfr. Karouzou, o.c., p. 125 nn. 803-804 (dalla tomba di Dionysios Kollyteus al Ceramico). Cfr. anche AJA 72 (1968), p. 99 ss. e AJA 76 (1972), p. 49 ss.

I confronti in tal senso non mancano, anche tra quelle sculture collocate presso la porta Beulé, tra le quali essa era fino ad oggi indicata⁴⁵. Certamente isolata doveva essere la figura del toro recumbente, rara iconograficamente rispetto alla più consueta figura del toro stante e talvolta minaccioso⁴⁶.

La qualità dei singoli pezzi è tale da non giustificare un discorso su una produzione locale, esclusa anche dalla notevole vicinanza del demo di Aixone ad Atene. Ma la stessa qualità e la varietà di monumenti, in assenza di più concreti nessi archeologici e topografici, aprono uno spiraglio non trascurabile sulla natura dei monumenti stessi e sulle disponibilità economiche dei committenti, memori dei loro scomparsi e implicitamente interessati ad una celebrazione familiare lungo la via principale che collegava la capitale agli importanti demi della Paralia fino al Capo Sunio.

LUIGI BESCHI

45. Cfr. AJA 72 (1968), p. 101 ed Eliot, o.c., p. 15. AJA 76 (1972), p. 58.

46. AJA 76 (1972), p. 56 s. Cfr. rec. JHS Arch. Rep. 1968-69, fig. 7.

ΛΑΞΕΥΤΗ ΔΕΞΑΜΕΝΗ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ

Όταν η μελέτη μας για τή λαξευτή ιχθυοδεξαμενή στὰ Φέρμα Ἱεραπέτρας πού περιλαμβάνεται στὸν παρόντα τόμο (σ. 149) εἶχε πιά προχωρήσει γιὰ τύπωμα, ἔφθασε στὰ χέρια μας μία μελέτη πού εἶχε μόλις κυκλοφορήσει καὶ πού ἐδημοσίευε ἕνα συγκρότημα ἰχθυοδεξαμενῶν ἐντοπισμένο στὴν Κύπρο, στὴν παραλία τῆς Λαπίθου¹. Ὁ A. Flinder στὴ μελέτη αὐτὴ προαναγγέλλει τὴ δημοσίευση ἑνὸς ἄλλου συγκροτήματος ἐντοπισμένου στὴν Caesarea Maritima². Τὸ συγκρότημα τῆς Λαπίθου δὲν ἔχει εἰδικὲς τεχνικὲς ὁμοιότητες μὲ τὴ μνημειώδη ἰχθυοδεξαμενὴ τῆς Ἱεραπέτρας. Περισσότερο θυμίζει — σὲ διαστάσεις καὶ γενικὴ διαρρύθμιση — τὸ συγκρότημα ἰχθυοδεξαμενῶν τῆς Σητείας³ πού ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω.

Οἱ ρωμαϊκὲς ἰχθυοδεξαμενὲς (piscinae) πού εἶναι λαξευμένες στὸ βράχο εἶναι πραγματικὰ πολὺ σπάνιες, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ Colunella (VIII, 17, 1): *Id autem stagnum vel exciditur in Petra, cuius parissima est occasio, vel in litore construitur opere signifo.* Ἔτσι, εἶναι χρήσιμο νὰ συλλέγονται ὅλα τὰ παράλληλα τοῦ Μεσογειακοῦ χώρου: ἄς ἀναφέρουμε μία ἰχθυοδεξαμενὴ στὴ Φοινίκη⁴, ἕνα μεγάλο συγκρότημα στὴν Ἀπολωνία⁵, τέλος δὲ ἀρκετὲς ἰχθυοδεξαμενὲς πιὸ κοντὰ στὸ κέντρο τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, στὴν Ἰταλία⁶.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

1. K. Nicolaou καὶ A. Flinder, Ancient fish-tanks at Lapithos, Cyprus, *Nautical Archaeology* 5, 1976, 133-42 εἰκ. 1-12. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ μνημονεύεται ἤδη μὲ συντομία στὸ BCH 84, 1960, 299 εἰκ. 78.

2. Σὲ ἕνα προσεχὴ τόμο τοῦ Israel Corporation Journal.

3. C. Davaras, BSA 69 (1974), σ. 87 κ.έ.

4. Στὸ Sarafand: J.B. Pritchard, *Bulletin du Musée de Beyrouth* 24, 1971, 43-5.

5. N. C. Flemming, *Cities in the sea*, 1972: τὸ βιβλίο αὐτό, ὅπως καὶ τὸ ἐπόμενο, δὲν μπορέσαμε νὰ τὸ βροῦμε στίς βιβλιοθήκες τῆς Ἀθήνας.

6. G. Schmiedt, *Il livello antico del mar Tirreno*, 1972.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΛΕΤΩΝ

HELIOS UND DIE HALIEIA

(Abb. 1 - 9; Taf. 1 - 2)

Im vorliegenden Aufsatz werden die Fragmente von drei schwarzfigurigen Gefässen, wahrscheinlich Amphoren, im Museum von Rhodos, aus rhodischen Werkstätten der zweiten Hälfte des 4. und des beginnenden 3. Jh. v. Chr. behandelt. Ihre Darstellungen, das frontale Helios - Viergespann auf der einen Seite und der Wettkampf auf der anderen (hier, einmal, der Fackellauf), beweisen dass Gefässe der Art der Panathenäischen Vasen als Preise an die Sieger der bei dem berühmten rhodischen Heliosfest, die Halieia, abgehaltenen Spiele verteilt wurden. Diese Tatsache, ausser ihrer Bedeutung für die Organisation des Festes selbst, liefert ein neues Argument für den Einfluss Athen bei der Institutionsreform des rhodischen Staates.

Andererseits, durch eine beschriftete Bronze-Hydria, eine Preisvase, im deutschen Privatbesitz, werden die Halieia schon in die letzten Jahren des 5. Jh. sicher belegt; ihre politische Bedeutung für die Gründung des neuen Staates lässt sich nicht mehr bestreiten. Schliesslich bei der Übersicht der rhodischen Heliosdarstellungen werden die Theorien über den Koloss des Chares gesprochen, der trotz einer reichen — allerdings späteren — schriftlichen Überlieferung immer noch ein unbekanntes Bildwerk bleibt.

EOS A. ZERVOUDAKI

GRAVE STELE FROM IN DION PIERIA

(Pls. 16 - 17)

The fragmentary stele from Dion in Pieria (Pl. 16, 17a) is one of the few sculptures of the 5th century B.C. from Macedonia known to us to date. Judging from what remains of its finial we can assume that it is a pedimental stele with a fat listel at the side, which can be compared to the one from Athens in the National Museum acc. no. 3254 (Pl. 17b).

On the slab was represented only one figure, a young girl in profile to the left, wearing a chiton with an overfold and «ψευδοχειρίδες» and holding probably an object in her right hand. The relation of this figure to the whole of the architectural frame does not allow us to accept the existence of a second figure on the missing left of the slab.

This grave stele, so far as the type of the monument and representation are concerned, is closely related to those of the islands. Its style however, bearing provincial traits and the sort of marble used, allow us to consider that the stele was locally curved by an artist of ionian origin. The most advanced features of the relief point to a date within the first decade of the second half of the 5th century.

Thessaloniki 1976

THEODOSIA STEFANIDOU-TIVERIOU

EARLY, MIDDLE AND LATE HELLADIC FINDS FROM A RESCUE EXCAVATION IN THEBES

(Pls. 18-39; Figs. 1-9)

In the summer of 1973 during a rescue excavation on the property of Panagioto-poulos and Papageorgiou in Thebes, a small area of EH, MH and LH settlements was revealed. The property, on Pindarou and Dirakis street, is in the SE part of the Kadmeia where earlier excavations in nearby plots have already given evidence of Early and Middle Helladic occupation (Fig. 1). Because of the continuous habitation of the site stratification was very disturbed.

Two building periods were distinguished in the EH deposit, which was found directly on the bedrock at 2.70 - 2.90 m. below the modern road. Of the first building phase no architectural remains survived, but cuttings on the rock and several shallow cavities probably served for wooden post-hole huts. Eight storage pits, used as rubbish pits in the following building phase were also uncovered. The level representing the first building phase consisted mostly of burnt debris suggesting destruction of the huts or houses by fire (accidental?).

To the second building phase belong small fragments of two walls (walls α , δ in Fig. 2), a small clay pit, probably for cooking and a badly preserved grave (Fig. 2 : T) with two skeletons. The grave was rectangular, built of large stones. No cover slabs survived (Pl. 19 α).

There were no signs of destruction in this building phase. A thin layer of mixed EH and MH sherds separated the EH from the MH deposit. Two phases of MH habitation were observed. To the first phase are assigned parts of two rooms, one with an apsidal end (rooms I and II in Fig. 2), a child's burial in a pithos below the floor of room I, a badly preserved clay oval structure, probably an oven, and two cist graves (Fig. 2:1, 2). Both graves were large rectangular cists made of upright slabs and had large slab covers (Fig. 3). Grave 1 was found intact and contained three burials, two adults and a baby, two pots (Pl. 31 β , $\sigma\tau$), two small bronze bracelets, a bronze ring (Pl. 37 γ) and a clay spool (Pl. 38 β : η).

The second MH level was rich in pottery but lacked architectural remains, because of building activities of later periods. Only a pithos burial with part of a child's skeleton and beads of amethyst and faience was discovered.

The LH deposit was much disturbed by Roman and modern buildings. Three Mycenaean walls were uncovered, two of which belong to the same room (walls θ , ι , κ , in Fig. 2).

POTTERY

Early Helladic

A considerable quantity of EH sherds and two almost complete vases were found. Because of the disturbance of the stratification, the classification was based principally

but not exclusively on stylistic criteria. Almost all typical EH II and III wares occur but no EH I has been identified.

Most of the pottery is handmade although there are a few sherds from wheel-made pots of the light-on-dark style. The fabric is on the whole good. The clay is usually fine and its colour is buff, pale brown, pale red and grey. The firing is even. The following groups have been recognised :

Slipped and polished. The commonest ware. Thick slip usually red or black. Often scribble burnished. A few show mottled colours. Most sherds belong to bowls with incurving rims or large rather coarse bowls or plates with T-rim. Solid horizontal lugs at or near the rim appear on both shapes (Fig. 6:7-22, 7:9-13, 21, 22; Pl. 24δ, 25β). Other shapes are : askoid jugs (Pl. 23β; Fig. 5:3), a few sauceboats (Pl. 24ε:β-γ, ζ, 26α:δ; Fig. 7:8), cups, pyxides, jars and jugs.

Urfirnis. Black or red glaze usually thin and dull. The wholly glazed class includes askoi (Pl. 27β:α-γ, ε), a few T-rim bowls, one-handled (Trojan cups) (Pl. 23α; Fig. 5:2), sauceboats, jugs and jars. Characteristic shapes of the partly glazed class are big rounded jars with flaring necks and cups with a painted band around the outturned rim (Pl. 27δ:β-δ, 28β, 28γ:β, ε, 28δ). There are also a few sherds which seem to belong to the «smear ware» (Pl. 26β:α).

Patterned. Almost all examples are in the light-on-dark (Agia Marina) technique. Common shapes are tankards and cups with outturned rims (Pl. 29α-β). Only two pieces of the dark-on-light style occur.

Coarse. The commonest shape is the big amphora or jar with narrow flaring neck and loop handles (Pl. 29γ; Fig. 5:4). Some sherds have a scored surface (Pl. 30α). Other shapes are : pithoi, some decorated with a plastic band or knobs, small jars, a scoop and a pyxis.

Middle Helladic

A great number of MH sherds and three complete pots were found. All the typical wares of the MH period are present.

Grey Minyan. The most prevalent ware. Almost all examples are of excellent quality, well polished and silver grey in colour. The principal shape is the goblet with either tall, ringed pedestal or low plain base (Pl. 31γ, 33η; Fig. 9:4-7). Most of the goblets have an angular profile, although some have well-rounded bodies and strap handles on the shoulder or high swung above the rim. Rims are frequently everted and rarely collar-like. The distinctive «hawk's beak» rim also occurs. Some of the goblets have a decoration of parallel grooves on the shoulder. A rather common shape is the carinated or hemispherical kantharos with collar-like rim and high swung strap or roll handles. Some pieces have grooved decoration on the shoulder (Pl. 32β:β, 32γ:γ, 32δ:α; Fig. 8:5). Other open shapes are bowls with flat base (Pl. 32α:β-γ; Fig. 9:3) and Vapheio cups (Pl. 33δ:α-γ; Fig. 9:1). Some closed vessels also occur : a complete small jar found in cist grave 1 and sherds from big jars.

Black Minyan. Very few pieces of the typical bowl of this ware; one with incised decoration (Pl. 33α:α-β).

Yellow Minyan. Only one sherd of the true yellow Minyan ware was identified, possibly an import from the Argolid (Pl. 33 γ : γ).

Red Minyan. Many sherds of this ware, which is typical of Boeotia, were found. Most come from big pedestal goblets, but bowls with flat bases and some closed vases also occur. Two sherds preserve bands of white slip (Pl. 33 στ : α-β, 34 δ : γ, στ : α-δ).

Monochrome. Under this heading we include sherds from pots which have Minyan shapes but are covered with a light-coloured (pale brown, pale red, brownish grey) highly polished slip. This ware is often referred to as yellow Minyan. Most sherds belong to goblets with «hawk's beak» rims and splaying base (Pl. 33 ζ, 33ε : α). The second complete vase from cist grave 1 can be assigned to this ware. It is a semiglobular jar with grooved decoration on the shoulder, clearly an imitation of Minyan ware (Pl. 31 β ; Fig. 4 : 2).

Matt-painted. A large amount of Matt-painted pottery was found. All three groups of this ware are represented, coarse, fine and polychrome (bichrome).

Coarse ware. Almost all the classes described by R. Buck are represented : Buff green (or Aigina) ware, white slipped ware, red ware and one sherd of the light-on-dark ware. The commonest shape is the large pithos but bowls, basins and jars also occur. Motifs are chiefly rectilinear (Pl. 34 β, γ, ε, 35 α).

Fine ware. This group, which is small, includes the green yellow (Pl. 35 δ : γ, ζ, η, 36 δ : δ) and the yellow Minyan (with matt-painted decoration) wares (Pl. 35 δ : α-β). Shapes recognised are bowls and a Vapheio cup.

Polychrome ware. Some sherds are rather coarse and others of fine quality. Both categories are wheel made. Patterns are painted in dark brown or black and purple. Motifs are simple, usually rectilinear and rarely curvilinear (Pl. 35 β-γ). Most sherds belong to closed vases (jars and jugs). Craters and bowls also appear.

Incised (Adriatic) ware. Only a few coarse sherds with incised herringbone pattern were found (Pl. 33 β : β, ε, ζ, θ).

Coarse ware. Much coarse household pottery has been discovered. The clay is gritty, red, brown or grey and the surface is often slightly polished. The interiors are sometimes black. The commonest shape is the pithos with everted rim and plastic knobs on the shoulder. Handles are crescent, tongue-shaped or horse-shoe-shaped (Pl. 24 β : ζ, 31 α, 35 ε, 36 στ, 36 ε : α, ζ). Jars and small cooking pots occur, too.

Late Helladic

Not much Mycenaean pottery was found. Sherds from almost all the main LH phases occur, but LH I is absent. Five sherds are dated to LH IIA-B (Pl. 36 δ : α-γ, ε). Three are from goblets and one from a Vapheio cup. There is also a disc from a palace style stirrup jar. Sherds of LH IIIA2 were identified, mostly from kylikes with octopus and whorl-shell decoration (Pl. 36 γ : ε, η, δ : ζ,). Most sherds belong to LH IIIB1. The shapes are typical of the period : Decorated : deep bowls of group A (Pl. 36 γ : γ, ζ) and storage stirrup jars. Undecorated : kylikes (conical or carinated), cups, jugs and a ladle. Three sherds from deep bowls with a medium band around the rim and coated inside can be assigned to the early phase of LH IIIC.

MISCELLANEOUS OBJECTS

The small objects are not listed in chronological order but according to their material. As some of the levels were mixed it is sometimes difficult to assign an object to a particular period (EH or MH). When, however, the date is certain it is indicated in the text.

Among the objects found were : a bronze ring and two small bronze bracelets discovered in MH cist grave I, terracotta spindle whorls and other loom weights made of potsherds (Pl. 37 α, 37 β : ε, ζ, ι, 38 α), two spools, one of them found in MH cist grave I, three small clay spherical objects (Pl. 37 β : β-δ) of MH date, obsidian and flint blades and chips, stone pounders and axes (Pl. 39 α), bone punches and awls of the EH and MH periods (Pl. 37 ε : α, γ-ι, ν), a bone pin (Pl. 37 ε : β), a bone conical object (Pl. 37 β : η), an antler fragment, some pieces of mother of pearl and beads of amethyst and faience (Pl. 39 δ) from a MH pithos burial. The only figurine discovered is a Mycenaean quadruped with linear decoration dated to LH IIIB.

Of special interest are two ivory objects. One, found in an undisturbed EH level, is probably a pommel of a dagger or sceptre (Pl. 37 ε : μ). The other is a rectangular plaque with incised decoration of lozenges (Pl. 37 δ). It was found on the floor of MH room II and is probably part of the panelling of a wooden box.

CHRONOLOGY AND CONCLUSIONS

Occupation of the site begins with a late phase of the EH II period and continues almost uninterrupted throughout the EH III and the whole MH and LH periods.

To the EH II period must be assigned the sherds from askoid jugs, the few fragments of sauceboats, the glazed one-handled cup, the two examples of mottled ware and the sherds from coarse pithoi with plastic ornaments. The thin and dull glaze of the Urfirnis ware, characteristic of the late phase of EH II, the scarcity of the two typical shapes of the EH II period, the sauceboat and the small bowl or saucer with incurving rim and ring base, support the dating of the EH II pottery to a late stage of the period.

The large bowls with flat bottoms and incurving rims or T-rims, found in great abundance in the excavation, are almost identical with bowls from Orchomenos, Thessaly, Macedonia and Lefkandi I. Those from Orchomenos, Thessaly and Macedonia are dated to late phases of the EH period. The bowls and plates from Lefkandi I belong, according to the excavators, to a stage following EH II on Euboea and contemporary with the end of EH II elsewhere. This stage, which has also been identified in Kea, has been termed Early Cycladic III by R. Howell. Besides these bowls, there are other similarities between our EH pottery and that from Lefkandi I : red and black polished slip, often scribble burnished, one-handled (Trojan) cups and scored ware. However, the existence of this particular phase (Lefkandi I or EC III) in Thebes is problematic because much of the material from earlier excavations is as yet unpublished. For the present we can only suggest that Thebes and perhaps Boeotia in general had direct contacts with Euboea at the end of the EH II period.

The EH III period is well represented. There are many sherds of the light-on-dark patterned ware, characteristic of Boeotia and Phocis, and only two pieces of the dark-on-light technique. To the EH III period belong also the partially glazed big jars and

small bowls with outturned rims as well as the few examples of the «smear ware». A few sherds of grey Minyan ware were found in the EH levels, but because of the disturbance of the stratification it is not certain that they can be dated to the EH III period, like those found at Lerna and Lefkandi.

MH pottery is plentiful and covers all phases of the period. Among the sherds of grey Minyan ware there are some belonging to the MH I period, i.e. deep bowls with everted rims and strap high swung handles. Sherds assignable to the MH II period come from carinated goblets on high ringed or plain pedestals and carinated kantharoi on low ring bases. Grey Minyan ware of the final phase of the period includes deep rounded bowls with high swung handles and thin, collar-like rims or heavy «hawk's beak» rims and Vapheio cups.

Much of the red Minyan ware must be dated to a late stage of the MH period because of its angular shapes and tall pedestals. All sherds of light-coloured monochrome goblets with «hawk's beak» rims can be assigned to the end of the MH period. The coarse matt-painted ware belongs mainly to the first and second phases of the period as is shown by the mostly rectilinear decoration. The fine matt-painted sherds are few and among them one of definite MH III date comes from a Vapheio cup. Polychrome ware is of course dated to the final phase of the period. The coarse incised sherds of Adriatic ware come from the deepest MH levels of the excavation and accordingly must be dated to the beginning of the period.

The MH rooms I and II can be assigned to the second phase of the period as indicated by the pottery found on the floor of room II and by the fact that room I is on the same level as room II. The structure of the two cist graves 1 and 2 and the finds from grave 1 show that they were constructed in a late phase of the period, possibly at the end of MH II. They are evidently contemporary with rooms I and II as they are parallel to the walls of room I.

As indicated by the Mycenaean pottery found, the site was inhabited almost throughout the LH period. Architectural remains are, however, scanty, apparently destroyed by the building activities of later periods.

K. DEMAKOPOULOU - D. KONSOLAS

L'OCTOGONE DE THESSALONIQUE

NOUVEL ESSAI DE RESTITUTION

(Planches 40 - 52 · Plans 1 - 20)

Cette étude a pour objet les problèmes architecturaux de l'octogone de Thessalonique (Macédoine - Grèce) et de son vestibule (vestibulum). Nous l'avons présentée au mois de février 1975 à l'École d'Architecture de Rome en vue d'obtenir le diplôme de «Spécialiste de la restitution des monuments antiques».

Elle comprend des dessins de l'octogone et du vestibule — état actuel —, des propositions pour leur restitution et l'exposé des recherches que nous avons effectuées dans le vestibule, en collaboration avec l'Éphorie des Antiquités Classiques, vers la fin de 1973.

Ces recherches nous ont permis de déterminer, pour la première fois, la largeur exacte de la niche orientale (13.65 m.) et de fixer la nature de la cloison (1.70 m. de large), faite de pierre et de mortier qui a fermé l'entrée Sud vers la pièce octogonale quand le vestibule a été transformé en bassin. Nous avons en outre retrouvé, dans la niche orientale, l'escalier curviligne que Ch. Macaronas avait déjà mentionné en 1955.

Le bâtiment comporte donc trois phases successives — la phase romaine, la phase paléochrétienne et la phase byzantine tardive — auxquelles on ajoutera les deux phases du palais de Galère (voir Plans 14, 16), la première avant la construction de l'octogone, la seconde après celle-ci.

Le palais de Galère ne suit pas la division quadripartite du palais royal de Spalato mais des axes non apparents et perpendiculaires entre eux. Il comporte plusieurs secteurs — qui existent toujours — dont deux cours, l'une au Nord et l'autre au Sud, cette dernière recouverte par la rue d'Issavron, à l'endroit où l'on a découvert l'arc décoratif avec une représentation de Galère.

Dans la première phase il y avait, à la place de l'octogone, une grande salle rectangulaire dont une partie des fondations est encore en cours de fouille. Dans la seconde phase du palais royal on a construit l'octogone et son vestibule, vers le Sud et à la place de la grande salle, tandis que les murs au Nord et à l'Ouest du palais sont restés tels quels; la jonction entre l'entrée du vestibule et la cour antérieure se fait au Sud, à 150 m. environ du port impérial. Un grand espace a été laissé libre à l'Ouest.

Au cours de nos recherches dans la sixième niche nous avons retrouvé à une hauteur de 5.85 m. les restes de l'arc frontal dont la clef était à 8.45 m. de haut.

Pour la pièce octogonale nous donnons trois restitutions possibles — dont seule la première a été esquissée — qui ne diffèrent que par la forme des fenêtres; dans la seconde solution les fenêtres sont hautes (Tempio della Tosse), alors que la troisième reprend la forme des fenêtres de la Rotonde de Thessalonique.

Comme couverture de l'espace rectangulaire nous proposons une grande voûte d'arête comme celle du caldarium des Thermes de Tiers. Enfin, nous décrivons les transformations survenues sur le pourtour de l'octogone à l'époque moderne.

ATTIC INSCRIPTIONS : NOTES

A number of inscriptions are treated fully or partially in this study and they can be conveniently located in the Index above (pp. 120 - 139), which includes in addition names and words of significance to the study. The asterisk before each inscription, name or word indicates some treatment.

ELIAS KAPETANOPOULOS

HEILIGTUM DER DORPOFOROI

NOTIZEN AUS PAROS

(Taf. 53 - 58)

Eine bisher unbekannte Inschrift, die an der Mauer einer alten Ölpresse in Paroikia von Paros eingebaut ist, deutet auf einen Kult hin, von dem uns keine Auskunft weder aus Paros selbst noch aus den übrigen Gebieten Griechenlands bisher überliefert ist.

Die Inschrift lautet : ΔΟΡΠΟΦΟΡΩΝ ΙΕΡΟΝ (Heiligtum der Opfergabenträgerinnen). Der Name Dorporos ist nur ein einziges Mal bei einer anderen schon längst bekannten Inschrift belegt, die gleichfalls aus Paros kommt. Verschiedene Fachgelehrte haben dem Namen «Dorporos» jeweils unterschiedlichen Sinn zugeschrieben, da sein eigentlicher Inhalt unbekannt und die Inschrift selbst stark fragmentiert war. So hat man den Namen als Adjektiv gedeutet und ihn auf den Altar oder die Nymphen bezogen, die in der Inschrift erwähnt werden.

Die neuentdeckte Inschrift von Paros macht es nun möglich, den alten Fund doch mit ausreichender Genauigkeit zu ergänzen. Dadurch werden auch die metrischen Divergenzen beseitigt, die in allen früheren Lesungsversuchen enthalten sind und manchmal sogar zu Abweichungen vom eigentlichen Text der Inschrift geführt haben. Wir schlagen also folgende Lesung und Ergänzung der alten Inschrift vor :

*Βομὸν Δορποφόροις καὶ
Νύμφαισιν μ' ἀνέθηκεν
ἡνίκα Παλιανὸς κτίσασατο
Μορσινέας*

Inhaltsgemäß ist also zu erschließen, daß die Dorporoi auch in dieser Inschrift Gottheiten darstellen. Die Inschriftplatte ist am Türpfosten eines Hauses in Psychopiana (Petaloudes) von Paros eingemauert, und ihre Form sowie einige technische Merkmale sprechen für ihre ursprüngliche Zugehörigkeit zu einem kleinen Altar. Anhand dieser erhaltenen Hinweise haben wir einen Rekonstruktionsversuch des Altars gemacht, zu dem noch eine Platte gehört, die in dem Türpfosten gegenüber eingemauert ist.

Es fehlt uns völlig an Zeugnissen über den Kult der Dorporoi abgesehen von dem, was sich aus ihrem Namen erschließen läßt. Demnach ist zu vermuten, daß den so benannten Gottheiten abends kultische Opfer «Dorpia», d.h. zum Abend gespeiste Gaben, dargebracht wurden. Da nun der parische Altar zugleich den Nymphen gewidmet war, dürfte man annehmen, daß die Dorporoi jenen ähnliche Wesen darstellen. Aus Athen ist uns das Fest «Deipnoforia» (Abendmahlzug) belegt, das zu Ehre der Kekropidae Aglauros, Herse und Pandrosos gefeiert wurde, die gleichfalls Nymphen waren. Man scheint daher durchaus annehmen zu können, daß ein entsprechendes, Dorporia genanntes Fest auch in Paros stattfand. Da also den Dorporoi Speisen als Opfergaben geschenkt wurden, und sie zudem den Nymphen verwandte Gottheiten waren, muß ihr Kult in Beziehung mit der Fruchtbarkeit und der Vegetation gestanden haben, was auch für den athenischen Kult der Kekropidae am ehesten wahrscheinlich ist.

Die neue parische Inschrift, die ins 4. Jh. datiert wird, dürfte als «Horos» in einem Heiligtum der Dorpoforoï gedient haben.

Zu diesem Anlaß wird hier noch eine Inschrift aus Paros veröffentlicht: Es handelt sich um die Basis einer Grabstele, die mit dem Namen *Erasifron* beschriftet ist und wohl dem 3. Jh. v. Chr. angehören wird. Der Name ist bisher in Paros sonst nicht belegt.

MICHALIS TIVERIOS

A ROCK-CUT FISH-TANK NEAR HIERAPETRA

(Pls. 59-66; Plan 1)

A strange relic of the Roman era in Crete are some rare rock-cut fish-tanks near the sea. Two groups of them — at Chersonesos and Mochlos — have been published by Sinclair Hood and John L. Leatham (note 1) in a fundamental study about this subject. Recently the author published another tank of monumental size at Siteia (note 2). Traces of several other tanks show that here was the largest enterprise in Crete for storing fish alive.

A new fish-tank was recently found on the southern coast of Crete, on the Libyan Sea, eight kms to the east of Hierapetra, in the area known as Sta Ferma. This impressive monument is well hidden in the high cliffs of the shore, cut in the living rock. It is almost 5 m. high. A staircase with ten high steps was hewn along its north side. In the opposite side are two trapezoidal entrances for the sea-water, each corresponding to a compartment of the tank. The entrance to the right has been enlarged probably by sea-action. Above each entrance is a pair of square cuttings to which was fastened a system of bronze grilles or gratings to prevent the fish from escaping while permitting the free circulation of fresh sea-water.

Along each side of the tank is a ledge, a kind of side-walk necessary for the personnel to reach at various parts of the tank in order to clean it, and especially to catch fish by using long implements like harpoons. The tank is divided into two compartments by means of a partition-wall hewn out of the living rock. There is a similar arrangement in the Mochlos tank. Above this partition-wall a light fence was perhaps fastened along a cutting, in order to allow the waves to pass over into the next compartment, but not the fish. It seems that the tank was especially well made, because there is always fresh sea-water rushing from both entrances to the inside of the tank even by calm weather. So channels like those we see in other tanks were not necessary here and neither was any kind of roofing to keep the water always cool, because of the exceptional depth of this tank.

A considerable part of the west compartment is today hidden beneath a huge rock fallen from above, evidently during some strong seismic shock.

In the publication of the Siteia tank we have discussed at some length the problem of the rise in sea-level since ancient times. The Hierapetra tank brings some new data which confirm the general conclusions made there, that the soil has also risen but in a much smaller degree, this time not above the rise of the sea-level but below it.

SUPPLEMENTARY NOTE

While the publication of the fish-tank near Hierapetra was already in press in the present volume of the *A Delt.* (see p. 155), a new publication reached us concerning a

complex of fish-tanks at Lapithos, Cyprus (note 1). Here the publication of yet another fish-tank is announced (note 2).

Rock-cut Roman *piscinae* are indeed very rare (cf. Colunella VIII, 17, 1) : therefore everyknown example is of importance for their study cf. notes 4-6 (the last two books are not available in Athens).

COSTIS DAVARAS

NEW WALL-PAINTINGS OF THE LATE ANTIQUITY

(Plates 67-69; Plans 1-4)

In December 1974 architectural remains, probably of secular buildings, dating from Late Antiquity were found by chance not far from Saint George's Rotunda, in corner buildings lot, 2 Philippou Dragoumi and Konstantinou Palaiologou Street, Thessaloniki. They belong to two periods, the earlier being more important, while second antedates in only slightly and is of less interest.

The earlier building presents us with some partially preserved wall decoration, divided into rectangular panels between upright narrow pilasters, both framed by bordering bands, in imitation of coloured marble slabs («Inkrustationsstil»).

The painting of Late Antiquity is not yet completely known. So it is difficult to date the painted decoration only on the basis of thematic and stylistic criteria. On the contrary excavational data give a safer chronology.

Below the destruction level many coins were found, dating from 330-350 A.D. On the basis of these coins, as well as ceramics, the building of the earlier period as well as its painted decoration is dated after the middle of the 3rd century but definitely not later than the middle of the 4th century. So these wall-paintings by their certain dating can considerably help the study of the Late Antiquity painting.

THEOCHARIS PAZARAS

«ΜΕΤΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΠΕΛΛΑ»

(Plates 70-71; Plans 1-10)

Work was recently (1974-76) undertaken in ancient Pella to repair and restore the large house in block 5 (excavation section I). This made it possible for the writer to open trial trenches both in the earth substructure in the interior of the northern rooms of the complex with the mosaic floors of the stag hunt, the rape of Helen and the fragmentary remains of the «antheia» mosaic, and also in the interior of the room in the house with the mosaic of the lion hunt in block 1 of the same section.

The basic purpose of the excavation was to collect archaeological evidence in order to establish with greater accuracy the date of the construction and installation of these floors, and consequently of the buildings in excavation section I. A second aim was to investigate and record the materials and the techniques used by the ancient mosaic-workers both in preparing the ground and in the composition and laying of the mortar.

The results may be summarised as follows :

(a) In all the floors investigated, without exception, the method of mixing and laying the materials used in the mortar base was the same. As was the basic composition and arrangement of the strata in the earth substructure; this suggests that both, the construction of the buildings and the floor decorations were contemporary.

(b) In no instance can the small finds and, in particular, the sherds be dated much later than 325 B.C. This leads to the conclusion that the building activity (at least that attested in the part of ancient Pella covered by excavation section I) should undoubtedly be assigned to the last quarter of the 4th century B.C., and most probably to the first years of the rule of Cassander — certainly from 316 B.C. onwards.

The building activity was part of a grandiose unified city plan which bore the hallmarks of the period of the Epigonoi, enriched by their participation in Alexander's wars in the east.

IKONOGRAPHIE II

A. EIN PORTRÄT DES ANTONINUS PIUS IM NATIONALMUSEUM ZU ATHEN

(Taf. 72--77)

Der Kopf des reifen, bärtigen Mannes unter Inv. Nr. 5241, der sich im Magazin des Nationalmuseums befindet, stellt den Kaiser Antoninus Pius dar.

B. SEVERISCHE PORTRÄTS IM NATIONALMUSEUM ZU ATHEN

[Taf. 78 - 96]

Die drei unpublizierten Frauenköpfe unter Inv. Nr. 551, 509, und 571 die sich auch im Nationalmuseum befinden gehören der Severischen Zeit an.

ALKMINI DATSULIS - STAVRIDIS

NEW PREHISTORIC SITES IN EASTERN MACEDONIA

(Pl. 97; Plans 1-7)

This article reports the location of new prehistoric sites in Eastern Macedonia, apart from those 27 cited in Theocharis 1971. The catalogue has now grown to 48. This number includes: A. sites already known from the literature, B. sites known from surface finds, C. sites found during surveys, and finally D. sites located by the excavators of the prehistoric settlement of Sitagroi.

The presentation follows the model of French 1967: topographical information, description of the site, description of surface finds (old or recent). The list does not include sites for which a complete topographical description is available, as well as those that have been excavated. This list aims at: (a) stating the existing topographical problems in the hope that this will pave the way for a future comprehensive study of the area, which—assuming of course, that some further excavation work will have taken place—will make possible the reconstruction of the environment of a certain period, (b) facilitating the task of charting the distribution of pottery types.

Next the surface pottery and the various finds from the prehistoric settlements of Doxát - Tepé and Podohóri are discussed in the light of the new evidence from the excavations at Dikili - Tash and Sitagroi. Preference has been given to the sites of Doxát - Tepé and Podohóri in view of their geographical location and their richness in finds.

The paper ends with a discussion of the problem—stated recently in French 1970—concerning the determination of zones of pottery distribution on the basis of ecological and economic factors rather than geographical.

DIMITRIOS GRAMMENOS

UNE BAGUE EN BRONZE DE SCILLONTE

(Planches 98 - 103; Plan 1)

I. Provenance et description

En octobre 1973, on a remis au Musée d'Olympie une bague en bronze qui avait été trouvée fortuitement à Scillonte, au lieu dit «Louzi».

La bague (M 842, Pl. 98 α - γ ; Plan 1), dont il manque la plus grande partie de l'anneau anguleux a un «chaton» elliptique (diam. min. 0.012, max. 0.02 m.). Sur le chaton est gravée une représentation : une femme affligée assise sur un objet ovoïde dont la forme rappelle un vase. Le visage du personnage est triste, le regard volontairement fixé sur le sol. La tête penchée. La chevelure abondante, simplement coiffée, est tirée en arrière et nouée presque à mi-longueur.

Le bras gauche est plié à partir du coude et soutient le front du bout des doigts. Le droit est également plié, mais perpendiculairement à l'axe vertical du personnage, et il est posé sur les cuisses. Les jambes croisées. La pointe des pieds touche très légèrement le sol, et le talon gauche semble épouser le contour du siège en forme de vase. Elle porte un long chiton et un himation qui est replié sur la hanche droite et la partie inférieure du dos, et semble remonter vers l'épaule gauche qu'on ne voit pas. Les nombreux plis du vêtement sont rendus par de fines incisions. Le personnage est assis sur un objet en forme de vase dont le dessin rappelle tout à fait celui de vases bien connus, comme les pithoi-lébès ou encore l'hydrie à col court. Nous identifions donc l'objet avec un vase dont nous interprétons plus bas la fonction. Sous le vase qui sert de siège au personnage, deux cannelures inégales ont été incisées; la plus grande, qu'on retrouve sur d'autres bagues de même type, représente le sol.

II. Datation

Le sujet de la représentation et le type de la bague, comparés avec ceux d'autres bagues datées, nous amènent au dernier quart du Ve siècle av. J.-C. Cette conclusion se trouve confirmée si nous rapprochons notre bague de celle de Boardman (no 687, 425-400 av. J.-C., type III) qui présente beaucoup de traits communs avec la nôtre.

III. Essai d'interprétation de la représentation

L'attitude du personnage, jusque dans ses moindres détails, est bien connue, c'est l'une de celles que les anciens utilisaient pour exprimer l'affliction profonde ou le deuil; dans l'art, elle commence à apparaître au cours du 2e quart du Ve siècle av. J.-C. Malheureusement, l'artiste inconnu ne nous a pas laissé le nom du personnage qu'il a représenté. On pourrait cependant le rechercher, en partant du deuil dans lequel est plongée la jeune femme, dans les tragédies antiques où les scènes de ce genre abondent, et dans les représentations qui nous sont parvenues et leur sont étroitement apparentées.

Dans les Choéphores d'Eschyle on a une scène analogue à la nôtre, celle où Électre se lamente sur Agamemnon, son père injustement tué.

Au IVe siècle, c'est un thème essentiel de la décoration des vases en Italie du Sud (Pls. 99, 101 α). On le trouve avant encore, sur un relief mélien (Pl. 100 β). Si l'on compare le personnage de notre représentation, en ce qui concerne son expression et son attitude, avec l'Électre des exemples ci-dessus, on s'aperçoit qu'il y a beaucoup de traits communs. Nous identifions donc le personnage avec Électre. Mais il existe un problème avec le vase qui lui sert de siège et qui, pensons-nous, joue un rôle important dans son chagrin. C'est dans l'Électre de Sophocle qu'on découvre un rapport étroit entre l'héroïne et le vase : alors qu'elle pleure la mort de son père, on vient l'informer de la perte de son frère Oreste, exilé tout bébé par Égisthe. Ce triste message lui est communiqué par Oreste lui-même et son ami Pylade qui feignent d'être des voyageurs inconnus venus de Phocide; pour qu'elle ajoute foi à leurs dires, ils lui ont montré le vase contenant les cendres d'Oreste qu'ils avaient apporté avec eux. Électre le demande et l'embrasse pour mieux pleurer son frère.

Cette scène de Sophocle est représentée sur nombre d'œuvres d'art antiques dont les plus caractéristiques sont celles des Pls. 100 α , 102 α .

IV. L'artiste

L'artiste de la bague nous est également inconnu. Il ne fait toutefois pas de doute qu'il appartient à un atelier provincial influencé par les plus grands centres artistiques de son époque. C'est du moins ce qui apparaît de la manière avec laquelle il a représenté le personnage : les plis et la transparence du vêtement, la courbure des membres et de la tête, et les pieds délicatement posés sont, indépendamment des imperfections de détails, caractéristiques des œuvres de grands artistes du style riche, comme par exemple l'Athéna assise sur la cuirasse de Niké et les représentations des stèles funéraires attiques des années 430-400 av. J.-C.

L. KOLONAS

NEOCLASSICAL PRELUDES IN GREECE

(Pls. 104 - 110; Plans 1-9; Figs. 1-5)

Neoclassical architecture was not really introduced in Greece (that source of inspiration to architects of the last phase of European Neoclassicism in the first decades of the 19th century) after the independent Greek State was established, i.e. during the time of Capodistrias and Otto of Wittelsbach, but shortly before the great Greek revolution broke out in 1821.

This happened on Korkyra, the capital of the *Stati Uniti delle Isole Jonie*, for fifty years (1815-1864) following Waterloo a British protectorate essentially governed by a Lord High Commissioner sent to the Eptanissa from London.

Neoclassical architecture was first created on Greek soil by George Whitmore, a Colonel in the Corps of Royal Engineers. He was an educated man with an avid interest in architecture and archaeology, and he served on Malta and Korkyra from 1811 to 1829.

From the overall activity of Whitmore, this study examines only the Ss. Michael and George Palace, this great neoclassical edifice rising at the southern end of the enormous *Spianada* (Esplanade), in front of the impressive *Fortezza Vecchia* of the Venetian-ruled Korkyra (Pl. 104 *a*; Plan 1). This work was the idea and ambition of Sir Thomas Maitland, the first Lord High Commissioner on Korkyra (1815-1824), with the active participation of his deputy and successor, Sir Frederick Adam (1824-1831), whose father was related to the famous British neoclassical architect Robert Adam (1728-1792).

First of all, Maitland convinced London in 1818 that a new Order of Knights of the British Empire should be established (the Order Ss. Michael and George) and then an official public building should be erected supposedly for the ceremony of bestowing the insignia of the Order. That building was to be constructed with money from the lean budget of the United States of Ionian Islands whose *Senato* was forced by Maitland to take a favourable decision on the matter (Figs. 2-4).

Maitland called in from England a team of fifty Royal Sappers and Miners, who arrived on Korkyra in August 1818 and started tearing down an old Venetian military hospital occupying the site of the future palace. The building of a charity foundation which had been established in 1769 by Andrea Donato, the *Provveditore Generale* of Korkyra, was also finally incorporated in the long and narrow western wing of the building (Plan 2).

It is surmised that at about the same time Maitland assigned to Whitmore the designs and construction of the building. The foundations of the palace were laid on 23 April 1819, and Adam made the official opening on 23 April 1823. Whitmore designed a central two-storied building in a U shape flanked by two temple-like wings facing the *Spianada* with the help of depressed (four-centred) Doric stoas (Pls. 105 *a* - *β*, 106 *a*; Plans 5-6) and two arched gates of the stilted arch type (Pls. 106 *β* - 107 *a*).

In the 8 March 1823 issue of the *Gazzetta Jonia*, the official Korkyra newspaper, Whitmore himself published an unsigned article giving a detailed description of the main halls of the ground floor and the upper floor, as well as of those Greek sources from which he had borrowed many morphological elements of the building : the Parthenon for the Doric columns of the ground floor stoa (P l s. 107 β - 108 α), the Temple of Pallas Athena at Priini for the Ionic colonnades of the main hall of the ground floor (P l s. 108 β, 110 β; P l a n 7) etc. It is plainly obvious that Whitmore used the Stuart and Revett editions about Athens, as well as those of the Dilettanti on the monuments of Ionia (P l a n 7). On the contrary, this controversial military man and amateur architect makes no mention of the influences he has had from great English neoclassicists, as in the case of the Admiralty Screen designed by Robert Adam in the beginning of his career (P l a n 9) and which led Whitmore to the temple-like wings and the stilted arches of the ground floor or the mixed style of decoration of James Wyatt and Robert Adam in the vaulted circular hall of the upper floor with the panelled ceiling, the niches and the surrounding mirrors (P l s. 109-110 α).

I. E. DEMACOPOULOS

«L'OLOCAUSTO DI ARCADI»

RAPPORTI TRA ORIGINALE E COPIE

Scopo della presente ricerca è di chiarire i rapporti tra originale e copie, nel quadro della diffusione di una iconografia: problema fondamentale per le arti figurative dall'antichità classica fino all'età moderna. È scelto un esempio di pittura «storica» del secolo scorso, già argomento di un recente saggio (H. Mykoniatis, in *Hellenikà*, 28 (1975) 2, pp. 401 - 408, tavv. 1 - 4) che non aveva esaurito lo studio degli aspetti formali e storici del problema.

Nel clima filellenico che si sviluppa attorno all'insurrezione cretese del 1866 - 69, l'«Olocausto» del Monastero di Arcadi, presso Retimno, diventa un simbolo: esempio militare e politico di lotta e ispirazione di poesia ed arte. A Trieste, nell'ambito della comunità ellenica e per interessamento di G. Afendulis e di C. Ruchpanis, il pittore storico G. L. Gatteri compone sul tema una serie di studi (T a v o l e 111 - 116), aquarelle, e una tela ad olio, oggi nella Pinacoteca Nazionale di Atene. Il quadro ad olio, del 1867, rappresenta l'archetipo per alcuni documenti che ne derivano, tramite riproduzioni fotografiche che sostituiscono, ormai, il vecchio sistema di trasmissione di una iconografia tramite le stampe o incisioni.

Il primo documento, fondamentale anche per la datazione del quadro ad olio del Gatteri, è un piatto commemorativo, fatto in Inghilterra (patent-mark del 16 marzo 1868) per il mercato di Syra, centro fondamentale di ogni attività filocretese in quel periodo (T a v o l e 117, 124). Attorno al tema centrale dell'«Olocausto di Arcadi», l'orlo del piatto è decorato con i ritratti dei protagonisti dell'Agone cretese e con le immagini dell'eroico monastero e delle navi ausiliarie Arkadion e Panhellenion (T a v o l e 118, 119 α - β , 120 β), secondo l'iconografia desunta in prestito dalle tavole dell'*Ethnikon Himerologion*, 1868, di M. Vrettos.

Nel maggio del 1869, il settore centrale del quadro del Gatteri diventa tema decorativo di una medaglia celebrativa dell'Agone cretese (T a v o l e 120 α e 121), coniata a Trieste, anche allo scopo di raccogliere, con le sottoscrizioni e la vendita, un contributo per la ricomposizione di una flotta, dopo il triste tramonto della sfortunata ed eroica insurrezione.

Negli stessi anni, il pittore Ch. Pachys di Corfù, allora residente per i suoi studi in Italia, ricopia (T a v o l e 123) selettivamente l'originale del Gatteri, inserendo il tema nella Storia della Pittura neoellenica.

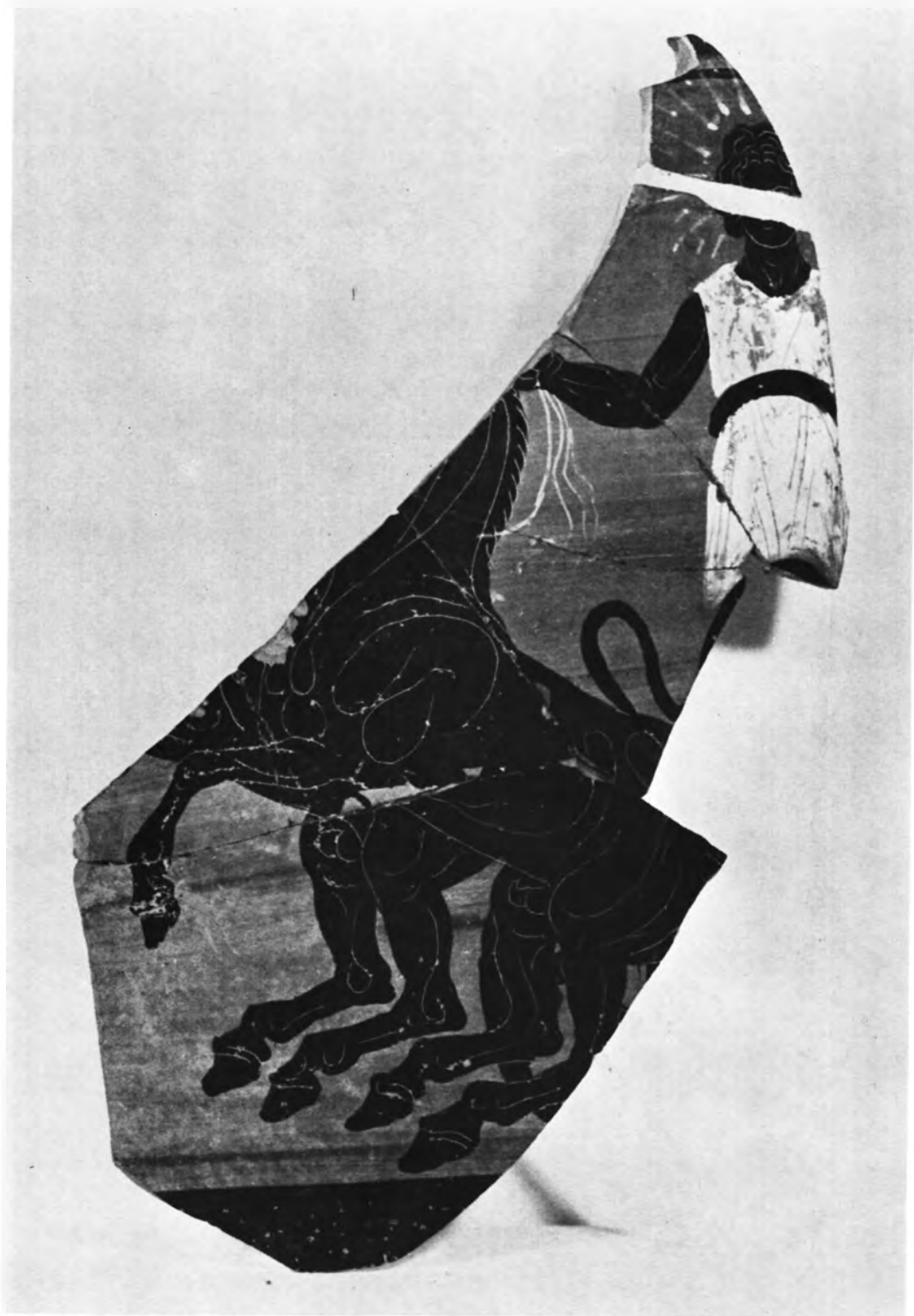
CATERINA SPETSIERI - BESCHI

ΠΙΝΑΚΕΣ

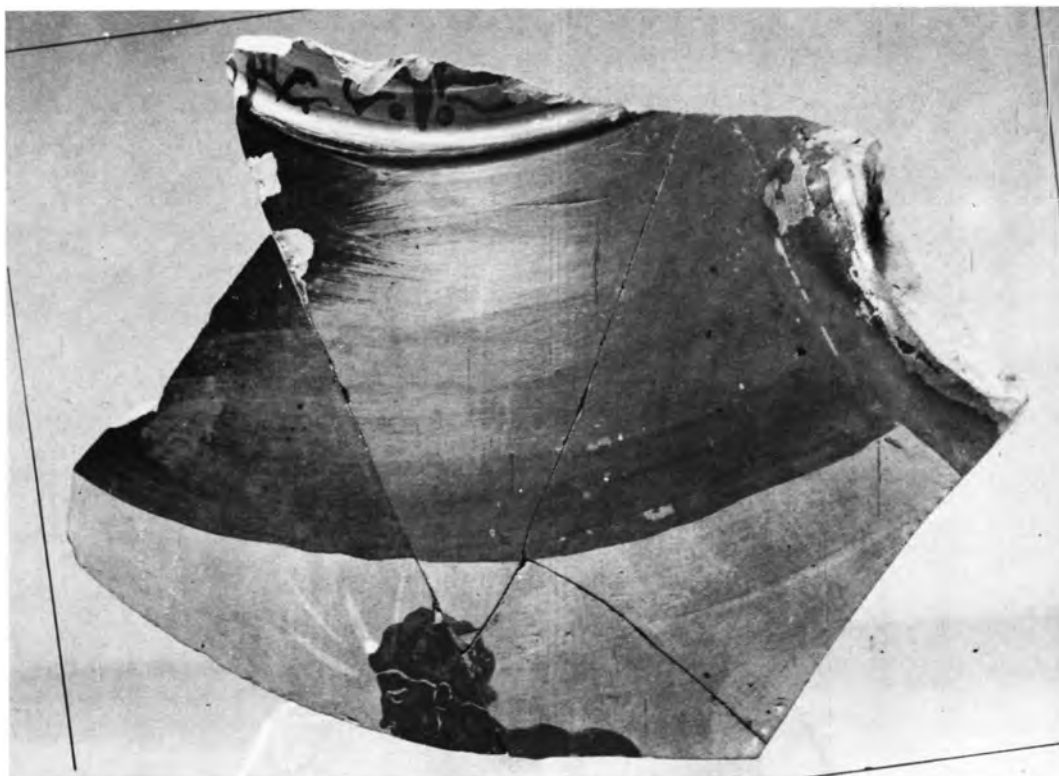
Μουσείο Ρόδου. Τό κομμάτι ΒΕ 2160 από μεγάλο μελανόμορφο άγγείο με παράσταση "Ήλιου πάνω στο τέθριππο

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου. Τό κομμάτι ΒΕ 2160 τοῦ Πί ν. 1

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α. Τὸ θραῦσμα ΠΒΕ 1771, β. Τὸ τμήμα «β» τοῦ ἀγγείου ΠΒΕ 3331, γ. Τὸ τμήμα «α» τοῦ ἀγγείου ΠΒΕ 3331

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α. Μαρμάρινο κεφάλι Ἡλίου ἀπὸ τὰ Κοσκινοῦ τῆς Ρόδου, ἄλλοτε συλλογὴ Hiller von Gaertringen (ἀπὸ τὸ Clara Rhodos V¹, εἰκ. 25), β. Τὸ τμήμα «γ» τοῦ ἀγγείου ΠΒΕ 3331

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α. Λίθινο κεφάλι ΜΡ 10438. Πολεμαῖος Γ' (:), β. Τὸ κεφάλι ΜΡ 10438 (ἀριστερά), γ. Τὸ κεφάλι ΜΡ 10438 (πίσω), δ. Τὸ κεφάλι ΜΡ 10438 (ἀπὸ πάνω)

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α-β. Πήλινο κεφάλι Ε 337

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α-β. Πηγήλινο κεφάλι Ε 337

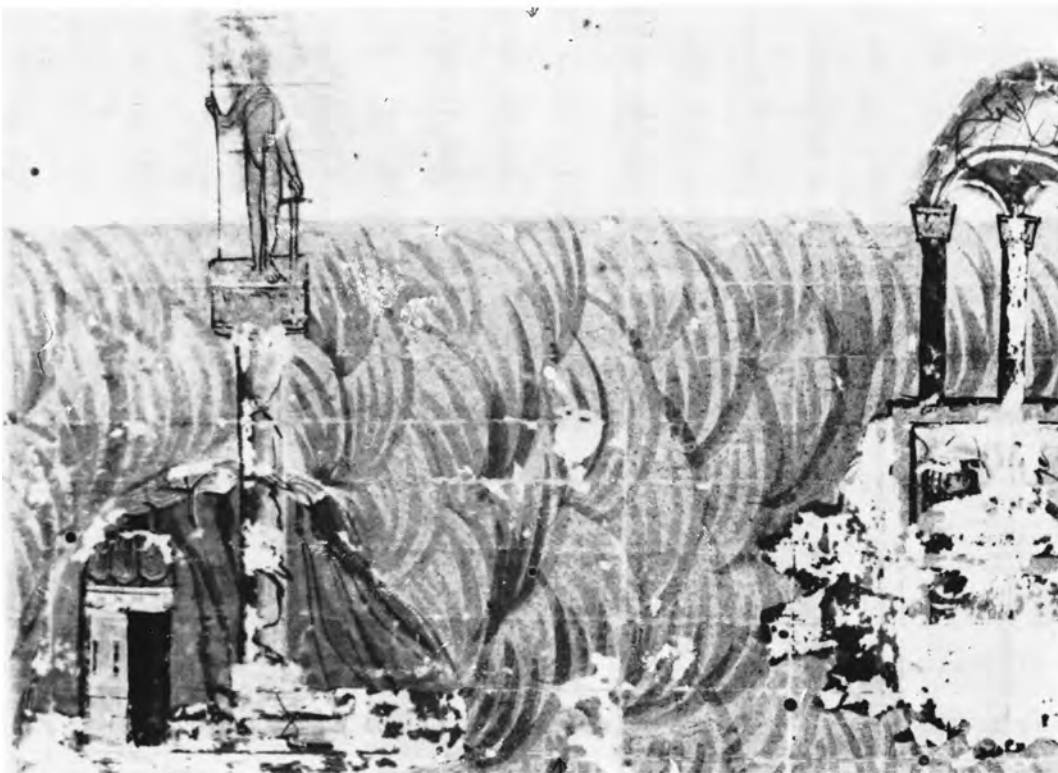
Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α. Πήλινο κεφάλι Ε 337, β. Ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς βασιλικῆς στὸ Qasr el Lebia (ἀπὸ τὸ Ill. London News, 1957, 1034), γ. Πήλινο κεφάλι Ε 337

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α. Τὸ κεφάλι Ε 337 συμπληρωμένο με ἀκτίνες, β. Μικρογραφία τοῦ τάφου 14 φ 311 τ.
Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

a. CG IIIB late kylix, Cyprus Museum B. 1920, b. CG IIIB late kylix, Cyprus Museum C.S. 2003/17.
From Defterà village near ancient Tamassos in central Cyprus

A. DEMETRIOU

a. CG III B late footed lip-handled amphora, Cyprus Museum 1959/XII-21/I, b. CG III B late kylix, Ashmolean Museum 1961.413

A. DEMETRIOU

a. CG III B late belly-handled amphora, Louvre Museum, b. CG III B late kylix, Cambridge, Fitzwilliam Museum 92-53. From Tamassos

A. DEMETRIOU

a. CG IIB late amphora on loop-supports, Louvre Museum, b. Reverse side of P.I. 13a

A. DEMETRIOU

a. CG III B late jug with human face modelled on its neck, in the Pierides Collection, Larnaka, Cyprus, b. CG III B late trefoil-lipped oinochoe, Cyprus Museum C.S. 2003/3, from Defterà, with crosses having one dot between each two limbs, c. CA I early trefoil-lipped oinochoe in the Pierides Collection, Larnaka, Cyprus, d. Detail of P.I. 14a, e. CG III B late jar on loop-supports, in the Pierides Collection, Larnaka, Cyprus

A. DEMETRIOU

a. CG IIIB belly-handled amphora, Louvre Museum, b. Reverse side of P l. 15a

A. DEMETRIOU

Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸ Δίον

Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ

α. Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Πί ν. 16, β. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
Ἐπιτύμβια στήλη ΕΜ 3254

Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ

α. Γενική άποψη τής άνασκαφής από Ν. Κοιλότητες και αυλάκια τής πρώτης ΠΕ φάσεως σκαλισμένα έπάνω στο φυσικό βράχο, β. ΠΕ βόθροι 7-8 και 9 και λαξεύματα του βράχου τής πρώτης ΠΕ φάσεως. Στη μέση ό μυκηναϊκός τοίχος κ

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

α. Τὸ νότιο μισὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς μετὰ τοὺς ΠΕ βόθρους 2, 3, 4 καὶ τὸν ΠΕ τάφο ἐμπρὸς ἀριστερά. Στὸ βάθος οἱ ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι 1-2 καὶ δίπλα τους ὁ ΠΕ βοθρίσκος καὶ ὁ ΠΕ τοῖχος β, β. Κοιλό-τητες καὶ αὐλάκια τῆς πρώτης ΠΕ φάσεως, σκαλισμένα ἐπάνω στὸ φυσικὸ βράχο

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

α. ΠΕ μόνωτο κύπελλο και λαβή ΠΕ άσκοϋ, όπως βρέθηκαν επάνω σε πήλινο δάπεδο τής πρώτης ΠΕ φάσεως, β. Το βόρειο μισό τμήμα τής ανασκαφής, γ. Ό ΠΕ τάφος κάτω από τὸ ΜΕ τοίχο ε, δ. Τά δυο ἀλλεπάλληλα πήλινα δάπεδα τού ΜΕ δωματίου II, ε. ΠΕ τοίχος β και πήλινος βοθρίσκος, στ. Σκελετός και δυο κρανία τού ΠΕ τάφου μετά τόν καθαρισμό

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

α. Τὸ ΜΕ δωμάτιο I στὴν ἀρχικὴ τομὴ Α (ἐμπρός), β. ΜΕ ταφικὸς πίθος κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου I, γ. Καλυπτήριες πλάκες τοῦ ΜΕ τάφου I, δ. Τμῆμα ἐσωτερικοῦ τοῦ ΜΕ τάφου I.

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

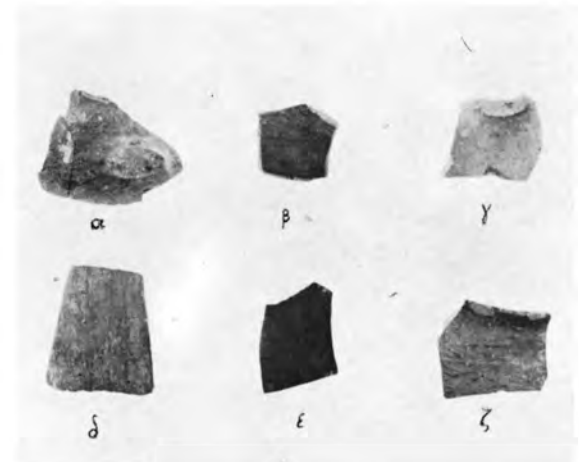
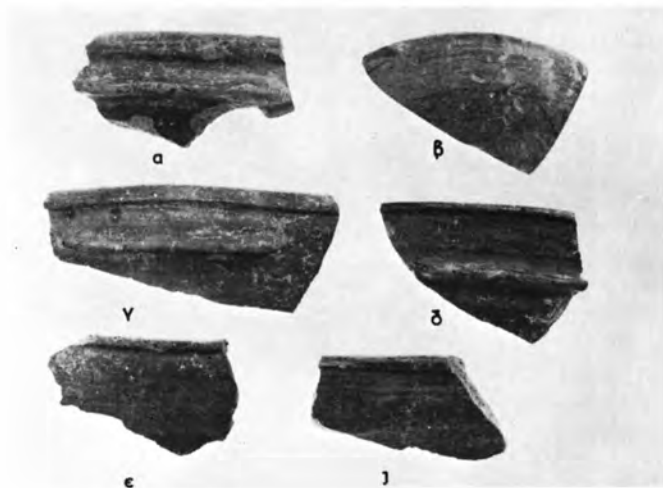
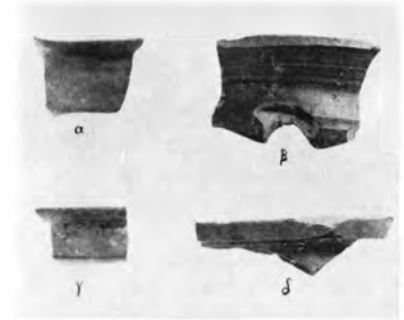
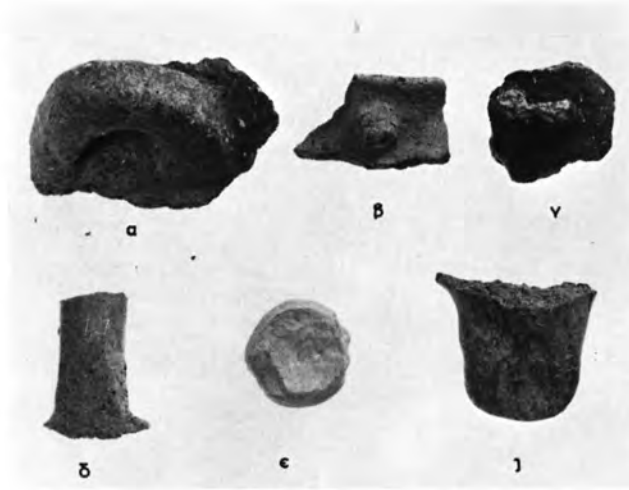
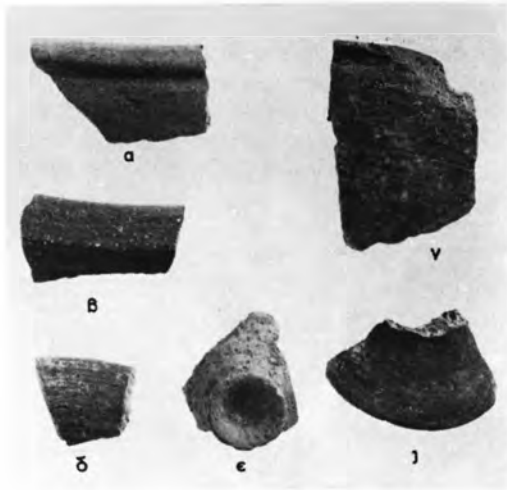

α. ΜΕ πήλινος ἱπνός καὶ κοιλότητες, β. ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι 1-2 καὶ ὁ ΠΕ τοῖχος β πρὸς Ν.
Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

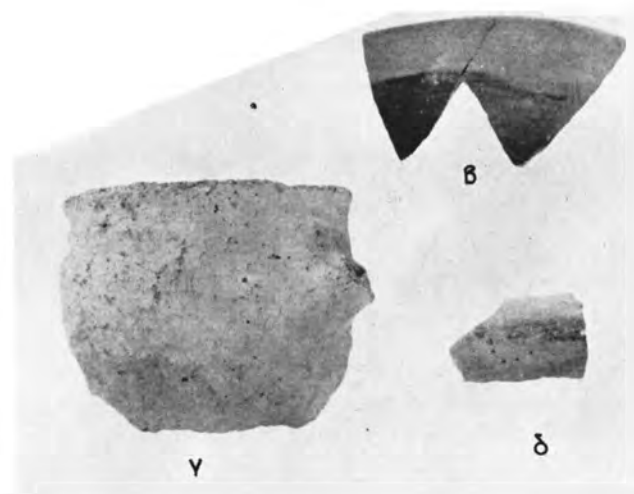
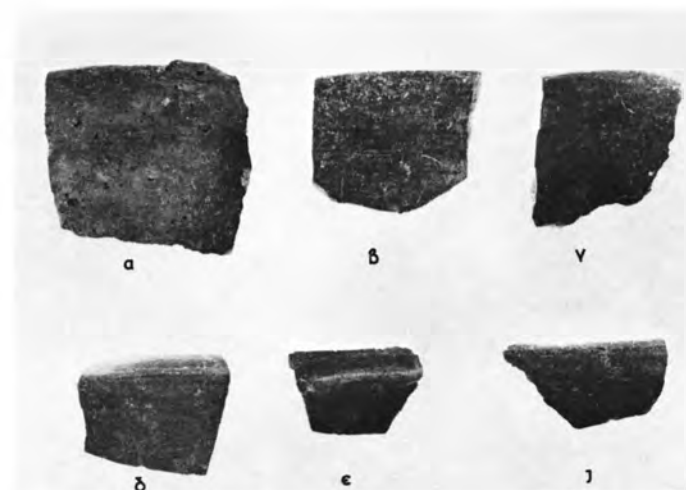
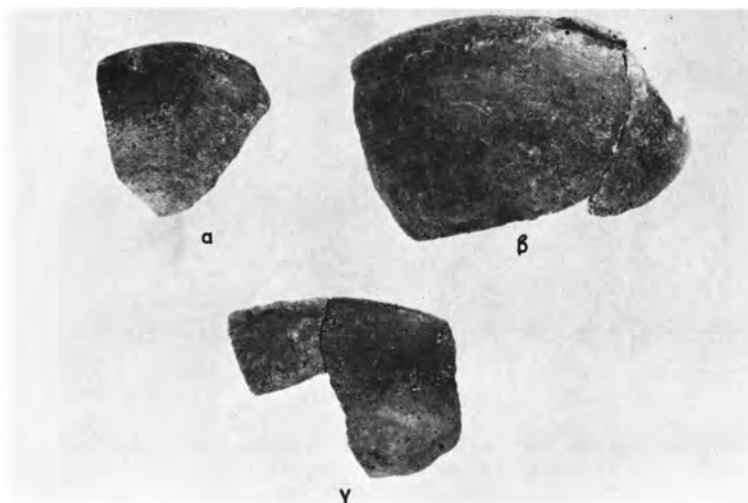
α. ΠΕ πρωτοβερνικωτό μόνωτο κύπελλο, β. ΠΕ στιλβωτός ασκός, γ. ΜΕ ταφικός πίθος τῆς δευτέρης ΜΕ φάσεως

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

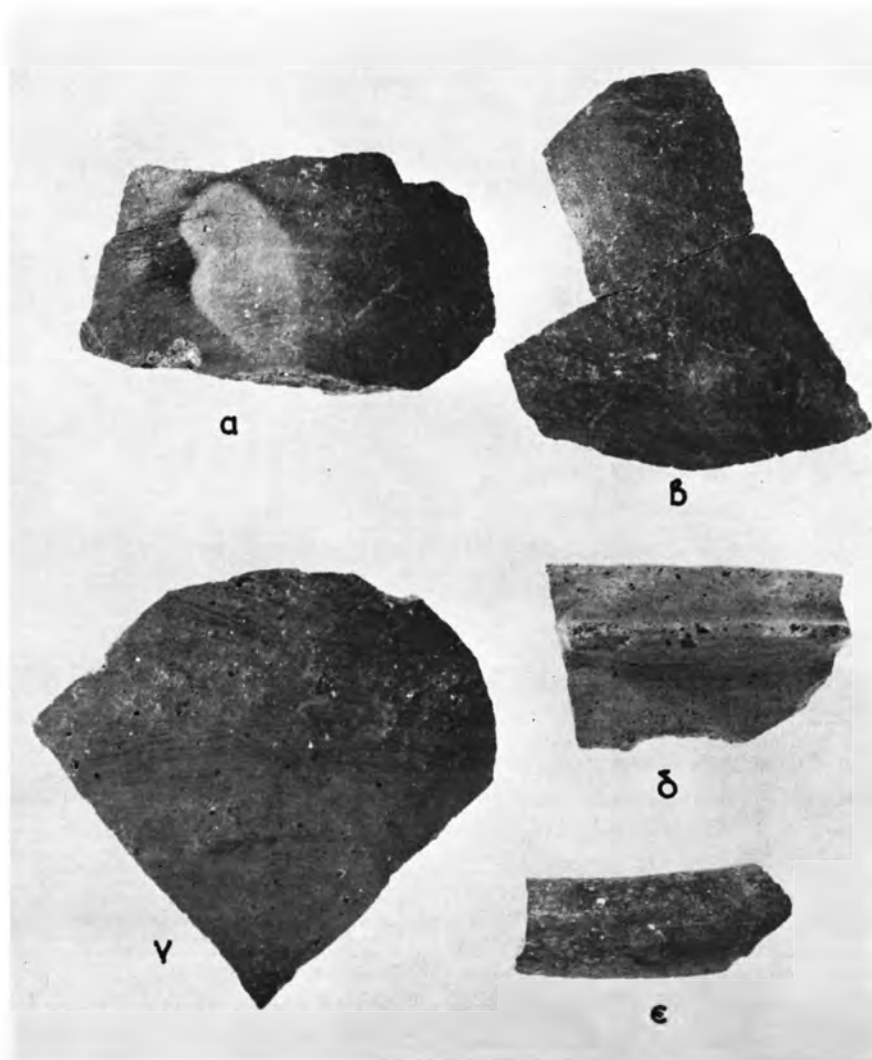
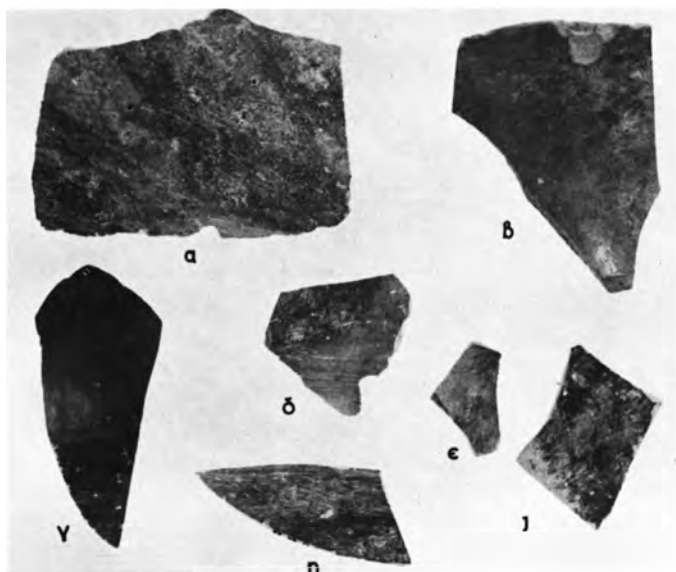
α. Χείλη και βάσεις από ΠΕ φιάλες και πρόχου (δ), β. ΠΕ και ΜΕ ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, γ. Ὑστρακα ἀπὸ γκριζα μινιακά ἀγγεῖα, δ. Ὑστρακα ἀπὸ ΠΕ στυλβωτῆς φιάλες, ε. ΠΕ ὄστρακα

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

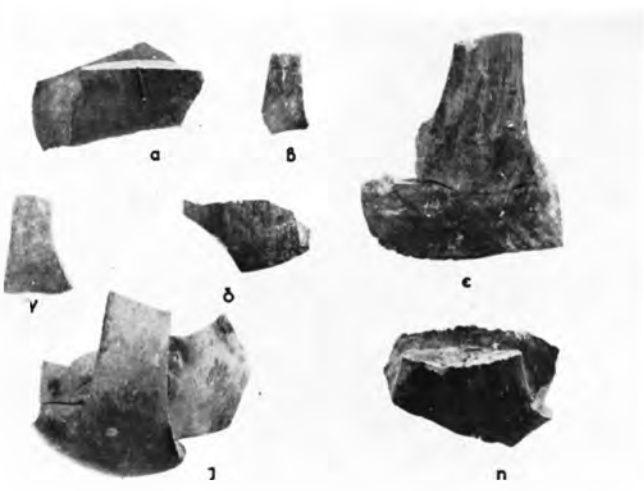
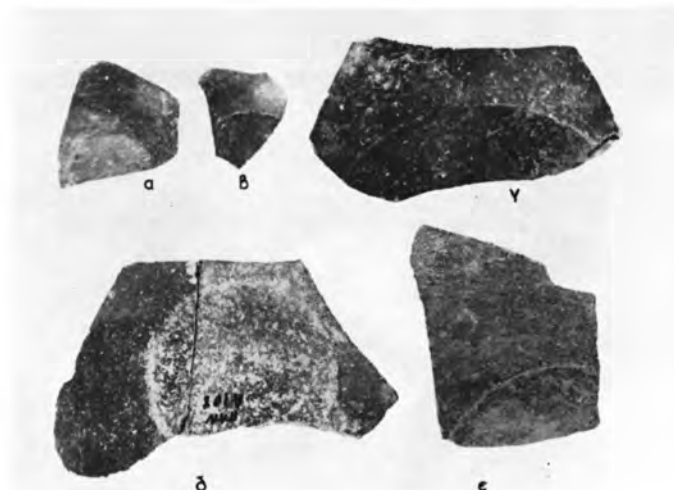
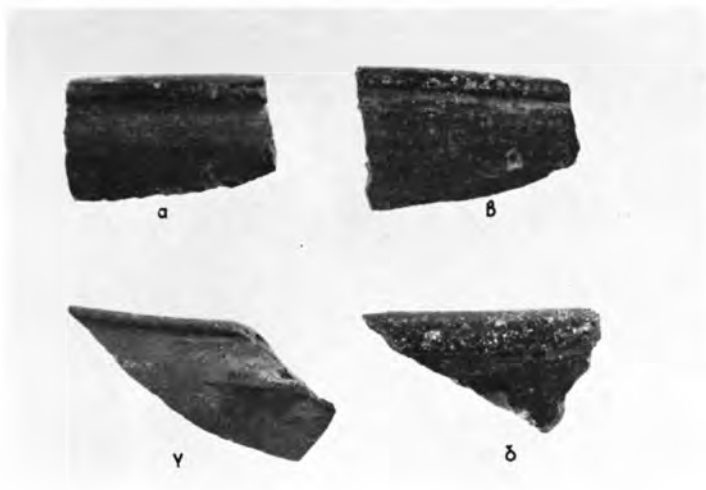
α. Ώστρακα από ΠΕ στιλβωτὲς φιάλες, β. Ώστρακα από ΠΕ στιλβωτὲς φιάλες, γ. Κομμάτι από ΠΕ στιλβωτὴ φιάλη, δ-ε. Κομμάτια από ΠΕ ἀμφορίσκους καὶ φιάλες

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

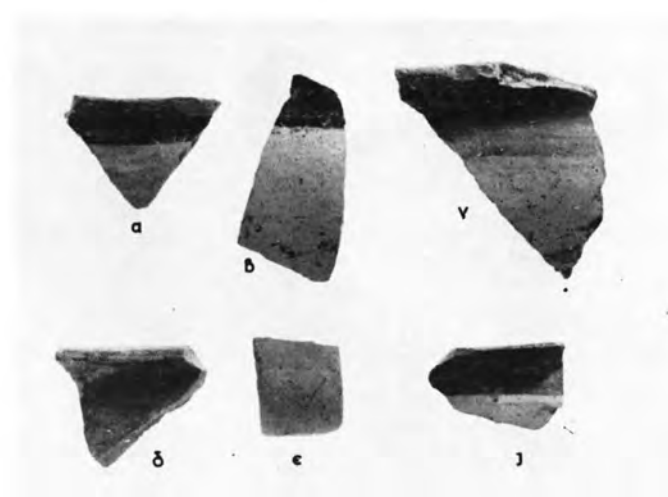
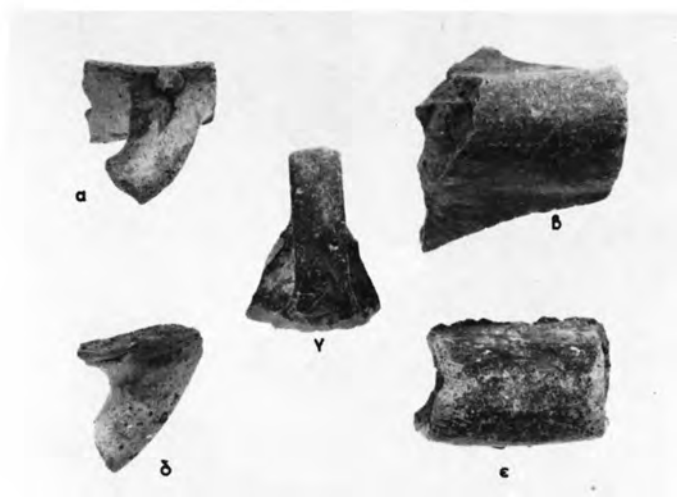
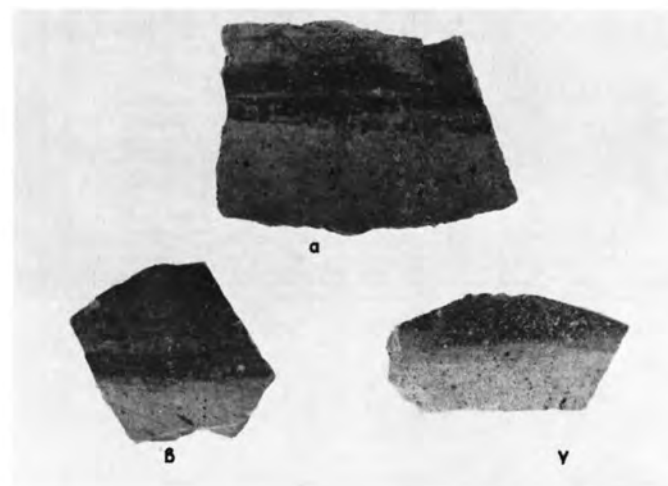
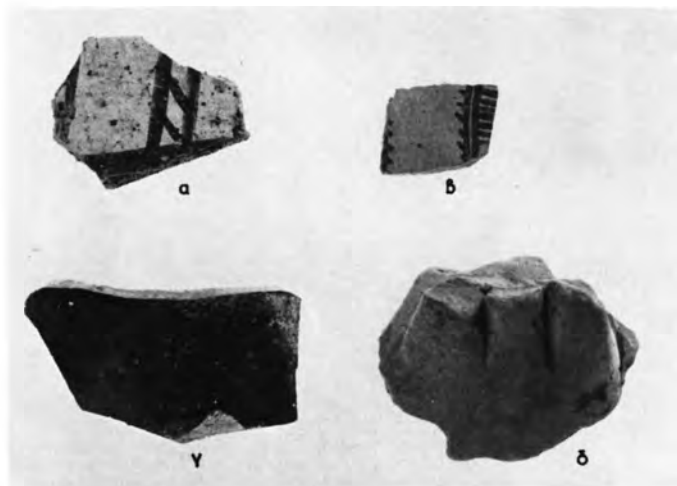
α. ΠΕ ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα καὶ σαλτσιέρα (δ), β. ΠΕ ὄστρακα ἀπὸ ὑδρία, πρόχους καὶ σαλτσιέρες,
 γ. ΠΕ ὄστρακα ἀπὸ σαλτσιέρες καὶ φιάλες

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

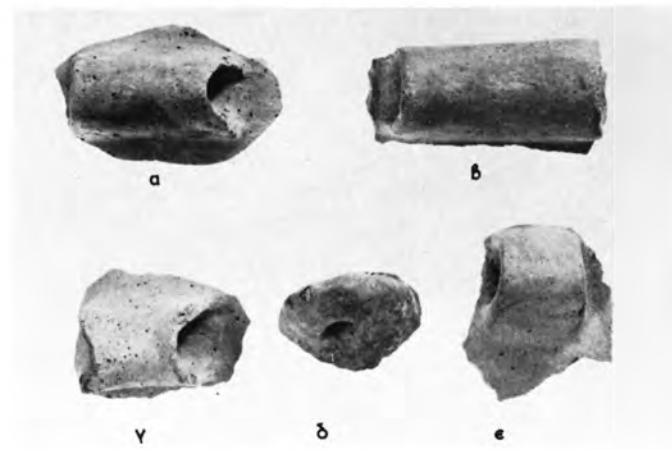
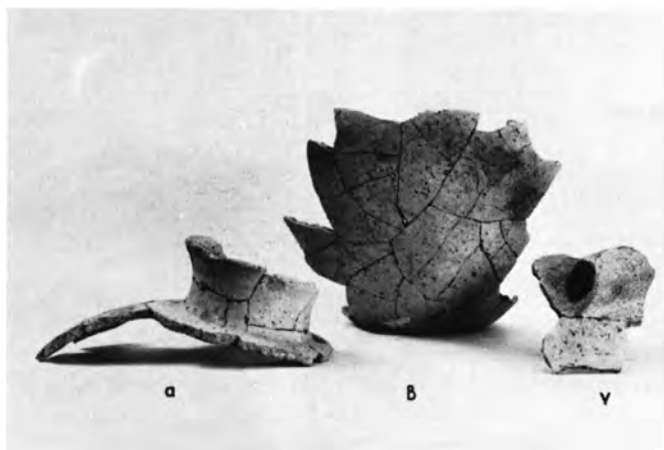
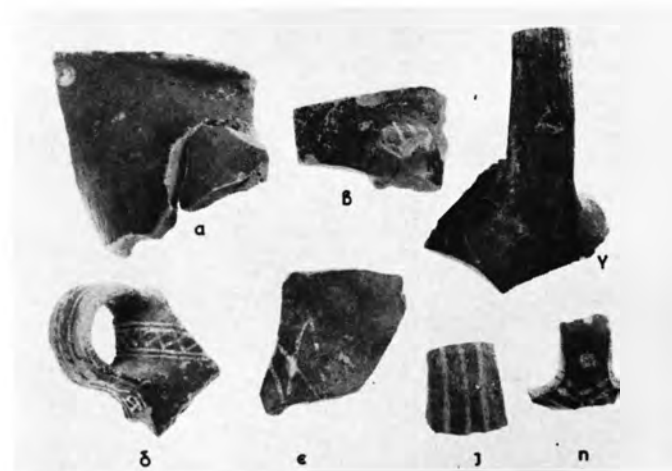
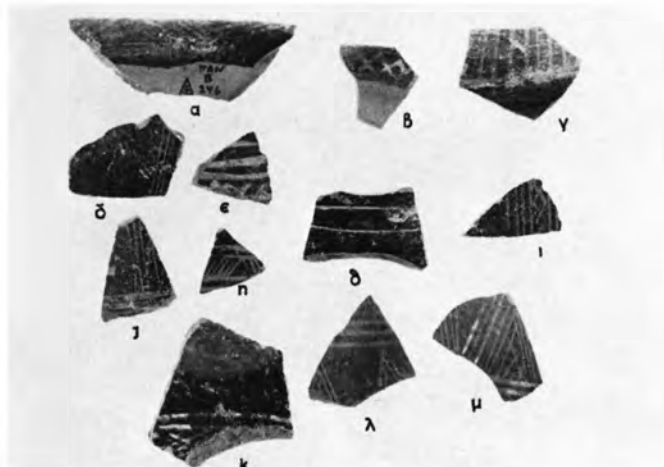

α. Ώστρακα άπό ΠΕ πρωτοβερνικωτές φιάλες, β. Βάσεις ΠΕ άσκών και φιάλης (δ), γ. Λαβές ΠΕ άσκών,
δ. ΠΕ δστρακα

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

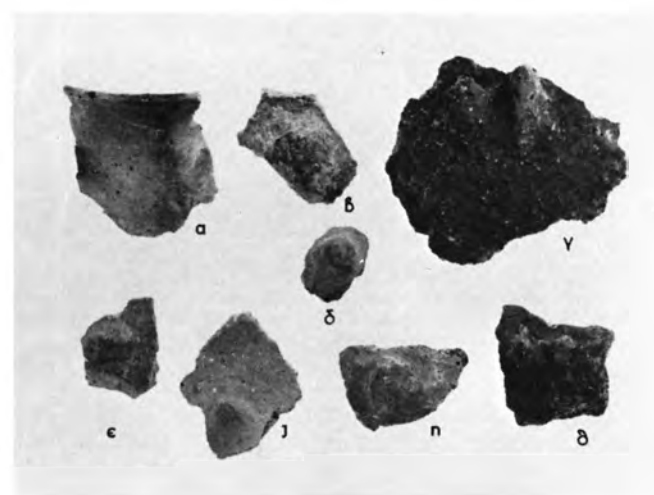
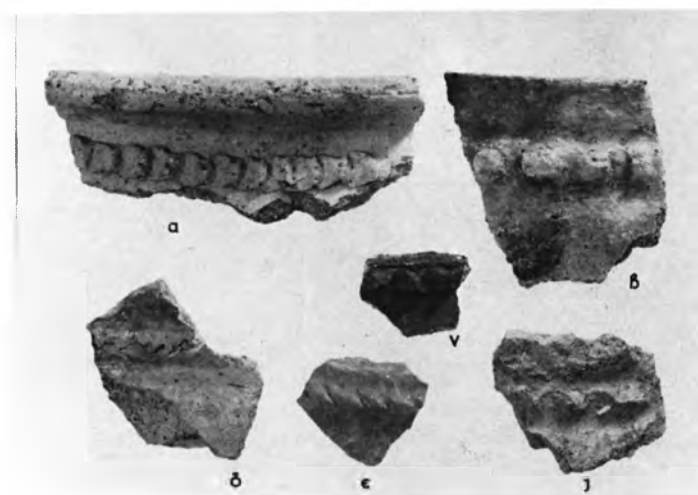
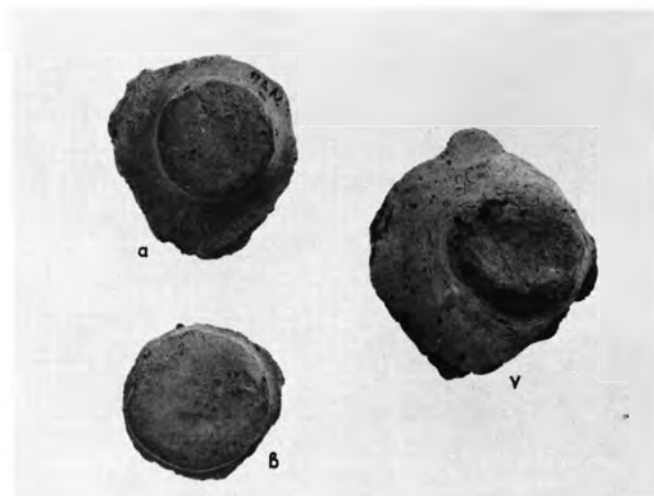
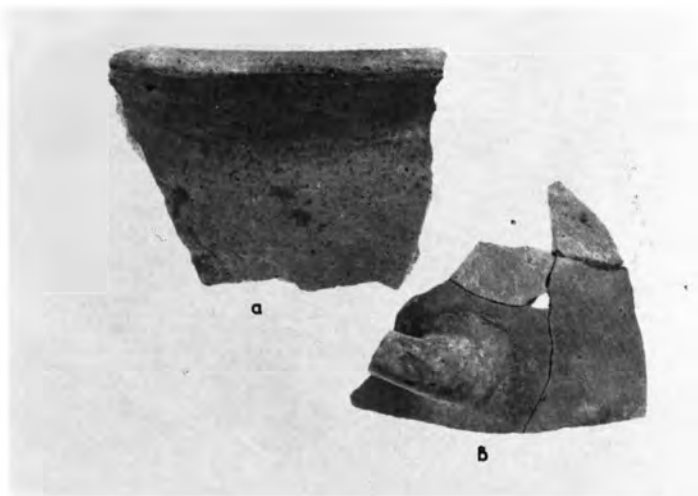

α-β. ΠΕ όστρακα, γ. Λαβές από ΠΕ άγγεια, δ. Όστρακα από ΠΕ κύπελλα

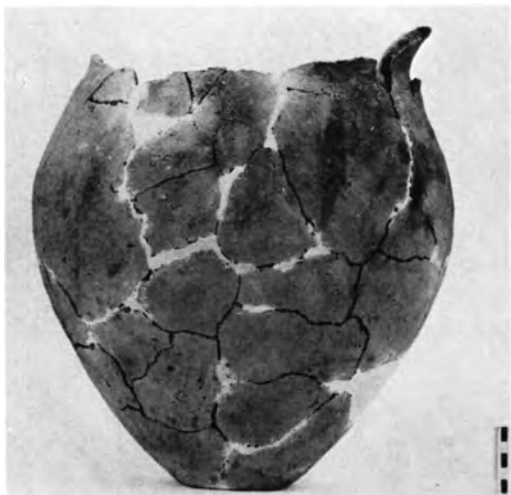

α-β. ΠΕ γραπτά όστρακα της κατηγορίας «άνοικτων επί σκοτεινοδ» (Άγία Μαρίνα), γ. Κομμάτια από ΠΕ άμφορέα ή ύδρια, δ. Λαβές από ΠΕ και ΜΕ (δ) χονδροειδή άγγεια

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

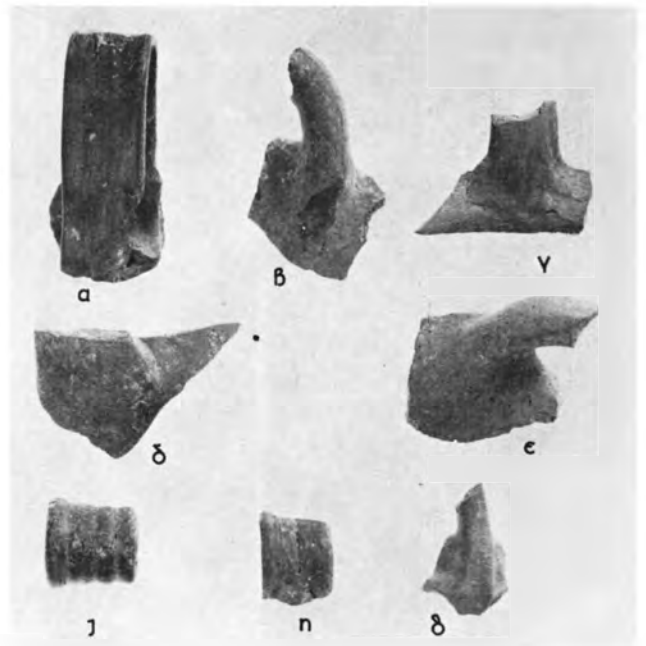
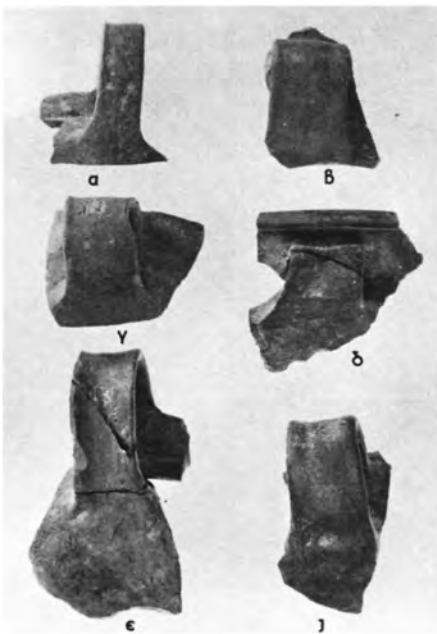
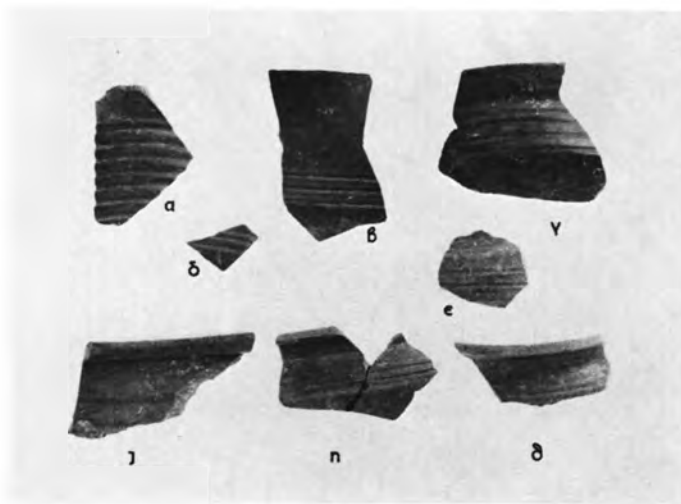
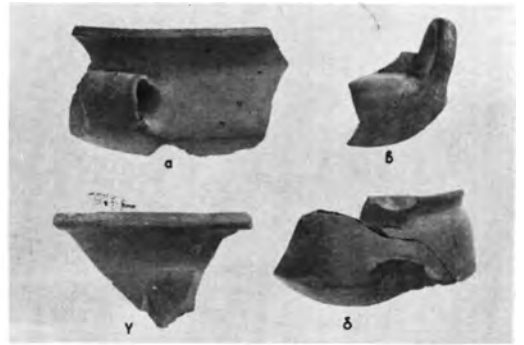
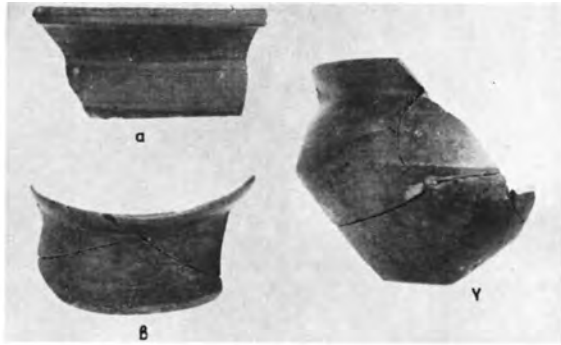

α. Τμήματα από ΠΕ πίθο και ύδρια, β. Κυλινδρικά εξαρτήματα (Knobs) από ΠΕ (β) και ΜΕ πίθους, γ. Ώστρακα από ΠΕ πίθους με πλαστική διακόσμηση, δ. Ώστρακα από ΠΕ και ΜΕ χονδροειδή άγγεϊα

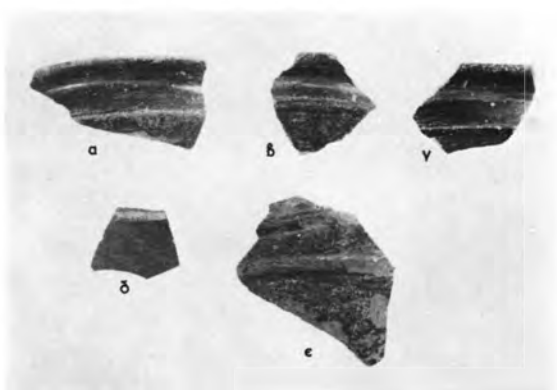
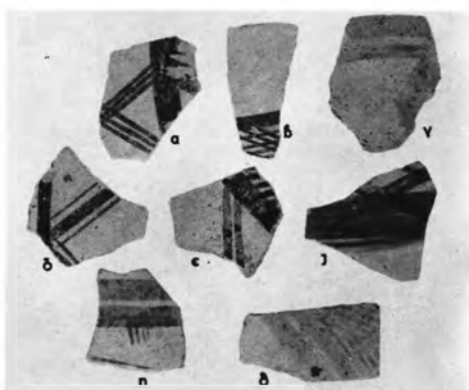
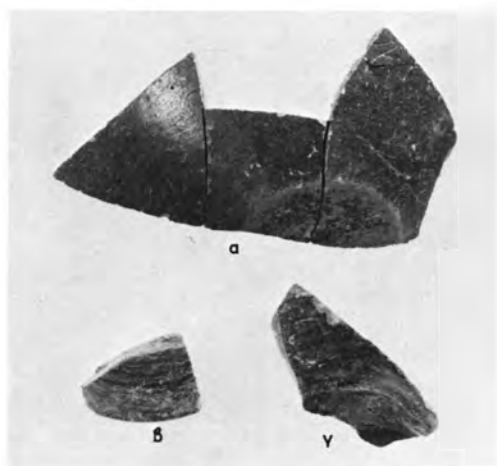
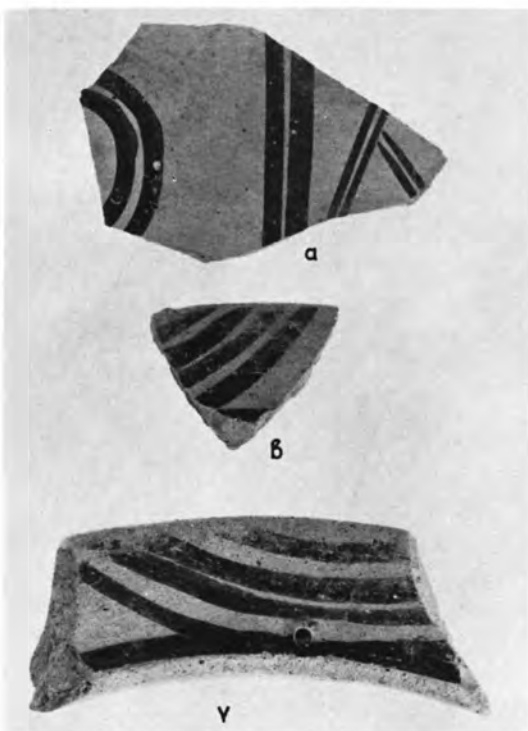
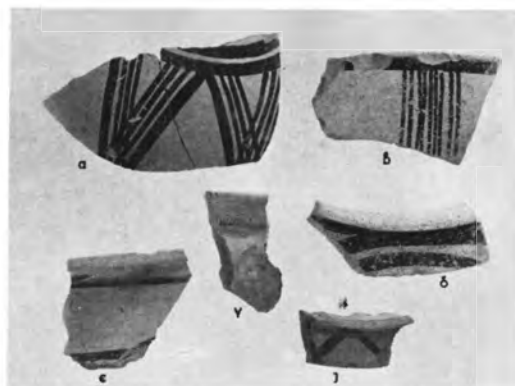
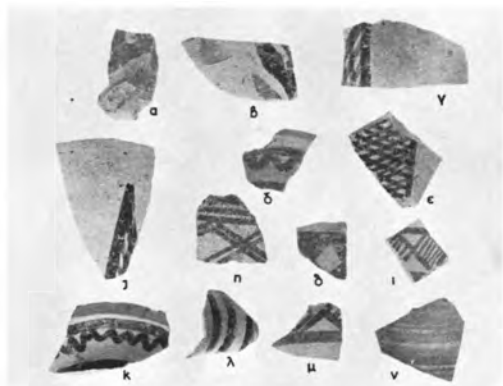
α. ΜΕ ταφικός πίθος, β. ΜΕ αμφορίσκος από τὸ ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο 1, γ. Πόδια γκριζων μινυακῶν κυπέλλων, δ. Κομμάτια ἀπὸ μεγάλο μινυακὸ κύπελλο, ε. Βάση ΠΕ πίθου, στ. Μινυακὸς αμφορίσκος ἀπὸ τὸ ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο 1

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

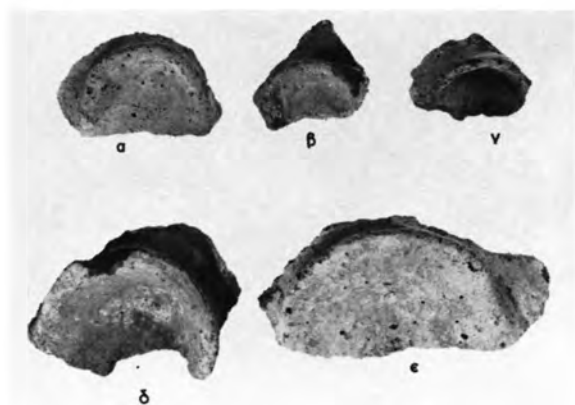
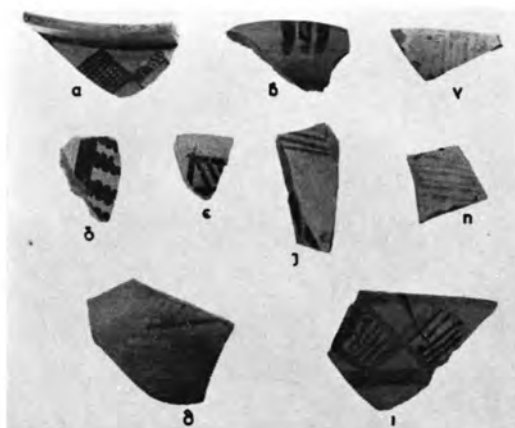
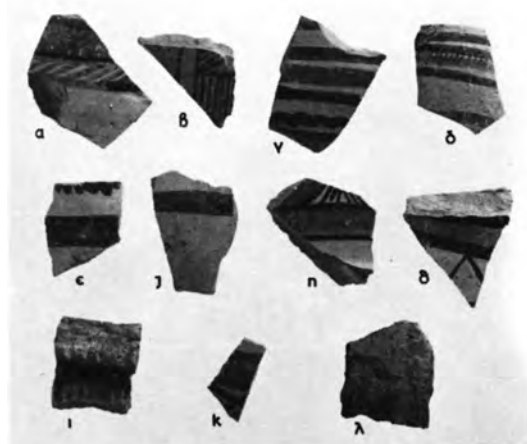
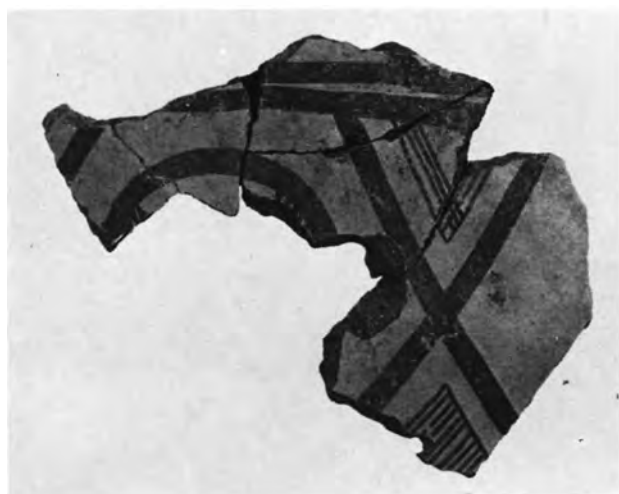
α. Κομμάτια από γκρίζα μινιακά αγγεία, β-γ. Ώστρακα από γκρίζα μινιακά αγγεία, δ-ε. Λαβές γκρίζων μινιακῶν αγγείων

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

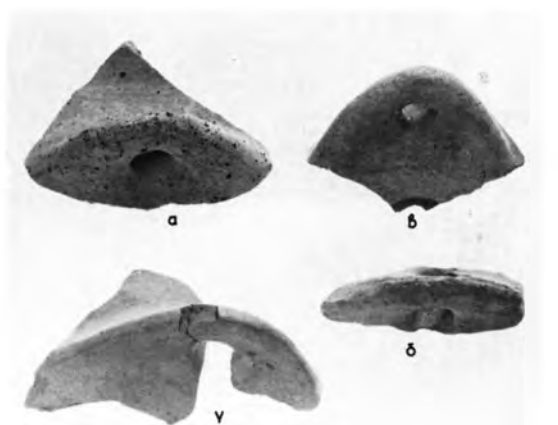
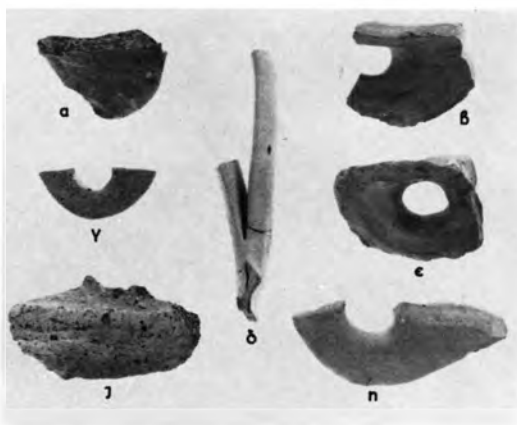
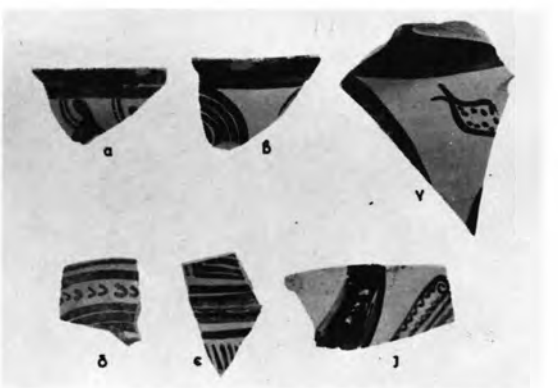
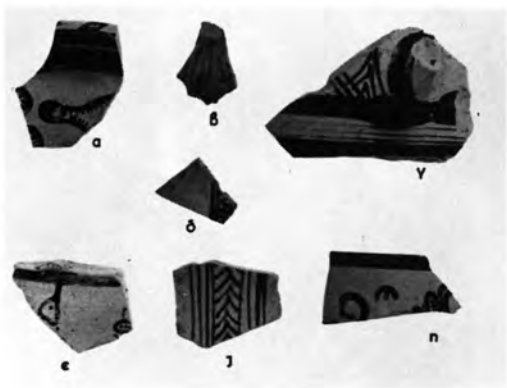
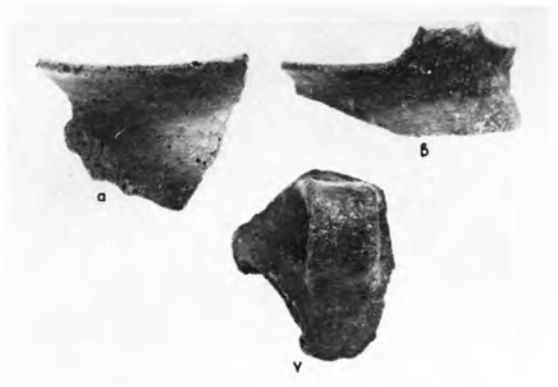
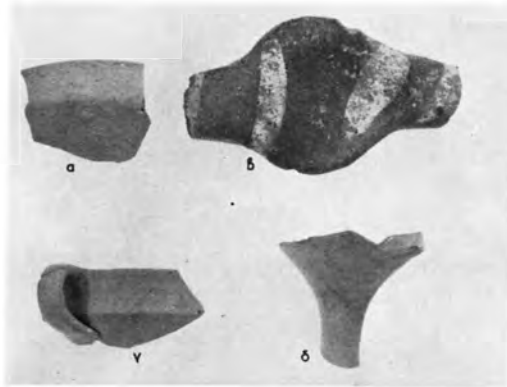
α-γ. Ώστρακα ἀπὸ ΜΕ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεία, δ. Ώστρακα ἀπὸ ΜΕ ἐρυθρὰ μονόχρωμα ἀγγεία, ε. Ώστρακα ἀπὸ ΜΕ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεία, στ. Ώστρακα ἀπὸ ΜΕ ἐρυθρὰ μονόχρωμα ἀγγεία

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

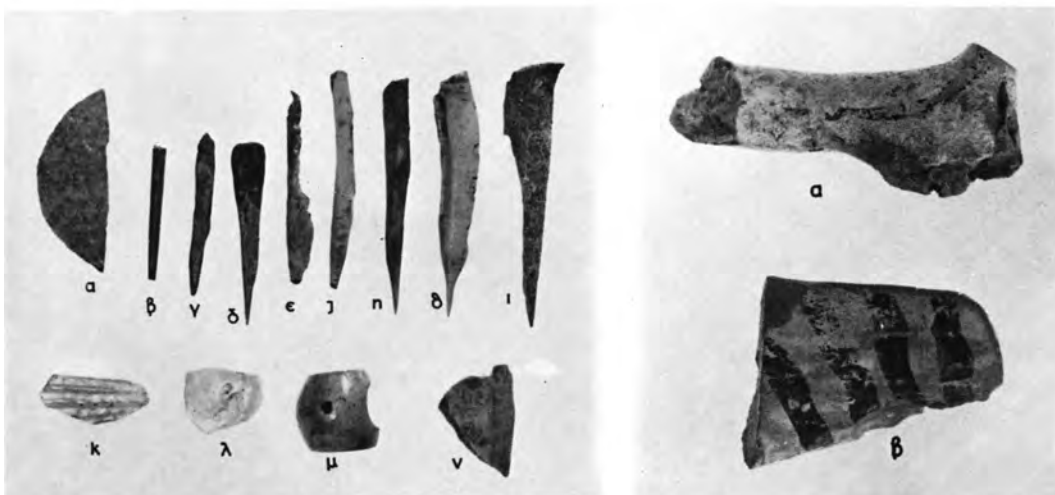
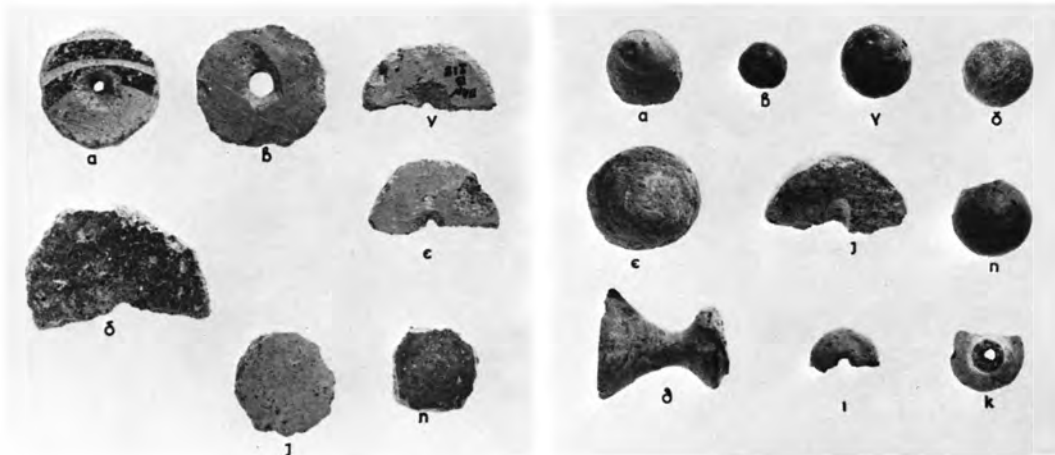
α. Κομμάτι από ΜΕ άμαυρόχρωμο άγγείο, β. Λαιμός ΜΕ πρόχου με πολύχρωμη διακόσμηση, γ. Ώστρακα από ΜΕ πολύχρωμα άγγεία, δ. Ώστρακα από ΜΕ άμαυρόχρωμα άγγεία, ε. Πεταλόσχημες λαβές ΜΕ πίθων, στ. Βάση ΜΕ πίθου

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

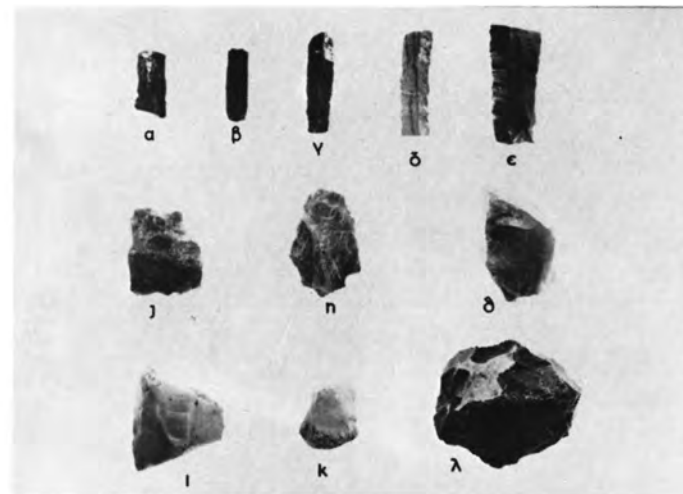
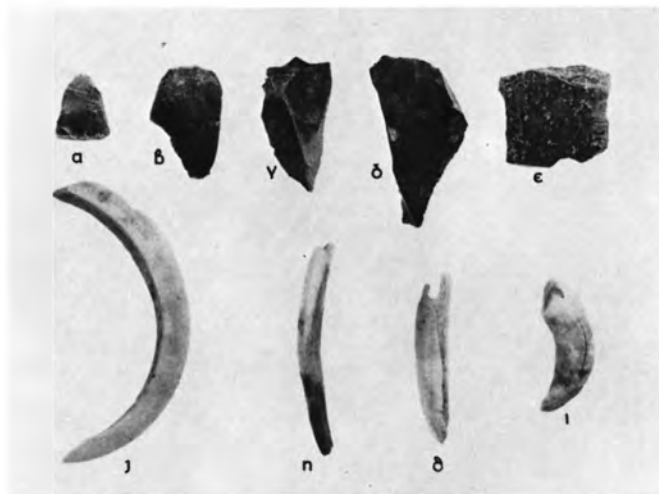
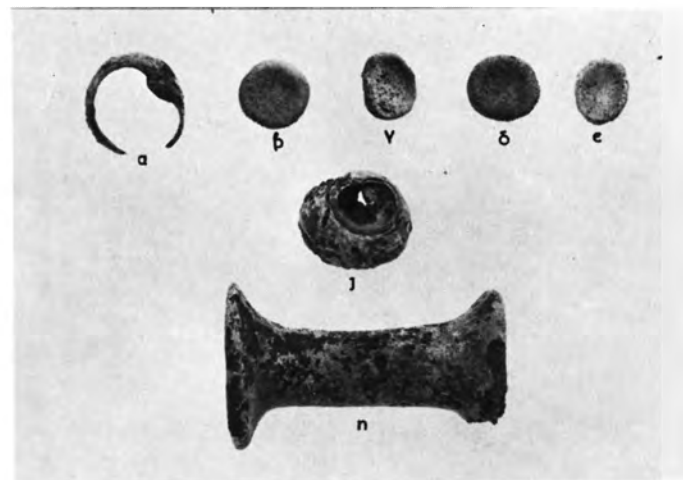
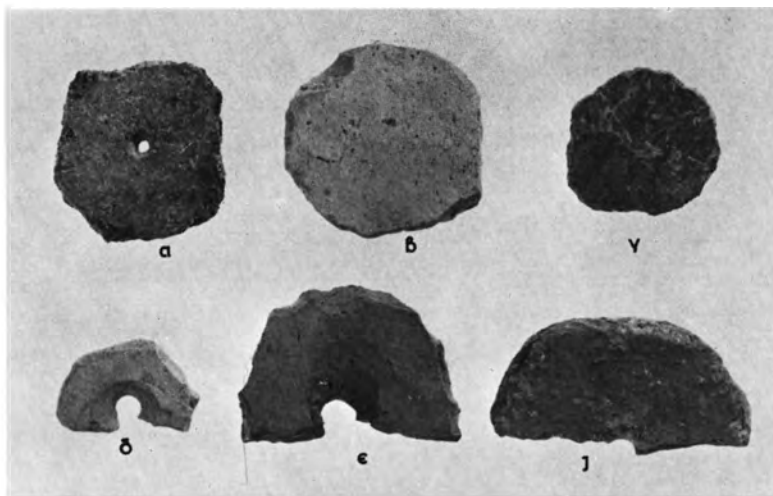
α. Ώστρακα ἀπὸ ΥΕ ΙΙΙ Β1 ἀγγεία, β. Ώστρακα ἀπὸ ΜΕ χονδροειδῆ ἀγγεία, γ. Ώστρακα ἀπὸ ΥΕ ΙΙΙ Α2-ΙΙΙ Β1 ἀγγεία, δ. Ώστρακα ἀπὸ ΜΕ (δ), ΥΕ ΙΙ καὶ ΥΕ ΙΙΙ ἀγγεία, ε. Λαβὲς ΜΕ καὶ ΥΕ (δ) ἀγγείων, στ. Ἐλλειψοειδεῖς λαβὲς ΜΕ πίθων

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

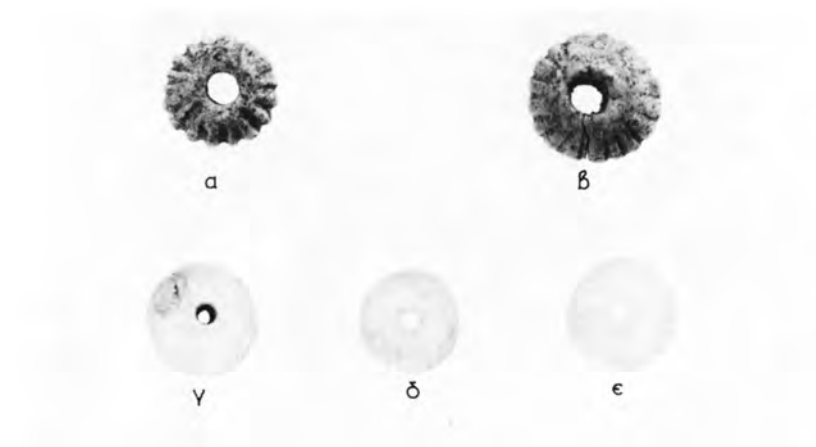
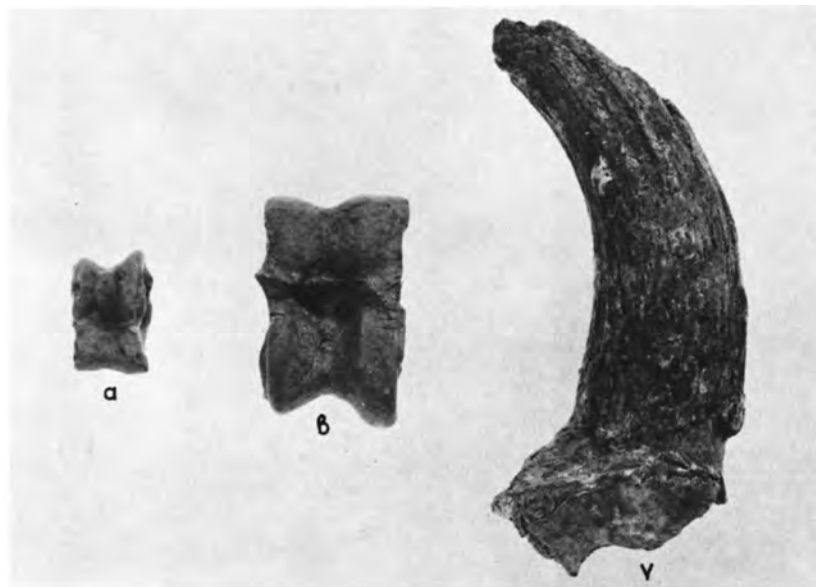
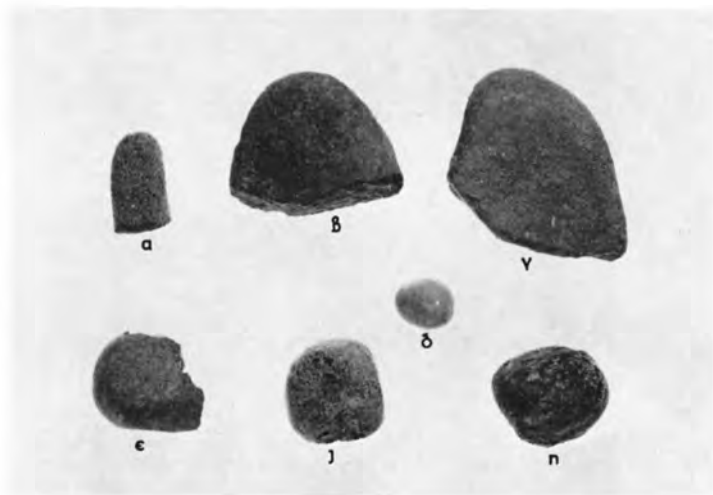
α. ΠΕ και ΜΕ σφονδύλια και πόματα, β. ΠΕ και ΜΕ πήλινα αντικείμενα, γ. Χάλκινο δακτυλίδι και βραχιόλια από τὸ ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο Ι, δ. ΜΕ ἐλεφάντινο πλακίδιο με ἐγγράρακτη διακόσμηση, ε. ΠΕ και ΜΕ ὀστρίνα εργαλεία, ἐλεφάντινο ἐξάρτημα (μ) καὶ κομμάτια ἀπὸ φίλντισι, στ. Μυκηναϊκὸ εἰδώλιο καὶ ὄστρακο

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

α. ΠΕ και ΜΕ σφονδύλια και πόματα, β. Έπιφύσεις από σκελετό νηπιού και ΜΕ πήλινος τροχίσκος από τὸ ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο Ι, γ. ΠΕ και ΜΕ πυρήνες και ἀπολείψματα ἀπὸ ὄψιανὸ καὶ πυριτόλιθο καὶ δόντια κάπρου, δ. ΠΕ και ΜΕ πυρήνες, λεπίδες, καὶ ἀπολείψματα ἀπὸ ὄψιανὸ καὶ πυριτόλιθο

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

α. Λιθίνα εργαλεία, β. Κέρατο ελάφου και δύο αστράγαλοι, γ. Όστρεα, δ. Χάντρες από φαγεντιανή και άμεθυστο από ΜΕ ταφικό πίθο

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

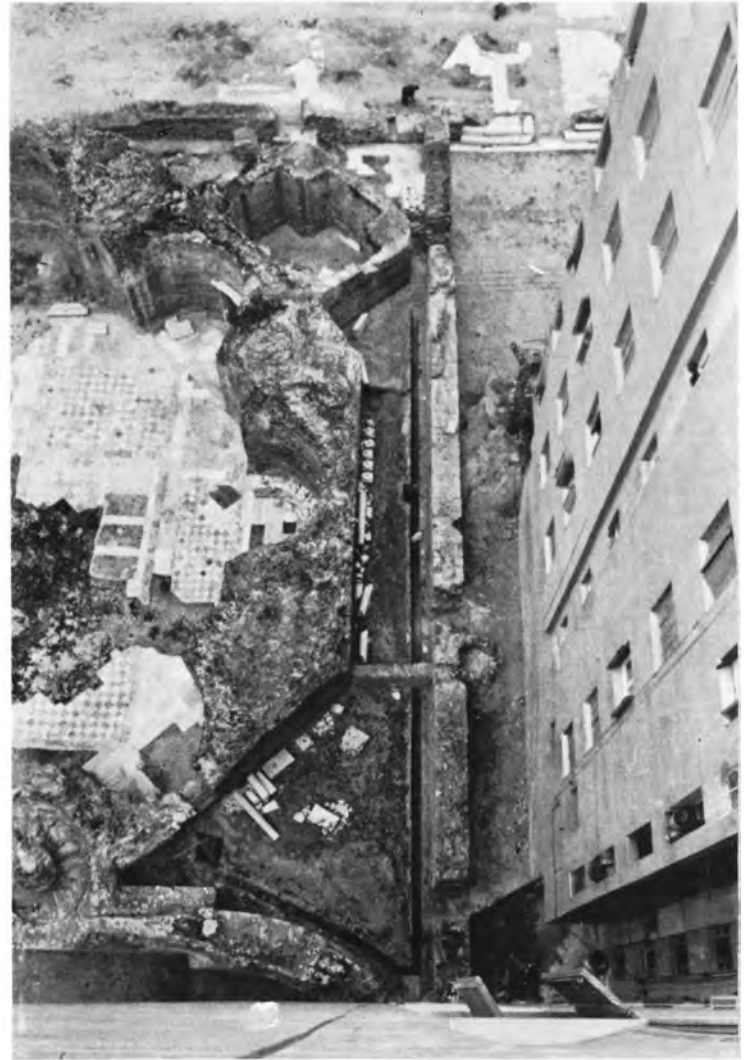
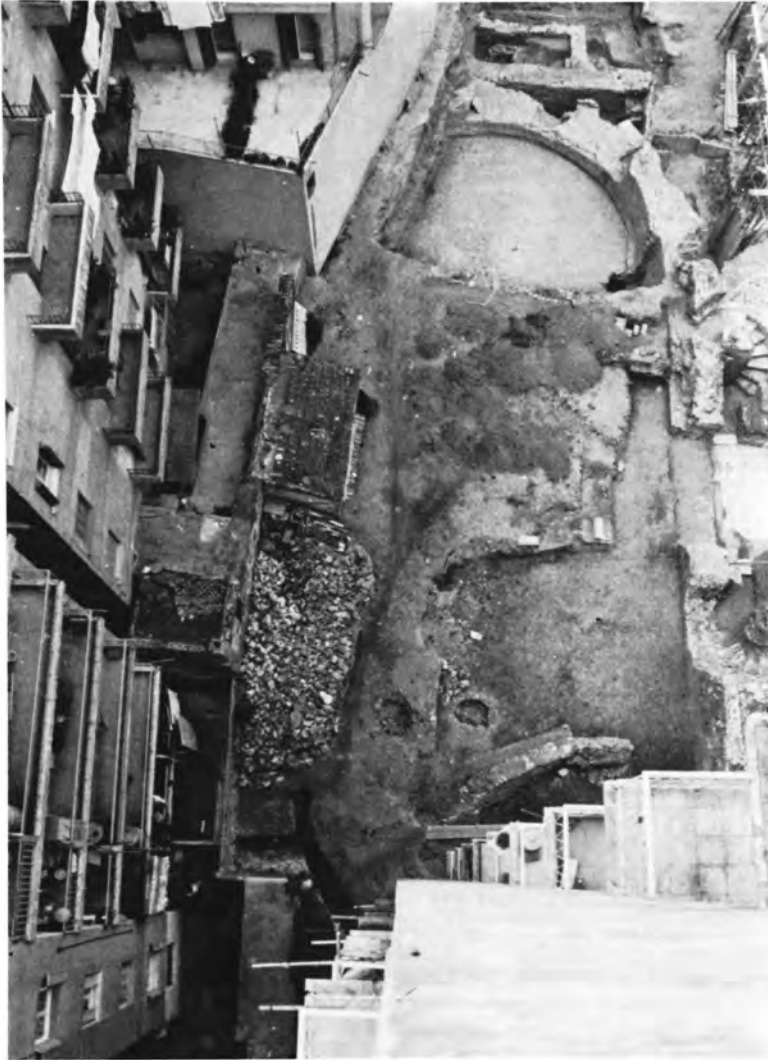
α.-β Θεσσαλονίκη. Άνασκαφή οικόπεδου στην οδό Ίσαύρων. Στοά στη νότια κύρια είσοδο του προθαλάμου (Φωτ. † Χ. Μακαρόνα 1955)

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

Θεσσαλονίκη. Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν. Προθάλαμος: α. Δυτική κόγχη, β. Ἀποψη τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου (λήψη 1973)

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

α-β. Θεσσαλονίκη, Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν. Προθάλαμος. Ἀποψη τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

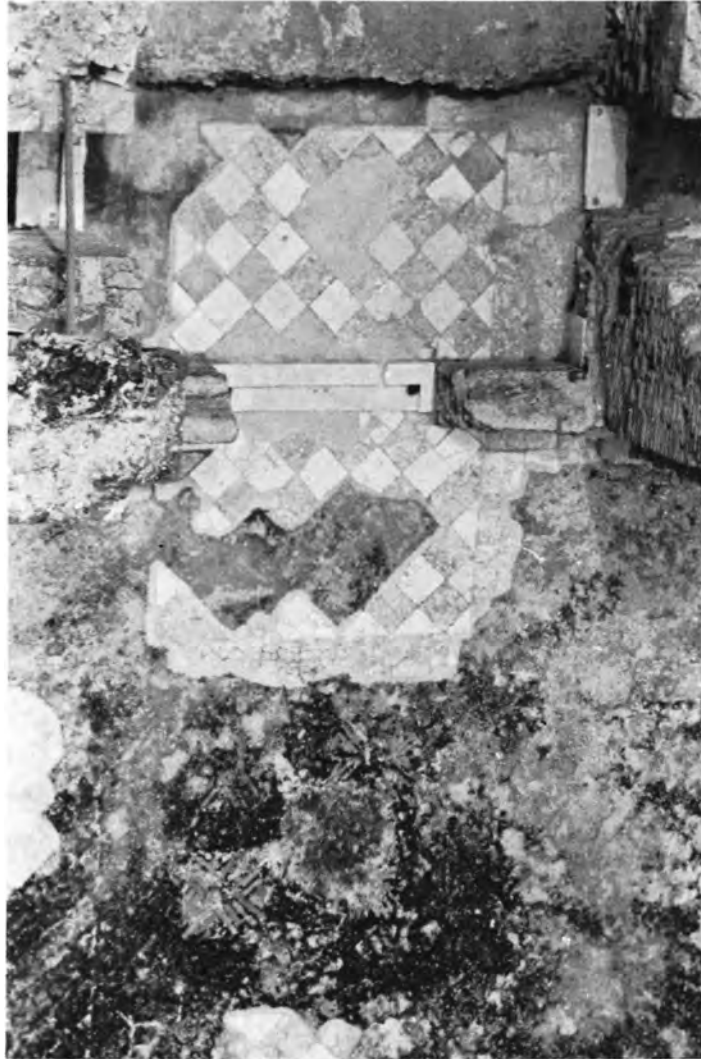
Θεσσαλονίκη. Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν. Προθάλαμος. Ἀποψη τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

α-γ. Θεσσαλονίκη. Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν. Προθάλαμος. Ἀνατολική κόγχη. Κατάσταση πρὶν ὑπὸ τὴ διάλυση τῶν ὑπολειμμάτων ἐπιφανειακοῦ θεμελίου

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

α-β. Θεσσαλονίκη. Άνασκαφή οικοπέδου Συνδέσμου Άρτοποιών. Ύπολείμματα διαφράγματος στην κύρια είσοδο τής οκταγωνικής αίθουσας

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

Θεσσαλονίκη: α-β. Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν. Ὑπολείμματα γενέσεως τοῦ τόξου μετώπου τῆς βῆς κόγχης, γ. Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Χρυσῆς Ἰωάννου. Ὑπολείμματα θεμελιώσεως ἀπὸ τὴν α' φάση τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

Θεσσαλονίκη. Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Χρυσῆς Ἰωάννου: α. Ὑπολείματα θεμελιώσεως ἀπὸ τὴν α' φάση τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος, β. Προθάλαμος. Ἀνατολικὸς τοῖχος ἀπὸ τὴν α' φάση τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

Θεσσαλονίκη: α-β. Άνασκαφή οικοπέδου Χρυσής Ίωάννου. Προθάλαμος. Άγωγός συλλογής ύδάτων στέγης, γ. Λατομείο του πρασινόλιθου στις άρχές του αιώνα (λήψη 1913, Archive Fotogr. Paris)

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

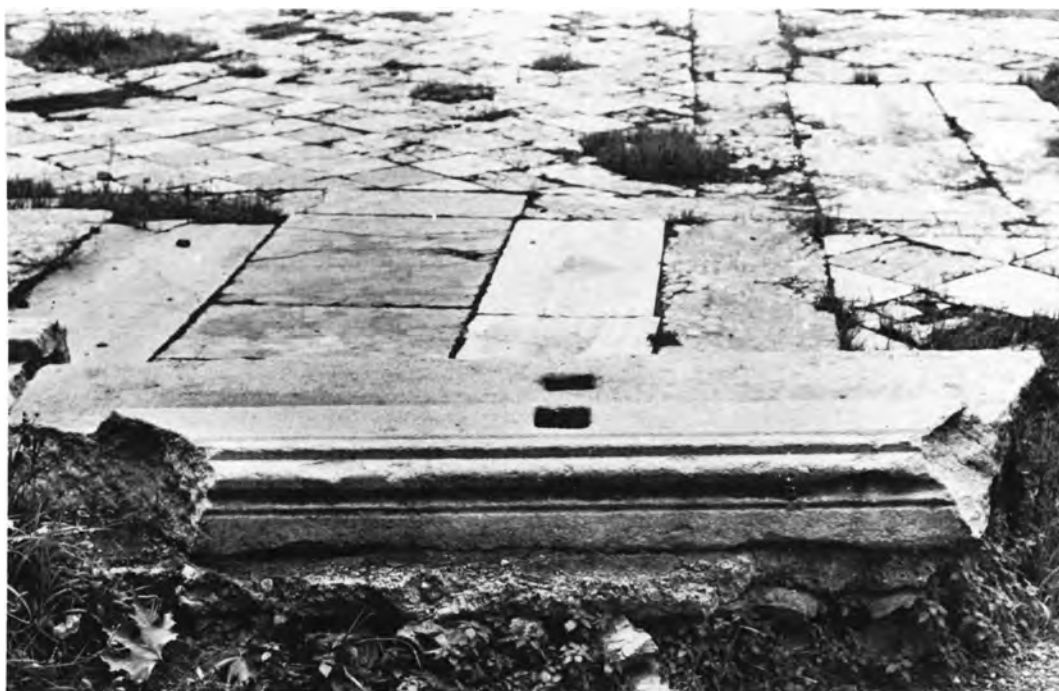
Θεσσαλονίκη. Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Χρυσῆς Ἰωάννου. Ὀκταγωνικὴ αἴθουσα: α. Ὑπολείμματα κονιαμάτων μετὰ ἴχνη τῶν πλακῶν ὀρθομαρμαρώσεως, β. Μεγάλῃ κόγχῃ

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

Θεσσαλονίκη, Ὀκτάγωνο: α. Πλευρικό ΒΑ. Δωμάτιο. Ἄποψη, β. Ἴχνη ἡμικυλινδρικοῦ θόλου στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ πλευρικοῦ ΒΑ. δωματίου

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

Θεσσαλονίκη. Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Χρυσῆς Ἰωάννου: α-β. Ὀκταγωνικὴ αἴθουσα. Μεγάλη κόγχη: στυλοβάτης διαχωρίσματος τοῦ πρεσβυτερίου

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

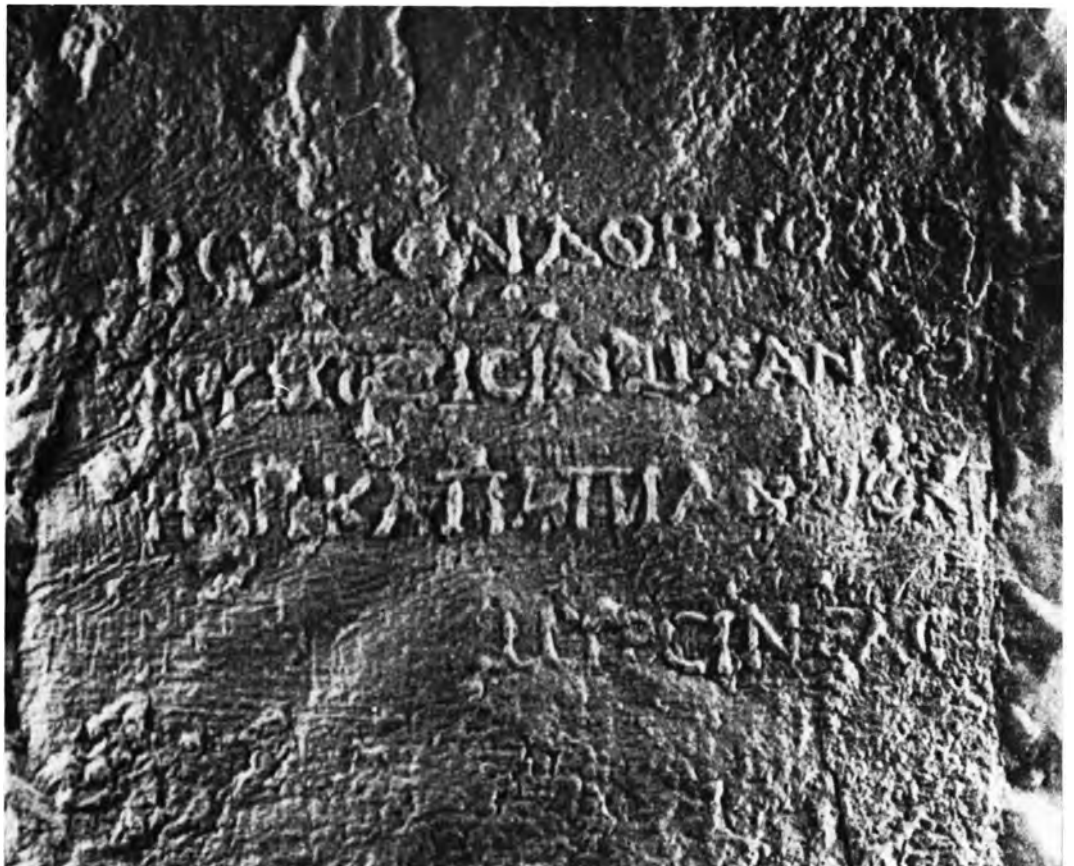

Θεσσαλονίκη. Ὀκτάγωνο: α. ἀνατολικὸ κλιμακοστάσιο, β. δυτικὸ κλιμακοστάσιο, γ. Γενικὴ ἄποψη τοῦ διασωθέντος τμήματος τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος

Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ

Πάρος, Παροικιά: α. Ἡ ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή, β. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Πί ν. 53 α
Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Πάρος: α. Πλάγια ἀριστερή πλευρά τῆς ἐντοιχισμένης ἐπιγραφῆς τοῦ Πί ν. 53 α, β. Ἐκτοπο τῆς ἐπιγραφῆς στὰ Ψυχοπιανά

Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Πάρος: α. Οί δύο πλάκες του βωμού και άλλο αρχαιο ύλικό, στις παραστάδες μιας πόρτας στα Ψυχοπιανά (Πεταλούδες), β. Ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα του βωμού του Πί ν. 55 α

Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

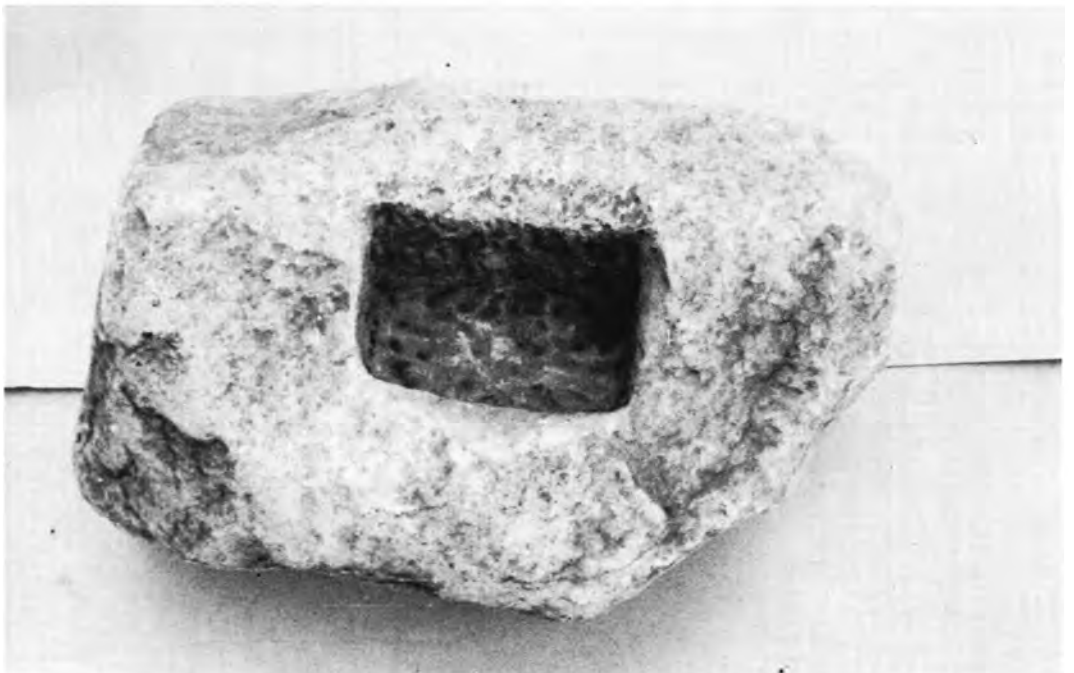

Πάρος, Ψυχοπιανά: α. Ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα τοῦ βωμοῦ, β. Ἡ ἀνεπίγραφη πλάκα τοῦ βωμοῦ
Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Πάρος. Ψυχοπιανά: α. Ἡ ἀνεπίγραφη πλάκα τοῦ βωμοῦ, β. Πύργος τοῦ Ἰαλῆσαφα με ἐντοιχισμένο ἀρχαῖο ὑλικό

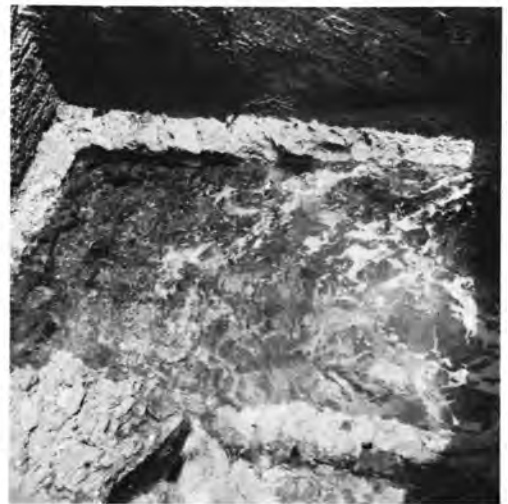
Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Πάρος: α-γ. Ἡ ἐνέπιγραφη βάση στήλης ἀπὸ τὸ ΒΑ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Πάρου
Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Φέρμα Ίεραπέτρας: α. Ίχθυοδεξαμενή. Α. πλευρά, β. Ίη σκάλα καί τμήμα τής Α. πλευράς
Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Φέρμα Ίεραπέτρας: α. Ἡ σκάλα καὶ ἡ ΒΑ. πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς, β. Τὸ πεζοδρόμιο τοῦ Α. διαμερίσματος ἀπὸ ΝΔ., γ. Ἡ Β. πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς, δ. Τὸ Α. διαμερίσμα ἀπὸ Δ., ε. Ἡ ΒΑ. γωνία τοῦ Α. διαμερίσματος, στ. Ἡ σκάλα καὶ τὸ Α. διαμερίσμα ἀπὸ Δ.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Φέρμα Ίεραπέτρας: α. Ἡ δεξαμενὴ ἀπὸ Β., β. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς ἀπὸ Β. Ἡ Ν. πλευρὰ στὸ βάθος
Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Φέρμα Ἱεραπέτρας: α. Οἱ εἴσοδοι καὶ τὸ διαχώρισμα τῆς δεξαμενῆς, β. Ἡ εἴσοδος τοῦ Δ. διαμερίσματος τῆς δεξαμενῆς

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Φέρμα Ίεραπέτρας: α. Τό Δ. διαμέρισμα τῆς δεξαμενῆς μέ τήν εἰσοδό του ἀπό ΒΑ., β. Λεπτομέρεια τῆς Ν. πλευρᾶς ἀπό Β.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Φέρμα Ίεραπέτρας: α. Ἡ ΝΔ. γωνία τῆς δεξαμενῆς, β. Ὁ πεσμένος βράχος στο Δ. διαμέρισμα ἀπὸ ΒΑ.
Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

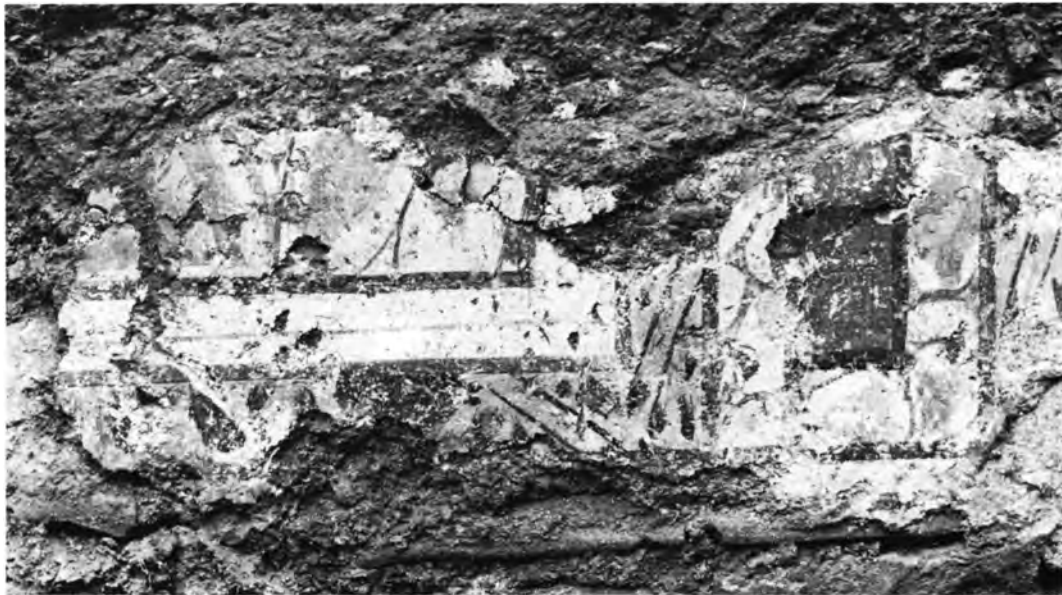
Φέρμα Ίεραπέτρας: α. Γενική άποψη τής ιχθυοδεξαμενής από ΒΑ., β. Ή ΒΑ. γωνία τής δεξαμενής, γ. Λαξεύματα πάνω από τή ΝΔ. γωνία τής δεξαμενής

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

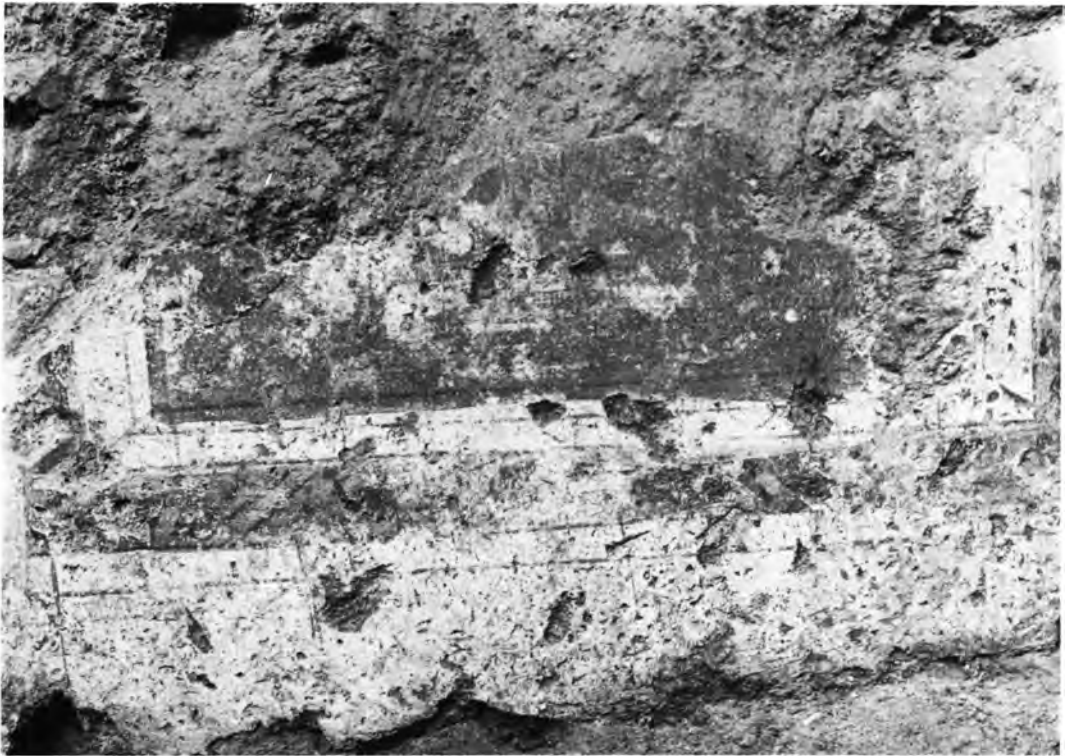
Φέρμα Ίεραπέτρας: α. Ἡ Ν. πλευρά τῆς δεξαμενῆς ἀπὸ Α., β. Ἡ Ν. πλευρά ἀπὸ Δ.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

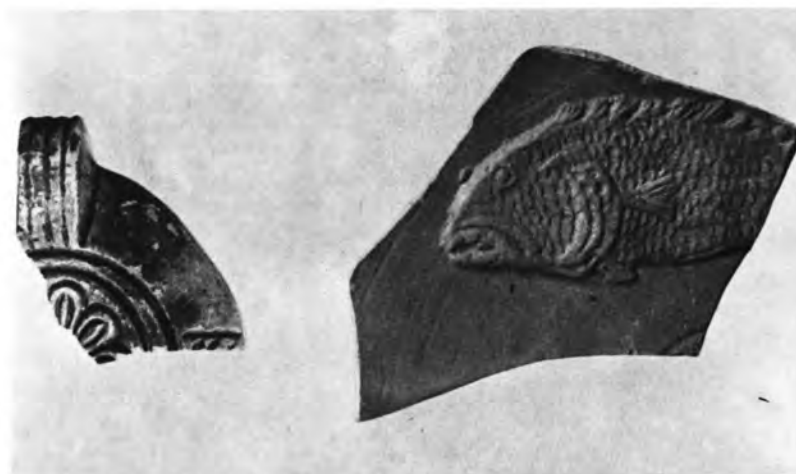
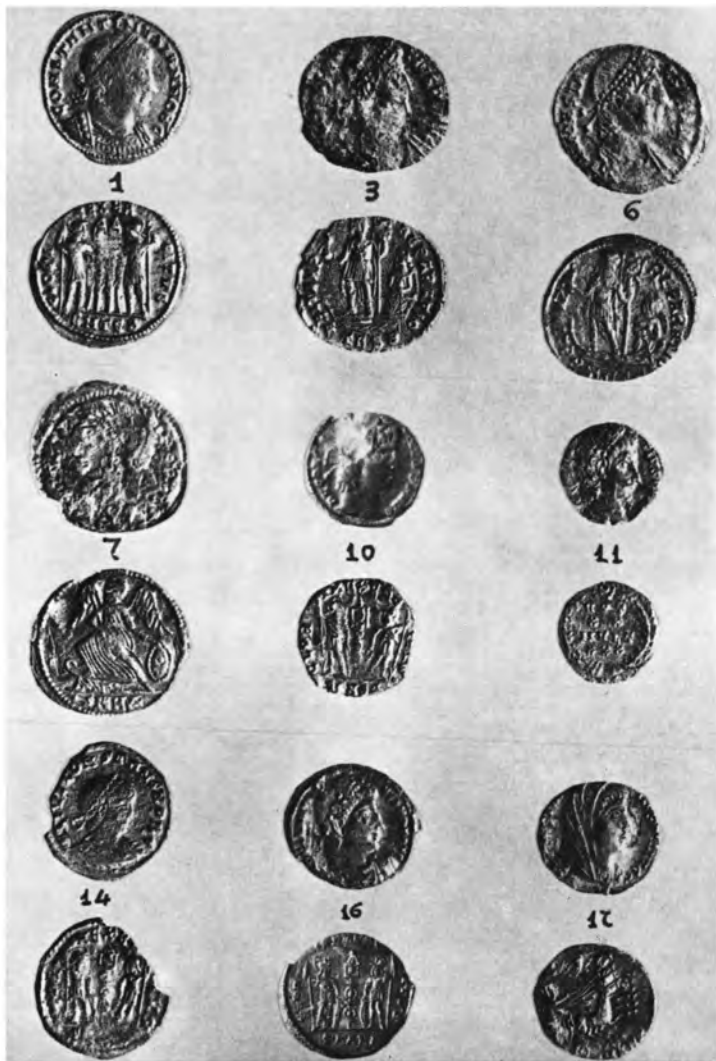
α. Γενική άποψη των τοιχογραφιών, β. Το ύπ' αριθ. I διάχωρο και ό προς τά δεξιά πεσσός, γ. Το ύπ' αριθ. II διάχωρο άνίμεσα στους δύο πεσσούς

Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ

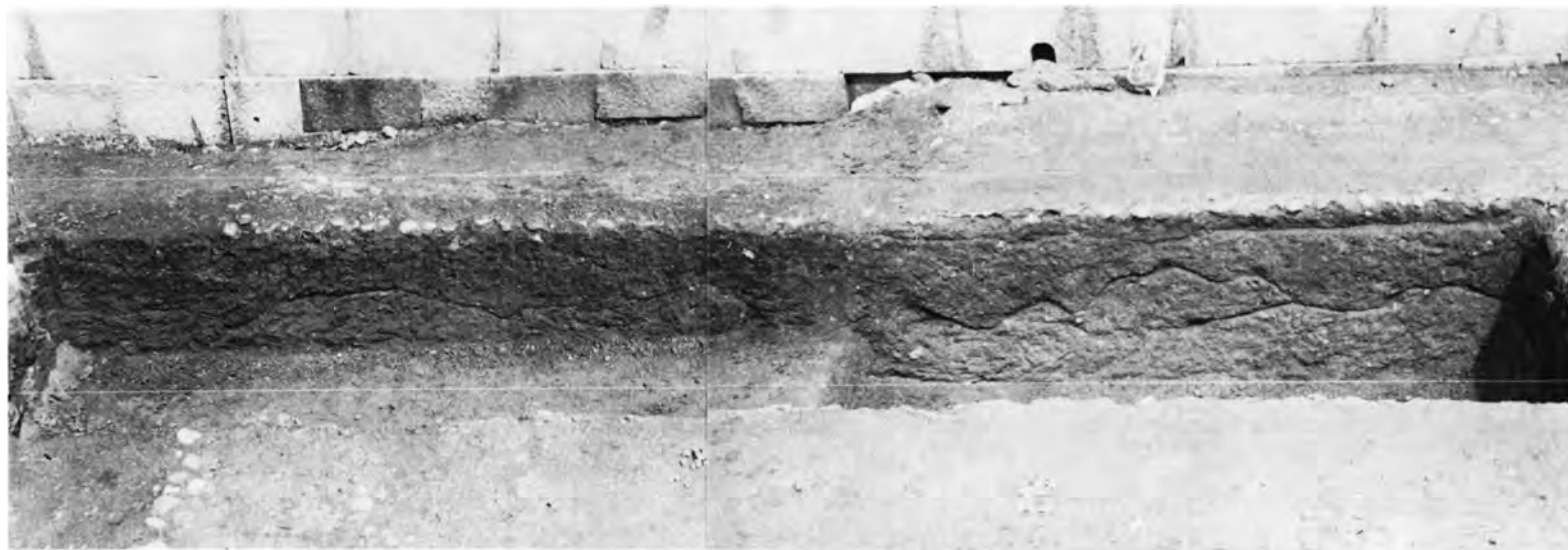
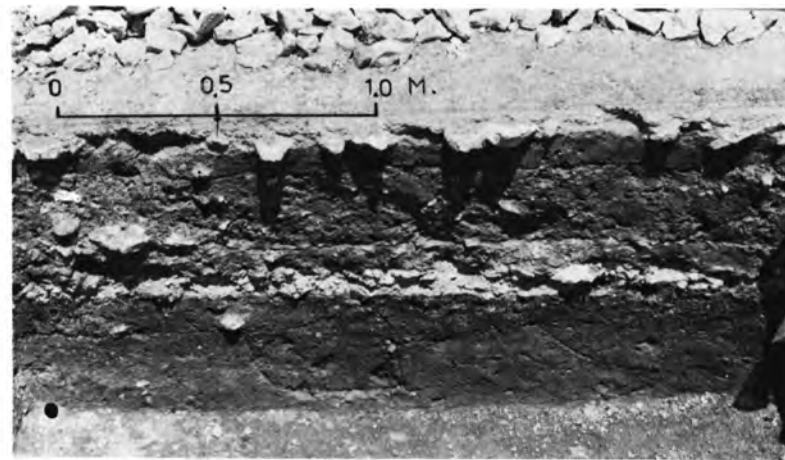
α. Τὸ ὑπ' ἀριθ. III διάχωρο, β. Τὸ ὑπ' ἀριθ. IV διάχωρο

Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ

α. Ἐννέα χάλκινα νομίσματα (follis): 7, 16, 17 Κωνσταντίνου Α΄. 1, 10 Κωνσταντίνου Β΄. 3, 11 Κωνσταντίου Β΄. 6, 14 Κωνσταντος, β. Πήλινος λύχνος με ἔμβλημα κριοῦ στό δίσκο (καί σπειροειδή σχέδια στό περιθώριο). Στή βάση κισσόφυλλο. γ. (α) Θραῦσμα πήλινου λύχνου με ρόδακα καί (β) θραῦσμα πινακίου terra sigillata με ἀνάγλυφη παράσταση ψαριοῦ

Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Πέλλα: α. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού Έλαφου. Έρυθρόμορφο όστρακο, β. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού Λέοντος. Στρωματογραφική τομή, γ. Μωσαϊκό δάπεδο «άνθεμιων». Στρωματογραφική τομή

Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Πέλλα: α. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού Έλάφου. Στρωματογραφική τομή, β. Μωσαϊκό δάπεδο Άρπαγής Έλένης. Στρωματογραφική τομή

Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Κεφάλι Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς. Ἀρ. Εὐρ. 5241. Πλάγια δεξιὰ ὄψη

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Κεφάλι Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς. Πρόσθια ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

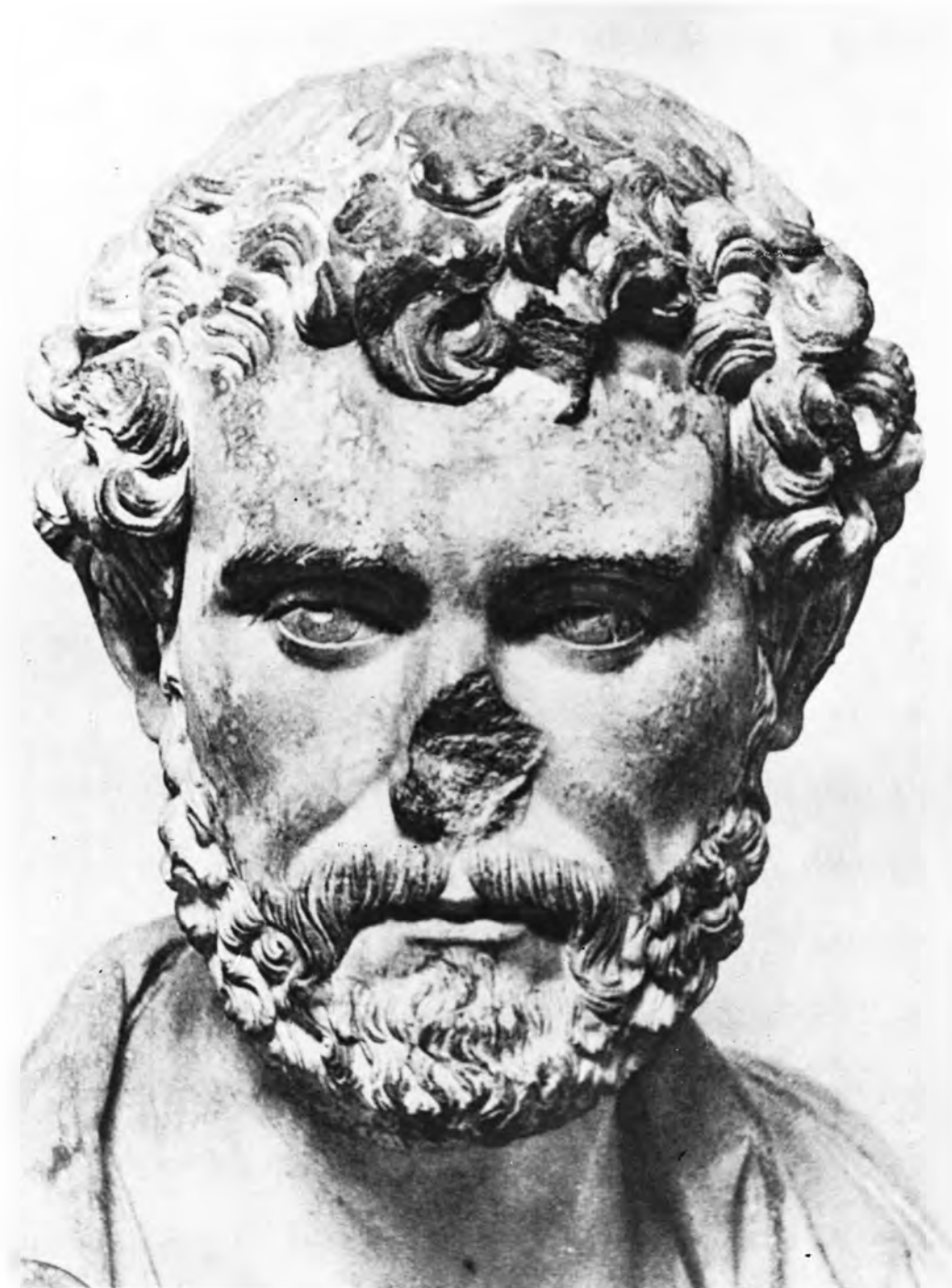
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀντωνῖνος ὁ Εὐσεβῆς. Πίσω ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Κεφάλι Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ρώμη. Museo del Palatino. Προτομή του Ἀντωνίνου Πίου. Πλάγια δεξιὰ ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ρώμη. Museo del Palatino. Προτομή τοῦ Ἀντωνίνου Πίου. Πρόσθια ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 551. Δεξιὰ πλάγια ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 551. Πρόσθια ὄψη

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 551. Πίσω ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 551. Ἀριστερὴ πλάγια ὄψη

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 509. Δεξιὰ πλάγια ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 509. Πρόσθια ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 509. Πίσω ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 509. Ἀριστερὴ πλάγια ὄψη

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

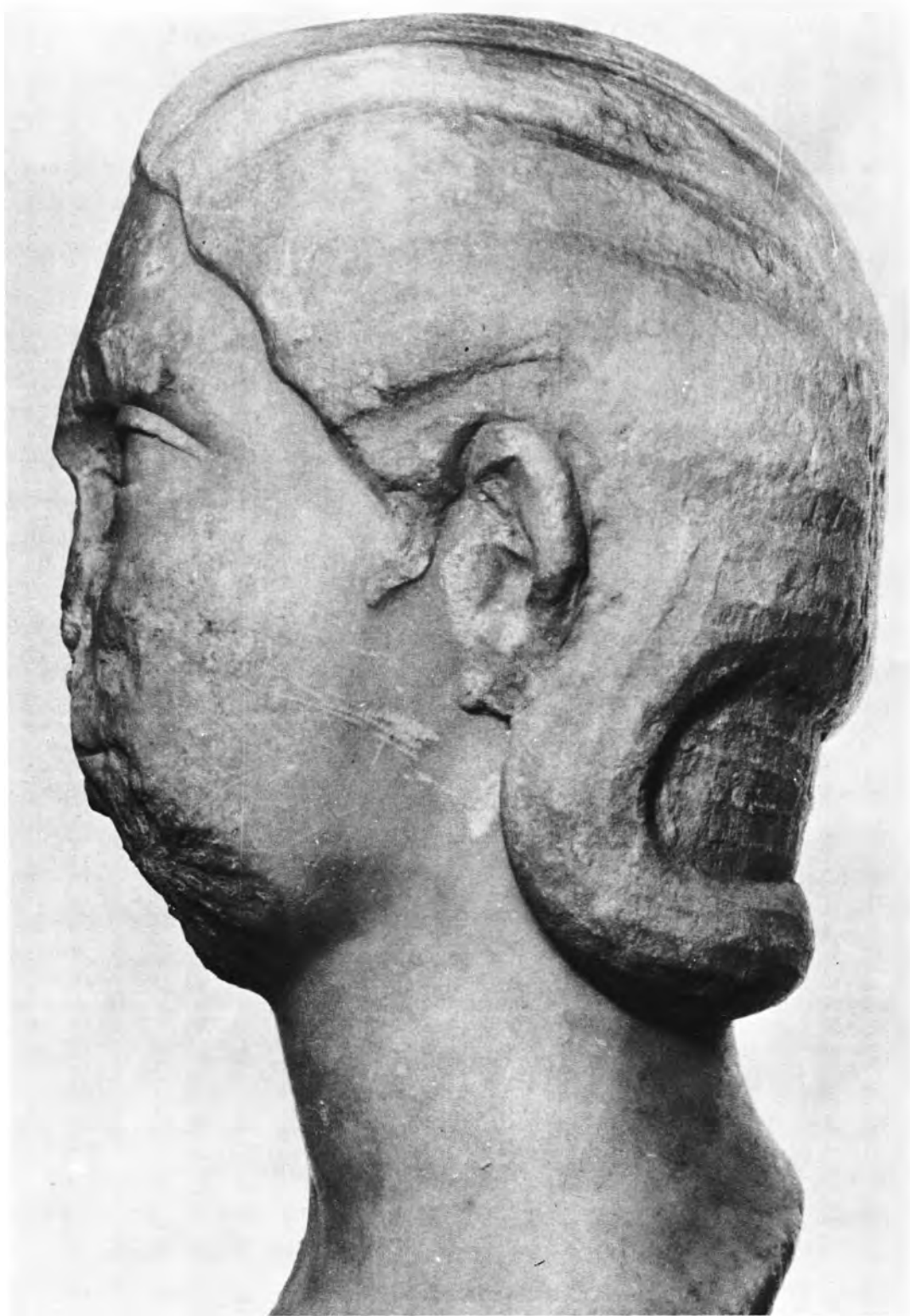
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 571. Πλάγια δεξιὰ ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 571. Πρόσθια ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 571. Πίσω ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

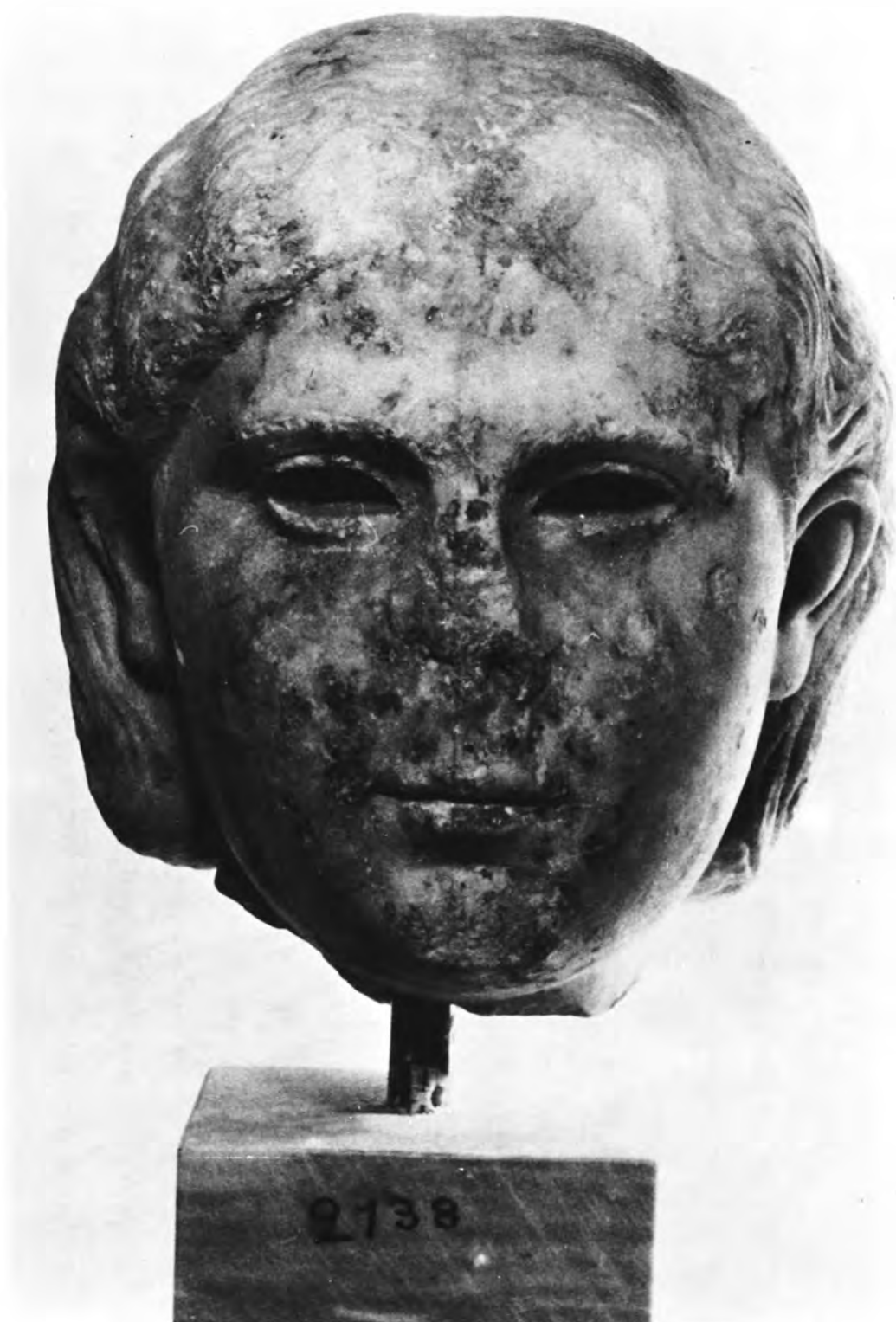
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 571. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 2138. Δεξιὰ πλάγια ὄψη

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 2138. Πρόσθια ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 2138. Πίσω ὄψη
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι. Ἄρ. Εὐρ. 2138. Ἀριστερὴ πλάγια ὄψη

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ἰουλία Μαμαία. Συλλογή Petworth Leconfield

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

α. Ίουλία Μαΐσα, β. Ἀκούιλια Σεβήρα, γ. Ίουλία Μاماία, δ. Ἄννια Φαυστίνα, ε. Βαρβία Ὀρβιάνα, στ. Ζηνοβία, βασίλισσα τῆς Παλμύρας

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

α. Σαλονίνα, β. Ούλπια Σεβερίνα, γ. Magnia Urbica, δ. Herrenia Etruscilla

Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

30

31

32

33

Ἄ. Μακεδονία. Εἰδώλια ἀπὸ τὸ Δοξάτ-Τεπέ

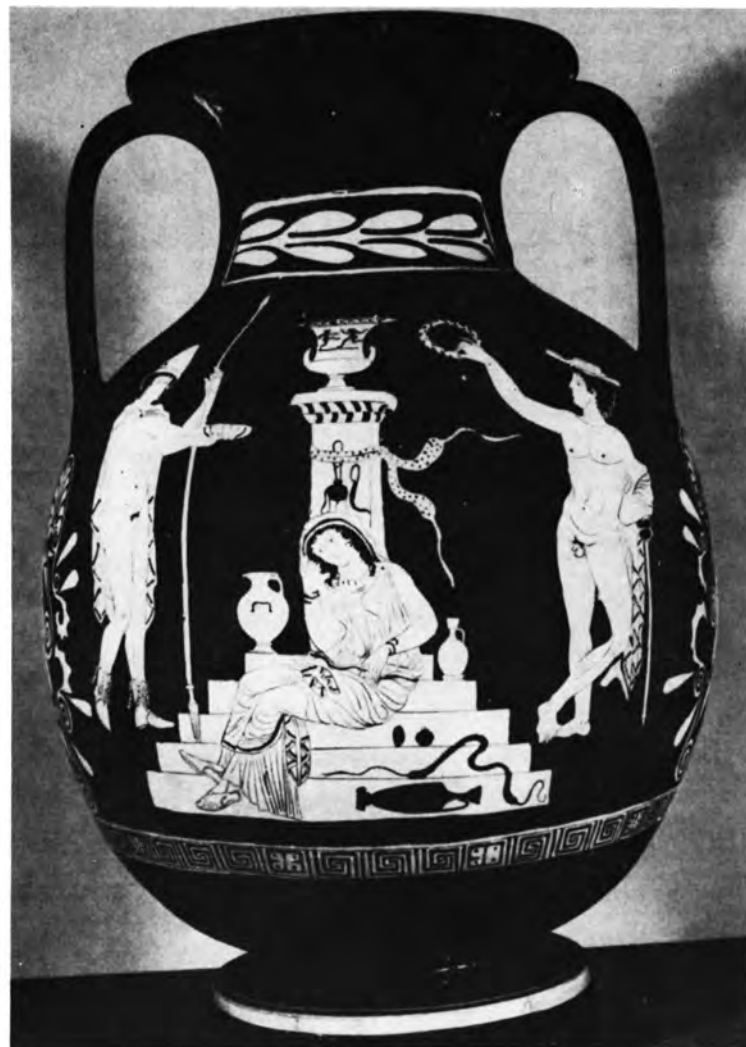
α. Γραφική παράσταση 'Ηλέκτρας στο δαχτυλίδι Μ 842 του Μουσείου 'Ολυμπίας (σχέδ. Κ. 'Ηλιάκη),
β-γ. 'Η σφενδόνη του δαχτυλιδιού Μ 842 με παράσταση 'Ηλέκτρας

Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ

α. Ύδρια από τη Λουκανία στο Μουσείο Νεάπολης με παράσταση Ἡλέκτρας, β. Ἀνάπτυγμα τῆς παράστασης τῆς ὕδριας

Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ

α. Ὑδρία ἀπὸ τῆ Λουκανία στὸ Μουσεῖο Μονάχου, β. Πεζίκη τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου Κ 544
μὲ παράσταση Ἡλέκτρας

Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ

α. Ύδρια του Μουσείου του Λούβρου Κ 428 με παράσταση Ήλέκτρας, β. Πρώιμο μηλιακό ανάγλυφο με παράσταση Ήλέκτρας

Α. ΚΟΛΩΝΑΣ

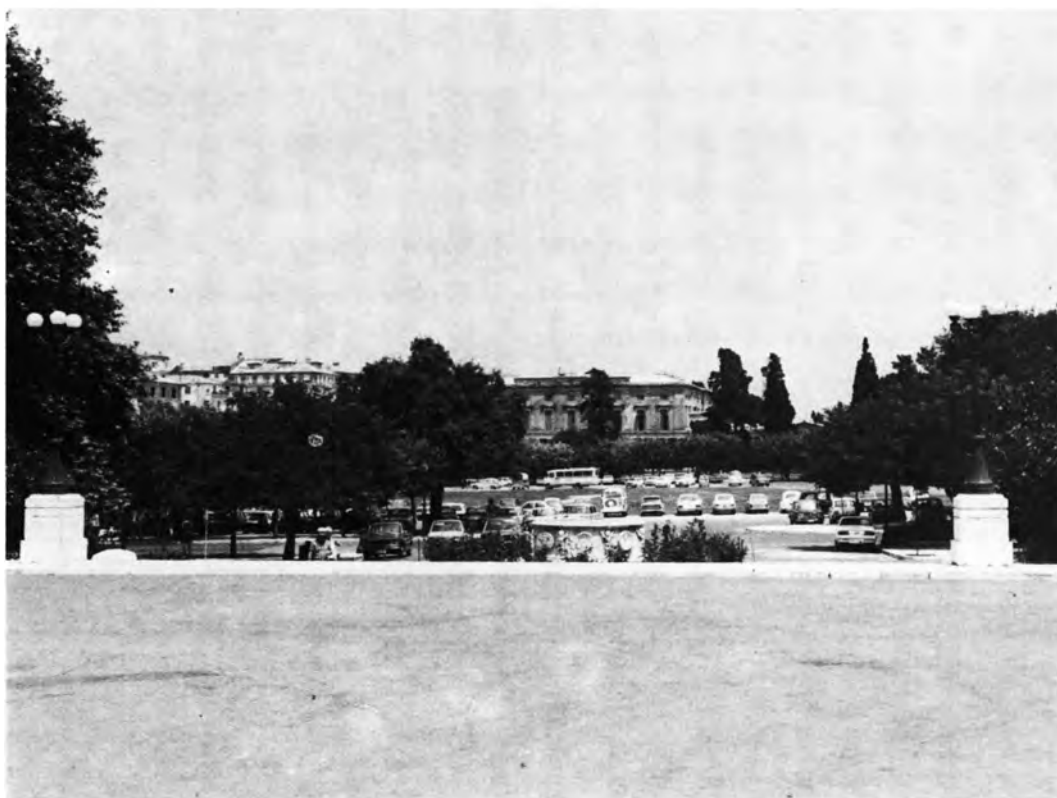
α. Κρατήρας ἀριθ. 1761 τοῦ Μουσείου Νεάπολης, β. Παράσταση Ἡλέκτρας σὲ ἀγγεῖο τῆς συλλογῆς Coghill ἀπὸ τὸ Anzi

Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ

Λαβή καθρέφτη στο Μουσείο του Reggio με παράσταση Ἡλέκτρας

Α. ΚΟΛΩΝΑΣ

Κέρκυρα: α. Άποψη της Σπιναδας με τις οχυρώσεις της Fortezza Vecchia στο βάθος. β. Άποψη του βόρειου άκρου της Σπιναδας με το ανάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου στο βάθος

Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Κέρκυρα. Ἀνάκτορο Ἁγίων Μιχαήλ καὶ Γεωργίου: α. Ὅψη πρὸς τὴ Σπιανάδα, β. Ἡ κεντρικὴ ὄψη πρὸς τὴ Σπιανάδα

Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

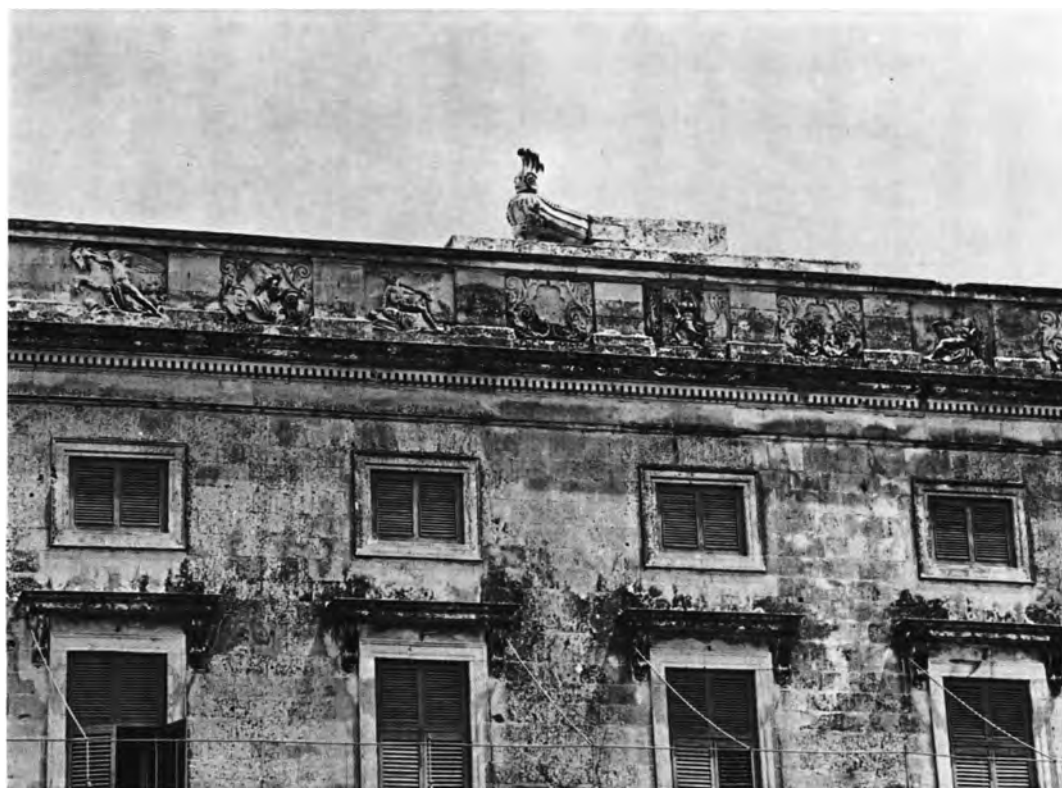

Κέρκυρα. Ἀνάκτορο Ἁγίων Μιχαήλ καὶ Γεωργίου : α. Ὁψη πρὸς τὴ Σπιανάδα μὲ τὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὴν τεταρτοκυκλικὴ δωρική στοᾶ καὶ τὴ δυτικὴ ναϊδίωσχημη πτέρυγα, πού προεκτείνει τὴν πορεία πρὸς τὸ βορρᾶ τοῦ παλίου κτηρίου «Monte di Pietà» (1769), πού ἐνσωματώθηκε στὸ συγκρότημα τοῦ ἀνακτόρου. Διακρίνονται καὶ μερικὲς ἰδιωτικὲς οἰκοδομὲς τῆς Ἀγγλοκρατίας ἀπὸ τὴ γύρω περιοχή, β. Ἡ πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου

Κέρκυρα. Ἐνάκτορο Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου : α. Ἡ πύλη τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ, β. Τὸ δωρικό προστώο τῆς πρόσοψης τοῦ κτηρίου πρὸς τὴ Σπιανάδα. Ἐποψη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοῶς

Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

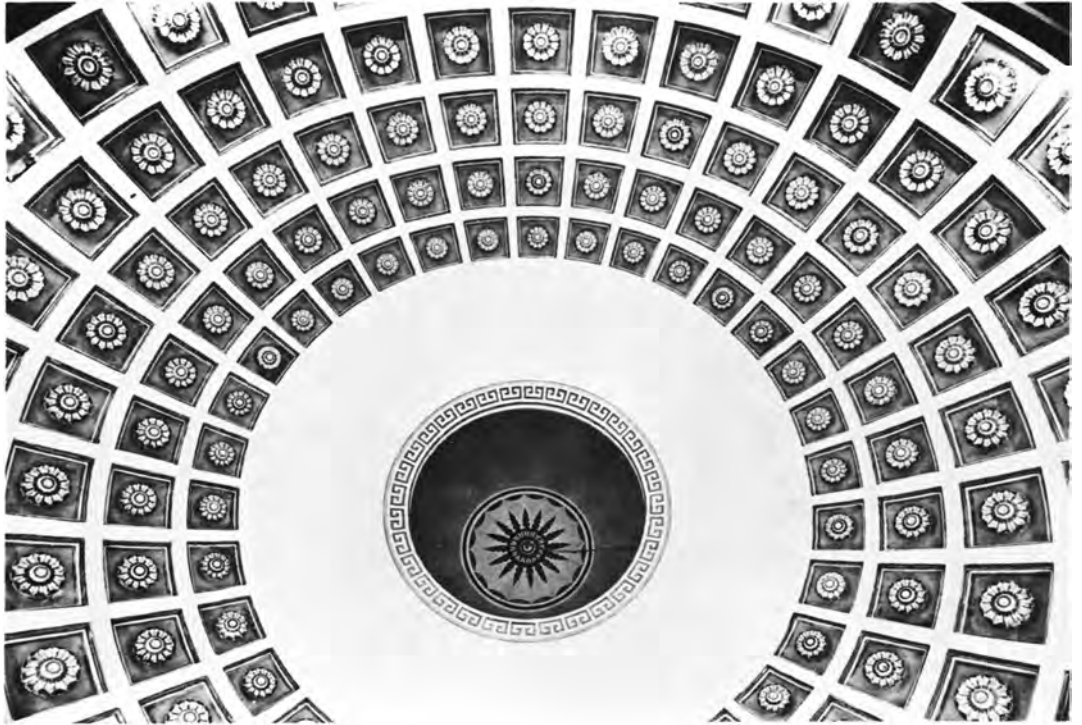

Κέρκυρα. Ἀνάκτορον Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου : α. Ὁψη πρὸς τὴ Σπιναδά, λεπτομερεία, β. Ἡ
 υπόστλιη κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ ἰσογείου μετὰ τὸ κλιμακοστάσιο γιὰ τὸν ὄροφο

Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Κέρκυρα. Ἀνάκτορο Ἁγίων Μιχαήλ καί Γεωργίου: Ἡ κυκλική αἴθουσα τοῦ ὀρόφου
Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Κέρκυρα. Ἐνάκτορο Ἁγίων Μιχαὴλ καὶ Γεωργίου: α. Ἡ κυκλικὴ αἴθουσα τοῦ ὀρόφου. Λεπτομέρεια ἀπὸ τῆ φατνωματικῆ, ἡμισφαιρικῆ ὀροφῆ, β. Κεντρικὴ ὑπόστυλη αἴθουσα τοῦ ἰσογείου. Λεπτομέρεια ἰωνικῆς βάσης

Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

G. L. Gatteri. «Αρκάδι» (άκουαρέλλα 0.55 × 0.73). Τεργέστη. Μουσείο Revoltella
Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

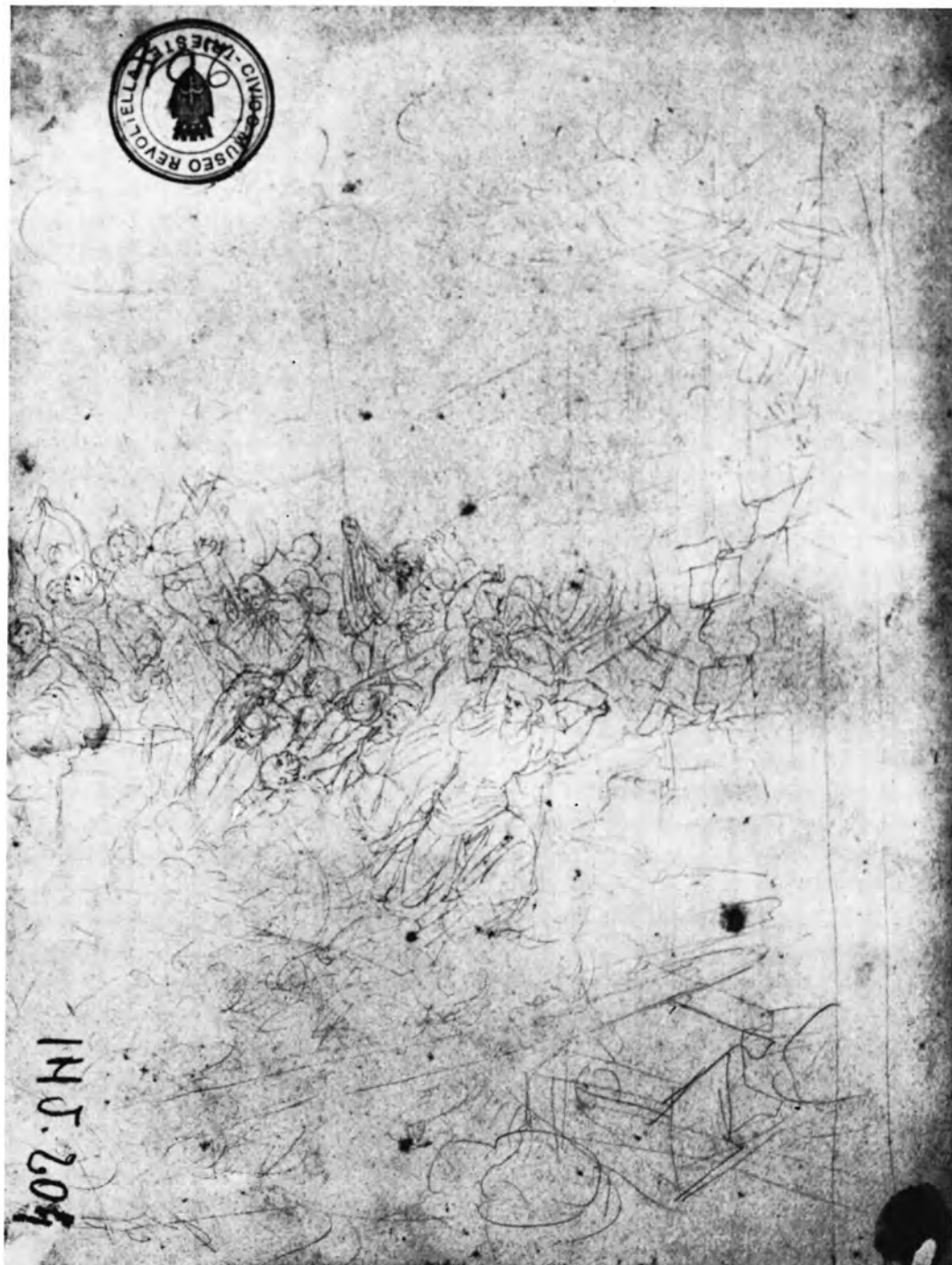
G. L. Gatteri. Προσχέδιο λεπτομέρειας για την άκουαρέλλα «Αρκάδι» του Πί ν. 111 (μολύβι και μελάνι 0.30 - 0.25). Τεργέστη, Μουσείο Revoltella

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

Γ. Λ. Gatteri. Μελέτη για την έλαιογραφία «Ἀρκάδι» τοῦ Πίγυ. 115 (μολύβι καὶ μελάνι 0.33 × 0.20),
Τεργέστη. Μουσείο Revoltella

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

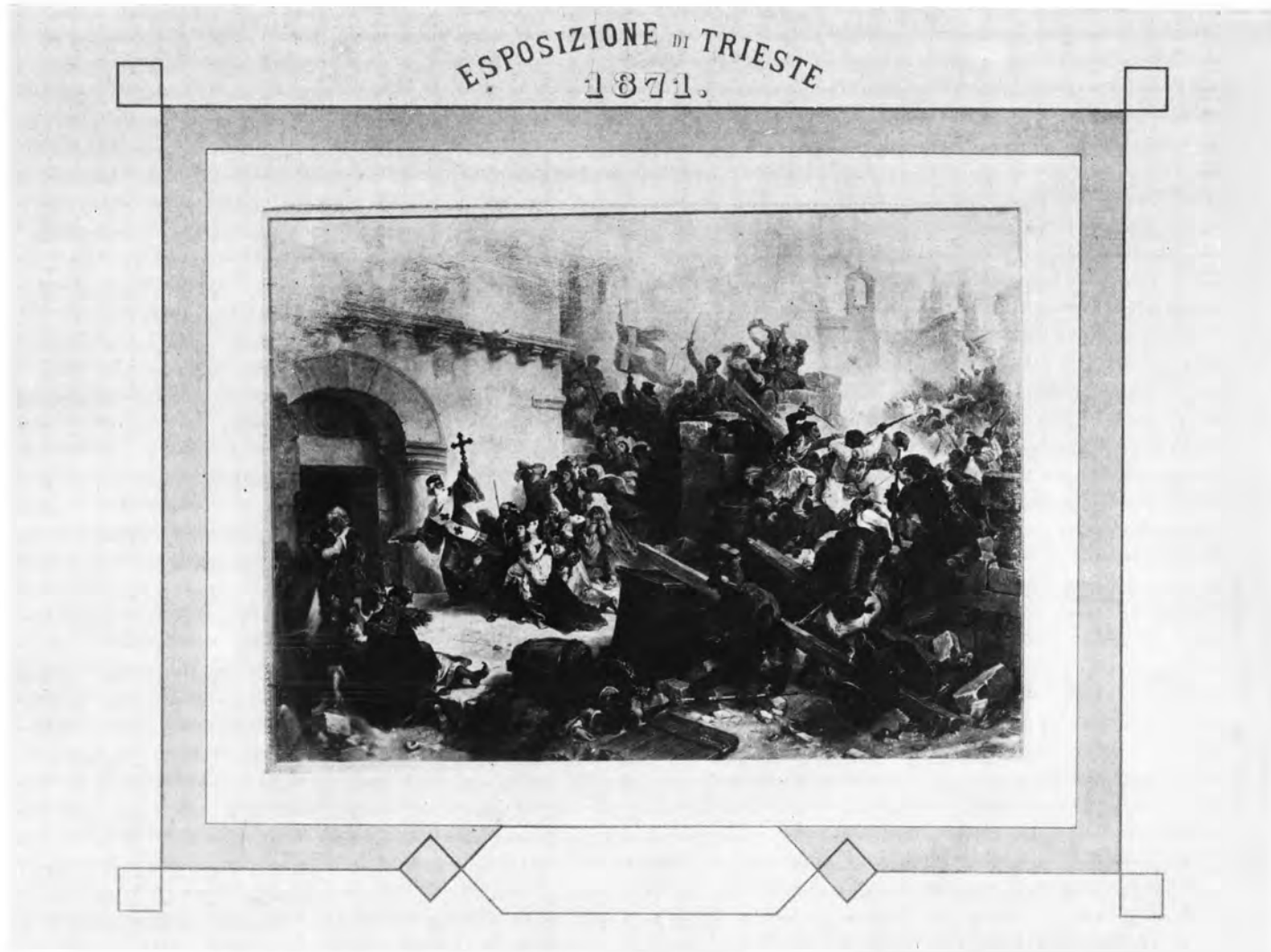

G. L. Gatteri. Μελέτη λεπτομέρειας για την έλαιογραφία «'Αρκάδι» του Πί ν. 115 (μολύβι 0.20 × 0.25).
Τεργέστη, Μουσείο Revoltella

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

G. L. Gatteri. «'Αρκάδι» (λάδι σέ καμβά 0.70×1.04), 'Αθήνα. 'Εθνική Πινακοθήκη
Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - ΒΕΣΧΙ

Γ. L. Gatteri. «Ἀρκάδι» τῆς συλλογῆς Κ. Ρουχπάνη (φωτογραφία Malovich. Ἐκθεση 1871). Τεργέστη.
Μουσείο Revoltella

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

Ἐναμνηστικὸ πιάτο τοῦ Κρητικοῦ Ἀγῶνα 1866-69. Ἀθήνα. Μουσεῖο Μπενάκη
Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

α

β

δ

γ

ε

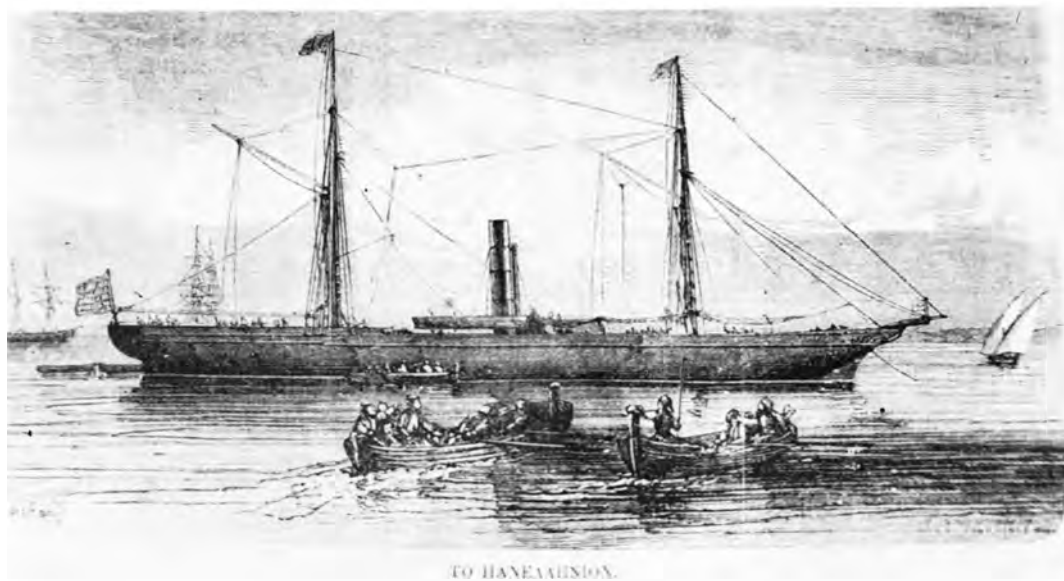
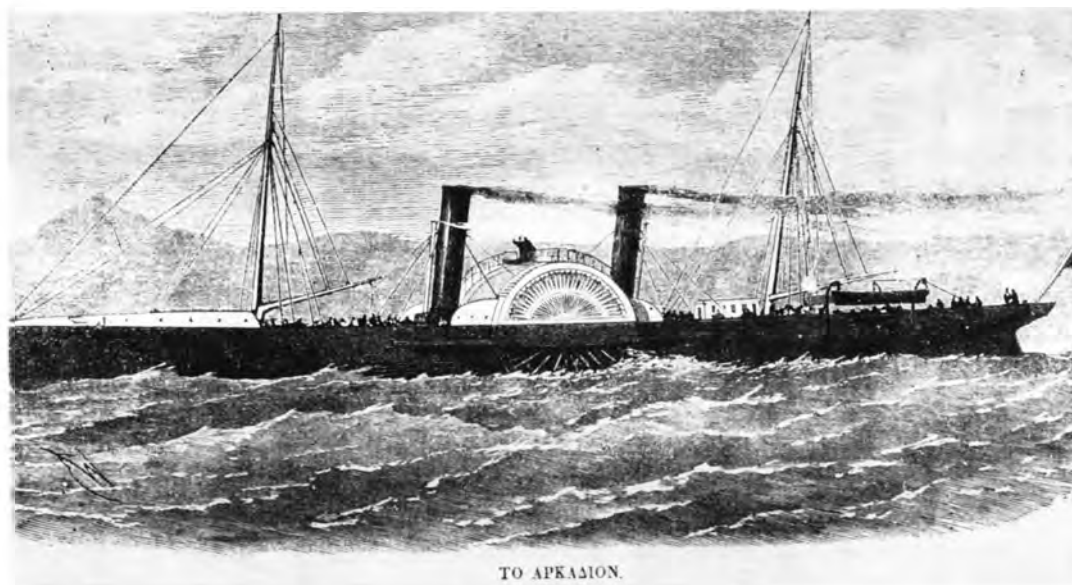
στ

ζ

α. Γαβριήλ, β. Ι. Δημακόπουλος, γ. Βαρνάβας, δ. Πραΐδης, ε. Βαφειάδης, στ. Έσλεν, ζ. Βασιλείου
(από τὸ «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» Βρεττοῦ 1868)

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

α-β. «Ἀρκάδιον» καὶ τὸ «Πανελλήνιον» (ἀπὸ τὸ «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» Βρεττοῦ 1868)

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

α. Αναμνηστικό μετάλλιο του Κρητικού Ἀγώνα. Ἀθήνα. Ἱστορικό Μουσείο, β. Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀρκαδίου (ἀπὸ τὸ «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» Βρεττοῦ 1868)

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

Προκήρυξη τῆς προεγγραφῆς γιὰ τὴν ἐγχάραξιν τοῦ μεταλλίου τοῦ Πίν. 120α. Ἀθήνα. Ἱστορικὸ Μουσεῖο

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

G. L. Gatteri. «Ἀρκάδι» (λάδι σὲ καμβά 0.70×1.04). Ἀθήνα. Ἐθνικὴ Πινακοθήκη
Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

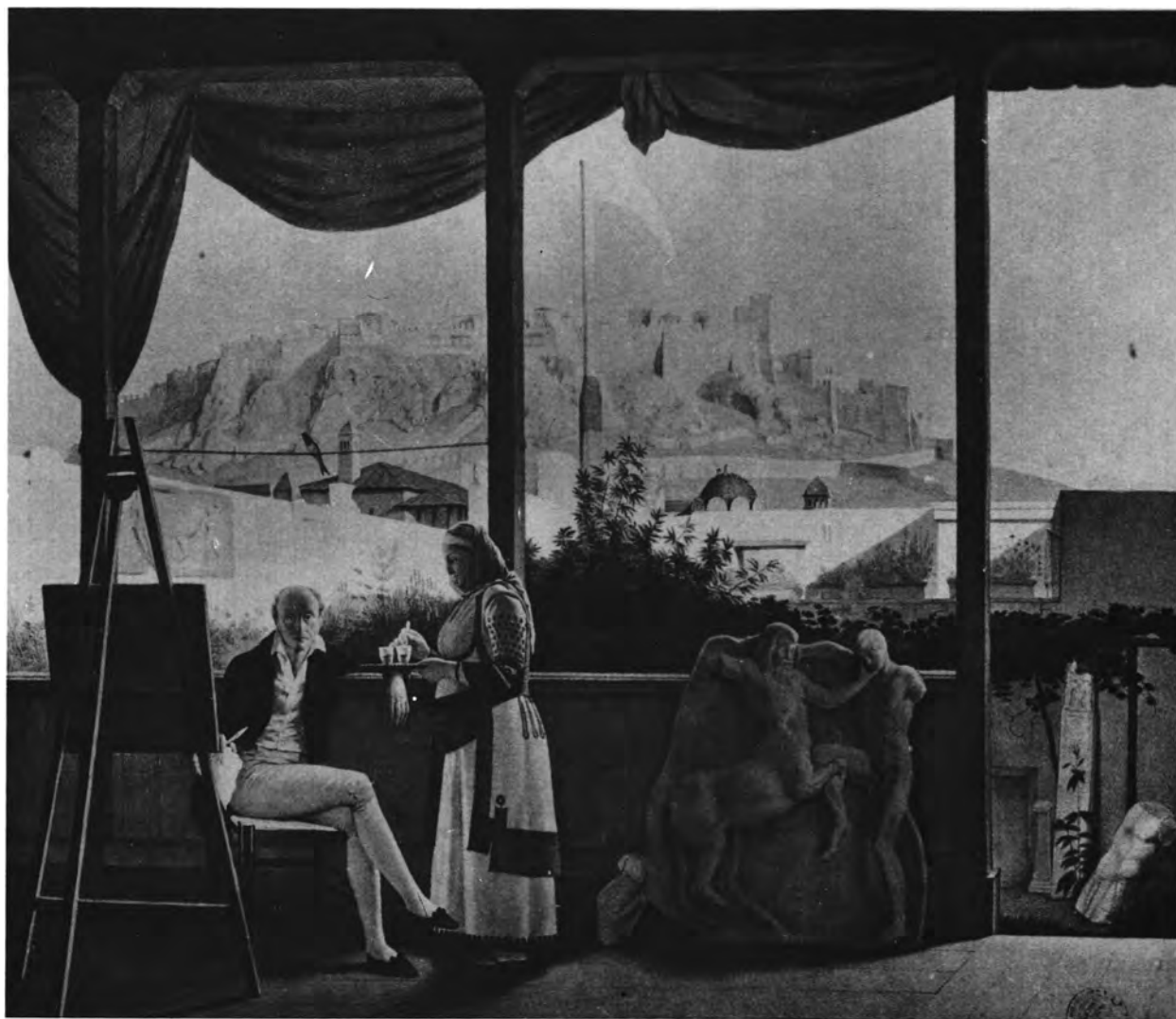

Χαράλαμπου Παχῆ «Τὸ Ἀρκάδι» (λάδι σὲ καμβά 0.82 × 1.10). Ἀθήνα. Συλλογὴ Ε. Κουτλίδη
Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

Σφραγίδα κατάθεσης σχεδίου (patent mark) του πιάτου του Πίν. 117

Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI

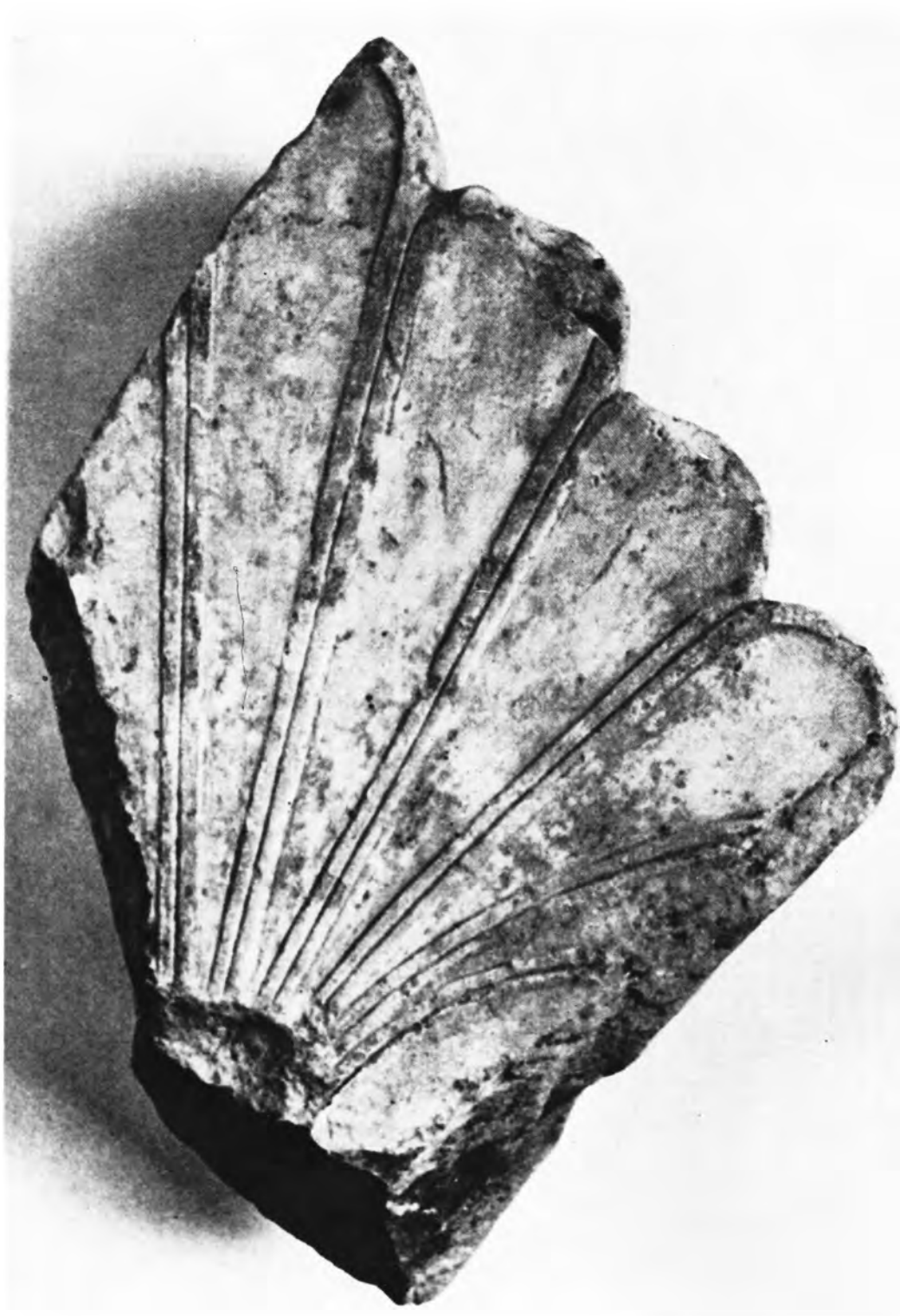
Dupré, Fauvel nella sua casa ateniese, aprile 1819 (*Voyage*, tav. XIX)

L. BESCHI

a. La stele di Theron nella casa di Fauvel (*da Dupré*), b. Atene, Agorà I 2056. Frammento inferiore della stele di Theron

L. BESCHI

Atene, Agorà S 1386. Frammento di coronamento a palmetta

L. BESCHI

Leida, Museo. Stele di Archestrates

L. BESCHI

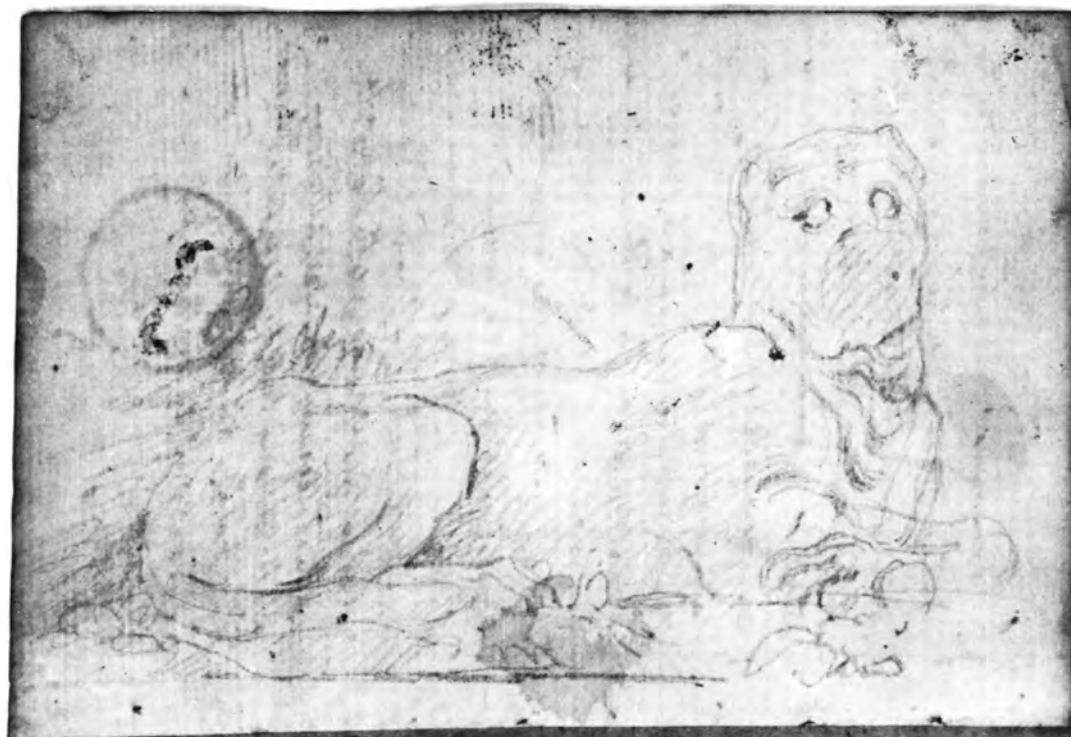
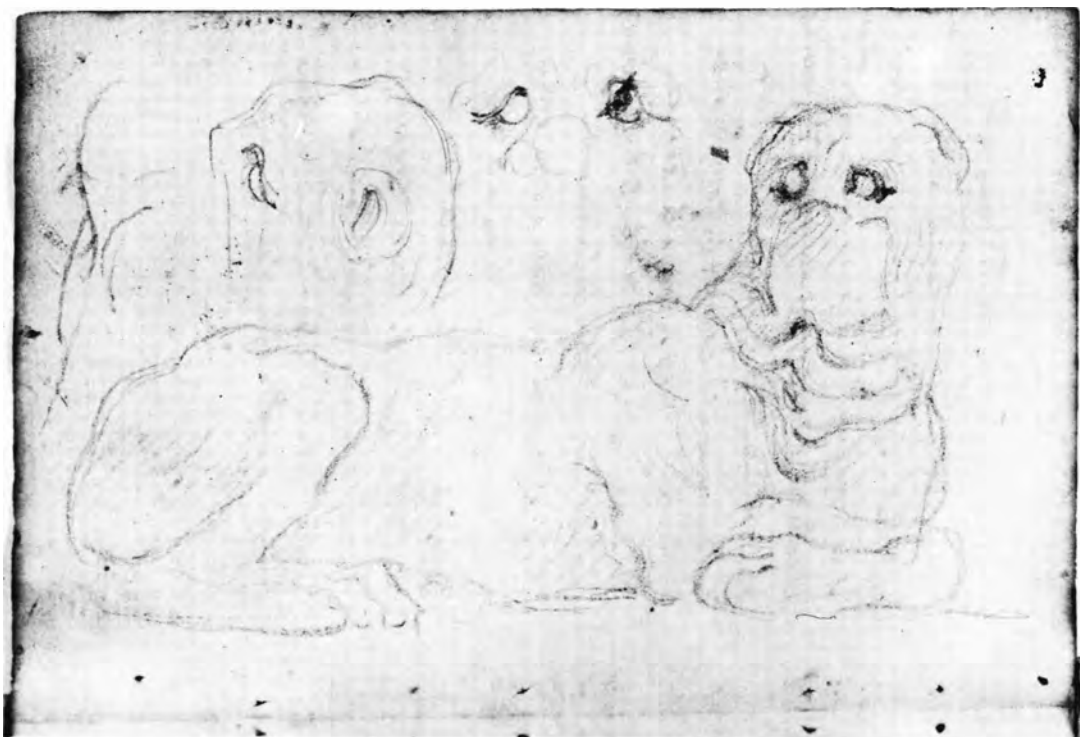
Leida, Museo. Stele di Demostrate

L. BESCHI

a-b. Parigi, Museo del Louvre. Leone Halgan (Alinari 22776)

L. BESCHI

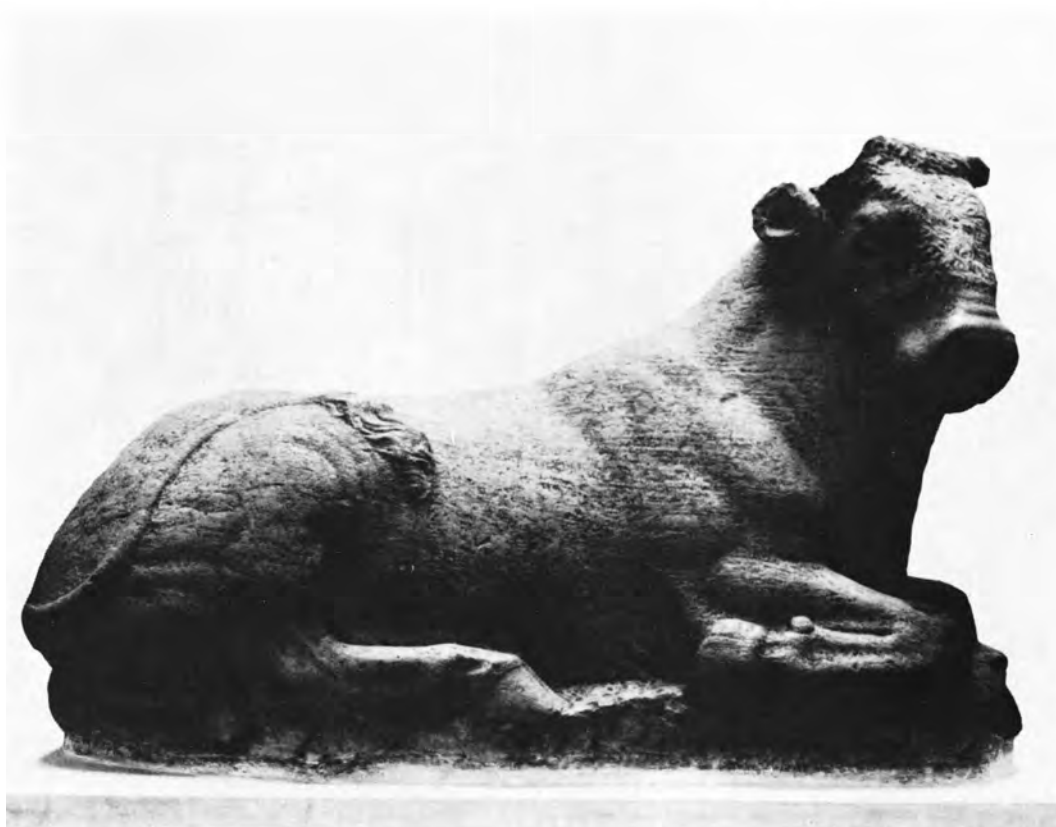
a - b. Parigi, Bibl. Nat., mss. franç., 22870, f. 88 v. e mss. franç., 22870, f. 89 v. (dis. Fauvel)

L. BESCHI

Atene, Hephaisteion (cortile Ovest). La «Leaina» di Fauvel

L. BESCHI

a - b. Londra, Museo Britannico. Toro «funerario»

L. BESCHI

Ο 30ός ΤΟΜΟΣ (1975): ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ

ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΡΤΙΟ 1977 ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ 1978

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΕΠ. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΣΙΓΚΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: ΘΕΜ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΑΘΗΝΑ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΙΝΑΚΩΝ:

ΑΝΝΑ ΠΕΠΟΝΑ

